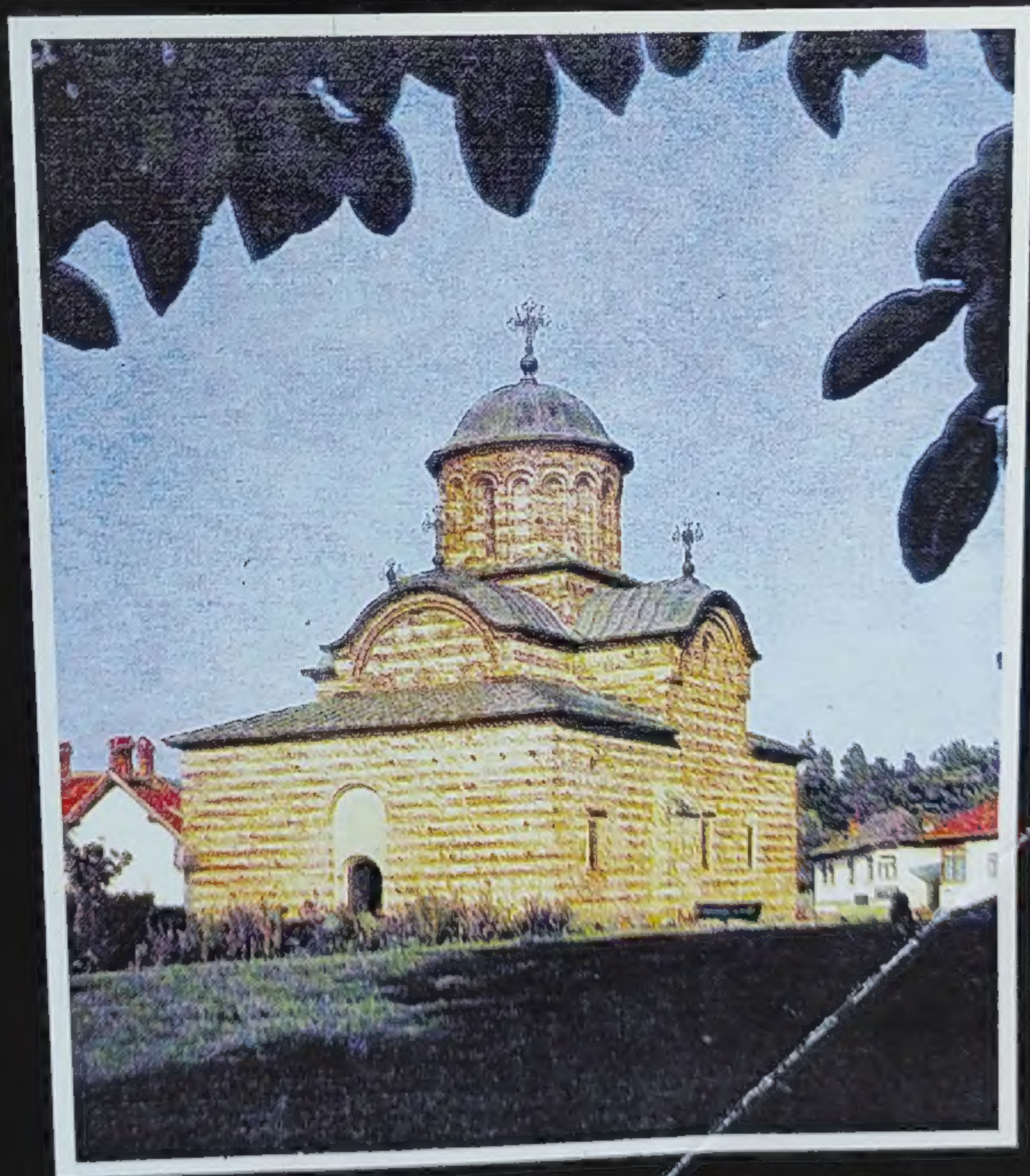

PAVEL CHIHAIA
ARTĂ MEDIEVALĂ

**Monumente din cetățile de scaun
ale Țării Românești**

ALBATROS

PAVEL CHIHAIA

ARTĂ MEDIEVALĂ

MONUMENTE DIN CETĂȚILE DE SCAUN ALE ȚĂRII ROMÂNEȘTI

După o amplă activitate științifică, în România și în străinătate, Pavel Chihaia propune retipărirea cărților și a unora din studiile sale de artă medievală publicate în periodice, întregul material fiind restructurat, tematic, geografic și cronologic, în cinci volume, cu titlul general „Artă medievală”. Aceste studii au apărut în edituri de prestigiu („Academiei”, „Meridiane”, „Eminescu”, „Editura Arhiepiscopiei Bucureștilor”, „Institutul European”, „Dorul”) și au fost comentate elogiativ de istoriografi români și străini, ca Alexandru Elian, Emil Lăzărescu, Corina Nicolescu, Alexandru Duțu, Georges Duby, Pierre Chaunu, Alberto Tenenti, Philippe Ariès.

Utilizând izvoare diferite, documente, literatură veche, monumente, stampe și desene, materiale care ilustrează evoluția mentalităților, Pavel Chihaia și-a propus să reconstituie, din mărturii diferite și din domenii aparent străine unele de altele, trăsături importante ale civilizației și culturii vechi românești. Studiind, în primul rând, relațiile țărilor române cu Europa Centrală și Vestică, domnia-sa arată că de-a lungul intervalului sec. al XIV-lea – sec. al XVIII-lea s-a născut o cultură originală, în care distinge două prerenasteri, epoci de modificare semnificativă a mentalităților, cea dintâi în primul sfert al secolului al XVI-lea și a doua în mijlocul secolului al XVII-lea, când s-a vădit capacitatea culturii românești de deschidere, de recepție a modelelor occidentale, dar și de însumare a lor într-o sinteză specifică.

Teza lui Pavel Chihaia este că țările române, aflate și în aria de influență a Occidentului până la intrarea lor în umbra Imperiului otoman, au reluat, în mod firesc, aceste legături în cele două prerenasteri românești, când s-au conturat importante relații culturale cu Apusul.

În prezent, când în România se încearcă să se îndepărteze falsele aserțiuni ale ideologilor prosovietici, Pavel Chihaia aduce importante contribuții istoriografiei românești, repunând în adevărata lumină monumente de artă medievală din țările române și idealurile celor care le-au înfăptuit.

Șerban Papacostea

CUVÂNT ÎNAINTE

Cartea de față, care își propune să prezinte o serie de monumente din vechile cetăți de scaun Argeș, Câmpulung-Muscel și Târgoviște, se înscrie în studiile noastre de istoria culturii, urmărind să analizeze mai îndeaproape operele de artă care ne-au folosit ca teme.

Nu întâmplător, cetățile de scaun Argeș, Câmpulung și Târgoviște, reprezentând centre ale vieții politice și spirituale ale Țării Românești, au polarizat în centrul lor atenția cercetătorilor trecutului diferitelor ramuri umaniste. Curțile domnești, bisericile și alte monumente care pot fi încă admirate și-au împletit existența cu aceea a frumuseților dispărute, pe care le putem deduce din fragmente materiale sau din scrieri.

Desigur că ansamblurile reconstituite, fie și în linii mari, vorbesc altfel decât monumentele singuratice sau cele lipsite de podoabe, permițând stabilirea unor evoluții (pe genuri) și altă scară a valorilor. Acolo unde a fost posibil, am încercat să arătăm care au fost raporturile firești din cadrul unor ansambluri sau – pe o scară mai mare – între acestea și centrele de cultură, așa cum au arătat la vremea respectivă. Atunci când elementele de care dispunem nu ne-au permis o soluționare definitivă a problemelor, am propus ipoteze de lucru mai verosimile decât cele precedente sau, în cel mai rău caz, deschideri de perspectivă pentru încercările viitoare.

Pentru a putea surprinde trăsături reale ale ansamblurilor din Argeș, Câmpulung și Târgoviște, legate în primul rând de viața curților din aceste orașe, am folosit hrisoave și documente în aparență puțin elocvente pentru obiectul de artă, dar în realitate legate de acesta.

În ilustrarea volumului s-a optat pentru criteriul autenticității, alăturându-se imagini actuale de desene, gravuri și fotografii de epocă, în primul rând pentru a prezenta și aspecte mai vechi ale monumentelor (unele modificate în prezent), dar și pentru a pune în lumină preocuparea din epoca romantică a arheologiei românești pentru vestigiile și frumusețile trecutului.

Monumente vestite sau altele mai puțin cercetate din vechile cetăți de scaun ne-au îndemnat la analize de detaliu și la analogii cu documentele figurative și scrise ale timpului. Nici un amănunt, ca, de pildă, minusculele imagini de pe monede sau înșiruirile stereotipe de pe pomelnice, nu a fost neglijat atunci când s-a urmărit soluționarea unei probleme. Elementele mărunte din contextul unui monument au fost analizate cu importanța cuvenită și chiar atunci când rezultatele cercetărilor nu au permis înmănuncherea lor într-un fir director sau concluzii certe, ele au fost totuși prezentate pentru temeiul investigațiilor viitoare. Alteori, probleme în aparență puțin atrăgătoare pentru istoricul de artă – cum ar fi aceea a funcției bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Argeș sau a verosimilității hrisovului pentru moșia Bădești din 1351/52 a bisericii voievodale din Câmpulung – au fost considerate deosebit de importante în contextul unor realități mai generale din epoca atât de puțin

cunoscută a primilor noștri voievozi. Este știut că circumscrierea strictă în analizarea operelor de artă sau a fenomenelor de istoria culturii le sărăcesc pe acestea de conținut și limitează, totodată, posibilitatea descifrării lor.

Cele trei vechi orașe de scaun, Argeșul, Câmpulung și Târgoviște, au fost prezentate în ordinea vechimii lor, ponderea căzând pe primele două, din ale căror curți voievodale s-au păstrat, de altfel, puține mărturii. Unele capitole care par desprinse de studiul monumentelor din aceste orașe, se leagă îndeaproape de ele. Așa, de pildă, „Efigiile monetare ale voievozilor Radu I și Mircea cel Bătrân” trebuiesc raportate la chipurile zugrăvite din bisericile argeșene. Însăși poziția din sumar a acestor capitole glăsuiește despre raporturile lor cu restul materialului.

Pe scara timpului, cercetarea noastră a zăbovit asupra perioadei care urmează imediat întemeierii statului – de la voievodul Nicolae Alexandru la Mircea cel Bătrân –, asupra mijlocului secolului al XV-lea (pe care N. Iorga îl numea „veacul cavalerilor”), asupra primei treimi a secolului al XVI-lea, epoca atât de bogată în înfăptuiri artistice și literare a lui Neagoe Basarab și Radu de la Afumați, în sfârșit, asupra timpului celuilalt Basarab, al lui Matei, de la mijlocul secolului al XVII-lea.

Evoluția vechilor cetăți de scaun oglindită în monumente de piatră, în chipurile transfigurate ale ctitorilor, în succesiunea însemnelor heraldice vorbește, totodată, de viața întregii țări.

Îmi exprim întreaga gratitudine doamnei Georgeta Dimisianu, directoarea editurii „Albatros”, pentru înțelegerea arătată și sprijinul acordat publicării acestei lucrări, precum și doamnei Elisabeta Simion, care a contribuit la aleasa înfățișare a demersului meu.

Pavel Chihaia

Capitolul I

NECROPOLA PRIMILOR BASARABI DIN CURTEA DE ARGEȘ

După săpăturile întreprinse în iunie-septembrie 1920 de fosta Comisie a Monumentelor Istorice în biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș (*fig. 1*) s-au publicat în 1923, într-unul din buletinele acestei comisii, o serie de materiale și studii în legătură cu descoperirile arheologice făcute cu acest prilej¹. Desigur, materialul arheologic și o bună parte din considerațiile de ordin istoric, artistic, filologic, numismatic, heraldic din acest volum au îmbogățit cunoștințele despre trecutul Țării Românești, prilejuind un pas înainte în istoriografia dintre cele două războaie. Studiile lui V. Drăghiceanu, conducătorul săpăturilor, care interpreta datele arheologice publicate în *Jurnalul de săpături*, evident atât cât permitea stadiul cunoștințelor și viziunea vremii, excelau prin referiri la izvoare inedite, material de arhivă, fotografii și desene, care au fost de un real folos cercetătorilor.

Totuși, o serie de obiecțiuni s-au ridicat nu mult după apariția volumului. De fapt, mai toți istoricii din țara noastră și-au spus părerea în legătură cu aceste importante descoperiri², fără a ajunge la concluzii convingătoare, datorită, bineînțeles, în primul rând, modului în care se executaseră săpăturile.

Din nefericire, o serie de opinii subiective din articolul *Curtea Domnească din Argeș* s-au adăugat datelor incomplete arheologice și și-au făcut drum în istoriografia noastră dintre cele două războaie. Numeroasele legende ale locului, îndeosebi în legătură cu atotprezentul „Negru Vodă”, au fost preluate și conferite voievodului Radu I. Mormântul ctitorului și portretul votiv din pronaos, reprezentarea „cavalerului” de pe stâlpul sud-estic al bisericii, palatul domnesc, totul se leagă de numele lui Radu I, prin care trăiește mai departe eminența fabuloasă a lui „Radu Negru”.

Evident, toate opiniile din acest articol, precum și *Jurnalul de săpături*, publicat de V. Drăghiceanu în același volum, se cuvin a fi supuse criticii. Este firesc ca stadiul avansat al cercetărilor în legătură cu evul mediu și avântul pe care l-au luat aceste studii în prezent să permită să se privească problemele ridicate de săpăturile din biserica Sf. Nicolae Domnesc dintr-un alt unghi.

Considerând importanța deosebită pe care o prezintă pentru istoria României biserica Sf. Nicolae Domnesc în care se găsesc bogate vestigii ale primilor Basarabi, precum și necesitatea evidentă a unor îndreptări critice și interpretări verosimile în legătură cu înfăptuirile acestor feudali, studiul de față își propune să preia, în lumina ultimelor cercetări, datele ample ale săpăturilor mormintelor din interiorul bisericii, scrise în legătură cu ele.

Desigur, punctul de plecare rămâne tot *Curtea domnească din Argeș*, în care sunt consemnate rezultatele săpăturilor din 1920, și s-ar putea obiecta că îndoielile exprimate în legătură cu aceste investigații arheologice ar pune sub semnul întrebării toate analizele și opiniile care se întemeiază tocmai pe datele prezentate de V. Drăghiceanu.

Dar studiul de față își propune să preia critic atât datele din *Jurnalul de săpături*, cât și pe cele din articolul *Curtea Domnească din Argeș*, și să le confrunte cu știri și monumente contemporane, specificând, după capacitatea de asamblare a ipotezelor existente la acest cadru al epocii, dacă ele sunt verosimile.

PAVEL CHIHAI A

Din fericire, în afară de considerațiile stratigrafice și cele asupra vestigiilor pe care le-a reacoperit pământul, există încă o serie de monumente, ca, de pildă, pietrele de mormânt și o bună parte din inventarul funerar. O altă parte s-a păstrat în remarcabile fotografii. Nu este însă mai puțin adevărat că multe date importante care ar fi elucidat o serie întreagă de probleme sunt pentru totdeauna pierdute. Cele care se păstrează încă se prezintă însă învălmășite, încât inițiativa de a le pune într-o oarecare ordine, când evidența o permite, poate părea ea însăși temerară. Se impunea însă ca unele interpretări arbitrare să fie revizuite. Dacă din cauza lipsei unor date semnificative, studiul de față nu poate ajunge, în unele probleme, la anumite soluții definitive, el încearcă, pe cât posibil, formularea unor ipoteze de lucru mai realiste decât cele precedente.

Desigur, lucrarea de față nu are un caracter exhaustiv. În legătură cu rezultatele săpăturilor de la Curtea de Argeș și cu monumentele găsite s-ar putea scrie studii foarte ample necesare științei din țara noastră. În prezent, s-a încercat numai stabilirea unor baze cât mai trainice, atât pentru orientarea celor care au inițiat noi săpături³ pe aria investigată de V. Drăghiceanu, cât și pentru viitoarele studii comparative.

Propunându-ne o reconstituire cât mai apropiată de realitate a mormintelor din necropola primilor Basarabi, am considerat fiecare mormânt o unitate aparte, încercând să îi precizăm întregul inventar funerar. Apoi, am urmărit existența în timp a acestor morminte, a prefacerilor pe care le-au suferit și a profanărilor. În sfârșit, în final, ne-am propus să stabilim unele date în legătură cu epoca înhumărilor din biserică și cu viziunea artistică a vremii respective.

Este firesc ca în studiul de față să încercăm a identifica mormântul ctitorului pe care îl localiza atât tradiția, cât și săpături la vechi monumente (biserica Adormirii Maicii Domnului din Câmpulung-Muscel) sau altele noi (Sf. Gheorghe din București), unde osemintele ctitorului se aflau în aceeași parte, în sud-estul naosului.

După săpăturile lui V. Drăghiceanu întreprinse în Curtea de Argeș, unii istorici au opinat că mormântul ctitorului aparține fie lui Vladislav I, Radu I sau Dan I. Aceste supoziții porneau, printre altele, de la considerentul că în scurtele lor domnii, întretăiate de războaie, acești voievozi nu au avut ctitorii proprii – la moartea lui Vladislav I, mănăstirea Vodița se afla pe teritoriul ungar, iar Tismana nici nu era începută⁴ – în vreme ce voievozii Nicolae Alexandru și Mircea cel Bătrân s-au îngropat în mărețele lor ctitorii de la Câmpulung-Muscel și Cozia. Aceste identificări au fost deduse pe temeiuri neconcludente, legate în general de data ridicării monumentului, de tradiție etc. Trebuie să recunoaștem că – așa cum vom vedea – însăși așezarea în timp a inventarului funerar nu permite datări ale mormintelor care să ducă la identificarea cavalerilor înmormântați cu mai bine de șase secole în urmă. Pentru a suplini lipsa unor elemente materiale precis databile am considerat și dispoziția originală în biserică a pietrelor, dislocate în prezent de la locul lor. Din poziția pe care o aveau unele față de altele aceste pietre funerare, precum și din datele furnizate de studiul prof. Fr. Rainer *Cercetările antropologice...*, asupra osemintelor găsite sub aceste pietre, noi am tras unele concluzii care, coroborate cu datele oferite de inventarul funerar, ne-au permis unele identificări.

Iată de ce ordinea în care am studiat mormintele nu a avut în vedere importanța lor (ar fi fost firesc să începem cu cel al ctitorului, notat de V. Drăghiceanu cu nr. 10), ci numărul de elemente care să permită o datare cât mai sigură, precum și o eventuală identificare a personajului înhumat. Am început expunerea de față cu mormântul lui „Voislav, fiul marelui Alexandru“, deoarece el prezintă nu numai datele cele mai

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

numeroase și mai concludente, dar permite așezarea în timp a întregului grup de morminte dintre cei doi stâlpi sudici ai naosului și în primul rând, identificarea personajului din mormântul ctitorului.

Mormântul lui Voislav. În articolul *Curtea de Argeș*, V. Drăghiceanu menționează că „la nr. 6” (mormântul cu acest număr de pe planul distribuției mormintelor aflate în săpături)⁵, „într-un mormânt complet profanat, s-a găsit, pe lângă veșminte, butoni, diadema de lame de aur, o egretă de argint... și o piatră de mormânt timbrată cu armele Basarabilor, scutul și cu această inscripție fragmentară:

[V]OHCΛABX AATE [V]EΛ[ICA]PO AΛEKC[AN]APX BOEEOAII MIIA ΓENAP

„Voislav, fiul marelui Alexandru Voievod, s-a săvârșit în luna lui Ghenarie”⁶. (Fig. 5)

Deoarece antropologul Fr. Rainer înclină să considere craniul găsit în acest mormânt al unei femei de 25-30 de ani⁷, V. Drăghiceanu revine în *Adaosele și îndreptările* anexate la începutul volumului, scriind că, „în cazul când în loc de BOHCΛABX AATE (copilul lui...) s-ar putea citi BOHCΛABX AATE[PE] (fata lui...), concluziile ce le-am tras pe baza existenței acestui mormânt în fața altarului nu sunt întru nimic modificate”.

Această revenire a generat îndoielile legitime ale lui N. Iorga⁸. Inscripția fusese greșită sau mormântul căruia îi aparținuse această piatră era altul? Vom încerca să răspundem la această întrebare, analizând în primul rând monumentul.

Piatra de mormânt a lui Voislav se află în prezent în biserica Sf. Nicolae Domnesc încastrată în nișa formată prin zidirea fostei uși dinspre sud a naosului. Ea măsoară 2,10 m înălțime, 0,80 m lățime (lățimea câmpului fără chenar 0,50 m, lățimea chenarului 0,15 m), 0,22 m grosime. (Fig.5)

În privința inscripției, prima lectură a lui V. Drăghiceanu este cea corectă⁹. Este vorba de Voislav, un fiu al lui Nicolae Alexandru, mort copil, deoarece numele nu îi este însoțit de titlu.

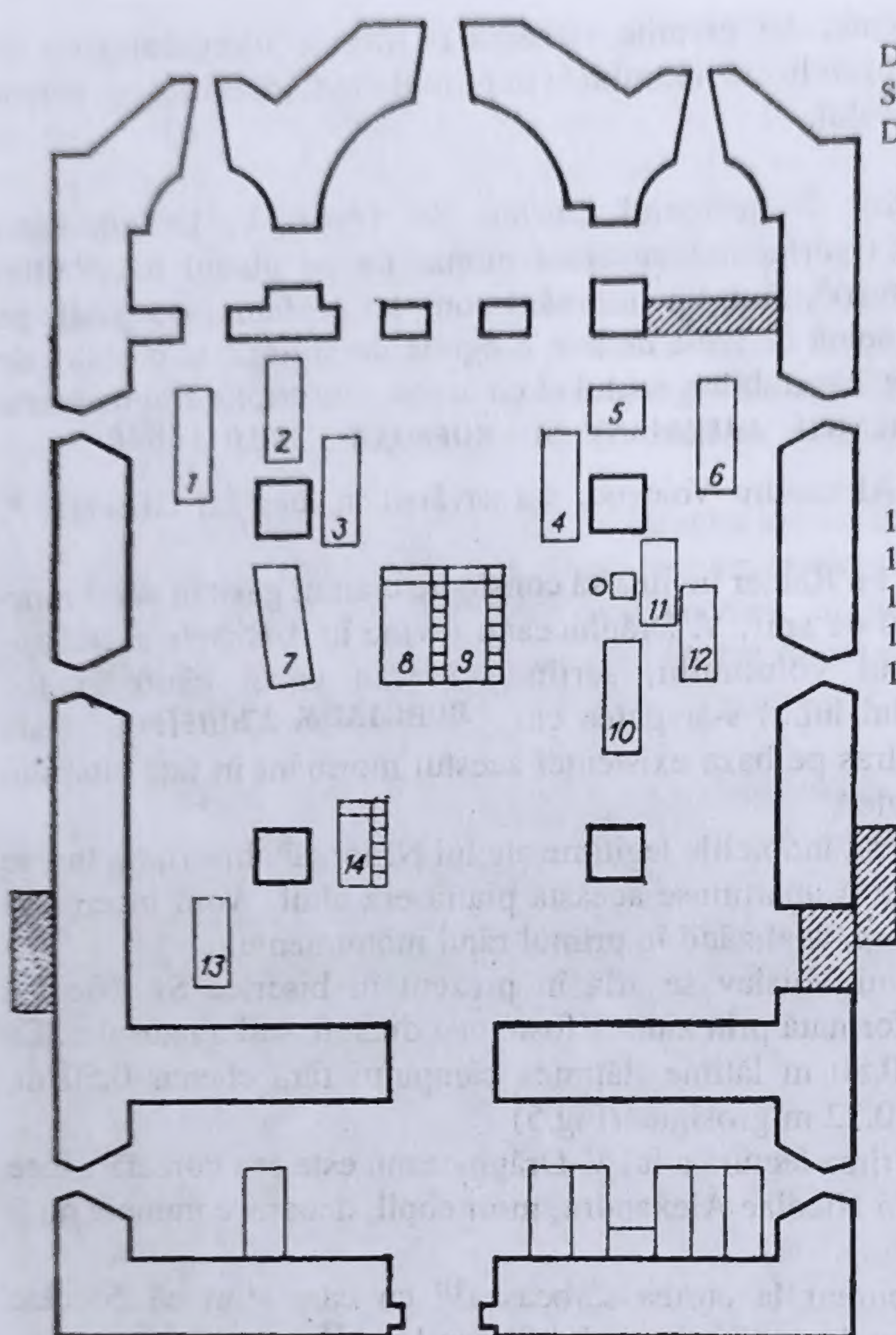
Numele Voislav este curent la curtea sârbească¹⁰ cu care știm că Nicolae Alexandru era înrudit, fiica sa Anca fiind soția lui Ștefan Uroș¹¹.

Sculptura acestei pietre de mormânt prezintă pe câmpul încadrat de chenarul mai ridicat, pe care se găsește inscripția, un trunchi de arbore care se termină în partea superioară cu un scut.

Comparând această piatră de mormânt cu cea a voievodului Nicolae Alexandru din Câmpulung-Muscel¹², cât și cu cea a lui Mircea cel Bătrân din mănăstirea Cozia¹³, ambele strâns legate stilistic de monumente contemporane sârbești, ne dăm seama că atât forma pietrei, cât și dispoziția inscripției se apropie, evident, de pietre de mormânt occidentale, deși „pomul vieții” sculptat în câmpul pietrei este un motiv pe care îl găsim – așa cum vom vedea – și pe mormântul lucrat puțină vreme înainte și hărăzit voievodului Vladislav I. Dar reprezentarea „pomului vieții” și a scutului heraldic ce încoronează acest pom pot fi asociate cu piatra de mormânt a preotului Jonnes Weingarten din Eisenach (mort în 1368)¹⁴, lucrată probabil câțiva ani mai devreme decât aceea a lui Voislav. Unica deosebire constă în faptul că în vârful „pomului vieții” figurat în Curtea din Argeș, apare un scut, iar în cel din Eisenach, un crin heraldic.

După ce am prezentat piatra de mormânt a lui Voislav, să încercăm a-i găsi mormântul peste care ea fusese așezată, deoarece, așa cum am văzut, există o nepotrivire între personajul pe care îl indica inscripția și osemintele, precum și inventarul funerar găsit în mormântul, peste care se află această piatră.

Acest lucru ne va fi înlesnit, dacă considerăm monumentul din punctul de

Dispoziția mormintelor în biserica Sf. Nicolae Domnesc (după V. Drăghiceanu):

- 1 – Cavaler;
- 2 – Cavaler zugrăvit;
- 3 – Cavaler fleur de lis;
- 4 – Cavaler;
- 5 – Mormânt închipuit;
- 6 – Voislav;
- 7 – Ubodă;
- 8 – Vladislav;
- 9 – Radu Negru;
- 10 –
- 11 – Fiul lui Radu Negru, Vladislav;
- 12 – Ana Doamna;
- 13 – Dan;
- 14 – Necunoscut.

vedere al stării lui de conservare. El prezintă o importantă modificare.

Piatra de mormânt a lui Voislav a trebuit să întâmpine, cel puțin din trei laturi, trei obstacole diferite. Pe latura estică există stâlpul sud-estic al naosului. Pe cea vestică mormântul ctitorului, nr. 10, iar pe cea sudică, piatra care acoperea mormântul nr. 12.

Piatra funerară a mormântului nr. 12 este în prezent dispărută, dar putem să o deducem după groapa care s-a găsit pe acest loc. În *Jurnalul de săpături* se menționează că pe mormântul ctitorului (nr. 10), un sarcofag de piatră fusese supraînălțat de un zid de bolovani de 0,025 m înalt, care dădea impresia unui postament zidit în vederea nivelmentului pardoselii¹⁵. Dar acest postament nu fusese acoperit în întregime de piatra funerară a ctitorului: „Existența acestei pardoseli, aflată mai ales spre picioarele blocului, îmi dăde siguranță că dacă aici va fi un mormânt el va fi neprofanat”¹⁶. În schița stratigrafică publicată de V. Drăghiceanu se poate vedea raportul dintre diferitele straturi¹⁷.

Așadar, deși piatra de mormânt a ctitorului se afla mai la vest decât mormântul lui (nr. 10), și anume lipită de stâlpul sud-vestic, după cum vom vedea, totuși postamentul de zid aflat deasupra sarcofagului, înălțându-se până la nivelul pardoselii, au

determinat pe cei care au încastrat piatra lui Voislav să o deplaseze către est.

Pe de altă parte, cei care au amenajat mormântul lui Voislav au constatat către sud mormântul (și desigur piatra respectivă) cu nr. 12, aparținând unei rude a ctitorului și care, neputând fi săpat lângă mormântul nr. 10 din cauza zidurilor găsite de V. Drăghiceanu în această parte a naosului, a fost deplasată către est.

În realitate exista un fel de barieră între traveea de mijloc și cea laterală a naosului bisericii, formată din pietrele mormintelor 10, 12 și 11. Este firesc ca enoriașii care doreau să ajungă în partea de est a naosului, trebuind să ocolească cele două pietre, să fi pășit adesea peste latura estică a pietrei de mormânt a lui Voislav, tocind-o în această parte, așa cum constatăm în prezent.

Este limpede deci că piatra de mormânt a lui Voislav era așezată peste mormântul nr. 11. Într-adevăr, relatarea lui V. Drăghiceanu în legătură cu inventarul acestui mormânt¹⁸, cât și expertiza antropologică a prof. Fr. Rainer¹⁹ ne confirmă această deducție.

Acest fiu adolescent al voievodului Nicolae Alexandru purta însemne cavalerești (șnurul diademă pe cap) în privința nasturilor tunicii, cu literele I.O.R., înclinăm să credem că nu sunt inițialele unei rugăciuni catolice, cum susținea V. Roth²⁰, ci simple ornamente fără semnificație²¹.

Mormântul lui Vladislav I. Mormântul (consemnat cu nr. 10 în releveul lui V. Drăghiceanu) găsit în fața stâlpului de sud-vest al bisericii și denumit, cu drept cuvânt, dar fără argumente, „mormântul ctitorului“ a fost atribuit lui Basarab, lui Vladislav I, lui Radu I²². O serie de observații, legate în primul rând de poziția acestui mormânt față de cel ulterior al lui Voislav, ne vor orienta către adevărata identitate a ctitorului.

1. Mormântul nr. 10 este, cu certitudine, anterior aceluia aparținând lui Voislav, „fiul lui Alexandru“, deoarece piatra de mormânt a acestuia din urmă a fost împinsă către est de postamentul de zid care acoperea sarcofagul mormântului nr. 10 și spre nord de o piatră pusă pe mormântul alăturat (nr. 12). Așezarea mormântului și a pietrei funerare atât de aproape de stâlpul sud-estic, stânjenind trecerea între traveea de mijloc și cea sudică, arată în mod cert că mormintele nr. 10 și nr. 12 erau anterioare. Ipoteza că mormântul lui Voislav a preexistat celorlalte două este exclusă.

Presupunem că între moartea voievodului din mormântul nr. 10 și a lui Voislav a trecut un interval de timp (în care a survenit moartea rudei domnești necunoscute, înhumate în mormântul nr. 12), un răstimp nu prea îndelungat.

Voievodul Nicolae Alexandru moare în 1364. Anul decesului fiului său Voislav, mort cam la 16 ani (expertiza Fr. Rainer menționează că el putea avea 16-20 ani, dar deoarece sicriul, mai lung decât cadavrul, măsoară 1,60 m²³, înclinăm să credem că el nu depășea vârsta de 16 ani), nu poate trece de anul 1380, dacă am admite că el s-a născut în ultimul an de viață al tatălui său, ceea ce este puțin probabil. Or, Radu I moare cel mai devreme pe la 1380. Mormântul nr. 12 indică însă un interval – e drept, nu prea îndepărtat – între moartea ctitorului și cea a lui Voislav. Chiar admitând că acesta din urmă s-a născut în 1364, decesul ctitorului nu a putut surveni mai târziu de anul 1380, ci câțiva ani mai devreme.

Deoarece Nicolae Alexandru este înmormântat la Câmpulung, iar inventarul mormântului și vârsta celui îngropat exclud pe Basarab, este firesc să deducem că mormântul nr. 10 aparține lui Vladislav I, mort între sfârșitul anului 1375 și începutul lui 1377²⁴.

2. Vladislav I nu a putut fi îngropat la Vodița sau Tismana, cum au afirmat unii istorici. Așa cum a arătat V. Vătășianu, faptul că în turburările din 1376 apare ca ban al Severinului Ion Treutel, sub ordinele coroanei maghiare, indică datarea Vodiței

înainte de acest eveniment²⁵. Ocuparea Severinului și deci a Voditei prin 1375 sau 1376 exclude posibilitatea înhumării lui Vladislav în această mănăstire. El nu poate fi îngropat nici în mănăstirea Tismana²⁶, ridicată cu ajutorul lui Radu I după moartea lui Vladislav I²⁷.

În privința părerii lui V. Drăghiceanu că Vladislav I ar fi fost înmormântat în mormântul nr. 8²⁸, această opinie se sprijină pe un fragment de inscripție arbitrar interpretată²⁹.

3. În *Jurnalul săpăturilor* se menționează că ctitorul avea părul castaniu³⁰. S-a observat de asemenea o dantură întreagă³¹. Toți voievozii din secolul al XIV-lea (în afară de Dan I care a murit în Bulgaria, în luptele împotriva lui Șişman din 1385) au depășit maturitatea, având copii mari. Numai Vladislav I a murit tânăr și a fost urmat la tron, nu de fiu, ca ceilalți voievozi din secolul al XIV-lea, din Țara Românească, ci de fratele său Radu I.

4. Un foarte important element de datare este costumele care s-a găsit în mormântul ctitorului. Acest veșmânt se compune dintr-o „tunică de mătase, odată de purpură, astăzi decolorată maron; strânsă mult pe corp, ea descinde până la jumătatea femururilor. E mult decoltată la gât, încheiată pe mijloc de un șir de nasturi de aur ca 30, plăți, așezați unul după altul“.

Sub această „tunică“ V. Drăghiceanu a descoperit „numai bordura groasă de piele, ornamentată cu mărgăritare, care decora gulerul, și mijlocul acelei veste sau cămăși, în tot lungul sternului; de asemenea broderia de același fel de la mânecile ei, care ieșeau cu mult afară, de mânecile tunicii, care și ele erau destul de lungi. Materia din care era însă făcută această cămașă sau vestă nu s-a putut găsi, întrucât dispăruse cu totul, probabil nefiind de mătase“³².

Istoricii care au presupus că mormântul poate fi datat înainte de mijlocul secolului al XIV-lea nu au putut lua în considerație acest veșmânt descris și reprodus fotografic de către V. Drăghiceanu³³.

Într-adevăr, analizând împrejurările politico-sociale în care apare costumele descris mai sus și care în realitate marchează consolidarea puterii centrale și opulența care încurajează un mod de viață adecvat acestei bune stări evidente, Camille Enlart arată că spre 1340 „moda se schimbă radical; nebuniile de la curtea regelui Ioan <II, cel Bun, 1350-1364 – n.n.> și a lui Carol VI <1380-1422 – n.n.>, fastul celei a lui Carol V <1364-1380 – n.n.> ș, fraților săi, favorizează luxul și excentricitatea costumei... Trăsătura izbitoare a modei noi, care apare către 1340, a fost pentru bărbați adaptarea subită a veșmintelor extrem de scurte, ajustate care... trebuiră să fie încheiate“³⁴.

E. A. Racinet³⁵ consideră că acest costum începe să se poarte în Franța de nord pe la 1340, însă se generalizează după jumătatea secolului al XIV-lea. Costumele numit „cotte hardie“ (cotardie, tunica audax), o „cotte“ mai scurtă și mai strânsă, oarecum insolită la apariția ei sau „juste au corps“ (croită „pe talie“) sau „cotte à chevaucher“ (deci mai oportună pentru călărie decât rochiile lungi, incomode, ceea ce vădește și o rațiune militară în adoptarea acestui veșmânt) este definit de către Fr. Hottenroth, ca un costum care „nu cădea... decât până la jumătatea pulpelor, strâns pe corp fără cea mai mică cută; mânecile se încheiau la spatele antebrațelor și se lărgeau uneori căzând până la jumătatea mâinilor. Veșmântul se încheia complet sau parțial în față“³⁶.

În privința diferitelor modele de „cotte hardie“, E. E. Viollet le Duc vine cu precizări foarte importante pentru datarea costumei ctitoricești de care ne ocupăm. Anume, el limitează portul veșmântului „cotte hardie“ între 1350 și 1380³⁷. Pe de altă parte, el subliniază faptul că după 1360 (deci, între 1360 și 1380) această „cotte

hardie“ se compune din două veșminte suprapuse: „cel de dedesubt, cu mâneci foarte strânse, cel de deasupra cu mâneci mai largi, dar nedepășind cotul. O largă bandă de pasmanterie se află la gulerul, foarte deschis... Butonierele sunt prinse într-un galon de aur sau pasmanterie. La mordantul atârând al centurei nobile este atașată o bogată bijuterie... (cota cu bijuterii aparținând lui Ludovic II de Burbon (1360 aprox.))”³⁸.

Recunoaștem în acest costum format din două piese, pe cel al ctitorului, descris de către V. Drăghiceanu, care precizează de asemenea că „bordura de la gât și mâneci, când Domnul era în picioare, depășea marginile gulerului tunicii și deschiderea mânecilor”³⁹, și că mânecile, „ele erau destul de lungi”⁴⁰.

De asemenea, această „cotte hardie“, găsită în mormântul ctitorului din Curtea de Argeș, avea „trei zone de pasmanterie, formată dintr-un ornament de perle, dispus în linie șerpuitoare la bordura gâtului, pe piept și la mijloc sub cordon, (care) se ridică în marginea de la gât în trei rânduri din același ornament pe umerii tunicii. Două mici rozete de mărgăritare (care) decorau colțurile pulpanelor tunicii în față. Alte rânduri de mărgăritare șerpuitoare decorau manșeta tunicii și coatele care mai erau ornamentate și cu un galon de fir”⁴¹.

Așa cum arată J. Quicherat⁴², gustul perlelor (mărgăritarelor) se deșteaptă în timpul bătăliei de la Poitiers (1356). Perlele se puneau la centuri, coroane, pălării, ciorapi⁴³.

„Diadema de pe capul domnului“ pare a fi fost o scufă cu un burlet circular, cum purta despotul Olivier (reprezentat la Lesnovo în 1348⁴⁴, ceea ce arată largă arie de răspândire a acestei scufe și timpul în care a ființat) și cum constatăm în cunoscutul portret atribuit voievodului Vlad Țepeș, aflat în castelul Ambras din Tirol.

În privința centurii cavalierești găsite în mormânt, tehnica micilor mărgărite divers colorate, brodate ornamental, se apropie de aceea a centurii cavalerului Konrad Heideck, mort în a doua jumătate a secolului al XIV-lea⁴⁵.

Paftaua de aur masiv, reprezentând un cavaler, o domniță și o lebadă cu cap de femeie, într-un decor somptuos de arhitectură (Fig. 8, 9), fixează termenele „post“ și „ante quam“ ale mormântului, 1373 și 1385⁴⁶, ceea ce confirmă datarea 1360-1380 a costumului voievodului ctitor făcută mai sus, pe baza datării acestui tip de costum de E.E. Viollet le Duc⁴⁷.

În privința lințoliului care acoperea pe Vladislav I, el prezenta ca ornament crucea gamată, în vreme ce mâinile îi fuseseră legate cu o serie de benzi cusute în formă de cruci patriarhale și ornate cu perle.

5. Mormântul ctitorului a fost găsit neprofanat. El era compus dintr-un sarcofag simplu de piatră, paralelipipedic, cu „perforații“ pe latura sudică către capătul vestic, dintr-o lespede care depășea spre est și vest cu 0,17 m și spre nord cu 0,15 m bordura sarcofagului, precum și dintr-o platformă de bolovani. Descrierea acestei platforme ni se pare interesantă pentru datarea mormântului. Ea era „prinsă la colțuri de bucăți mari de piatră tuf-calcar, ce s-a întrebuințat și la apareiajul bisericii. Spre picioare se află zidită o cărămidă mare de 33 x 26 x 5 cm, apoi o bucată mare dintr-o boltă sfărâmată, formată din cărămizi așezate pe muche, dar dispusă peste lespede pe lat. Aceste cărămizi au dimensiunile 28,50 x 14 x 4 cm, restul zidului, bolovani prinși în mortar”⁴⁸.

N. Constantinescu a arătat că a existat o construcție anterioară actualei biserici Sf. Nicolae Domnesc⁴⁹. Este firesc ca „bucata de boltă sfărâmată“ să fi fost încastrată în platforma de bolovani nu mult după ridicarea noului monument, ca și cele patru mari blocuri de piatră tuf-calcar, din cele utilizate la zidirea noii biserici⁵⁰.

În privința pietrei funerare a mormântului voievodului Vladislav I, considerăm

că ea este aceea pe care V. Drăghiceanu o atribuie mormântului nr. 10 „... decorată foarte oriental... cu o cruce pe partea dinspre picioare...”⁵¹. (Fig. 2)

V. Drăghiceanu observă că piatra a rămas „brută la latura dinspre cap”, arătând că ea fusese la origine lipită de stâlpul sud-vestic al naosului „pentru a nu împiedica circulația în biserică”⁵². Această poziție a pietrei poate fi dedusă și din *Jurnalul de săpături*, unde se menționează pardoscula rămasă nederanjată de la estul mormântului, aflată imediat deasupra platformei de bolovani⁵³. De asemenea, din raportul episcopului Ghenadie din 18 octombrie 1868, care arată că „Statuia lui Negru Vodă... un chip sculptat pe jumătatea trupului care, precum ni se spune de bătrâni, în vechime era ridicată în picioare în biserică lângă stâlpul sau columna unde astăzi este strana domnească sau arhierească, la picioarele căreia era pusă o stâncă sculptată artistic și în forma și în lungimea unui mormânt roman ce se găsește prin țara noastră... Sub această piatră la capul căruia, cum am zis, era pusă efigia pretinsă, se zice că era mormântul a trei persoane..., stânca despre care este vorba se află și până azi într-un colț în tindă. Însă pretinsa statue este zidită afară din biserică, în partea dinspre miazăzi...”⁵⁴.

Piatra de mormânt a lui Vladislav I se găsea adusă în pridvor cu un secol în urmă, dar desigur tradiția menținuse faptul că ea se aflase lipită de stâlpul sud-vestic.

Dar dacă examinăm piatra, constatăm că și latura ei vestică, pe care V. Drăghiceanu o consideră „brută”, este totuși lucrată, destul de rudimentar. Pe un câmp neșlefuit, această latură are săpată în adânc steaua lui David.

În același timp și latura estică (Fig. 3), șlefuită, prezintă și ea, săpată în adânc și destul de stângaci lucrată, o cruce cu titulus și cu un pătrat înscris în cantoane (asemănătoare crucii cădelniței de la Tismana⁵⁵ și monedelor de la Radu I⁵⁶, constituind un nou element pentru datarea monumentului).

Faptul că sculptura de pe celelalte laturi ale pietrei de mormânt se prezintă în relief și îngrijit lucrată, în vreme ce laturile est și vest apar zgâriate în piatră de o mână mai puțin dibace, în adânc, vădește următoarele:

1) Piatra de mormânt a cunoscut două faze de sculptură, cel de al doilea desigur de importanță redusă.

2) Deoarece este exclus ca cea de a doua intervenție să fi fost făcută după așezarea pietrei (latura ei vestică prezentând „crucea lui David” – care aparținea celui de al doilea sculptor – a fost lipită de stâlpul sud-vestic), considerăm că între sculptarea pietrei și așezarea ei pe mormânt i s-au făcut adăugirile la care ne-am referit.

3) Este posibil ca aceste adăugiri să fi fost făcute chiar cu prilejul înmormântării, când s-a hotărât ca lăcașul pentru sarcofag să se sape la 1,00 m distanță de stâlpul sud-vestic. Dacă piatra ar fi acoperit perfect mormântul desigur că latura ei vestică ar fi fost vizibilă.

4) Oricum, faptul că intervenția sculptorului local a fost atât de stângace ne îndeamnă să credem că cel care a realizat inițial monumentul a fost străin (așa s-ar explica și evidența deosebite de calitate artistică între piatra lui Vladislav I și cea imediat următoare a lui Voislav). Aceeași observație o putem face și la piatra funerară a voievodului Nicolae Alexandru din Câmpulung-Muscel.

5) Încă înainte de moartea lui Vladislav I, care a chemat un sculptor străin să îi lucreze monumentul funerar, se știa că această piatră va fi adosată stâlpului sud-vestic. Așadar, biserica funcționa înainte de moartea lui Vladislav I (1375/77).

6) Sculptorul local – mai puțin talentat – cunoștea semnificația simbolurilor înfățișate pe piatra de mormânt, pe care le completează, după cum vom vedea mai departe. Așadar, constatăm, o dată mai mult, că reprezentările de pe monumentele executate în țară erau familiare celor pentru care erau efectuate și se încadrau în

viziunea lor.

Piatra de mormânt a lui Vladislav I este lungă de 1,69 m, lată de 0,62 m și înaltă de 0,43 m, crescând sensibil până la 0,57 m. Pe fața superioară este reprezentat un arbore cu trunchi, ramuri și frunze, încununat de o coroană în vârtej, încadrată de baghete dispuse stelar (în realitate, motivul soarelui), pe cele două fețe mari două rânduri simetrice de pomișori cu frunze vizibile (Fig. 4), iar pe laturile mici, o cruce = către est = și o stea a lui David = către vest (adugată de sculptorul local). Tot pe fața superioară, se află o inscripție de care ne vom ocupa mai departe.

Apariția acestor motive în secolul al XIV-lea este importantă atât pentru faptul că ele reflectă o anumită viziune a epocii pe care – având în vedere puținitatea știrilor de atunci – nu avem cum să o constatăm altfel, cât și pentru descifrarea izvoarelor acestor motive care vor reveni mereu în arta Țării Românești.

Prezența „pomului vieții” trebuie legată de un pasaj dintr-o scrisoare a lui Vladislav I, din septembrie 1369, către „chir Hariton, catigumenul mănăstirii Cutlumus”, în care voievodul se jură „pe sfintele Evanghelii ale lui Dumnezeu, pe cinstita și de viață făcătoare cruce și pe marele Nicolae și pe mântuitorul Hristos”...⁵⁷.

Dacă Iisus este pomenit în legătură cu sărbătoarea „Schimbării la față”, hramul mănăstirii Cutlumus, iar Sfântul Nicolae, cu memoria tatălui său, voievodul Nicolae Alexandru, pe care Vladislav I îl invocă la începutul scrisorii („ca pe temelia pusă de domnul și tatăl domniei mele la numita mănăstire Cutlumusului”) ⁵⁸, „cinstita și de viață făcătoare cruce” ne evocă reprezentarea „pomului vieții” creștin, a crucii concepută ca un arbore care trăiește. Sculptura pietrei funerare a lui Vladislav I poate fi pusă în legătură cu cap. 22 din Apocalips ⁵⁹.

Simbolurile figurate pe piatra de mormânt ilustrează acest paragraf din Apocalips. Pomul de pe fața superioară este „pomul vieții” cu semnificația de „ținerete veșnică” a mitului. El prezintă în loc de coroană soarele ⁶⁰, simbolul lui „Domnul Dumnezeu” care „îi va lumina”. Pe laturile lungi ale pietrei sunt figurate cele două șiruri de pomi ai vieții, cu roade vizibile „care rodesc de douăsprezece ori pe an”. În sfârșit, pe laturile mici se află alte simboluri ale urmașului lui David: „steaua cea luminoasă a dimineții” și „crucea”. În privința ariei de cultură căreia îi aparține monumentul de care ne ocupăm, trebuie să subliniem că atât ca formă, cât și ca decorație (arborele vieții, simbolul soarelui) el se aseamănă cu așa-numitele „sanduk-uri” din Bosnia și Herțegovina.

Încă din 1859 A. Pelimon remarcase că pe piatră „a fost o inscripție dar s-a șters” ⁶¹. Câțiva ani mai târziu, în 1868, episcopul Ghenadie evocă „inscripția ce ar fi avut” ⁶², iar în 1874 D. Pappazoglu, referindu-se desigur la același monument, nota că „nimeni nu s-a interesat a copia măcar inscripțiile de pe piatră, care peste câțiva ani nu se vor mai putea citi” ⁶³.

O examinare a feței superioare a acestei pietre de mormânt, sub lumina bățând din diverse unghiuri și la diferite intensități, ne încredințează că inscripția se află dispusă atât la extremitatea estică a suprafeței (la baza trunchiului „pomului vieții”), de la sud către nord (poate două sau trei rânduri), zgâriată în adânc (probabil de același meșter local care a sgrafitat crucea și steaua lui David de pe laturile est și vest ale pietrei de mormânt), cât și într-un cartuș săpat foarte ușor în adânc, care se întinde de la colțul nord-estic al pietrei până la jumătatea laturii nordice, deci între trunchiul „pomului vieții” și muchia superioară nordică a monumentului.

Dacă inscripția din cartuș nu se mai poate citi, gradul de tocare fiind foarte avansat, pe cea de lângă muchia estică putem distinge următoarele semne: UΔΔII = <...> ADI <...>. Să fie un fragment din numele lui Vladislav? Merită a fi

subliniat faptul că inscripția, stângaci zgâriată pe suprafața pietrei, nu se află într-un câmp adecvat. Se pare că tot astfel stăteau lucrurile și cu piatra „gisantului“. Pe de altă parte, și monumentul funerar al voievodului Nicolae Alexandru din Câmpulung se vedește a fi fost lucrat înainte de a se cunoaște conținutul inscripției (care nu acoperă în întregime câmpul central și destăinuie o oarecare stângăcie față de frumusețea ornamentului din chenarul marginal).

Nepotrivirea dintre suprafețele cu inscripții și cele sculptate de pe pietrele de mormânt ale primilor Basarabi ne arată – o dată mai mult – că aceste monumente erau lucrate de meșteri străini în timpul vieții voievozilor. După moartea acestora, meșterii locali săpau inscripțiile și așezau pietrele funerare peste morminte.

6. Nu s-a subliniat până în prezent faptul că pomelnicul găsit în biserica Sf. Nicolae Domnesc⁶⁴ începe nu cu ctitorii interpolați mai târziu „Radu Negru Voievod, Ana Doamna, Neagoie Voievod, Despina Doamna“ (primii doi fiind asociați după tradiție: „Radu Negru și Ana Doamna“), ci cu „Vădi<s>lav Vv., Cerana<Chera Ana> Dna, Mircea Vv., etc. (I. Minea⁶⁵ a arătat că această Ana este probabil fiica țarului bulgar Alexandru I.)

Este puțin probabil ca acest pomelnic, în forma sa originală, să fi dăinuit din secolul al XIV-lea. Totuși, mențiunea corectă a numelui ctitorului ne îndeamnă să credem că ele au fost transpuse din inscripția tabloului votiv din naos care a păstrat numele Anei (devenită, prin alterarea numelui pandantului său, soția lui „Radu Negru“)⁶⁶.

Este firesc ca cei care și-au zugrăvit chipurile de ctitori în naos să-și aibă mormântul în aceeași biserică, la locul de onoare. Așa s-a întâmplat și în biserica din Câmpulung, unde se află zugrăvit și înmormântat voievodul Nicolae Alexandru, și în cea de la Cozia, ctitoria lui Mircea cel Bătrân.

Dar nu numai aceste raporturi teoretice între tabloul votiv și mormântul ctitorului ne permit să afirmăm o dată mai mult că acesta este al lui Valdislav I. Încă din 1924 Stoica Nicolaescu scria următoarele: „«Capul Ledei» este acoperit cu un bonet la fel cu acela pe care-l poartă Doamna Ana în portretul său ca ctitoră de pe pereții bisericii Sf. Nicolae Domnesc... această asemănare a fost observată întâi de M. Grigoraș, publicist“⁶⁷.

Observăm că piesa de costum caracteristică, scufa cu burlet, aflată reprezentată atât în tabloul votiv, cât și pe paftaua din mormânt, vedește nu numai contemporaneitatea celor două imagini, dar și aceeași identitate a voievodului zugrăvit în tablou și împodobit în mormânt cu prețioasa bijuterie.

Mormântul nr. 12. Despre acest mormânt știm puține lucruri. În primul rând, personajul căruia el i-a aparținut a murit – așa cum am arătat – în intervalul de timp dintre decesul lui Vladislav I și al lui Voislav, adică între 1375/77 și 1380.

El era o persoană matură (lungimea mormântului 2,44 m, lățimea 0,76 m). Adâncimea gropii funerare se află la un metru. La o a doua pardoseală, mormântul a fost acoperit, iar de la prima s-au găsit cărămizi (0,28 x 0,185 x 0,35 m) care, așezate pe muche (pe latura îngustă), încadrau piatra de mormânt.

Dacă presupunerea lui V. Drăghiceanu (care ni se pare întemeiată) că osemintele din acest mormânt au fost reînhumate în osuarul aflat lângă mormântul nr. 11 este adevărată⁶⁸, atunci – după expertiza Fr. Rainer – mormântul a aparținut „poate unei femei... trecută de 30 de ani“, înaltă de 1,52-1,58 m. Nu avem însă nici o dovadă că această femeie, îngropată la scurt interval după moartea ctitorului, lângă mormântul său, va fi fost soția sa, așa cum afirmă V. Drăghiceanu, dar, oricum, ea trebuie să-i fi fost rudă apropiată, ca și Voislav.

Mormântul probabil al lui Radu I (13). Din inventarul mormântului nr. 13 nu s-a mai păstrat decât piatra de mormânt reprezentând un „gisant” care, așa cum a arătat și V. Drăghiceanu, prin laturile rămase nefinisate, arată încastrarea ei în colțul de nord al bisericii⁶⁹, precum și câteva mărunte urme: „puțin mai în adâncime (la 1,64 m) se dă de o vertebră, aproape de prund, de o costă și câteva oase, și rămășița unui splendid galon de aur prins într-un putregai de cosciug”⁷⁰.

Deducem deci că aici s-a aflat un cavaler⁷¹ înmormântat într-un cosciug, cu un veșmânt asemănător celor găsite în mormintele nr. 5 și 7, unde s-au descoperit galoane asemănătoare.

Din fericire, din acest mormânt ni s-a păstrat piatra funerară, unul dintre cele mai importante monumente de artă medievală din Țara Românească. (Fig. 6)

„Statul de piatră” din secolul al XIV-lea se prezintă ca un relief înalt lucrat într-un calcar cochilifer puțin rezistent, din care lipsește probabil a cincea parte, de la gleznă în jos. Lungimea actuală a statuii este de 1,50 m, lungimea presupusă (luând în considerare urma de încastrare pe care monumentul a lăsat-o în zidul nordic al bisericii) 1,77 m, lățimea 0,73 m, înălțimea 0,31 m. Pe latura stângă – două șanțuri despart trei benzi: prima (de la bază în sus) 0,02 m, a doua 0,11 m, a treia 0,15 m. Ele corespund pe latura dreaptă cu, respectiv, 0,02 m, 0,11 m și o bandă sculptată în feston de 0,08 m.

Relieful antropomorfic se înalță din câmpul pietrei cu 0,07 m, iar oblicitatea lui către sud – având în vedere situarea în biserică – deschide la distanța de 0,73 m o catetă de 0,045 m.

Pe latura superioară, piatra are un lamb de formă semiovală lat în partea de sus de 0,59 m. Pe latura dreaptă ea prezintă un feston compus din triunghiuri și cercuri, precum și o palmetă înscrisă. Palmeta maschează un nume, așa cum constatăm în orfevrărie, unde numele de meșteri apăreau însoțite de un ornament oarecare. Inscripția a fost incomplet transcrisă până în prezent. Ea este în realitate ИР ГЕПРЕ; primele două litere nu apar în cartușul cuvântului următor, însă ele nu sunt riguros distanțate.

Deoarece piatra de mormânt a fost concepută să fie încastrată, așa cum arată *Jurnalul de săpături*⁷², în colțul nord-vestic al bisericii, latura dreaptă a ei – cea sudică, vizibilă deci – este lucrată cu grijă și chiar șlefuită, iar cea stângă lăsată brută. „Gisantul” este la fel tratat. Urechea stângă, de pildă, nu se degajează distinct de volumul capului, părul nu este sculptat în șuvițe și desprins de cornet, cum ne apare în dreapta: în această parte meșterul nu a fost preocupat să netezească urmele dălții.

Așa cum am arătat, monumentul prezintă, în afară de o tocire pronunțată a formelor (datorită calității inferioare a materialului), care face tot mai dificilă reconstituirea aspectului lui original, numeroase degradări. O bună bucată din partea inferioară este pierdută. Marginea acestei rupturi formează o curbă care pleacă de la punctul cel mai avansat pe latura dreaptă (1,50 m) până la punctul stâng (0,97 m). Această ruptură a fost provocată de o rangă de fier, care a încercat să disloce piatra de pe postamentul în care fusese încastrată, așa cum o arată alte două rupturi de pe latura dreaptă: aici piatra fărâmicioasă a cedat, dar blocul nu s-a mișcat din loc. Se pare că a treia încercare de dislocare – cea care a rupt partea inferioară a pietrei – a reușit să o miște de pe pedestalul ei.

Din nefericire, în afară de aceste deteriorări pe care monumentul le-a suferit în biserică, el mai prezintă altele datorită transporturilor de la Curtea de Argeș la București și de la un muzeu la altul. O ruptură oblică mare de la 1,65 m la 1,07 m de latura superioară, alta, paralelă cu această latură, de 0,19 m, depășește cu 0,06 m

chenarul, în sfârșit, o a treia, angajând unghiul stâng, format din această latură (0,32 m) și cea stângă (0,30 m), desparte acest colț de restul mormântului.

În privința costumului personajului reprezentat în piatră, el ridică o serie de probleme, printre care și aceea a datării lui (și implicit a monumentului), precum și a legăturilor culturale pe care el le revelă.

Costumul „gisantului” compus dintr-o cotă cu mânecile strâmte și dintr-o surcotă cu mânecile de asemenea colante, care se opresc deasupra cotului, poate fi constatat și la despotul Olivier de la Lesnovo⁷³ (pictat în 1341), ceea ce arată larga arie de răspândire și în Balcani a acestui costum, apărut desigur, inițial, în Occident.

Surcota care se întrevede la antebrațul drept al personajului reprezentat, precum și în jumătatea dreaptă a trupului, din partea inferioară a pieptului până sub genunchi – ruptura din această parte a monumentului nu ne permite să-i constatăm lungimea, dar bănuim că ea ajungea până aproape de glezne – este strânsă sub șolduri de o centură cavaleriească.

Peste această surcotă, personajul este figurat cu o mantie de aparat, numită capă, despicate în dreapta. Prin tăietura care pornește de la umăr, lăsând partea din spate a veșmântului să cadă în falduri drepte, ca o matie, mâna dreaptă apare în întregime, îndoită în unghi, pentru a se odihni pe piept. Partea din față a capei acoperă pieptul și coboară până deasupra centurii cavaleriești de unde este sumeasă de mâna stângă a personajului, adusă lângă cea dreaptă, care dezvăluie jumătatea dreaptă a surcotei; jumătatea stângă este acoperită de capă, care, mascând brațul, cade în falduri drepte⁷⁴.

Pe piept această capă prezintă o broderie grea, de fir, constând dintr-un ornament vegetal al cărui motiv pare a fi un cârcel cu frunze de iederă. Capa, în forma pe care o prezintă monumentul de care ne ocupăm, se poartă în Europa pe o mare arie, din Anglia până în Boemia, începând de la mijlocul secolului al XIV-lea și până spre sfârșitul acestui secol⁷⁵.

Dacă cota, surcota și capa pe care le poartă personajul reprezentat în piatră nu pot constitui totuși dovezi ale unor legături de modă vestimentară cu Apusul, în schimb pelerina festonată în unghiuri ascuțite, care acoperă capa, deasupra umerilor nu se găsește – după câte se pare – la reprezentările demnitarilor din Balcani, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. În schimb, ea apare frecvent în Europa occidentală, cu reflexe în Ungaria⁷⁶ și mai cu seamă în Boemia⁷⁷. Purtarea unor pelerine, al căror feston se apropie de cel al „gisantului” de la Curtea de Argeș, de numeroase personaje care apar în *Livre de la chasse* (1387)⁷⁸, precum și prezența, în aceleași ilustrații, a aceleiași pălării înalte⁷⁹, care acoperea capul cavalerului reprezentat la Curtea de Argeș, ne îndeamnă să considerăm și monumentul de care ne ocupăm din aceeași epocă.

Este adevărat că această pălărie este mutilată în mare parte. Ea se prezenta probabil în formă cilindrică, era înaltă de 0,15 m și avea la bază, de jur-împrejur, un ornament simplu geometric, format din triunghiuri, săpate în adânc. De sub această pălărie, cobora un cornet de piele care aduna părul răsucit în șuvițe spre spate.

Carol al IV-lea, regele Boemiei (1346-1378), al cărui bust este sculptat și așezat în triforiul catedralei Sf. Vitus din Praga, la scurtă vreme după moartea sa, poartă aceeași pelerină (cu marginea însă dreaptă, nu festonată), cu un guler de asemenea decât a personajului de care ne ocupăm, din care iese însă un cornet de piele aidoma celui din Curtea de Argeș⁸⁰.

Conchidem, așadar, că veșmântul cavalerului figurat la Curtea de Argeș se inserează cam între anii 1380-1385.

În mod firesc se ridică întrebarea: de ce personajul apare înveșmântat într-o surcotă care-i depășea în întregime genunchiul, un veșmânt mai arhaic decât cel al lui Vladislav I și Nicolae Alexandru? Nu cumva – așa cum a crezut N. Iorga⁸¹ – acest costum se apropie de epoca lui Bazarab și de surcotele care apar în *Chronicon Pictum*, scris și miniat, după cum se știe, în anul 1338⁸²?

Răspunsul este că defunctul a fost reprezentat în piatră într-un costum arhaizat. În Occident, precum și în Boemia și Polonia, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, când era la modă „cota îndrăzneată“, „pourpoint-ul“ etc., defuncții nu apar în aceste costume, considerate „lumești“, ci în cotele sau surcotele lungi, primite de biserică, pe care – așa cum arăta Camille Enlart⁸³ – le-au păstrat până în prezent slujitorii ei.

Pe de altă parte, nu este exclus ca personajul să fi fost reprezentat cu costumul pe care-l purta în clipa morții, deoarece „surcota“, așa cum deducem din numeroasele ei apariții pe monumentele epocii, continuă a vieții alături de noile veșminte mai extravagante.

O serie întreagă de date ne duc la concluzia că mormântul nr. 13 și piatra funerară de pe acest mormânt, reprezentând un „gisant“, au aparținut probabil voievodului Radu I. Argumentele sunt următoarele:

1. Elementele de costum cu care este reprezentat „gisantul“ pot fi constatate între anii 1380-1385. (Știm că Radu I domnește între 1375/77-1380.)

2. Locul de onoare din traveea dreaptă a naosului fiind ocupat de mormintele lui Vladislav I, nr. 12 și Voislav, s-a considerat că locul cel mai indicat pentru succesorul lui Vladislav I, care îi era frate vitreg (deci întemeietorul unei alte ramuri domnești), a fost în vestul bisericii, considerat, de asemenea, loc de onoare⁸⁴.

3. Voislav, fiul adolescent al voievodului Nicolae Alexandru și al doamnei Clara, a fost frate bun cu Radu. El a supraviețuit – așa cum am văzut – fratelui său vitreg Vladislav I, înhumat puțină vreme înaintea sa.

Este semnificativ faptul că cele trei pietre de mormânt (ale lui Vladislav I, Voislav și a „gisantului“) găsite în biserica Sf. Nicolae Domnesc, puse într-un interval destul de scurt, între moartea voievodului Nicolae Alexandru (1364), a cărui piatră funerară se află în biserica mănăstirii din Câmpulung-Muscel, și domnia lui Mircea cel Bătrân (1386-1418) înmormântat la Cozia, deci în răstimp de două decenii, prezintă două viziuni cu totul diferite: prima, a lui Vladislav I, este lucrată într-o concepție bizantino-balcanică, iar ultimile două într-o viziune occidentală, deși piatra lui Voislav menține motivul, frecvent în Balcani, „pomul vieții“ pe care îl constatăm și pe mormântul fratelui său vitreg. Este sigur însă că scutul sculptat pe monumentul lui Voislav a fost conceput și comandat de Radu I, succesorul la tron al lui Vladislav I și fratele bun al lui Voislav. Există la acest voievod nu numai obsesia armurilor ca unelte de câștigare a independenței, cu care se înfățișează pe monedele sale⁸⁵, ci și fervoarea pentru tot ceea ce reprezintă viață cavalerască, în primul rând însemnele cavaleresti, stemele. Este adevărat că și Vladislav I (urmând tatălui său Nicolae Alexandru, care primește de la Ludovic cel Mare, o dată cu ducatele de peste munți, coroana princiară cu flori de crin⁸⁶ cu care este reprezentat în pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc) bate monede cu stemă și este îngropat cu nasturi heraldici. Dar el nu pune să se sculpteze pe pietre funerare, care solicitau simboluri religioase tradiționale, astfel de însemne lumești, cum procedea, în cazul pietrei de mormânt a lui Voislav, fratele său vitreg Radu I, fiul catolicei Clara.

Prezența scutului pe piatra de mormânt a lui Voislav, pusă de fratele său, înverșunatul războinic, cel care se prezintă pe monede înveșmântat în armură, ne îndeamnă să credem că cea de a treia piatră de mormânt din biserica Sf. Nicolae

PAVEL CHIHAI A

Domnesc aparține lui Radu I. Este firesc ca Radu I, a cărui efigie de pe monede este asemănătoare cu reprezentările de pe pietrele funerare ale cavalerilor occidentali, să fi avut deasupra mormântului sculptat un „gisant”. Cu toată orientarea sa religioasă praveoslavică, pe care o mărturisesc hrisoavele fiilor săi, importul de armuri din Veneția arată că Radu I a prețuit și viața care se desfășura în occidentul Europei, industria și arta apusenilor. Cel care dorea să se înfățișeze contemporanilor pe monede ca un cavaler occidental, după canoane compoziționale pe care le găsim și la pietrele de mormânt ale cavalerilor occidentali, și-a dorit, desigur, și o efigie funerară asemănătoare. Pentru că voievozii nu puteau fi înfățișați în biserici în costume militare, așa cum statornicește tradiția imaginilor zugrăvite, „gisantul” a fost conceput înveșmântat într-un costum de aparat civil.

Apropiata succesiune în timp a celor trei pietre de mormânt, găsite în biserica Sf. Nicolae Domnesc, care încurajează, o dată mai mult, atribuirea „gisantului” lui Radu I, poate fi dovedită și prin similitudinea motivelor ornamentale ale acestor morminte. Într-adevăr, palmetele sculptate pe fețele laterale de pe piatra lui Vladislav I și cea de la extremitatea superioară a „gisantului”, care maschează numele meșterului „Gheorghe”, sunt înscrise în același contur de acoladă complexă. Crengile „arborelui vieții” de pe primul monument și ornamentul vegetal al capei „gisantului” prezintă vrejuri care sfârșesc cu semipalmete. Prin urmare, nu numai trăsătura de unire pe care o constituie motivele simbolice ale pietrei de mormânt a lui Voislav vădește apropierea în timp a pietrelor de mormânt ale lui Vladislav I și Radu I, ci și ornamentele vegetale ale acestor două monumente.

Anumite evenimente petrecute în intervalul dintre moartea lui Vladislav I (1375/77) și primii ani de domnie ai lui Mircea cel Bătrân (1386-1418) ne explică de asemenea apariția „gisantului” pe care îl presupunem al lui Radu I.

Într-adevăr, cele două pietre funerare, a lui Voislav și a „gisantului”, ulterioare morții lui Vladislav I și pierderii Severinului⁸⁷, vădesc înclinarea manifestă către arta occidentală în perioada în care influența occidentală s-a impus din nou, pentru un scurt interval și un episcopat catolic a fost întemeiat în Argeș (1381). Este semnificativă orientarea Țării Românești către lumea slavă oglindită de prima emisiune monetară figurativă a lui Mircea cel Bătrân, care apare în epoca următoare anilor 1383/84, când Severinul este recucerit de Țara Românească și episcopatul catolic de Argeș trece printr-o criză.

4. Prima mențiune despre „gisant” de care ne ocupăm o găsim la episcopul Neofit, în anul 1746. El arată că în biserica Sf. Nicolae Domnesc „se află o piatră mare, cum intri în biserică la dreapta, precum este sculptată icoana <figura> lui Radu Negru Vodă”⁸⁸. Tradiția lui „Negru Vodă” îngropat în biserica din Argeș a fost generată de *Cronica despre Radu de la Afumați*, din 1525. Se știe că asocierea lui Radu I cu „Negru Vodă”, pe care o constatăm de la sfârșitul secolului al XVI-lea, a fost consemnată în *Cronica de curte a lui Matei Basarab* de-abia în 1653⁸⁹. Nu putem ști dacă tradiția a atribuit inițial lui „Negru”, apoi lui „Radu Negru” mormântul „gisantului”, din cauză că acesta avea o expresivitate care incita fantezia populară sau faptul că chipul zugrăvit al lui Vladislav I a fost, în mod arbitrar, atribuit aceluiasi „Negru”, apoi „Radu Negru”, bănuim că o ciudată coincidență a făcut ca „gisantul” alături de cel al legendar „Negru”.

Mormântul nr. 4. Nu prezenta decât „urme de cociug, de îmbrăcăminte și de cui de cociug”, precum și „un fragment din vechea piatră ce acoperea mormântul

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

cu totul afumată de fum⁹⁰, descoperită lângă stâlpul sud-estic.

Osemintele din acest mormânt – găsit gol, ca și mormântul nr. 12 – au fost probabil reînhumate în osuarul de lângă mormântul nr. 11. Ele aparțin „unui tânăr: toate epifizele oaselor lungi sunt dezlipite. Statura ar fi 1,53 m“.

Veșmintele acestui tânăr au fost probabil cele găsite alături în așa-numitul „mormânt închipuit“ (nr. 5): „cuvertura sau haina, de brocart maro (probabil roșcată inițial – n.n.), făcută țărănească, ornamentată la colțuri cu rozete cu mărgăritare și având pe margini galoane de fir de aur <asemănătoare> cu galoanele de fir de aur ale mânecilor...⁹¹“ precum și „foile mortuare foarte subțiri de aur sau argint aurit“⁹², găsite pe suprafața mantiei.

Tot din acest mormânt par a fi provenit și „bordurile de frescă roșie“⁹³ asemănătoare celor din mormântul nr. 8.

Mormântul nr. 6. În mormântul găsit sub piatra lui Voislav (care a aparținut, așa cum am arătat, mormântului nr. 11) s-au găsit osemintele unei femei de 25-30 de ani, precum și un rest de inventar funerar: „un inel cu topaz, câțiva nasturi de tunică aplicați și foarte multe lame din diademă“⁹⁴.

Interiorul mormântului, lespezit cu bolovani, ar constitui un indiciu, după V. Drăghiceanu, că profanatorii învălmășiseră un cavou de bolovani. Acest cavou știrbise substrucția dintre stâlpul sud-estic și zidul sudic.

Mormântul nr. 1. Descrierea din *Jurnalul de săpături* a acestui mormânt este neconcludentă: la 1 m adâncime „scheletul întreg, bine conservat și normal așezat... cu capul sprijinit de o cărămidă și țărnut spre nord de o altă cărămidă. Nici o urmă de cosciug, de îmbrăcăminte, inele sau bumbi de tunică. Mormântul era neprofanat“⁹⁵.

Expertiza Fr. Rainer conchide că defunctul (foarte probabil un călugăr) era bărbat, trecut de patruzeci de ani și că mormântul fusese profanat⁹⁶.

Mormântul nr. 2. A fost amenajat în substrucția care lega stâlpul nord-estic cu zidul estic. Pentru aceasta au trebuit înlăturați bolovanii substrucției. Cavoul (2,23 x 0,76 x 0,70 m) avea pereții interiori tencuiți și deasupra o lespede de piatră din care se mai păstra numai un fragment, aproape de stâlp. Lângă urmele cosciugului, s-au găsit: patru bumbi de aur, o insignă reprezentând un cavaler, câteva fire de aur din țesătura veșmintelor⁹⁷.

Personajul fusese în vârstă de 25-30 ani, având înălțimea de 1,71m⁹⁸. Putem preciza cu aproximație un termen „post quam“ pentru acest mormânt, datorită aplicii, care, din fericire, se păstrează la Muzeul de artă al României.

Aplica, lucrată într-un aliaj de bronz și aur, reprezintă un cavaler, șezând în poziție de repaus, îmbrăcat cu un lung veșmânt – care pare o rochie cu o tăietură în față – răscroită la gât, și cu mânecile colante. De la mijloc în sus acest ciudat veșmânt prezintă o serie de zale prinse de stofă, pentru a proteja în luptă picioarele cavalerului, în vreme ce partea superioară a trupului rămâne neînzăoată. În picioare personajul poartă pantofi ascuți obișnuiți secolului al XIV-lea, numiți „les poulains“.

Descrierea acestui costum o găsim în E.E. Viollet le Duc⁹⁹. Numit „parament“, el se purta fie deasupra armurii, fie deasupra „surcotei de armă“. Era confecționat din cendal, samit, satin și chiar brocart și dublat de mătase. Funcția lui militară era să jenuie loviturile de sabie și cele de săgeată atunci când cavalerul se afla pe cal. Ele erau mișcările cavalerului când acesta se afla pe pământ. „Paramentele“ au fost la modă din ultimul sfert al secolului al XIV-lea până spre 1425 și s-au purtat în Franța

PAVEL CHIHAI A

și Anglia. Nici Italia, nici Germania nu le-au adoptat.

Mormântul nu poate fi deci mai vechi de 1375, ceea ce confirmă deducțiile în legătură cu celelalte morminte analizate până aici.

Mormântul nr.3. Acest mormânt conținea un cosciug „din care s-au găsit urme”¹⁰⁰. Din schelet s-au dezgropat „câteva oase, printre care și o mandibulă lipsită de ramura stângă și de o mare parte a ramurei drepte”¹⁰¹. Craniul acestei mandibule este probabil cel găsit în mormântul nr.9. Sexul și vârsta („bărbat trecut de 40 de ani”¹⁰²) concordă cu opinia lui Fr. Rainer în legătură cu restul osemintelor („sex masculin... pare să fi trecut de 40 de ani”¹⁰³).

Inventarul obiectelor însumează: „Aplice în formă de crin, urme de cordon, urme de mărgăritare”¹⁰⁴. Acest inventar se completează cu „urmele unei diademe de perle ca a lui Negru Vodă (Vladislav I – n.n.) și capătul unui șnur al acestei diademe”¹⁰⁵ găsit pe craniul aruncat din mormântul nr.9. Aplice de pe acel mormânt s-au descoperit și deasupra mormântului nr.7.

Mormântul nr.7. La 0,80 m adâncime de prima pardoseală V. Drăghiceanu a constatat „un pat de cărămizi”, o platformă de cărămizi (ca și la mormântul nr.3); ea acoperea însă un cavou, „în formă de cosciug” cu lățimea mică 0,43 m, lățimea mare 0,70 m, înălțimea 0,26 m și lungimea 1,80 m. În acest cavou se distingeau urmele cosciugului turtit.

Osemintele („... aproape normal așezate... totuși s-au găsit coaste și spre picioare”¹⁰⁶) (!) aparțineau unui bărbat trecut de 40 de ani, înalt de 1,62 m. O parte din frontalul craniului, provenit probabil din acest mormânt, a fost găsit în mormântul de alături, nr.8.

Inventarul conținea „urme de betea și galon, exact la fel ca textură și lățime cu cel găsit la mormântul închipuit”¹⁰⁷ (deci la mormântul nr.5), precum și „un fragment de centură, decorat cu romburi ca al lui Radu, dar mai mic...”¹⁰⁸. În afară de acestea, „două frumoase inele s-au găsit aci, dintre care unul cu inscripția germană *Hilf Ghot*, iar altul cu inscripția slavă: *Udobă*, după care am numit acest mormânt al lui *Udobă*”¹⁰⁹. (Este vorba de boierul lui Mircea cel Bătrân, căruia V. Drăghiceanu, pe drept cuvânt, îi atribuie mormântul.) O primă lectură comunicată lui N. Iorga este desigur greșită¹¹⁰, inscripția fiind, după cum a citit V. Drăghiceanu, „inelul lui *Nan Udobă*”. Nu știm dacă această inscripție este „posteroară veacului al XIV-lea”¹¹¹.

Contrar opiniei lui V. Drăghiceanu: „Am siguranța deplină că mă aflu înaintea unui mormânt neprofanat”¹¹², mormântul fusese profanat, așa cum reiese de altfel și din relatarea lui V. Drăghiceanu¹¹³.

Mormântul nr.8. Așa cum aflăm din „planul distribuției mormintelor”, precum și din descrierea lui V. Drăghiceanu, mormintele nr.8 și nr.9 au fost descoperite, datorită cărămizilor „pe muchie” (așezate pe latura mijlocie) de la sud, care încadrau, desigur, cele două pietre funerare (încastate și în cea de a doua pardoseală)¹¹⁴, ale căror rămășițe s-au găsit în mormânt.

Sub prima pardoseală s-a descoperit masa de bolovani care făcea parte din temelia construcției anterioare Bisericii Domnești, desfăcută, firește, cu prilejul înhumării, groasă de 0,47 m.

După expertiza lui Fr. Rainer, mormântul a aparținut unui bărbat între 30-40 de ani, de 1,63-1,66 m¹¹⁵.

Inventarul menționează „o foarte frumoasă pasmanterie și articulații de aramă, probabil din veșmântul domnului”¹¹⁶, totuși neconcludente pentru a permite o

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

datare.

Deoarece în acest mormânt „la 0,80 m (adâncime – n.n.) se dă de urme de bordură, a fresco, de purpură roșie care, desigur, proveneau din tencuielile acestui cavou”¹¹⁷, deducem că defunctul fusese înhumat într-un sarcofag compus din plăci de piatră, din care s-a mai găsit un singur element, una dintre plăcile de la cap sau picioare, lângă mormântul alăturat nr.7: ...“ o lespede dispusă... în lungime, cu dimensiunile 0,50 x 0,50 x 0,06 m având bordura tencuită pe o lățime de 0,05 m și vopsită a fresco, roșu. În mijlocul lespezii este vopsit cu chinovar un fond, în felul cum s-ar prezenta un cosciug în secțiune... ea a fost proiectată deci pentru încheierea unui sarcofag de piatră, ai cărui pereți erau compuși din lespezi demontabile”¹¹⁸.

Tot de mormântul nr. 8 pare a fi aparținut și fragmentul din piatra funerară care avea o inscripție marginală „lăiată în adâncime, vopsită cu roșu cari mi-au dat numele lui Vladislav Vodă”¹¹⁹, motiv pentru care V. Drăghiceanu atribuie în mod arbitrar mormântul nr. 8 lui Vladislav I.

Mormântul nr.9. „Acest mormânt nu a fost niciodată zidit, afară de un capac, compus din două rânduri de cărămizi, ce erau așezate sub pardoseala de cărămizi, pe grosime de 0,20 m”¹²⁰.

Așa cum am arătat, o parte din osemintele acestui mormânt se aflau în mormântul nr.8. „O mare parte din craniu deformat post mortem în învâlmășagul osemintelor a două schelete”¹²¹... etc. Numai jumătate din mandibulă se pare că aparținea mormântului 9.

Fr. Rainer nu se pronunță asupra sexului persoanei căreia i-au aparținut aceste fragmente de craniu, dar din analogia cu „Voislav” (din mormântul nr.6, care în realitate am văzut că aparținea unei femei), deducem că este vorba de o femeie.

Inventarul găsit în acest mormânt, cum și în mormântul alăturat, nr. 8. confirmă aceste deducții:

1. Un inel cu rubin, transparent¹²², inel care poartă în ilustrația lui V. Drăghiceanu legenda „Inelul lui Dan I”, este un inel femeiesc (după subțirimea cercului de metal) așa cum se poate remarca, comparându-l cu inelul lui „Voislav” (în realitate al unei femei) din mormântul nr. 6¹²³.

2. Un „cercel de aur”, în realitate un fragment al unui cercel pandeloc compus dintr-o verigă și o montură din mai multe pandantive. Pandantivul găsit „reprezintă o ghindă atârând de o toartă, prin intermediul unui bob de mărgăritar”¹²⁴.

Un cercel-pandeloc asemănător, datat după monede 1515-1526 și comparat cu cele zugrăvite în portretele votive din epoca lui Ștefan cel Mare, – desigur această analogie nu poate fi indicație de datare pentru obiectul de care ne ocupăm –, s-a găsit în săpăturile de la Suceava, în campania 1952¹²⁵, dar evident modelul este mai vechi.

3. „Galonul de sârmă din fir de argint, foarte gros, deșirat”¹²⁶, în realitate un colier, compus dintr-un fir de argint, ca o cobiliță în miniatură care se pune după gât și se prinde la capete cu un lanț tot de argint, așa cum găsim în epoca lui Strașimir (1371-1396) („vergele de metal cu lănișoare”) ¹²⁷.

4. Aplica din aliaj de aur¹²⁸, care făcea parte din podoabele veșmântului doamnei, reprezentând o doamnă îmbrăcată în costumul de epocă.

Această „cotardie... cu mânecile căzând începând de la cot, lungi sau sfârșind deasupra genunchilor <în timp ce> jupa prinde mai multă amploare”¹²⁹, le găsim în jurul anului 1373, deci în a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

Având în vedere atât colierele contemporane cu Strașimir, cât și aplica reprezentând o doamnă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, considerăm că mormântul nr. 9 a fost amenajat către sfârșitul secolului al XIV-lea.

PAVEL CHIHAI A

Mormântul nr.14. Acest mormânt fusese acoperit de o lespede, din care rămăsese un singur fragment, la nivelul pardoselii (nu știm dacă este vorba de pardoseala originală sau de una ulterioară). La 1,10 m adâncime, V. Drăghiceanu afirmă că a găsit „un mic cavou de cărămidă, bine păstrat, lung de 1,54 m, lat de 0,60 m și adânc de 0,22 m. Pe fundul de cărămizi, în amestec de moloz și pământ se află normal așezate occipitalul, dantura și femururile unui necunoscut”¹³⁰. Expertiza Fr. Rădulescu arată că „pe lângă câteva frânturi de oase lungi de om, și oscioare de animale, o mare parte din bolta unui craniu de om matur (după starea suturilor și grosimea oaselor), de tip brahicefal”¹³¹.

Această opinie că scheletul aparținuse unui om matur contravine lungimii de 1,54 m a cavoului (prin urmare, cel decedat nu putea fi mai înalt de 1,50 m). Scheletul găsit în acest cavou aparținuse oare altui mormânt? Poate celui numărat cu 13, unde am presupus că s-a aflat locul de veci al voievodului Radu I?

Din cele expuse în lucrarea de față, trecutul bisericii Sf. Nicolae Domnesc se desprinde clar. Monumentul a început să fie ridicat puțină vreme înainte de 1351/52, anul morții lui Basarab¹³², reflectând noile posibilități politice, economice și culturale ale statului întregit de acest domn. El nu este complet terminat la 1359, când se înființează Mitropolia Țării Românești. Un zid este ridicat între veșmântar și naos, înainte de zugrăvirea bisericii, care se efectuează în timpul domniei voievodului Vladislav I, succesorul întemeietorului Mitropoliei. Cei doi ctitori ai bisericii apar zugrăviți în două tablouri murale, unul în pronaos, hărăzit celui defunct în momentul pictării bisericii, iar celălalt în naos, reprezentând pe realizatorul zugrăvii. Primul, voievodul Nicolae Alexandru, este înfățișat înaintea *Judecății de apoi*, a lui Isus tronând între Maica Domnului și Sf.Nicolae, patronul său onomastic, care intercede în favoarea sa.

Între anii 1375-1377 Vladislav I moare și este înmormântat în locul de onoare, cuvenit ctitorilor, în dreapta naosului, între cei doi stâlpi, acolo unde se vor face slujbe pentru ctitor până în secolul al XIX-lea. Vladislav I a fost înmormântat într-un veșmânt asemănător celui pe care îl purtau marii feudali occidentali. Centura sa cavaleriească se încheia cu o pafta mare de aur masiv, numeroase perle ornamentau veșmântul și șnurul gros al scufei, ca un burlet, striat cu beteală. Nasturii poartă scutul hemifasciat (asemănător celui care apare pe monede), cu culori heraldice¹³³.

După câțiva ani, în răstimpul cărora, un alt membru al familiei domnitoare (probabil o domniță) este înmormântată în naos, la sud de mormântul lui Vladislav I, fratele adolescent al acestuia, Voislav, va fi de asemenea înhumat între cei doi stâlpi sudici. El nu are sarcofag de piatră ca fratele său care domnise pe tron, ci un sicriu simplu, așezat pe bolovani. Deși scufa, din care s-a păstrat numai șnurul, este asemănătoare cu aceea purtată de Vladislav I, nasturii săi nu mai prezintă armele Basarabilor, ci numai simple litere ornamentale.

La sfârșitul celui de al optulea deceniu al secolului al XIV-lea, Radu I își găsește și el, probabil, locul de veci, în colțul de nord-vest al naosului, locurile de onoare din sudul bisericii fiind ocupate. Faptul că acest voievod nu a fost îngropat într-o ctitorie proprie, ca Basarab, Vladislav I, Mircea cel Bătrân, ar arăta că el nu a ridicat și terminat un mare monument¹³⁴.

În ultimul sfert al secolului al XIV-lea și, poate, în primii ani ai secolului următor, biserica se umple de morminte. În acest interval, o ciumă cumplită pustiește Țara Românească¹³⁵.

Este de presupus că, după acoperirea suprafeței din dreapta naosului cu cele trei

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

morminte (nr. 10, 11 și 12) și așezarea pietrei „gisantului” în colțul nord-vestic, s-au săpat mormintele de lângă stâlpul sud-estic, apoi cele de lângă stâlpul nord-estic, și în sfârșit, cele din mijlocul bisericii.

Lângă stâlpul sud-estic a fost găsit mormântul unui tânăr (nr. 4) în aceeași haină stacojie, devenită cu vremea maron, ca și haina lui Vladislav I, cu aceleași ornamente de mărgăritare și galoane „clavi aurei”¹³⁶, cu tencuiala mormântului amestecată cu vopsea roșie, indicând, ca și în cazul hainei, culoarea distinctivă a curții bizantine¹³⁷, precum și mormântul unei femei de 25-30 de ani (nr. 6), împodobită cu bijuterii.

Lângă stâlpul nord-estic, la mormântul bărbatului trecut de 40 de ani (nr. 1), foarte probabil un călugăr, nu s-a găsit nici un inventar. Alături, mormântul altui cavaler, de 25-30 de ani (nr. 2), a cărui profesie se poate deduce după aplica militară găsită în mormântul său, datează din jurul anului 1400.

În mormântul nr. 3, un bărbat de 40 de ani fusese înmormântat cu aceeași scufă cu ruloul format dintr-un șnur gros, cum purta și Vladislav I, precum și Voislav, și o serie de aplice în formă de fleuron; în mormântul nr. 7 boierul Udobă ne apare îmbrăcat cu un veșmânt asemănător cu cel al lui Vladislav I și cu tânărul din mormântul nr. 4.

În mormântul nr. 14 s-au găsit osemintele unui „om matur” fără un inventar funerar deosebit.

În mormintele din mijlocul bisericii au fost îngropați un bărbat între 30 și 40 de ani (nr. 8), cu costum de aparat, într-un sarcofag din pereți mobili, prinși în tencuială roșie, și o femeie (nr. 9) cu bijuterii numeroase. Ei par a fi fost înhumați către sfârșitul secolului al XIV-lea.

Este posibil, având în vedere faptul că defunctului i s-a hărăzit un sarcofag și că în mormântul soției sale s-au găsit podoabe prețioase, ca persoanele să fi avut un rang deosebit. În lipsă de elementele unei datări mai precise sau vreun alt indiciu, nu putem emite nici o ipoteză în această privință.

În naosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc s-au dezvăluit, așadar, fragmente din osemintele a opt bărbați maturi, doi adolescenți și trei femei în 12 morminte.

Dintre aceștia, un bărbat avea sarcofag de piatră masiv (nr. 10), altul, sarcofag din tăblii de piatră, așezate într-un cavou (nr. 8), restul sicrie. Aceste sicrie erau așezate în cavouri de bolovani tencuiți (nr. 2 și 6), în cavouri de cărămidă (nr. 7 și 14) sau direct în pământ.

Cavourile mormintelor nr. 8 și, probabil, nr. 4 se prezentau tencuite cu mortar roșu.

Mormintele nr. 1, 3 și 11 au fost săpate la 1 m adâncime, iar cavourile nr. 2, 6 și 8 la 0,80 m adâncime.

Bărbații din mormintele nr. 4, 7, 10 și, probabil, 13 aveau galoane distinctive cusute pe veșminte, asemănătoare; în mormintele nr. 3, 10 și 11 au existat scufe brodate cu șnururi; în mormintele nr. 7 și 10 centuri asemănătoare.

Bijuteriile mai caracteristice, paftaua (nr. 10), aplica reprezentând un cavaler (nr. 2), cea reprezentând o domniță (nr. 9) și colierul cu cobiliță și lăntișor (nr. 9), sunt databile ultimul sfert al secolului al XIV-lea.

În afară de cele 12 morminte, V. Drăghiceanu a mai găsit un mic osuar (lângă stâlpul sud-est). Așa-numitul „mormântul închipuit” (nr. 5) pare să fi conținut o parte din inventarul funerar al mormântului nr. 4.

Faptul că adâncimea la care sunt săpate mormintele și cavourile este aceeași, că persoanele îngropate în diferite locuri ale naosului purtau elemente de costum asemănătoare ne îndeamnă să credem că cei îngropați au murit într-o perioadă de timp relativ scurtă. Datarea inventarului funerar găsit în morminte (costume și bijuterii), precum și a pietrelor de mormânt ne confirmă presupunerea că mormintele

găsite de V. Drăghiceanu au fost săpate în ultimul sfert al secolului al XIV-lea, mai precis începând din 1375/77 până în primii ani ai secolului următor.

Întregul inventar funerar, veșminte și bijuterii, arată — așa cum s-a afirmat — nivelul înalt de trai pentru acea vreme al familiei domnitoare.

Bijuteriile provin fie din Occident, fie din Balcani, după cum vădese inscripțiile și ornamentele lor, fie din țară, unde se găseau, de asemenea, meșteri orfevri.

Dacă despre piatra de mormânt a voievodului Nicolae Alexandru de la Câmpulung și despre cea a lui Vladislav I din Curtea de Argeș se poate spune că se încadrează stilistic pe aria artei balcanice, piatra lui Voislav prezintă, prin sculptura ei, caractere care se găsesc de asemenea în Occident. Monumentul presupus al lui Radu I este apropiat de asemenea de viziunea figurativă occidentală a pietrelor de mormânt.

Piatra de mormânt a lui Mircea cel Bătrân de la Cozia atestă, oricum, revenirea la climatul stilistic al Balcanilor.

Costumul ne apare occidental, atât la voievodul Nicolae Alexandru, zugrăvit în pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc, la Vladislav I, din mormântul ctitoricesc și portretul votiv de pe peretele vestic al naosului, la piatra de mormânt pe care o presupunem a lui Radu I, la Mircea cel Bătrân, în portretul din biserica bolniței Cozia și biserica mare a Coziei și, în sfârșit, la Mihail I, pe monedele figurative, așa cum se va menține până la jumătatea secolului al XV-lea judecând după portretul atribuit lui Vlad Tepeș.

Între începutul secolului al XV-lea și cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea istoricul bisericii se cufundă în beznă.

Din perechea de cercei, prinsă de un lăntișor, care împodobește racla moaștelor Sfintei Filofteia¹³⁸, asemănătoare celor purtați de domnițe în secolul al XVI-lea, după cum putem constata la portretele votive¹³⁹, deducem, pe de o parte, că aceste moaște se aflau în biserica Sf. Nicolae la începutul secolului al XVI-lea și că voievodul Neagoe Basarab s-a îngrijit și de acest venerabil monument. Acest domn a preluat pentru pietrele de mormânt ale familiei sale și simbolul solar (vârtejul) de pe lespedea funerară a lui Vladislav I.

În următoarele două secole, XVII și XVIII, trei „răzmerițe“ încearcă necropola Basarabilor din Argeș.

Prima este incursiunea nejustificată și stabilirea în țară pentru trei luni, în 1611, a oștilor lui Gabor Báthory. Mai multe știri relatează despre jafurile neconținute ale acestor trupe, îndeosebi în orașul Curtea de Argeș, menționând profanările lor de morminte. Se știe că ei au luat odoarele și au desfăcut și plumbul de pe acoperișul mănăstirii Argeș și, desigur, ei au prădat și biserica Sf. Nicolae Domnesc¹⁴⁰.

O a doua ocupație de pe urma căreia biserica a avut mult timp de suferit a fost cea a austriecilor din 1737, apoi a turcilor care îi urmăreau. La 12 iulie 1737, un corp de ostași, sub comanda generalului Wallis, pătrunde în Țara Românească, ocupă Curtea de Argeș și Câmpulung și înaintează spre București. La 5 august, austriecii sunt nevoiți să se retragă în fața turcilor. Curtea de Argeș și Câmpulungul sunt arse de turcii care urmăreau pe austrieci. La 20 noiembrie 1737 se raportează din Brașov că turcii au ruinat și ars „până la pământ“ Câmpulungul și „mai cu seamă“ Curtea de Argeș, mărșăluind apoi spre Craiova¹⁴¹.

O a treia incendiere și jefuire a Curții de Argeș a avut loc în 1788, în timpul războiului ruso-turco-austriac, declarat la 24 august 1787. În 1788 austriecii ocupă Sinaia, Cozia, Tismana, apoi dau lupte la trecătorile Carpaților. În același an mici trupe ocupă și Curtea de Argeș, incendiind și jefuind biserica mănăstirii, cât și biserica Sf. Nicolae Domnesc¹⁴².

În stadiul actual al cercetărilor, nu putem distinge care au fost ravagiile făcute

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

de invazia din 1611 și de aceea din 1737.

Atunci când au fost răscolite mormintele nr. 8 și nr. 9, o serie de fragmente din inventarul funerar al acestora s-au găsit deasupra mormântului nr. 7, care părea intact. Dar și acesta fusese profanat. Prin urmare, biserica a trecut cel puțin prin două jafuri succesive.

Totodată, remarcăm faptul că o serie de fragmente din pietrele funerare distruse au fost păstrate mai departe sub pavajele recente (la mormintele nr. 2, 14 și 4). Deoarece nu se menționează poziția stratigrafică a acestor fragmente față de pavaje nu putem ști când au fost distruse pietrele de mormânt respective.

Anul cel mai timpuriu de când putem urmări evoluția necropolei argeșene este 1746, cel al vizitei mitropolitului Neofit¹⁴³. În acest an piatra de mormânt a lui Vladislav I se afla la locul său, iar cea pe care o atribuim lui Radu I (care trecea drept „icoana lui Radu Negru Vodă”) se afla deasupra dislocată din colțul nord-vestic al naosului și firește, mutilată. Un raport al episcopului Ghenadie, scris după mai bine de un secol de la vizita mitropolitului Neofit, în 1868, arată, nu știm pe ce temei, că „statuia lui Negru Vodă este cioplită de către turci...”¹⁴⁴.

Noi știm că un jaf pustiitor al turcilor avusese loc cu 9 ani înainte de vizita mitropolitului Neofit, în 1737. Oare în această împrejurare să fi fost distrusă piatra „gisantului” sau la invazia anterioară din 1611?

Oricum, în jurul anului 1750 mitropolitul Neofit desființează piatra de mormânt nr. 1, mutând-o în pronaos, precum și mormintele nr. 12 și nr. 4, aducându-le oasele în caseta de cărămidă de lângă mormântul nr. 11, aflată sub pardoseala pusă la această restaurare¹⁴⁵. Cu același prilej se pare că piatra de mormânt a lui Voislav este așezată peste mormântul nr. 6, iar în mijlocul bisericii, sub cupola „Pantocrator”, par a fi fost păstrate pietrele de mormânt nr. 8 și nr. 9, într-un chenar de cărămidă.

În 1774, cronica lui Mihail Cantacuzino menționează că... „în pridvorul bisericii [Sf. Nicolae Domnesc] se află astăzi și statuia lui [Negru Vodă] de piatră, însă sfărâmată”¹⁴⁶. În același loc este menționată în 1845, de către ziarul *Curierul românesc*¹⁴⁷ și, în 1846, de către Stanislas Bellanger¹⁴⁸. Dar în 1859 aflăm de la A. Pelimon că „gisantul” fusese încastrat la exteriorul fostei uși sudice a naosului, zidită, prin urmare, în acest interval (1846-1859) pentru consolidarea bisericii¹⁴⁹. În 1860¹⁵⁰, 1861¹⁵¹, 1874¹⁵² monumentul este văzut în „fosta ușă de intrare în biserică”. În intervalul 1874-1886 el a fost desprins din zid, deoarece acesta a fost consolidat cu un contrafort. Gr. Tocilescu scrie în 1887 că „acelu chip de piatră s-ar fi găsit încă de mult în zidul bisericii la vechea intrare”¹⁵³, permițându-ne să deducem că data desprinderii lui din zid a fost mai apropiată de anul 1874 decât de 1886. O fotografie de prin 1870 nu arată contrafortul actual¹⁵⁴, așa că presupunem că el a fost ridicat (împreună cu cel de lângă zidul nordic al bisericii) în 1875, când se zidește pridvorul vestic¹⁵⁵ dărâmat în 1911. În 1891 „gisantul” era adus la Muzeul de Antichități de către Gr. Tocilescu¹⁵⁶. Piatra de mormânt a lui Vladislav I a rămas în tinda bisericii până recent, când a fost mutată în apropierea mormântului căruia i-a aparținut.

Note

¹ *Curtea Domnească din Argeș*, în *B.M.C.I.*, anul X-XVI, 1917-1923. Pentru articolele din acest studiu – des citate în lucrarea de față – am stabilit următoarele prescurtări:

Virgil Drăghiceanu, *Curtea Domnească din Argeș, Note istorice și arheologice* (prescurtat C.D.A.).

Virgil Drăghiceanu, *Jurnalul săpăturilor din Curtea Domnească a Argeșului* (prescurtat J.S.).

Fr. Rainer, *Cercetări arheologice asupra osemintelor aflate în săpături* (prescurtat C.A.O.).

² Bibliografie completă – până în 1966 – în legătură cu problemele atât de controversate ale datării monumentului și identificării mormântului ctitorului, la Aurelian Sacerdoțeanu, *Mormântul de la Argeș și*

zidirea bisericii Domnești, în *B.C.M.I.*, XXVIII (1935), fasc. 84, p. 49 nota 1, și p. 50 notele 1 și 2; Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, Craiova, 1970, p. 236-250.

³ Săpăturile efectuate în biserica Sf. Nicolae Domnesc de către Institutul de Arheologie al Academiei Române au fost conduse de N. Constantinescu. Domnia sa a avut amabilitatea să ne țină la curent cu rezultatele cercetărilor, care au apărut și în publicațiile de specialitate. Studiul de față, care completează lucrarea noastră mai veche *Contribuții la problema identificării mormintelor din biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș* din *Glasul Bisericii*, XXII (1963), nr. 1-2, are în vedere un alt material de cercetare decât cel pe care l-au investigat săpăturile arheologice din 1967-1971.

⁴ Emil Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească, I (până la 1385)*, în *Romanoslavica*, XI (1965), p. 271.

⁵ *C.D.A.*, fig. 30, p. 41. Vom folosi în întreaga lucrare *Planul distribuției mormintelor*, ridicat de către V. Drăghiceanu. (Fig. p. 12).

⁶ *C.D.A.*, p. 55. Vezi și însemnările din *J.S.* din 5 august (p. 142) și 21 august (p. 145).

⁷ *C.A.O.*, p. 156.

⁸ N. Iorga, (*Cronică*, în *Revista istorică*, IX (1923), p. 196): „Mă țin foarte rezervat față de fiul domnesc Voislav. Suntem într-un domeniu unde ne lipsesc termenii de comparație indigenă“. Idem, *O nouă carte despre Curtea de Argeș*, în *B.C.M.I.*, XXXI (1939), p. 141: „Am îndoieli și asupra cetirii inscripției lui Voislav... cu atât mai mult cu cât dl. Drăghiceanu aluneca spre *АѢШЕРЕ* în locul cu totul neobișnuitului *АѢТ* și ieșea astfel o Voislavă“.

⁹ Opinia lui H. Chircă și C. Bălan de la Institutul de istorie „N. Iorga“, cărora le mulțumim și pe această cale.

¹⁰ Vezi, A. Sacerdoțeanu, *Lista de suverani, Serbia*, în *Hrisovul*, I (1934).

¹¹ C. Jirecek, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911, vol. I, p. 414. Vezi și p. 182, nota 107.

¹² Vezi p. 178 sq.

¹³ Constatăm că piatra de mormânt a lui Mircea cel Bătrân de la Cozia era un bloc masiv, tăiat în forma a trei trunchiuri de piramidă suprapuse (V. Drăghiceanu, *Mormântul lui Mircea cel Bătrân*, în *B.C.M.I.*, XXIV (1931), p. 22 și 24). Acest monument, foarte asemănător „stećak“-urilor bosniace (vezi. Alois Benat. *Olvo. (Catalog de necropole)*, Belgrad, 1951, fig. 26, tab. XVII și fig. 39, tab. XXV), se leagă de vecinii de sud-est cu care, după cum se știe, Mircea cel Bătrân a avut strânse legături. În privința sarcofagelor de piatră tăiate după forma trupului omenesc, este adevărat că ele se găsesc pe aria occidentală (Cf. Heinrich Otto, *Handbuch der kirchlichen Kunst-Archäologie des deutschen Mittelalters*, Leipzig, 1883, p. 348, fig. 30), dar este posibil să fi fost obișnuite și în interiorul Serbiei, poate venite prin Dalmatia.

¹⁴ Werner Stief, *Heidnische Sinnbilder*, Leipzig, 1938, p. 183 și fig. 155, p. 176. O piatră funerară asemănătoare celei din Eisenach s-a găsit la Merburg (*ibidem*, p. 183). La Némzeti Museum din Budapesta se poate vedea piatra de mormânt (datată secolul al XV-lea) a fiicei lui Kompalti László, de asemenea cu un crin heraldic în vârful „pomului vieții“.

¹⁵ *J.S.*, p. 136.

¹⁶ *J.S.*, p. 138.

¹⁷ *C.D.A.*, fig. 29, p. 40.

¹⁸ *J.S.*, p. 137: „La adâncime de 1 m se află urmele unui cosciug de 1,60 m lungime, în care zăcea scheletul, desigur al unui fiu al lui Radu Negru (!), înmormântat posterior, cu un șnur de diademă pe cap, un alt șnur cordon pe mijloc și cu nasturii tunicii pe care se aflau: o pasăre înaripată <Eroare: este vorba de un inel găsit la săpăturile de la biserica Sânicosară (vezi legenda fig. 76, p. 69 din același volum). Păsărea înaripată era probabil un vultur bicefal – n.n.>, literele I.O.R., căzute înlături (nr. 11 pe plan). Mormântul nu părea profanat, deși nu s-a găsit nici un inel la schelet“ (!).

¹⁹ *C.A.O.*, p. 160: „Mormântul cu nr. 11“: Fiul lui Radu Negru. E vorba, într-adevăr, de „o ființă tânără între 16 și 20 de ani... Măselele de minte n-au ieșit încă“.

²⁰ *C.D.A.*, p. 68.

²¹ Vezi comentariul în legătură cu literele ornamentale de pe veșmântul diaconilor Roman și Ștefan, zugrăviți în proscomidia bisericii Sf. Nicolae Domnesc, la D. Onciul, *În chestiunea bisericii Domnești de la Curtea de Argeș*, în *B.C.M.I.*, IX (1916), p. 52-53. Vezi centura cu litere ornamentale a cavalerului Konrad Heideck, mort în 1357 (J. H. v. Hefner-Alteneck, *Trachten, Kunstwerke und Gerätschaften vom frühen Mittelalter bis Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, ed. II, vol. III, Frankfurt, 1882-1889, p. 181).

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

²² Vezi n.2.

²³ J.S., p. 147.

²⁴ Emil Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana...*, p. 273, nota 5.

²⁵ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959, p. 188. Vezi și Maria Holban, *Raporturile dintre Țara Românească și Ungaria Angevină*, în *S.M.I.M.* (1956), p. 55.

²⁶ În legătură cu localizarea mormântului lui Vladislav I la Tismana, considerăm oportun să încercăm a clarifica această chestiune. În articolul *Mormântul lui Vladislav Vodă*, publicat în *Revista istorică*, VIII (1922), nr. 7-9, p. 125, N. Iorga, contestând opinia lui V. Drăghiceanu că Vladislav I ar fi fost înmormântat în mormântul nr. 8 din mijlocul naosului bisericii Sf. Nicolae Domnesc, citează pe Sébastien Rhéal („o notă la poemul său în limba franceză” «*Résurrection des peuples*», apărută prin 1850, care exista în biblioteca școlii române din Fontenay-aux-Roses”), în sprijinul opiniei că mormântul lui Vladislav I s-ar afla la Tismana: „Michel Bass (Basarab), Ban des Bassiens (sic)... Une inscription et des fleurs de lys, trouvés dans le monastère de Tismana, témoignent que ce Domnu avait épousé une princesse du sang de Saint Louis. Un roumain érudit m’a communiqué...”. „Mormântul de la Tismana”, afirmă N. Iorga, „nu poate fi decât al ctitorului domnesc”. Aceleași opinii în *Revista istorică*, XII (1927), nr.1-3.

În *C.D.A.*, p. 44, V. Drăghiceanu atrage pe drept cuvânt atenția că „Tismana nici nu era începută la moartea lui Vladislav” și opinează că „dacă poate fi luat în considerare acest poet astral, atunci acest mormânt este al lui Mihail, fiul lui Mircea, a cărui mamă era probabil catolică”. N. Iorga continuă a crede (*Istoria bisericii românești*, ed. a II-a, vol.I, București, 1928, p. 55, nota 1) că „mormântul cu flori de crin (descrie de Sébastien Rhéal – n.n.) poate fi al lui Vladislav”. Aceeași opinie în *Istoria Românilor*, vol.III, 1937, p. 248: „E greu de admis pe o așa de slabă bază (fragmentul de inscripție găsit de V. Drăghiceanu în mormântul nr. 8 – n.n.), pe când anume mărturii, e adevărat străine și moderne, pomenesc la Tismana de o piatră de mormânt cu floarea de crin”. Opinia este admisă și de Alex. Lapedatu (*Cum s-a alcătuit tradiția Țării Românești*, București, 1924, p. 302), care menționează „broșura care amintește de existența unei pietre funerare, cu inscripție și ornamente în flori de crin, pusă pe mormântul unui domn din neamul Basarabilor, pe care N. Iorga îl socotea a fi Vladislav Vodă”. C. Kogălniceanu (*Biserica Sf. Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeș*, în *Convorbiri literare*, LVI, 1924, p. 764) afirmă, în sfârșit, că „mormântul cu flori de crin pe el care exista la Tismana, după spusele unui erudit român... este poate al lui Radu I... sau Dan I” etc. Mergând la broșura citată apărută în 1850, fără autor și dată (*Résurrection des peuples. La Roumanie renaissante*) constatăm că sunt însumate în ea o poemă scrisă de I. Heliade Rădulescu și un *Précis de ses annales et de sa dernière révolution* de Sébastien Gayet, în care se află pasajul citat de către N. Iorga (datele bibliografice ale acestui volum în J. M. Quérard, *Essai de bibliothèque française historique de ces principautés*, Paris, 1857). Din acest pasaj aflăm că „Radu Negru (1242)... se proclame domnu de toute la Roumanie et trace un code remarquable... Ce code libéral, rédigé de concert avec son allié Michel Bassaraba I, Ban des Bassiens, fut la véritable charte constitutive... Une inscription et des fleurs de lys trouvés dans le monastère de Tismana, témoigne que ce domnu avait épousé une princesse du sang de Saint Louis. Aucun historien n’en a parlé; je n’ai pas le temps d’éclaircir le fait dans nos chroniques, mais il semble positif, d’après l’inscription, dont un Roumain érudit m’a communiqué la découverte. Je m’empresse de consigner ce nouveau lieu de parenté avec la race roumaine”. În primul rând remarcăm că din textul lui Sébastien Rhéal, citat de către N. Iorga, nu reiese că florile de crin se aflau pe o piatră de mormânt. În mănăstirea citată se găsesc într-adevăr atât o inscripție cu numele lui Radu, cât și flori de crin, sculptate pe ancadramentul de piatră al ușii vestice de intrare. Care este sursa informațiilor lui Sébastien Rhéal? A. Billecoq, consulul Franței în Țara Românească, publică la Paris, în 1848, un *Album Moldo-Valaque*, ilustrat de către M. Bouquet. La p. 11 al acestui volum, putem citi: „... c’est précisément une princesse catholique, épousée du premier prince de Valachie, Negru Vodă (Rodolphe-le-Noir) descendant elle même des Bourbons de Hongrie, qui fonda dans les Crapaks (sic!) l’unique chapelle pendant longtemps vouée au culte pour lequel ses ancêtres avaient porté si loin en Orient la gloire de leurs armes. La porte d’entrée du couvent de Tismana, le monastère à la fois le plus ancien et le plus pittoresque des Alpes carpathiennes, est encore revêtue des gloires héraldiques de son illustre maison”. Prințesa „descinzând din Burboni” de la A. Billecoq, devine „o prințesă din sângele Sfântului Ludovic” la S. Rhéal, „știut fiind că Burbonii purced din Robert, al șaselea fiu al Sfântului Ludovic. Similitudinea fragmentelor citate din A. Billecoq și S. Rhéal ne arată că lucrarea primului, apărută cu doi ani înaintea celei a lui S. Rhéal, a inspirat pe acesta. De altfel, S. Rhéal compilează și pe J.A. Vaillant (*La Roumanie*, Paris, 1844, p. 139) de la care împrumută legenda lui „Michel... Ban des Bassiens”, menționat în citatul de mai sus. A. Billecoq este preluat și de către J. H. Skeene (*Frontier lands of the Christian and the Turk*, vol.II,

London, 1853, p. 108), care relatează că la Tismana soția romano-catolică a lui Negru Vodă „și-a plasat armoariile sale pe poarta bisericii grecești; și florile de crin franțuzești par străni în această sălbatecă trecătoare a munților”. Este adevărat că la mănăstirea Tismana există un encadrament de piatră al unei uși sculptate în 14 decembrie 1541, din timpul lui Petru (Radu Paisie) – la care se referă A. Billecoq și, după el, S. Rhéal, apoi J. H. Skeene – cu un ornament al cărui motiv este o floare de crin (vezi A. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, ed. III, București, 1909, ed. III, p. 119), dar acest motiv este frecvent pe aria sârbo-athonită. El se găsește, de pildă, sculptat în piatră, într-o stilizare asemănătoare celei de la Tismana, la mănăstirea Chilandari de la Muntele Athos, ridicată în 1303 (vezi reproducerea în G. Millet, *L'ancien art serbe*, Paris, p. 147), în nici un caz nu poate fi vorba de un însemn heraldic occidental. În privința inscripției „a cărei descoperire” i-a comunicat-o „un român erudit”, ea se referă probabil la cea zugrăvită în 1564-1565 (repictată în 1844), în care este menționat că „... Io Radu Vv. am zidit acest lăcaș... din temelie până la sfârșit...” Această inscripție descoperită, probabil, în 1844, când a fost și repictată, a fost cunoscută, desigur, lui I. H. Rădulescu care a comunicat-o, șase ani mai târziu, la Paris, lui S. Rhéal. Relatarea lui A. Billecoq despre soția catolică a lui „Radu Negru” preluau, evident, cunoscutele legende pătrunse în sec. XVII în istoriografia Țării Românești. Oricum, știrile din *Album Moldo-Valaque* și din *Résurrection des peuples* nu pot constitui argumente în sprijinul ipotezei că la mănăstirea Tismana ar fi existat vreun mormânt al primilor Basarabi.

27 Emil Lăzărescu, *op. cit.*, p. 271.

28 *Ibidem*, p. 275-277.

29 Vezi n.119.

30 *J.S.*, p. 145; *C.D.A.*, p. 46.

31 Vezi, A. Sacerdoteanu, *Mormântul de la Argeș...*, p. 55, nota 1.

32 *J.S.*, p. 145.

33 *C.D.A.*, fig.52, p. 56.

34 Camille Enlart, *Manuel d'archéologie française*, vol.III, Paris, 1927, p. 71.

35 E. A. Racinet, *Le costume historique*, tome IV, Paris, 1888, cap. XIV-e siècle; Fr. Hottenroth, *Le costume*, Paris (ed. Guérinet, f. d.), p. 70.

36 E. E. Viollet le Duc, *Dictionnaire raisonné du mobilier française de l'époque carolingienne à la Renaissance*, vol.III, Paris, 1861, p. 289.

37 *Ibidem*, p. 290.

38 *Ibidem*.

39 *J.S.*, p. 145. Fotografia, fig. 142, p. 140.

40 *C.D.A.*, p. 59.

41 *Ibidem*.

42 J. Quicherat, *Histoire du costume*, Paris, 1875, p. 234.

43 *Ibidem*, fig. 4, p. 231.

44 G. Millet, *L'ancien art serbe*, Paris, 1919, p. 26.

45 Vezi n. 21.

46 Vezi, cap. „Doamina Venus și perechile galante”, în *Artă medievală*, vol.V.

47 Vezi n.37.

48 *J.S.*, p. 138.

49 Vezi, N. Constantinescu, *La résidence d'Argeș des voivodes roumains des XIIIe et XIVe siècles*, în *Revue des études sud-est européennes*, I, 1970, p. 24-31.

50 Vezi, N. Ghika-Budești, *Arhitectura bisericii Domnești*, în *C.D.A.*, p. 116: „... la frontoane și turlă, ele sunt din piatră de carieră, cu tuf calcaros”.

51 *C.D.A.*, p. 49.

52 *C.D.A.*, p. 49.

53 *J.S.*, p. 136.

54 Raportul episcopului Ghenadie la Ath. Naț., București, Fond. Min. Instrucțiunii 540/1868, f.544.

55 Theodora Voinescu, *Argintăria în colecția de artă medievală din tezaur*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958, p. 11.

56 Vezi ducații cu legendă slavă în Const. Moisil, *Monetele lui Radu I Basarab*, în *Curtea Domnească din Argeș...*, fig. 130. Mai departe, cap. „Efigii monetare ale voievozilor Radu I și Mircea cel Bătrân”.

57 *D.I.R.*, XIII, XIV și XV, B, nr. 11, p. 16-19.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

58 *Ibidem*.

59 *Biblia* (ed. Patriarhul Nicodim), București, 1944, p. 1379 și p. 1395.

60 Paul Petrescu, „*Pomul vieții*” în *arta populară din România*, în *S.C.I.A.*, 1961, nr. 1, p. 46. În ceea ce privește semnificația simbolului solar, ea poate fi legată de „lumina necreată” a isihaiștilor (îndeosebi Pseudo-Denis, Grigore Sinaitul și Grigore Palamas), atât de prezenți în secolul al XIV-lea, după cum ne dovedesc o serie de mărturii de la mănăstirea Tismana a lui Nicodim (Răzvan Theodorescu, *Artă și societate în Țara Românească a veacului al XIV-lea*, în *S.C.I.A.*, Seria artă plastică, tomul 19 (1972), nr. 1, p. 19-21). Merită a fi subliniat faptul că simbolul solar reapare pe pietrele de mormânt în epoca lui Neagoe Basarab (Vezi cap. „În legătură cu pietrele de mormânt din biserica mănăstirii Argeșului” în *Artă medievală*, vol.II., partea întâi), ale cărui *Învățăături* sunt pătrunse de un evident spirit isihast. Tot în epoca lui Neagoe Basarab constatăm același reviriment isihast la schiturile rupestre din munții Buzăului (zona Aluniș-Nucu) întemciate în secolul al XIV-lea. Vezi, cap. „Etapa Neagoe Basarab a complexului monastic isihast din munții Buzăului”, în *Artă medievală*, vol.II., Partea întâi.

61 A. Pelimon, *Impresiuni de călătorie în România*, București, 1859, p. 85.

62 Vezi, n.54.

63 D. Pappazoglu, *Excursiune arheologică la trei vechi reședințe ale României*, București, 1874, p. 3.

64 Pomelnicul găsit în biserica Sf. Nicolae Domnesc a fost publicat de către N. Iorga, *Cronică*, în *Revista istorică*, VI (1920) p. 179, Fotografie, *C.D.A.*, fig. 35, p. 46.

65 I. Minea, *Cherana sau Cherața*, în *Cercetări istorice*, I (1925), p. 412-414.

66 Vezi, cap. „Soțiile lui Negru Vodă”, în *Artă medievală*, vol.II, partea a doua.

67 St. Nicolaescu, *De la întemeierea Țării Românești*, București, 1924, p. 25.

68 *J.S.*, p. 147.

69 *J.S.*, p. 134.

70 *J.S.*, p. 134.

71 În privința desființării mormântului nr. 13 și zidirea unei platforme pentru scara care ducea la ascunzătoarea transformată în culoar de trecere pentru clopotnița de peste pronaos, vezi p. 29.

72 *J.S.*, p. 134.

73 Vezi, n. 44.

74 Vezi, felul în care se purta capa la E. E. Viollet le Duc, *Dictionnaire raisonné du mobilier*, vol.III, p. 101; A. Parmentier, *Album historique*, vol.II, Paris, 1909, p. 34; Hans Riehl, *Der Stephansdom in Wien*, München, 1926, fig. 78, p. 50.

75 Vezi, portretul lui Eduard III în André Michel, *Histoire de l'Art*, tome III, p. 1, fig. 168, p. 311; de asemenea, *Gotische Malerei in Böhmen*, Praga, 1955, fig. 87 (pictată în 1385).

76 Vezi, Nemes Mihaly și Nagy Géza, *A Magyar Viseletek Története*, Budapesta, 1900, tab. IX-XII.

77 Vezi, Otto Kletzl, *Peter Parler, der Dombaumeister von Prag*, Leipzig, 1940, p. 35 și 41.

78 Cavaleri reproduși în *Livre de la chasse* (1387), la A. Parmentier, *op. cit.*, p. 31 și 32.

79 Vezi, portretul unui cavaler englez din a doua jumătate a sec. XIV la A. Parmentier, *op. cit.*, p. 19; reproduceri după *Livre de la chasse* (1387) (*ibidem*, p. 32).

80 Otto Kletzl, *op. cit.*, p. 38.

81 N. Iorga și G. Balș, *L'art roumain*, Paris, 1922, p. 24.

82 Vezi, Nemes Mihaly și Nagy Géza, *A Magyar Viseletek Története*..., tab. IX-XII.

83 Camille Enlart, *Manuel d'archéologie française*..., p. 72.

84 N. I. Okunev, *Les portraits des rois-donateurs dans la peinture religieuse serbe*, în *Byzantinostlavica* (1930), p. 97: „... mormintele donatorilor... se găseau în sec. XIII (în Serbia) în general în partea sud-vestică a bisericii... În bisericile Studenica, Mileševa, Sopoćani, Gradac, Decani se văd pe acest loc sarcofagii de piatră, în prezent goale. Obiceiul de a înhuma citorii în această parte a bisericii și de a plasa portretele lor votive deasupra mormântului... era probabil răspândit în această epocă în tot orientul ortodox. În Serbia de nord la sfârșitul sec. al XIV-lea și la începutul sec. al XV-lea portretele care compun o procesiune dispar complet. Locul lor se găsește acum pe peretele vestic. Lângă acest zid se pregătesc acum mormintele pentru donatori (Ravanica, Ljvostinja, Manassia)”.

85 Vezi, p. 95 sq.

86 Maria Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină*, în *Studii*, XV (1962), nr. 2, p. 336.

87 Emil Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana*..., *passim*.

- 88 *Metropolitul Ungro-Vlahiei Neofit I*, în *B.O.R.*, II (1876), nr. 10, p. 634.
- 89 Vezi, cap. „Cronica despre Radu de la Afumați” și cap. „Cronica de curte a lui Matei Basarab”, în *Artă medievală*, vol. II, Partea a doua.
- 90 *J.S.*, p. 143 și p. 147.
- 91 *J.S.*, p. 143.
- 92 *Ibidem.*
- 93 *Ibidem.*
- 94 *J.S.*, p. 147.
- 95 *J.S.*, p. 145.
- 96 *C.A.O.*, p. 153.
- 97 *J.S.*, p. 136.
- 98 *C.A.O.*, p. 153.
- 99 E. E. Viollet le Duc, *Dictionnaire raisonné du mobilier...*, vol. VI, Paris, 1874, p. 212. „Sub Charles V (1364-1380) era moda de a se pune peste armura de zale sau peste surcotele de arme lungi veșminte de stofă, care cădeau la pământ, numite paramente. Ele contribuiau la amortizarea loviturilor de sabie și protejau cavalerul împotriva săgeților; desigur ele jenau mișcările cavalerului descălecat (vezi, pl.2, p. 212: „sfârșit sec. XIV”).
- 100 *J.S.*, p. 146.
- 101 *C.A.O.*, p. 153.
- 102 *C.A.O.*, p. 156.
- 103 *C.A.O.*, p. 156.
- 104 *J.S.*, p. 146.
- 105 *J.S.*, p. 145.
- 106 *Ibidem.*
- 107 *Ibidem.*
- 108 *C.D.A.*, p. 62.
- 109 *J.S.*, p. 145.
- 110 N. Iorga, *Cronică*, în *Revista istorică*, 1920, VI, p. 78.
- 111 *C.D.A.*, p. 66.
- 112 *J.S.*, p. 142.
- 113 *J.S.*, p. 143-145: „Într-un amestec de pământ noroios, s-a găsit un craniu turtit de bolovani, cu falca de jos completă, restul oaselor aproape normal așezate pe cât se putea distinge în noroiul în care zăceau, totuși s-au găsit coaste spre picioare” (!).
- 114 *J.S.*, p. 141.
- 115 *C.A.O.*, p. 156.
- 116 *J.S.*, p. 142.
- 117 *Ibidem.*
- 118 *Ibidem.*
- 119 Fragmentele *ΔΠ*, *HC BH* și *XΠ* sunt arbitrar asociate de către V. Drăghiceanu (*C.D.A.*, p. 44; vezi și fotografiile de la p. 43 și 44). N. Iorga și-a exprimat legitime îndoieli în legătură cu această lectură (*O nouă carte despre Curtea de Argeș*, în *B.C.M.I.* XXXII (1939), p. 141).
- 120 *J.S.*, p. 142 și fotografie fig. 149, p. 142.
- 121 *J.S.*, p. 145.
- 122 *C.A.O.*, p. 156.
- 123 *J.S.*, p. 145.
- 124 Cf. fotografia fig. 67, p. 67 cu fotografia fig. 69, p. 67.
- 125 B. Mitrea, I. Nestor, I. Casan, *Șantierul Suceava*, în *Studii și cercetări de istorie veche*, 1953, nr. 1-2, fig. 25/4, p. 362.
- 126 *J.S.*, p. 142, fotografie, fig. 148, p. 142.
- 127 Vezi, podoabe asemănătoare în *Săpăturile de la Gogoșiu și Balta Verde în Materiale și cercetări arheologice*, vol. II, p. 461, într-un strat din epoca Strașimir; de asemenea, la Hermann Weiss, *Kostümkunde*, Stuttgart, 1883, p. 209-210.
- 128 *C.D.A.*, p. 66, fotografie, fig. 73, p. 67.
- 129 Vezi, G. Demay, *Le costume au Moyen-Age d'après les sceaux*, Paris, 1890, fig. 36, p. 95: Yolande de Flandre, duchesse du Bar, 1373.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- 130 J.S., p. 145.
- 131 C.A.O., p. 160.
- 132 Grafitul de pe peretele nordic al naosului bisericii. (Fotografie C.D.A., fig. 9, p. 16.)
- 133 O. Ilicscu ne-a comunicat această similitudine heraldică între scutul de pe nasturii ctitorului bisericii Sf. Nicolae Domnesc și cel de pe monedele lui Vladislav I.
- 134 Vezi, N. Iorga, *O nouă carte despre Curtea de Argeș*, în B.C.M.I., XXXII (1939), p. 141.
- 135 Vezi, scrisoarea mitropolitului Hariton din iulie 1378 (D.I.R., XIII, XIV și XV, B, nr. 21, p. 28): „... având trupul bolnav și încercat în chip prea dureros de molima de ciumă care bântuie acum”.
- 136 Vezi, Jean Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance*, Paris, 1923, p. 5.
- 137 Ibidem, p. 40 și 141.
- 138 Vezi, C.D.A., fig. 14, p. 26.
- 139 Vezi, portretele domniței Roxanda și ale Despinei din Muzeul de Artă al României.
- 140 Matei al Mirelor (*Magazin istoric pentru Dacia*, tomul I, p. 251) menționează: „... și năvălind ca hoții în mănăstirea noastră (Bistrița) furând toate giuvaierurile câte le căpătase (mănăstirea) și sfărâmând mormintele domnilor și stricând lespezile bisericilor; crezând să afle bogăție de aur, puindu-și numele de ... scormonitori de morminte, s-au întors... Au sfărâmat și mănăstirea de la Argeș, cea foarte scumpă și toate sfintele mănăstirii...” *Cronica Cantacuzinească* (Ibidem, tom IV, p. 304) relatează de asemenea că „... oștile au prădat toată țara și toate monastirile, câtu n-au rămas nimic în țară”. *Cronica săsească* (la V. Montogna, *Războaiele lui Radu Șerban (1602-1611)* în *An. Acad. Române*, seria III, tom IV, p. 68) arată că: „Au fost deschise mormintele și cadavrele morților au fost despuiate de aurul, argintul și pietrele prețioase...” *Paul de Alep* (*The travels of Macarius...*, vol. II, Londra, 1836, p. 327-329) relatează și el faptul. Teamă de o astfel de năvală persista și la mijlocul secolului al XVII-lea, când Paul de Alep vizitează Țara Românească. „Corpul Sfântului Nicodim este ascuns sub pardoseala bisericii (din Tismana – n.n.) de frică să nu-l fure maghiarii”. (Pentru aversiunea calviniștilor împotriva artei figurative, vezi Louis Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, Paris, 1955, tomul I, p. 448.) Vezi și Emil Lăzărescu, *O icoană puțin cunoscută din secolul al XVI-lea și problema pronaosului bisericii mănăstirii Argeșului*, în S.C.I.A., *Seria artă plastică*, tom. 14 (1967), nr. 2, p. 196 și 198.
- 141 Raportul nr. 199, la C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austriaci (1733-1739)*, vol. III, București, 1944, p. 301: „Ein heutzurück hommender Expresser referieret, dass die Türken zu Campolongo und besonders Argis alles aus dem Grund und Boden ruiniert und verbrennt, und dass sich alles gegen Craiova hinach gezogen...”. Vezi și relația din 1746 a mitropolitului Neofit (*Metropolitul Ungro-Vlahiei, Neofit I...*, p. 639); (în biserica episcopală) „în altar... a făcut un cuvuciu deasupra mesei... noi însă nu le-am văzut, fiind acum stricate de răzmerițe”.
- 142 Vezi, C.D.A., p. 30 și 36 (inscripțiile de pe clopote). Stricăciunile de la biserica mănăstirii Argeș, la Gr. Tocilescu, *Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeș*, București, 1887, p. 53 și 55.
- 143 Vezi n.88.
- 144 Vezi n.54.
- 145 J.S., p. 147.
- 146 Dionisiu Fotino, *Istoria generală a Daciei* (ed. G. Sion), București, 1859, p. 5.
- 147 *Itinerar...*, în *Curierul românesc*, XVII (1845), nr. 90, p. 360.
- 148 Stanislas Bellanger, *Kéroutza*, tom. II, Paris, 1846, p. 430 (compilat de M. A. Ubcini, *Provinces d'origine roumaine*, Paris, 1856, p. 202).
- 149 Vezi n.61.
- 150 Desen de G. Tattarescu (Muzeul de Artă al României, Secția Stampe, D.R.T., 1) cu mențiunea: „Radu Negru vv. basorelief de mărimea arătată pus în zidul bisericii domnești în orașul Argeș”.
- 151 Vezi, n.54.
- 152 Vezi, n.63.
- 153 Gr. Tocilescu, *Raporturi asupra câtorva mănăstiri...*, București, 1887, p. 13.
- 154 V. Drăghiceanu, *Cu privire la biserica Domnească din Curtea de Argeș*, în B.C.M.I., XXIC (1931), fasc.67, p. 44.
- 155 Gr. Cerchez, *Restaurarea bisericii domnești*, în *Curtea domnească din Argeș...*, p. 78.
- 156 Ibidem. Vezi și N. Apostolescu, *Pe mormântul lui Radu Negru la Curtea de Argeș*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, XII (1911), partea I, p. 215.

Capitolul II

DESPRE BISERICA DOMNEASCĂ DIN CURTEA DE ARGEȘ ȘI CONFESIUNEA PRIMILOR VOIEVOZI AI ȚĂRII ROMÂNEȘTI

Istoricii de artă au ajuns, încă de acum câteva decenii, la un consens în privința înălțării bisericii Sfântul Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, considerând convingătoare dovezile care permiteau să se tragă concluzia că acest monument a fost zidit în anul 1351/52, iar că zugrăvirea lui s-a încheiat în anul 1369, așa cum vădește inscripția aflată deasupra tabloului votiv, reprezentând pe voievodul Vladislav I și doamna Ana.

Desconsiderând o serie de opinii satisfăcător argumentate, ignorând altele cu premeditare, avansând o serie de afirmații fără a le arăta temeiul și consemnând rezultatul propriilor cercetări ca definitive, Nicolae Constantinescu – ale cărui săpături arheologice în incinta curții și bisericii domnești din Curtea de Argeș au meritul de a fi scos la iveală temeliile primului locaș de închinăciune de pe acel loc, de a fi stabilit dispoziția mormintelor și de a fi datat casele voievodale – prezintă date diferite, printre altele, că biserica actuală a fost construită mult mai târziu, în intervalul c.1365-1369 de către Vladislav I, care a fost, totodată, și ctitorul picturii¹.

N. Constantinescu susține, de asemenea, că vechea biserică, Argeș I, înălțată „în jurul anului 1200”² – deci la un secol și jumătate înainte de sfârșitul domniei lui Basarab – a fost dărâmată cu prilejul înălțării noului locaș, deci în c.1365-1369³, în sfârșit, că actualul monument a aparținut numai curții, Mitropolia funcționând, încă de la întemeierea ei, în biserica aflată pe locul unde voievodul Neagoe Basarab își va ridica ctitoria sa⁴.

Aceste afirmații nu se împacă cu opiniile exprimate de noi în diferite lucrări referitoare la începuturile culturii din Țara Românească⁵. Concluziile lui Nicolae Constantinescu au avut darul să deconcentreze pe mulți cercetători, încât o analiză a cărții sale despre Curtea de Argeș ni s-a părut foarte oportună pentru cei ce vor investiga în viitor acest centru al spiritualității românești. Cu atât mai mult cu cât Daniel Barbu, în lucrarea sa, *Pictura murală din Țara Românească în secolul al XIV-lea*⁶, preia o serie de concluzii ale lui Nicolae Constantinescu, șubrezindu-și propriile argumente.

Procedând astfel, suntem încredințați că, apărându-ne propriul punct de vedere, contribuim, totodată, la elucidarea unor probleme complexe și controversate din epoca de început a culturii din țara noastră.

*

Desigur că pentru datarea straturilor arheologice, cele mai sigure repere – mai importante decât obiectele de uz casnic, armele și piesele de armură, ceramică etc. – sunt monedele.

Orientându-se după o monedă a țarului bulgar Strașimir, emisă între anii 1360 și 1365⁷, pe care a găsit-o sub un strat de moloz, consemnat ca provenind din dărâmarea bisericii Argeș I (aflată pe locul unde va fi zidit actualul locaș Sf. Nicolae), N. Constantinescu deduce că ruinarea acesteia nu a putut avea loc înainte de

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

c.1365-1369 (deși, după cum vom vedea, el ezită asupra propriei afirmații) și, prin urmare, acesta este termenul *post quam* al construirii bisericii pe care o admirăm în prezent: „Monedei Strațimir [I] se conferă rolul de principal reper numismatic în legătură cu faza de construcție L20 (c.1365-1369)⁸”. Opinie repetată: „Constructorul bisericii Argeș II (Sf. Nicolae Domnesc) nu poate fi Basarab I, cum s-a afirmat și se stămne, pe temelul greșitei interpretări a grafitului conținând data 1351/52, ci un voievod de după 1360. Într-adevăr, investigația arheologică de la Curtea de Argeș a avut șansa să afle o monedă emisă de țarul Strațimir din Vidin... situată sub o pungă de moloz provenită de la biserica Argeș I”⁹.

La pag. 57, fig. 20, ni se indică locul monedei Strațimir în schema reprezentând straturile IV-68 și XXXVII-72, aflată sub „o mică lentilă cu frescă la adâncimea medie de 0,76 m”.

Moneda Strațimir a fost găsită sub stratul notat de N. Constantinescu cu sigla L17, considerat că este compus din moloz provenit din dărâmarea bisericii Argeș I. Această monedă zăcea pe un nivel de călcare L8, adică constând din „pământ compact, cu moloz, arsură și cărbuni, strat din perioada c.1340- sec. al XV-lea”¹⁰, deci vădind un incendiu, foarte probabil în urma unei bătălii.

Dacă acceptăm teza lui N. Constantinescu, anume că molozul care acoperă moneda provine de la biserica Argeș I, trebuie să admitem punctul lui de vedere că locașul a fost dărâmat după 1365 și, prin urmare, edificiul înălțat pe același loc a fost construit după acest an. În același caz, toate datările anterioare pierd puterea de convingere.

N. Constantinescu repetă de nenumărate ori punctul său de vedere: „Demolatorul [bisericii Argeș I] este unul și același cu constructorul din perioada c.1365-1369”¹¹; „Anul 1359 (momentul recunoașterii Mitropoliei Țării Românești) este ilustrat arheologic de existența bisericii Argeș I și nu a bisericii Argeș II”¹²; „Invazia din 1330 nu a avut urmări: în ce privește incinta A cu biserica Argeș I, locașul a rămas nevătămat”¹³. În sfârșit, N. Constantinescu conchide: „Putem rezuma: noua biserică o înlocuiește pe cea veche în deceniul al 7-lea al veacului; după 1365 (reper: moneda Strațimir) și înainte de 1369 (vară-toamnă), potrivit inscripției slavone... încadrarea cronologică c.1365-1369 pentru întreaga operă, se impune de la sine.”¹⁴

Ceea ce nu îl împiedică ca, o pagină mai devreme, să se contrazică, punând sub semnul îndoielii propria afirmație, de multe ori repetată: „Bineînțeles, o monedă bătută între 1360 și 1365 putea oricând, în acest interval, să ajungă la Argeș – de unde rezultă interpretarea: construcția bisericii domnești începe fie sub Nicolae Alexandru, fie sub Vladislav I-Vlaicu, ambii contemporani cu prima domnie a lui Strațimir...”¹⁵.

În tabloul siglelor și simbolurilor grafice, se indică în dreptul siglei L17: „Moloz cu pictură murală și ceramică decorativă (provine numai de la biserica Argeș I)”¹⁶. Această definiție este repetată de N. Constantinescu: „... oriunde s-ar găsi acest moloz cu asemenea ceramică decorativă am avut certitudinea înregistrării exacte, stratigrafic și cronologic, a fazei de construcție privind biserica Argeș II (L20, c.1365-1369)”¹⁷, „... un moloz care nu poate fi confundat cu altul, provenind de la alte construcții deoarece conține, de regulă, elemente de compoziție specifică (de pildă, mortar roșiatic sau pictură, fragmente de ceramică decorativă, existente cândva numai la biserica Argeș I)”¹⁸.

Dar așa cum se va constata, această definiție nu corespunde pretutindeni unde vom găsi materiale sau straturi consemnate cu sigla L17 sau simbolul grafic respectiv. De altfel, însăși descrierile autorului sunt derutante și nu ne lasă să deducem că,

în realitate, este vorba de două feluri de moloz prezentat sub această siglă și simbol: unul care conține resturi de pictură murală și ceramică decorativă, iar altul numai pictură murală.

În linii mari, N. Constantinescu ne arată că „molozul provenit din operația de demolare a vechilor ziduri a fost așternut mai ales în jurul noii construcții (Argeș II, biserica Sf. Nicolae) servind la nivelarea terenului, iar o altă parte a fost folosit în aceleași scopuri – în fața turnului de intrare și în interiorul incintei 1 [a caselor domnești]; restul a fost probabil dus la malul Argeșului”¹⁹.

Dar o primă îndoială față de această afirmație, și anume că molozul provenind de la dărâmarea bisericii Argeș I a fost răspândit simultan pe întreaga suprafață cercetată, se naște din datele diferite în care au apărut edificiile pe această suprafață, refăcute după cel puțin două atacuri războinice consemnate de documente²⁰ pe temeliile edificiilor anterioare, ruinate.

Considerăm bine întemeiată datarea caselor domnești din sudul incintei – c.1340 – dedusă din „două monede bulgărești din perioada 1331-1355... și moneda angevină din 1338, găsită în condiții stratigrafice clare: sub pământul provenit din săparea pivniței casei domnești de sud”²¹.

Dacă molozul obținut prin dărâmarea vechii biserici în 1365 a fost împrăștiat în jurul noului locaș, putem fi siguri că același moloz a fost așezat în jurul casei domnești, înălțată cu un sfert de secol mai devreme? Este prima bănuială în legătură cu deosebirea dintre molozul așternut în jurul bisericii și cel din jurul casei domnești.

În realitate, molozul definit de N. Constantinescu ca purtând urme de frescă și de ceramică decorativă a fost găsit în numai două locuri, în primul rând, în incinta A, în jurul bisericii Sf. Nicolae Domnesc, cum era și normal, apoi, lângă turnul învecinat, de intrare în incinta 1. Molozul din incinta A „este ușor de identificat, întrucât mortarul are nuanța roz-roșcată datorită constituentului praf de cărămidă și, pe de altă parte, molozul conține numeroase fragmente de pictură murală și ceramică decorativă”²². În fața turnului în incinta 1, N. Constantinescu constată „moloz având numeroase fragmente de pictură, precum și fragmente și chiar piese întregi de ceramică decorativă”²³.

N. Constantinescu consideră, încă o dată, că „antrenarea molozului cu pictura și ceramica decorativă... se leagă strâns de etapa în care se construiește Biserica Domnească”²⁴ – adică, după N. Constantinescu, c.1365-1369.

Molozul găsit lângă casa domnească, sub care se afla moneda Strațimir, din 1365-1369, nu corespunde însă definiției simbolului L17, pentru bunul motiv că el conține *numai* fragmente de frescă, și nu și resturi de ceramică decorativă: este vorba, în secțiunile IV-68 și XXXVII-72, la adâncimea medie de 0,76 m, doar de „o mică lentilă de moloz cu frescă”²⁵. Tot lângă casa domnească, în nordul ei, în secțiunea XIV-72, N. Constantinescu a descoperit o altă „lentilă de moloz cu frescă <deci tot fără ceramică> aparținând umpluturii șantierului lui V. Drăghiceanu”²⁶.

De asemenea, la fig. 26, la graficul secțiunilor J-72 și K-72 constatăm că există un strat continuu de moloz notat cu simbolul grafic al siglei L17²⁷ – deci moloz provenind de la biserica Argeș I și conținând atât fragmente de frescă, cât și de ceramică. Acest strat, notat deci cu L17, prezintă în partea superioară stratul L9 („post 1394, mortar, moloz cu arsură și cărbuni”) ²⁸. Stratul inferior poate fi mai precis datat, după monedele găsite de N. Constantinescu: el aparține intervalului 1386-1394 (este vorba de „monedele emise în intervalul 1386-1394 de Mircea cel Bătrân, la partea superioară a stratului”) ²⁹.

Ne întrebăm, în acest caz, de ce stratul a fost hașurat în schema grafică cu simbolul rezervat siglei L17 (acoperind perioada c. 1365-1369) când el dăinuiește din

intervalul 1386-1394? Nu este cazul să considerăm că se face confuzie între molozul din preajma bisericii Argeș I și molozul din cele două „lentile” de lângă casa domnească – sub una din ele fiind găsită faimoasa monedă a lui Strațimir³⁰, provenind dintr-o ruinare a acestei case? Însuși N. Constantinescu ne dă răspunsul, arătând că „în jurul casei [domnești] se găsesc fragmente de pictură murală (menționate și de V. Drăghiceanu – C.D.A., p. 58); dacă acestea provin din interioare (eventual de la un mic paraclis situat în capătul de est) nu ne putem pronunța”³¹.

Deducem că molozul de lângă casa domnească nu are nici din punctul de vedere al materialelor din care este construit, nici din poziția sa în etajarea straturilor nici o legătură cu molozul provenit din ruinarea bisericii Argeș I, și, prin urmare, moneda de la Strațimir găsită sub molozul de la casa domnească nu poate fi invocată ca argument pentru datarea actualei biserici Argeș II (Sf. Nicolae Domnesc).

De altfel, însuși N. Constantinescu ne sugerează o ruinare a caselor domnești între c.1340, când au fost construite, și c.1517, când a avut loc o refacere foarte importantă: este vorba de intervalul 1394-1396. „Residencia lui Vlaicu Vodă, evocată de acesta în 1372, nu pare să fi suferit transformări și adaosuri sub voievozii imediat următori – exceptându-l poate pe Mircea cel Bătrân, care în finalul veacului va fi fost desigur nevoit să repare stricăciunile provocate de luptele sale cu Vlad Uzurpatorul (1394-1396)”³².

Aceste stricăciuni, această ruinare a caselor domnești se întrevăd și pe două monede, una de la Radu I (1375-1383), cealaltă de la Mircea cel Bătrân însuși (ducat din c. 1400 – deci putând fi câțiva ani mai timpuriu) „trecute prin foc”³³, adică printr-un incendiu.

Ne pare foarte glăsuitoare prezența monedelor pe suprafața Curții Domnești. Într-adevăr, constatăm o mare abundență de monede din timpul domniei lui Mircea cel Bătrân, 20 de monede emise până în anul 1400 și una singură apărută după această dată.³⁴ Faptul că lângă biserica Sânicoadă au fost descoperite monede al căror șir cronologic începe cu un ducat emis de Mircea cel Bătrân și cu quartingi aparținând lui Sigismund de Luxemburg³⁵, încurajează teza noastră că după intervalul 1394-1396 este foarte probabil că domnii s-au stabilit aici, unde vor rămâne până în vremea lui Alexandru Aldea, care a mutat scaunul la Târgoviște³⁶.

Este mai puțin probabil să se fi refăcut Curtea Domnească în cea de a doua parte a domniei lui Mircea cel Bătrân, după anul 1400, cum ne-ar îndemna să credem faptul că N. Constantinescu a găsit în fața turnului de intrare în incinta I un „pavaj presărat cu urme materiale, ceramică etc. din epoca lui Mircea cel Bătrân”³⁷.

Luptele de la Argeș ale lui Mircea cel Bătrân cu Vlad Uzurpatorul, la care se referă N. Constantinescu, apar consemnate de mai mulți contemporani. Cronicarii Enveri, Mehmed Neşri, Leunclavius, ca și un document al Arhivelor din Stambul vorbesc de lupta împăratului Baiazid Fulgerul „la locul numit Argeș”³⁸.

Prin urmare, putem afirma că datarea propusă de N. Constantinescu pe temeiul monedei de la Strațimir (1360-1365), găsită sub un strat de moloz, potrivit căreia biserica Sf. Nicolae Domnesc a fost înălțată în intervalul c.1365-1369 de către voievodul Vladislav I nu mai poate fi susținută. Opinia cercetătorilor care așează această construcție la anul 1351/52 își păstrează întreaga verosimilitate. Moneda de la Strațimir ne permite doar să deducem că alăturata casă domnească din sudul incintei I a fost ruinată cu prilejul invaziei lui Baiazid Fulgerul din 1394-96 și că o refacere a ei a avut loc, foarte probabil, în c.1517, în vremea domniei lui Neagoe Basarab.

Dar mai există o importantă dovadă arheologică în sprijinul datării 1351/52 a bisericii Sf. Nicolae și a ruinării locașului anterior (Argeș I) înainte de această dată.

În legătură cu materialul provenit de la ruinarea bisericii Argeș I, notat cu sigla

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

L17. N. Constantinescu afirmă că l-a putut identifica și „într-o mică pungă cu moloz cu resturi de pictură murală (L17!) (semnul citării aparține autorului) interceptată în suprafața g-71 (de reținut poziția stratigrafică a acestei pungi de moloz: la baza stratului L15, respectiv deasupra plăcii calcaroase, vezi fig. 33/3; 34/1-2). Rostul acestui moloz îl vom explica la încheiere”³⁹.

Câteva pagini mai departe N. Constantinescu încearcă o explicație a propriei sale nedumeriri în legătură cu această pungă de moloz: „Vechiul lăcaș de cult [Argeș I] a fost de la început împodobit cu pictură: o dovedește pungă cu moloz, cu fragmente de frescă aflată în suprafața g-71, moloz care nu provine din demolarea bisericii, ci reprezintă fie probe de pictură, fie rezultatul înlocuirii sau refacerii unei scene”⁴⁰.

Să analizăm aceste afirmații, coroborându-le, totodată, cu schema grafică și cu fotografiile care ne sunt prezentate și care ar trebui să confirme relatările autorului.

Suprafața g-71 se află lângă colțul de nord-vest (la exterior) al incintei A – incinta bisericii Argeș I – în imediata sa apropiere. N. Constantinescu este de părere deci că molozul de aici, deși prezintă caracterele materialului notat cu L17 (adică dăinuind din c.1365-1369), aparține în realitate anului c.1200, considerat al înălțării bisericii Argeș I (pe temeiul unor monede a căror datare – așa cum vom vedea – o apreciază el însuși ca incertă)⁴¹. Explicația apariției molozului într-o depunere mai timpurie decât cea stabilită în tabloul stratigrafic („refacerea picturii“, „probe de pictură“) nu ne pare verosimilă.

Punga de moloz găsită pe suprafața g-71 se află deci – după raportul scris al lui N. Constantinescu – deasupra stratului L22, care vădește faza de construcție a bisericii Argeș I și sub stratul L15, acesta din urmă conținând „pământ cenușiu, rari pigmenti, multă arsură, de la sfârșitul sec. XII – a doua jumătate a sec. XIII”⁴².

Așadar, cele două straturi indicând termenele *post* și *ante quam*, în care se înscrie datarea pungii cu moloz de pe suprafața g-17, sunt de la c. 1200 și a doua jumătate a sec. XIII, deși acest material, după însăși sigla autorului, L17, ar fi trebuit să aparțină intervalului c. 1365-1369.

Dar, dacă studiem releveul stratigrafic 33/3 la care ne trimite N. Constantinescu⁴³, constatăm că peste nivelul de defrișare a pământului virgin (operație care a precedat construcția Bisericii Argeș I) a urmat faza L22 (cea a înălțării bisericii), apoi faza L15 (sfârșit sec. XII – a doua jumătate a sec. XIII), după care faza L13 (post c. 1340), în sfârșit hașurile tipice pentru sigla L17 (molozul provenit de la ruinarea bisericii Argeș I), având deasupra stratul de materiale legate de construcția bisericii Argeș II (Sf. Nicolae Domnesc).

Așadar, dacă citim schema stratigrafică 33/3, prezentată de N. Constantinescu, constatăm că lentila de moloz de pe suprafața g-71 nu se identifică cu faza de construcție L22, cum scrie domnia sa în text, ci succede fazei c. 1340.

Această schemă grafică este confirmată, de altfel, de fotografiile de la fig. 34/12⁴⁴, alăturate schemei. Și din fotografii remarcăm că pungă de moloz de pe suprafața g-71 se află deasupra nivelului de călcare c. 1340. Atunci, de unde afirmația deconcertantă că molozul aparține fazei de construcție a primei biserici, pe care N. Constantinescu o așează la c. 1200?

În legătură cu epoca înălțării bisericii Argeș I, aceasta ar putea fi dedusă, după N. Constantinescu, considerând o monedă a împăratului bizantin Alexios III (1195-1203)⁴⁵, pe care însuși autorul o pune sub semnul îndoielii, mărturisindu-se nesigur în privința „provenienței și chiar a determinării emitentului”⁴⁶, monedă care, de altfel, a fost găsită pe un strat de călcare din afara bisericii⁴⁷.

Mult mai firesc ne pare a data această biserică dispărută cu moneda lui Ladislau

PAVEL CHIHAI A

IV Cumanul (1272-1290)⁴⁸, a cărei identificare este sigură și care a fost găsită în altarul actualei biserici, deci lângă zidul fostului monument. Biserica Argeș I va fi dăinuit probabil din ultima treime a secolului al XIII-lea (nu de la începutul acestui secol), înălțată, poate de Tihomir, tatăl lui Basarab.

Prin urmare, concluziile firești în legătură cu curtea domnească din Curtea de Argeș, care pot fi degajate din rezultatele săpăturilor arheologice ale lui N. Constantinescu, sunt următoarele:

Prima biserică de lângă curtea domnească, Argeș I, a fost probabil înălțată între anii 1272-1290. Să nu uităm că în anul 1272 voievodul Litovoi ocupă cu frații săi o parte din posesiunile pe care coroana maghiară le avea la sudul Carpaților, refuzând să mai plătească tribut după moartea regelui Ștefan al V-lea, în vremea când urmașul său Ladislau al IV-lea era minor⁴⁹.

Foarte probabil că în aceeași epocă au fost înălțate primele case ale domniei Țării Românești, (datare sigură cu moneda emisă de împărații bizantini Andronic II Paleologu și Mihail IX (1295-1320)⁵⁰.

Dar în războiul din 1330, care a avut un caracter distrugător, casele domniei, cât și biserica Argeș I au fost ruinate (nu considerăm valabil argumentul că în vederea înălțării unei biserici mai mari a curții – după N. Constantinescu biserica Sf. Nicolae a fost *numai* un locaș al curții – a fost dărâmată biserica Argeș I; acest lucru nu se obișnuia).

Casa domnească a fost refăcută după un deceniu, la c. 1340, cum vădesc, edificator, monedele găsite de N. Constantinescu la temelia acestei case⁵¹, cu care prilej au fost înălțate și turnurile de împrejmuire și turnul intrării. Faptul că acest zid nu a prezentat întărituri sau turnuri de colț nu trebuie să ne mire, deoarece, oricum, curtea era ușor de atacat de pe dealul unde se află biserica Sânicosară. Presupunem că așezarea însăși, Argeș, era înconjurată de un zid sau mai degrabă de o palisadă, care a îndreptățit pe redactorul diplomei din 1336 să arate că oștirile lui Carol Robert au poposit în 1330 „sub castro Argias” sau pe cel al diplomei din 1347 „ante castrum Argyas”⁵².

Din biserica Argeș I, ruinată în 1330, o parte din moloz a fost cărat în nord-vestul ei (pe suprafața g-71), puțin după c. 1340, iar cea mai mare parte a fost risipit în jurul noii biserici Sf. Nicolae și în fața turnului intrării, în anul 1351/52. Atât biserica Argeș I, cât și cea actuală care i-a urmat au avut incinte proprii, despărțite de cea a casei domnești.

Spre deosebire de biserica Sf. Nicolae Domnesc, rămasă întreagă până în zilele noastre, casa domnească a fost ruinată în intervalul 1394-1396, cu prilejul invaziei împăratului Baiazid Fulgerul, când acesta a impus pe tronul Țării Românești pe Vlad Uzurpatorul. Nu știm dacă curtea a fost refăcută de Mircea cel Bătrân. Bănuim, mai degrabă, că ea s-a mutat lângă biserica Sânicosară -- unde până în prezent nu au fost efectuate săpături concludente. Oricum, reședința rămâne în Argeș până în timpul domniei lui Alexandru Aldea (1431-1436). Vlad Dracul, care îi succede, schimbă locașul Mitropoliei în biserica pe care o va găsi ruinată și o va dărâma Neagoe Basarab⁵³, cel ce va reface la c. 1517 casele domnești⁵⁴; astfel restaurate ele vor mai dăinui două secole.

Însuși N. Constantinescu ne sugerează părăsirea curții după moartea lui Mircea cel Bătrân (deci și mutarea ei în altă parte, din moment ce succesorii săi imediați au continuat să rezideze în Argeș): „... este oglindită starea de relativă paragină a curții în cursul veacului al XV-lea (după stingerea lui Mircea cel Bătrân, 1418), ceea ce a determinat ampla restaurare din epoca lui Neagoe Basarab (c. 1517)”⁵⁵.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

*

După ce am prezentat concluziile noastre în privința curții domnești, să considerăm cele două biserici, Argeș I și Argeș II (Sf. Nicolae Domnesc), care s-au succedat pe același loc. Funcțiile acestor locașuri pot fi „citite”, în primul rând, în traseul celor două ziduri de incintă care le-au împrejmuit.

Zidul de incintă care înconjură îndeaproape biserica Argeș I, descoperit la săpături, vadește că aceasta nu se afla lângă o casă domnească și nu avea în jur alte construcții care să ne permită să deducem funcția ei, deoarece nu s-a descoperit unde se afla scaunul domnesc în epoca respectivă. N. Constantinescu bănuiește că pe locul actualului spital⁵⁶, dar nimic nu este demonstrat. Putem presupune că această curte era undeva, în apropiere, dacă considerăm că moneda din 1295-1320, care marca un pavaj de prundiș anterior înălțării caselor domnești⁵⁷, putea aparține acestei curți sau altei așezări voievodale. O altă întrebare legitimă, pe care am mai pus-o, nu își pierde actualitatea: dacă biserica Argeș I aparține curții domnești, cu alte cuvinte dacă funcționa ca biserică de paraclis, de ce avea o împrejmuire proprie? Nu era de conceput ca în condițiile unui asediu sau altor împrejurări potrivnice, ocupanții incintei domnești să nu aibă unde să se roage!

Este limpede că incinta curții domnești de la c. 1340 a lăsat în afară atât biserica Argeș I (pe care noi o considerăm dărmată în momentul acela), cât și biserica Sf. Nicolae Domnesc, care i-a urmat. Faptul că N. Constantinescu nu a găsit în jurul acesteia din urmă o incintă proprie („Nu am putut rezolva chestiunea dacă biserica Argeș II a avut sau nu, de la început, o incintă proprie”⁵⁸) nu înlătură aspectul hotărâtor că ea a fost lăsată în afara curții domnești. Deducția că biserica Argeș II (Sf. Nicolae) a fost gândită, încă de la c. 1340, ca o viitoare biserică mitropolitană, ne pare justificată, cu toate că N. Constantinescu („Indiscutabil, teza mitropolitană este de nesusținut”⁵⁹; „Sediul Mitropoliei din Argeș a fost de la bun început pe locul viitoarei mănăstiri a lui Neagoe”⁶⁰), cât și Daniel Barbu (care – așa cum vom vedea⁶¹ – preia necritic unele date prezentate de N. Constantinescu) nu vor accepta acest punct de vedere.

Este foarte puțin probabil, cum a observat și N. Iorga⁶², ca, în jur de 1351/52, să se fi înălțat două monumente atât de impunătoare în Argeș. Regretatul E. Lăzărescu a invocat de asemenea o serie de argumente hotărâtoare în sprijinul opiniei că Sf. Nicolae Domnesc a fost locaș al Mitropoliei (până în vremea domniei lui Vlad Dracul). El a arătat că o construcție atât de impunătoare nu se potrivește cu ambianța modestă pe care o degajă clădirile din incinta vecină și că o biserică începută înainte de 1359 (când a fost instalat ca mitropolit de Vicina) era cea mai nimerită să adăpostească noua instituție legalizată prin binecunoscutul act sinodial⁶³. Totodată, E. Lăzărescu consideră că moaștele Sfintei Filofteia de la Tîrnovo nu puteau fi așezate decât în biserica cu cel mai mare prestigiu religios și acesta era, desigur, biserica mitropoliei⁶⁴.

Presupunerea lui N. Constantinescu că biserica Argeș I nu își încetase existența la c. 1340, când au fost construite casa domnească, zidul de incintă și turnul de intrare (din prima sa fază), deoarece acesta din urmă a fost înălțat la distanță egală între colțul SE al incintei I și la colțul SV al incintei A⁶⁵, nu ni se pare temeinică deoarece chiar dacă biserica Argeș I se afla în stare de ruină, noul turn putea fi gândit în funcție de viitorul locaș, care a și fost realizat în 1351/52.

*

N. Constantinescu este de părere că grafitul: „În anul 6860 (1351/52) la

PAVEL CHIHAI A

Câmpulung a răposat marele Basaraba voievod“ reprezintă „un excepțional fapt de memorie“, adăugând că „nu este singurul de acest fel“⁶⁶ – fără a arăta exemplul asemănător – și încercând o argumentație psihologică neverosimilă: „Meșterii lui Vlaicu Vodă știau sau putuseră afla că marele Basarab Voievod, bunicul celui pentru care lucrau, se stinsese din viață în acel an 6860 la Câmpulung, așadar cu 15 ani în urmă față de momentul când biserica Argeș II era ridicată «de roșu». Evenimentul relatat (altminteri succint) nu este decât strict contemporan cu edificiul realizat în deceniul al șaptelea“.⁶⁷

O falsă concluzie a unor premise gratuite, numai pentru a sprijinii datării c.1365-69, dedusă prin moneda Strațimir, găsită – cum am văzut⁶⁸ – sub un strat de moloz aparținând caselor domnești, și nu bisericii Argeș I.

Grafitul consemnează evenimentul care a impresionat pe unul din zidari, fiind simultan cu moartea lui Basarab, ca și însemnarea de pe *Psaltirea* provenită de la mănăstirea dominicană din Câmpulung, unde s-a notat, la 16 decembrie 1364, moartea voievodului Nicolae Alexandru⁶⁹, dată pe care o găsim și pe piatra sa de mormânt⁷⁰. Astfel de însemnări nu urmăreau exerciții de mnemotehnică, ci își propuneau să vestească prin scris un eveniment foarte important: în cazul de față moartea voievodului, care se petrecuse în alt oraș, a ctitorului care înălțase în Câmpulung o biserică. Moarte care nu putea fi pomenită în Argeș, prin slujbe sau alte ceremonii, ci numai prin acest modest grafit în tencuiala locașului nedesăvârșit.

Că Basarab a început biserica, închinată Sfântului Nicolae, care la moartea voievodului Nicolae Alexandru nu era terminată, este dovedit prin faptul că din cele două portrete (din naos și pronaos), considerate, fără argumente, de către N. Constantinescu⁷¹ că aparțin lui Vladislav I, nici unul nu reprezintă pe ctitorul zidirii.

N. Constantinescu continuă să creadă și să afirme că „tabloul votiv din naos ni s-a păstrat printr-o refacere radicală în veacul al XIX-lea (1827, autor fiind Pantelimon, zugravul, cu retușări către mijlocul veacului, probabil din 1851). Este totuși de admis că refacerea târzie a respectat în linii mari figurația originalului pictat către 1369, «la zi » fiind doar modelul bisericii, cu cele două turlă de tinichea“⁷².

O serie de inexactități s-au strcurat în aceste afirmații. În primul rând, tabloul votiv din naos nu reprezintă pictura originală „refăcută radical“ în 1827. Am arătat în amănunțime cum imaginile originale ale voievodului Vladislav I și doamnei Ana au fost copiate în 1556 de zugravii lui Pătrașcu cel Bun (1554-1558) pentru biserica lui Neagoe, cu anumite modificări, ținând de epocă, și cu schimbarea numelui lui Vladislav I în „Negru Vodă“ (deoarece *Cronica lui Radu de la Afumați* din 1525 arătase că „descălecătorul“ era ctitorul vechii biserici din Argeș⁷³). Tabloul votiv transpus din biserica Sf. Nicolae Domnesc făcea pandant portretelor lui Radu Paisie și fiului său Marco (tatăl și fratele lui Pătrașcu cel Bun).

Dacă pentru teoria de voievozi zugrăviți de către pictorii lui Radu de la Afumați în anul 1526 a fost transpus din biserica Sf. Nicolae portretul voievodului Nicolae Alexandru, deoarece el întemeiase Mitropolia, acum, la mijlocul secolului, în 1556, sunt preferați strămoșii ce jucaseră un rol în întemeierea statului („Negru Vodă“): este o modificare de mentalitate pe care am pus-o în lumină în lucrările noastre⁷⁴.

Tabloul votiv din naosul bisericii Sf. Nicolae a avut un destin ciudat. Degradat de un incendiu în vremea răzmeriței din 1733, consemnată în documente, tabloul este înlăturat cu prilejul refacerilor din 1827, când zugravul Pantelimon, remarcând asemănarea, a preluat din biserica lui Neagoe chipurile lui „Negru Vodă“ și al doamnei Ana, lăsându-le cu această denumire. Este posibil, de asemenea, ca imaginile originale să fi fost de nerecunoscut și ca zugravul să fi repus în locul lor, fără să știe.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

numai pentru a onora pe ctitorii care după cronică înălțaseră biserica Sf. Nicolae, aceste imagini. Dovada că chipurile lui Pantelimon provin din biserica lui Neagoe și nu reprezintă portretele originale refăcute sunt anumite trăsături vestimentare străine secolului al XIV-lea, pe care le constatăm și la desenele lui G. Tattarescu, executate după portretele din biserica lui Neagoe⁷⁵.

În privința portretului din pronaos, identificarea lui ne este considerabil facilitată, deoarece el a fost transpus în biserica lui Neagoe cu inscripția „Alexandru Voievod“, având același gest și aceleași galoane de aparat ca și modelul său⁷⁶.

Cum am arătat mai sus, dacă voievodul Nicolae Alexandru ar fi zidit locașul, ar fi fost reprezentat cu modelul bisericii (din moment ce și ctitorul picturii, Vladislav I, înfățișează un model), mai cu seamă că el se află în fața Judecății din urmă⁷⁷. El a tâmosit doar biserica, închinând-o patronului său, Sfântul Nicolae, și a hotărât-o Mitropoliei, de el înființată, o înfăptuire cu totul excepțională.

Prezența celor două tablouri votive din biserica Sf. Nicolae confirmă faptul că grafitul din 1351/52 a fost simultan cu evenimentul consemnat și justifică, totodată, obiecțiile noastre în privința săpăturilor arheologice de pe suprafața curții domnești. Trebuie să admitem, odată mai mult, că biserica a fost înălțată „de roșu” de către Basarab în 1351/52 în chiar anul morții sale. A fost sfințită, apoi, după un interval, închinată Mitropoliei, în anul 1359. S-a zugrăvit de către voievodul Vladislav I în anul 1369. Între 1351/52 și 1369 s-a închis printr-un zid încăperea diaconului, nu atât pentru a se căpăta o mai mare suprafață pentru desfășurarea zugrăvelii, cât pentru a se amenaja mormântul lui Voislav (fiul lui Nicolae Alexandru) a cărui piatră de mormânt a fost, cu toate acestea, tocită în mijloc de picioarele enoriașilor. N. Constantinescu arată el însuși că zidul care a închis arcada diaconului „a avut nevoie de un răgaz pentru tasare, pentru a se realiza frescele ce-l împodobesc din vechime”⁷⁸.

Deoarece, în mod sigur, Voislav a fost îngropat în biserică după sfîntirea acesteia deducem că locașul a funcționat înainte de a fi zugrăvit și, prin urmare, presupunerile lui N. Constantinescu că el a fost construit și zugrăvit între 1365 și 1369 „în decurs de circa patru ani în toate articulațiile sale interioare și cu ansamblul de pictură în frescă”⁷⁹, precum și că „Vlaicu Vodă [este] ctitor unic al Bisericii Domnești”⁸⁰ nu au temei. Într-un interval atât de scurt, biserica nu putea fi înălțată „de roșu”, sfîntită, urmînd înmormîntarea lui Voislav, apoi astuparea arcadei diaconului cu un zid care a trebuit să se taseze, în sfîrșit, zugrăvirea fațadei vestice a noului zid o dată cu pictarea întregii biserici.

Desigur, de aceste etape în care s-a desăvârșit biserica Sf. Nicolae din Argeș este legată și problema reședințelor voievodale. N. Constantinescu contestă faptul că orașul Câmpulung ar fi fost cândva reședință – „o astfel de pendulare a curții nu este înregistrată de nici un izvor istoric”⁸¹ -, deși Basarab, ca și Nicolae Alexandru, a cărui piatră de mormânt se află în biserica Adormirea Maicii Domnului, au murit în acest oraș. Avem certitudinea că Basarab a fost înmormântat în această biserică, deoarece Nicolae Alexandru îi face danii pentru pomenire în anul 1351/52, menționate atât într-un hrisov, păstrat sub formă de transumpt, cât și într-un pomelnic de lemn despre care avem numeroase știri.

Biserica numită și „Domnească” din Câmpulung, – devenită de-abia în 1644 mănăstire –, cât și darurile lui Nicolae Alexandru la moartea lui Basarab (moșiile Domnești, Groșani, Bogătești, Pietrele Albe, apoi jumătate din munții Preotesele și Leaota) vădesc stabilirea voievodului asociat Nicolae Alexandru în acest oraș pe o perioadă care se întinde între 1340 și 1365⁸².

Faptul că, încă din anul c. 1340, au fost zidite în Argeș casele domnești nu

excluce stabilirea fiului și, totodată, a voievodului asociat în Câmpulung. Dacă biserica Argeș I ar fi funcționat încă în anul 1351/52 – cum susține N. Constantinescu care consideră că ea a fost dărâmată în intervalul 1365-69 – atunci ce motiv ar fi avut succesorii săi să nu-l înmormânteze pe Basarab în acest oraș?

S-ar putea ridica și următoarea întrebare: de ce biserica Sf. Nicolae nu s-a zidit o dată cu casele domnești, la c.1340, ci un deceniu mai târziu (presupunând că Argeș I era deja dărâmată în c.1340, așa cum suntem încredințați)? Răspundem referindu-ne la intervalul dintre zidirea bisericii Sf. Nicolae și zugrăvirea ei, după 18 ani, apoi la eforturile în legătură cu procurarea materialelor și meșterilor pentru un monument de proporțiile și frumusețea acestui locaș al Mitropoliei.

Două documente vădesc opțiunea domniei pentru Argeș, încredințându-ne că orașul Câmpulung nu se mai bucura de aceeași importanță: ambele acte dăinuiesc din vremea domniei lui Vladislav I, când reședința se stabilește în Argeș: actul din 1370, prin care doamna Clara, soția catolică a voievodului Nicolae Alexandru, capătă permisiunea papală de a avea altar portabil⁸³, de care nu avea nevoie la Câmpulung, unde se afla atât biserica orașului, cât și mănăstirea „Cloașterului” – în Argeș de-abia în 1381 se va întemeia episcopia catolică⁸⁴ -, cât și hrisovul din 16 iulie 1372, în care Vladislav I ține să precizeze că Argeșul este „nostra residencia”⁸⁵.

*

În strânsă legătură cu raportul de săpături al lui Nicolae Constantinescu despre curtea domnească din Argeș – în care autorul nu se limitează la o strictă prezentare a datelor arheologice, ci avansează și o serie de considerații de istoriografie, istorie de artă, paleografie etc. ce îi depășesc competența – este și lucrarea lui Daniel Barbu, *Pictura murală din Țara Românească în secolul al XIV-lea*⁸⁶, apărută câțiva ani mai târziu, tratând despre ansamblurile de pictură de la biserica Sf. Nicolae Domnesc și de la mănăstirea Cozia.

Era inevitabil deci ca, în legătură cu prima temă, pictura din biserica Sf. Nicolae. Daniel Barbu să preia o serie de date și concluzii din raportul lui N. Constantinescu. Având, ca și acesta, țelul, mult prea dificil, de a prezenta toate elementele grăitoare din epocă și mai cu seamă raporturile dintre ele și semnificațiile lor, Daniel Barbu se aventurează în afirmații apodictice în domenii care depășesc stricta sa specialitate. Daniel Barbu citează cu preferință din N. Constantinescu deoarece concluziile acestuia din urmă (în mare parte inexacte, cum am văzut) corespund propriilor sale premise.

Este vorba, în primul rând, de o nouă datare propusă de N. Constantinescu în legătură cu înălțarea bisericii Sf. Nicolae, 1365-1369, 13-16 ani mai târziu de anul 1351/52, în general admis, relevat de cunoscutul grafit. După cum am văzut, N. Constantinescu nu acceptă contribuția voievozilor Basarab și Nicolae Alexandru la înfăptuirea zidirii bisericii, conferind, în schimb, lui Vladislav I inițiativa construirii și zugrăvirii acestui frumos monument.

Contestarea simultaneității grafitului cu moartea lui Basarab convine tezei, cu totul neașteptată, a lui Daniel Barbu că primii noștri voievozi, Basarab și Nicolae Alexandru au fost catolici, ultimul trecând la ortodoxie din oportunism politic, rebotezându-se ortodox, cu care prilej a înălțat și biserica Sf. Nicolae Domnesc. Daniel Barbu modifică și el datarea acestei biserici, considerând că ea „a fost construită între 1360/61 și a primit decorația pictată în cursul anilor 1364-1365”⁸⁷. Totodată, el nu ia în considerație realitățile câmpulungene (pe care le ignoră sau le neglijează total) și care dovedesc că în intervalul 1340-1359 – când, după Daniel

Barbu, voievozii Basarab și Nicolae Alexandru ar fi mărturisit întru catolicism – ei erau ctitori ortodocși în acest oraș.

În general, Daniel Barbu își structurează lucrarea și își formulează argumente pentru o presupusă dualitate catolicism-ortodoxie – pe care o prezintă ca pe o ireductibilă realitate – și căreia îi subsumează toate celelalte activități (politice, sociale, artistice etc.), deși în declarația inițială de principii metodologice nu este de acord cu asocierea fenomenelor istorice pe axe continui sau pe direcții definite teoretic.

Prin urmare, N. Constantinescu respinge mărturia grafitului din 1351/52, pentru a atribui construcția și zugrăvirea bisericii Sf. Nicolae în exclusivitate lui Vladislav I, iar Daniel Barbu ocolește evidența inscripției tabloului votiv al lui Vladislav I și al doamnei Ana, pentru a demonstra că înălțarea și zugrăvirea locașului aparține „rebotezatului” Nicolae Alexandru, fiului său Vladislav I rămânându-i doar să încheie lucrările de pictură și să-și aroge, prin portretul votiv care îl reprezintă, meritul întregului ansamblu zugrăvit. Acest procedeu de a ignora elemente reale ale unui monument pentru a le înlocui cu prezumții și deducții subiective, în sprijinul unei ipoteze fără temei, trebuie oricum evitat în știință.

Daniel Barbu, care mărturisește cu excesivă modestie că „abordările precedente (în legătură cu problemele curții domnești din Argeș) erau sau înghețate în lămurirea unor detalii, ori dizolvate în atmosfera rarefiată (?) a istoriei culturii”, fiind, de cele mai multe ori „tulburate de prejudecăți istorice și obsesii (?) cronologice sau tipologice”⁸⁸, incriminându-și fără cruțare predecesorii, nu menajează nici pe N. Constantinescu, care „nu reușește... să ofere o versiune suficient de coerentă asupra monumentului și etapele zidirii și zugrăvirii”⁸⁹ bisericii Sf. Nicolae Domnesc. Cu toate acestea, Daniel Barbu preia, fără examinări prealabile, multe din concluziile raportului de săpături al lui N. Constantinescu.

Daniel Barbu consideră că primul voievod al Țării Românești, Basarab, a fost convertit la catolicism înainte de 1 februarie 1327, deoarece papa Ioan al XXII-lea i se adresa ca unui „princeps devotus catholicus” – cucernic principe catolic⁹⁰ –, ceea ce îndeamnă pe autor să presupună că „Basarab făcuse, înainte de 1327, când îl aflăm ca pe un înfocat agent pontifical (sublinierea ne aparține), o mărturisire de credință romană”⁹¹.

Luând de bune unele aserțiuni neîntemeiate dintr-un raport de săpături, Daniel Barbu avansează opinia că „măcar o parte a feudalității locale urma ritul latin... Biserica din Retevoiești pare să fi fost ctitoria catolică... a unuia din majores terrae...”⁹².

Considerând totuși prea limitată această afirmație, autorul se avântă în rezumatul francez, lăsând a se înțelege că întregul principat „s'avère parfaitement intégré au rite latin autant qu'un système féodal angevin”⁹³. Nu este vorba numai de structuri politice ci și de cele culturale (și încă „în profunzime”): „Mais en 1359 (când, după D.B. voievodul Nicolae Alexandru „se rebotează”), le passage de la Valachie sous l'autorité de la Patriarchie de Constantinople entraîne un changement profond dans l'évolution des structures politiques et culturelles au nord du Danube”⁹⁴.

Or, împotriva imaginii unui „înfocat agent pontifical” (cum îl califică pe Basarab cu stilul său atât de personal Daniel Barbu), pledează o serie de mărturii pe care domnia sa încearcă să le îndepărteze sau să le evite.

Subscriind la afirmația lui N. Constantinescu că grafitul care consemna moartea lui Basarab la Câmpulung ar fi „un simplu fapt de memorie”⁹⁵, Daniel Barbu optează în privința datării faimoasei monede a lui Strațimir (apărută, se pare, între 1360 și 1365) pentru limita inferioară a acestei emisiuni, adică pentru anul 1360⁹⁶, în vreme ce arheologul N. Constantinescu considera ultimul an al emisiunii, 1365 (care se

PAVEL CHIHAI A

inserează în limitele domniei lui Vladislav I), ambele poziții fiind, aşadar, evident subiective.

După ce reproșează, încă o dată, lui N. Constantinescu, în limbajul său sibilinic, că „raționamentele <sale> nu sunt totdeauna foarte convingătoare, ele operând un transfer nelegitim de pe axa etapelor de domnie pe cea a succesiunii la domnie“ (?), Daniel Barbu exclude pe Basarab de la edificarea bisericii Sf. Nicolae, invocând drept argument științific aforismul: „Este mai în firea lucrurilor ca fiul (Vladislav I) să vegheze cu respect la împlinirea celor nedesăvârșite de părintele său“⁹⁷ – Nicolae Alexandru, care ar fi zidit și, în mare parte, zugrăvit biserica.

Daniel Barbu înlătură cu grijă toate mărturiile câmpulungene care i-ar fi putut șubrezi această opinie. Astfel, el consideră că „biserica domniei din Câmpulung cu hramul Adormirea Maicii Domnului datează, după toate aparențele, din a doua jumătate a veacului al XIII-lea, fiind destinată comunității săsești locale. Într-o etapă ulterioară, biserica a intrat în stăpânirea domniei (Țării Românești) de confesiune catolică – servind, probabil, ca paraclis pentru principe... După integrarea țării sale în legitimitatea (?) răsăriteană, Alexandru modifică sectorul estic, îmbrățișând navele cu un unic altar poligonal... Oricum, după 1357/59 (a avut loc) și restructurarea bisericii domnești din Câmpulung“⁹⁸.

Ipoteza unei biserici catolice modificate pentru cultul ortodox îi aparține lui V. Vătășianu, dar ea nu a fost confirmată de săpăturile arheologice ale lui V. Drăghiceanu și de studiile lui Gr. Ionescu⁹⁹.

Biserica Adormirea Maicii Domnului din Câmpulung nu a putut deveni ortodoxă „prin restructurare“ în 1357/59, deoarece în ea s-a înmormântat ortodox Basarab în 1351/52. Nu o dovedește numai grafitul din 1351/52, dar și actul de danie, de pomană, a voievodului Nicolae Alexandru, cu prilejul morții tatălui său Basarab, precum și pomelnicul de lemn, menționate în lucrarea noastră¹⁰⁰, mărturii pe care Daniel Barbu nu le ia în considerație și care infirmă aserțiunea sa că „nu este încă dovedită înhumarea lui Basarab la Câmpulung“¹⁰¹.

Dacă Basarab ar fi fost catolic, – cum susține Daniel Barbu –, cum se explică faptul că el a pus temelii unei biserici ortodoxe, Sf. Nicolae Domnesc din Argeș și că a fost înmormântat într-un locaș aparținând aceleiași confesiuni din Câmpulung?

De altfel, există și mărturii documentare, pe care Daniel Barbu neglijează să le menționeze și care infirmă opinia că Basarab ar fi fost „un înfocat agent pontifical“. Astfel, documentul din 27 martie 1329 al lui Carol Robert menționează, printre meritele magistrului Dionisie, faptul că acesta a stat „împotriva bulgarilor, a lui Basarab, voievodul transalpin, a regelui schismatic al Rasciei și a<l> tătarilor, ce năvăleau neîncetat cu dușmănie, atacând hotarele regatului nostru, precum și unitatea credinței celei adevărate“. Referința în legătură cu ofensiva împotriva „credinței celei adevărate“ („ortodoxe fidei“) nu este făcută numai cu privire la tătari, ci la toți adversarii enumerați, deoarece, spune mai departe documentul, Dionisie „a păstrat în pace și nevătămate hotarele regatului împotriva sus-zișilor dușmani ai noștri și ai regatului nostru sau mai bine zis ai credinței catolice“¹⁰².

În alte două documente, din 16 februarie și 26 noiembrie 1352, regele Carol Robert menționează pe „Basarab schismaticul, fiul lui Thotomer... răzvrătit trădător...“¹⁰³.

Să nu uităm, de asemenea, că în serisoarea patriarhală din mai 1359 i se recomandă voievodului Nicolae Alexandru: „... să păstrezi nestrămutat învățăturile mărturisite și moștenite de la părinți“¹⁰⁴, îndemn care nu ar fi avut sens, dacă Basarab ar fi fost catolic.

Este, de altfel, de neconceput ca în anii 1329, 1332 și 1352 Basarab să fi fost

ortodox, iar în restul timpului catolic.

Despre voievodul Nicolae Alexandru, Daniel Barbu avansează, de asemenea, o serie de considerații lipsite de temei, pe care încearcă să le legitimeze printr-o textură multicoloră de argumente și analogii, punctate cu citate grecești sau slavonești, dar care nu corespund datelor reale, materiale sau documentare.

În esență, Nicolae Alexandru ar fi preluat de la tatăl său confesiunea catolică, dar pentru a dobândi independența Țării Românești față de Ungaria – dintr-un motiv politic, deci – ar fi trecut la ortodoxie. În acest moment el se rebotează ortodox, adăogindu-și la numele catolic de „Alexandru” numele ortodox de „Nicolae”, reface, în spirit ortodox, biserica domnească catolică din Câmpulung și înalță biserica Sf. Nicolae din Argeș, care (după Daniel Barbu) nu va fi nici a curții, nici a Mitropoliei, ci un „monumentum principis” (?)¹⁰⁵, un fel de simbol politic al independenței de stat românești: „Între 1355 și 1357 trebuie deci plasată desprinderea lui Alexandru din sistemul maghiar și apropierea lui de ierarhul Vicinei...”¹⁰⁶.

Dar cum rămâne cu daniile pe care Nicolae Alexandru le face în Câmpulung, ca voievod ortodox – după cum am văzut – la moartea tatălui său?

Daniel Barbu susține că voievodul „catolic Alexandru este, pentru un exponent al Bisericii Răsăritului, «răposatul Nicolae»... ori singura posibilitate de schimbare a numelui... este botezul”¹⁰⁷.

Dar cum și-a schimbat numele, ne întrebăm, când pe piatra sa de mormânt stă scris „Nicolae Alexandru”? Răspunzând acestei obiecții posibile, Daniel Barbu ne asigură că „lespedea ar fi mai degrabă un rezultat al reconstruirii mănăstirii câmpulungene de Matei Basarab, actualizând și deformând, în același timp, inscripția originală”¹⁰⁸. Dar cei ce au analizat scrisul și formularea inscripției de pe această piatră de mormânt au găsit-o autentică¹⁰⁹. S-au stabilit, de asemenea, analogii foarte apropiate cu monumente sârbești ale epocii¹¹⁰. Este exclus ca Matei Basarab să fi reînnoit vechea piatră, așternând pe ea un alt nume decât cel original, deoarece, înainte de domnia sa, la 13 noiembrie 1618, se menționează într-un document „Nicolae Alexandru care este pristăvit și îngropat trupul lui întru această biserică”¹¹¹.

De altfel, Daniel Barbu se contrazice. El menționează că Hariton – egumen al Cutlumușului înainte de noiembrie 1362 – cunoaște pe Nicolae Alexandru sub dublul său nume¹¹².

Totodată, că „în mai 1359, privit din Bizanț, era tot numai Alexandru. După această dată, deci, voievodul a purtat un dublu nume și tot *post* 1360 se ridică biserica cu hramul Sfântul Nicolae”¹¹³ etc. Dar, câteva pagini mai departe, autorul avansează o altă dată a rebotezării: „Dată fiind lipsa mențiunilor documentare explicite ale acelei rebotezări care ar fi impresionat cu siguranță pe contemporani dacă ar fi avut loc în plină domnie, se poate presupune că Alexandru și-a schimbat numele în ultimul an de viață <deci în 1364> după exemplul botezului lui Constantin cel Mare”¹¹⁴.

Faptul că Vladislav I, fiul lui Nicolae Alexandru, evocă pe „Marele Nicolae” în scrisoarea din septembrie 1369 adresată lui Hariton, egumenul mănăstirii înfăptuite și de tatăl său¹¹⁵, precum și prezența Sfântului Nicolae în scena Deisis din pronaosul bisericii Sf. Nicolae vădește, în chip evident, că acesta era numele de botez și că Alexandru era numele voievodal, cum am arătat¹¹⁶.

Era firesc ca în actul lui Hariton și pe piatra de mormânt să apară ambele nume. De asemenea, ne pare semnificativ faptul că inscripția scenei Deisis din Argeș, pe care Daniel Barbu o consideră simbol al rebotezării ortodoxe a lui Nicolae Alexandru, conținea numele de Alexandru (deși trebuia în mod obligatoriu să includă numele Nicolae). „Alexandru” apare în desenul lui G. Tattarescu executat după

PAVEL CHIHAI A

tabloul votiv din biserica lui Neagoe, copiat, la rândul lui, în 1526 din Biserica Sf. Nicolae¹¹⁷.

Considerând că portretul lui Nicolae Alexandru din biserica Sf. Nicolae arată „opțiunea confesională” a voievodului, adică rebotezul său ortodox¹¹⁸, Daniel Barbu ne încredințează, totodată, că „Inscripția este absentă: orice rostire a vreunui titlu, chiar și a numelui, amuțește în fața Împăratului slavei” (!)¹¹⁹. Este regretabil că domnia sa nu a remarcat că pe suprafața unde se afla inscripția (în partea inferioară a tabloului) oricine poate constata un foarte lat strat de tencuială.

Daniel Barbu afirmă că în scena Deisis, Nicolae Alexandru ar fi în viață¹²⁰. Dar se știe că această scenă a Judecării din urmă reprezintă raiul și iadul¹²¹, cum constatăm și în biserica argeșană. Cum ar fi fost înfățișat în fața Judecării, în continuarea unor profeți, a celor „buni” din rai, dacă ar fi fost în viață? Ne pare gratuită afirmația că „în secolul al XIV-lea orice portret pare să aibă un sens eshatologic”¹²². Ca și profeții, Nicolae Alexandru este considerat făcând parte din cei ce vor fi judecați favorabil, deoarece Sfântul Nicolae, cel căruia îi închinase biserica, intercede pe lângă Maica Domnului în conca altarului. Dimensiunile reduse ale portretului lui Nicolae Alexandru (dacă îl comparăm cu imaginea lui Theodor Metohites, ctitorul bisericii Kahrié Djami din Constantinopol, al cărui ansamblu pictural are multe asemănări cu cel zugrăvit în biserica din Argeș) au fost impuse de micile suprafețe ale părților inferioare ale celor două arce care susțin bolta în semicilindru a pronaosului, în mijloc, deasupra celor două deschizături, de intrare în pronaos și de intrare în naos¹²³.

Oare cum poate fi explicată prezența tabloului votiv reprezentând pe Vladislav I și pe doamna Ana din naos? A fost zugrăvit după ce – așa cum afirmă Daniel Barbu – toată pictura a fost încheiată? Dar de ce voievodul și soția sa țin în mâini modelul bisericii? Prima supoziție – susținută de N. Constantinescu – este exclusă, din motivele arătate, cea de-a doua ne apare corectă. Inscripția așternută deasupra chenarului zugrăvit – pe care Daniel Barbu o consideră „interpolată în 1369”, după încheierea lucrărilor de pictură terminate „cu maximă probabilitate în 1365”¹²⁴ –, vădește doar că nu a fost prevăzută inițial, fiind adăogată la sfârșitul zugrăvelii. Oricum, această inscripție nu putea fi dispusă în partea inferioară a tabloului, aflat pe registrul cel mai de jos al zugrăvelii. Nu putem bănui că pronaosul s-a zugrăvit în timpul vieții lui Nicolae Alexandru, iar naosul de către meșterii lui Vladislav I, deoarece cei trei zugravi identificați de Daniel Barbu au lucrat simultan, atât în pronaos, cât și în naos¹²⁵.

De altfel, faptul că în tabloul din naos doamna Ana poartă o scufă pe care o regăsim aidoma la făptura legendară din pastaua de aur din mormântul lui Vladislav I ne vădește că portretul din 1369, a fost zugrăvit la scurt interval după moartea ctitorului din 1375¹²⁶.

Considerând și dovezile documentare în legătură cu confesiunea voievodului Nicolae Alexandru, putem deduce că el nu a făcut o volte-face de la catolicism la ortodoxie în 1359, pentru a înălța bisericile din Argeș și Câmpulung în anul următor. Astfel, în scrisoarea din mai 1359 se spune clar că Nicolae Alexandru a cerut „de mai multe ori” ca Iachint să devină mitropolit. Că l-a chemat chiar „acum câțva timp” pentru a ocupa scaunul mitropolitan (ceea ce însemna că și biserica Sf. Nicolae era sfințită). Tot în această scrisoare i se recomandă, cum am arătat, să păstreze „nestrămutat învățăturile mărturisite și moștenite de la părinți”¹²⁷, prin urmare, o continuitate ortodoxă între Basarab și fiul său, care nu ar fi fost subliniată dacă ultimul ar fi mărturisit, fie și pentru un interval, întru credința catolică.

Daniel Barbu recunoaște, în fine, că „Vladislav I este , dintru început, un

principe ortodox¹²⁸, dar nu uită să amintească faptul că papa Urban al V-lea îl îndeamnă „să se întoarcă, oaie rătăcită, în sânul bisericii romane¹²⁹.

În paralel cu efortul de a găsi dovezi în sprijinul opiniei că atât Basarab, cât și Nicolae Alexandru au fost catolici, Daniel Barbu încearcă să demonstreze lipsa de eficiență sau chiar absența bisericii ortodoxe (deși arată că în 1359 Nicolae Alexandru „s-a rebotezat“ ortodox). Întâlnim astfel o serie de afirmații ciudate, infirmate de cele arătate de noi mai sus: „Cele două documente patriarhale (din mai 1359) nu întemeiază mitropolia Țării Românești, adică un scaun, ci la cererea lui Alexandru... operează un simplu transfer (!) evitând gestul spontan și rostirea înnoitoare¹³⁰?! Apoi: „Biserica Ungrovlahiei nu a avut niciodată în veacul al XIV-lea nevoie de o catedrală¹³¹. biserica Sf. Nicolae „nu a îndeplinit decât funcțiile de capelă și necropolă a curții voievodale¹³². Afirmații circumstanțiale cu alt prilej: „Urma materială a integrării principatului transalpin în legitimitatea bizantină este biserica Sf. Nicolae Domnesc construită consecutiv înființării Mitropoliei Ungrovlahiei¹³³.

După părerea lui Daniel Barbu, „construirea unei catedrale pentru închinat, care a stat, după toate aparențele, la curtea lui Alexandru“ (?) sau pentru Hariton, care-și împărțea timpul între Athos și Constantinopol, ar fi fost inutilă. Cu toate acestea, biserica Sf. Nicolae Domnesc nu a fost o simplă capelă a curții (o nouă contrazicere, vezi câteva rânduri mai sus), ci o instituție publică, necesară după ce țara a avut un domn¹³⁴(??) Autorul ajunge la concluzia că, „începând cu 1381, la Curtea de Argeș nu mai rezida un mitropolit bizantin¹³⁵, afirmație cu totul gratuită, infirmată de documente¹³⁶.

Principalele argumente ale lui Daniel Barbu, prin care încearcă să dovedească că primii noștri voievozi Basarab și Nicolae Alexandru erau principii „deplini integrați orbisului cu centrul la Avignon și cu sistemul feudal angevin¹³⁷, sunt o serie de caracterizări ale acestor voievozi care pot fi găsite în documentele papale. Astfel, „Ioan al XXII-lea i se adresa lui Basarab ca unui principe devotus catholicus¹³⁸ – cucernic principe catolic. În scrisoarea din 17 octombrie 1345 Clement al VI-lea enumeră printre „nobiles viri“ care contribuiseră la răspândirea credinței catolice pe „Alexandru Basarab¹³⁹.

O altă dovadă invocată de Daniel Barbu în sprijinul opiniei că Nicolae Alexandru era catolic este relatarea lui Ioan de Kükülo că principele a alergat la regele Ludovic, aflat în Transilvania, și, „prosternându-i-se la picioare“, i-a jurat supunere (obediencia) și credință (fidelitas). Daniel Barbu consideră că tot atunci „în cadrul unei ceremonii feudale s-a recunoscut ca vasal al coroanei Sfântului Ștefan¹⁴⁰.

Prin urmare, Daniel Barbu asociază manifestările catolice ale primilor voievozi ai Țării Românești cu calitatea de vasali ai regilor maghiari, cum au fost ei în anumite perioade. Cu toate acestea, Daniel Barbu face o gravă confuzie între formulele de ceremonial (catolic), care erau prevăzute prin însăși calitatea voievozilor de vasali ai coroanei ungare și confesiunea lor propriu-zisă.

Deoarece, în scrisorile către papă, regele maghiar se referă la voievozii Țării Românești „ca la niște dregători ai coroanei ungare sau deținători ai autorității centrale în anumite porțiuni ale regatului ungar¹⁴¹, este firesc ca papa să fi făcut confuzii între catolicii regali și cei ce acceptau anumite obligații de protocol catolic datorită calității lor de vasali, în realitate ei fiind ortodocși. De aici și ocrotirea călugărilor catolici veniți în Țara Românească pentru a face propagandă, protecția episcopilor papali ce treceau munții cu diferite misiuni care priveau minoritatea catolică etc.

PAVEL CHIHAI A

Însuși Daniel Barbu recunoaște, la un moment dat, comentând actul din 25 noiembrie 1369, privind reînstalarea în Țara Românească a autorității unui sufragane al episcopului Transilvaniei (fără să aplice pe plan mai larg această constatare), că „saceranitatea angevină... înseamnă și unitas fidei”¹⁴². Este vorba, așadar, nu de o identificare confesională generală, – cum consideră Daniel Barbu –, ci doar de raporturi între suzeran și vasal.

O dovedește actul din 16 iulie 1372, dăruit de Vladislav I „rudei sale de sânge” Ladislau de Doboca, făcându-l proprietar al unor sate în Țara Făgărașului, „din partea domnului nostru, regele și a noastră”. Hrisovul se termină cu blestemul obișnuit, proferat împotriva celor ce ar încerca să strice orânduiala, cu formula următoare: „iar asupra unuia sau unora ca aceștia să cadă mâiniile și pedeapsa lui Dumnezeu, a fericitei Fecioare Maria, a tuturor sfinților, mânia sfinților regi Ștefan, Ladislau și Emeric”¹⁴³. Așadar, deși ortodox, Vladislav I, dăruind sate din ducatul Țării Făgărașului, în calitate de vasal al regelui Ungariei, își formulează invocațiile ca un catolic. Este firesc, deoarece tot ceremonialul nobiliar se încadra în contextul catolicismului¹⁴⁴.

Confundând planul relațiilor cavalierești, care implicau folosirea unor formule de protocol prestabilite catolice, cu cel al confesiunii propriu-zise, invocând în sprijinul acestei confuzii o serie de date inexacte preluate din raportul de săpături al lui N. Constantinescu sau inventând pe aria propriei sale fantezii situații și împrejurări inexistente, Daniel Barbu nu a făcut, cu tot bagajul său de cunoștințe, un serviciu real științei românești, favorizând confuzii și interpretări greșite, care ar putea genera, la rândul lor, alte erori.

Note

¹ Nicolae Constantinescu, *Curtea de Argeș (1200-1400). Asupra începuturilor Țării Românești*, București, 1984, passim.

² *Ibidem*, p. 84 și 144.

³ *Ibidem*, p. 83: „Demolatorul este unul și același cu constructorul din perioada c.1365-1369”.

⁴ *Ibidem*, p. 149: „Sediul Mitropoliei din Argeș a fost de la bun început situat acolo unde îl vor indica surse documentare de mai târziu, adică pe locul viitoareii mănăstiri a lui Neagoe Basarab”.

⁵ Vezi cap. anterior.

⁶ Daniel Barbu, *Pictura murală din Țara Românească în secolul al XIV-lea*, București, 1986.

⁷ N. Constantinescu (*op. cit.*, p. 119) consideră moneda lui Ștefan cel Mare (țarul de la Vidin care a domnit între 1360 și 1365, apoi între 1369 și 1396) ca datând din prima parte a domniei, deoarece piese asemănătoare au fost găsite în tezaurul de la Padina-Gospodjin Vir din fosta Iugoslavie, alături de cinci piese emise de voievodul Vladislav I.

⁸ N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 83.

⁹ *Ibidem*, p. 147.

¹⁰ *Ibidem*, p. 48, „Graficul de redare a registrelor arheologice”.

¹¹ *Ibidem*, p. 83.

¹² *Ibidem*, p. 105.

¹³ *Ibidem*, p. 145.

¹⁴ *Ibidem*, p. 148.

¹⁵ *Ibidem*, p. 147.

¹⁶ Vezi n. 10.

¹⁷ N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 141.

¹⁸ *Ibidem*, p. 146.

¹⁹ *Ibidem*, p. 82.

²⁰ Este vorba de războaiele din 1330 și 1394-96. Vezi mai departe p. 42.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- 21 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 145, fig. 19/1, 25/1. Vezi și p. 55 și 146.
- 22 *Ibidem*, p. 80.
- 23 *Ibidem*, p. 53.
- 24 *Ibidem*, p. 54.
- 25 *Ibidem*, p. 59.
- 26 *Ibidem*, p. 61 și 62, fig. 23/3.
- 27 *Ibidem*, fig. 26, p. 66.
- 28 Vezi n. 10.
- 29 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 64-65.
- 30 Vezi n. 25.
- 31 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 35.
- 32 *Ibidem*, p. 148.
- 33 *Ibidem*, p. 120.
- 34 *Ibidem*, p. 117-122.
- 35 Ion Pătroiu și colab., *Marele Mircea Voievod*, București, 1987, p. 82 și 110.
- 36 Vezi cap. „Vlad Dracul, voievod al Țării Românești și cavaler al ordinului Dragonului”, în *Artă Medievală*, vol. III, partea întâi.
- 37 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 78.
- 38 Constantin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. 2, București, 1976, p. 74-75; Ion Pătroiu și colab., *op. cit.*, p. 229 și 446.
- 39 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 78.
- 40 *Ibidem*, p. 82.
- 41 Vezi p. 42.
- 42 Vezi n. 10.
- 43 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 77, fig. 33/3.
- 44 *Ibidem*, p. 79, fig. 34.
- 45 *Ibidem*, p. 61 și 119.
- 46 *Ibidem*, p. 117, n. 164.
- 47 *Ibidem*, p. 77, Plan și fig. 33/4.
- 48 *Ibidem*, p. 119.
- 49 Constantin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, vol. 1, București, 1976, p. 262.
- 50 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 54 și 119.
- 51 *Ibidem*, p. 51.
- 52 Vezi Maria Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, București, 1981, p. 113-115.
- 53 Vezi n. 36.
- 54 Pentru argumente arheologice, N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 68-69; pentru argumente de istorie de artă, vezi p. 134 în prezentul volum.
- 55 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 149.
- 56 *Ibidem*, p. 144.
- 57 *Ibidem*, p. 54.
- 58 *Ibidem*, p. 149.
- 59 *Ibidem*, p. 26.
- 60 *Ibidem*, p. 150.
- 61 Vezi p. 51.
- 62 N. Iorga, în *Revista istorică* IX (1923), p. 193. Vezi reproșul nejustificat al lui Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 78, n. 125.
- 63 Emil Lăzărescu, cap. „Arhitectura în Țara Românească, sec. al XIV-lea”, în *Istoria Artelor Plastice în România*, I (1968), p. 151-152.
- 64 *Ibidem*.
- 65 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 146.
- 66 *Ibidem*, p. 148.
- 67 *Ibidem*.
- 68 Vezi p. 37.
- 69 Șt. Olteanu, „Cu privire la data morții lui Nicolae Alexandru Basarab”, în *Revista de istorie*,

PAVEL CHIHAI

21/3, 1968, p. 525: „Hic obiit Alexander vayvoda Transalpinus“.

70 Vezi p. 169-177, în prezentul volum.

71 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 42.

72 *Ibidem*.

73 Vezi cap. „Cronica despre Radu de la Afumați“, în *Artă medievală*, vol. II, partea a doua.

74 Vezi cap. „Modele ecumenice și modele voievodale în Țara Românească“ în *Artă medievală*, vol. III, partea întâi.

75 Vezi p. 82, în prezentul volum.

76 *Ibidem*.

77 *Ibidem*, p. 76-77.

78 N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 147.

79 *Ibidem*, p. 148.

80 *Ibidem*, p. 25, 39, 42.

81 *Ibidem*, p. 143.

82 Vezi p. 251, în prezentul volum.

83 Șt. Pascu, „Contribuții documentare la istoria Românilor în secolele XIII și XIV“, în *Anuarul Institutului de istorie națională*, Sibiu, X (1945), p. 176-177.

84 C. Auner, „Episcopia catolică a Argeșului“, în *Revista catolică*, III/3, 1914, p. 439.

85 *D.R.H.B.*, vol. I, nr. 5, p. 14-17.

86 Vezi n. 6.

87 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 38.

88 *Ibidem*, p. 7.

89 *Ibidem*, p. 36.

90 *Ibidem*, p. 11. Vezi și p. 28: „Ceea ce se străduiseră să evite Basarab și Nicolae Alexandru prin confesiunea lor catolică“.

91 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 20.

92 *Ibidem*, p. 15.

93 *Ibidem*, p. 106.

94 *Ibidem*.

95 Vezi sentința lui Daniel Barbu de la p. 16: „Basarab trebuie scos din discuție ca ctitor al bisericii“.

96 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 36-37.

97 *Ibidem*, p. 15.

98 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 24-25.

99 Vezi p. 167, în prezentul volum.

100 Vezi p. 175. Avem multe dovezi că biserica Adormirea Maicii Domnului din Câmpulung a fost biserică a curții. Faptul că Nicolae Alexandru îi dăruiește moșii cu prilejul morții tatălui său arată că astfel de locașuri puteau primi danii. Presupunem că la Câmpulung curtea s-a aflat pe locul târgului alăturat („Soborului“), unde în prezent este construit liceul orașului. Aici vor trebui inițiate săpături arheologice. Faptul că aceste case domnești nu sunt menționate în *Cronica lui Radu de la Afumați*, c. 1525, arată că încă din acea epocă ele dispăruseră.

101 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 25.

102 Maria Holban, *op. cit.*, p. 93-94.

103 *Ibidem*, p. 11 și 133.

104 *D.I.R.* XIII, XIV, XV, B., p. 15.

105 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 15.

106 *Ibidem*, p. 23.

107 *Ibidem*, p. 19.

108 *Ibidem*.

109 Emil Vărtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova*, București, 1960, p. 154-155.

110 Vezi p. 171, în prezentul volum.

111 *D.I.R.*, XVII, B. III, p. 264-266.

112 Paul Lemerle, *Actes de Kutlumis*, Paris, 1945, p. 9.

113 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 19.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- 114 *Ibidem*, p. 19.
115 *Ibidem*.
116 Vezi p. 49, în prezentul volum.
117 Vezi p. 87.
118 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 20 /l. 106.
119 *Ibidem*, p. 21.
120 *Ibidem*, p. 23.
121 Vezi Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976, s.v.
122 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 122.
123 Maria Ana Muzicescu și Gr. Ionescu, *Biserica Domnească din Curtea de Argeș*, București, 1976, p. 45.
124 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 38.
125 *Ibidem*, p. 49-50.
126 Vezi p. 18, în prezentul volum.; Daniel Barbu (*op. cit.*, p. 25) găsește că „tabloul votiv din naos... trădează o concepție nouă despre autoritatea suverană ilustrată chiar de migrarea (??) scenei în încăperea centrală, mai aproape de altarul în care divinitatea este prezentată în mod tainic“. (!!)
- 127 *D.I.R.*, XIV, XV, B., p. 16-19.
128 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 25.
129 E. Hurmuzaki, 1/2, CXXIII, p. 159.
130 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 17.
131 *Ibidem*, p. 17.
132 *Ibidem*.
133 *Ibidem*, p. 15.
134 *Ibidem*, p. 18.
135 *Ibidem*.
136 N. Șerbănescu, „Mitropolitul Ungrovlahiei“, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXVII, Nr. 7-10, 1959, p. 730-736.
137 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 11.
138 *Ibidem*, p. 15.
139 *Ibidem*, p. 15.
140 *Ibidem*, p. 15.
141 Maria Holban, *op. cit.*, p. 141.
142 Daniel Barbu, *op. cit.*, p. 27.
143 *D.I.R.*, XIII, XIV, XV, B, p. 23-25.
144 Will Durand, *Kulturgeschichte der Menschheit*, vol. VI, Frankfurt, 1981, p. 241 sq.; G. Duby, *Guerriers et paysans*, Paris, 1973, p. 184-187.

Capitolul III

CELE DOUĂ LOCAȘURI ALE MITROPOLIEI DIN CURTEA DE ARGEȘ DEDUSE DIN HRISOAVELE BISERICII LUI NEAGOE BASARAB

Vestita biserică pe care Neagoe Basarab o înalță la Curtea de Argeș tănuiește sub zidurile sale existența unui locaș, pe care voievodul, găsindu-l ruinat, îl dărâmă din temelii. Despre această biserică, anterioară celei a lui Neagoe, nu se știa până nu demult decât ceea ce ne destăinuie voievodul într-una din cele două pisanii care împodobesc fațada ctitoriei sale și Gavriil Protul în cunoscuta *Viață a patriarhului Nijim*. Din pisanie aflăm că biserica fusese închinată Adormirii Maicii Domnului – ca și cea a lui Neagoe – și că voievodul o găsise „dărâmată” și „neîntărită”¹. Gavriil Protul menționează că ea aparținuse Mitropoliei Țării Românești și că fusese dărâmată „din temelie” pentru înălțarea frumosului monument de piatră pe care îl putem vedea și astăzi².

Deoarece nu a existat nici un alt indiciu despre viața acestei biserici dărâmate de către Neagoe, ignorându-se atât ctitorii, cât și data înălțării ei, o serie de cercetători au presupus că Mitropolia s-a aflat pe acel loc încă de la începuturile sale, adică câteva vreme înainte de 1359, an în care ea a fost recunoscută oficial de către Patriarhia din Constantinopol.

Numai N. Iorga – profund cunoscător al vieții medievale din țările române – a susținut că primul locaș al Mitropoliei a fost biserica Sf. Nicolae Domnesc.³

Găsirea a două steme de piatră, provenind de la două turnuri-clopotniță succesive ale mănăstirii de la Argeș⁴, una aparținând voievodului Vlad Dracul, cealaltă voievodului Neagoe Basarab, ne-a îndemnat să reluaăm afirmația marelui savant, pe care el nu a avut răgazul să o dezvolte, și să încercăm să răspundem, pornind de la această descoperire, la vechea întrebare: primul locaș al Mitropoliei a fost biserica pe care o dărâmă Neagoe Basarab sau biserica Sf. Nicolae Domnesc, care s-a păstrat până în prezent? Pentru că, dacă se demonstrează că pe locul unde se va înălța biserica lui Neagoe nu a existat anterior decât biserica construită de Vlad Dracul, opinia lui N. Iorga că, inițial, Mitropolia a funcționat în biserica Sf. Nicolae Domnesc, apare întărită.

Evident, existența în turnul incintei Mitropoliei a stemei voievodului Vlad Dracul – cavaler de seamă al ordinului cruciat al Dragonului, de unde și numele de „Dracul”, care are deci un alt sens decât cel curent – arată o participare de seamă a voievodului la viața așezării religioase care nu putea consta numai în inițiativa unei restaurări. Am arătat că atât Vlad Dracul, cât și Neagoe Basarab au ținut să-și însemne cele două ctitorii succesive pe același loc cu plăci armoriale simbolice.

O a treia stemă de piatră, cunoscută mai demult, împodobește turnul altui monument vestit, ctitoria lui Radu cel Mare de la mănăstirea Dealul, constituind un fel de trasătură în timp între cele două. Deoarece atât Radu cel Mare, cât și Neagoe Basarab și-au încastrat stemele pe zidurile unor mănăstiri pe care le ridicaseră din temelie – așa, cum constatăm că procedau în aceeași vreme voievozii moldoveni – considerăm că și stemă lui Vlad Dracul vroia să însemne nu o mărunță restaurare, ci zidirea din temelii a întregii mănăstiri. Prezența acestui voievod la Curtea de Argeș în anul 1439, câteva zile înainte de sărbătoarea hramului bisericii Adormirea Maicii Domnului,

precum și faptul că acest monument al domniei lui se leagă de o perioadă de pace și de alte înfăptuiri religioase au permis să se presupună că sfințirea bisericii Mitropoliei, ctitorită de el, a avut loc la 15 august 1439⁵.

Să considerăm totuși obiecțiunea că dacă stema voievodului Vlad Dracul vădește o importantă fază de construcție a acestei așezări religioase, această fază poate să nu fi fost prima, tot astfel cum ctitoria lui Neagoe Basarab, deși a avut stema sa, a succedat bisericii lui Vlad Dracul care s-a aflat pe același loc. Cu alte cuvinte, admitându-se faptul că biserica ruinată a Mitropoliei pe care o dăruiește Neagoe Basarab aparținuse lui Vlad Dracul, se ridică întrebarea unde a funcționat până la acest voievod Mitropolia: într-un locaș aflat pe același loc – care ar fi viețuit deci numai 80 de ani, între 1359 și 1439 – sau într-altă parte, respectiv la biserica Sf. Nicolae Domnesc?

În lucrarea de față vom încerca să dovedim că biserica Mitropoliei înălțată de voievodul Vlad Dracul a fost prima zidită pe acest loc și prin urmare, inițial, Mitropolia a funcționat în biserica Sf. Nicolae Domnesc; vom pune în evidență cauzele care ar fi putut determina pe voievodul Vlad Dracul să mute Mitropolia dintr-un locaș într-altul; în sfârșit, pentru că se ignoră împrejurările sfârșitului ctitoriei voievodului Vlad Dracul, sfârșit legat de mutarea Mitropoliei din Curtea de Argeș la Târgoviște, vom încerca să risipim în parte și taina acestor ani mai puțin cunoscuți.

Pentru elucidarea acestor importante probleme privind biserici de la care nu ni s-au păstrat decât puține știri directe vom folosi numeroasele și atât de importante pentru trecutul Țării Românești hrisoavele bisericii lui Neagoe, care conțin fie referințe directe, fie date care ne pot ajuta să determinăm anumite elemente legate de locașurile Mitropoliei din Curtea de Argeș. Observăm astfel că nu s-a analizat până în prezent, pentru localizarea primei biserici a Mitropoliei din Argeș, procesul secular al moșiei Flămânzeștilor, care vădește, prin însăși natura lui, o nepotrivită alcătuire, revelatorie în chestiunea care ne interesează. De asemenea nu s-a aprofundat litigiul dintre ctitoria lui Neagoe și Mitropolia din Târgoviște având ca obiect moșiile bisericii Mitropoliei preluate de locașul lui Neagoe Basarab; acest litigiu relevă existența în patrimoniul bisericii dăruite de către Neagoe a unor moșii care aparținuseră unei biserici de pe un alt loc.

Ne propunem deci ca, trecând în revistă hrisoavele acestor judecăți, să găsim un răspuns problemei care ne interesează.

Procesul moșiei Flămânzești – purtat de orășenii argeșeni și mănăstirea lui Neagoe – este cunoscut nu numai din cauza vechimii lui, dar și pentru că el s-a purtat între două vechi instituții din primul oraș de scaun al Țării Românești⁶. Totuși, acest proces nu a făcut obiectul unui studiu aparte, care să încerce să descifreze, o dată cu temeiurile fiecăreia dintre părți, care a fost motivul pentru care Neagoe Basarab, nemulțumind profund pe argeșeni și generând un proces de mai multe veacuri, a luat moșia Flămânzești de la orășeni dăruind-o ctitoriei sale. De fapt, existau în jurul orașului Argeș și alte moșii care ar fi putut fi dăruite mănăstirii, fără împotrivirea puternicilor și bogaților orășeni argeșeni. Nimeni nu s-a întrebat ce l-a determinat pe Neagoe Basarab, care dăruiește mănăstirii prin „svitocul”⁷ solemn numeroase domenii aflate în alte localități, să adauge la moșiile aflate în proprietatea mănăstirii de lângă Argeș (Iașii, Prăvălenii și Cornetul), satul Flămânzești, dăruind compensativ orășenilor Partea Sasului din domeniul mai mare al Zigonenilor. Explicația acestei danii, care poartă germenul unui proces lung și stânjenitor pentru mănăstire, este un fapt care nu a fost luat în considerație până în prezent: voievodul găsisese biserica Mitropoliei înălțată pe moșia Flămânzești care aparținea – în

întregime sau în parte – orăşenilor, deci pe un pământ oarecum străin. Prin dania sa, Neagoe Basarab a intenţionat să îşi consolideze propria ctitorie, făcând-o proprietară a teritoriului pe care ea se afla.

De fapt, deşi s-a afirmat de câteva ori, în trecere, că mănăstirea Argeş se află pe moşia Flămânzeşti⁸, nu s-a prezentat explicit raporturile dintre această aşezare religioasă şi vatra sa. Ne pare ciudat ca biserica Mitropoliei, cea care a precedat ctitoriei lui Neagoe, să se fi înălţat pe o moşie care aparţinea – fie şi în parte – în momentul construirii ei, orăşenilor. Trebuie să presupunem că biserica a fost zidită după ce moşia a fost dăruită orăşenilor şi că pentru a conferi oarecare drepturi acestei noi ctitorii, s-a deposedat oraşul de jumătate din veniturile moşiei, care au fost trecute în patrimoniul noului locaş. Dacă vom reuşi să demonstrăm că privilegiile orăşenilor argeşeni au fost obţinute mai târziu de întemeierea Mitropoliei (1359), vom arăta, implicit, că biserica înălţată pe moşia Flămânzeşti a fost ulterioară conferirii acestor privilegii, deci nu este contemporană cu ridicarea bisericii Țării Româneşti la rangul de Mitropolie şi, prin urmare, primul locaş mitropolitan a fost cel pe care îl numim Sf. Nicolae Domnesc.

Dar pentru a studia trecutul moşiei Flămânzeşti şi raporturile ei cu oraşul şi cu biserica vestită de pe vatra sa, este necesar să îi precizăm întinderea.

Determinarea hotarelor moşiei Flămânzeşti, dăruită de Neagoe bisericii sale, este dificilă, deoarece atât planul, cât şi hotărnicile ei, aflate, iniţial, la Arhivele Naţionale din Bucureşti, s-au pierdut de mai multă vreme. Oricum, în *Inventarul planurilor şi hotărnicilor din judeţul Argeş*, planul moşiei lucrat de inginerul I. Papazolu, înainte de 1880, este intitulat „Flămânzeşti sau vatra Episcopiei Argeş”⁹; prin urmare, se ştia, în mod sigur, la acea dată că mănăstirea se înălţa pe această moşie.

În *Marele Dicţionar Geografic*, alcătuit la sfârşitul secolului trecut, se menţionează, de asemenea, că Flămânzeştii era „vatra Episcopiei de Argeş”, precizându-se că moşia se compunea din satele „Bolniţa, Țigănia, Flămânzeşti, Marina şi Valea Uleiului”¹⁰. Enumerarea acestor sate ne-a permis – cu ajutorul unor hărţi mai vechi¹¹ – să putem delimita, în linii mari, suprafaţa moşiei, care se întindea şi pe malul apusean al râului Argeş. Din interesanta *Geografia judeţului Argeş, pentru clasa II-a primară*, apărută în 1891, aflăm că oraşul „se mărgineşte la miazănoapte cu comuna Flămânzeşti”, unde a existat „bariera mănăstirii sau bariera Flămânzeşti”¹².

Totuşi, din aceste ştiri nu putem delimita în partea de sud moşia Flămânzeşti şi nu putem afla unde se afla hotarul dintre oraş şi moşie. Pe de altă parte, simplele menţiuni de pe planul inginerului I. Papazolu şi din *Marele Dicţionar Geografic* că această moşie a fost vatra mănăstirii Argeş nu ne puteau mulţumii. Există documente care atestă proprietăţile particulare la nord de mănăstire, în imediata sa vecinătate¹³. Altele disting „satul sf. mănăstiri, Flămânzeşti”, de „Țigănie”¹⁴, fiind vorba, evident, de cele două aşezări din vecinătatea mănăstirii, a căror localizare se impune tocmai în vederea soluţionării problemei pe care o urmărim.

Raportul dintre moşia Flămânzeşti şi mănăstire, înainte şi după Neagoe Basarab, nu poate fi găsit decât precizându-se hotarele moşiei Flămânzeşti, aşa cum apar în documentele secolului al XVI-lea. Vom încerca să stabilim pe rând hotarul din sud (cel care desparte moşia de oraşul Argeş), apoi cel din est, nord şi vest.

Hotarul din sud (porţiunea dinspre est), care a fost cel mai controversat – orăşenii încercând mereu să îl depăşească – este şi cel mai precis determinat în documente.

Într-adevăr, în hrisoavele din 21 august 1526¹⁵, 6 iulie 1560¹⁶ şi 15 septembrie 1560¹⁷ se menţionează hotarul moşiei, începându-se enumerarea punctelor de reper

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

cu podul lui Stanislav, Valea lui Stanislav, o piatră de hotar, biserica lui Stanislav, o piatră „din mlaștină” etc. Biserica lui Stanislav poate constitui un important punct de reper pentru stabilirea hotarului dintre oraș și moșia Flămânzești, ea aflându-se în apropierea podului și, deci, a râului Argeș.

S-a identificat până în prezent biserica „lui Stanislav” cu biserica Bolniței, cu hramul Sf. Voievozi de lângă mănăstire. Dar în documentul din 7 august 1560 se menționează că orășenii „au voit să strice semnele și hotarele Sfintei mănăstiri, ca ocina și hotarul Flămânzeștilor să fie împreună cu ocina orășenilor”¹⁸. Orașul avea, așadar, hotar comun cu moșia Flămânzești. Dacă acest hotar s-ar fi aflat la nord de mănăstire, ar fi însemnat că orașul includea în hotarele sale atât Țigănia, cât și mănăstirea, ceea ce este greu de admis.

S-a reușit să se identifice boierul Stanislav, căruia i-a aparținut și podul din dreptul bisericii sale, ceea ce înscamă că locașul religios făcea parte din complexul unei curți boierești. Este vorba de boierul argeșan Stanislav, menționat într-un document din 1500¹⁹, care intervine, împreună cu alți boieri din Argeș (Dimitrie, Petre și Tudoran), precum și cu județul și pângarii orașului, ca boierul Gheorghe din Râmnic, mutat din cauza unei ciume la Argeș, să fie lăsat să târguiască la Bazarul regal din Sibiu. Faptul că o parte dintre acești boieri apar și în *Socotelile Sibiului*²⁰ ne arată că ei făceau comerț, ca și orășenii argeșeni, cu târgurile de peste munți. Bogatul boier Stanislav avea în curtea sa și o biserică, care i-a păstrat numele, cum se obișnuia. Or, această biserică nu poate fi localizată în satul Flămânzești, ci în orașul Argeș, deoarece boierul Stanislav este menționat în scrisoarea din 1500 „din Argeș”, și nu „din Flămânzești”.

O serie de mențiuni din secolul trecut privitoare la „biserica lui Stanislav” permit soluționarea definitivă a problemei. Într-adevăr, în 1860, în ziua de 7 iulie Alex. Odobescu arată că „am mers să vizităm crucea de la Valea lui Stanislav, [apoi – n.n.] Biserica Domnească”²¹. Fragmente din această cruce de la Valea lui Stanislav s-au găsit recent²² în spatele casei prof. N. Tănăsescu, în marginea liniei ferate, pe buza unei râpi (Valea lui Stanislav). La estul acestui semn de hotar, care despărțea orașul Argeș de moșia Flămânzești, se află biserica Sf. Gheorghe. Ca răspuns la chestionarul din 1871, C. Ionescu, învățătorul comunei Flămânzești, scrie că „în raionul acestei comune este... o temelie de biserică veche, făcută de un locuitor numit Stanislav, care este acestea pe proprietatea episcopiei de Argeșu”²³. Lui D. Butculescu, ale cărui notări din iunie 1882, nevalorificate până în prezent, pot fi considerate cu folos de către cercetătorii trecutului Argeșului, îi datorăm relații mai complete despre monumentele care ne interesează: „în marginea șoselei ce merge la episcopie (bulevardul Republicii – n.n.), în grădina G. C. Bastoca ruine din biserica lui Stanislav <...> este o cruce ruptă în muchea malului Argeș în dreptul acestor ruine (cea care a fost găsită recent – n.n.) am luat copie după câteva rânduri de inscripția cornului de sus (fragmentul găsit – n.n.). Mi-a spus preotul Ionu de la biserica Maica Pracista (Olari – n.n.) că pe când trăia episcopul Climent (1850-1862 – n.n.) a săpat atunci (la biserica lui Stanislav – n.n.) și între cărămizi a găsit unele (cărămizi – n.n.) mari ca două șchioape de late și mai lungi și groase”²⁴.

Moștenitorii lui Titu Bostoacă își au imobilul pe bulevardul Republicii nr. 89, în partea nordică a curții bisericii Sf. Gheorghe. Titu Bostoacă a fost cel mai sudic împroprietar din moșia Flămânzeștilor (împroprietărirea s-a efectuat în 1866). Hotarul se continua spre răsărit prin pârâul Malul lui Cioară, iar spre apus în direcția pârâului Marina²⁵. Prin urmare, ruinele la care se referă lucrările menționate mai sus se aflau la câțiva metri la nord de actuala biserică Sf. Gheorghe, în grădina familiei Bostoacă.

„Biserica lui Stanislav“ cu hramul Sf. Gheorghe, menționată în 1658 de Paul de Alep²⁶, este pomenită pentru ultima oară în 1754, când un „popă Vasile Coandă ot biserica din Flămânzești ot orașul Argeș“²⁷ dă un zapis egumenului mănăstirii. În acest an biserica aparține orășenilor, pentru că și hotarele moșiei Flămânzești fuseseră „împresurate“ de orășeni²⁸. Ea se ruinează între 1754 și intervalul în care se află arhimandrit al mănăstirii Argeșului Partenie (1779-1793), deoarece acesta va construi o nouă biserică, cu același hram, după cum ne informează *Catagrafia eparhiei Argeș din 1824*²⁹, câțiva metri mai la sud.³⁰ Și această biserică dispare în 1913 într-un incendiu, pentru ca pe temelile ei să se înalțe în 1932 actuala biserică Sf. Gheorghe.³¹

Din cele expuse mai sus reiese în mod limpede că hotarul dintre orașul Argeș și moșia Flămânzești trecea prin punctul în care s-a găsit crucea de hotar din secolul al XVIII-lea și câțiva metri la nord de actuala biserică Sf. Gheorghe, pe locul unde se înalța biserica lui Stanislav. Acesta era hotarul sudic al moșiei de pe malul răsăritean al râului Argeș, dar acest hotar – așa cum am afirmat – se prelungea și pe malul apusean, având ca punct inițial de reper tot Valea Flămânzeștilor. Noi vom urmări însă traseul hotarului după mențiunile din hrisoave, care delimitează mai întâi partea de moșie de la răsăritul râului Argeș, apoi pe aceea din apusul acestui râu.

După precizarea punctelor: Valea lui Stanislav, a pietrei de hotar înlocuită cu crucea din secolul al XVIII-lea, apoi a bisericii lui Stanislav, hrisovul din 15 septembrie 1560³² descrie restul hotarului sudic în felul următor: ...“de la biserică până la piatra din mlaștină³³ și de la acea piatră până la piatra din măgură³⁴ și de la măgură până la Cernați, unde se mărginește cu satul Costești“³⁵.

Din această enumerare de puncte de reper, care pot fi identificate cu oarecare precizie pe teren, deducem că hotarul sudic al moșiei Flămânzești (porțiunea estică) mergea de la actuala biserică Sf. Gheorghe până la vest de satul existent Costești-Vâlsan (până în „dealul Costeștilor“) pe la estul căruia, în imediata apropiere, curge Vâlsanul³⁶. Prin urmare, acest hotar poate fi reprezentat printr-o linie perpendiculară pe râul Argeș până aproape de satul Costești-Vâlsan, la punctul numit în documente „Cernați“³⁷.

Hotarul estic al moșiei trecea „pe măgură pe drum, până la crucea lui Basarab și pe Valea lui Albul până în Valea Iașilor“³⁸. Acesta era hotarul care despărțea moșia Flămânzeștilor de moșia Costești și de o parte de moșia Iași (probabil, crucea lui Neagoe Basarab³⁹ marca extremitatea estică a moșiei). Satul Valea Iașilor se află și astăzi pe șoseaua care pornește de la nord de satul Flămânzești către est, în direcția Câmpulung-Muscel.

Hotarul nordic mergea „din valea Iașilor, pe vechile hotare până în drumul Albeștilor“⁴⁰, continuând, ca și hotarul sudic, o linie est-vest perpendiculară pe râul Argeș, care nu ajungea însă până la râu, ci se oprea la drumul Albeștilor. Acest drum, care unea satul Flămânzești de satul Albești (aflat la aprox. 7 kilometri de Curtea de Argeș, în apropierea râului Argeș), mergea – ca și astăzi – de-a lungul râului Argeș. Însuși drumul Albeștilor constituia hotarul braniștei pe care o poseda mănăstirea suind până la hotarul moșiei Albești, așa cum arată hrisovul din 6 iulie 1560: „până în drumul Albeștilor și de aici, pe drumul Albeștilor până la hotarul Albeștilor“⁴¹.

Prin urmare, moșia Flămânzești poseda întreaga braniște care se întindea pe ambele maluri ale Argeșului, într-un fel de enclavă de-a lungul râului până în dreptul moșiei estice Cerbureni, care ar fi fost firese să fi ridicat pretenții asupra ei.

Desigur că o astfel de braniște, ieșită în afară de corpul moșiei Flămânzești – și prin urmare greu de păzit – ademenea mulți amatori de pescuit sau doborât copaci. Este motivul pentru care, la 15 aprilie 1533⁴² și la 18 februarie 1612⁴³, mănăstirea capătă hrisoave speciale pentru apărarea braniștei, precizându-se că este vorba de

fâșia de pământ pe care curgea Argeșul, de la nord de mănăstire: „din hotarul de piatră, de lângă <satul> Flămânzești... până în hotarul Albeștilor“⁴⁴. Pe lângă aceste acte prohibitive, ni s-au păstrat dovezile unor cumpărături făcute de mănăstire la jumătatea secolului al XVII-lea „în câmpul de sus de mănăstire“⁴⁵ de la megieși – care sunt avertizați în hrisoavele întărind proprietatea branștei – din „câmpul Cerburenilor“⁴⁶, moșia limitrofă la nord-estul branștei, ceea ce ne arată că, în această epocă, mănăstirea încerca să-și lărgască enclava nordică.

Hotarele din vestul râului Argeș ale moșiei Flămânzești sunt mai greu de precizat. Această parte vestică de moșie se afla între aceleași puncte de longitudine cu partea estică, întinzându-se la vest cam până la apa Topologului și la sud, cam în dreptul actualului sat Tigveni⁴⁷.

Prin urmare, cu excepția branștei nordice, care mergea de-a lungul râului Argeș până în hotarul moșiei Albești, moșia Flămânzești poate fi asemănată cu un dreptunghi, prin mijlocul căruia trecea Argeșul.

Hotarul său sudic, care o despărțea și de orașul Argeș, este precizat în documentul din 25 aprilie 1754: „Din dealul Topologului (deci în apropierea râului Topolog – *n.n.*) până în hotarul Costeștilor“⁴⁸. La est, se învecina cu moșia Costești, la nord cu moșiile care au aparținut dintru început Mitropoliei: Iașii, Prăvălenii (lângă actualul sat Valea Danului)⁴⁹, Cornetul, iar la est cu Bârsești sau Băilești, în imediata apropiere a râului Topologul.

Am arătat că satele care compuneau comuna Flămânzești, la sfârșitul secolului trecut, corespund acestei suprafețe: Bolnița (așezarea din vestul mănăstirii, în jurul bisericii din secolul al XVIII-lea), Flămânzești, la nord-vestul mănăstirii, aproape de bifurcarea șoselei, Țigănia, la sudul mănăstirii, Valea Uleiului la nord-est de Flămânzești, pe drumul care merge către Valea Iașului, dar situat mai la sud de acesta, Marina, la est de râul Argeș, la nord-est de oraș⁵⁰.

Satul moșiei Flămânzești, purtând același nume, se află și în prezent la aprox. 100 m nord-vest de mănăstire, la mică distanță de bifurcarea șoselei către Căineni și Câmpulung-Muscel.

Din cele două documente referitoare la branștea nordică a mănăstirii (din 15 aprilie 1533 și 18 februarie 1612)⁵¹, deducem că la începutul secolului al XVI-lea satul se afla exact pe locul pe care se găsește și astăzi, prin urmare nu poate fi vorba de o mutare a lui. Un document din 12 aprilie 1668 menționează „Slobozia [satului] i se acordaseră privilegii încă de la începutul secolului al XVII-lea – *n.n.*] ce să chieamă Flămânzești care iaste lângă mănăstire“⁵².

Pe de altă parte, încă înainte de Neagoe Basarab, care consemnează Valea Flămânzeștilor în „svitocul“ său⁵³, moșia se întindea la sud până la acest punct, care a constituit deci, dintotdeauna, limita sudică a moșiei („de la Valea Flămânzeștilor în sus“). În același „svitoc“ se menționează că Neagoe dăruiește moșia Flămânzești „cu Muscelul“, deci cu ocina limitrofă Muscelul. Într-adevăr, satul Valea Muscelului este situat în hărțile mai vechi⁵⁴ la nord-vest de satul Costești, cam la o treime de drum, în linie dreaptă, pe drumul înspre Valea Iașului. Muscelul se află într-un punct longitudinal mai nordic decât cel al mănăstirii și a constituit, probabil, până la Neagoe o entitate funciară separată de moșia Flămânzești. Oricum, mențiunea din Neagoe o entitate funciară separată de moșia Flămânzești „ocina care a fost a orașului, de la Valea „svitocul“ lui Neagoe Basarab „ocina care a fost a orașului, de la Valea Flămânzeștilor din sus și cu Muscelul“ vădește că moșia Flămânzeștilor, la care se afla încorporat Muscelul (limitrof, deci, moșiei) se întindea pe hotarele pe care le am menționat și documentele de la mijlocul secolului al XVI-lea, cu excepția, probabilă, a branștei de pe râul Argeș, care ieșea din corpul moșiei, cum am arătat mai sus.

Pentru această moșie, pe care se afla mănăstirea, așezare mitropolitană, apoi

arhimandrie, cam în centrul ei, la sud-vestul satului Flămânzești, în imediata lui apropiere, Neagoe oferă compensativ Partea Sasului, din moșia Zigonenilor. Dacă mănăstirea s-ar fi găsit în afara moșiei Flămânzești, atunci și satul vecin Flămânzești s-ar fi aflat în afara moșiei sale, ceea ce este absurd. Dcaltfel, un document pe care Constantin Șerban îl emite la 28 iulie 1654 (îndată deci după suirea sa pe tron) precizează că moșia Flămânzești se afla „în câmpul mănăstirii”⁵⁵. În două documente din aceeași vreme se vorbește de braniștea aflată „în câmpul din sus de mănăstire”⁵⁶ sau de „câmpul Cerburenilor, în sus de drumul Radovanului”⁵⁷. Prin urmare, Flămânzeștii coincideau cu „câmpul mănăstirii”, erau „vatra mănăstirii” cum arată scrierile mai recente.

Suntem convinși, de asemenea, că orășenii aveau dreptul asupra moșiei Flămânzești, din moment ce Neagoe Basarab le oferă compensativ domeniul Partea Sasului. Rămâne să stabilim, în rândurile următoare, în ce constau drepturile orășenilor asupra moșiei Flămânzești înainte de construirea mănăstirii lui Neagoe Basarab.

De fapt, drepturile pe care le aveau orășenii asupra moșiei Flămânzești ne apar documentar în două versiuni, „svitocul” lui Neagoe menționează printre daniile făcute de Neagoe „ocina care a fost a orașului, de la valea Flămânzeștilor (în dreptul crucii de hotar găsite recent – *n.n.*) din sus (către nord – *n.n.*) și cu Muscelul (situat la nord-estul moșiei – *n.n.*) pentru că a cumpărat răposatul Basarab Vodă de la fiii lui Cotesco ocina Zigonenilor cu 6000 aspri, de a dat-o domnia lui orășenilor în locul ocinei de la Flămânzești”⁵⁸. (Este vorba de acea parte din ocina Zigonenilor care aparținea fiilor lui Cotesco, numită, cum aflăm din documente, Partea Sasului.)

Proprietatea „în parte” nu este exprimată în acest document, retranscris în 1608, care ne lasă să înțelegem că moșia aparținuse în întregime orășenilor, așa cum deducem și din documentul din 22 noiembrie 1525, prin care Radu de la Afumați întărește mănăstirii „satul anume Flămânzești, pe care i l-a dat și de mai înainte Basarab voievod: „Și să-i fie hotarul pe unde a fost hotărnicit din zilele lui Basarab voievod”⁵⁹, precum și cel din 7 august 1560, unde se menționa că orășenii „au voit să strice semnele și hotarele sfintei mănăstiri, ca ocina și hotarul Flămânzeștilor să fie împreună cu ocina orășenilor”⁶⁰. De asemenea, la 28 iulie 1654, voievodul Consatntin Șerban retrage orășenilor întreaga moșie Flămânzești („... v-am fost scris domnia mea într-acea carte și pentru o moșie de acolo den câmpul mănăstirii ca să o țineți voi. Iar părintele egumenul au adus cărți bătrâne de la Basarab vodă încoace dă scrie cum că iaste acea moșie a mănăstirii”⁶¹). Același drept de proprietate a orășenilor asupra moșiei Flămânzești reiese dintr-un document din 1832, care menționează că în această moșie „moștenească”, fiecare orășean „își avea cuprinsul său, iar pădurea și iazul de-a valma”⁶².

Prin urmare, din hrisoavele trecute în revistă mai sus, reiese că, înainte de construcția mănăstirii lui Neagoe Basarab, orășenii argeșeni aveau drepturi depline asupra întregii moșii a Flămânzeștilor. În două hrisoave însă, emise la scurt interval de timp unul de celălalt, se precizează că moșia aparținuse atât orășenilor, cât și mănăstirii (prin urmare, avea doi proprietari), care trebuiau să își împartă veniturile „pe din două”: ei o stăpâniseră „în devălmășie”.

Astfel, în hrisovul din 6 iulie 1560 a lui Petru cel Tânăr, orășenii reclamă că „au avut și ei mai sus zisa ocină (Flămânzești – *n.n.*) pe din două, însă le-a luat-o răposatul Basarab și nu le-a plătit nimic”. Voievodul află însă că „Basarab le-a dat Partea Sasului...”⁶³. Într-un alt document, emis câteva luni mai târziu, la 15 septembrie 1560, se menționează, de asemenea, pâra orășenilor „că i-au cotropit călugării și că au și ei ocină devălmășie cu călugării”⁶⁴, însă ei pierd judecata.

Desigur că cea de a doua versiune este cea mai apropiată de realitate, deoarece

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

nu ne închipuim că orășenii, știind că le aparține întreaga moșie, să revendice la judecată numai jumătate din ea. Nu este însă exclusă nici prima versiune (că întreaga moșie a aparținut argeșenilor), deoarece ea se găsește în patru hrisoave, emise la date diferite, al căror conținut nu se repetă, după cum am văzut, și ca atare nu putem bănuî o simplă imprecizie a termenilor juridici.

Este posibilă, de asemenea, o a treia alternativă: orășenii să fi avut două hrisoave, unul care le dădea dreptul la întreaga moșie, celălalt numai la jumătate. Desigur că documentul care lipsea orașul de jumătate de moșie era mai târziu decât cel în care i se dăruia moșia întreagă. Poate cu prilejul emiterii celui de al doilea hrisov s-a construit biserica Mitropoliei: ce altceva a putut determina această înjumătățire a unei proprietăți a orășenilor?

Oricum, fie că înainte de reconstrucția lui Neagoe Basarab orășenii stăpâneau moșia Flămânzești întreagă sau jumătate, fie că inițial ei au posedat întreaga moșie care, ulterior, le-a fost jumătățită, este evident că, în momentul construirii primului locaș religios voievodal pe moșia Flămânzeștilor, pământul aparținea în întregime sau în parte orășenilor. Ne este greu să credem că o așezare monastică de o importanță atât de mare, cum era aceea a Mitropoliei, se putea înălța pe un pământ străin cu totul sau care îi aparținea numai pe jumătate, deci pe care nu îl stăpânea efectiv.

Dintr-o lucrare recentă⁶⁵, s-a arătat că mănăstirile se înălțau pe proprietăți sigure, evitându-se cele care puteau oferi un cât de mic pretext de contestație. Astfel, până în 1592, din 85 de sate aparținând „viclenilor“, numai 9 au fost dăruite mănăstirilor, tocmai pentru că dreptul de posesie al acestor mănăstiri prezenta un caracter precar, împiedicând pe călugări să se bucure în liniște de proprietatea lor. Pentru domeniul mănăstiresc se căutau, așadar, moșii cât mai sigure, moștenite sau cumpărate. Pentru moșia pe care urma să se construiască chiar Mitropolia, grija va fi fost și mai mare.

Este foarte puțin probabil, deci, ca cel care a dăruit moșia Flămânzești orășenilor – în întregime sau în parte – să fi găsit incinta mitropolitană pe această moșie. Trebuie să admitem că în momentul în care argeșenii au primit moșia Flămânzești (sau jumătate din beneficiile ei) Mitropolia nu se afla pe această moșie, deoarece firesc ar fi fost ca ea să îi fie dăruită în întregime: o instituție de rangul Mitropoliei nu putea fi înțea pe un pământ care îi aparținea pe jumătate (dacă nu îi era în întregime străin) și nu putea împărți cu orășenii bunurile de pe această moșie. Această situație juridică ne-o putem explica numai dacă luăm în considerație faptul că, după ce orășenii au primit în întregime sau jumătate din moșia Flămânzești (cealaltă jumătate fiind dăruită Mitropoliei pentru a avea cale de acces la moșiile pe care ea le-a primit la înființare, Iașii, Prăvălenii și Cornetul, situate toate, după cum am văzut, lângă hotarul nordic al Flămânzeștilor), s-a înălțat pe această moșie biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului.

În privința moșiei Flămânzești, ramele său (asemănător cu cel al dealului care se află la estul curții domnești din Câmpulung-Muscel) ne indică că ea a fost la origine o așezare a unor năpăstuiți, locuitori unui sat care din pricina foametei au venit dintr-altă parte, pentru a se așeza în preajma curții domnești, care, în schimbul serviciilor prestate, le-a dat posibilitatea să supraviețuiască. Sunt cunoscute aceste cazuri de așezare lângă curtea voievodală a unor sate lovite de vicisitudini (războaie, molime, foamete). P. P. Panaitescu arată că „populația de meșteșugari și de țărani refugiați s-a așezat sub scutul domnului (sau al voievozilor dinaintea formării statului feudal), pe domeniul lui, sub apărarea unei așezări militare, o curte domnească întărită, beneficiind de privilegiile date de șeful statului“⁶⁶.

PAVEL CHIHAI A

Prin urmare, târgul Argeș și împrejurimile sale au aparținut domniei. În această fază satul Flămânzești a venit de aiurea și s-a așezat pe pământul ale cărui hotare le-am arătat mai sus. Într-o a treia fază, când s-a întemeiat orașul ca atare, el a fost înzestrat cu acest sat care aparținuse domniei sau (mai puțin probabil) s-a hotărât ca el să fie posedat „în devălmășie” de către oraș și Mitropolie.

Termenul „ante quam” este 1432, an în care voievodul Dan II menționează într-un hrisov pe orășenii „argișani”⁶⁷. Termenul „post quam”, după care a putut fi înălțată cea de a doua biserică a Mitropoliei, coincide cu momentul în care orașul Argeș, căpătând privilegii voievodale, a primit moșia Flămânzești. Când a avut loc acest eveniment? S-a arătat⁶⁸ că teritoriul din jurul orașelor importante din Țara Românească a aparținut inițial domniei, care – nu mult după întemeierea statului – a dăruit din el boierilor sau mănăstirilor. Astfel, o serie de sate din jurul Târgoviștei sunt dăruite de voievodul Radu cel Frumos unor boieri, iar altele, de Radu cel Mare mănăstirii sale; sate din jurul Râmnicului Vâlcii vor fi donate de către Mircea cel Bătrân clitoriei sale Cozia. Prin urmare, secolul al XV-lea cunoaște o serie de donații voievodale, de sate care constituiau „ocolul” orașelor, aflate în jurul acestora. În anul 1419, Mihail, fiul lui Mircea cel Bătrân, conferă primul privilegiu voievodal orașului Câmpulung.

Tot Mircea cel Bătrân este cel care dăruiește privilegii orășenilor argeșeni, delimitându-le proprietatea, hotarul orașului. Ni s-a păstrat un document din 7 iulie 1544, de la o judecată între argeșeni și călugării de la mănăstirea Bistrița, în legătură cu hotarul dintre moșia orașului și satul Stroiești⁶⁹, care fuseseră dăruite mănăstirii de către Negoslava (în călugărie Salomia), soția marelui ban Barbu (funcționând, cu această demnitate, între 1495-1520), la moartea ei, deci după 1520.

Moșia fusese cotropită de „jupan Barbul ban”, ea aparținând înainte de 1512 lui „Tăbăci și cetei lui”⁷⁰, prin urmare unei obștii.

În documentul din 7 iulie 1544 aflăm că voievodul Radu Paisie, care trimisese pe boierul Badea Boloșin să cerceteze pricina de hotare, stabilește punctele de reper – după cum se obișnuia – și încheie cu justificarea „fiindcă această mai sus numită ocină, ei au hotărnicit-o din zilele lui Mircea voievod cel Bătrân și din zilele răposatului Basarab voievod”⁷¹.

Este evident că hrisovul lui „Basarab voievod” (Neagoe) era cel dăruit banului Barbu (care uzurpă moșia după 1512, deci între 1513-1520), pentru a statornici proprietar pe unchiul său, marele ban (pe care îl găsim proprietar și la Cetățeni-Muscel), desigur în legătură cu unele obiective ale politicii sale din interior. Celălalt document, de la Mircea cel Bătrân, vădește că în zilele acestui voievod s-a delimitat ocolul orașului, hotărându-se și moșiile limitrofe.

Așadar, argeșenii au primit Flămânzeștii în vremea domniei lui Mircea cel Bătrân.

Constatăm că moșia Flămânzești a făcut parte la început din domeniul voievodal, apoi pe pământul ei au fost așezați sătenii înfometati veniți dintr-altă parte. Acum s-au delimitat hotarele și s-a stabilit numele moșiei. În vremea lui Mircea cel Bătrân (1386-1418) moșia a fost dăruită – în întregime sau în parte – orășenilor, cu prilejul recunoașterii drepturilor acestora.

Considerăm puțin probabil ca moșia pe care s-ar fi aflat biserica Mitropoliei – având satul în imediata apropiere a acestei biserici – să fi fost dăruită (fie și în parte) orășenilor. Aceasta ar fi generat litigii nesfârșite, asemănătoare celor care au urmat hotărârii lui Neagoe de a deposea orașul de domeniul Flămânzeștilor.

Mai verosimil ni se pare ca această biserică a Mitropoliei să se fi ridicat după ce orășenii din Argeș au primit moșia Flămânzești, deci după domnia lui Mircea cel Bătrân.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Concluzia care se conturează este deci că biserica Mitropoliei a fost ridicată lângă satul Flămânzești de-abia în timpul domniei lui Vlad Dracul și, prin urmare, că primul locaș al Mitropoliei în care aceasta a funcționat de la întemeierea ei (1359) a fost biserica Sf. Nicolae Domnesc.

Dar nu numai din hrisoavele procesului pentru moșia Flămânzești putem deduce că voievodul Vlad Dracul a fost ctitorul unui prim locaș înălțat din temelie pe locul unde se va construi biserica lui Neagoe, ci și din disputa pentru moșiile Mitropoliei din Argeș, preluate de mănăstirea lui Neagoe, dar revendicate de Mitropolia mutată în noua incintă din Târgoviște.

De la biserica Mitropoliei din Argeș pe care o dăruimă Neagoe nu ni s-a păstrat, din nefericire, documente. Moșiile ei au fost însă consemnate în „svitocul” solemn dat de Neagoe Basarab bisericii sale cu ocazia sfințirii acesteia din 15 august 1517. Acomis Neagoe un act arbitrar, trecând asupra ctitoriei sale cele mai însemnate moșii care se cuveneau păstrate în continuare de Mitropolia țării? Observăm, în primul rând, că voievodul este un sprijinitor al Mitropoliei, mărin și înzestrând noul locaș al ei din Târgoviște. Dar au existat și posibilități pentru ca el să dăruiască moșiile bisericii Mitropoliei din Argeș propriei sale ctitorii: 1) Ctitoria sa se înălța pe locul bisericii Mitropoliei; 2) Această ctitorie este închinată tot Adormirii Maicii Domnului, ca și cea pe care o înlocuia; se schimba numai locașul, hramul rămânea același.

Însuși Gavriil Protul subliniază această continuitate, scriind „sparse mitropolia din Argeș den temelia ei și zidi în locul ei altă Sfântă biserică...”⁷². Neagoe afirmă, de asemenea, într-una din cele două pisanii ale ctitoriei sale că a găsit la Curtea de Argeș hramul și locașul Adormirii Maicii Domnului „dăruimă și neîntărit” (adică fără întăririi documentare). Și voievodul adaogă, „Mare singur stăpânitorule... doamne și unsule, te rugăm pentru acest hram din nou zidit... să nu-l lași să fie în pustiire...”⁷³ etc.

Este semnificativ faptul că Neagoe nu pomeneste nicăieri în lungile sale pisanii că biserica pe care înțelegea să o perpetueze reconstituind-o aparținuse Mitropoliei. Voievodul face o distincție voită între instituția căreia îi aparținuse biserica dispărută (Mitropolia) și locașul în sine. El se referă în pisanii numai la acesta din urmă pe care îl reclădește, întărind moșiile existente și adăugându-i altele.

Această distincție între instituția religioasă (mănăstire, Mitropolie) și locașul propriu-zis care o adăpostește se poate observa și în documentele epocii⁷⁴. Ea poate fi constatată până în secolul al XVIII-lea și a dat naștere la litigii asemănătoare celui de la Curtea de Argeș de la începutul secolului al XVI-lea. Astfel, în 1782, cu prilejul răpirii Bucovinei de către Imperiul austriac, episcopul de Bucovina a susținut că moșiile bisericii Sf. Gheorghe din Suceava, cel de al doilea locaș al Mitropoliei Moldovei, se cuveneau acestei biserici și nu Mitropoliei mutată în locașul din Iași. Mitropolitul Moldovei protestează, arătând că moșiile aparțin instituției, că ele „s-au dat scaunului mitropolitan” și că „oriunde s-ar muta Mitropolia, averile Mitropoliei trebuie să rămână acesteia, pentru că ei le-au hărăzit ctitorii”⁷⁵.

Ierarhii Mitropoliei Țării Românești, mutată la Târgoviște, a cărei biserică se sfințește la 17 mai 1520⁷⁶ (deci după efectuarea daniilor pentru mănăstirea argeșeană), par, în principiu, de acord cu punctul de vedere al lui Neagoe că biserica acestui voievod din Argeș continuând hramul celei vechi, înălțându-se pe același loc, are și dreptul la moșiile acesteia. Așa se explică faptul că ei nu contestă dreptul ctitoriei lui Neagoe de a stăpâni în continuare unele dintre moșiile bisericii Mitropoliei din Curtea de Argeș cu hramul Adormirea Maicii Domnului. Acestea sunt Seașul de lângă Ocnele Mari, Bârseștii și Ruda de lângă Olt, precum și Mâncestii, aflați pe drumul de la Pitești la Curtea de Argeș.

PAVEL CHIHAI

Dar Mitropolia consideră că alte moșii sunt preluate pe nedrept de noua biserică și voievodul trebuie să le restituie sau să dea compensativ alte moșii pentru ele. Astfel, pentru Iași și Prăvălenii de lângă Curtea de Argeș (și desigur și pentru Cornet, un deal lângă Flămânzești) Neagoe Basarab a trebuit să dea în schimb Băneștii de la Ruia⁷⁷, iar Fleștii au fost restituiți⁷⁸.

Este evident că aceste moșii contestate constituiau o altă categorie la care argumentul juridic invocat de Neagoe (continuitatea hramului) nu putea fi aplicat. Trebuie să considerăm că, deși hărăzite ca și celelalte moșii Mitropoliei, ele aparținuseră unei alte biserici decât aceleia pe care o dăruiește Neagoe, cu un alt hram, de pe un alt loc.

Pentru a afla care a fost acest prim locaș al Mitropoliei cu un alt hram, vom porni cercetarea tot de la „svitocul” lui Neagoe. Observăm că moșiile contestate, primele enumerate, se aflau lângă Curtea de Argeș; deducem că și prima biserică a Mitropoliei s-a aflat în acest oraș. În mod cronologic, locașurile Mitropoliei s-au succedat deci în modul următor: primul cu hram necunoscut (având moșii lângă Curtea de Argeș, revendicate de noua biserică a Mitropoliei din Târgoviște); cel de al doilea cu hramul Adormirea Maicii Domnului (având moșii în preajma Râmnicului și la Mănăstirea, păstrate de mănăstirea lui Neagoe Basarab); cel de al treilea, din Târgoviște, închinat Înălțării (revendicând numai moșiile primului).

Este firesc să presupunem că prima biserică a Mitropoliei din Curtea de Argeș a fost aceea închinată Sfântului Nicolae (numită din secolul al XVI-lea înainte și Sf. Nicolae Domnesc) și că donatorul moșiilor ei din apropierea Argeșului a fost însuși întemeietorul Mitropoliei, voievodul Nicolae Alexandru, al cărui portret din pronosul acestei biserici închinat patronului său glăsuiește despre această înfăptuire.

Dania de lângă Pitești „Fleștii de la Gura Botcovului cu tot hotarul și cu două mori” poate fi a lui Mircea cel Bătrân, care dăruiește la 20 mai 1388 ctitoriei sale Cozia „o moară în hotarul Piteștilor”⁷⁹.

În privința celui de al doilea locaș al Mitropoliei ale cărui moșii sunt preluate de către biserica lui Neagoe, putem deduce că aceste moșii intrate în patrimoniul Mitropoliei ulterior celor menționate mai sus – deci după Mircea cel Bătrân – au fost dăruite de către Vlad Dracul, căruia deducem că îi aparține acest locaș. Se confirmă astfel și pe această cale că voievodul Vlad Dracul este ctitorul bisericii găsite ruinată de către Neagoe Basarab.

Într-adevăr, se observă că dintre moșiile păstrate de către biserica lui Neagoe, Seoășul (situată lângă Ocnele Mari), menționată ca aparținând Mitropoliei nu numai în „svitoc”, ci și într-un document din 15 aprilie 1498, se învecina cu via mănăstirii Govora din Copăcel, dăruită de voievodul Vlad Dracul⁸⁰. În jurul viei din Copăcel, în vecinătatea moșiei Seoășu a Mitropoliei din Argeș, se cumpără pentru mănăstirea Govora, la sfârșitul secolului al XV-lea, via „popii Alexe de la Argeș”⁸¹ (deci a unui preot argeșan care avea via sa lângă moșia Mitropoliei din Argeș), precum și via lui Oprea din Râmnic, a lui Stepan, a popii Macarie, a popii Buncea. (Livada „popii Buncea” se afla „lângă hotarul vlădicesc”, deci al Mitropoliei, ceea ce vădește o dată mai mult vecinătatea domeniilor mănăstirii Govora cu cele ale bisericii din Argeș, ambele ctitorii ale aceluiași voievod.)⁸²

Pe de altă parte, atât mănăstirea Govora, cât și Mitropolia posedau la sfârșitul secolului al XV-lea câte un sat cu același nume Bârsești, care le aparținea desigur de mai multă vreme, la distanță de numai cinci kilometri unul de celălalt⁸³.

Dacă adăugăm la aceste vecinătăți, care nu pot fi întâmplătoare, ale domeniilor mănăstirilor Govora și Argeș – având toate motivele să credem că aceste moșii apropiate între ele aparținuseră aceluiași domeniu voievodal – faptul că ambele

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

biserici ale acestor mănăstiri se aflau închinat Adormirii Maicii Domnului (probabil Maica Domnului era patroana voievodului Vlad Dracul) avem o altă dovadă, în afară de cea pe care ne-o oferă stema de piatră⁸⁴, că biserica Mitropoliei din Argeș, pe care o găsește ruinată Neagoe Basarab, a aparținut voievodului Vlad Dracul.

Mutarea Mitropoliei din incinta bisericii Sf. Nicolae Domnesc în ctitoria lui Vlad Dracul, închinată Adormirii Maicii Domnului, pe care o va găsi ruinată Neagoe Basarab, poate fi pusă în legătură cu mai multe cauze.

Data sfințirii bisericii lui Vlad Dracul (15 august 1439) arată că el a înălțat acest monument în primii ani de domnie, după obicei, pentru ca să-i adăpostească mormântul. Se știe că prima grijă a unui voievod din țările române, îndată după suirea pe tron, era să-și construiască biserica unde urma să-și găsească odihna de veci. Predecesorul și statornicul său rival Alexandru Aldea își ridicase o astfel de biserică la Dealu, în marginea Târgoviștei, oraș în care mutase reședința țării.

Ctitoria de la Argeș a lui Vlad Dracul (înălțată cu un an înainte de proiectarea celeilalte ctitorii, de la Govora), arată că acest cavaler al ordinului Dragonului a dorit să dea o replică în timp predecesorului său Alexandru Aldea, subliniind prin zidirea monumentului său funerar lângă reședința vechilor Basarabi o deosebire de mentalitate față de fratele său vitreg. Deși din motive administrative, economice și militare el menține reședința pe care o statornicește Alexandru Aldea în Târgoviște, totuși prin zidirea bisericii sale celei mai însemnate în Argeș ține să-și afirme legăturile spirituale cu această veche așezare voievodală și, poate, continuarea unei ferme politici de neatârnare pe care o duseseră strămoșii săi. De fapt, între Alexandru Aldea și Vlad Dracul, frați după tată, s-a dat lupta pentru impunerea unei dinastii, mănăstirile Dealul și Argeș oglindind începuturile unor dinastii rivale, tot astfel cum, la începutul secolului al XVI-lea, aceleași mănăstiri, reconstruite, respectiv, de Radu cel Mare și Neagoe Basarab, să marcheze în intenția ctitorilor lor simbolul unor alte dinastii⁸⁵.

Trebuie să subliniem că Neagoe, care numește Argeșul într-un document al său „scaunul vechilor domni”⁸⁶, a ales acest oraș pentru ctitoria sa tocmai pentru a-și sublinia, ca și Vlad Dracul, continuitatea cu voievozii ale căror morminte se aflau în biserica Sf. Nicolae Domnesc. Este semnificativ faptul că Alexandru Aldea, predecesorul lui Vlad Dracul, înalță la nord de orașul Târgoviște, la o distanță asemănătoare cu aceea pe care o prezintă mănăstirea lui Neagoe față de orașul Argeș, mănăstirea Dealul. Ambele mănăstiri se găsesc în marginea unui drum de largă circulație, cea din Dealu lângă șoseaua care leagă Târgoviște de Ploiești, cea argeșeană aproape de bifurcarea care duce spre vest prin Căineni la Sibiu, iar spre est, la Câmpulung-Muscel.

Este evident că voievodul Vlad Dracul, ctitorul, mergând pe drumul care urmează albia râului Argeș, nu a găsit o înălțime ca aceea din marginea Târgoviștei. Platoul pe care se află în prezent mănăstirea prezenta însă forme de relief, care puteau favoriza o fortificație, cum este, de pildă, râpa pârâului Valea Iașului (care a determinat și devierea nordică a zidului de incintă), precum și panta vestică. Rămânea săparea unui șanț estic, sudul fiind apărut de turnul fortificat al mănăstirii.

Similitudinile topografice dintre mănăstirile Dealul și Argeș confirmă și ele contemporaneitatea, dedusă din hrisoave, a acestor monumente.

Dar, probabil, nu numai afirmarea unei legături cu trecutul și înălțarea unei noi necropole aproape de aceea plină de morminte a primilor Basarabi l-au determinat pe Vlad Dracul să-și zidească ctitoria funerară la Argeș. Să nu uităm că fiul său Mircea va fi ucis de boierii târgovișteni, pe care celălalt fiu, Vlad Țepeș, îi va pedepsi silindu-i să lucreze la rezidirea cetății Căpățâneni, de la nordul orașului Argeș, ceea ce vădește că în această regiune Vlad Dracul se bucura de simpatizanți fideli. Nu

întâmplător, ocupând Țara Românească în 1443, Basarab al II-lea, rivalul lui Vlad Dracul, emite singurul document păstrat din Argeș⁸⁷.

În afară de semnificația sa de monument funerar conceput ca o continuare a bisericii Sf. Nicolae Domnesc și cea a unui început de dinastie, biserica din Argeș reprezenta, așa cum o vădește stema de piatră, centrul luptei cruciate împotriva expansiunii otomane.

Dar această semnificație cruciată, de participare la frontul comun antiotoman, poate fi surprinsă în însăși viziunea religioasă a voievodului și a sprijinitorilor săi. Vlad Dracul, care poposise multă vreme în Occident, — de unde și obiceiul de pecetluire cu steme a turnurilor —, se întorsese în țară cu idei înnoitoare, cu gândul unei alianțe comune în fața pericolului otoman, în preajma cuceririi Constantinopolului care va cădea după câțiva ani numai⁸⁸. El ține să adauge ca mobilă heraldică în pecete și pe monede, alături de pasărea conturnată a Țării Românești, dragonul ordinului cu același nume. Pe turnul ctitoriei sale el nu încastrează stema țării, cum va proceda Radu cel Mare la mănăstirea Dealul, ci însemnul dragonului, ținând deci să sublinieze semnificația cruciată a acestei biserici.

Evident că acest punct de vedere nu era împărtășit de boierii „bătrâni”, tradiționaliști⁸⁹. Este revelator faptul că, deși activează neobosit pentru fundațiile religioase ale țării, Vlad Dracul nu face danii la Athos (spre deosebire de predecesorul său Alexandru Aldea⁹⁰ și succesorul său Vladislav al II-lea⁹¹), duce deci o politică subordonată imperativului momentului, care era cel al unei politici de cruciadă.

Considerăm, prin urmare, că unul dintre motivele care au determinat pe Vlad Dracul să mute Mitropolia din biserica Sf. Nicolae Domnesc în propria sa ctitorie cu hramul Adormirea Maicii Domnului a fost prestigiul de care avea nevoie noul locaș în tripla sa semnificație funerară, dinastică și cruciată. Ea trebuia să devină biserica cea mai însemnată a țării, cu mare răsunet în lumea credincioșilor (peste mai bine de jumătate de secol biserica lui Neagoe va cuceri o astfel de strălucire), în ea urmau să se adune, la marile sărbători, boierimea îndemnată să-și amintească misiunea ei de eliberare a Balcanilor. Iată de ce, mutând Mitropolia în locașul înălțat de el, voievodul urmărea să-i confere acestuia o notorietate cât mai largă.

Dar a mai existat un motiv foarte important pentru care Vlad Dracul hărăzește Mitropoliei biserica sa. Am văzut că încă din vremea lui Mircea cel Bătrân, care stabilește hotarul orașului, acesta primește satul Flămânzești. Mitropolia aflată la biserica Sf. Nicolae Domnesc își avea de mai multă vreme, foarte probabil din vremea domniei lui Nicolae Alexandru, satele Iașii, Prăvălenii și Cornetul.

Pentru înzestrarea ctitoriei sale, Vlad Dracul ar fi trebuit să exproprieze fie pe orașeni, fie pe boieri, care — după cum am văzut — îi erau partizani convinși, fie Mitropolia însăși. Desigur că nici una din aceste alternative nu i s-a părut fericită și atunci soluția care i s-a impus a fost de a înălța ctitoria sa la rang de biserică mitropolitană, pentru ca să poată căpăta și bunurile care până atunci aparținuseră bisericii Sf. Nicolae Domnesc.

Peste mai bine de jumătate de secol, Neagoe Basarab va încerca să soluționeze problema înzestrării ctitoriei sale, preluând moșiile Mitropoliei nu prin înălțarea locașului său la rang de catedrală, ci prin menținerea hramului bisericii anterioare.

Astfel, în 1439 marile moșii din jurul Argeșului, Iașii, Prăvălenii, Cornetul devin ale noii necropole ale lui Vlad Dracul, iar vechea necropolă biserica Sf. Nicolae Domnesc păstrează și mai departe moaștele Sf. Filofteia. Neagoe Basarab a ținut să releve manifest legătura sa cu necropola Sf. Nicolae Domnesc, nu numai înălțându-și ctitoria funerară în Argeș, dar și o casă domnească lângă locașul primilor voievozi⁹².

Înzestrarea mănăstirilor voievodale prin preluarea funcției sau hramului altor

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

biserici era obișnuită în preajma orașelor vechi, ca Argeșul sau Târgoviște, unde pământurile fuseseră dăruite de domnie înainte de jumătatea secolului al XV-lea. Astfel, Radu cel Mare a zidit ctitoria sa Dealul pe fundațiile unei biserici înălțate de Alexandru Aldea, tocmai ca să capete și moșiile ei. Însuși Neagoe își ridică locașul funerar pe temelile bisericii Mitropoliei, pentru ca acest locaș să preia nu numai prestigiul acestei biserici, ci și zestrea ei.

Mutarea Mitropoliei dintr-un locaș într-altul în același oraș era cu atât mai lesnicioasă, cu cât pentru aceasta nu trebuia consimțământul Patriarhiei din Constantinopol (care a fost solicitată, de pildă, cu prilejul mutării din Curtea de Argeș la Târgoviște, în 1517). O trecere asemănătoare a Mitropoliei dintr-un locaș într-altul în același oraș a avut loc în Moldova, la Suceava, ceea ce vădește și verosimilitatea împrejurărilor din Curtea de Argeș. Se știe că îndată după recunoașterea Mitropoliei Moldovei, la 26 iulie 1401, ea se stabilește în biserica Mirăuților, cu hramul Sf. Gheorghe. În anul imediat următor, în 1402, Alexandru cel Bun aduce în noua sa ctitorie moaștele Sf. Ioan cel Nou de la Cetatea Albă⁹³. Mitropolia Moldovei rămâne la Mirăuți până în 1514, când se construiește noul și amplul locaș din același oraș, închinat tot Sf. Gheorghe. Cu prilejul acestei treceri a Mitropoliei dintr-un locaș într-altul, moșiile vor deveni și ele ale noii biserici⁹⁴. Am văzut că mai târziu, în 1782, se va naște un litigiu pentru stăpânirea moșiilor bisericii Sf. Gheorghe, punându-se tocmai problema prevalenței instituției sau locașului⁹⁵. Oricum, după mutarea Mitropoliei de la biserica Mirăuți la cea a Sf. Gheorghe, prima rămâne cu moaștele Sf. Ioan cel Nou, până în 1589. În acest an, Petru Șchiopul, care reface din temelie biserica Mirăuților, aduce moaștele la cel de al doilea locaș al Mitropoliei, Sf. Gheorghe.

După cum se vede, la Suceava, ca și în Curtea de Argeș, Mitropolia a poposit în două locașuri succesive, pentru a se muta apoi într-un alt oraș, unde s-a aflat scaunul. Merită a fi subliniat faptul că, după mutarea Mitropoliei din primele locașuri, acestea rămân mai departe cu moaștele vestite, cu care fuseseră înzestrate: cea din Curtea de Argeș, cu moaștele Sf. Filofteia, cea din Suceava, cu moaștele Sf. Ioan cel Nou. Remarcăm, în sfârșit, că după mutarea celor două Mitropolii din orașele în care fuseseră înființate, s-au născut litigii în privința moșiilor, punându-se problema dacă ele aparțin instituției sau locașului.

Merită să punem, totodată, în lumină faptul că mutarea Mitropoliei în locașul din marginea orașului Argeș, în 1439, are loc după ce Alexandru Aldea mutase reședința voi vodală la Târgoviște, în 1431, și deci curtea nu mai era legată de biserica Mitropoliei.

Constatăm, prin urmare, că inițial, curtea domnească și biserica Mitropoliei (în același timp paraclis și necropolă a curții) se aflau îngemănate, după tradiția bizantină, constantinopolitană. Treptat, această unitate se desface, pe măsură ce autoritatea Bizanțului slăbește, sub loviturile înaintării turcești. Mincea cel Bătrân – care își stabilește o reședință secundară la Târgoviște – nu se mai înmormântează în biserica Sf. Nicolae Domnesc, ca Vladislav I și Radu I, ci la ctitoria sa de la Cozia. Alexandru Aldea mută prima reședință la Târgoviște. În sfârșit, Vlad Dracul trece Mitropolia din biserica Sf. Nicolae – care nu se mai afla lângă „scaunul vechilor domni” – în propria sa mănăstire din apropierea orașului.

După ce am analizat motivele care ar fi putut determina pe Vlad Dracul să mute Mitropolia din biserica Sf. Nicolae Domnesc în ctitoria sa, închinată Adormirii Maicii Domnului, să încercăm să deducem câteva date în legătură cu sfârșitul acestui monument.

Ruina bisericii lui Vlad Dracul, pe care o menționează Neagoe într-una din cele

două pisanii, este posibil să se fi datorat unuia dintre puternicele cutremure din 1475 și 1484, care au impresionat pe contemporani⁹⁶.

Dacă aceste cutremure nu au prejudiciat altor biserici argeșene – Sânicosară, Sf. Nicolae Domnesc – aceasta s-a datorat faptului că, spre deosebire de acestea, terenul pe care și-a zidit Vlad Dracul ctitoria prezintă o pânză freatică densă (manifestă prin fântânile de la poalele dealului, numite a lui Manole, a episcopului Clement etc.). Desigur că meșterii lui Neagoe au observat această constituție nefavorabilă a terenului și au încercat să preîntâmpine eventualele lunecări de straturi, consolidând în mod deosebit noua lor construcție. Ecurile acestor eforturi se găsesc în legenda pe care o înregistrează Paul de Alep⁹⁷ că biserica lui Neagoe fusese înălțată pe un lac, care a trebuit să fie umplut cu cărbuni⁹⁸.

Oricum, este semnificativ faptul că la cutremurele din 1802 și 1836 biserica lui Neagoe a avut mai mult de suferit (tocmai din cauza constituției terenului) decât biserica Sf. Nicolae Domnesc.

Prezența mitropoliților țării în alte orașe decât Curtea de Argeș în tot intervalul dintre 1482 și 1520⁹⁹ ridică întrebarea dacă biserica nu s-a ruinat în vremea marilor cutremure din 1475 și 1484. Este posibil însă – așa cum am arătat – ca această distrugere să fi fost înfăptuită de rivalii lui Mihnea cel Rău (nepotul lui Vlad Dracul), ca o replică la represiunile pe care acest voievod le inițiasse împotriva ctitoriilor boierilor Craiovești. Oricum, datorită ruinării bisericii argeșene, voievodul Radu cel Mare hotărăște la 1504/5, la îndemnul patriarhului Nifon, mutarea Mitropoliei la Târgoviște și începe să construiască noua biserică din acest oraș, pe care o va termina Neagoe Basarab¹⁰⁰.

Este foarte probabil că, din cauza ruinării bisericii din Argeș, mitropoliții au rezidat la mănăstirea Dealul după înălțarea acesteia în 1501. Într-adevăr, hrisoavele ne revelă că ȣigani de la mănăstirea Dealul sunt revendicați de locașul cel nou din Argeș¹⁰¹. Pe de altă parte, documentele ne arată că bunuri aparținând mănăstirii Dealul, ca, de pildă, moșia Răzvadul¹⁰² și balta Săltava¹⁰³, apar sporadic în patrimoniul mănăstirii lui Neagoe în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Aceste schimburi și revendicări de proprietăți vădesc că între 1501 și 1520, când a avut loc sfîntirea bisericii Înălțării, Mitropolia a rezidat la mănăstirea Dealul.

Merită a fi pus în evidență și faptul că atât Radu cel Mare, cât și Vlăduț (poate și Vlad Călugăru), acești voievozi au neglijat cu intenție o ctitorie atât de importantă, cum era aceea a lui Vlad Dracul de la Argeș.

În ceea ce privește începerea lucrărilor mănăstirii Argeș, este necesar să considerăm o dată importantă, nesemnălată până în prezent, care poate fi pusă în legătură cu inițierea marelui șantier deschis, foarte probabil, în anul următor (1513). Este vorba de un document extern, care ne vădește că la 17 august 1512¹⁰⁴, a treia zi după Adormirea Maicii Domnului, Neagoe Basarab se afla în Curtea de Argeș. La numai câteva luni de la emiterea primului său hrisov (23 ianuarie 1512¹⁰⁵), Neagoe, plecând de la reședința sa din Târgoviște¹⁰⁶, s-a îndreptat către Curtea de Argeș, puternic centru politic, religios și cultural al vremii. Starea de ruină a locașului a deșteptat probabil, în acest moment, în Neagoe, hotărârea de a continua lucrările la biserica pe care o văzuse la Târgoviște, începută de Radu cel Mare și de a înălța, pe locul de până atunci al locașului mitropolitan, de incontestabil prestigiu, propria sa biserică.

Precizarea succesiunii celor două locașuri ale Mitropoliei din Curtea de Argeș, dedusă din documentele mănăstirii lui Neagoe, întărește presupunerea – care s-a impus o dată cu găsirea stemei clopotniței bisericii aflate ruinată de către Neagoe Basarab – că această biserică a fost ctitoria lui Vlad Dracul și că, prin urmare, primul

locaș al mitropoliei a fost Sf. Nicolae Domnesc.

Trebuie să subliniem că legăturile dintre prima biserică a Mitropoliei și ctitoria lui Vlad Dracul nu s-au limitat la însumarea domeniilor primei în patrimoniul ultimei. Așa cum am arătat, ele au însemnat, în primul rând, o continuitate spirituală pe care o va prelua, de altfel, și biserica lui Neagoe. Neagoe Basarab împodobește moaștele Sf. Filofteia, din prima biserică a Mitropoliei, cu bijuterii din epocă¹⁰⁷, preia motivele simbolice de pe piatra ctitorului Vladislav I. În sfârșit, pentru a sublinia legitimitatea dinastică a familiei sale, reconstruiește curtea domnească de lângă această biserică¹⁰⁸, unde se aflau mormintele celor mai vechi voievozi ai țării.

De fapt, însăși inițiativa lui Neagoe reflectă pe aceea a lui Vlad Dracul, de a-și înălța o strălucită biserică funerară în vecinătatea primei necropole a Basarabilor. Prezența în Argeș a necropolei lui Neagoe – cel care își ridicase în tinerețe, într-o așezare craiovească o biserică pentru a fi „de îngropare morților”¹⁰⁹, pe vremea când nu se prevala public de ascendența sa voievodală – nu este străină de dorința acestui voievod de a sublinia continuitatea sa, de astă dată cu a Basarabilor.

Este semnificativă această reîntoarcere a voievozilor Țării Românești la necropola plină de pietre funerare a primilor Basarabi, care nu mai poate adăposti noi morminte, dar se bucură de un prestigiu cu aură de legendă.

Atât Vlad Dracul, cât și Neagoe Basarab au ținut să sublineze prin ctitoriile lor o continuitate în timp, dar și în spirit, cu biserica Sf. Nicolae care, din mitropolitană, devine astfel domnească.

Note

¹ Vezi textul pisaniei la G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, *Literatura română veche*, București, 1969, p. 160.

² Tit Simedrea, *Viața și traiul Sfântului Nifon, patriarhul Constantinopolului*, București, 1937, p. 25; *Istoria Țării Românești* (ed. C. Grecescu și D. Simionescu), București, 1960, p. 35.

³ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, București, 1929, p. 37-39.

⁴ Vezi cap. „Steme și simboluri la Mănăstirea Argeșului” în *Artă medievală*, vol. II, partea întâi.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Studiul de față a apărut inițial în *Mitropolia Olteniei*, XIX (1967), nr. 7-8, p. 597-612.

⁷ Vezi p. 61-62, în prezentul volum.

⁸ C.D.A., p. 29; *Din relațiile mănăstirii Curtea de Argeș cu orășenii argeșeni*, în *Revista istorică română*, XIC (1914), fasc. 4, p. 458.

⁹ Arh. Naț. București, Inv., 91, f. 1. v.

¹⁰ *Marele Dicționar Geografic*, vol. III, București, 1900, p. 387; vol. V, București, 1901, p. 724.

¹¹ *Cabinetul de hărți al Bibl. Academiei din 1854* (repr. în 1908) – H. 1747 – DLII 27; din 1903 –

H. 283 DIV 14 (D); din 1916 – H. 2637 – DLXXXIII 1 (D).

¹² C. G. Mielcescu și G. Păunescu, *Geografia Județului Argeș, pentru clasa II primară*, Pitești, 1891, p. 24.

¹³ Vezi cele două documente din 5 octombrie 1645 (Arh. Naț. București, Ms. 168, f. 25 și 52 v; Ms. 708, f. 345 v – 346). Anul emiterii acestor documente este 1645 și nu 1675, deoarece egumenul Leontie apare și într-un hrisov al mănăstirii Argeș din 28 iulie 1654 (Arh. Naț. Buc., Fond Episcopia Argeș, Orig. LXIX bis/14).

¹⁴ D.I.R., XVII, B, IV, nr. 491, p. 475-476.

¹⁵ D.I.R., XVI, B, II, nr. 25, p. 28.

¹⁶ *Ibidem*, III, nr. 151, p. 129.

¹⁷ *Ibidem*, III, nr. 167, p. 138.

¹⁸ *Ibidem*, III, nr. 159, p. 133.

¹⁹ Vezi P. P. Panaitescu, *Documente slavo-române din Sibiu (1470-1633)*, București, 1939, p. 19.

PAVEL CHIHAI A

- 20 *Ibidem*.
- 21 Alex. Odobescu, *Opere*, II, București, 1967, p. 376.
- 22 Aceste fragmente din crucea de hotar mai nouă (din secolul al XVIII-lea) care s'întreacă de-a-gur, pe una mai veche, au fost găsite de către Gh.Zigoneanu, custode la Muzeul din Curtea de Argeș.
- 23 Bibl. Academiei, Ms.223, f.190.
- 24 D. Butculescu, *Curtea de Argeș*, în ms la Muzeul de istorie al orașului București.
- 25 Informație dată de preotul C. Olteanu de la biserica Olari. Vezi la Arh. Naț. București, Ms.168, f.27 v. și 28; familia de preoți Coandă „ot biserica din Flămânzești ot Orașu Argeș” au pe la mijloci veacului al XVIII-lea casele „alătura lângă hotarul Flămânzeștilor”; sau, așa cum sunt trecute mai târziu în condicta episcopiei, „lângă hotarul moșiei episcopiei”.
- 26 Paul de Alep, *Călătoriile patriarhului Macarie*, tr. la Inst. de Istorie „N. Iorgă”.
- 27 Arh. Naț., București, Ms.168, f.28.
- 28 Vezi cartea de afurisenie a mitropolitului Filaret „pentru alegerea moșiei Flămânzești împreună de orășeni” din 25 aprilie 1754 la Arh. Naț., București, Ms.168, f.27.
- 29 I. Ionașcu, *Catagrafia eparhiei Argeș la 1824*, București, 1942, p. 1.
- 30 O imagine a unei biserici intitulate „Sf. Gheorghe”, din Curtea de Argeș, poate fi văzută în *Penticostarul*, publicat în 1895, p. 265. În realitate este vorba de schitul Mărculești-Flămânda din Câmpulung-Muscel, reprodus aidoma în gravura din *Penticostar*. (Vezi Horia Teodoru, *Biserica schitului Mărculești-Flămânda din Câmpulung-Muscel*, în *B.C.M.J.*, 1943, p. 178-187.)
- 31 I. Ionescu, *Catagrafia protoeriei Argeș la 1345*, în *Mitropolia Olteniei*, VIII (1956), nr.6-7, p. 417, n.3.
- 32 Documentul din 15 septembrie 1560 (*D.I.R.*, XVI, B, III, nr.167, p. 138).
- 33 În documentul din ianuarie 1654 (Arh. Naț. București, Ms. 168, f.23-23 v): „piatra din stâncă”.
- 34 În documentul din 21 august 1526 (*D.I.R.*, XVI, B, II, nr.25, p. 28): „în deal la Cârșu”.
- 35 În documente din 21 august 1526 (*Ibidem*): „în dealul Costeștilor”. În documentul din 25 aprilie 1754 (vezi n.28): „până la hotarul Costeștilor”.
- 36 Vezi M.D. Moldoveanu, *Ghidul turistului și automobilistului*, București (f.d.), planșa 37.
- 37 În documentul din 7 ianuarie 1654 (vezi n.33) „Cernați”.
- 38 Documentul din 6 iulie 1560 (*D.I.R.*, XVI, B, III, nr.154, p. 129). În documentul din 15 septembrie 1560 (vezi n.17): „.... de aici peste pisc până la crucea lui Basarab și de la Cruce până în valea lui Albu; și de aci pe vale până în Valea Iașilor”.
- 39 Această cruce a fost găsită recent de către muzeograful D. Vasilescu din Curtea de Argeș.
- 40 Documentul din 6 iulie 1560 (vezi n.16). În documentul din 15 septembrie 1560 (vezi n.17): „din valea Iașilor peste câmp, până în drumul Albeștilor”. În documentul din 7 ianuarie 1654 (vezi n.33): „până în calea Albeștilor”.
- 41 Documentul din 6 iulie 1560 (vezi n.16). În documentul din 15 septembrie 1560 (vezi n.17): „și de aici, peste câmp, până în drumul Albeștilor și de aici tot pe drum, până în hotarul Albeștilor”. În documentul din 7 ianuarie 1654 (vezi n. 33): „până la calea Albeștilor, și de aci tot cărarea până la hotarul Albeștilor”.
- 42 *D.I.R.*, XVI, B, II, nr.132, p. 130.
- 43 *D.I.R.*, XVII, B, II, nr.149, p. 46.
- 44 Vezi n.43.
- 45 Vezi n.13.
- 46 Vezi documentele din 17 iulie 1721 (Arh. Naț. București, Ms 168, f. 56) și 26 ianuarie 1811 (*ibidem*, f.59).
- 47 Documentul din 6 iulie 1560 (vezi n.16): „și iarăși din valea Flămânzești, de la podul lui Stanislav, pe valea Selistei, până în coada Birei (în documentul din 15 septembrie 1560 – vezi n.17: „până în dealul Cornetului (Cornetul constituia, împreună cu Prăvălenii și Iași, vechiul domeniu al Mitropoliei pe care îl întărește Neagoe Basarab – n.n.) și de aci pe culme până la Frasin și de la Frasin la Stricatul (pârâu la nord-vest de Curtea de Argeș) (harta din 1854 – vezi n.11 – n.n.) până la Corbul; dealul Plopului (documentul din 7 ianuarie 1654) (vezi n.33): „pe dealul Topologului”, unde se hotărâncește cu Tigveni...”.
- 48 Vezi n. 28.
- 49 Vezi *D.I.R.*, B, *Indicele numelor de locuri*, București, 1956, p. 112.
- 50 Vezi n. 5. „Valea Uleiului” în *Ghidul turistului* (vezi n. 36).

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- 51 Vezi n. 42 și 43.
- 52 Documentul din 12 aprilie 1668 (Arh. Naț., București, Ms 708, f. 400-401). Încă din 18 iulie 1625 găsim un hrisov în care se poruncește ca satul Flămânzești să fie „în pace și slobod de banii, de județu etc.” (D.I.R., B, IV, nr.563, p. 574).
- 53 Vezi p. 66.
- 54 Harta din 1903 (vezi n.11).
- 55 Documentul din 28 iulie 1654 (Arh. Naț. București, Fond episcop. Argeș, Orig, LXIX bis/14).
- 56 Vezi n. 51.
- 57 Vezi n. 46.
- 58 D.I.R., XVI, B, IV, nr.282, p. 265.
- 59 D.I.R., XVI, B, II, nr.201, p. 194-195.
- 60 D.I.R., XVI, B, III, nr.159, p. 133.
- 61 Vezi n. 55; C.D.A., p. 29.
- 62 C.D.A., p. 29.
- 63 D.I.R., XVI, B, III, nr.154, p. 129.
- 64 Ibidem, nr.167, p. 138.
- 65 Ion Donat, *Le domaine princier rural en Valachie (XIV-e – XVI-e siècles)*, în *Revue roumaine d'histoire*, tomul VI, 1967 (2), p. 215.
- 66 P. P. Panaitescu, *Orașe din Moldova*, în *Magazin istoric*, III (1969), nr.9, p. 15.
- 67 Primul document în care sunt menționați orășenii „argișani” este emis de Dan II la 30 ianuarie 1431 (D.R.H., B, I, nr.69, p. 130-131).
- 68 Ion Donat, *op. cit.*, p. 227-229.
- 69 D.I.R., XVI, B, II, nr.322, p. 314; Ibidem, II, nr.336, p. 327. Vezi și D.I.R., XVII, B, III (îndoienice), nr.5, p. 629.
- 70 Ibidem, II, nr.11, p. 11; mențiunea din documentul târziu, din 1 iunie 1545, că Stroieștii „i-au fost ca zestre” jupânesei lui Barbul ban este infirmată de documentul contemporan din 20 mai 1526, care precizează că a fost vorba de o cotorpire a lui Barbul ban.
- 71 Vezi n. 69.
- 72 Tit Sîmedrea, loc. cit.; *Istoria Țării Românești...*, loc. cit.
- 73 Mihăilă și Dan Zamfirescu, *Literatura română veche...*, p. 160.
- 74 Danie trebuia făcută atât instituției, cât și locașului. Postelnicul Marcea lasă în 1520 o serie de bunuri Sfintei Mitropolii și Sfintei mari biserici din oraș, din Târgoviște... Sfintei și marii biserici și mitropolii din Târgoviște” (D.I.R., XVI, B, I, nr.159, p. 161). În porunca din 23 iunie 1512 pentru mănăstirea Comănești de Piatră, se menționează că daniile sunt făcute „Sfântului hram și locaș al... Maicii Domnului”, precum și „preacinstitelor călugărițe” (Ibidem, I, nr.78, p. 77). De asemenea, în hrisovul pentru mănăstirea Vișin din 1512/1521 se arată că Neagoe Basarab „Văzând... Sfântul și împărătescu hram și locaș al Sfinților... Troițe... și mănăstirea ce se cheamă Vișina...” (Ibidem, I, nr.87, p. 89).
- 75 Const. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, București, 1888, p. 300.
- 76 E. Hurmuzaki, XV/1, nr. CCCXLIII, p. 243.
- 77 D.I.R., XVI, B, II, nr.125, p. 123-124, D.I.R., XVI, B, III, nr.199, p. 165-166 etc.
- 78 D.I.R., XVII, B, II, nr.361, p. 418-421.
- 79 D.R.H., B, I, nr.9, p. 23-28.
- 80 D.R.H., B, I, nr.263, p. 460-461; D.I.R., XVI, B, I, nr.9, p. 15-17.
- 81 D.R.H., B, I, nr.220, p. 351-355; D.I.R., XVI, B, I, nr.9, p. 16; ibidem, nr.129, p. 128.
- 82 Vezi D.R.H., B, nr.15, p. 43-48 și D.R.H., B, I, nr.283, p. 460-461.
- 83 Pentru Bârseștii mănăstirii Govora, vezi D.R.H., B, I, nr.303, p. 495-496. Pentru Bârseștii mănăstirii Argeș, vezi „svitocul” solemn: „Bârseștii și Ruda lângă Olt”.
- 84 Vezi n.4.
- 85 Vezi Emil Lăzărescu, *Mănăstirea Argeș*, București, 1967, passim.
- 86 D.I.R., XVI, B, I, nr.129, p. 130.
- 87 D.R.H., B, I, nr.90, p. 167-168.
- 88 *Istoria României* (ed. Academiei), II, București, 1962, p. 427-429.
- 89 Ibidem.
- 90 D.R.H., B, I, nr.74, p. 136-137.
- 91 Ibidem, nr.100, p. 175.

PAVEL CHIHAI A

- 92 N. Constantinescu, *Casa domnească din Argeș. probleme de geneză și evoluție*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, XL (1971), nr.3, p. 22.
- 93 Vezi Teodora Voinescu, *Cea mai veche operă de argintărie medievală din Moldova*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, tom. 13 (1966), nr.2, passim.
- 94 Constatăm că moșia Vereșcecani, pe care Ștefan cel Mare o confirmă Mitropoliei Sucevei la 12 martie 1458 (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, București, 1913, p. 7), deci și bisericii Mirăuților, se află în secolul al XVII-lea în domeniul Mitropoliei mutată la Iași (Const. Erbiceanu, *op. cit.*, p. XLI).
- 95 Vezi p. 65.
- 96 Gr. Ștefănescu, *Cutremurele de pământ în România*, în *Anal. Acad. Rom.*, seria 11, tomul XXIV, 1901, 1901-1902, București, 1902, p. 12.
- 97 Paul de Alep, *loc. cit.*
- 98 La 23 martie 1482 mitropolitul Macarie se afla, împreună cu voievodul la Gherghița (*D.R.H.*, B, I, nr.179, p. 288-292), iar la 1 iunie 1483, la Târgoviște (*ibidem*, nr.186, p. 300-303). Succesorul său Ilarion semnează la 16 martie 1494 un act din București (*ibidem*, nr.247, p. 401-405). „Chir Maxim“ se află în fruntea divanului din 10 septembrie 1508, din București (*D.I.R.*, XVI, B, I, nr.44, p. 50).
- 99 Vezi și Gr. Tocilescu, *Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeș...* București, 1887, p. 36.
- 100 Cristian Moisescu (*Etape de construcție la biserica Mitropoliei din Târgoviște*, comunicare la Sesiunea Muzeelor, București, 1966) a stabilit că prima fază de construcție a bisericii Mitropoliei din Târgoviște aparține lui Radu cel Mare, iar cea de a doua, lui Neagoe Basarab.
- 101 *D.I.R.*, XVI, B, II, nr.126, p. 124-125.
- 102 *Ibidem*, I, nr.183, p. 180. Hrisov din 9 februarie 1524. Moșia se află în „svitocul“ solemn al lui Neagoe Basarab.
- 103 *Ibidem*, II, nr.142, p. 142.
- 104 E. Hurmuzaki, XVI/1, nr. CCCC, p. 221: Basarab vodă despre trimiterea la Sibiu a lui Dan Spătarul, scrisoare din 17 august 1512. „Ex Sede nostra Argensi, feria tertia post festum Dive Assumpcionis Mariae, anno Domini 1512“.
- 105 *D.I.R.*, Introducere, I, p. 485.
- 106 La 30 iulie 1512, Neagoe Basarab dăruiește din Târgoviște un hrisov mănăstirii Glavacioc. La 3 septembrie al aceluiași an se află din nou în Târgoviște (*D.I.R.*, XVI, B, I, passim).
- 107 *C.D.A.*, fig. 14, p. 25. Nu este „o salbă“, ci o pereche de pandantivi.
- 108 N. Constantinescu, *loc. cit.*
- 109 *Istoria Țării Românești...*, p. 17.

Capitolul IV

CONTRIBUȚII LA IDENTIFICAREA PORTRETELOR DIN BISERICA SFÂNTUL NICOLAE DOMNESC ȘI DIN BISERICA LUI NEAGOE DE LA CURTEA DE ARGEȘ

În biserica Sfântul Nicolae Domnesc există două tablouri, înfățișând pe ctitorii din secolul al XIV-lea: unul în pronaos care ni s-a păstrat pe stratul inițial de frescă și altul în naos, zugrăvit la 1827, și care nu reprezintă decât o transpunere a chipurilor lui „Radu Negru voevod“ și al „doamnei Ana“ din biserica lui Neagoe.

Din nefericire, portretul original din pronaos nu mai păstrează nici o inscripție. Prin urmare, se impune identificarea voievodului reprezentat la Judecata din urmă. Totodată, deoarece acest voievod nu ne apare înfățișat cu modelul bisericii în mână (așa cum erau reprezentați marii ctitori ai zidirii sau zugrăvirii locașului respectiv) este necesar să explicăm prezența imaginii sale în pronaos, la un loc de cinste, deasupra intrării principale (*Fig.11*):

În privința celui alt tablou din naos, dispus pe peretele vestic, la nordul ușii de intrare, acesta ne obligă să dovedim că reprezintă exact aceleași personaje ca și tabloul original – deteriorat înainte de 1827 – că, prin urmare a existat un circuit, imaginile revenind la același loc după ce au fost în prealabil modificate de către zugravii din 1526 ai bisericii lui Neagoe. Va fi necesar să precizăm identitatea acestor chipuri, revenite la locul lor, cu oarecare modificări. În sfârșit, să stabilim motivul pentru care portretele originale au fost pictate în naosul bisericii. (Fig. 13).

Portretul din pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc, reprezentând un voievod al Țării Românești, prosternat în fața lui Iisus ca judecător suprem, care tronează încadrat de Maica Domnului și Sfântul Nicolae (toți trei formând scena numită *Deisis*) ridică o serie de probleme, legate mai cu seamă de identitatea acestui personaj. Încă în studiile apărute după restaurarea bisericii din 1911, s-a afirmat că imaginea aparține lui Nicolae Alexandru, asociindu-se patronul acestui voievod cu hramul bisericii.¹ Prezența în scena *Deisis* a Sfântului Nicolae în locul Sfântului Ioan, care apare de obicei ca intercesor, nu se datorește însă faptului că Sfântul Nicolae era patronul voievodului Nicolae Alexandru, ci pentru că biserica fusese închinată acestui sfânt. Prin urmare, indiferent de numele voievodului prosternat în fața Judecății, Iisus putea apare între Maica Domnului și Sf. Nicolae. Citim, de pildă, într-un hrisov pe care Radu cel Mare îl dăruiește la 31 ianuarie 1500 mănăstirii Capriuleu (de la Athos) închinată Sfântului Nicolae: „și să aibă (voievodul – n.n.) ajutor la înfricoșata judecată pe Preacurata Maica lui Dumnezeu și Sfântul Nicolae, făcătorul de minuni“...² Faptul că voievodul apare zugrăvit fără doamna sa, constituie însă un indiciu că el reprezintă pe Nicolae Alexandru, a cărui doamnă, Clara era – după cum se știe – catolică³.

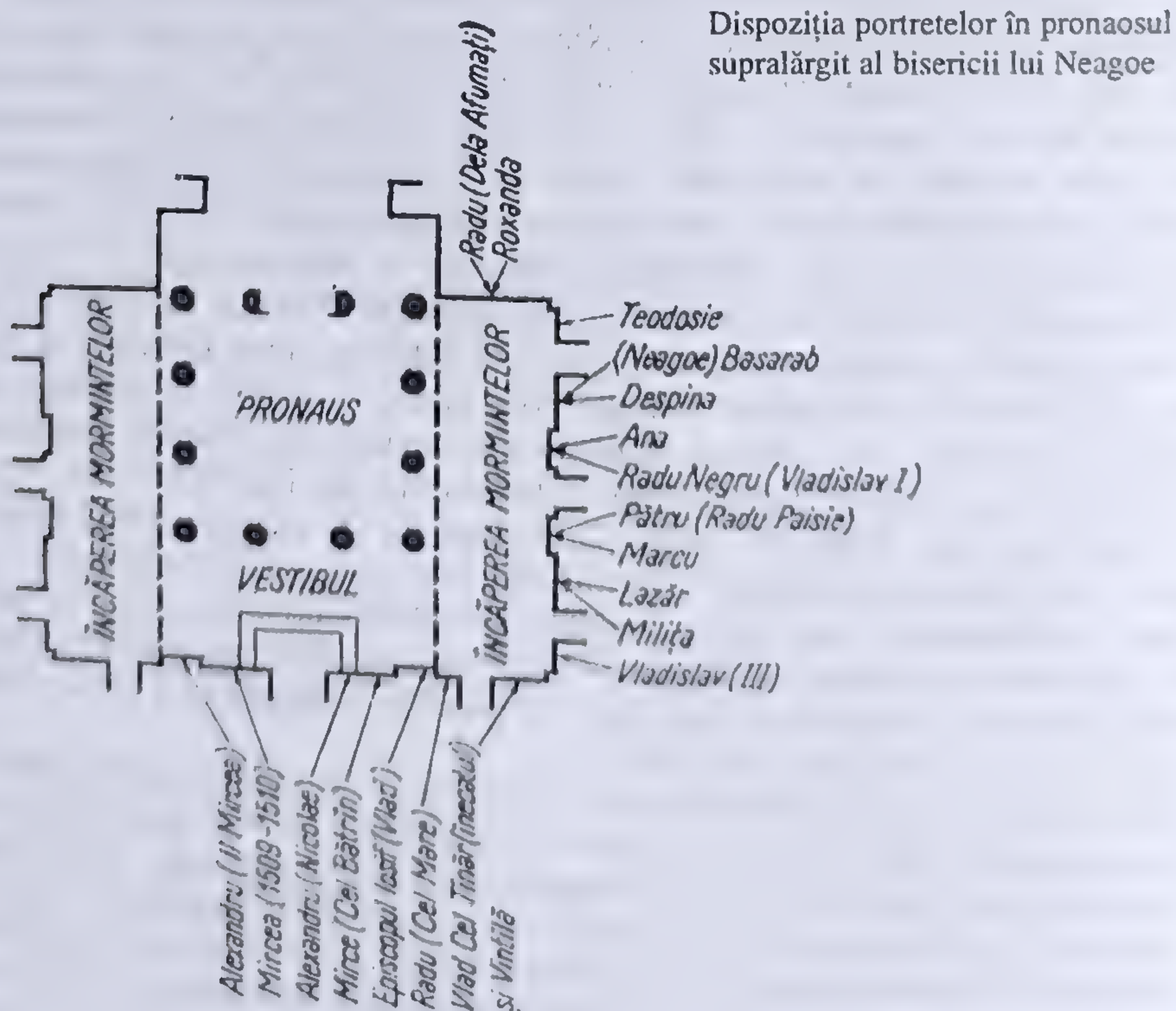
Presupunem că voievodul era decedat în momentul zugrăvirii bisericii, deoarece el este reprezentat în fața Judecății de Apoi. Scena *Deisis* se afla încadrată de imaginile raiului și ale iadului,⁴ dintr-un complex exhatologic mai larg. Acest fapt ne încredințează că cel reprezentat nu poate fi un succesor al lui Vladislav I (care, așa cum vom vedea, figurează ca ctitor al zugrăvirii bisericii), ci un predecesor, tatăl său Nicolae Alexandru sau bunicul său, Basarab. Posibilitățile materiale și starea politică a organizațiilor statale românești anterioare lui Basarab, precum și — mai cu seamă —

PAVEL CHIHAI A

grafitul care consenunează anul morții acestui voievod ca cel al înălțării „de roșu” a bisericii⁵ exclud numele unui alt voievod.

Este firesc ca ctitorul zidirii, Basarab, să fi fost și el înfățișat în această biserică, la un loc de cinste.⁶ Dar dacă portretul din pronaos de care ne ocupăm ar fi aparținut lui Basarab, el ar fi fost desigur reprezentat cu modelul bisericii în mâini, oferindu-l la Judecată, ca înfăptuirea sa creștinească. Așa ne apare, de pildă, Teodor Metochites, ctitorul bisericii Chora (Kahrié-Djami) din Constantinopol, monument cu fresce ale căror similitudini cu cele ale bisericii Sf. Nicolae Domnesc au fost încă mai demult puse în lumină. Dacă ctitorul de la biserică Sf. Nicolae Domnesc apare fără chivotul bisericii asta se datorește negreșit faptului că și contribuția sa nu s-a legat de monumentul propriu-zis: după terminarea construcției bisericii, care aparține deci lui Basarab, Nicolae Alexandru a târnosit-o, închinând-o patronului său Sfântul Nicolae și a hotărât-o Mitropoliei de el înființată. Prezența lui Nicolae Alexandru, care nici nu a construit biserică, nici nu a zugrăvit-o, nu se poate explica decât prin întemeierea instituției Mitropoliei, o înfăptuire cu totul excepțională. Numai astfel ne apare firesc ca voievodul Vladislav I să fi reprezentat în pronaos, pe tatăl și nu pe bunicul său, cel care zidise biserică.⁷

Dar mai există un argument în favoarea identificării ctitorului din pronaos cu voievodul Nicolae Alexandru: unele asemănări ale costumului cu care apare acesta și veșmântul portretului lui (Nicolae) Alexandru din biserică mănăstirii Argeș – păstrat, din nefericire, numai în desenul lui G. Tattarescu⁸ – care fusese transpus din biserică voievodală din Câmpulung și aparținea cu certitudine acestui voievod. Într-adevăr, Basarab I care trăiește în prima jumătate a secolului al XIV-lea purta cu siguranță un alt costum decât acela al fiului său Nicolae Alexandru, domnind mai

târziu de jumătatea secolului. Jumătatea secolului al XIV-lea a fost granița între două concepții diferite, a fost momentul unei schisme vestimentare, care a adus o mare transformare în moda europeană.⁹ Este greu să ne închipuim că nepotul lui Basarab, Vladislav I, și-a reprezentat bunicul, de care îl despărteau numai două decenii, într-un costum „la zi”. În biserica lui Neagoe, unde se află una dintre cele mai bogate teorii de chipuri voievodale din Țara Românească, s-a respectat la zugrăvirea portretelor moda timpului și nu avem să ne îndoim că lucrurile ar fi stat altfel, în secolul al XIV-lea.

Ctitorul din pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc ne apare înveșmântat într-un „pourpoint” ajustat, închis în față, ornat cu galoanele distinctive, galoane care s-au găsit și în mormântul lui Vladislav I, precum și în mormintele nr.4, 7 și 13.¹⁰

O altă parte de galoane, cele care se leagă radial de galonul rotund din jurul gâtului – dar acesta din urmă a fost real, după cum vom vedea – sau cel care unește centura cavaleriească cu bordura „pourpoint”-ului, sunt convenționale: ele nu existau în realitate, fiind zugrăvite cu scopul de a armoniza veșmintele laice ale ctitorilor cu cele ale sfinților înfățișați în biserică.

Voievodul ne apare încins pe șolduri cu centura cavaleriească încheiată cu o cataramă rotundă, simplă, asemănătoare cu cea zugrăvită pe „pourpoint”-ul de aceeași croială și cu aceleași galoane ale lui Mircea cel Bătrân, reprezentat în biserica bolniței Cozia.

Un detaliu foarte interesant, care merită să ne rețină atenția, este suportul centurii cavaleriești care ar fi alunecat de pe șolduri dacă nu ar fi fost susținută de un șnur (ca în cazul centurii care a aparținut lui Vladislav I, găsită în mormântul acestui voievod, prinsă de cunoscuta pafta) sau de două curelușe, ca la portretul de care ne ocupăm. Acest mod de a susține centura cavaleriească ne apare limpede la o reprezentare a Sfântului Gheorghe care se află în muzeul din Dijon.¹¹

Pe cap voievodul poartă o coronetă princiară ornamentată cu fleuroni de crini. Cu aceeași coronetă era probabil reprezentat și Mircea cel Bătrân în biserica mare a Coziei. La transpunerea acestui portret în biserica bolniței Coziei (în 1543/44), zugravul Maxim a transformat acești fleuroni în cruciulițe. De asemenea, la restaurarea cantacuzină a bisericii mari a Coziei, de la începutul secolului al XVIII-lea, zugravii au adăugat coroanei originale modificate în secolul al XVI-lea, frunzele de acant, ornament des întâlnit în epoca brâncovenească.

Desigur că portretul din biserica curții din Câmpulung-Muscel (ruinată la 1628) care a servit de model atât zugravilor bisericii Sf. Nicolae Domnesc (în 1369), cât și celor ai lui Radu de la Afumați care au pictat biserica lui Neagoe, în 1526¹² era mult mai aproape de cel care ni s-a păstrat în pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc. Zugravii bisericii lui Neagoe i-au ridicat centura pe mijloc, i-au tivit „pourpoint”-ul în față, i-au adăugat cele două petlițe de pe „chosses”. În schimb, primii i-au desființat mantia, poate pentru a-l înfățișa lipsit de simbolul puterii sale lumești înaintea Judecății din urmă.

Dar, așa cum am arătat mai sus, ambele chipuri păstrează elemente de la prototipul din Câmpulung. Dacă majoritatea trăsăturilor pot fi regăsite și la portretul lui Vladislav I (reprodus în biserica lui Neagoe de la Sf. Nicolae Domnesc) există unul care în mod cert aparține chipului lui Nicolae Alexandru: galonul rotund din jurul gâtului (*Fig. p. 79*).

Tabloul ctitorilor din naos, reprezentând un voievod și o domniță în costum de secol XIV-lea care poartă pe brațe un model al bisericii mult actualizat, este opera zugravului Pantelimon, din 1827 (*Fig. 13*). Asemănările care merg până la identitate

PAVEL CHIHAI A

între aceste două personaje și cele din biserica lui Neagoe (rămase în *Albumul Național* al lui Gh. Tattarescu) (*Fig. 14 și 15*) ne încredințează că Pantelimon a preluat chipurile lui „Radu Negru vodă” și al „Doamnei Ana” din locașul aflat în marginea Curții de Argeș pentru a le zugrăvi în marea biserică, care, după tradiție și istoriile scrise ale Țării Românești, aparțineau acestui voievod. Cu aproape două secole în urmă, pe la 1636, zugravii lui Matei Basarab transpuseseră chipul lui „Radu Negru” și cel al lui Alexandru II Mircea (pe care l-au crezut al lui Nicolae Alexandru) pentru noua biserică voievodală a lui Matei Basarab din Câmpulung-Muscel.¹³

Dar fost-au aceste chipuri din biserica lui Neagoe cele de pe panoul peretelui vestic al naosului bisericii Sf. Nicolae Domnesc? Vom răspunde afirmativ la această întrebare invocând faptul că pentru chipul lui „Negru Vodă” zugravii lui Pătrașcu cel Bun de la mijlocul secolului al XVI-lea – când *Cronica despre Radu de la Afumați* se impusese, cum vom vedea – nu se puteau îndrepta decât spre biserica voievodală din Câmpulung sau Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș. Or, în biserica din Câmpulung se afla chipul voievodului (Nicolae) Alexandru, reprodus încă din 1526, și prin urmare rămâne să deducem că portretele care ne apar astăzi în naosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc reprezintă, cu unele modificări, pe ctitorii care s-au aflat în aceeași biserică încă din secolul al XIV-lea. O confirmare a acestui fapt este că personajul feminin din biserica lui Neagoe poartă numele „Ana”. Or, știm despre soția lui Vladislav I, al cărui chip fusese zugrăvit în naosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc, cum vom arăta mai jos, că se numea Ana¹⁴. Pentru identificarea ctitorului din naos cu Vladislav I, pledează următoarele:

1. Fragmentul de inscripție originală, păstrat deasupra acestor portrete votive, conține mențiunea, după lectura lui Stoica Nicolaescu, amendat de N. Constantinescu (care repune în circuitul științific interpretarea primului), „voievod al Vidinului și al întregului ținut al Vidinului”.¹⁵ Acest titlu permite datarea întregii picturi a bisericii Sf. Nicolae Domnesc în 1369, deoarece știm că Vidinul a aparținut numai în acest an voievodului Vladislav I.

2. Fragmentul de inscripție originală conține numele Țării Românești sub forma *вжгровдахин* care apare numai într-un hrisov al lui Vladislav I pentru mănăstirea Vodița, în vreme ce succesorii săi recurg la forma *вжггровлхнскои* pentru același nume.¹⁶

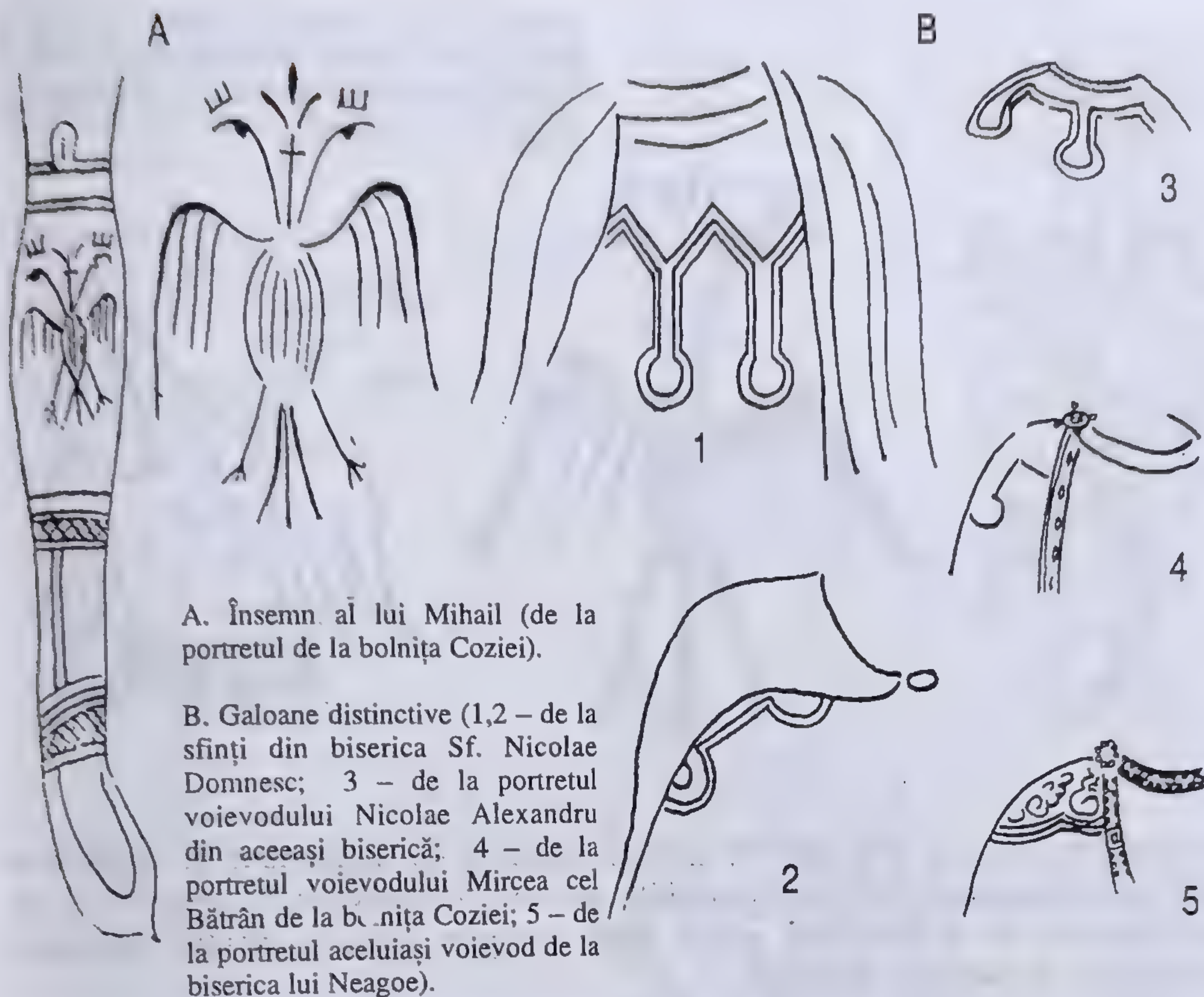
3. Așa cum observă A. Sacerdoțeanu, pe icoana Sfântului Atanase de la muntele Athos apar, înveșmântați asemănător cu ctitorii din naosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc, voievodul Vladislav I și doamna Ana.¹⁷

Neînțelegând semnificația unor elemente de costum din secolul al XIV-lea, zugravii lui Neagoe Basarab au lungit mantia lui Vladislav I, au pus pe talie „centura cavaleriească” și nu pe șold, au înălțat coroana princiară, păstrând însă fleuronii de crin.

Scufa doamnei Ana devine în interpretarea zugravului din secolul al XVI-lea un fel de dantelă sau freză. (*Fig. 10*).

Tabloul original care reprezenta pe voievodul Vladislav I și pe doamna Ana arată pe cel care se afla în scaun în momentul zugrăvirii bisericii, pe ctitorul zugrăvelii.¹⁸ Grafitul de pe peretele de nord al naosului ne împiedică să presupunem că acestui ctitor îi datorăm și zidirea bisericii. Dacă astfel ar fi stat lucrurile, dacă Vladislav I ar fi construit, târnosit și zugrăvit biserica, reprezentarea voievodului din pronaos, care decedase la data zugrăvirii chipului lui Vladislav I (cum am arătat mai sus) nu ar avea nici o semnificație, ceea ce este greu de presupus pentru epoca respectivă.

Prin urmare, tabloul din naos destăinuie doar pe unul dintre ctitori, pe cel al zugrăvelii. Avem de-a face cu un tablou votiv. Este adevărat că Vladislav I se găsește

A. Însemn. al lui Mihail (de la portretul de la bolnița Coziei).

B. Galoane distinctive (1,2 – de la sfinți din biserica Sf. Nicolae Domnesc; 3 – de la portretul voievodului Nicolae Alexandru din aceeași biserică; 4 – de la portretul voievodului Mircea cel Bătrân de la bolnița Coziei; 5 – de la portretul aceluiași voievod de la biserica lui Neagoe).

în acest locaș înhumat în locul de onoare, dar tabloul nu a fost gândit ca unul „funerar”, el nu se află în dreptul mormântului lui Vladislav I, motiv pentru care voievodul din acest tablou a fost asociat (după apariția *Cronicii despre Radu de la Afumați*) cu „gisantul” atribuit lui „Negru Vodă”.¹⁹

Identificarea portretelor din naos ca fiind ale voievodului Vladislav I și doamnei Ana, a chipului din pronaos ca aparținând lui (Nicolae) Alexandru, precum și considerarea grafitului din 1351/52 ne permit să propunem următoarea cronologie a fazelor de construire și desăvârșire a bisericii Sf. Nicolae Domnesc:

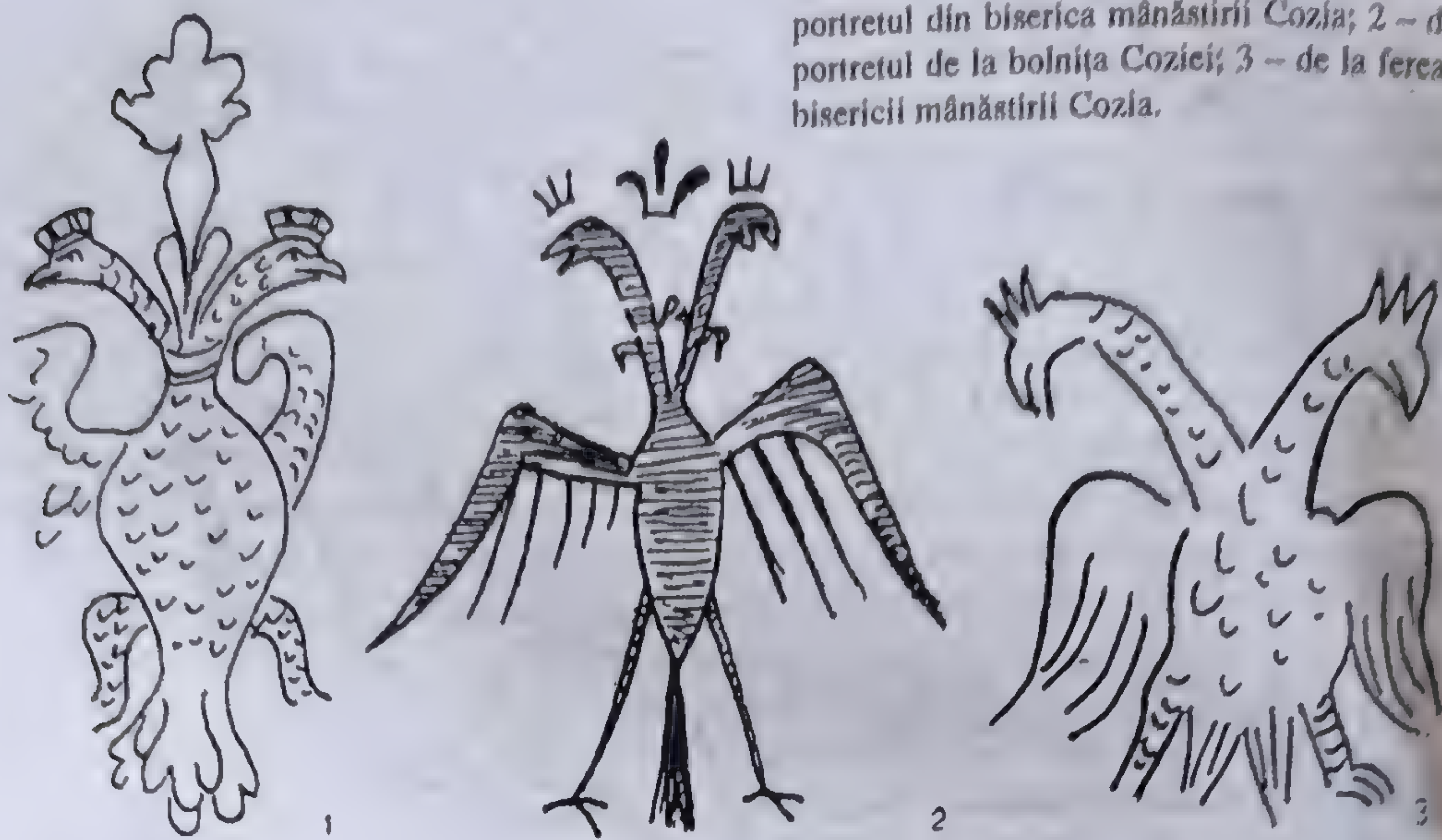
1. Construită „de roșu” în anul morții voievodului Basarab I (1351/52), cu îndemnul mitropolitului Iachint de Vicina²⁰ venit la Argeș.

2. Târnosită și înzestrată cu moșii (Iașii, Prăvălenii, Cornetul), hotărâtă Mitropoliei de către Nicolae Alexandru, la 1359.

Merită să subliniem faptul că același voievod înzestrează cealaltă biserică a curții, cea din Câmpulung-Muscel, cu moșiile Bădești și Bogătești, precum și cu altă serie de dării.²¹ Să nu uităm că atât domnia lui Nicolae Alexandru, cât și aceea a lui Vladislav I au cunoscut conflicte interne și mai cu seamă externe. Desigur, nu este o simplă coincidență faptul că Vladislav I zugrăvește biserica atunci când ajunge stăpân al bogatului ținut al Vidinului.²²

3. Zugrăvită de către voievodul Vladislav I la 1369. Prin urmare, trebuie să presupunem că biserica a stat nezugrăvită aproape 17 ani, interval în care ea a fost finisată în interior, târnosită și înzestrată. Acest fapt nu trebuie să ne mire. Biserica lui Neagoe din Argeș a fost târnosită în 1518, iar zugrăvirea ei a avut loc 8 ani mai târziu, în 1526. Totodată, un deceniu și jumătate a trebuit celor trei ctitori (Basarab,

Însemne ale lui Mircea cel Bătrân: 1 – de la portretul din biserica mănăstirii Cozla; 2 – de la portretul de la bolnița Cozici; 3 – de la fereastră bisericii mănăstirii Cozla.

Nicolae Alexandru și Vladislav I) să desăvârșească un monument de amploarea Sf. Nicolae Domnesc. Este puțin probabil – așa cum a observat și N. Iorga²³ – ca în acest interval să se fi înălțat un alt mare complex religios, pentru adăpostul Mitropoliei, la marginea Argeșului.

În afară de cele trei portrete, ale voievozilor Nicolae Alexandru, Vladislav I și al doamnei Ana, există în biserica Sf. Nicolae Domnesc o imagine despre care s-a afirmat că aparține unuia dintre ctitori. Ea se află pe latura estică a stâlpului nord-estic și înfățișează un personaj cu mâinile apropiate în rugă, dispus sub reprezentarea lui Iisus care îl binecuvântează. Din nefericire, imaginea capului acestui personaj a fost desprinsă din frescă, micșorându-se astfel și mai mult posibilitățile de identificare. Dar se pot aduce o serie de obiecțiuni cercetătorilor care înclină să vadă în continuare în acest personaj un voievod sau un cavaler.

1. Portretele nu erau zugrăvite la întâmplare pe pereții bisericilor, ele apăreau într-un loc anume, pe care îl cerea tradiția, după cum și mormintele ctitorilor se aflau într-un loc dinainte ales. Aceste portrete erau votive, funerare, genealogice, de pomenire etc. și locul lor depindea și de scopul pentru care fuseseră înfățișate. Oricum, în Serbia portretele votive au fost zugrăvite în secolul al XIII-lea pe peretele sudic al bisericii, apoi în secolul al XIV-lea pe peretele vestic²⁴, ca și chipurile lui Vladislav I și al doamnei Ana. Un portret pe stâlpul nord-estic apare neobișnuit în această epocă.

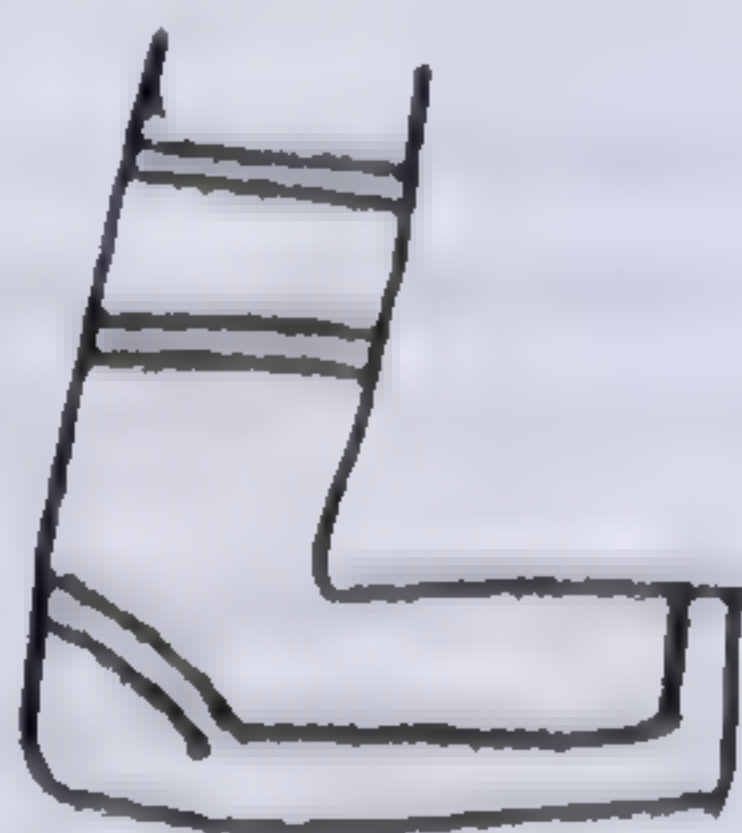
2. Presupunerea că imaginea de care ne ocupăm ar aparține cavalerului îngropat la picioarele acestui stâlp, apropiat în timp de boierul Nan Udobă, deci din vremea lui Mircea cel Bătrân, trebuie să fie însoțită de considerentul că această imagine a fost zugrăvită multă vreme după pictarea întregii biserici (după 1369). Aceasta ar fi însemnat sacrificarea unei scene religioase, acoperită de un nou strat de frescă. Dar nici înlăturarea unor chipuri de sfinți nu ni se pare verosimilă și nici examenul suprafeței în cauză nu ne dezvăluie că sub actuala imagine ar exista un alt chip pe un strat inferior.

3. Pare nefiresc ca voievodul Nicolae Alexandru și Vladislav I, reprezentați în

Brasarde și galoane distinctive la portretele voievozilor Nicolae Alexandru, din biserica Sf. Nicolae Domnesc și Mircea cel Bătrân din biserica bolniței Cozia.

Aplică din mormântul nr.2 din biserica Sf. Nicolae Domnesc (cu costumul militar numit „parament“).

Dagă venețiană, sec. XIV (După E. Viollet le Duc).

biserica Sf. Nicolae Domnesc să apară în costum fără armuri, iar al treilea presupus ctitor să fie înveșmântat în zale. Așa cum observă pe bună dreptate unul dintre restauratorii picturii, I. Mihail, nu există în tablourile votive răsăritene ctitori reprezentați în armură.²⁵ Doar sfinții militari apar în armuri și înaripați.

4. Despre armura acestui personaj s-au făcut o serie de considerații și analogii pentru a demonstra că ea aparține secolului al XIV-lea. Ni s-au păstrat însă monede de la voievodul Radu I, care domnește la scurt interval după pictarea bisericii, cu reprezentarea domnului în armură, încât ne putem da seama cum arăta acest veșmânt în epocă. Partea superioară forma o cuirasă prinsă deasupra zalelor care apăreau între coapse și mijloc, apărând pânțele. Uneori, zalele erau înlocuite cu plachete metalice atașate de cămașa de piele. Dar cuirasa personajului de pe stâlp nu este metalică, ci, așa cum observă O. Tafrali, din pene, cum poartă sfinții militari deveniți îngeri în imperiul ceresc.²⁶ Această cuirasă de piele („surcotă”), căzând în lambouri, este purtată la rândul ei peste cămașă („cotă”) obișnuită, zugrăvită în imagine cu roșu.

5. În privința „crinilor angevini”, ei apar și la un alt sfânt militar de pe peretele estic al naosului, precum și la alte imagini de sfinți, zugrăviți în acea vreme pe aria balcanică.

6. A. Protich a comparat reprezentarea „cavalerului” de pe stâlpul nord-estic cu aceea a Sfântului Theodor Stratilat de la mănăstirea Kremikovitz din Serbia.²⁷ Într-adevăr, dacă studiem imaginea Sfântului Theodor Tiron de pe o icoană sârbească

din secolul al XIV-lea, publicată de S. Radojicic,²⁸ remarcăm aceeași atitudine a personajului, cu mâinile ridicate în rugă, același veșmânt. O altă reprezentare, de astă dată într-o mănăstire moldovenească, ne pare concludentă pentru identificarea personajului de care ne ocupăm. Într-adevăr, în biserica mănăstirii 'Moldovița, Sfântul Theodor Stratilat este reprezentat în aceeași atitudine, cu brațele ridicate către Iisus, care îl binecuvântează dintr-o mandorlă situată la nivel superior.²⁹

Așadar, chipul zugrăvit pe stâlpul nord-estic al bisericii Sf. Nicolae Domnesc aparține, foarte probabil, Sfântului Theodor Stratilat. Scenele zugrăvite în jurul acestui stâlp încurajează presupunerea noastră.

După cum se știe, pictura bisericii lui Neagoe a fost în mare parte distrusă cu prilejul „restaurării” lui André Lecomte de Noüy din 1874-1886, când s-au pictat din nou portretele după cele vechi (omitându-se însă chipul voievodului Nicolae Alexandru). Din fericire o parte din fresce ni s-au păstrat și printre ele și următoarele portrete: al Roxandei, al lui Neagoe și al Despinei, al lui Petru (Radu Paisie) și Marcu, al lui „Radu” al lui Mircea (cel Bătrân), precum și un fragment de frescă pe care ne apare capul aureolat al lui Lazăr, cneazul Serbiei.³⁰

Din fericire, toate portretele au fost copiate într-un *Album Național* de către Gh. Tattarescu, în 1860.³¹ Câteva litografii, printre care E. Sieger (după desenele lui M. B. Secăreanu),³² A. Bielz,³³ C. Isler,³⁴ C. Doussault³⁵ au reprodus diferite desene după chipurile existente la data aceea în biserica lui Neagoe.

În sfârșit, unele dintre aceste portrete au fost copiate în alte biserici (Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, „Negru Vodă” din Câmpulung, biserica mănăstirii Brădet, biserica mănăstirii Snagov).

Cercetători sau călători din secolul trecut, ca L. Reissenberger,³⁶ Al. Odobescu,³⁷ A. Pelimon³⁸ și Gr. Musceleanu³⁹ au amintit sau descris chipurile reprezentate în „biserica lui Neagoe”, iar lui Jean-Jules Antoine Lecomte de Noüy îi datorăm notația minuțioasă a dispoziției scenelor în acest locaș,⁴⁰ încât coroborând frescele care ni s-au păstrat cu desenele și descrierile făcute în ultimii ani de existență ai picturii vechi, putem reconstitui atât dispoziția acestor portrete, cât și aspectul lor destul de apropiat de cel real. (Unele desene ale lui Gh. Tattarescu, deși reproduc în mare măsură modelul, prezintă și mici inexactități. De pildă, aureola cneazului Lazăr, al cărui chip se păstrează la mănăstirea Cozia, nu apare în desenul respectiv, modelul bisericii ținut de Radu de la Afumați și doamna Roxanda este reprezentat văzut din față și nu din profil (*Fig. 60, 61*), coroana lui Radu Paisie se prezintă altfel decât pe fresca aflată în prezent în Muzeul de Artă al României.

Identificarea unora dintre chipurile de care ne ocupăm (Radu de la Afumați), Roxanda, Theodosie, (Neagoe) Basarab, Despina, Petru (Radu Paisie) și Marcu, poate fi făcută după inscripțiile tablourilor existente încă. Asemănarea cu portretele care au servit de model zugravilor pentru reprezentarea voievozilor decedați în momentul pictării lor în pronaosul bisericii lui Neagoe ne-au permis de asemenea unele identificări, mai cu seamă în cazurile în care simplul nume voievodal, fără cognomen, a dat naștere la nedumeriri: Vladislav I (cu inscripția, modificată o dată cu transpunerea sa din biserica Sf. Nicolae Domnesc) și doamna Ana; cneazul Lazăr și cnejina Milița din biserica Ravanita⁴¹; Radu (cel Mare) din biserica mănăstirii Govora⁴²; Mircea (cel Bătrân) din biserica mănăstirii Cozia,⁴³ imaginea voievodului (Nicolae) Alexandru prin comparare cu chipul din pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc. În sfârșit, alte identificări s-au făcut în urma comparărilor cu miniaturi contemporane, Alexandru (II Mircea)⁴⁴ și tatăl său Mircea (Pretendentul), precum și a cercetării documentelor bisericii lui Neagoe sau a trăsăturilor costumelor portretelor de care ne ocupăm⁴⁵ Vladislav (III), (Vlad) Vintilă și Vlad cel Tânăr

(Înecatul).

Nu se poate concepe că cele 20 de chipuri voievodale (la care trebuie să adăugăm 9 imagini de copii) din camera mormintelor și exonartexul bisericii lui Neagoe au fost zugrăvite într-o singură fază.

Datorită îndeosebi minuțioaselor scheme de dispoziție a scenelor pe care le-a efectuat Jean-Jules Antoine Lecomte de Noüy înainte de distrugerea majorității frescelor (*Fig. p. 76*), putem să precizăm locul unde se aflau zugrăvite, în camera mormintelor și în exonartex, chipurile care ne interesează. Pe porțiunea sudică de zid, care desparte pronaosul supralărgit de naos, se aflau zugrăviți, de la nord la sud, Radu (de la Afumați) și doamna Roxanda, ținând în mâini chivotul bisericii, văzut dintr-o parte. Pe peretele sudic, de la est către vest, își aveau chipurile: Theodosie, dispus între muchia estică și fereastra estică; (Neagoe) Basarab și doamna Despina, ținând chivotul văzut din față, cu cei șase copii⁴⁶ în primul plan, între fereastra estică și pilastrul estic; doamna Ana și „voievodul Radu Negru” pe pilastrul estic; Petru (Radu Paisie) și fiul său Marcu, pe pilastrul vestic; cneazul Lazăr și cnejina Milița, purtând chivotul bisericii Ravanita⁴⁷ văzut dintr-o parte, precum și cei doi copii⁴⁸, între pilastrul vestic și fereastra vestică; Vladislav (III) între fereastra vestică și muchia vestică.

Pe peretele vestic, de la sud către nord se puteau vedea Vlad cel Tânăr (Înecatul, fiul lui Vlăduț) și (Vlad) Vintilă (de la Slatina), între muchia sudică și fereastra sudică; Radu (cel Mare) între fereastra sudică și pilastrul sudic; episcopul Iosif (zugrăvit în locul unui voievod, foarte probabil Vlad Dracul sau Vlad Țepeș),⁴⁹ pe pilastrul sudic; Mircea (cel Bătrân) și (Nicolae) Alexandru, între pilastrul sudic și ușa mare de intrare; Mircea (Pretendentul), între ușa mare de intrare și pilastrul nordic; Alexandru (II Mircea), cu fiul său (Mihnea, viitorul voievod Mihnea Turcitul), pe pilastrul nordic.⁵⁰

O confirmare a acestei dispoziții găsim în potrivirea dintre lățimea unor portrete și lățimea pereților pe care erau dispuse. Astfel, tabloul lui Neagoe și al familiei sale care măsoară peste 1,33 m se afla pe porțiunea de perete sudic cuprinsă între fereastra estică și pilastrul estic, care măsoară 1,53 m. Tabloul voievozilor Petru (Radu Paisie) și fiul său Marcu, măsurând 0,95 m, era dispus pe pilastrul vestic al peretelui sudic, de 1,10 m lățime. Chipul lui Radu cel Mare, lat de 0,61 m, se afla pe peretele dintre fereastra sudică și pilastrul sudic al peretelui vestic, care măsoară 0,83 m.

Nu se poate concepe că aceste portrete au fost zugrăvite într-o singură fază, deoarece unii voievozi reprezentați au domnit ulterior datei pe care o consemnează inscripția din biserică ca fiind cea a terminării picturii (18 septembrie 1526).⁵¹

În prima fază, din care ni s-a păstrat această inscripție a lui Radu de la Afumați, s-au zugrăvit numai cele trei suprafețe ale încăperii mormintelor din sud (care aparțineau familiei lui Neagoe Basarab) măsurând în lățime mai mult de 1,50 m, precum și cele două suprafețe cuprinse între fereastra și pilastrul sudic al zidului vestic și dintre acest pilastru și ușa mare a bisericii, aflate, în mare parte, în afara încăperii mormintelor. În această fază, Radu de la Afumați a pus să se picteze în încăperea mormintelor, în afară de chipul predecesorului său Theodosie, cele trei încăperea mormintelor, spre deosebire de celelalte imagini, poartă trei chivomari familii voievodale care, spre deosebire de celelalte imagini, poartă trei chivomari: familia sa (Radu de la Afumați și doamna Roxanda) cu chivotul mănăstirii Argeș, văzut dintr-o parte, familia lui Neagoe (Neagoe Basarab, doamna Despina și cei șase copii), cu același chivot, văzut din față și familia cneazului Lazăr (cneazul Lazăr, cnejina Milița și doi copii) cu chivotul bisericii Ravanita, dintr-o parte. În afara încăperii mormintelor au fost zugrăviți Radu (cel Mare), Mircea (cel Bătrân) și (Nicolae) Alexandru. Această fază se distinge și prin calitatea deosebită a picturii.

În cea de a doua fază, care aparține voievodului Pătrașcu cel Bun⁵², s-au adăugat imaginilor precedente cele ale voievozilor: „Negru Vodă“ cu inscripția schimbată ulterior în „Radu Negru“ și doamna Ana, Petru (Radu Paisie) cu Marcu, Vladislav (III), pe peretele sudic; apoi (Vlad) Vintilă (de la Slatina) cu Vlad cel Tânăr (Înecatul), pe peretele vestic.

În ultima fază de pictare a portretelor votive, voievodul Alexandru (II Mircea) s-a prezentat cu fiul său Mihnea, pe pilastrul nordic, alături de tatăl său Mircea (Pretendentul). Este foarte probabil ca Alexandru II Mircea să fi dispus zugrăvirea, pe pilastrul sudic, a strămoșului său Vlad (Dracul sau Țepeș).

Reiese clar, din comparația dispoziției portretelor celor trei faze, că prima a constituit o desfășurare de chipuri gândite într-o corelație compozițională amplă, întinzându-se atât pe pereții estic și sudic ai încăperii mormintelor, cât și pe porțiunea de zid cuprinsă între fereastra sudică și ușa mare de intrare a zidului vestic.

După cum citim în cele două pisanii zugrăvite în biserică, Neagoe însuși, cu grija cu care se preocupa de împodobirea ctitoriei sale, a indicat locul reprezentărilor voievodale, hotărând, încă înainte de a muri, cine și unde să fie reprezentat în biserică sa. El arată succesorului său, care urma să termine pictura, locul exact unde „să-și zugrăvească obrazul“. Acest succesor, Radu de la Afumați mărturisește că după „porunca lui Io Neagoe și voința sa s-a zugrăvit și chipul Domniei mele aici și cu prea iubită soție a doamnei mele Roxanda...“⁵³. Având în vedere faptul că Neagoe indică suprafața pe care să fie reprezentat chipul celui care urma să isprăvească pictura și că Radu de la Afumați îi respectă această dorință, credem că și tabloul cneazului Lazăr și al familiei sale a fost conceput de însuși Neagoe Basarab ca pendant al propriului său tablou votiv. Dispoziția simetrică a celor două tablouri votive, desfășurându-se amplu pe peretele sudic al pronaosului la estul și vestul ferestrei din mijloc, ne încurajează această presupunere.

Este evident că atât portretele familiei lui Neagoe, cât și cele ale lui Radu de la Afumați și doamnei Roxanda ne înfățișează pe marii ctitori ai bisericii, primul construind și zugrăvind în parte locașul, cel de al doilea terminând pictura.⁵⁴ Ele au în aceeași vreme un caracter funerar — după cum s-a arătat⁵⁵ — fiind dispuse în încăperea mormintelor familiei lui Neagoe Basarab.

În privința tabloului votiv al cneazului Lazăr și al cnejinei Mișu (reprezentanți ținând pe mâini modelul bisericii Ravanita, de unde acest tablou fusese transpus⁵⁶, locaș de înmormântare al lor), desigur că el nu poate avea un caracter ctitoricesc, nici unul funerar, ci un caracter simbolic relevant.

Comparația — atât în literatură, cât și în pictură — a unor persoane sau înfăptuiri reale cu chipuri sau realizări ideale, pentru sublinierea calității primelor, este un răspândit procedeu artistic medieval, de origine platoniciană, pe care îl constatăm și în epoca lui Neagoe Basarab. Astfel, în *Viața Sfântului Nifon*, activitatea religioasă a lui Neagoe Basarab este comparată cu cea a lui David din *Vechiul Testament*: „Și cum rădică David chivotul legii Domnului, așa și Neagoe Vodă rădică biserica cea căzută“⁵⁷. În frumoasa icoană păstrată până astăzi, unde este evocată durerea doamnei Despina la moartea fiului său Theodosie, constatăm un paralelism de aceeași natură.

Un paralelism între chipul și înfăptuirea cneazului Lazăr și propria sa imagine și realizare a fost gândit desigur de către Neagoe și înfăptuit de meșterii succesorului și ginerelui său. Acest paralelism înalță chipul cneazului Lazăr la rangul unui arhetip ideal, care a inspirat, pe de o parte, orientarea politică și religioasă a lui Neagoe Basarab (amândoi urmărind, de fapt, același țel), iar pe de alta, însăși construcția bisericii argeșene.⁵⁸ Paralelismul poate fi constatat și în pomelnicul mănăstirii, care,

alcătuit firește la sfințirea ei, punca pe coloane paralele pe voievozii Țării Românești și „Pomelnicul despoților sârbi“, în frunte cu „Sfântul cneaz Lazăr“.⁵⁹ El transpare, de asemenea, atât în titlul voievodal al lui Neagoe, cu elemente din formularul oficial sârbesc,⁶⁰ cât și în reprezentările sale heraldice, pasărea conturnată, fiind emblema autohtonă, iar vulturul bicefal,⁶¹ însemn al despoților sârbi, glăsuiind despre pretențiile sale de despot. Prin urmare, Neagoe Basarab se prevala nu numai de calitatea de voievod al Țării Românești, ci și de aceea, primită prin soția sa, de despot. Acestei demnități, de origine bizantină, izvorul mai îndepărtat al concepției sale despre lume, al culturii sale și obiectivelor sale politice, îi datorăm și numele bizantin, conferit primului său născut, Theodosie.⁶²

Să nu uităm că Manuil din Corint, marele retor al Patriarhiei din Constantinopol, se adresa în felul următor voievodului Țării Românești: „Preaînălțatului și preastrălucitului și preaslăvitului domn Ioan Neagoe, mare voievod și împărat și autocrat a toată Ungrovlahia... Preaînălțate, preastrălucite, preaevlavioase și preaortodoxe doamne Ioane Neagoe, voievod și împărat și autocrat a toată marea Ungrovlahie“...⁶³

Este evident, așadar, că reprezentarea paralelă a lui Neagoe Basarab și a cneazului Lazăr urmărea să pună în lumină că primul avea în vedere viața și activitatea ultimului. Cneazul Lazăr era nu numai strămoșul doamnei Despina, – calitate care nu ar fi justificat reprezentarea sa pe peretele cuvenit ctitorilor –, ci și un erou al ortodoxiei, mort în luptă, ca și sfinții militari bizantini, reprezentați pe icoanele dispuse între stâlpii pronaosului, pe fața care privea către tablourile votive din încăperea funerară⁶⁴, a căror vitejie și mucenicie o urmase și despotul sârb. Prin urmare, titlul și vulturul bicefal țesut pe caftanul lui Neagoe nu înseamnă numai etalarea unui rang dobândit prin soția sa, ci și încadrarea în șirul luptătorilor pentru menținerea valorilor spirituale ale lumii ortodoxe.

Este sigur că Neagoe Basarab – ca și Radu de la Afumați care îi înfăptuiește dorința și care se zugrăvește într-un al treilea tablou votiv, constituind cu celelalte două un fel de triptic, cu semnificații de continuitate spirituală și politică – s-a gândit și la sporul de prestigiu, pe care îl va avea chipul său alături de cel al cneazului Lazăr, protector de seamă al ortodoxismului balcanic⁶⁵, după cum el însuși își propusese să fie. Nu trebuie să uităm că acest cneaz apărea în biserica lui Neagoe – ca și la Ravanita – cu aureolă în jurul capului (cum erau înfățișați și alți țari sârbi) așa cum putem constata din fragmentul păstrat al acestui portret.⁶⁶

Este probabil că nu întâmplător zugravii lui Radu de la Afumați să fi reprezentat pe cneazul Lazăr și soția sa cu modelul bisericii Ravanita în mâini. Evident ei au transpus întregul tablou votiv din această biserică, cu întreaga familie și cu modelul bisericii, deoarece și Neagoe era reprezentat astfel. Dar biserica Ravanita devenise și un monument simbolic, deoarece adăpostea mormântul cneazului Lazăr, mort pe Câmpia Mierlei (Cossovo) în 1389, luptând împotriva turcilor. Tocmai în această calitate de locaș de veci al unui luptător antiotoman se impusese Ravanita în conștiința creștinilor din Balcani și acest înțeles al ei nu putea fi, desigur, ignorat de descendenții direcți sau indirecti ai cneazului Lazăr, cum erau voievozii Neagoe Basarab și Radu de la Afumați. O baladă din ciclul Cossovian (legată de evenimente de lupte de la Cossovo), culeasă pe la mijlocul secolului trecut⁶⁷, dar al cărei germene s-a ivit, foarte probabil, în anii imediat următori luptei de la Cossovo⁶⁸ este semnificativă pentru reputația simbolică, în lumea balcanică, a bisericii de la Ravanita. Concepută ca un dialog între cneazul Lazăr și viteazul Milos Obilić, balada relevă că biserica Ravanita a fost înălțată de cneaz pentru a asigura rezistența spirituală a poporului său.⁶⁹ Chiar dacă nu a îmbrăcat veșmântul anume al acestei balade, ctitoria Sf. cneaz Lazăr a generat, desigur, legende asemănătoare, care au circulat și

la curtea, frecventată de cărturari sârbi, a domnilor Țării Românești.

Este probabil, așadar, că nu numai stema pe care Neagoe Basarab o încastrează în turnul ctitoriei sale și icoanele care se aflau între stâlpii pronaosului bisericii să fi glăsuț despre spiritul de luptă al voievodului și al succesorilor săi imediați, ci și întreaga biserică, concepută ca un obstacol important în calea invadatorilor, care reușiseră să înfeudeze, dar nu să supună spiritual Țara Românească.

În exteriorul încăperii mormintelor, Radu de la Afumați a poruncit să se zugrăvească o altă categorie de portrete, a căror înfăptuire fusese probabil plănuță – cel puțin în parte – tot de către Neagoe Basarab. Este vorba de portretele voievozilor (Nicolae) Alexandru, Mircea (cel Bătrân) și Radu (cel Mare), care se înșirau la sudul ușii de intrare în biserică. Deoarece acești voievozi trăiseră înainte înălțării bisericii lui Neagoe, suntem siguri că reprezentarea lor nu se leagă de acest monument, ci de apariția, în același moment, a *Cronicii despre Radu de la Afumați*, după cum am arătat⁷⁰. Prezența lui (Nicolae) Alexandru se datorește rolului său de întemeietor al Mitropoliei, precum și de ctitor al bisericii din Câmpulung, care trecea a „descălecătorului”. Despre succesorul său Mircea (cel Bătrân), cronica arată că fusese înmormântat la Cozia. Nu este lipsit de importanță faptul că ctitoriile lui Mircea cel Bătrân se bucurau de un prestigiu deosebit în epoca lui Neagoe Basarab, care dăruiește o serie de hrisoave mănăstirilor „sărăcite” ale acestui voievod, printre care Vișina⁷¹ și Cotmeana.⁷² Desigur că apariția chipului lui Radu cel Mare (care, în mod sigur, nu a făcut nimic pentru biserică găsită ruinată de Neagoe Basarab) nu poate fi explicată decât prin devoțiunea fiului său Radu de la Afumați, ctitorul zugrăvelii.

Prin urmare, în prima fază de pictură, s-au zugrăvit în gropniță trei mari tablouri votive (familiile lui Radu de la Afumați, Neagoe Basarab și cneazului Lazăr), precum și chipul nevârstnicului Theodosie. În pronaosul propriu-zis, la sudul ușii de intrare în biserică s-au adăugat chipurile lui Alexandru (Nicolae), Mircea (cel Bătrân) și Radu (cel Mare). Suita de portrete urma un fir cronologic (cu excepția cneazului Lazăr, reprezentat ca „model”) de la intrarea în biserică la intrarea în naos: Alexandru (Nicolae), Mircea (cel Bătrân) și Radu (cel Mare), Neagoe (Basarab), Theodosie, Radu (de la Afumați).

Compoziția era subtil gândită: celor trei mari tablouri votive, din gropniță, le corespundeau cele trei portrete de lângă intrare. În cele trei tablouri, ctitorii și soțiile lor apăreau întorși către chivotul bisericii. Cei trei voievozi de lângă intrare erau prezenți de asemenea simetric. Alexandru (Nicolae) și Radu (cel Mare), întorși către Mircea (cel Bătrân), înfățișat frontal.

Cea de a doua fază de pictură a portretelor a fost executată după moartea voievodului Radu Paisie (după 1545), deoarece chipul său este transpus din biserică bolniței Coziei (ea însăși zugrăvită la 1543).

Este greu de presupus că această fază să fi avut loc în vremea lui Mircea Ciobanul (1545-1554; 1558-1559). Deși frate cu Radu Paisie, Mircea Ciobanul este numit domn al Țării Românești în ianuarie 1545, în timp ce rivalul său domnea încă, și intră în București la 17 martie al aceluiași an, când fratele său ia drumul exilului. Aceeași acerbă rivalitate poate fi constatată între Mircea Ciobanul și Pătrașcu cel Bun (fiul lui Radu Paisie), care reușește să îi ia tronul între anii 1554 și 1558.

Totodată, ni s-ar părea ciudat ca, atâta vreme cât mai trăia Despina, să se fi zugrăvit în încăperea mormintelor chipul celui de al doilea soț al Roxandei. De altfel, Despina (care trăiește până în 1554) nu ar fi acceptat ca marile tablouri votive din încăperea mormintelor să fie despărțite de noi imagini, care tulburau semnificația inițială a acestei suite de chipuri, hotărâtă de Neagoe însuși, capul familiei și marele ctitor.

Este adevărat că Radu Paisie fusese egumen al mănăstirii Argeș, că el zugrăvise

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

și sfințise biserica cu hramul Sf. Petru și Pavel, construită de fratele său Radu de la Afumați. Dar importanța dată chipului său, care concurează pe aceea a portretului lui Neagoe însuși, vădește un sentiment de pietate pe care nu îl putea avea decât fiul său, Pătrașcu cel Bun.

Știm că Despina se refugiază la Sibiu, în timpul domniei lui Mircea Ciobanul, unde moare, în 1554. Aflăm, de asemenea, că osemintele ei sunt aduse în țară de-abia în 1556, când pe tronul Țării Românești se afla Pătrașcu cel Bun, de către mitropolitul Anania. Acest ierarh joacă un rol deosebit în viața lui Radu Paisie și a fiului său Pătrașcu cel Bun. Înălțat în rangul de episcop al Buzăului de către Radu Paisie, la 1541 (anul căsătoriei voievodului cu Roxanda, fosta soție a fratelui său Radu de la Afumați) și la cel de mitropolit în 1544, Anania fuge în Transilvania o dată cu mazilirea lui Radu Paisie, probabil la Sibiu, unde se afla și doamna Despina. Mitropolitul Anania revine în țară cu Pătrașcu cel Bun, în 1554, și în 1556 aduce la Curtea de Argeș osemintele doamnei Despina, punând să se sculpteze piatra ei de mormânt. O dată cu detronarea lui Pătrașcu cel Bun, mitropolitul Anania ia din nou drumul exilului⁷⁴.

Iată de ce considerăm că în anul 1556, anul reînhumării doamnei Despina, a avut loc faza a doua de pictare a portretelor din pronaosul bisericii lui Neagoe, când a fost zugrăvit chipul lui Radu Paisie, tatăl lui Pătrașcu cel Bun.

Această fază se vădește – după cum putem să ne dăm seama după portretele lui Radu Paisie și Marcu, existente încă – de o calitate inferioară picturii lui Dobromir, din 1526⁷⁵. În 1556, s-au acoperit suprafețele considerate improprii de către zugravii fazei anterioare, cele de pe pilaștri, apoi dintre muchiile zidurilor și ferestre. În prima fază, fusese lăsat un spațiu între chipurile din gropniță și cele de lângă intrarea în biserică (colțul sud-vestic al pronaosului), care acum este acoperit cu chipuri.

Intenția lui Pătrașcu cel Bun a fost de a hărăzi tatălui său un tablou cu nimic mai prejos decât cel al lui Neagoe sau Radu de la Afumați. Iată de ce, deasupra portretelor lui Radu Paisie și Marcu (fratele lui Pătrașcu cel Bun), transpuși din biserica bolniței Coziei, voievodul a pus să se zugrăvească chipul lui Iisus binecuvântând, așa cum la portretul marelui ctitor, Maica Domnului însăși cu Iisus binecuvânta familia lui Neagoe. Deoarece tabloul familiei lui Neagoe avea ca pandant pe cel al familiei cneazului Lazăr, s-a imaginat și pentru Radu Paisie un „model“, solicitat de altfel și de legile simetriei. Acest pandant reprezenta pe „Negru Vodă“ (cu inscripția schimbată după jumătatea secolului al XVII-lea în „Radu Negru Vodă“) și pe doamna Ana, transpuși din naosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc, unde figurau inițial ca Vladislav I și doamna Ana.

Este semnificativ faptul că „Negru Vodă“ apare într-o biserică în timpul domniei lui Pătrașcu, cel care în cronica slavă a Țării Românești din secolul al XVI-lea, care începea cu „descălecatul“ lui „Negru Vodă“, este denumit „cel Bun“. Așadar, acest voievod, primul prezentat în culori favorabile de cronică, consemnat cu cognomenul „cel Bun“ este tocmai acela care apreciind această lucrare, redactată în mediu boieresc, pune să se zugrăvească ca „model“ al tatălui său Radu Paisie, pe „descălecător“⁷⁵.

Vom înțelege mai bine apariția în biserica lui Neagoe a lui „Negru Vodă“ din cronica boierilor Craiovești (mai târziu a Buzăștilor), știind că, spre deosebire de Mircea Ciobanul, Pătrașcu cel Bun încearcă să își consolideze domnia cu ajutorul marii boierimii, cu care se ferește să aibă vreun conflict, „Jurându-și credință și ascultare unii altora, se încheie între domn și marii boieri un pact... Pătrașcu a arătat în cursul domniei o totală îngăduință față de particularismul boieresc, cei trei ani ai domniei lui constituind un fel de pauză în desfășurarea luptelor feudale interne“...⁷⁶.

PAVEL CHIHAI A

Este interesant să observăm, de asemenea, că Pătrașcu cel Bun caută un „model” al tatălui său în cronica Țării Românești și nu în trecutul ortodoxismului balcanic. Poate prin aceasta, nepotul lui Radu cel Mare a vrut să pună în lumină vechea ramură dinastică, pe care o considera cea legitimă, contestând ascendența, argumentată pe filieră religioasă, a lui Neagoe Basarab. Oricum, fie izvorâtă dintr-un sentiment familial, fie dintr-unul mai larg, care privea trecutul Țării Românești, această conștiință de sine favorizată de cronica țării constituie un spor în cultura românească, a cărui dovadă o constituie pentru noi însuși chipul lui „Negru Vodă”.

Dar în afară de portretul tatălui său Radu Paisie și „modelul” acestuia „Negru Vodă”, Pătrașcu cel Bun pune să se zugrăvească și chipul lui Vladislav (III, domnind cu întreruperi între 1523 și 1525), cel care dăruise mănăstirii jumătate din cășăria județului Pădureț pentru locul de popas al călătorilor, din fața porților mănăstirii⁷⁷. Portretul lui Vladislav III nu ar fi putut apare în apropierea mormântului rivalului său Radu de la Afumați decât după moartea Despinei și Roxandei. Pe suprafața dintre fereastra sudică a zidului vestic și muchia zidului se aflau pictați, tot în poziție frontală, cu brațele pe piept (ca și Vladislav III, pandant al lui Theodosie, zugrăvit în aceeași poziție), Vintilă voievod (Vlad Vintilă de la Slatina), frate cu Radu Paisie (deci unchiul lui Pătrașcu cel Bun, care are și el un fiu numit Vintilă) și Vlad cel Tânăr (Înecatul), fiul lui Vlăduț, deci văr cu Radu Paisie. Prezența lui „Vintilă voievod” și a lui Vlad cel Tânăr, ne evocă un hrisov al mănăstirii din vremea egumenului Paisie (viitorul domn Radu Paisie), prin care Vlad Vintilă (1532-1535) întărește ctitoriei lui Neagoe importantele mori din Berilești, dania lui Vlad cel Tânăr (1530-1532)⁷⁸.

După cum am arătat, adaosurile lui Pătrașcu cel Bun tulbură compoziția portretelor din gropnița lui Neagoe, așa cum o gândise însuși primul ctitor. Totodată, poziția personajelor nu este cea mai indicată — dacă reconstituim succesiunea tablourilor — dimpotrivă. Astfel, voievodul Marcu era prezentat stând cu spatele la cneazul Lazăr, iar Radu cel Mare rămăsese înfățișat de asemenea cu spatele la chipul celor doi noi ctitori, Vlad Vintilă și Vlad cel Tânăr. Chipurile înfățișate cu brațele încrucișate pe piept (în prima fază doar copiii, inclusiv voievodul Theodosie, care avea numai 16 ani în momentul morții sale⁷⁹) se înmulțesc, apărând Vladislav III, Vlad Vintilă și Vlad cel Tânăr, ultimii doi reprezentați unul în spatele celuilalt, într-o economie de spațiu, pe care primul ctitor nu ar fi îngăduit-o.

Totodată, succesiunea cronologică inițială nu mai era respectată. Între chipurile lui Radu cel Mare și Neagoe se interpun cele ale lui Vlad Vintilă și Vlad cel Tânăr (primul 1530-1532; al doilea 1532-1535), apoi al lui Vladislav III, contemporanul lui Radu de la Afumați.

În sfârșit, observăm că dispoziția tablourilor lui Neagoe și a „modelului” său, cneazul Lazăr, este inversată: „modelul” „Negru Vodă” apare lângă tabloul familiei lui Neagoe și chipul lui Radu Paisie lângă cel al familiei cneazului Lazăr. În noua compoziție, precursorul lui Neagoe poate trece drept „Negru Vodă”, iar al lui Radu Paisie, cneazul Lazăr. Este totuși o lipsă de considerație pentru voința primului ctitor, pe care nu o putea avea nici un membru al familiei lui Neagoe.

Desigur că unicul scop urmărit în faza a doua a picturii a fost acela de a zugrăvi chipul lui Radu Paisie, fostul egumen și ctitor al unui paraclis din mănăstire și, în primul rând, tatăl voievodului de pe tron, Pătrașcu cel Bun. Este greu să apreciem legitimitatea acestei intervenții ulterioare în pictura bisericii, precum și a celei de a treia, de care ne vom ocupa mai jos. Un fapt cert este că în gropnița familiei lui Neagoe, în care se aflau mormintele familiei acestui voievod (cu excepția celui al lui Radu de la Afumați) chipurile ramurii Vlădeștilor — succesorii lui Vlad Călugărul —

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

întrec în număr și ajung să risipească caracterul familial pe care Neagoe, care se dorea întemeietor de dinastie, îl lăsase cu limbă de moarte. Unicul urmaș al lui Neagoe, nevârstnicul Theodosie, se pierde printre chipurile lui Radu de la Afumați, Radu Paisie, Vlad Vintilă și Vlad cel Tânăr, cu toții fii sau nepoți ai lui Radu cel Mare, de asemenea prezentat.

Pentru noi însă, faza de pictură a lui Pătrașcu cel Bun, ilustrând, într-un fel, *Cronica despre Radu de la Afumați*, ne vorbește de o mare prefacere în viziunea cărturarilor din Țara Românească, o importantă trecere de la conștiința ecumenică, ortodoxă, la aceea românească propriu-zisă.

Cea de a treia fază de pictură din biserica lui Neagoe aparține voievodului Alexandru II Mircea, care s-a reprezentat pe pilastrul din nordul ușii de intrare, cu fiul său Mihnea (viitorul voievod Mihnea Turcitul). Pe suprafața alăturată dintre pilastru și ușă, voievodul a zugrăvit pe tatăl său Mircea (Pretendentul), care a domnit din octombrie 1509 până în ianuarie 1510. Imaginea acestuia din urmă este evident un portret de familie, Mircea Pretendentul nefigurând în nici unul din documentele locașului.

Este foarte probabil ca tot Alexandru II Mircea să fi zugrăvit pe pilastrul din sudul ușii de intrare pe străbunicul său „Vlad“ (Dracul sau Țepeș)⁸⁰, considerând că se făcuse o nedreptate omițându-se chipul acestuia dintre cele pe care le considera ale ctitorilor vechiului locaș dăruit de Neagoe (în realitate, după cum am văzut, ctitorul era Vlad Dracul, tatăl lui Vlad Țepeș). Din nefericire, noi nu știm cum arăta acest portret, șters la începutul secolului al XIX-lea și nici măcar transcrierea exactă a inscripției sale, pentru a avansa o opinie mai fermă în legătură cu identitatea lui. De unde ar fi putut proveni oare chipul lui Vlad Țepeș? Mănăstirea Govora fusese dăruită de Albul cel Mare, încă în timpul domniei lui Țepeș, apoi reconstruită din temelie de Radu cel Mare; prima biserică a mănăstirii Argeș dispăruse de asemenea. La mijlocul secolului al XVI-lea, chipul lui Țepeș se afla poate în biserica sa din Târgșor sau în aceea din Comana. Oricum, portretul lui Țepeș este purtat de strănepotul său, Petru Șchiopul, în exil la Bolzano, împreună cu *Învățăturile* lui Neagoe Basarab⁸¹ și alte amintiri de familie. Este firesc să ne gândim că fratele lui Petru Șchiopul, Alexandru II Mircea, a zugrăvit și chipul bunicului sau străbunicului său în biserica înălțată pe temelii ctitoriei Drăculeștilor.

Prin noile portrete, în cea de a treia fază a picturii din naos, se dădea un nou sens înșirării „vechilor ctitori“, fără să se intervină în încăperea mormintelor și a ctitorilor noii biserici. Foarte probabil că Alexandru II Mircea nu a urmărit adăugarea unor ctitori, pe care îi socotise importanți în viața mănăstirii sau care făcuseră parte din familia lui Neagoe (cum era cazul lui Radu Paisie, cel de al doilea soț al Roxandei). El avea a repara o nedreptate a lui Neagoe și a familiei sale: aneantizarea rolului pe care îl avuseseră Drăculeștii (în primul rând Vlad Dracul) la înălțarea primei biserici de pe acel loc și al doilea locaș al Mitropoliei.

În cea de a treia și ultimă fază, se zugrăvesc, presupunem, ctitorul primei biserici, „Vlad“ (Dracul), precedat de chipurile existente, anterioare în timp, ale lui (Nicolae) Alexandru și Mircea (cel Bătrân). Prezența chipurilor succesorilor lui Vlad Dracul, Alexandru II Mircea și Mircea Pretendentul în biserica lui Neagoe, cu care nu aveau nici o legătură, nu ne-o putem explica decât prin dorința voievodului Alexandru II Mircea de a sublinia rolul familiei sale în trecutul așezării religioase.

Trebuie să observăm că locul unde a fost zugrăvit „Vlad“ se potrivește cu cel pe care îl ocupa în cronica țării Vlad Țepeș, adică între chipurile lui Mircea cel Bătrân și Radu cel Mare, ceea ce a convins pe episcopul Iosif să îl identifice cu Vlad Țepeș și cu o pripită aversiune să îl șteargă⁸².

PAVEL CHIHAI A

Cu această ultimă intervenție – anularea chipului celui ce va fi fost ctitor al primei așezări religioase, pe considerentul cruzimii fiului său, subliniată de cronica țării – succesiunea fazelor de zugrăvire a chipurilor voievodale din biserica lui Neagoe ia sfârșit. Va urma însă distrugerea unora dintre aceste portrete și deteriorarea altora la „restaurarea” din 1874-1886.

Semnificația portretelor din biserica lui Neagoe Basarab se leagă, după cum am văzut, de mai bine de jumătate de secol de înfăptuiri și năzuințe ale voievozilor din Țara Românească, între domniile lui Neagoe și Alexandru II Mircea. Este evident că portretele cu caracter votiv, funerar sau de familie sunt importante. Dar cele mai semnificative portrete, cele care glăsuiesc nu numai despre viziunea unui voievod, ci și a unei epoci, sunt modelele, arhetipurile pe care și le aleg voievozii sau le hotărăsc urmașii lor pentru a le simboliza efortul de înfăptuiri politice și religioase. Am constatat astfel o modificare semnificativă a acestor simboluri în primul sfert al secolului al XVI-lea, remarcând că, o dată cu spiritul ecumenic, se pun în valoare voievozii vestiți ai Țării Românești – consemnați și în cronica contemporană – pentru ca, mai târziu, către jumătatea acestui secol, conștiința începuturilor proprii ale Țării Românești să se adâncească.

Note

¹ D. Onciul, *În chestiunea bisericii Domnești de la Curtea de Argeș*, în *B.C.M.I.*, VIII (1915), p. 57 și 142.

² *D.R.H.*, B, I, nr.298, p. 486-489.

³ Maria-Ana Musicescu și Grigore Ionescu, *Biserica Domnească din Curtea de Argeș*, București, 1967, p. 16.

⁴ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române...*, p. 378.

⁵ Vezi p. 44.

⁶ Motiv pentru care N. Iorga insista asupra prezenței chipului lui Basarab în biserica Sf. Nicolae Domnesc (Vezi N. Iorga, *Domnii români după portrete și fresce contemporane*, Sibiu, 1930, p. III).

⁷ Vezi p. sq. Este semnificativă continuitatea pe care o constatăm la o altă biserică, închinată tot Sf. Nicolae, de la Cutlumus, Athos. Dintr-o scrisoare adresată de Vladislav I lui Hariton, catigumenul acestei mănăstiri, în septembrie 1369, deducem că tatăl său, voievodul Nicolae Alexandru, pusese temelii în incinta așezării. Vladislav I ridică mănăstirea „făcând astfel pomană părinților domniei mele și mie... pentru viața de acum, iar pentru cea ce va urma iertarea păcatelor noastre”. (*D.I.R.*, XIII, XV, B, I, nr.11, p. 16).

⁸ Vezi fig. 15.

⁹ Vezi p. 15.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Vezi J. H. v. Hefner-Alteneck, *Trachten, Kunstwerke und Gerätschaften...*, vol.III, ed. a II-a Frankfurt, 1885, p. 199. (Sculptură datată 1350-1390.) Și în mormântul lui Vladislav I s-a găsit centura cavalească prinsă de un șnur cu chucuri. (Vezi *C.D.A.*, fig. 145, p. 140 și pl.XI.)

¹² Vezi p. 191-193.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Soția lui Vladislav I apare cu numele Ana în documente. Similitudinea scufei doamnei din tabloul votiv și cea pe care o constatăm la mormântul ctitorului încurajează datarea ambelor în cel de al treilea sfert al secolului al XIV-lea.

¹⁵ N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeș. Probleme de geneză și evoluție*, în *Bul. Mon. Ist.*, (1971), nr.3, p. 17.

¹⁶ *C.D.A.*, p. 31.

¹⁷ A. Sacerdoțeanu, *Mormântul de la Argeș și zidirea bisericii Domnești*, în *B.C.M.I.*, XXVIII (1935), p. 55, nota 1.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- 18 Vezi n.54.
- 19 Vezi p. 22-23.
- 20 Răzvan Teodorescu, *Artă și societate în Țara Românească a veacului al XIV-lea*, în *S.C.I.A.*, Seria artă plastică, tom 19 (1972), nr.1, p. 15, nota 52.
- 21 Vezi p. 228.
- 22 Vezi n.15.
- 23 N. Iorga, *Cronică*, în *Revista istorică*, IX (1923), p. 193. „A se fi făcut o Mitropolie nouă la 1359, când nu era gata biserica domnească, la care se lucra în 1351, mi se pare neadmisibil...”
- 24 Vezi N. I. Okunev, *Les portraits des rois donateurs dans la peinture religieuse serbe*, în *Byzantinoslavica*, 1930, p. 97. (Vezi p. 24, n.84.)
- 25 I. Mihail, *Pictura bisericii domnești din Curtea de Argeș*, în *C.D.A.*, p. 182.
- 26 O. Tafrali, *Monuments byzantins de Curtea de Argeș*, Paris, 1931, p. 175.
- 27 A. Protich, *Un modèle des maîtres bulgares du XV-e siècle*, în *Mélanges Kondakov*, Praga, 1926, p. 103-104.
- 28 S. Radojic, *Monuments artistiques à Chilandari*, în *Shornik Radova*, Belgrad, 1955, fig. XLIV.
3. 29 Vezi V. Brătulescu, *Artă veche românească*, București, 1938, p. 1.
- 30 Păstrat la Muzeul episcopiei din Râmnicul Vâlcea, reprod. în V. Brătulescu, *Frescele din biserica lui Neagoe de la Argeș*, București, 1942, fig. 22, p. 20. În acest volum găsim reproduse în culori și celelalte portrete care ni s-au păstrat din biserica lui Neagoe.
- 31 Păstrat în Secția de stampe a Muzeului de Artă al României.
- 32 Bibl. Academiei, Secția Stampe, Gr. IV/EI sub titlul *Portretele domnilor români*, seria I. Sunt reprezentati „Alexandru Basarab (1320-1360)” (în realitate Nicolae Alexandru), „Vladislav I (1360-1372)” (în realitate Vladislav III), „Radu Basarab (1372-1382)” (în realitate Vladislav I), „Mircea cel Bătrân”, „Radu cel Mare”, „Neagoe și Despina”, „Radu de la Afumați și Roxanda”. Desenele datate 1884 (deci după „restaurarea” André Lecomte du Noüy), au fost copiate după Gh. Tattarescu.
- 33 Bibl. Academiei, Secția Stampe Gr. II/A3. Litografia lui Neagoe și a Despinei.
- 34 Bibl. Academiei, Secția Stampe Gr. IV/3. Apar reprezentati „Vintilă Basarab, 1533” (Vlad Vintilă de la Slatina), „Vladislav Basarab” (Vladislav III). Vezi cap.12, „Excursiile arheologice din 1860 și 1861 ale maiorului D. Pappazoglu”, în *Artă Medievală*, vol.IV, partea a doua.
- 35 Bibl. Academiei, Secția Stampe G.S.I./C2 sub titlul „Rodolphe le Noir, prince de Valachie. Roxane, princesse de Valachie” (în realitate Radu de la Afumați și doamna Roxanda). O serie de alte copii după portretele din biserica lui Neagoe sunt reproduse de V. Brătulescu, *Frescele din biserica lui Neagoe de la Argeș...*, fig.24, p. 21; fig. 25, p. 22; fig.26, p. 23; fig. 27, p. 24. Există, de asemenea, o serie de alte litografii de epocă fanteziste lipsite de importanță.
- 36 L. Ressenberger, *Die bischöfliche Klosterkirche bei Kurtea de Argysch*, Viena, 1860, p. 16. Lucrarea este scrisă în anul 1857.
- 37 A. Pelimon, *Impresiuni de călătorie în România*, București, 1859, p. 79.
- 38 Al. Odobescu, *Episcopia de Argeș*, în *Convorbiri literare*, nr.1-2 (1915), p. 1110. Lucrarea a fost scrisă în 1860.
- 39 Gr. Musceleanu, *Curtea de Argeș*, în *Calendarul antic*, 1862, p. 75. Lucrarea a fost scrisă înainte de octombrie 1861.
- 40 Relevee cu denumirea scenelor desfășurate pe pereții bisericii lui Neagoe ne-au fost puse la dispoziție de regretatul prof. Grigore Ionescu.
- 41 Ion Radu Mircea, *Rélations culturelles roumano-serbes en XVI-e siècle*, în *Revue des études sud-est européennes*, tom I (1963), nr.3-4, p. 390.
- 42 N. Iorga (*Domnii români după portrete și fresce contemporane...*, p. IV) arată că portretul lui Radu cel Mare de la Curtea de Argeș este copia evidentă a celui de la mănăstirea Govora. Într-adevăr, atât motivele ornamentale ale brocardului de Veneția, cât și, mai cu seamă, trăsături ale costumului (cum ar fi mânecile false caracteristice care cad până aproape de poalele castanului), surprinse de zugravul de la Argeș, care probabil nu le-a înțeles, vădește că împrumutul s-a făcut de la Govora la Argeș și nu invers. Amintim că biserica lui Radu cel Mare de la Govora a fost găsită „învechită și crăpată”, după cum glăsuiește pisană din 1711, prin urmare, la dărâmare, s-a putut desprinde fresca ctitorilor pentru copierea ei în noul locaș.
- 43 *Ibidem*, p. VI. Emblema vulturului cu două capete (fig. p. 80) care apare la cele două portrete ale

PAVEL CHIHAI A

lui Mircea cel Bătrân de la Cozia, în biserica mare și în cea a bolniței (vezi Răzvan Theodorescu, *Despre arta inserii sculptat și pictat de la Cozia*, în S.C.I.A., Seria artă plastică, tom 16, 1969, nr.2, passim) nu se mai constată la chipul care se afla în biserica lui Neagoe, deoarece zugravii nu au transpus portretele cu însemnele lor. (Nici cneazul Lazăr nu apare cu vulturii bicefali pe care îi constatăm în portretul-model de la Ravnitz.) Numai chipului lui Neagoe i s-au adăos vulturii despotici.

⁴⁴ N. Iorga, *Domnii români după portrete și fresce contemporane...*, p. 67 sqq.

⁴⁵ Portretele pot fi încadrate în timp în felul următor: Neagoe, Theodosie și Radu de la Afumați, reprezentați cu caftan, aparțin începutului secolului al XVI-lea; Radu Paisie, Marcu, Vladislav III, Vlad Vintilă, Vlad Înecatul și Mircea Pretendentul sunt înfățișați cu costume tipice pentru mijlocul secolului al XVI-lea, cu lungi mâneci false sub care constatăm mâneci colante. Alexandru II Mircea și fiul său Mihnea Turcitul apar cu contese, cu mânecute până la cot, cum se purta în ultimul sfert al secolului al XVI-lea. Cei trei voievozi din secolul al XVI-lea sunt înveșmântați, de asemenea, cu costumele epocii respective (vezi Corina Niculescu, *Istoria costumului de curte în țările române, Secolele XIV-XVIII*, București, 1970, passim). Voievozii din prima fază de pictură nu poartă cruci în mână (cu excepția cneazului Lazăr), cei din faza a doua au mâinile încrucișate peste piept sau poartă cruci simple, iar cei din ultima fază poartă cruci de care se află legate ștergare, asemănătoare celor pe care le constatăm la portretele din biserica mănăstirii Snagov, din timpul lui Petru cel Tânăr. Vezi cap. *Portrete din biserica mănăstirii Snagov, în Artă medievală*, vol.II, partea a doua.

⁴⁶ Copiii lui Neagoe Basarab din acest tablou votiv sunt următorii: Theodosie, Pătru, Ioan, Stana, Roxanda și Anghelina.

⁴⁷ Identificarea imaginii acestui monument la Ioan Radu Mircea, *Rélations culturelles...*, p. 14, n.53.

⁴⁸ Copiii cneazului Lazăr din acest tablou votiv sunt probabil Lazăr și Ștefan (*Ibidem*, p. 14).

⁴⁹ A. Pelimon (*Impresii de călătorie în România...*, p. 80) arată că „episcopul Iosif, neputând suferi d-a vedea persoana lui Țepeș pe peretele Sf. biserici a pus de l-a șters și-n locul lui se află Sf. sa zugrăvit”; Al. Odobescu scrie de asemenea (*Episcopia de Argeș...*, p. 1111) că „Iosif, episcopul de Argeș, ce se zice din porunca episcopului Ilarion, a fost zugrăvit în locul lui Io Vlad Țepeș”. (Iosif de Sivas: 1793-1820 Ilarion: 1820-1823; 1828-1845.)

⁵⁰ Pictorul G. Tattarescu nu a respectat ordinea reală a portretelor atunci când le-a desenat. El a ținut să le numereze în ordine cronologică (începând cu „Radu Negru” și „Ana”). Explicațiile genealogice care însoțesc numele voievodale sunt preluate – așa cum precizează G. Tattarescu însuși – din *Cronologia* lui C. Aninoșanu. Un *Cronograf al Argeșului* este pomenit și de către I. D. Petrescu (*Scrieri și scrisori*, Bibl. Academiei, ms 3748). C. D. Aricescu citează din această lucrare „La leatu 1236, zice bătrânul Aninoșeanu, venind Batie cu tătarii”. Gr. Musceleanu (*Calendaru anticu*, 1862, p. 77) transcrie pisană a „2-a a lui Neagoe... mai depărtată de ușă” de la mănăstirea Argeș „după bătrânul C. Aninoșeanu”. Prin urmare, ar fi existat o *Cronologie* pierdută scrisă în mănăstirea Argeș de către „bătrânul Aninoșeanu”, precum și transcrieri după vechi inscripții care se aflau în mănăstire. Cine era acest interesant cărturar? Ioan Răuțescu (*Un manuscris din 1833 privitor la zidirea și înființarea unei biserici lângă orașul Câmpulung-Muscel*, în *Glasul Bisericii*, XIX (1960), nr.9-10, passim) ne informează că numele său era în realitate Dositei Aninoșeanu (el a fost confundat cu nepotul său Constantin Aninoșeanu, negustor din Câmpulung, căruia i-a lăsat manuscrisele sale). Născut în 1755, diaconit în 1781, este ridicat la rangul de arhimandrit în 1804. În 1811 se mută la episcopia Argeșului, unde a murit la 23 iulie 1812 (Vezi și la A. Sacerdoțeanu, *Pomelnicul mănăstirii Argeșului*, în B.O.R., LXXXIII (1965), nr.3-4, p. 325 „Pomelnicul Sf. arhim. proin Aninoșanul”). Lasă moștenitor pe Constantin Aninoșanul, negustor din Câmpulung, la rândul său unchiul cărturarului Ghenadie Aninoșanu (episcop de Argeș între anii 1865-1868, de la care ni s-au păstrat câteva cărți (vezi și Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel, Monografie istorică*, Câmpulung, p. 53). Constantin Aninoșanu moștenește manuscrise importante de la unchiul său Dositei. Astfel, C. D. Aricescu ne informează despre „Cronicile vornicului Ureche ș-ale lui Miron Costin, împrumutate dlui I. Brezoianu, ce le-a dat dlui Laurian de a le imprima”, precum și „o Hronologie a prinților din România, regulată după hrisoave autentice, de un unchi al numitului”. Este vorba evident de *Cronologia* la care se referă și G. Tattarescu. C. D. Aricescu (*op. cit.*, p. 55) mai amintește și „*Cartea Letopiseșul Țării Moldovei* a lui Nicolae Costin (Bibl. Acad. Rom., Secția ms.2601) găsim însemnarea Aninoșan.” Constantin Aninoșanu donează un mare număr de cărți bisericii de la Apa Sărată, mai jos de

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Câmpulung“ (Ioan Răuțescu, *Un manuscris din 1833...*). În 1821, anul revoluției lui Tudor Vladimirescu, se refugiază la Fundata, iar în 1830 ridică o biserică la Mărcuș. Ioan Răuțescu (*loc. cit.*) arată că aici se păstrează și o copie fotografică după manuscrisul privitor la înființarea acestei biserici, cu hramul Dumineca Mare a tuturor sfinților, din 28 mai 1833. Dar la poziția Posesori de la Secția de ms. a Bibliotecii Academiei, găsim „C. Aninoșanu, Istoria unei biserici“ (cele de la Mărcuș). Suntem siguri că cercetările care se impun vor da la iveală manuscrise interesante din biblioteca cărturarului argeșean Dionisie Aninoșeanu, poate și *Cronologia* sa.

⁵¹ Gr. Tocilescu, *Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeș*, București, 1887, p. 45; *Inscripțiile medievale ale României*, I, 1965, nr.577, p. 478-479.

⁵² Emil Lăzărescu, *Biserica mănăstirii Argeș*, București, 1967, p. 15 și 17.

⁵³ *Inscripțiile medievale...* p. 478-479.

⁵⁴ Despre dreptul de a se numi mari ctitori ai voievozilor care efectuau zugrăveala unei biserici, vezi Sorin Ulea, *Datarea frescelor bisericii mitropolitane Sfântul Gheorghe din Suceava*, în *S.C.I.A.*, tom 13 (1966), nr.2, p. 219-222. Pentru Țara Românească, vezi, îndeosebi, *D.I.R.*, XVI, B, I, nr.103, p. 103-105 (documentul dăruit de Neagoe Basarab la 13 decembrie 1514, mănăstirii Dealu.): „... m-am străduit... și l-am împodobit cu Sfânta Scriptură... să ne numim și noi ctitori cu mai sus-numitul Radu Voievod, ctitor și clăditor al acestui hram“. Tot în calitate de mari ctitori ai zugrăvelii sunt reprezentați în biserica Sf. Nicolae Domnesc, Vladislav I și doamna Ana. Găsim semnificativă asociația la ctitorie din scrisoarea lui Vladislav I adresată lui Hariton, catigumenul mănăstirii Cutlumuș, din septembrie 1369 (vezi nota 7): „...i-am cerut ca și Domnia mea, adică să plătească cheltuiala pentru această lucrare, iar el să se trudească și ostendindu-se să clădească și să dreagă până la capăt. Și suntem amândoi deopotrivă ctitori“.

⁵⁵ Despre funcțiile încăperilor pronaosului supralărgit al bisericii lui Neagoe și despre semnificația cruciată a icoanelor dintre coloanele acestui pronaos a tratat Emil Lăzărescu în *O icoană puțin cunoscută din secolul al XVI-lea și problema pronaosului bisericii mănăstirii Argeșului*, în *S.C.I.A.*, Seria artă plastică, tom 14 (1967), nr.2, p. 187-199. (Vezi cap. „În legătură cu pietrele de mormânt ale bisericii Mănăstirii Argeș“, în *Artă medievală*, vol.II, partea întâi...)

⁵⁶ Ion Radu Mircea, *Rélations culturelles...*, p. 14, n.53.

⁵⁷ *Istoria Țării Românești* (ed. C. Grecescu și Dan Simionescu), București, 1959, p. 23.

⁵⁸ Vezi cap. „Despre pronaosul bisericii lui Neagoe Voievod din Curtea de Argeș“, în *Artă medievală*, vol.II, partea întâia.

⁵⁹ Vezi A. Sacerdoțeanu, *Pomelnicul mănăstirii Argeșului...*, p. 305-306.

⁶⁰ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, București, 1905, p. 146, notă.

⁶¹ Stema lui Neagoe Basarab, având ca emblemă vulturul bicefal, apare pe caftanul zugrăvit în tabloul votiv, cât și în pecetea pe care o conferă orășenilor din Argeș, unde Neagoe reface casa domnească.

⁶² Vezi și apelativul lui Neagoe din *Învățăturile către fiul său Theodosie* (ed. Minerva, 1970, cap. II, p. 230), „... tuturor câți suntem unșii lui Dumnezeu și împărați creștinești și domni, pre carele va alege Dumnezeu și va da în mâna lui să păzească turma cea împărătească a lui Hristos“. Matei Cazacu alege Dumnezeu și va da în mâna lui să păzească turma cea împărătească a lui Hristos“. Matei Cazacu propune, pe drept cuvânt, să se lege numele lui Theodosie, fiul lui Neagoe, de următorul pasaj din Gavriil Protul: „Deci îi veni cuget și gând bun Dumnezeesc în inima lui, ca și mai demult Teodosie cel Mic împărat să mute moaștele sfântului Ioan Hristostom, de la Cucus în Țarigrad ca să dea ertare și tămăduire împăratei sale Evdoxiei împărăteșe, într-aceia chip asemănă și creștinul Neagoe vodă“ (Matei Cazacu, *De maicei sale Evdoxiei împărăteșe*, într-aceia chip asemănă și creștinul Neagoe vodă“, în *Glasul Bisericii*, XXVI (1967), nr.7-8, nota ce a clădit Neagoe Basarab biserica mănăstirii Argeșului, în *Glasul Bisericii*, XXVI (1967), nr.7-8, nota 47, p. 783 și p. 784). Importanța care se dă împăratului Constantin cel Mare și înfăptuirilor sale în *Învățăturile* a fost subliniată de Dan Zamfirescu (*Introducere la Învățăturile...*, p. 33-37).

⁶³ Vezi *România Literară*, nr.51 (1969), p. 13.

⁶⁴ Emil Lăzărescu, *O icoană puțin cunoscută...*, p. 196-197.

⁶⁵ Vezi eseul lui Manole Neagoe, *Despre politica externă a lui Neagoe Basarab*, în *Studii*, tom 19 (1966), nr.4, p. 745 sqq.

⁶⁶ Vezi n.30. În sprijinul opiniei că imaginea cneazului Lazăr avea o aureolă în jurul capului – și că prin urmare fragmentul păstrat îl reprezintă – invocăm și faptul că în mănăstirea Ravanita el apare zugrăvit tot astfel. R. Walsh (*Narrative of a journey from Constantinople to England*, London, 1828, p. 27) menționează că „Radu și alți voievozi, cu soțiile lor, erau amestecați cu sfinți și fecioare martire“. În enumerarea portretelor, Gr. Musceleanu (*Calendaru anticu...*, p. 75) îl menționează „Sf. Cneaz Lazăr“.

⁶⁷ Balada culeasă de Vuk Karagić (*Srpske narodne pjesme*, Beciu, 1815) este menționată de Gabriel Millet (*L'ancien art serbe, Les églises*, Paris, 1919, p. 8).

PAVEL CHIHAI A

⁶⁸ Vezi Max Braun, *Kosovo, Die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung*, Leipzig, 1938, passim.

⁶⁹ Cneazul Lazăr – spune balada – dorea să construiască biserica Ravanîța din argint, să o acopere cu aur și s-o împodobească cu perle. Milos Obilić îi citi din *Biblie* pasajul din *Cartea Regilor*, interpretându-l ca pe o prevestire a năvălirii turcilor și a supunerii regatului. Din plumb, turcii urmau să facă tunuri, din pietrele prețioase, bijuterii. Atunci Lazăr îi răspunse: „Vom tăia marmoră din carieră și vom construi biserica din piatră. Turcii ne vor lua într-adevăr regatul, dar în locașurile credinței noastre se va sluji până la Judecata din urmă, pentru că din piatră ei nu vor putea lua decât piatră”. (La G. Millet, *loc. cit.*).

⁷⁰ Vezi Artă medievală, vol.II, partea a doua.

⁷¹ *D.I.R.*, XVI, B, I, nr.89, p. 89-92.

⁷² *D.I.R.*, XVI, B, I, nr.137, p. 136-137.

⁷³ Vezi Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, II, partea întâi..., p. 159.

⁷⁴ N. I. Șerbănescu, *Mitropolii Ungrovlahiei*, în *B.O.R.*, LXXVII (1959), nr.7-10, p. 756-759.

⁷⁵ În afară de deosebirile evidente de factură între pictura portretelor din prima fază, aparținând lui Dobromir, și cea din faza a doua, remarcăm la aceasta din urmă tonuri care nu există la prima (nuanță închisă de sienna arsă, mov, un roșu palid), precum și valori stângace, din rare hașuri albe. În general, desenul nesigur nu are fermitatea și finețea celei al lui Dobromir.

⁷⁶ *Istoria României* (ed. Academiei), II, București, p. 911.

⁷⁷ *D.I.R.*, XVI, B, I, nr.185, p. 181-182.

⁷⁸ *D.I.R.*, XVI, B, II, nr.173, p. 177-179.

⁷⁹ E. Hurmuzaki, VIII, nr.LXIII, p. 50. Raport din 30 octombrie 1521, despre moartea lui Neagoe și despre înscăunarea lui Theodosie: „li Valachi haveano electo il fiol suo chiamato Theodosio de anni 16“...

⁸⁰ Vezi n.49.

⁸¹ Vezi cap. „Prestigiul Învățăturilor și al ctitoriei de la Argeș a lui Neagoe, la sfârșitul sec. al XVI-lea“, în *Artă medievală*, vol.III, partea întâi.

⁸² Vezi n.49.

Capitolul V

EFIGIILE MONETARE ALE VOIEVOZILOR RADU I ȘI MIRCEA CEL BĂTRÂN

Evocarea meritelor și reconstituirea înfăptuirilor pilduitoare ale lui Mircea cel Bătrân, nu trebuie să lase să treacă neobservat un gen de portret care înfloreste cu osebire în vremea sa, inițiat în timpul domniei tatălui său Radu I și sfârșit cu Dan II: efigia monetară. Dacă portretele din biserici reprezentând pe marele voievod cruciat s-au bucurat de atenție din partea cercetătorilor, chipul său rămas pe rotundele piese de metal și care ar fi putut prilejui interesante analogii cu cele zugrăvite nu a fost considerat cum se cuvine.

Lucrarea de față, care se inserează în cadrul studiilor de iconografie monetară (o ramură a numigrafiei)¹, își propune să prezinte monedele cu efigie ale lui Radu I și Mircea cel Bătrân raportându-le la alte vestigii și reprezentări de epocă. Desigur, înfățișările umane sau simbolurile heraldice de pe monede sunt concepute după legile gravurii monetare, altele decât cele ale gravurii obișnuite. Aici, elementul sugestiv, esențial, semnificativul joacă primul rol și marea calitate a artistului care concepe și execută moneda este de a exprima cât mai mult cu mijloace foarte restrânse, dar cât mai expresive. Aceasta nu înseamnă că figurația monetară va apărea sărăcită sau schematică; se cunosc monede grecești, bizantine sau renascentiste pe care gravorii au izbutit să înfăptuiască capodopere. Dar reducând simbolul (el însuși o substanțializare) la caracterele lui expresive, reprezentarea monetară este dificil de transpus în lumea realului, și, prin urmare, de interpretat. Dacă costumul unui personaj – de portret propriu-zis, nu poate fi vorba la efigiile de pe micile monede românești din secolele al XIV-lea și al XV-lea – redat prin elementele sale caracteristice, este dificil de inserat într-o epocă strâns delimitată, asocierea lui cu însemnul heraldic de pe aceeași monedă poate înlesni o încadrare mai precisă în timp. De fapt, așa cum vom vedea, nu întotdeauna efigia monetară își propune să redea înfățișarea voievodului emitent, deși, în sens absolut, ea îl reprezintă. Dar, adesea, reprezentarea monetară pornește de la aspectul voievodului și, în acest caz, studiul analogic al efigiilor monetare și al portretelor zugrăvite, care ni s-au păstrat în biserici, poate să ducă la rezultate interesante. În străinătate, s-au publicat astfel de lucrări (ca, de pildă, *Etudes de numismatique serbe* a lui Rastislav Marić)² în care sunt reproduse alături reprezentările monetare și cele din tablourile zugrăvite ale acelorași personaje. Putem constata, pe de-o parte, fidelitatea reprezentărilor monetare (care confirmă realismul chipurilor zugrăvite), iar pe de alta, modul în care gravorul a selectat elementele reprezentative din costumul sau însemnele care apar pe pereții bisericilor. Efigia monetară și imaginea zugrăvită, puse alături, se confirmă de cele mai multe ori, alteori se completează și mai întotdeauna ridică probleme interesante. Dar, așa cum am arătat mai sus, reprezentările monetare nu se limitează la efigii și noi ne propunem să analizăm și însemnele heraldice, al căror aspect diferit poate contribui la încadrarea în timp a unor tipuri de monede.

Unul dintre obiectivele studiului nostru este – pe lângă descrierea costumelor și însemnelor heraldice de pe monede și compararea lor cu puținele portrete zugrăvite care s-au păstrat din secolele XIV și XV în Țara Românească, precum și cu veșmîn-

tele găsite în mormintele voievodale din această vreme – stabilirea unor criterii de datare ale monedelor respective cu ajutorul reprezentărilor, contribuind astfel la operația de clasificare generală a monedelor medievale românești.

Pentru a ajunge la stadiul actual al problemei, vom trece mai întâi în revistă preocupările de iconografie monetară din țara noastră în legătură cu monedele voievozilor Radu I și Mircea cel Bătrân.

Cercetări generale despre monedele cu efigie ale lui Mircea cel Bătrân ne-a lăsat, într-o primă lucrare, Const. Moisil, fără a încerca însă o tipologie a lor. Referindu-se, foarte probabil, la unul singur dintre numeroasele tipuri de monede cu efigie de la acest voievod – și anume la cel cu mantie, glob cruciger și lance, având pe revers stema Țării Românești – Const. Moisil consideră că: „obiceiul de a se reprezenta pe monede chipul suzeranului... pare a se fi introdus sub influența dinarilor ungurești, deși modul de reprezentare a domnului diferă întrucâtva de cel unguresc”.³ El însă face observația interesantă, confirmată de cercetările mai noi,⁴ că „studiul tezaurelor contemporane și logica faptelor ne-ar îndreptăți să afirmăm că monedele de tip vechi (afigurative) ale lui Mircea datează din prima perioadă a domniei sale, cele de tip nou dintr-o perioadă posterioară”⁵.

Doi ani mai târziu, în 1915, revenind asupra afirmațiilor din studiul anterior, Const. Moisil⁶ susține punctul de vedere că efigiile păstrază reprezentarea cea mai autentică a voievozilor, depășind chiar veridicitatea portretelor de ctitori. El contestă că înfățișarea lui Mircea cel Bătrân de pe monede -- fără a arăta anume care -- ar imita pe aceea a Sfântului Ladislau de pe dinarii ungurești, deoarece, „deși sfinții sunt reprezentați în costum cavaleresc (ca, de pildă, Sfântul Ladislau al Ungariei)..., ei au întotdeauna nimb în jurul capului”.⁷ Asemănarea dintre reprezentările de pe monedele lui Mircea cel Bătrân și cele ungurești unde apare Sfântul Ladislau s-ar datora, după Const. Moisil, „faptului că și costumul de ceremonie era asemănător la cele două curți”⁸ (din Țara Românească și Ungaria).

Const. Moisil este primul care a descris monedele cu efigie ale voievodului Radu I (găsite în iunie 1914, cu un an înaintea studiului său) și a schițat o tipologie a monedelor cu efigie de la Mircea cel Bătrân, stabilind trei tipuri (primul cu o subdiviziune). Această clasificare, în linii mari corectă, a fost ulterior completată și cronologizată, după cum vom vedea. Constatăm însă că, atunci când descrie diferitele efigii ale lui Radu I sau Mircea cel Bătrân, Const. Moisil, care vădește un spirit de observație remarcabil, nu consemnează aspectul armurilor sau costumelor pornind de la înțelegerea veșmintelor militare și civile din epocă, cu semnificația lor funcțională sau simbolică – ceea ce presupune neapărat studii comparative – într-un limbaj tehnic adecvat. Or, tocmai aceste analogii cu monumente contemporane ne pot ajuta să stabilim originea veșmintelor pe care le constatăm la efigiile de pe monedele românești, precum și legăturile politice, comerciale și artistice ale Țării Românești din acea vreme, în sfârșit, trăsăturile originale și de împrumut ale acestor monede.

În legătură cu ultimul tip de monedă cu efigie a lui Mircea cel Bătrân, Const. Moisil face remarcă interesantă că el se leagă de monedele voievodului Mihail, fiul său, ambele vădind „o mare decadență a artei monetare”. Același autor încearcă o comparație între primul tip de efigie de pe monedele cu reprezentări voievodale ale lui Mircea cel Bătrân (cu mantie, glob cruciger și lance, având pe revers stema Țării Românești) și portretele zugrăvite ale aceluiași voievod. El apropie însă această efigie de portretul din biserica mănăstirii Tismana (care este, în realitate, o contrafacere târzie, din secolul al XVIII-lea, a portretului voievodului Mircea Ciobanu, pictat în anul 1564),⁹ pe care îl consideră – în mod greșit – mai apropiat de înfățișarea voievo-
dului decât chipul zugrăvit în biserica mănăstirii Cozia, „o contrafacere posterioară a

vechiului port domnesc înfățișat pe monede".¹⁰

După descoperirile arheologice de la Curtea de Argeș din 1920¹¹ care au dat la iveală, printre altele, mormântul păstrat neprofanat al ctitorului, voievodul Vladislav I,¹² înveșmântat în costumul de aparat autentic pe care îl purtau voievozii noștri în ultimul sfert al secolului al XIV-lea, opinia lui Const. Moisil se modifică întrucâtva.¹³ În studiul *Istoria monedei în România* el ne lasă să înțelegem că efigiile nu reprezintă aidoma înfățișarea voievozilor, atribuindu-le însă o certă însemnătate. „Și dacă comparăm modul cum sunt reprezentate aceste costume pe monede cu costumele domnești din Curtea de Argeș (de la portretele votive din biserica Sf. Nicolae Domnesc – *n.n.*) și cu cele găsite în mormintele domnești din aceeași biserică, putem reconstitui... portul domnilor".¹⁴

Const. Moisil are, așadar, meritul de a fi inițiat în numologia românească studii comparative între efigiile monetare, chipurile zugrăvite și vestigiile vestimentare din epocă, găsite la săpăturile arheologice.

Tot în lucrarea *Istoria monedei în România*, Const. Moisil încearcă să explice cele două înrâuriri (occidentală și balcanică) asupra monedelor cu efigie ale lui Mircea cel Bătrân, considerând că ele ilustrează exclusiv anumite legături culturale, fără să ia în considerație și cauzele de ordin politic, economic sau militar. Autorul remarcă faptul că pe unele monede ale lui Mircea cel Bătrân apar legende în limba slavă, sigle slave, precum și bustul lui Iisus „un tip monetar împrumutat din Bizanț”, iar pe altele, legende în limba latină, sigle latine și steme occidentale. (Dar există monede pe care constatăm legende, sigle și chiar reprezentări amestecate, occidentale și balcanice.) „Deci în domeniul numismaticii”, conchide Moisil, „întâlnim lupta între curentul cultural occidental, prin biserica catolică, sprijinită de regalitatea ungurească, și curentul cultural oriental, reprezentat prin biserica ortodoxă, de limbă slavă. Punctul culminant a fost Mircea... Invazia turcă... a dat câștig de cauză curentului oriental, deoarece, vasală, țara s-a înstrăinat de Occident”...¹⁵

Cercetările mai noi arată că nu poate fi vorba de „o luptă” între cele două curente de cultură, ci de o însumare a lor într-o realitate care era cultura Țării Românești.

În articolul *Monedele lui Radu I Basarab* publicat în volumul care prezenta rezultatele cercetărilor arheologice și istoriografice de la biserica Sf. Nicolae Domnesc, Const. Moisil se ocupă mai pe larg de însemnele heraldice de pe monedele lui Radu I, arătând că „scutul despicat, în primul cartier fasciat și în al doilea plin..., a fost pus în mâna cavalerului. Modul cum este alcătuită stema de pe fața acestor monede, adică scutul înclinat spre stânga și timbrat de un coif împodobit cu o acvilă, este conform cu regulile științei heraldice și dovedește că Radu I a ținut să-și formeze o stemă cum aveau principii occidentali”.¹⁶

Despre efigia voievodului Radu I, Const. Moisil scrie cu pătrundere că „nu avem aface aici cu un portret al domnului, ci numai cu o figură convențională – cum se întâlnesc și pe monedele medievale străine – care însă înfățișează în linii generale costumul în care îi plăcea lui Radu I să se înfățișeze supușilor săi și străinilor, care aveau să utilizeze monedele bătute de el”.¹⁷ Autorul subliniază că „valoarea ce o au monedele lui Radu I pentru istoria culturală a epocii sale constă, mai întâi, în dezvăluirea unei situații politice și sociale pe care istoria nici nu o bănuia. Influența feudalității apusene, pe care am constatat-o mai sus, se manifestă în timpul acestui domn mai puternică decât oricând. Radu I este primul domn de la care s-a păstrat o stemă de familie alcătuită după toate regulile artei heraldice și singurul voievod român din veacul al XIV-lea care a ținut să fie reprezentat, în efigiile monedelor bătute de dânsul ca domn, ca un cavaler apusean, în plină armură”.¹⁸

Deși Const. Moisil arătase în studiile sale, în linii mari, deosebirea dintre efigiile de pe unele monede ale lui Mircea cel Bătrân și cele de pe monedele maghiare, care reprezintă pe Sfântul Ladislau, totuși într-un studiu publicat în 1931, A. Veress scrie că „pe monedele lui Mircea Bătrânul... pe avers apare patronul Ardealului, Sfântul Ladislau, reprezentat cu măr de aur și sulită”, adăugând că „acest lucru a fost observat de numismatul ungur Ladislau Réthy... Aceasta e o dovadă că banii românești erau bătuti în Ardeal, unde monetăria era mai dezvoltată”.¹⁹ Gh. I. Brătianu acceptă opinia lui Veress, făcând referință într-un studiu al său, publicat în aceeași vreme, la „chipul Sfântului Ladislau de pe monedele lui Mircea”.²⁰ De asemenea, în monografia sa închinată lui Mircea cel Bătrân, P.P. Panaitescu reia opinia lui Veress, arătând că monedele cu efigie de la acest voievod reproduc „aproape identic pe cele ungurești contemporane înfățișând pe Sfântul Ladislau”. El adaugă însă că nu este dovedit faptul că „imitarea stemelor și insinelor ungurești era o urmare a suzeranității, precum imitarea titlurilor demnitarilor bulgari nu indică o suzeranitate a acestei țări asupra Țării Românești”.²¹

Rezumând opiniile exprimate în studiile mai importante despre monedele cu efigie ale lui Mircea cel Bătrân, apărute între anii 1913-1944, subliniem că A. Veress consideră reprezentarea voievodului preluată după dinarul maghiar (înfățișând pe Sfântul Ladislau), iar Const. Moisil arată că această reprezentare (referindu-se exclusiv la tipul cu mantie, glob cruciger și lance) reproduce aidoma înfățișarea voievodului.

Constatăm însă că A. Veress face referințe la efigia lui Mircea cel Bătrân ca și cum acest voievod ar fi fost reprezentat pe monedele sale într-un singur chip. Or, până în prezent, se cunosc de la Mircea cel Bătrân șapte tipuri de efigii diferite. Deși Const. Moisil clasifica, de asemenea, aceste efigii în trei tipuri cu o subdiviziune, el nu se referă decât la primul tip – stabilit de el – cel cu mantie, glob cruciger și lance, pe revers cu stema Țării Românești, deși – așa cum vom vedea – acest tip nu este cel mai apropiat de înfățișarea reală a voievodului. Nici unul dintre acești cercetători nu au luat în considerație diversitatea efigiilor lui Mircea cel Bătrân, ca de altfel și a coifurilor („heaume”-urilor) de turnir, care – așa cum am arătat mai sus – pot ajuta la așezarea în timp a acestor monede.

În studiul de față vom încerca să descriem cât mai fidel costumele și însemnele efigiilor lui Radu I și Mircea cel Bătrân, explicând funcția sau semnificația lor, referindu-le la monumente asemănătoare contemporane. Îndeosebi, reprezentarea cavaleriească în armură a voievodului Radu I are nevoie de o astfel de descriere explicită și de analogii cu piese similare costumului militar.

Apoi, vom încerca să stabilim originalitatea efigiilor sau – dimpotrivă – măsura în care ele au imitat reprezentările de pe alte monede, încercând să explicăm motivele acestor imitații parțiale. Putem afirma încă de pe acum – considerând cazurile în care monedele românești au copiat aidoma monedele străine (dinarii lui Despot Vodă, din 1563²², au imitat întru totul moneda regelui Matei Corvin – și ceea ce este mai ciudat, chiar stema acestuia – deci a unui suveran de rang superior, dintr-o altă țară, decedat de multă vreme, dar a cărui monedă păstrase un mare prestigiu și o mare putere de circulație) – că atunci când reprezentările monetare se inspiră de la monedele străine, ele urmăresc adesea un scop economic, cel al valabilității, al puterii de circulație a monedei pe o arie cât mai largă. În cazurile în care pe monede apare și reprezentarea voievodului (dinarii lui Despot nu prezintă o efigie, pe avers figurând Maica Domnului cu Iisus în brațe, iar pe revers stema lui Matei Corvin), lucrurile se schimbă substanțial, imitația fiind mai puțin fidelă, dar intenția de favorizare a confuziei noii monede cu cea veche pentru asigurarea puterii circulatorii a primei, de un mai mic prestigiu, nu trebuie ignorată.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Vom studia, de asemenea, comparativ, efigiile monetare și portretele zugrăvite, încercând să deducem care din ele au fost mai apropiate de înfățișarea reală a voievodului. Pentru soluționarea acestei probleme, ridicată încă de acum jumătate de veac de Const. Moisil, ne stă la îndemână cel de al treilea termen al comparației, veșmintele aflate în mormântul ctitorului, al lui Vladislav I din Curtea de Argeș. Din cartea lui Rastislav Marić²³, care înfățișează efigiile monetare și portretele zugrăvite ale țarilor, despoților și cnezilor sârbi din secolele al XIV-lea – al XV-lea, unii dintre ei contemporani cu Radu I și Mircea cel Bătrân, constatăm similitudini evidente între reprezentările monetare și cele pictate, deși primele substanțializează considerabil trăsăturile ultimelor.

Pentru cercetarea monedelor cu efigii ale lui Radu I și Mircea cel Bătrân vom folosi schema clasificării generale a monedelor din Țara Românească întocmită de Octavian Iliescu.²⁴ La baza acestei scheme preliminarii alcătuirii unui „corpus” de monede românești au stat rezultatele ultimelor cercetări istorice, a tezaurelor, obținute în urma descoperirilor întâmplătoare sau a săpăturilor arheologice, precum și studierea întregului material cunoscut până în prezent.

Pentru clasificarea și gruparea monedelor medievale din Țara Românească din secolele XIV-XV (care nu prezintă date de emisie), O. Iliescu preconizează următoarele criterii:

1. Emitentul (voievodul în numele căruia se bat monedele descrise),
2. Sistemul monetar (monede cu valoare mai ridicată și piese divizionare),
3. Tipul monetar, diferențiat în clase, după limba în care este redactată legenda, apoi în serii, după semnele sau siglele care apar fie pe avers, fie pe revers, fie pe ambele fețe ale unei monede, precum și după mobilele heraldice (de pildă, fasciile pe care le constatăm în primul sau al doilea cartier al scutului) și, în sfârșit, în variante (care țin nu de reprezentările gravate, ci de variațiile mecanice, de batere ale monedei).

În lucrarea de față noi ne propunem să studiem dintre monedele voievodului Radu I (aparținând sistemului dinarilor) și din cele ale lui Mircea cel Bătrân, numai tipurile monedelor cu efigie, care prezintă legenda în limba slavă, cu excepția unui singur tip din monedele lui Mircea cel Bătrân (cu enigmatică inscripție „Petrus ban”) care are legenda bilingvă: slavă și latină. Preluând clasificarea lui O. Iliescu, vom considera aceste monede din punct de vedere iconografic, neglijând clasele, seriile, variantele.

Pentru ca lectorul să aibă în evidență succesiunea în timp a monedelor cu efigie ale lui Radu I și Mircea cel Bătrân, vom reproduce schema acestor monede alcătuită de O. Iliescu:

IV. Monedele lui Radu I (1376 – a. 1383)

I. Ducați

B. Monede aparținând sistemului dinarilor Tipul nr. 2

(cu cavalier) 1376-a. 1383

VIII. Monedele lui Mircea cel Bătrân (1386-1418)

I. Ducați

Tipul nr. 2 (Avers, Mircea în picioare, cu mantie, glob cruciger și spadă; Revers bustul lui Iisus) 1396-1400

Tipul nr. 3 (Avers, Mircea în picioare, fără mantie, cu glob cruciger și spadă; Revers, bustul lui Iisus) 1396-1400

Tipul nr. 4 (Avers Mircea în picioare, cu „saccos”, glob cruciger și lance dreaptă. Revers, stema Țării Românești cu trei fascii în primul cartier al scutului) 1399-1400

Tipul nr. 5 (Avers, Mircea în picioare, cu „saccos”, glob cruciger și lance oblică, gravată la extremitatea superioară ca o ureche de ac

romboidală. Revers, stema Țării Românești, cu două fascii în primul cartier al scutului)	1399-1400
Tipul nr. 6 (Avers, Mircea în picioare, cu mantie, cu glob cruciger și lance dreaptă. Revers, stema Țării Românești). Opt serii cu diverse semne și sigle în scut	1401-1415
Tipul nr. 7 (Avers, Mircea în picioare, fără mantie, cu glob cruciger și lance dreaptă. Revers, stema Țării Românești)	cca 1415
Tipul nr. 8 (Avers, Mircea în picioare, fără mantie, cu glob cruciger și lance. Revers, stema Țării Românești. Legenda pe avers în limba slavă, pe revers în limba latină). Cinci serii cu diverse semne și sigle în scut.	1415-1418

Monedele voievodului Radu I

Din monedele cu efigie ale lui Radu I, care îl reprezintă în armură, Cabinetul numismatic al Academiei posedă 14 exemplare, găsite împreună în același tezaur monetar din satul Teiuș, comuna Scornicești, județul Olt²⁵ (lângă Slatina). Dintre cele 14 monede²⁶, una (cu nr. inv. 16049) pare a se deosebi de celelalte, prin armura efigiei care prezintă unele trăsături unice (*fig. 18, 19, 20*). Dar ea este bătută în același metal, cu aceeași greutate și dimensiune (18 mm) ca și celelalte (diferența de 2-3 mm în plus față de unele piese se datorește faptului că ea a fost mai bine conservată, având cercul perlat marginal intact). Inscripția de pe avers și revers apare inversată la toate monedele (rv. MONE(ta) RADO(i) W(aiwode), av. TRANSALPINI): în loc ca numele voievodului și începutul titlului să fie consemnat pe avers, iar sfârșitul titlului pe revers, constatăm că începutul se află pe revers. De asemenea, voievodul ne apare reprezentat pe toate monedele în aceeași poziție întors către dreapta (inscripția „TRANSALPINI“ începe din stânga capului cavalerului, se întrerupe după prima silabă, lăsând loc picioarelor lui, apoi continuă în dreapta), ținând cu mâna dreaptă lancea și cu cea stângă scutul. Pe revers, însemnele heraldice sunt compuse dintr-un scut cu trei fascii în primul cartier, înclinat la 45°, care prezintă deasupra un coif („heaume“ de turnir) cilindric terminat cu o calotă, timbrat cu pasărea conturnată a Țării Românești.

Deosebirea dintre moneda cu nr. inv. 16049 și celelalte pe care le-am studiat se datorește, pe de o parte, faptului că aceasta a fost realizată după o șanță mai apropiată de gravura originală și deci păstrează aproape toate trăsăturile cu care artistul a vrut să-l înfățișeze pe Radu I, și, pe de altă parte, propriu-zise, execuției tehnice mult superioară celorlalte piese. Celelalte 13 monede (*Fig. 24, 25, 26*) aparțin unor șanțe care reproduc inabil gravura originală, transformând deformant unele trăsături, uneori fără înțelegerea unor elemente de costum militar care aparțineau portretului monetar inițial, încât este firesc ca aceste efigii să se îndepărteze considerabil de la adevărata înfățișare a voievodului. Considerând aceste copii mai puțin izbutite (dar care în linii mari respectă elementele – mai cu seamă simbolice – din gravura originală), este evident că nu am fi putut reconstitui armura voievodului. Ele ne-au fost însă folositoare, în primul rând, pentru reîntregirea aspectului capului voievodului Radu I – protejat de asemenea de o armură – pe care nu îl distingem pe moneda cu nr. inv. 16049.

Faptul că o singură monedă cu efigie a lui Radu I, provenită din tezaurul de la Teiuș, apare impecabil bătută, după o șanță apropiată de gravura originală, iar celelalte au fost executate după șanțe simplificate, care nu respectă întocmai originalul

și cu vădite imperfecțiuni tehnice, ne îndeamnă să credem că ultimele aparțin unei emisiuni efectuate în pripă, poate în condiții improprii de război, când voievodul avea nevoie de mari cantități de monede realizate într-un scurt interval de timp.

În privința costumului cu care Radu I apare pe monedele sale, vom observa, în primul rând, că majoritatea reprezentărilor de cavaleri înarmați de pe pietrele de moemânt sau din miniaturile occidentale, din epoca domniei acestui voievod (1376-a.1383), poartă încă zale („haubert“ sau „cotte de maille“)²⁷, care se îmbrăcau pe „gambisoane“²⁸, deoarece nu puteau fi puse direct peste o cămașă simplă de pânză. La rândul lor, zalele erau acoperite de o „cotă de arme“²⁹, ramburată (umplută cu câlți) sau direct de o „surcotă“³⁰ de stofă sau mătase. Remarcăm însă că în majoritatea cazurilor „cotele“ sau „surcotele“, care se purtau peste cămașa de zale, depășeau mijlocul, acoperind trupul până mai sus de genunchi.

Dar în reprezentarea monetară a voievodului Radu I constatăm că veșmântul militar care îi acoperă bustul nu coboară mai jos de mijloc. Dacă acest veșmânt s-ar fi oprit deasupra genunchilor, spada ar fi fost prinsă nu de o centură obișnuită ca în cazul de față, ci de o „centură cavaleriească“, care se purta numai pe șold. Prin urmare, nu avem de-a face cu o „cotă“ sau „surcotă“ care acopereau întreaga cămașă de zale până deasupra genunchilor, ci cu un alt sistem de protecție, în care piesa de costum a bustului se diferenția de cea care acoperea partea inferioară a trupului. Această deosebire între cele două părți ale veșmântului militar a fost pusă în evidență de gravor printr-o tratare diferită a lor: partea superioară ne apare netedă, uniformă, ca o suprafață continuă, fără textură sau aplicație, iar cea inferioară împărțită într-o serie de patrulatere, evidențiindu-se astfel aspectul ei discontinuu.

Conturul bustului cavalerului, de o concavitate pronunțată, cu suprafața netedă întreruptă în dreptul umărului stâng, cel vizibil, de două incizii, care indică articulația armurii, ne relevă o „cuiasă închisă“³¹, formată din două carapace numite „panasieră“³² și „dosieră“³³, prinse deasupra umerilor cu două balamale.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea asistăm la o importantă modificare nu numai a costumului civil, ci și a celui militar. Cămașa de zale („haubert“ sau „cotte de maille“), purtată peste „gambisonul“ vătuit, având deasupra „cota“ protectoare sau „surcota“ mai subțire, începe să capete uneori, încă din prima jumătate a secolului al XIV-lea, plăci izolate de metal, pentru întărirea unor părți considerate mai vulnerabile³⁴. Plăcile de metal se vor mări și vor acoperi fie partea anterioară a bustului (numindu-se în acest caz „pansiere“), fie partea posterioară („dosiere“), dar întărind cămașa de zale indispensabilă. În momentul în care cele două plăci se unesc, formând „cuiasa închisă“ pe la mijlocul secolului al XIV-lea³⁵, este evident că a trebuit să se renunțe la cămașa de zale, deoarece nu avea nici un sens să se așeze cele două învelișuri protectoare unul peste altul. Atunci s-a pus problema – înainte de începutul secolului al XV-lea când s-a hotărât ca întregul trup să fie închis în plăci de metal, pentru a face față armelor tot mai nocive – cum să se protejeze partea inferioară a trupului care ieșea din zona de protecție a cuiasei și s-au găsit tot felul de soluții, printre care și aceea pe care o constatăm la efigia de care ne ocupăm.

Subliniem faptul că – așa cum am afirmat – în cea de a doua jumătate a secolului al XIV-lea nu se poate stabili o evoluție a armurilor cavalerilor occidentali, pe care o putem distinge foarte conturată înainte și după această epocă. Cămașa de zale, cu „cotă“ sau „surcotă“, „brigantina“ și alte armuri mai ușoare sunt purtate până în pragul secolului al XIV-lea (dar nu îl depășesc), nu numai de soldați, ci și de cavaleri de seamă. Putem afirma chiar că prezența „cuiasei închise“ este mai rară, constituind o inovație în veșmintele militare ale epocii. Este semnificativ însă faptul că la reprezentările funerare ale cavalerilor occidentali³⁶, această armură apare tocmai

PAVEL CHIHAI A

în epoca emisiunilor monetare ale lui Radu I, ceea ce vădește autenticitatea reprezentării voievodale de pe aceste monede.

Totodată, amintim faptul că *Cronica Carrarese* a fraților Galeazzo și Bartolomeo Gattari ne-a păstrat știrea că Radu I a importat în august 1377 pentru războaiele sale cu Ludovic cel Mare, 10.000 armuri de la Senioria din Veneția, echipându-și oamenii „din cap până în picioare... în fier“, încât aceștia „au zdrobit centrul armatei ungare și regele s-a aflat în mare pericol“.³⁷ Prin urmare, oastea lui Radu I și, desigur, voievodul, în primul rând, s-au bucurat de armuri foarte evoluate care au pus în pericol oastea ungară; este vorba, în mod evident, de armuri grele, de „cuirase închise“.

În privința protecției părții inferioare a trupului, efigia voievodului Radu I apare acoperită de o jupă pe care constatăm șiruri de patrulater. Pe monedele bătute după stanțe mai îndepărtate de cea originală apar în locul jupei două pentagoane, cu partea inferioară intrând uneori în „coadă de rândunică“, care par a coborî, ca două țigle de metal, peste partea superioară a pulpelor. Am putea crede că această suprapunere a celor două rânduri de plăci metalice, terminate în unghiuri, a vrut să însemne, în limbajul sintetic al reprezentărilor monetare „tasete“³⁸ detașate de trup (care se prindeau în limita inferioară a cuirasei) și „cuisete“³⁹ îmbrăcând pulpele, dar astfel de piese de armură nu apar decât în secolul al XV-lea. Într-adevăr, tasetele de formă clasică, coborând ca două plăci peste pântec sunt ilustrate de către Viollet le Duc cu exemple din jurul anului 1430⁴⁰. În Germania „gisantii“ sunt reprezentați cu „tasete“ tot în jurul acestei date⁴¹.

Trebuie să admitem – având în vedere și unele monede pe care patrulateralele jupei se inserează sub un fel de prelungire continuă a cuirasei (în realitate partea superioară a jupei) – că stanțele mai liminare au simplificat, desfigurând aspectul armurei din gravura originală.

Analizând jupa originală așa cum apare pe efigia de pe moneda cu nr. inv. 16049, constatăm că, în afară de patrulateralele care se înșiruie unul lângă altul, ea prezintă în partea inferioară o serie de striuri. Aceasta înseamnă că artistul a încercat să redea, în limbajul iconografiei monetare, două feluri de materiale: unul cu o textură mai fină, jupa propriu-zisă (care se confecționa în mod obișnuit din piele) și plăcile care o acopereau și care nu pot fi decât de metal, continuarea „cuirasei închise“ care proteja pieptul cavalerului. După cum am arătat, acoperirea bustului cu cele două carapace metalice unite care formau „cuirasa închisă“ au ridicat pentru armurierii problema protejării părții inferioare a trupului. Uneori s-a adăugat o jupă de zale prinsă cu o centură de o canelură practică la extremitatea inferioară a cuirasei. Dar o jupă de piele, armată cu plăcuțe metalice – un fel de aplicații bătute în nituri – prezenta mai multă flexibilitate, permițând mișcări mai vii și, totodată, mai multă rezistență la lovituri.

Astfel de armuri, în care „cuirase închise“ apar asociate cu jupe de piele cu plăcuțe metalice, ni s-au păstrat în numeroase reprezentări cavallerești de la sfârșitul secolului al XIV-lea și de la începutul celui următor. Viollet le Duc ne informează că „la sfârșitul secolului al XIV-lea se constată plăcuțe de fier prinse între ele sau pe o bucată de piele, destul de des adaptate costumului militar. Armura de plăci nu era încă admisă în mod absolut și ea era și foarte scumpă... renunțându-se la zale... s-au căutat mijloace de protecție care să aibă suplețea micilor inele, dar care să poată opune loviturilor o mai mare rezistență, fără a prezenta dificultățile de execuție (forjă) și greutatea în mișcări pe care o imprimau armurile în plăci. Acest fel de armuri compuse din mici plăcuțe de oțel, prinse ca și țiglele nu au avut o durată lungă și nu au apărut decât în ultimii ani ai secolului al XIV-lea. Se confecționează corsete

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

„camaille“ (pentru protecția gâtului) și chiar „chaussese“ (pantaloni strâmți), compuse în mare parte din aceste mici lame de oțel⁴².

Constatăm „cuirasc închise“ asociate cu jupe consolidate cu astfel de aplice, care nu stânjenau mișcarea liberă a picioarelor, în Germania, la reprezentările funerare ale cavalerilor Iohann Graf von Wertheim (mort în 1407) și Kunz Haberkorn (decedat în 1421)⁴³, la fel în Transilvania la reprezentarea Sfântului Ladislau, zugrăvit în 1419 în biserica unitariană din Dârjiu⁴⁴. La toate aceste chipuri micile aplice metalice sunt dispuse în sistemul „tiple“ pe verticală. Reproduse după jupe cu plăci, foarte asemănătoare cu aceea care apare la efigia monedelor lui Radu I găsim la statuile cavalești aflate în castelul Pierrefonds, din Franța, datat ultimii ani ai secolului al XIV-lea⁴⁵, la care remarcăm, de asemenea, un veșmânt militar contemporan, numit „parament“. Merită să reținem faptul că „paramentul“ care era, așa cum îl arată și numele, un veșmânt subțire, protector, peste altele mai groase⁴⁶ apare, în preajma domniei lui Radu I (deci în epoca jupelor armate cu lame de oțel) și în Țara Românească. La aplica găsită în mormântul de lângă stâlpul de nord-est al naosului bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș⁴⁷ și care reprezintă un cavaler în odihnă (*Fig. p. 138*), distingem acest „parament“, adică o „cotă“ de arme, lungă până la pământ, care avea funcția să protejeze picioarele cavalerului urcat pe cal. În partea inferioară, „paramentul“ figurat pe aplica de la Argeș este prevăzut cu o serie de plachete metalice, asemănătoare celor de pe jupa de piele a cavalerului reprezentat pe monedele cu efigie ale lui Radu I. Este de la sine înțeles că „paramentul“ stânjenea pe călărețul coborât din șa; aplica de la Curtea de Argeș consemnează un moment în care cavalerul se odihnește înainte de a încăleca din nou.

În partea stângă a jupei de piele cu lame de oțel, aproape de șold, efigia voievodului Radu I prezintă o spadă (susținută de o „baudrieră“⁴⁸, curea pentru atașat spada), iar în partea dreaptă un mâner și o gardă mai mică, care înfățișează, desigur, o dagă⁴⁹ (*Fig. p. 81*). În luptă, mâna dreaptă apuca spada de pe șoldul stâng, iar stânga, daga de pe șoldul drept. Daga era o armă mai lungă decât un pumnal, care servea să pareze, pe de o parte, loviturile de spadă ale adversarului, lăsând liber jocul propriei spade, iar pe de alta, să ucidă vrăjmasul trântit la pământ, ascuțișul ei putând pătrunde printre plăcile metalice ale armurii⁵⁰. Către sfârșitul secolului al XIV-lea daga era foarte la modă, fiind lucrată, în special, în Italia și prezența ei la efigia voievodului Radu I este cu atât mai explicabilă cu cât acesta importă, după cum am arătat, cele 10.000 de armuri din Veneția.

Cavalerii sculptați pe pietrele de mormânt din Germania în sec. XIV sunt reprezentați frecvent cu spada pe șoldul stâng și daga pe cel drept⁵¹, (*Fig. 21-23*). Rareori daga se află în mijlocul trupului⁵², așa cum constatăm la micul portret al voievodului Vladislav I, de pe icoana Sf. Athanasie, care se află la mănăstirea Lavra de la muntele Athos⁵³, și se pare că tot astfel a fost reprezentat și voievodul Mircea cel Bătrân⁵⁴ în biserica cea mare a mănăstirii Cozia, deoarece, dintre toate armele, singură daga se purta și cu veșmântul civil⁵⁵.

Este posibil ca gravorul să fi reprezentat și catarama de piele care susținea jupa. Un cerc de mici dimensiuni, care se suprapune extremității inferioare a „pansierei“ poate sugera această cataramă. Pliurile brațului stâng, cel vizibil, ar putea indica brasarde de metal și „cubitier“ (pentru protecția cotului). În picioare voievodul purta, după cum ne indică forma ascuțită a încălțărilor metalice, cunoscutele „solerets à la poulaine“⁵⁶.

O problemă controversată în scrierile de specialitate – dacă voievodul Radu I este reprezentat cu cască sau cu capul descoperit⁵⁷ – poate fi ușor soluționată dacă se consideră dispoziția caracterelor din inscripțiile tuturor monedelor de care dispunem.

PAVEL CHIHAI A

Așa cum am arătat mai sus, inscripția de pe avers (care trebuia să fie, în realitate, a reversului) este TRANSALPINI, în continuarea celei de pe revers RADO(lî) (waiwode). Cuvântul „Transalpini“ apare împărțit în cele două părți: prima în jumătatea stângă a monedei, iar cea de a doua în cea dreaptă, axul despărțitor fiind însăși efigia. Pe unele monede, cea de a doua parte „alpini“ se găsește în întregime în dreapta ascuțișului lăncii, încât suprafața dintre acest ascuțiș și viziera bazinetului rămâne goală. Pe alte monede însă, constrâns de scurtimea porțiunii de exergă pe care trebuia să înscrie cea de a doua parte a cuvântului (care însuma 6 litere, față de 5 litere câte număra prima), bănarul a plasat ultima literă a părții „alpini“, deci litera „i“ între ascuțișul lăncii și vizieră, foarte aproape de aceasta din urmă. Această dispoziție a literii „i“, bătută radial, ca și celelalte, lângă viziera bazinetului, poate lăsa impresia, la o cercetare mai grăbită, a unui nas, bazinetul însuși părând un cap omenesc. Iluzia este favorizată și de conturul ferăstruit al unui panaș, dispus deasupra căștii metalice cum se obișnuia, și care ar putea trece drept părul buclat al personajului (detaliu care nu putea apare într-o efigie). Acest iluzoriu „cap descoperit“ ar fi fost însă mult disproportionat față de trunchi și tăiat în mod nejustificat, în dreptul ochilor, de cercul de perle.

În realitate, Radu I este reprezentat cu casca de fier numită „bazinet“⁵⁸, care consta dintr-un con metalic, ce proteja cutia craniană și ceafa. În față, bazinetul prezenta o vizieră prinsă lateral, cu două pivoturi, care se purta ridicată și numai în timpul luptei era coborâtă, pentru a acoperi fața. Bărbia era protejată, de asemenea, de o „baviera“⁵⁹, o placă de metal curbată, probabil fixă, care intra sub bazinet. „Baviera“ se va lărgi către piept în secolul al XV-lea, o dată cu adoptarea căștii metalice în formă de calotă cu boruri, numită „saladă“⁶⁰.

Bazinetul din efigia lui Radu I ne apare cu viziera ridicată, distingându-se limpede și „vederea“ acesteia (orificiul pe care îl prezenta viziera și prin care se putea vedea atunci când era coborâtă). Nasul personajului apare în deschiderea dintre viziera ridicată și „baviera“.

În unele variante „vederea“ apare exagerat de mare; în altele se disting pivotul vizierii, „baviera“ trecută pe sub aripile bazinetului, precum și panașul de pene, care împodobește casca. La toate variantele se pot remarca cele trei elemente ale bazinetului: casca de fier, viziera și „baviera“ (Fig. 29).

Bazinele de tipul celor de pe efigia monedelor lui Radu I găsim pe o pecete din 1351 a ducelui Transilvaniei, Ștefan⁶¹ (Fig. 27), la monumente din aceeași epocă (1345) din catedrala Sant-Denis⁶² (Fig. 28), precum și la armurile reconstituite ale bătăliei de la Crécy din 1346⁶³.

Pe aversul monedelor cu efigie pe care le studiem, coiful („heaume“-ul de turnir) al însemnelor heraldice se prezintă cu totul altfel decât casca cu care este reprezentat cavalerul. Este știut că în secolele XII și XIII capul cavalerilor era protejat de coif. Dar în cea de a doua jumătate a secolului al XIV-lea a fost adoptată casca militară fără ca coiful să dispară. Acesta din urmă devine o piesă aparte, purtătoare de podoabe heraldice, pe care cavalerii o purtau în luptele de turnir. Casca prezenta cel mult un panaș de pene⁶⁴, în vreme ce coiful purta emblema cavalerului (timbrul sau „cimier“⁶⁵, în limba italiană „cresta“) din care pornea, de asemenea, lambrechinul⁶⁶. „Gisanții“ de pe pietrele de mormânt din Apus sunt reprezentați cu casca de război pe cap, având alături sau purtând în mâna stângă coiful de turnir. Datorită tocmai podoabelor sale heraldice (timbrul, lambrechinul), coiful a intrat în componența însemnelor cavaleriești, fiind reprezentat deasupra scutului heraldic. În realitate, acest coif reprezintă un model arhaic de casă, care s-a menținut în jocurile de turnir și în reprezentările de aparat datorită tocmai perenității emblemei sale și unui conserva-

torism lesne de înțeles. În vreme ce coiful era cu atât mai prețuit cu cât vădea o formă mai arhaică, ca și timbrul care îl supraînălța, cască era cu atât mai valoroasă cu cât putea face față necesităților practice de protejare a capului. Așa se explică, pentru secolul al XIV-lea, lenta evoluție a formei coifurilor⁶⁷ și schimbarea continuă a aspectului căștilor, în pas cu modificările pe care le impuneau progresul armelor ofensive.

Dacă pentru forma căștilor purtate de către voievozii Țării Românești în ultimul sfert al secolului al XIV-lea și primul sfert al secolului următor nu ni s-au păstrat decât imaginile de pe monedele cu efigie ale voievodului Radu I, pentru coiful de turnir folosit, desigur, în același interval și transpus în compoziția însemnelor heraldice, putem constata anumite modificări, în pas cu evoluția înceată la care ne-am referit mai sus. Această evoluție va putea permite stabilirea unor continuități între tipurile de monede cu efigie ale lui Mircea cel Bătrân și, prin urmare, la cronologizarea lor.

Noi vom menționa fiecare coif din tipurile de monede cu efigie pe care le studiem, stabilind totodată raporturile dintre ele.

Constatăm că coiful din stema monedelor cu efigie de la Radu I (*Fig. 29*) se prezintă în formă de trunchi de con terminat în partea superioară printr-o calotă, dispus deasupra colțului celui de-al doilea cartier al unui scut înclinat la 45°, cu trei fascii în primul cartier. „Vederea” se află la nivelul intersecției dintre trunchiul de con și calotă, înscriindu-se pe un semicerc. Coiful împodobit de lambrechinul care cade pe spate este supraînălțat de pasărea conturnată a Țării Românești.

Este firesc ca acest coif să aibă un aspect asemănător cu cele de pe monedele lui Vladislav I (dar fără cruce greacă sub „vedere”, cu franjurile lambrechinului mai pronunțate), de a cărui domnie aceea a lui Radu I se leagă nu numai prin succesiune, dar și prin asociere⁶⁸.

Spre deosebire de reprezentările voievodale de pe monedele lui Mircea cel Bătrân, pe care putem să le comparăm cu portretele zugrăvite care ni s-au păstrat de la acest voievod, efigiile de pe monedele lui Radu I nu pot fi raportate la nici o altă imagine contemporană din Țara Românească⁶⁹. Aceasta se datorește, în primul rând, faptului că voievozii erau înfățișați în portretele de ctitori nu în costum de război, ci în cel civil de aparat⁷⁰, care – așa cum am văzut – nu era însoțit decât cel mult de dagă. Pe de altă parte, o astfel de monedă, cu reprezentarea în armură a monarhului, nu se găsește în țările din jur, în această perioadă. Aflăm tocmai în îndepărtata Franță, în timpul regelui Carol V (1364-1380), a cărui domnie cuprinde și epoca lui Radu I, o monedă cu o efigie asemănătoare „... în picioare... în costum militar sub o arcadă flancată de contraforturi... foarte analog chipurilor sculptate pe pietrele de mormânt”⁷¹. Regele Carol V se prezintă cu o cotă de arme de piele, împodobită cu crinii Franței, terminată în partea superioară cu un grumăjer de zale, iar în partea inferioară cu braconiere, prinse în nituri pe o jupă de piele. Este demn de subliniat că regele s-a prezentat cu coroană (fără casă), deci în armură, dar nu în ținută de luptă. El ține cu dreapta o spadă, iar cu stânga însemnul puterii, sceptrul cu crinul heraldic al Franței, după cum Radu I poartă în dreapta lancea, iar în stânga scutul heraldic al Țării Românești.

O reprezentare apropiată de cea a lui Radu I, dar de data aceasta pe un sigiliu din 1346 și nu pe o monedă, este aceea a lui Burchard von Treyenleven, reprezentat în armură (cotă de arme peste cămașă de zale), ținând cu dreapta spada și cu stânga scutul heraldic⁷².

Remarcăm faptul că o serie de pietre de mormânt ale cavalerilor occidentali,

PAVEL CHIHAI A

lucrate în epoca monedelor cu efigie ale lui Radu I, prezintă exact aceleași arme și simboluri dispuse în același mod⁷³. Acești cavaleri sunt înfățișați adesea cu lancea în mâna dreaptă, cu daga pe soldul drept, cu scutul heraldic în mâna stângă și cu spada pe soldul stâng. Ei poartă pe cap întotdeauna casca războinică, dar lângă această cască se află invariabil coiful de turnir, cu emblema respectivă („cimierul“). Este semnificativ faptul că la piatra funerară a lui Peter Kreglinger, mort în 1365⁷⁴, și cea a lui Ulrich Landschaden, decedat în 1369⁷⁵ (deci ambele foarte apropiate în timp de monedele cu efigie ale lui Radu I), cavalerii sunt reprezentați cu lance în mâna dreaptă, iar coiful cu cimier apare deasupra scutului plecat la 45°, adică exact ca în însemnele heraldice de pe reversul monedelor lui Radu I. Prin urmare, înfățișarea voievodului pe monedele lui Radu I coincide cu cele contemporane ale cavalerilor occidentali: lance în mâna dreaptă, dagă pe soldul drept, spadă și scut heraldic în stânga; uneori coiful de turnir (cu un aspect diferit decât cel al căștii, mai arhaic) se află deasupra scutului heraldic, plecat la 45°, ca și însemnele heraldice ale lui Radu I. Merită a fi subliniat faptul că nu numai compoziția efigiilor monetare ale lui Radu I și armurile cu care este înveșmântat voievodul vădesc similitudini cu cele de pe pietrele de mormânt ale cavalerilor occidentali, dar și coiful purtător de emblemă al acestui voievod corespunde tipului care se purta curent în lumea occidentală în acea epocă⁷⁶. Aceasta înseamnă, pe de o parte, că gravorul a copiat cu fidelitate armuri reale ale cavalerilor români – dintre cele pe care le purta și voievodul – și, pe de alta, că el a înfățișat pe voievod după canoanele compoziționale occidentale.

Pe nici o monedă ungurească sau a țărilor din jurul Țării Românești, monarhul nu apare în armură. În privința simbolurilor din mâinile efigiilor, regii unguri sunt reprezentați cu sceptrul terminat cu crinul angevin în dreapta și cu globul cruciger în stânga (Sfântul Ladislau ține securea în dreapta, și globul cruciger în stânga)⁷⁷, în vreme ce Radu I este înfățișat cu lancea în dreapta și scutul heraldic în stânga, compoziție care se întâlnește și pe pietrele funerare ale cavalerilor occidentali. Nu poate fi, prin urmare, vorba de nici o influență a vreunei monede străine asupra monedei cu efigie a lui Radu I.

Analizând efigiile monedelor lui Radu I ajungem la concluzia că, în afară de interesul numismatic propriu-zis pe care îl prezintă aceste monede, ele invită la studiu și alte categorii de cercetători. Într-adevăr, reconstituind aspectul real al efigiei prototip, putem să ne dăm seama cum arătau cavalerii Țării Românești în ultimul sfert al secolului al XIV-lea. Constatăm că ei nu se deosebeau cu nimic ca armură și ipostaziere de aparat de cavalerii occidentali, ceea ce confirmă, o dată mai mult, nivelul de trai și de cultură al primilor voievozi ai Țării Românești și în general al puterii noastre feudale, relevate încă de pe acum câteva decenii de inventarul funerar găsit în mormintele din biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș.

Totodată, remarcăm originalitatea pe care gravorii de monede au observat-o într-o artă supusă adesea influențelor. De fapt, această puternică originalitate de concepție a efigiei – care depășea în epocă, tot ceea ce se găsea ca reprezentare monetară în jurul Țării Românești – urcând dincolo de convenționalismul practicat adesea al acestor înfățișări și care aparține, în primul rând, emitentului, adică lui Radu I, ilustrează dorința de afirmare a trăsăturilor culturale și independenței politice a Țării Românești.

Merită a fi subliniat faptul că acest spirit de independență artistică și politică a fost afirmat tocmai într-un moment de luptă pentru recâștigarea ei. Așa ne explicăm înfățișarea războinică în care însăși coroana, prezentă la efigiile de mai târziu ale lui Mircea cel Bătrân, este înlocuită cu casca de război.

Nu este întâmplător faptul că printre puținele știri pe care ni le-au păstrat

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

izvoarele străine a fost importul de armuri pe care Radu I l-a făcut din Veneția în august 1377⁷⁸, un număr neobișnuit de mare (10.000) pentru vremea aceea, care, chiar dacă nu corespunde întru totul realității, este concludent și consonant cu efigiile puțin obișnuite ale acestui voievod. Am putea afirma că avem de-a face cu o „obrazie a armurilor”, pe care o mărturisesc monedele sale și care nu putea însemna altceva în momentul acela decât clanul de luptă împotriva unui adversar foarte puternic și bine înarmat, într-o situație de continuu război pentru recăștigarea independenței de stat. Este foarte probabil că emisiunile monedelor cu efigie care ni s-au păstrat de la acest voievod și care s-au găsit, cum am arătat, într-un singur tezaur, să fi fost prevăzute pentru plata soldaților, cu prilejul pregătirilor de război din 1377⁷⁹ sau, mai degrabă, în toiul acestor lupte. Ce altă efigie decât una războinică, în care voievodul apărea în armură, putea fi mai potrivită, înlocuind reprezentarea obișnuită a monarhilor din jur, înveșmântați „în civil”, pentru uzul schimburilor comerciale obișnuite? Am putea afirma că efigiile de pe monedele lui Radu I depășesc semnificația unor instrumente obișnuite de schimb, fiind, totodată, instrumente de propagandă. Ele vădesc un moment de maximă încordare politică și militară, în care toate înfăptuirile artistice și mai cu seamă cele patronate de voievod sunt puse în slujba idealului de independență.

Un monument din epoca primilor voievozi ai Țării Românești, care trebuie asociat cu efigiile cu cavaler de pe monedele lui Radu I, este piatra de mormânt cu „gisant” din biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș (ea însăși dovadă a unei orientări către formele de artă occidentală), care se desprinde din contextul obișnuit, de tradiție bizantină, al artei din Țara Românească.

În biserica Sf. Nicolae Domnesc s-au găsit trei pietre de mormânt⁸⁰. Despre două dintre ele am arătat că aparțin, respectiv, voievodului Vladislav I (cea în formă de sarcofag, aflată încă în biserică, lângă stâlpul sud-vestic) și lui Voislav, fiul adolescent de 16-18 ani al voievodului Nicolae Alexandru, care nu putea fi decât fratele bun al lui Radu I, fiul lui Nicolae Alexandru și al doamnei Clara⁸¹. Voislav a supraviețuit fratelui său vitreg Vladislav I, înhumat puțină vreme înaintea sa⁸². Putem deduce după alăturarea acestor două morminte, între stâlpii sudici ai naosului, că cele două decese au avut loc la scurt interval unul de celălalt.

Cea de a treia piatră de mormânt, a cărei identificare este mai dificilă, reprezentând un „gisant” în costum occidental, a fost încastrată în colțul nord-vestic al bisericii. Este semnificativ faptul că cele trei pietre de mormânt, puse într-un interval destul de scurt, între moartea lui Nicolae Alexandru (1364), a cărei piatră funerară se află în biserica mănăstirii din Câmpulung-Muscel, și domnia lui Mircea cel Bătrân (1386-1418), înmormântat la Cozia, deci în răstimp de două decenii, prezintă trei viziuni cu totul diferite: prima, a lui Vladislav I, este lucrată într-o concepție bizantino-balcanică, ultima, cea reprezentând un „gisant”, într-o viziune occidentală, iar cea a lui Voislav într-un spirit eclectic, în care coexistă elemente de origine bizantină și occidentală. Într-adevăr, în vreme ce forma pietrei de mormânt a lui Vladislav I (evocând „sanduk”-urile, pe care le găsim în Croația)⁸³ și ornamentica sa (pomul vieții, încoronat de simbolul solar) se leaga de lumea bizantino-balcanică, „gisantul” imită, în chip vădit, o piatră de mormânt occidentală. Între aceste două monumente, piatra lui Voislav are aspectul unei lucrări occidentale, cu inscripția dispusă pe un chenar marginal (dar în limba slavă) și ornamentica însumând un scut heraldic, care încoronează însă un pom răsăritean al vieții (simbolul solar al vieții veșnice a fost înlocuit cu simbolul heraldic al ierarhiei sociale terestre).

Prin urmare, piatra de mormânt a lui Voislav păstrează „pomul vieții”, elementul decorativ des întâlnit în lumea balcanică, pe care îl constatăm și pe piatra de mormânt

a lui Vladislav I. încoronat însă de un element laic, neașteptat pentru o piatră funerară răsăriteană, scutul heraldic. Este sigur că această sculptură a fost concepută și comandată de succesorul la tron al lui Vladislav I, fratele bun al lui Voislav, voievodul Radu I. Există deci la acest voievod nu numai obsesia armurilor, ca unelte de câștigare a independenței, devenite simboluri ale acestei năzuințe, ci și fervoarea pentru tot ceea ce reprezintă viața cavaleriească, în primul rând însemnele cavaleresti, stemele. Este adevărat că și Vladislav I (urmând tatălui său Nicolae Alexandru, care primește de la Ludovic cel Mare, o dată cu ducatele de peste munți, coroana princiară⁸⁴, cu flori de crin, cu care este reprezentat în pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc) bate monedă cu stemă și este îngropat cu nasturi heraldici. Dar el nu poate să sculpteze pe pietre funerare, care solicitau simboluri religioase tradiționale, astfel de însemne lumești, cum procedează fratele său vitreg, Radu I.

Prezența scutului pe piatra de mormânt a lui Voislav, pusă de fratele său, înverșunatul războinic, cel care se prezintă pe monede cu armură, ne îndeamnă să credem că cea de a treia piatră de mormânt din biserica Sf. Nicolae Domnesc aparține lui Radu I. Este firesc ca Radu I, a cărui efigie de pe monede este asemănătoare cu reprezentarea de pe pietrele funerare ale cavalerilor occidentali, să fi avut deasupra mormântului un „gisant“. Cu toată orientarea sa religioasă pravoslavnică, pe care o mărturisesc hrisoavele fiilor săi, importul de armuri din Veneția arată că Radu I, fiul catolicei Clara, a prețuit și viața care se desfășura în occidentul Europei, industria și arta apusenilor. Să nu uităm, de asemenea, că în 1381, în timpul domniei lui Radu I deci, se înființează episcopia catolică a Argeșului. Cel care dorea să se înfățișeze contemporanilor, pe monede, ca un cavaler occidental, după canoane compoziționale pe care le găsim și la pietrele de mormânt ale cavalerilor occidentali și-a dorit desigur și o efigie funerară asemănătoare. Pentru că portretele voievozilor nu puteau fi înfățișate în biserică în costume militare, așa cum statornicește tradiția imaginilor zugrăvite, „gisantul“ care a aparținut, foarte probabil, lui Radu I a fost conceput într-un costum de aparat civil: o capă brodată se încheia pe umărul drept, peste o sarcotă cu jupă plisată care îi ajungea până la genunchi, ca și contemporanului său, regele Poloniei, Cazimir cel Mare⁸⁵.

Apropiata succesiune în timp a celor trei pietre de mormânt, care încurajează, o dată mai mult, atribuirea „gisantului“ lui Radu I, poate fi dovedită și prin similitudinea motivelor ornamentale ale acestor monumente. Într-adevăr, palmetele sculptate pe fețele laterale de pe piatra lui Vladislav I și cea de la extremitatea superioară a „gisantului“, care maschează numele meșterului „Gerge“, sunt înscrise în același contur de acoladă complexă. Crengile „arborelui vieții“ de pe primul monument și ornamentul vegetal al capei „gisantului“ prezintă vrejuri care sfârșesc cu semi-palmete. Prin urmare, nu numai trăsătura de unire pe care o constituie motivele simbolice ale pietrei de mormânt a lui Voislav vădește apropierea în timp a pietrelor de mormânt a lui Vladislav I și Radu I, ci și ornamentele vegetale ale acestor două monumente.

Așa cum a afirmat încă de acum câteva decenii Const. Moisil⁸⁶, orientarea către Occident a lui Radu I este evidentă. Această orientare nu a împietat asupra viziunii sale spirituale răsăritene – pe care o vădesc ctitoriile sale religioase – și nu a însemnat o apropiere de Ungaria angevină, față de care voievodul încearcă să-și recâștige independența⁸⁷. Trăsăturile occidentale în arta românească nu vădesc o orientare către Ungaria, așa cum în mod greșit s-a crezut uneori în trecut, voievozii Țării Românești din secolul al XIV-lea având relații cu numeroase state apusene și legături directe cu Papalitatea⁸⁸. Desigur că alte cercetări au pus, de asemenea, în lumină

complexitatea politicii și, în ultimă analiză, viziunea voievozilor țărilor române din secolul al XIV-lea.

Monedele voievodului Mircea cel Bătrân

Tipul nr. 2

Pe aversul acestui tip de monede (*Fig. 33, 34, 35, 36*) datate 1396-1400 Mircea cel Bătrân ne apare cu barbă și mustăți, înveșmântat într-o „surcotă”⁸⁹, ajustată pe trup în partea superioară și terminată cu o jupă cu pliseuri în partea inferioară, prinsă cu nasturi (dintre care trei vizibili), purtând pe șolduri o centură cavaleriească. Deasupra „surcotei” remarcăm o mantie lungă îmblănită cu hermină, închisă în față cu o agrafă, deasupra șirului de nasturi. Pe cap el poartă o coroană, în mâna stângă ține globul cruciger, iar în cea dreaptă o spadă cu vârful în sus.

Pe reversul acestui tip de monede constatăm chipul lui Iisus, înfățișat bust, care binecuvântează cu dreapta, având în față o carte.

„Surcota”, care reprezenta pe la mijlocul secolului al XIV-lea un veșmânt la modă, succede „cotei îndrăznețe”⁹⁰, primul costum de avangardă al eleganților epocii, încheindu-se ca și aceasta, cu un șir de nasturi în față. „Surcota” apare ajustată pe mijloc, fie că de aici în jos prezintă o jupă plisată, fie că se mulează în continuare pe trup. „Surcota” cu jupa plisată pare mai arhaică, deoarece o constatăm – este adevărat, cu o jupă mai largă, depășind cu mult genunchii – la mijlocul secolului al XIV-lea, la reprezentările cavalerilor Konrad von Neumarkt și Ludovic von Kohenlohe⁹¹ de pe pietrele lor de mormânt. La câțeva vreme după această epocă, monumentele din Franța, Germania, Italia, precum și din Transilvania ne prezintă „surcote” ale căror jupe sunt scurte.

În biserica evanghelică din Mălăncrav, zugrăvită puțin înainte de 1405, în scena „Drumul spre Golgota”⁹² există un astfel de costum.

În Țara Românească constatăm „surcota” cu jupă scurtă plisată – asemănătoare celei care apare pe monedele de tipul nr. 2 ale lui Mircea cel Bătrân – nu mult după jumătatea secolului al XIV-lea. Astfel, pe icoana dăruită mănăstirii Lavra de către Vladislav I⁹³, voievodul se prezintă într-un astfel de veșmânt (cu patru nasturi vizibili). Pe șolduri voievodul poartă, de asemenea, o centură cavaleriească, la mijlocul căreia este prinsă o dagă, după cum am arătat (la portretul lui Mircea cel Bătrân din biserica mare a mănăstirii Cozia, daga se află la dreapta cataramei). Deasupra „surcotei” Vladislav I este înfățișat cu o mantie închisă printr-o agrafă⁹⁴, – ca și mantiele din efiigiile monedelor de tipul nr. 2 ale lui Mircea cel Bătrân –, dar a cărei căptușeală nu se poate distinge. Cu o mantie asemănătoare, închisă în față cu o agrafă, Vladislav I apare și în tabloul din naosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș⁹⁵ (purtând însă o „surcotă” ajustată în întregime, fără jupă cu pliseuri).

E. E. Viollet le Duc exemplifică cele două genuri de „surcote” (cu jupă plisată sau mulată în întregime pe trup) cu miniaturi din preajma anului 1395, găsite în același manuscris⁹⁶, ceea ce vădește că aceste două modele se purtau în aceeași vreme. Într-adevăr, tot în această epocă găsim și în Țara Românească, atât „surcota” cu jupă plisată, pe primele monede cu efigie de tipul nr. 2 ale lui Mircea cel Bătrân (1396-1400), de care ne ocupăm, cât și „surcota” ajustată în întregime, la portretul aceluiași voievod din biserica mare a mănăstirii Cozia (construită în 1387-1388, zugrăvită în 1390-1391)⁹⁷.

Dar coexistența acestor două genuri de „surcote” în Țara Românească, ca și în apusul Europei era, desigur, mai veche, deoarece, așa cum am văzut, voievodul

Vladislav I apare cu „surcota“ cu pliseuri pe icoana de la mănăstirea Lavra și cu „surcota“ ajustată în întregime în tabloul votiv din biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș. Prin urmare, portul acestor două veșminte la curtea Țării Românești poate fi dovedit pe tot intervalul de timp dintre domnia lui Vladislav I (1364-1375/77) și începutul secolului al XV-lea.

Costumul real al voievodului Vladislav I, cel descoperit în mormântul ctitoresc din biserica Sf. Nicolae Domnesc⁹⁸, corespunde celui din reprezentarea zugrăvită a domnului, fiind o surcotă ajustată pe trup.

Merită a fi subliniat că, atât în portretele zugrăvite de către meșterii lui Vladislav I în biserica Sf. Nicolae Domnesc, cât și în cel care înfățișează pe Mircea cel Bătrân la mănăstirea Cozia, voievozii apar invariabil în „surcotă“ ajustată în întregime, ceea ce ne îndeamnă să bănuim o tradiție a costumului de aparat pentru portretele zugrăvite în biserici. Nu putem însă afirma că acest model de „surcotă“ ar avea un caracter mai puțin laic decât cea cu jupă plisată, pe care o constatăm la portretul votiv al icoanei de la mănăstirea Lavra, sau cea sculptată în piatră la reprezentarea funerară a voievodului Radu I⁹⁹.

Oricum, pentru problema pe care o urmărim, trebuie să reținem faptul că veșmântul cu care apare Mircea cel Bătrân pe monedele de tipul nr. 2 este o „surcotă“ cu jupă plisată, asemănătoare cu aceea în care se înfățișează, trei decenii mai devreme, voievodul Vladislav I pe icoana de la mănăstirea Lavra și că mantia ambelor reprezentări (cea a lui Mircea cel Bătrân îmblănită cu hermină) se încheie în față cu o agrafă. Aceste veșminte care se purtau la curtea Țării Românești nu apar astfel asociate pe nici una dintre monedele contemporane ale țărilor din jur, ceea ce vădește, o dată mai mult, că gravorul a avut ca model pe însuși voievodul.

Dacă veșmântul efigiei de pe monedele de tipul nr. 2 ale lui Mircea cel Bătrân a corespuns întru totul aspectului voievodului, nu același lucru îl putem afirma despre celelalte reprezentări de pe aceste monede. Coroana de pe capul efigiei, cu trei ieșituri trapezoidale, despărțite de unghiuri, poate fi remarcată și la chipul Sfântului Ladislau de pe monedele ungurești contemporane¹⁰⁰. Globul cruciger, simbol al puterii suverane, apare în jurul domniei lui Mircea cel Bătrân atât la efigiile monedelor de pe aria balcanică (la bizantini, sârbi, bulgari), cât și la cele ungurești, prin urmare, era un însemn cu caracter universal pe care l-a adoptat și domnul Țării Românești. În privința simbolului din mâna dreaptă, acesta este mult mai variat de la o țară la alta. Astfel, țarii bulgari preiau de la efigiile împăraților bizantini crucea înaltă, iar regii unguri sunt reprezentați cu sceptrul regal, terminat cu floarea de crin a familiei angevine; Sfântul Ladislau de pe monedele ungurești ține o secure. Prin urmare, simbolurile pe care le țin în mâna dreaptă chipurile de pe monedele monarhilor din Bulgaria și Ungaria, țările vecine din nordul și sudul Țării Românești sunt altele decât spada cu vârful în sus cu care este reprezentat Mircea cel Bătrân.

Dacă trecem însă în revistă monedele epocii de care ne ocupăm din Serbia și Bosnia similitudinile sunt evidente. Dacă în efigiile de pe monedele sale cneazul Lazăr (1371-1389), înveșmântat în „saccos“ cu „diadima“, este reprezentat ținând în dreapta o cruce, ca și împărații bizantini și țarii bulgari, succesorul și fiul său Ștefan Lazarević (1389-1427), apare în monede emise între 1389-1405 (deci contemporane cu cele de care ne ocupăm, apărute între 1396-1400), de asemenea în costum balcanic, de tradiție bizantină, dar prezentând cu mâna dreaptă o spadă cu vârful în sus și cu mânerul terminat cu un disc¹⁰¹ (mâna stângă, liberă, este adusă peste centură). Urmașul său George Brâncović, care se urcă pe tron în 1427 (nouă ani după moartea lui Mircea cel Bătrân), va apărea în costum occidental, cu spadă în dreapta și globul cruciger în stânga¹⁰².

Similitudinea simbolului din mâna dreaptă a reprezentărilor monetare ale lui Mircea cel Bătrân și contemporanul său Ștefan Lazarevič, ridică problema dacă ea nu vrea să însemne o alianță de fapt, mai timpurie decât aceea pe care ne-au păstrat-o izvoarele.

S-a arătat că Mircea cel Bătrân inițiază construcția mănăstirii Cozia în 1387¹⁰³, anul în care cneazul Lazăr repurtează asupra turcilor biruința de la Ploenic, încercând să organizeze după această victorie o coaliție creștină, coaliție la care a participat și Mircea cel Bătrân, în calitate de aliat, cu un corp de oaste. Stilul sârbesc al Văii Morave în care se inserează ctitoria lui Mircea cel Bătrân este explicabil în lumina acestor împrejurări. La 15 iunie 1389 cneazul Lazăr este însă învins și își pierde și viața pe Câmpia Mierlei. Fiul și succesorul său, despotul Ștefan Lazarevič luptă în 1394 alături de Baiazid împotriva lui Mircea cel Bătrân, deși ulterior poziția sa față de domnul Țării Românești s-a schimbat. La începutul secolului al XV-lea el va căuta prietenia voievodului din nord. Ni s-au păstrat de asemenea știri că prin 1409, în jurul pretendentului turc Musa, se strâng, alături de beii Rumeliei, contingentele sârbești ale lui Ștefan Lazarevič și cele ale lui Mircea cel Bătrân¹⁰⁴. Oricum, în 1406, despotul Ștefan Lazarevič întărește mănăstirii Tismana metoașele din Serbia, dăruite de tatăl său, cneazul Lazăr¹⁰⁵.

Între anii 1396-1400, interval în care în ambele țări circulă monedele cu efigie ce prezintă o spadă cu vârful în sus, raporturile între cei doi monarhi nu par a fi însă dintre cele mai bune. Este posibil ca încă înainte de sfârșitul secolului al XIV-lea ei să se fi împăcat.

O altă asemănare, cea cu monedele bosniace ale vremii, pe care se afla, de asemenea, simbolul spadei cu vârful în sus, pare a fi corespuns, într-adevăr, unor relații politice efective. Constatăm că atât Ștefan Cotormanič (1322-1353), puternicul ban bosniac, precum și fiul său banul Ștefan Tvarko (1354-1391), care proclamă în 1377 statul său „regat sârbesc“, bat monede în care sunt reprezentați în veșminte bizantine, ținând o cruce cu mâna stângă și spada cu vârful în sus în cea dreaptă. Pe reversul monedelor primului apare chipul lui Iisus tronând, iar a celui de al doilea, Iisus în mandorlă¹⁰⁶.

Dacă vecinătatea Serbiei cu Țara Românească ne-a îndemnat să căutăm în primul rând în această țară legături politice, pe care le presupun prezența aceluiași simbol al forței monarhice la cele două efigii contemporane, în schimb, relațiile genealogice dintre dinastia bosniacă Cotormanič și cea a voievozilor Țării Românești oferă explicații mai sigure pentru identitatea de simboluri.

Într-adevăr, prin căsătoria anterioară anului 1360 a Anei, una dintre fiicele voievodului Nicolae Alexandru și a Clarei, cu țarul Strațimir din Vidin (cealaltă fiică Ana, devenind soția lui Ștefan Uroș, fiul marelui Ștefan Dușan), a urmat o alianță cu dinastia bosniacă Cotormanič. Fiica Anei și a lui Strațimir, numită Doroteea, s-a căsătorit cu Ștefan Tvarko (fiul lui Ștefan Cotormanič), având cu acesta pe Elisabeta de Bosnia, căsătorită, la rândul ei, cu Ludovic cel Mare al Ungariei, mama Mariei și Hedvigăi, prima devenită soția lui Sigismund de Luxemburg, regele Ungariei, iar cea de a doua, la 18 februarie 1385, a lui Vladislav Jagello, regele Poloniei. După moartea lui Ludovic cel Mare, Maria guverna Ungaria timp de cinci ani (1382-1387), sub tutela mamei sale Elisabeta de Bosnia¹⁰⁷.

Prin urmare, Mircea cel Bătrân, care avea pe mătușa sa Ana căsătorită cu Strațimir, era văr primar cu Doroteea, mama Elisabetei de Bosnia (mănăstirea dominicană din Câmpulung-Muscel era închinată Sfintei Elisabeta de Ungaria)¹⁰⁸ și bunica reginelor Ungariei și Poloniei. Acesta este, foarte probabil, motivul pentru care Mircea cel Bătrân i se adresează lui Vladislav Jagello într-o scrisoare nedată,

în felul următor: „Părintelui meu, marele rege Vladislav... eu sunt al tău și copiii mei, câți sunt, sunt nepoții tăi și copiii ca și ai mei”¹⁰⁹.

În lumina acestor legături de familie, prezența spadei cu vârful în sus la efigia de pe monedele de tipul 2 ale lui Mircea cel Bătrân, apărute între 1396-1400, ni se pare a reflecta același simbol de pe monedele bosniace. Voievodul Țării Românești ținea să-și sublinieze astfel relațiile sale atât cu dinastia bosniacă, cât și cu Vladislav Jagello¹¹⁰.

Reversul monedelor de tipul 2 ale lui Mircea cel Bătrân înfățișează pe Iisus, nu tronând ca pe majoritatea monedelor bulgărești și sârbești cu efigie, ci bust, cu o carte în față, așa cum îl constatăm la monedele țarului de Vidin, Strațimir¹¹¹ (1360-1365, 1360-1396), a cărui domnie sfârșește în 1396, adică puțină vreme înainte de apariția monedelor de care ne ocupăm. Desigur că împrumutul acestei reprezentări de efigie de pe monedele lui Strațimir se datorește – ca și în cazul preluării imaginii sabiei de la monedele bosniace – și legăturilor de rudenie dintre voievodul Țării Românești și țarul Bulgariei apusene. Dar în 1396 Strațimir dispăruse, iar țaratul de Vidin fusese ocupat de turci, încât presupunem că au existat și alte motive, mai puternice, pentru care Mircea cel Bătrân a imitat reversul monedei bulgărești. Într-adevăr, monedele lui Strațimir se bucurau de mare credit în Țara Românească, unde ele s-au găsit nu numai în tezaure contemporane, alcătuite până la moartea sa din 1396, dar și în cele îngropate ulterior acestei date¹¹², ceea ce vădește prestigiul și puterea lor de circulație la nordul Dunării. Este firesc ca în momentul încetării emisiunii țarului Strațimir, o dată cu transformarea Vidinului în pašalâc turcesc, Mircea cel Bătrân să caute a împrumuta unele trăsături de la moneda acestuia sau chiar întreaga reprezentare a reversului (unde nu apărea efigia voievodală), pe de-o parte, pentru a-i folosi vitalitatea circulatorie, iar pe de alta – și nu este exclus ca acesta să fie motivul cel mai puternic – pentru a sublinia continuitatea politică, culturală și spirituală cu o țară subjugată de turci, ale cărei idealuri de independență voievodul Țării Românești înțelegea să le protejeze și să le perpetueze. Mircea cel Bătrân a repetat hotărârea lui Vladislav I, care, trei decenii mai devreme, imediat după ocuparea Vidinului de către unguri, a bătut monede în sistemul groșilor aceluiasi Strațimir (care circulaseră până atunci din abundență în Țara Românească), nu numai pentru a asigura continuitatea acestei monede¹¹³, dar și pentru a vădi temeinicia unei alianțe pe care o impuseseră relațiile familiale și idealurile spirituale ale celor doi suverani.

Totodată, este necesar să legăm reprezentarea lui Iisus de pe monedele de tipul nr. 2 ale lui Mircea cel Bătrân (care apar și pe monedele de tipul nr. 3) de veșmintele voievodului de pe monedele de tipul nr. 4 și nr. 5. Pe aceste din urmă monede, apărute în 1399-1400, Mircea cel Bătrân se înfățișează în costum bizantino-balcanic; de data aceasta însă reversul monedelor va reprezenta însemne occidentale, subliniindu-se astfel un echilibru între reprezentările de pe avers și cele de pe revers, pe care îl putem observa și la monedele de tipul nr. 2. Putem bănuși că voievodul s-a ipostasiat într-un veșmânt virtual, dar de largă popularitate tradițională, tot astfel cum, două secole mai târziu, Mihail Viteazul și Petru Cercel, care nu purtau veșminte orientale, sunt zugrăviți în pronaosul bisericii Căluș în astfel de costume. Considerăm, prin urmare, că prezența bustului lui Iisus pe reversul monedelor de tipul nr. 2 ale lui Mircea cel Bătrân se datorește atât legăturilor de rudenie ale acestuia cu țarul Strațimir și prestigiului monedei sale, pe care urma să îl folosească și noua monedă, cât și spiritului de continuitate a luptei în spirit ortodox, antiislamic, pe care îl simboliza reprezentarea monetară a lui Iisus, înțeleasă de toți locuitorii Țării Românești de la sfârșitul secolului al XIV-lea.

Prin urmare, analiza reprezentărilor de pe monedele de tipul nr. 2 ale lui Mircea

cel Bătrân ne-a permis să conchidem că veșmântul de origine occidentală al voievodului („surcotă” cu jupă plisată), asociat cu piese tipice (mantia închisă în față, cu căptușală de blană) este unul dintre cele pe care le purta voievodul; el a fost gravat după realitate. Coroana și globul cruciger sunt atipice, ele făcând parte din recuzita reprezentărilor monetare ale epocii, putând fi găsite atât în Occident, cât și pe aria balcanică. Sabia cu vârful în sus este transpusă, foarte probabil, de pe monedele dinastiei bosniace, cu care Mircea cel Bătrân se înrudea îndeaproape, prin mătușa sa Ana, soția lui Strațimir. Tot acestei înrudiri, dar mai ales dorinței de afirmare a continuității în spiritualitatea popoarelor subjugate din Balcani, ale căror valori voievozii Țării Românești înțelegeau să le păstreze și să le facă a rodi – politică care va deveni tradițională în intervalul de o jumătate de mileniu de ocupație musulmană a Balcanilor. – îi datorăm figurarea bustului lui Iisus pe reversul monedelor voievodului Țării Românești.

Remarcăm faptul că Mircea cel Bătrân însușește prin reprezentările monedelor sale de tipul nr. 2 unele elemente figurative împrumutate de la monedele din țări vecine (din motive familiale, politice sau economice, cum am văzut), contextul întregii înfățișări a monedei vădind o compoziție cu totul originală, în care voievodul apare în unicitatea sa vestimentară și simbolică, reflectând astfel autonomia politică și economică a Țării Românești din acea vreme.

Tipul nr. 3

Acest tip de monede ale lui Mircea cel Bătrân¹¹⁴, datat tot 1396-1400, este asemănător cu tipul nr. 2, cu diferența că dintre piesele de costum în care apare veșmântul voievodului lipsește mantia. Apărând tezaurizate în același interval de timp, deducem că ambele tipuri de monede au fost emise în aceeași vreme, singura lor deosebire fiind prezența sau absența mantiei. Faptul că în emisiunile următoare voievodul apare uneori cu mantie (tipul nr. 6), alteori fără mantie (tipul nr. 7) ne încredințează că, în iconografia monetară a vremii, prezența sau absența acestei piese de costum nu implica o semnificație deosebită, ea legându-se, foarte probabil, de anotimpul în care gravorul a luat de model chipul voievodului și dovedind astfel spiritul realist cu care au fost lucrate aceste efigii. Nu tot același lucru îl putem afirma despre prezența mantiei la portretele zugrăvite în biserici. Într-adevăr, remarcăm faptul că, atât la portretul din naosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc, cât și în cel de pe icoana de la mănăstirea Lavra, voievodul Vladislav I apare cu mantie, prinsă în față cu o agrafă. Voievodul Radu I este reprezentat ca „gisant”, pe piatra sa de mormânt cu o capă (în realitate tot o mantie), închisă pe umărul drept ca și fiul său Mircea cel Bătrân, în portretul său din naosul bisericii mănăstirii Cozia. În schimb, voievodul Nicolae Alexandru, înfățișat îngenuncheat în fața lui Iisus judecător din scena *Deisis*, deci la *Judecata din urmă*, a fost zugrăvit, de aceiași pictori care reprezintă pe fiul său Vladislav I cu mantie, fără această piesă de costum, ci numai în „surcotă” ajustată pe trup. Desigur că omisiunea nu este întâmplătoare, ea urmărind, foarte probabil, să semnifice că în fața *Judecării* supreme voievodul apare fără veșmântul care simboliza puterea sa lumească.

Tipul nr. 4

Pe monedele cu efigie de tipul nr. 4, foarte rare¹¹⁵, datate 1399-1400, Mircea cel Bătrân apare cu un veșmânt de origine bizantină, același pe care îl găsim atât la reprezentările imperiale de pe monedele bizantine, cât și la cele ale țarilor bulgari și sârbi, constând dintr-un „saccos”¹¹⁶, cu un guler amplu „latomidon”¹¹⁷ și o eșarfă „diadima”¹¹⁸.

Atât despotul sârb Ștefan Lazarević, cât și antecesorii săi Milutin sau Ștefan Dușan nu purtau granața cu mâneci largi, ci „saccosul” cu mâneci colante, cu guler,

centură și parament, ca și Palcologii din Constantinopol¹¹⁹. În ultimul secol al existenței imperiului bizantin „saccosul” imperial era înfășurat cu o centură numită „diadima” – vechiul „loros” – a cărei extremitate cădea pe brațul stâng. La efigia monedelor lui Mircea cel Bătrân de care ne ocupăm, distingem limpede capătul acestei „diadima”, înfășurând antebrațul voievodului. Umerii erau acoperiți de un guler, presărat cu broderii și pietre prețioase, cu benzi radiale, numit „hatomidon” – vechiul „maniakis”. Dintre benzile radiale, cea din față cobora până la poalele „saccosului”, tivite de o bordură lată. Această bandă a gulerului – confundată cu un „patrafir”¹²⁰ – brodată cu figuri geometrice (la efigia lui Mircea cel Bătrân remarcăm patrate ornamentale, dispuse în șir), reprezintă, prin urmare, o prelungire a gulerului și nu a eșarfei („diadimei”). Stabilirea pieselor de costum din efigia lui Mircea cel Bătrân de care ne ocupăm și a aspectului lor ne este mult înlesnită de unele monede bulgărești și sârbești, precum și de monumentele bizantine. Costumul imperial purtat de un arhanghel reprezentat pe un relief de marmură din Constantinopol¹²¹ ne permite înțelegerea veșmântului în care este înfățișat voievodul Țării Românești. Asemănarea este cu atât mai izbitoare, cu cât banda anterioară a „hotomidonului” arhanghelului apare ornată cu chenare patrate, iar simbolul ținut în mâna stângă este globul cruciger.

În efigia monedelor de tipul nr. 4 Mircea cel Bătrân este reprezentat purtând în mâna stângă globul cruciger, ca și la monedele de tipul nr. 2 și nr. 3, dar în dreapta nu mai ține sabia cu vârful în sus, ci o lance (cu piroane transversale, pentru a-i mări raza de nocivitate)¹²². Această lance (în poziție verticală la tipul nr. 4), care nu se întâlnește în epocă la monedele țărilor din jur, așa cum am arătat, este preluată de la efigiile monetare ale tatălui său Radu I, Mircea cel Bătrân dorind, desigur, să sublinieze o continuitate a prestigiului militar al acestuia.

După cum am mai afirmat, reprezentarea în costum bizantin a lui Mircea cel Bătrân nu corespunde înfățișării sale reale, deoarece el purta veșminte occidentale. Această înfățișare convine însă climatului cultural al Țării Românești și o vom înțelege mai bine dacă o vom apropia de unele elemente vestimentare convenționale răsăritene cu care apar împodobite reprezentările primilor voievozi ai Țării Românești din biserici. Într-adevăr, atât la portretul lui Nicolae Alexandru din pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, cât și la cel al nepotului său Mircea cel Bătrân din biserica bolniței Coziei (care reproduce mai fidel portretul original din biserica mare, considerabil modificat de rezugrăvirea din 1704-1707) remarcăm gulerul cu benzi radiale („hatomidon”), care se află și la efigia de pe monedele nr. 4, dar cu o bandă lungă în față. Acest guler lat, cu benzile terminate în cerc poate fi remarcat și la „himatioanele” în care apar înveșmântați sfinții în biserica Sf. Nicolae Domnesc (Fig. p. 79). La aceleași portrete ale lui Nicolae Alexandru, Vladislav I și Mircea cel Bătrân remarcăm galoane distinctive („clavi aurei”), precum și brasarde. Aceste elemente distinctive bizantine cu care apar împodobite costumele occidentale ale ctitorilor, urmăreau să confere acestora un caracter solemn pentru a putea fi încadrați în ierarhia chipurilor din biserică, pe care ei le încheiau. Or, efigia de pe moneda de tipul nr. 4 a lui Mircea cel Bătrân, care nu reproduce vestimentația reală de origine occidentală a voievodului, urmărea aceeași idealitate pe care o schițau podoabele bizantine de pe „surcote”, fiind, ca și acestea, le studiem a fost transpusă de pe piese sârbești sau bulgărești în vederea unui avantaj de circulație externă, deoarece momentul 1399-1400 nu pare a fi fost propice pentru o expansiune economică a Țării Românești în sud, ci, mai degrabă, pentru aceeași afirmare a spiritului de ecumenicitate și solidaritate a ortodoxiei, în fața islamismului

cotropitor, de care aminteam mai sus.

Reversul monedei, pe care apar însemne occidentale, vădește – ca și imaginea lancei de pe avers – o continuitate a reprezentărilor monetare ale lui Radu I. Acest revers prezintă scutul Țării Românești cu trei fascii în primul cartier. Coiful de turnir ne apare mascat pe jumătate de acest scut, fiind compus dintr-un trunchi de con și o calotă, de forma numită „oală”¹²³ cu „vederea” la intersecția lor, dublată de „o cruce de întărire” („croix de renfort”), ca și coifurile care se văd pe monedele lui Radu I. Spre deosebire însă de acestea din urmă, calota apare mai aplatisată, așa cum constatăm la monedele de tip comun ale lui Mircea cel Bătrân (date 1386-1394) și la cele ale lui Dan I, fratele și predecesorul său. Aspectul coifului heraldic de pe monedele pe care Mircea cel Bătrân este reprezentat în „saccos”, de tipul nr. 4, confirmă, așadar, așezarea acestor monede (1399-1400) la începutul domniei sale.

Tipul nr. 5

Pe aversul acestor monede¹²⁴ (Fig. 30, 31), – date tot 1399-1400 –, asemănătoare celor precedente, lancea apare oblică, gravată la extremitatea superioară ca o ureche de ac romboidală. Pe revers scutul prezintă numai două fascii în primul cartier (fig. 84).

Tipul nr. 6

Tipul acestor monede cu efigie (Fig. 37, 38, 39), apărute între 1401-1415, se caracterizează prin faptul că Mircea cel Bătrân apare reprezentat într-o „surcotă” cu jupă, aceeași piesă de costum ca și în monedele de tipurile nr. 2 și nr. 3, dar de un model ușor diferit. Într-adevăr, jupa „surcotei”, încrețită în pliseuri la tipurile nr. 2 și nr. 3, apare la tipul nr. 6 cu clinuri triunghiulare. Nasturii vizibili cu care se încheie surcota sunt trei în loc de cinci. Centura cavaleriească, așezată mai evident pe șold la tipul nr. 6 și gravată în romburi, care indică ornamente de pietre prețioase, este susținută de o curelușă vizibilă în dreptul mijlocului (fără de care ea ar fi lunecat în jos). O astfel de curelușă anexă remarcăm la portretul voievodului Nicolae Alexandru din pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc, pornind din dreapta și stânga cataramii și încheindu-se la spate, ca și la statuia Sf. Gheorghe din Dijon, de la sfârșitul secolului al XIV-lea¹²⁵. Vladislav I își ținea suspendată centura cavaleriească printr-un șnur gros de mătase, terminat cu ciucuri, care a fost găsit în mormântul său din biserica Sf. Nicolae Domnesc¹²⁶.

Mantia de la efigia acestui tip de monede, cu striuri care indică căptușeala de hermină, prinsă cu o agrafă la mijloc, diferă numai la guler de tipurile nr. 2 și nr. 3, deoarece gulerul său bogat se resfiră în lambouri (probabil cozile herminelor) pe pieptul personajului.

Poziția trupului diferă și ea. La tipul nr. 6 voievodul este reprezentat aplecat spre dreapta, încât conturul trupului apare concav în această parte, în vreme ce la tipurile nr. 2 și nr. 3 el se prezintă frontal.

În privința simbolurilor voievodale, remarcăm faptul că în stânga voievodul poartă același glob cruciger, iar în dreapta lancea autohtonă ca și la monedele de tipul nr. 4 și nr. 5. De data aceasta piroanele sunt situate mai jos de mâna personajului.

Prin urmare, deși cu unele trăsături noi, monedele de tipul nr. 6 prezintă o serie de elemente preluate de la monedele anterioare domniei lui Mircea cel Bătrân: tipul de costum „surcotă” (dar un alt model), precum și mantia (dar fără guler îmblănit) le găsim la monedele de tipul nr. 2 și nr. 3; simbolurile monarhice, globul cruciger și lancea, la monedele nr. 4 și nr. 5.

Totodată, remarcăm unele asemănări evidente între tipul nr. 6 și unele monede ungurești, care au fost amintite și de cercetătorii pe care i-am menționat la începutul acestui studiu. Într-adevăr, constatăm că efigia Sfntului Ladislau de pe monedele din

PAVEL CHIHAI A

timpul lui Ludovic cel Mare (1342-1382), regina Maria (1382-1387) (*Fig. 92-95*) și Sigismund de Luxemburg (1386-1437)¹²⁷ prezintă unele asemănări cu chipul voievodului Mircea cel Bătrân de pe monedele de tipul nr. 6. Aceeași poziție nefirească a trupului aplecat puternic spre dreapta, cu conturul drept mai concav decât cel stâng. Jupa „surcotei” Sfântului Ladislau apare, de asemenea, cu clinuri, iar pe unele monede ale reginei Maria (care se apropie cel mai mult de monedele de care ne ocupăm) se distinge deasupra centurii cavalierești curelușa de siguranță de care am pomenit mai sus, precum și patru nasturi mici, vizibili.

Trebuie să subliniem însă faptul că asemănările se opresc aci. Sfântul Ladislau este reprezentat cu o mantie simplă, încheiată pe umărul drept, în vreme ce Mircea cel Bătrân apare în monedele de tipul nr. 6 cu mantie îmblănită, închisă în față. Primul are un nimb în jurul capului și poartă în mâna dreaptă securea martiriului său, iar voievodul Țării Românești lancea cavalierească. Prin urmare, voievodul, păstrându-și reprezentarea veșmântului său real și simbolurile voievodale proprii, a urmărit o imitație a monedei maghiare (care circula din abundență în Țara Românească în a doua parte a domniei sale).

Cele opt serii ale monedei de tipul nr. 6 care se succed în intervalul 1401-1415 vădese că acest tip s-a statornicit pentru multă vreme în Țara Românească și că a circulat intens. El a apărut în momentul în care, Bulgaria și Serbia fiind ocupate de către turci, orientarea politică și economică a lui Mircea cel Bătrân s-a îndreptat mai cu seamă către puternicele state din nord, Ungaria și Polonia. După primele victorii împotriva lui Baiazid și consolidarea scaunului său, Mircea a fost totuși încontinuu solicitat de raziile turcești venite de peste Dunăre¹²⁸. Se știe că încă din 1395 se încheie la Brașov un tratat de alianță între Mircea și Sigismund, îndreptat împotriva turcilor, dar relațiile între ei se intensifică cu prilejul întâlnirii de la Severin din 1406. În privilegiile acordate brașovenilor de către Mircea¹²⁹ se oglindește perfect amploarea schimburilor comerciale și a tranzitului prin Țara Românească a mărfurilor transilvănene. În această epocă, în care banii ungurești circulau din abundență în Țara Românească, moneda proprie împrumută unele trăsături de la moneda vecinului din nord, vădind prin aceasta și importanța de care se bucura comerțul extern, dar este firesc să vedem în aceste simboluri sigure, care sunt monedele, și încadrarea lui Mircea cel Bătrân în frontul cruciat al statelor apusene, apropiindu-se în primul rând, de Ungaria.

Pe reversul monedelor cu efigie de tipul nr. 6 nu mai constatăm în contextul însemnelor heraldice tipul de coif tradițional, de forma „oală”, prevăzut cu „crucea de întărire”, ci coiful de forma „cap de broască”¹³⁰, numit așa după aspectul turtit al calotei și bavierei sale înalte, foarte uzitat în Occident între 1380 și 1420. Suprafețele rotunde ale acestui coif nu ofereau nici un punct de rezim lăncilor, iar „vederea” se afla la o linie orizontală, mascată de ciocul bavierei.

Faptul că pe monedele fiului lui Mircea cel Bătrân, Mihail, întâlnim același tip de coif ne confirmă datarea 1401-1415, stabilită pe temeiul inventarelor tezaurilor monetare.

Tipul nr. 7.

Efigia de la acest tip de monede, datat 1415 (*fig. 46, 47*) este dificil de reconstituit, deoarece – așa cum a arătat Const. Moisil¹³¹ – către sfârșitul domniei lui Mircea, calitatea metalului și a gravurii scade considerabil, oglindind poverile fiscale impuse de turci, care frânează avântul economic al Țării Românești. Costumul în care apare voievodul este o „surcotă”, identică cu cea pe care am găsit-o la monedele de tipul nr. 2 și nr. 3, cu jupă plisată sub centura cavalierească. La unele monede distingem trei nasturi, la altele două linii paralele, striate orizontal, indicând șirul de nasturi. Pe

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

cap, aceeași coroană, globul cruciger în mână stângă și lancea cu piroane înfipite în suportul de lemn în dreapta. Coiful heraldic de pe revers este de tipul „cap de broască”, ca și la monedele de tipul nr. 6.

Dacă din punct de vedere al materialului și artistic monedele de tipul nr. 7 lasă de dorit, ele se impun prin faptul că, atât pentru reprezentările de pe avers, cât și cele de pe revers, nu împrumută nimic de la monede străine. Deși din punct de vedere economic Țara Românească pare a se fi aflat într-un regres, pe plan cultural ea își afirmă, prin aceste oglinzi subpământene care sunt monedele, un echilibru și expresia unei viziuni proprii. Din nefericire, nu ni s-au păstrat suficiente opere de artă din a doua parte a domniei lui Mircea cel Bătrân (pe care izvoarele ni le destăinuie numeroase), pentru a verifica dacă evoluția pe care am putut-o stabili la emisiile monetare a mers în paralel cu aceea a creațiilor artistice. Oricum, merită a fi evidențiat faptul că, după ușoare împrumuturi de la monede balcanice sau ungurești, monedele lui Mircea cel Bătrân găsesc un limbaj propriu, renunțând la orice imitații. Nu este oare, în pragul secolului al XV-lea, indiciul începuturilor unor experiențe proprii, din ale căror rezultate timpul nu ne-a cruțat decât monumentele de o puternică originalitate și frumusețe ale primei jumătăți a secolului al XIV-lea?

Tipul nr. 8.

La monedele de acest tip (datate 1415-1418), mai numeroase decât precedentele, de la care s-au găsit cinci serii cu diverse semne și sigle în scutul heraldic (Fig. 48, 49), constatăm reprezentări identice pe avers și pe revers ca și la monedele de tipul nr. 7. Aceste interesante monede diferă însă prin inscripție, ele purtând pe avers numele lui Mircea voievod, iar pe revers cel al lui Petrus ban¹³². Faptul că reprezentările monetare de la tipurile nr. 7 și nr. 8 se găsesc și pe monedele cu efigie ale lui Mihail au permis, pe de o parte, datarea sigură a acestor monede la sfârșitul domniei lui Mircea cel Bătrân, iar pe de alta, posibilitatea să se deducă spiritul de continuitate politică, economică și culturală, pe care a dorit-o, firesc, fiul prodigiosului voievod.

Schematizând rezultatele cercetării despre monedele cu efigie ale lui Mircea cel Bătrân, putem întocmi următorul tablou:

În tabloul de mai sus se observă că în prima parte a domniei lui Mircea cel Bătrân (până la 1400) reversul monedelor sale cu efigie reprezintă fie pe Iisus înfățișat bust, fie însemnele heraldice cu coiful de tip „oală”, în vreme ce în a doua parte a domniei (între 1400 și 1418) coiful ne apare invariabil de tipul mai evoluat

Tipul monedei	Costumul	Mantia	Mina dreaptă	Mina stângă	Reversul sau coiful heraldic	Datarea
2	„surcotă” cu jupă plisată	Mantie îmblănită	Glob cruciger	Sabie cu vârful în sus	Iisus bust	1396 -- 1400
3	Idem	Fără mantie	Idem	Idem	Idem	Idem
4	„saccos”	—	Idem	Lance dreaptă	Coif tip „oală”	1399 1400
5	Idem	—	Idem	Lance oblică	Idem	Idem
6	„surcotă” cu jupă în clinuri	Mantie îmblănită și guler	Idem	Lance dreaptă	Coif tip „cap de broască”	1401 -- 1415 --
7	„surcotă” cu jupă plisată	Fără mantie	Idem	Idem	Idem	1415
8	Idem	Idem	Idem	Idem	Idem	1415 1418

numit „cap de broască“. Această schimbare a coifului, nesemnalată până în prezent, permite verificarea datării emisiunilor monetare cu efigie.

Precizăm că în mâna stângă Mircea cel Bătrân este reprezentat pe monedele sale cu globul cruciger, ca și suveranii bizantini, bulgari și sârbi, în vreme ce Radu I apăruse ținând cu aceeași mână scutul heraldic, același care se repetă și pe reversul monedelor. Faptul că în locul scutului heraldic din mâna stângă (care reproducea monedelor. Faptul că în locul scutului heraldic din mâna stângă (care reproducea compozițional ipostaza de pe monumentele funerare ale cavalerilor apuseni), deci a unui însemn familial, Mircea adoptă globul cruciger, simbol al puterii universale, vădește un spor de prestigiu al voievodului Țării Românești, care a existat efectiv atât în interior, cât și în afara hotarelor țării. Este semnificativ că Mircea cel Bătrân a preluat de la predecesorul său numai lancea, simbol a forței de luptă, nu și scutul. Desigur că alcătuirea acestor simboluri nu a fost făcută la întâmplare și, așa cum am arătat, sabia cu vârful în sus de pe monedele emise la începutul domniei sale urmărea să sublinieze o înrudire cu dinastia bosniacă, utilă în acel moment obiectivelor politice ale voievodului.

În privința costumelor de pe efigiile monedelor lui Mircea cel Bătrân, am arătat că frecvența „surcotei“ cu jupă plisată, care apare și pe monumentele de la Vladislav I și Radu I, ne vădește, în mod indiscutabil, că acest veșmânt era purtat de voievod și că acesta este motivul pentru care a fost atât de des gravat.

În portretul din naosul bisericii mănăstirii Cozia (fig. 45) Mircea cel Bătrân apare însă înveșmântat într-o „surcotă“ colantă pe trup („pourpoint“), ca și fiul său. Croiala acestui costum poate fi remarcată mai bine la portretele din biserica bolniței (Fig. 44) care ne permit să ne dăm seama de perfecta similitudine dintre hainele voievodului și cele ale predecesorilor Nicolae Alexandru și Vladislav I, zugrăviți din inițiativa ultimului în biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș. Această asemănare nu se reduce numai la croiul costumului, ci și la riguroasa observare a unor detalii, cum ar fi galoanele distinctive („clavi aurei“)¹³³, benzile radiale cu vârful rotund al gulerului („hatomidon“)¹³⁴, culoarea imperială de purpură a veșmintelor¹³⁶, coroana de flori de crin¹³⁵ etc. Constatăm, prin urmare, reproducerea unor canoane vestimentare fixe care vădește că Mircea cel Bătrân a urmărit stabilirea unei tradiții de aparat a dinastiei, dincolo de aspectul îmbrăcăminte cotidiene.

Oricum, reprezentările care se repetă pe monedele lui Mircea cel Bătrân îi reproduc silueta vie. El ne apare astfel în „surcotă“ cu jupă plisată, tot astfel cum Radu I se înfățișa contemporanilor într-o armură obișnuită de luptă. Având un caracter eminent laic, efigiile monetare ne indică veșmântul uzual al voievodului, în vreme ce reprezentările solemne din biserici capătă unele modificări în legătură cu ierarhia cerească.

O comparație între portretele monetare și cel votiv ale lui Mircea cel Bătrân ne permite să distingem între costumul zilnic și cel de mare ținută al voievodului. La ultimul remarcăm mantia bizantină¹³⁷ – pe care o constatăm și la chipurile țarilor sârbi¹³⁸ și bulgari¹³⁹ – încheiată cu o agrafă pe umărul drept. În mod obișnuit voievodul purta mantia îmblănită cu hermină, cu un guler lat, sau se înfățișa supușilor săi fără mantie, așa cum apare pe unele dintre monedele sale.

Trecerea în revistă a monedelor cu efigie ale voievozilor Radu I și Mircea cel Bătrân ne impune unele concluzii interesante, în primul rând faptul că reprezentările monetare oglindesc semnificații diferite, care variază de la o emisiune la alta. Am văzut astfel că chipul lui Iisus de pe reversul monedelor de tipul nr. 2 și nr. 3 sau poziția și anumite piese de costum de pe aversul monedelor de tipul nr. 6 se datoresc, respectiv, prestigiului ecumenic al monedelor bulgărești ale lui Strațimir sau

reputației celor ungurești ale reginei Maria (vădind încadrarea voievodului în frontul de cruciată europeană). Sabia cu vârful în sus de pe monedele de tipul nr. 2 și nr. 3 ar vâdi legăturile dinastice ale lui Mircea cel Bătrân cu banii Bosniei, iar lancea din tipurile ulterioare, perpetuarea simbolului puterii armate, statornicită de tatăl său Radu I. Interesantele monede ale lui Radu I, care nu s-au bucurat până în prezent de atenția pe care o merită, conțin, în mod implicit, mesajul voievodului pentru soldații săi. Este una dintre primele și cele mai mișcătoare dovezi ale mobilizării integrale pentru independență a Țării Românești.

Iată deci atâtea implicații pe care le destăinuiesc reprezentările monetare: nu numai spirituale, politice și economice, ci și militare. De fapt, fiecare monedă reprezintă o individualitate simbolică și oglindește o realitate care include domenii diferite, încât este greșit să se uniformizeze și să se delimiteze posibilitățile de limbaj pe care ea le posedă, numai la domeniul economic, de pildă. Moneda este un organism viu și, în consecință, nu poate fi înțeleasă și nu poate lumina, la rândul-i, decât considerându-se întreg contextul căreia i-a aparținut și de care este necesar să fie legată.

Studiul monedelor cu efigie ale lui Radu I și Mircea cel Bătrân ne permite să conchidem că aceste monede au fost originale, afirmând o certă independență economică, politică și artistică a Țării Românești din acea epocă. Această originalitate de concepție, care nu însumează din exterior decât elemente secundare, pentru a le adăuga întregului, ne arată, o dată mai mult, că la hotarele dintre lumea bizantină și cea occidentală Țara Românească a avut o evidentă libertate de alegere și realizare.

Note

¹ Octavian Iliescu, *Cu privire la problema realizării unui „corpus” al monedelor feudale românești*, în *Studii și materiale de istorie medie*, I (1956), p. 286.

² Rastislav Marić, *Etudes de numismatique serbe*, Belgrad, 1955.

³ Const. Moisil, *Considerațiuni asupra monedelor lui Mircea cel Bătrân*, în *Bul. Soc. numismatice române*, X (1913), nr. 20, p. 53-54.

⁴ Octavian Iliescu, *op. cit.*, p. 298.

⁵ Const. Moisil, *loc. cit.*

⁶ Const. Moisil, *Efigiile monetare ale domnilor români*, în *Bul. Soc. numismatice române*, XII (1915), nr. 25, p. 128-135.

⁷ *Ibidem*, p. 129.

⁸ *Ibidem*, p. 133.

⁹ Vezi cap. 7 „Portrete din biserica mănăstirii Tismana”, în *Artă medievală*, vol. III, partea a doua.

¹⁰ Const. Moisil, *op. cit.*, p. 133.

¹¹ *Curtea domnească din Argeș*, în *B.C.M.I.*, X-XVI (1917-1923).

¹² Vezi p. 13-16.

¹³ Vezi Const. Moisil, *Numismatica și descoperirile de la Curtea de Argeș*, în *Cronica numismatică și arheologică*, I (1920), nr. 6-7, p. 39-40; Idem, *Monedele lui Radu I Basarab*, în *Curtea domnească din Argeș...*, p. 122-123; idem, *Istoria monedei în România*, în *Cronica numismatică și arheologică*, II (1921), nr. 4-5, p. 26-40.

¹⁴ *Ibidem*, p. 27.

¹⁵ *Ibidem*, p. 28. Aceleași opinii în *Monedele României*, în *Enciclopedia României*, I, București, 1938, p. 106-109. Vezi și Răzvan Theodorescu, *Bizant, Balcani, Occident la originile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, București, 1984, p. 321-322.

¹⁶ Const. Moisil, *Monedele lui Radu I Basarab...*, p. 122-133.

¹⁷ *Ibidem*, p. 130.

¹⁸ *Ibidem*, p. 238.

¹⁹ A. Veress, *Originea stemelor Țării Românești*, în *Revista istorică română*, I (1931), p. 227-228.

²⁰ Gh. I. Brătianu, *Originile stemelor Moldovei și Țării Românești*, în *Revista istorică română*, I

PAVEL CHIHAI A

(1931), p. 50-52.

²¹ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, p. 198. Vezi și recenzia lui Octavian Iliescu, *Cu privire la monedele lui Mircea cel Bătrân*, în *Cronica numismatică și arheologică*, XIX (1945), nr. 133-134, p. 25.

²² Imaginea acestei monede, în *Istoria României* (ed. Academiei), II, București, 1962, fig. 272, p. 98.

²³ Rastislav Maric, *Fondes de numismatique serbe*. Vezi, în deosebi, portretele cneazului Lazăr din Ljubostinja (pl. II și XX) și al lui Ștefan Lazarević (pl. XXI).

²⁴ Octavian Iliescu, *Cu privire la problematica realizării unui „corpus” al monedelor feudale românești...*, p. 229-321; idem, *Câteva tezaururi monetare inedite din domnia lui Mircea cel Bătrân*, comunicare ținută la „Simpozionul de numismatică feudală românească” din 13 mai 1965, la Muzeul de Istorie al orașului București.

²⁵ Const. Moisil, *Monede și tezaururi monetare găsite în România și ținuturile românești învecinate*, în *Sat. Soc. numismatice române*, XI (1914), nr. 21, p. 26 și 57; Octavian Iliescu, *Numismatica medievală și modernă a țării noastre, oglindită în colecțiile restituite de la Moscova*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958, p. 20 și notele 4 și 5.

²⁶ Monedele voievodului Radu I cu efigie existente la Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei sunt următoarele: Fondul N. Docan, nr. inv. 16049, 16050, 16051, 16052. Fondul Tezaurului restituit de la Moscova nr. inv. M 1771 (4 exemplare), M. 1774 (2 exemplare), M. 1793 (3 exemplare), M. 1796 (1 exemplar).

²⁷ Eugène Emmanuel Viollet le Duc, *Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carolingienne à la renaissance*, tom. VI, Paris, 1875, p. 83-93.

²⁸ *Ibidem*, tomul V, p. 437: „Gambison se numește veșmântul pe care luptătorii îl purtau cel mai adesea sub cămașa de zale în timpul sec. XII, XIII și XIV... făcut din piele sau stofă, ramburat cu cânepă sau bumbac și ajustat... era necesar un veșmânt între cămașa de zale și cămașa de pânză, pentru a proteja trupul de rosătura și răceala sau fierbinteala metalului”.

²⁹ *Ibidem*, p. 284 și fig. 5, p. 289: „Cotă de arme este... tunica de stofă sau de piele «ramburată» care se îmbracă, începând de la sfârșitul secolului al XII-lea peste cămașa de zale...”

³⁰ *Ibidem*, fig. 5: p. 289: „Personaj care îmbracă o surcotă subțire peste o primă cotă scurtă ramburată, deasupra cămășii de zale”.

³¹ *Ibidem*, p. 372: „Către 1350 câțiva gentilomi bogați purtau cuirase închise, adică compuse din două piese de forjă”.

³² *Ibidem*, tomul VI, p. 207: „Pansiera este veșmântul de oțel care protejează partea corpului cuprinsă între claviculă și centură”.

³³ *Ibidem*: „Pentru spate, sub omoplați, această piesă luă numele de dosieră”.

³⁴ *Ibidem*: „Cămășile de zale nu protejau suficient pieptul și stomacul... de loviturile de lance... către mijlocul secolului al XIV-lea se așezară deasupra cămășilor de zale, surcotelor de arme sau brigantinelor una sau mai multe plăci de fier”. Vezi și Camille Bonnard, *Costumes historiques du XII-ème siècle*, tomul I, Paris, 1829, p. 92. Vezi chipurile unor cavaleri dintre anii 1340 și 1380, care poartă peste zale o cotă de piele, iar deasupra acesteia, plăci de metal care acoperă o mică parte din piept, la J. H. von Hefner-Alteneck, *Trachten Kunstwerke und Geratschaften vom frühen Mittelalter bis Ende des achtzehnten Jahrhunderts...*, (et. II), vol. III, Frankfurt, 1882, p. 191.

³⁵ Vezi n. 31.

³⁶ Vezi pietrele de mormânt ale cavalerilor Conrad von Saunvenshelm (Fig. 73), mort la 1369, și Heinrich von Erbach, decedat în 1387, la J. H. von Hefner-Alteneck, *op. cit.*, p. 190 și 210.

³⁷ Apud. G. I. Brătianu, *L'expédition de Louis I-er der Hongrie contre le prince de Valachie Radu I-er Basaraba en 1377*, în *Revue historique sud-est europeen*, II (1925), p. 12.

³⁸ Eugène Emmanuel Viollet le Duc, *op. cit.*, tom VI, p. 312-317.

³⁹ *Ibidem*, tom V, p. 306-314.

⁴⁰ *Ibidem*, tom VI, p. 312 și fig. 1, p. 226, fig. 2, p. 227.

⁴¹ Vezi reprezentările funerare ale cavalerilor Peter von Stettenberg, mort în 1428, și Martin Sensheim, decedat în 1438, la J. H. von Hefner-Alteneck, *op. cit.*, p. 245 și 247.

⁴² Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, *op. cit.*, tom. V, p. 275-276. Vezi și Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV-XV*, București, 1973, p. 330.

⁴³ J. H. von Hefner-Alteneck, *op. cit.*, vol. IV, p. 231 și 242.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- 44 V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, fig.385, p. 427.
- 45 Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, *op. cit.*, tom. V, fig. 38, p. 122 și fig. 1, p. 491.
- 46 *Ibidem*, p. 212.
- 47 *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 71, p. 68.
- 48 Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, *op. cit.*, tom. V, p. 201.
- 49 *Ibidem*, p. 315-325.
- 50 *Ibidem*, p. 316.
- 51 *Ibidem*, p. 203; J. H. von Hefner-Alteneck, *op. cit.*, p. 167-210.
- 52 Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, *op. cit.*, tom. V, p. 323: „Aceste dage erau purtate uneori între pulpe”.
- 53 Marcu Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, București, 1937, p. 48; *Legăturile țărilor române cu muntele Athos până la mijlocul secolului al XV-lea*, în *Mitropolia Olteniei*, X (1958), nr.11-12, p. 735.
- 54 N. Iorga, *Domnii români după portrete și fresce contemporane*, Sibiu, 1930, pl.8.
- 55 Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, *op. cit.*, tom. V, p. 323: „Daga și dagheta (o dagă mai mică – n.n.) se purtau de asemenea cu costumul civil”; *ibidem*, tomul IV, Paris, 1873, p. 369.
- 56 *Ibidem*, tom. VI, p. 273-278.
- 57 Const. Moisil, *Monedele vechi românești*, în *Analele Acad. Române*, XXXVIII (1915), fig. 17 și 18; idem, *Monedele lui Radu I Basarab...*, p. 130; G. Severeanu, *Moneda lui Radu I cu tipul cavalerului*, în *Bul. Soc. numismatice române*, XVI (1921), p. 116.
- 58 Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, *op. cit.*, tom. V, p. 157-169. Vezi, îndeosebi, fig. 3 și 4, p. 160 și fig. 5, p. 161.
- 59 *Ibidem*, p. 207-212.
- 60 *Ibidem*, tom. VI, p. 257-273.
- 61 Georgius Pray, *Syntagma historicum de sigillis et reginarum Hungariae...*, Buda, 1805, fig. 3, tabl. X.
- 62 Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, *op. cit.*, tom. V, fig. 30, p. 107.
- 63 Albert Malet, *Nouvelle histoire universelle*, tom. I, Paris, 1924, p. 389.
- 64 A. Parmentier, *Album historique*, vol. II, Paris, 1908, p. 47.
- 65 Vezi Ioan C. Filitti, *Cercetări și documente privitoare la istoria principatelor române*, București, 1935, p. 1-3.
- 66 „Lambrechinul sau o glugă tăiată în fâșii se purta deasupra coifurilor de turnir, începând de la sfârșitul secolului al XIII-lea... descinde din voalurile mai vechi... Această întrebuințare se repetă și în blazoane...” (*Larousse XX-e siècle*, vol. 4, p. 312).
- 67 Eugène Emmanuel Viollet le Duc, *op. cit.*, tom. V, p. 97: „Către sfârșitul secolului al XIV-lea coiful de turnir părăsește forma cilindro-conică sau conică cu vârful retezat pentru a reveni la forma conică, pe care nu o va părăsi până în secolul al XV-lea”.
- 68 Octavian Iliescu, *Domni asociați în țările române în secolele al XIV-lea și al XV-lea*, în *Studii și cercetări de istorie medie*, IV (1951), p. 41-44.
- 69 Imaginea așa-numitului „cavaler” zugrăvit pe stâlpul nord-estic din biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș reprezintă în realitate pe Sfântul Theodor Tiron. Chipul care a fost zugrăvit pe fațada bisericii lui Neagoe din același oraș, reprodus și pe reprezentarea chivotului pe care cei doi mari ctitori îl țin pe mâini, nu aparține vreunui voievod, ci Sfântului Gheorghe.
- 70 Vezi p. 77.
- 71 André Michel, *Histoire de l'art*, tom III, partea I, Paris, 1907, fig. 234, p. 435.
- 72 W. Oncken, *Allgemeine Geschichte*, II, Berlin, 1887, p. 10.
- 73 J. H. von Hefner-Alteneck, *op. cit.*, p. 167.
- 74 *Ibidem*, p. 188.
- 75 *Ibidem*, p. 184.
- 76 *Ibidem*, p. 167.
- 77 Dr. Réthy Lázló, *Corpus Nummorum Hungariae-Magyar egyetemes éremtár*, vol. II, Budapest, 1897, tabla 4 și tabla 7; Emil Ungar, *Magyar Eremhatározó*, Budapest, 1960, pl. XIX, XXII și XXIV.
- 78 Vezi n. 37.
- 79 *Ibidem*.
- 80 *Curtea domnească din Argeș...* passim.

PAVEL CHIHAI A

81 Faptul că în tabloul din pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc voievodul Nicolae Alexandru apare singur este un indiciu că ultima sa soție a fost catolică: este vorba deci de Clara, mama lui Radu I și Voievod.

82 Vezi p. 11 sq.

83 Vezi p. 17.

84 Maria Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină*, în *Studii*, XV (1962), nr.2, p. 336.

85 Vezi p. 20.

86 Vezi n. 18.

87 Emil Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească*, în *Romanoslavica*, XI (1965), p. 273-275.

88 Maria Holban, *op. cit.*, p. 331-335.

89 Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, *op. cit.*, tom. IV, p. 356 și 368 (pentru „surcotă” cu jupă cu plisuri, fig. 8, p. 354 și fig. 20, p. 369; pentru „surcotă” pe trup, fig. 19, p. 368).

90 *Ibidem*, tom III, p. 289: „Către 1350... oamenii începură să poarte «cota îndrăzneată»... scurtă, fără plisuri, ajustată pe talie, pe pântec și pulpe și închisă în față cu ajutorul nasturilor”.

91 A. von Eye und Jacob Falke, *Kunst und Leben der Vorzeit*, Nürnberg, 1858.

92 V. Vățășianu, *op. cit.*, fig. 376, p. 48.

93 Vezi n. 53.

94 Un costum identic („surcotă” cu jupă plisată și mantie închisă în față) găsim la o reprezentare a Sfântului Cristofor dintr-un triptic datat 1382, din Santa Maria di Castelnuovo. Recanti (B. Beresson, *Pittura italiana del rinascimento*, Firenze, 1958, p. 125).

95 *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 37, p. 48.

96 Vezi n. 89.

97 Emil Lăzărescu, *Data zidirii Coziei*, în *S.C.I.A.*, 1962, nr. 1, p. 133.

98 *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 52, p. 56 și pl. VIII, p. 128.

99 Vezi p. 20-21.

100 Vezi n. 77. Vezi și Octavian Iliescu, *L'héritage de l'idée impériale byzantine dans la numismatique et la sigillographie roumaines au moyen âge*, în *Byzantina*, tomul 3 (1971), Tesalonic, p. 259.

101 Sime Ljubica, *Opis Jugoslavenskih novaca*, Zagreb, 1875, tabl. XII, nr. 19.

102 *Ibidem*, tabl. XIII, nr. 14, 15 și 16. Vezi și Sergije Dimitrijevic, *Nova serija novih vrsta srpskog srednjovijeg novca*, în *Starinar*, serie nouă, XV-XVI (1964-1965), p. 134 și fig. 47 și 49.

103 E. Lăzărescu, *Data zidirii Coziei...*, p. 107-137.

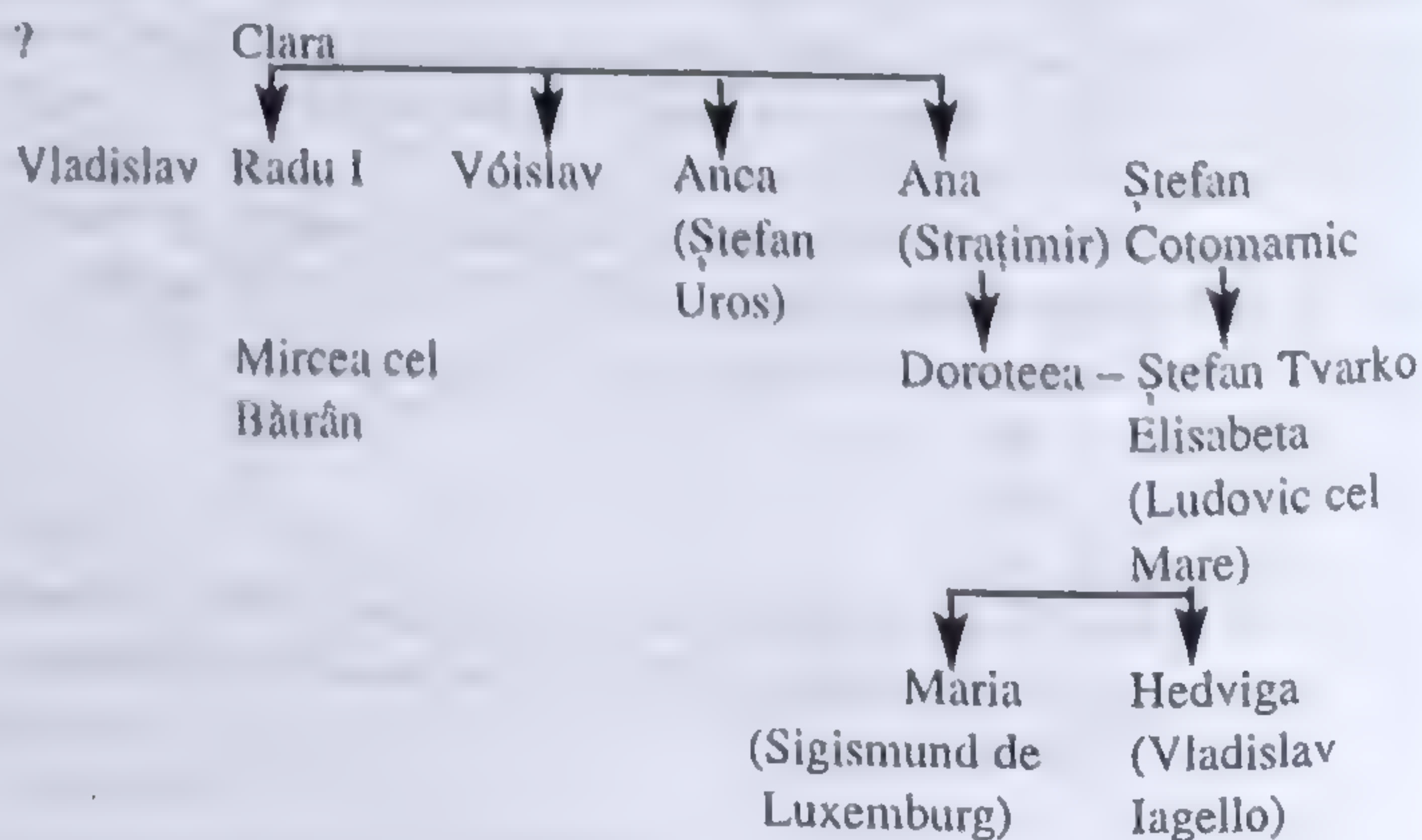
104 *Istoria României* (ed. Academiei), II, 1962, p. 380. Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „întemeietorul” până la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 56.

105 *D.R.H.*, B, I, nr. 31, p. 67-70.

106 Ivan Rengjeo, *Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien*, Graz, 1959, p. 67, tabl. XIII, fig. 747, 749, 750-777.

107 P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, p. 50-52. Reproducem după P. P. Panaitescu schema acestor legături genealogice:

Nicolae Alexandru

108 Vezi p. 282 sqq.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- 109 E. Hurmuzaki I/2, nr. DCLIII, p. 825.
- 110 Vezi și *Istoria României...*, II, p. 366 și 376.
- 111 A. Mouchmoff, *Numismatique et sigillographie bulgares*, Sofia, 1924, fig. 175, p. 135.
- 112 Octavian Iliescu, *Numismatica medievală și modernă a țării noastre, oglindită în colecțiile restituite de la Moscova...*, p. 20; idem, 600 de ani de la emiterea celei dintâi monede românești, în *Munca*, nr. 569, 19 noiembrie 1965, p. 4.
- 113 *Ibidem*.
- 114 Publicată de Octavian Iliescu, *Emisiuni monetare ale Țării Românești din secolele al XIV-lea și al XV-lea*, în *Studii de numismatică*, vol. II (1958), p. 316 și fig. 21, p. 317.
- 115 Monedele voievodului Mircea cel Bătrân de tipul nr. 4 existente la Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei sunt inventariate sub nr. M 1773 (două piese).
- 116 Jean Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance*, Paris, 1923, p. 124.
- 117 *Ibidem*, p. 21.
- 118 *Ibidem*.
- 119 *Ibidem*, p. 124.
- 120 Const. Moisil, *Efigiile monetare ale domnilor români...*, p. 134.
- 121 Jean Ebersolt, *op. cit.*, p. 138, nota 4 și fig. 61, p. 139.
- 122 Vezi o suliță cu piroane transversale similare, din secolele XIV-XVI, păstrată la Muzeul Militar Central; în *Enciclopedia României*, vol. I, București, 1938, p. 661.
- 123 Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, *op. cit.*, tom. VI, p. 127 și fig. 34.
- 124 Monedele voievodului Mircea cel Bătrân de tipul nr. 5 existente la Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei sunt inventariate cu nr. M 1773 (o piesă) și B 380 (o piesă).
- 125 J. H. von Hefner-Alteneck, *op. cit.*, p. 199.
- 126 Vezi p. 15.
- 127 Emil Unger, *op. cit.*, pl. XXII, nr. 419; XXIV, nr. 449-450 și XXIV, nr. 455.
- 128 *Istoria României*, II..., p. 378 sqq.
- 129 Dinu C. Giurescu, *Relațiile economice ale Țării Românești cu Peninsula Balcanică...*, în *Romanoslavica*, X (1964), passim; Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul*, București, 1965, passim.
- 130 Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, *op. cit.*, tom. V, p. 124; tom VI, p. 127; fig. 35, p. 128 și fig. 36, p. 129. Vezi acest tip de coif, în compoziții heraldice din 1418 la D. Radocsay, *Gotische Wappenbilder*, în *Acta historiae actium*, 1958, tom V, fasc. 3-4, p. 329.
- 131 Vezi n. 3.
- 132 Aceste monede au fost găsite la Turnu-Severin, Orșova și Caracal. Acest „Petrus” ar fi, prin urmare, un ban al Severinului sub ascultarea domnului Țării Românești. Denumirea de ban al Severinului dispare din titlul lui Mircea cel Bătrân între 23 noiembrie 1405 (*D.R.H.*, B, I, nr. 32, p. 70-71) și 11 mai 1409 (*D.R.I.*, B, I, nr. 35, p. 75-77). La sfârșitul anului 1406 a avut loc la Severin întâlnirea între Mircea și Sigismund pentru a preciza detaliile cooperării forțelor româno-maghiare, în lupta împotriva turcilor. (*Istoria României*, II..., p. 378) Despre politica dunăreană a lui Sigismund în 1406, vezi P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân...*, p. 306.
- 133 Jean Ebersolt, *op. cit.*, p. 5 și 72; M. Kondakov, *Les costumes orientaux à la cour byzantine*, în *Byzantion*, tome I (1923), p. 31.
- 134 Vezi n. 117.
- 135 Această culoare purpurie se distinge la portretele zugrăvite în biserica bolniței Coziei sub cenușul urât al repictării. Veșmintele lui Mircea cel Bătrân și Mihail au fost împodobite la aceeași repictare cu cercuri ornamentale (pe care, în mod greșit A. Grabar în *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris, 1928, p. 290, le consideră originale). Aceste cercuri se suprapun benzilor originale ale „hatomi-donului” și micilor ornamente cu care zugravii David și Radoslav au încercat să risipească monotonia suprafețelor monocrome pe care le prezentau portretele din biserica mare la data aceea; ei au adăugat pe veșmintele lui Mircea mici rozete, iar pe cele ale lui Mihail pătrate și triunghiuri decorative. Culoarea purpurie era cea imperială bizantină (Jean Ebersolt, *op. cit.*, p. 141; M. Kondakov, *op. cit.*, p. 31).
- 136 Chipul lui Mircea cel Bătrân din biserica mare a mănăstirii Cozia apărea inițial încununat cu o coroană princiară de crini, așa cum remarcăm și la portretele voievozilor Nicolae Alexandru din biserica Sf. Nicolae Domnesc. Pictorii David și Radoslav, de origine sârbă, ai bisericii bolniței, familiarizați cu coroanele sârbești, care prezentau mici cruci (Ljubo Karaman, *Deux portraits de souverains jugoslaves*,

PAVEL CHIHAI

în *Byzantion*, tom. IV (1927-1928, p. 336), au modificat florile de crin în cruciulițe. În schimb, vulturii imperiali bicefali (*Fig. p. 79*) zugrăviți după tipul din biserica mare, (*Fig. p. 80*), au fost reproduși cu crinul angevin între capete, pe chenarul ferestrei sud-vestice a naosului, ei nu prezintă însă acești crini (*Fig. p. 80*). În această emblema a despotiei, Mircea a menținut echilibrul pe care îl constatăm și pe mone-
dele de la începutul domniei sale, între reprezentările de origine răsăriteană și cele preluate din Occident. Mihail poartă coroană ducală, cu frunze de acant. Vezi și excelentul studiu al lui Răzvan Theodorescu, *Despre un însemn sculptat și pictat de la Cozia (În jurul „Despotiei” lui Mircea cel Bătrân)*, în *S.C.I.A.*, tom. 16 (1969), nr. 2.

137. Jean Ebersolt, *op. cit.*, p. 40, 72 și 73; p. 140: „Tăietura antică se menține la hlamidă, care se fixează în jurul gâtului cu ajutorul unei agrafe și cade liberă pe trup”.

138. Regii Nemaizi ai Serbiei apăreau, de asemenea, „drapați într-o amplă hlamidă bizantină” (Ljubo Karaman, *op. cit.*, p. 334).

139. N. A. Mușmov, *Moneti i peceatite*, Sofia, 1924, p. 112 sqq.

Capitolul VI

CONTRIBUȚII LA STUDIUL ETAPELOR DE CONSTRUCȚIE ALE CASELOR DOMNEȘTI DIN CURTEA DE ARGHEȘ

Săpăturile întreprinse pe aria caselor domnești din Curtea de Argeș de către N. Constantinescu¹ aveau să ducă la descoperirea temeliilor bisericii anterioare celei actuale, deci aceleia înălțate în anul 1351/52. Totodată, domnia sa a precizat că edificiul din nordul incintei mari, ca și zidul care înconjoară această incintă au fost construite în timpul domniei lui Basarab I (c. 1315-1351/52), și anume în jurul anului 1340², deci după invazia regelui Carol Robert în Țara Românească, care a avut loc în 1330. S-a stabilit, de asemenea, că așa-numita „casa slujitorilor“ din nordul incintei a aparținut voievodului Neagoe Basarab³. În sfârșit, cele două turnuri ale zidului de incintă care s-au succedat pe același loc au aparținut lui Basarab I și Neagoe Basarab⁴. Tot lui Neagoe Basarab îi aparține și prispa adăugată casei domnești⁵.

Prima biserică de pe acest loc (cea ale cărei temelii au fost date la iveală în interiorul bisericii Sf. Nicolae Domnesc) se lega de o incintă anterioară celei construite de Basarab I și de o clădire (se pare cu incinta ei), databilă, după o monedă din 1224-1230, prima jumătate a secolului al XIII-lea⁶.

Competența cu care au fost efectuate aceste săpături, bogatul material scos la iveală aduc o importantă contribuție la cunoașterea epocii de încheiere a Țării Românești, despre care, din nefericire, izvoarele sunt atât de sărace.

Rezultatele săpăturilor, concludente în anumite privințe, nu permit totuși să se tragă concluzii definitive în altele, și o serie de probleme considerate soluționate rămân, după noi, încă deschise. Nimic nu ne dovedește că biserița, incinta ei și edificiul din secolul al XIII-lea au aparținut „locului de reședință al voievodului român Seneslau“⁷. Între Seneslau și Basarab s-au petrecut prefaceri hotărâtoare în structura statală a Țării Românești care nu ne îngăduie – în contextul datelor actuale – să aducem precizări în privința continuității reședinței lor.

Prezența unei „doamnei evreice“ la Curtea de Argeș (identificată cu Teodora, soția țarului Ivan Alexandru⁸), precum și atribuirea construirii bisericii Sf. Nicolae Domnesc lui Vladislav I, pe temeiul prezenței numelui acestuia în inscripția tabloului din naos⁹, renunțându-se la semnificația – după noi mai sigură – a grafitului, scris pe același strat de egalizare pe care constructorii l-au executat și la asizele exterioare ale bisericii¹⁰ (deci în faza de construcție, și nu de pictură) și trecându-se peste prezența în pronaos a chipului voievodului Nicolae Alexandru¹¹, care indică drept ctitor al zidirii bisericii pe predecesorul acestuia, respectiv pe Basarab I, nu ne par convingătoare.

În sfârșit, când avem oglinda fidelă a temeliilor care zăceau sub pământ și datarea lor riguroasă, precum și a raporturilor dintre ele, datorată unor excelente investigații și interpretări arheologice, se ridică o serie de noi probleme, unele dintre ele conturate încă înainte de inițierea acestor săpături în pământul bogat în vestigii al Argeșului.

Una dintre aceste probleme, care ar putea fi intitulată „raportul incintelor“, s-ar formula în felul următor: Cum se explică faptul că prima biseriță de pe acest loc a fost înconjurată de un zid de incintă, care o izola cu totul de construcția alăturată (aparținând aceleiași faze de construcție) din secolul al XIII-lea a casei domnești? De

PAVEL CHIHAI A

ce, în momentul în care Basarab și-a ridicat locuința (cea ale cărei temelii ni s-au păstrat încă aparente), precum și incinta care o înconjoară, biserița a rămas mai departe în propria sa incintă? Care este explicația că biserica Sf. Nicolae Domnesc – considerată de N. Constantinescu numai biserică a palatului¹² – a fost înălțată în afara zidurilor curții domnești? Care a fost incinta bisericii Sf. Nicolae Domnesc? (Având în vedere mărimea și importanța ei, indiferent de funcția pe care o îndeplinea, nu putea rămâne fără incintă.) Considerând apropierea zidului de incintă vestic al primei biserici de zidul vestic al celei actuale este exclus ca acest prim zid de incintă să fi existat în continuare și după 1351/52. Dacă comparăm curtea domnească din Argeș cu cele două curți domnești succesive din Târgoviște (cea din vremea lui Mircea cel Bătrân și cea din vremea lui Petru Cercel)¹³, constatăm că, spre deosebire de prima, ultimele două își au bisericile respective în imediata apropiere a edificiului voievodal, protejate, ca și acesta de zidul din incintă. Aceste două biserici vădesc, prin urmare, un caracter de *paraclis* al palatului.

Trebuie să luăm în considerare faptul că, aflându-se în afara zidurilor incintei domnești („extra muros”), biserica nu putea fi accesibilă în orice vreme voievodului – chiar în împrejurările unui război – și acesta ar fi fost nevoit să treacă zilnic prin turnul de incintă pentru a-și rosti rugăciunile, ceea ce este nefiresc pentru epoca la care ne referim.

S-a crezut în mod nejustificat că incinta bisericii Sf. Nicolae Domnesc a fost legată de cea voievodală. Dar nici o pornire de zid pe latura estică a incintei domnești nu ne arată că de ea s-ar fi legat vreodată ziduri care să înconjoare și biserica. Este evident că, în acest caz, poziția turnului voievodal ar părea nefirească. Mai mult, dacă privim în excelentul relevu al substrucțiilor scoase la iveală de săpăturile conduse de N. Constantinescu, zidul de incintă al curții domnești la colțul nord-estic, acolo unde latura sa nordică face un unghi pentru a coti spre sud, exact în fața colțului nord-vestic al bisericii, constatăm că plănuirea acestei incinte s-a făcut, excluzându-se, în mod evident, biserica anterioară celei actuale (A), înconjurată de incinta ei, din sistemul de protecție al edificiilor voievodale. Când s-a zidit biserica actuală (închinată Sf. Nicolae) nu s-a avut în vedere împrejmuirea care exista la data aceea – cum subliniază conducătorul săpăturilor¹⁴ – deoarece prelungirea virtuală a laturii nordice a patruleterului curții domnești ar trece prin biserică.

Că incinta A a preexistat incintei 1 se poate deduce și din faptul că turnul incintei 1 nu se află la mijlocul laturii estice, cum ar fi fost firesc, ci cam la jumătatea distanței dintre latura sudică a incintei A și colțul sud-estic al incintei 1.

Prin urmare, incinta „curții domnești” a fost gândită ca o entitate separată de cele două biserici care s-au succedat lângă zidul ei estic și de împrejuririle acestei biserici. Explicația acestei separări ale celor două incinte poate fi dată, pornindu-se postulativ de la faptul că biserica Sf. Nicolae Domnesc a îndeplinit funcția de biserică a Mitropoliei. Cu toate că în această biserică se aflau mormintele primilor Basarabi și prin urmare includerea ei în incinta voievodală ar fi fost justificată, totuși independența ei vădită – încă înainte de înmormântarea ctitorului zugrăvelii, Vladislav I – ne arată că ea fusese hărăzită, încă de la înălțare, Mitropoliei. Biserica avea moșii și mijloace proprii de întreținere, care se datorau în parte și moaștelor Sf. Filofteia, aduse din Târnovo, încă din 1396-1400, în timpul domniei lui Mircea cel Bătrân, la cea mai importantă biserică din Argeș¹⁵, care nu putea fi decât aceea a Mitropoliei. Acest raport între curtea domnească și biserica Mitropoliei – în care slujea cel mai înalt ierarh al țării – poate fi explicată numai dacă îl referim la raportul dintre palatul imperial și Patriarhia din Constantinopol, două înalte foruri alăturate, strâns legate, dar constituind entități separate. Tot astfel cum biserica Patriarhiei îndepli-

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

nește și funcția de paraclis imperial, lăcașul religios de la Argeș închinat Sf. Nicolae îndeplinea atât funcția de biserică a Mitropoliei, cât și pe aceea de capelă a curții alăturate.

O altă problemă, care ține de tipologia zidurilor de incintă ale curții voievodale, este aceea a lipsei turnurilor de colț la zidurile care au împrejmuit „casa domnească” nr 1.

Aflată pe un platou la marginea râului Argeș, casa domnească ne apare dominată de panta de la estul drumului către mănăstire, reprezentând poalele unor înălțimi mai domoale înspre nord, dar destul de pronunțate înspre sud, în imediata sa apropiere, unde se află dealul Sânicoadă, înalt de circa 15 m. Considerând vecinătatea acestui bot de deal, casa domnească ne apare foarte vulnerabilă, putând fi nu numai îndeaproape supravegheată, dar și foarte repede distrusă, fie și cu armele secolului al XIV-lea. Zidul de împrejmuire al incintei nr. 1, înălțat în vremea lui Basarab, ne pare gândit mai degrabă pentru a proteja locuința voievodală de eventuale surprize cu caracter local decât pentru a preveni un asediu sau un atac din partea unei armate organizate.

O confirmare a acestei deducții este că zidul nu prezintă turnuri de colț sau bastioane din nici o epocă.

Acest lucru este cel puțin ciudat dacă ne gândim la întăririle contemporane cu incinta nr. 1 (c. 1340), din Transilvania sau de pe aria balcanică.

Jumătate de secol mai târziu, în vremea lui Mircea cel Bătrân, constatăm la mănăstirea Cozia (deci nu la un edificiu laic, la o curte domnească vizată de inamic), ziduri de incintă groase, cu patru turnuri masive de colț, care ieșeau din linia zidului¹⁶, o cetate asemănătoare celei de la Giurgiu, înălțată tot de acest voievod¹⁷. Acest plan rectangular cu turnuri de colț, trăgându-și originea din cel al castrelor romane, fusese preluat și răspândit de bizantini. Analogii se pot stabili cu cetățile bulgărești de la Siștov și Vidin sau cu cea sârbească de la Ram¹⁸.

Și curtea din Târgoviște a lui Mircea cel Bătrân prezenta turnuri de colț, însă rotunde (după modele, probabil, sârbești, cum sunt cele de la Zemun sau Kupinik)¹⁹.

După cum ne informează autorul săpăturilor N. Constantinescu, în incinta nr. 1 s-au găsit monede ale lui Strașimir, țarul din Vidin, ale lui Radu I și Mircea cel Bătrân²⁰. Prin urmare, în vremea lui Mircea cel Bătrân curtea era încă în bună stare. Nu Mircea cel Bătrân mută definitiv curtea domnească din Argeș la Târgoviște (constatăm patru hrisoave interne emise din Argeș ale acestui voievod și nici unul din Târgoviște)²¹ și nici Mihail (un document din Argeș și unul din Târgoviște)²² sau Dan II (patru documente din Târgoviște, patru din Argeș)²³, ci Alexandru Aldea, care își înalță biserica de la Dealu²⁴.

După ce curtea a fost mutată la Târgoviște, „pavimentul curții domnești din Argeș, din sec. al XIV-lea, acolo unde el există, a fost acoperit cu timpul de un strat de pământ și de dărâmături, semn că incinta a fost abandonată”²⁵.

Curtea nu a fost mutată definitiv la Târgoviște decât de către Alexandru Aldea. Dar „curtea domnească” din Argeș va continua să viețuiască și după domnia lui Alexandru Aldea, până la Neagoe Basarab, exact în vremea în care săpăturile raportează că incinta nr. 1 era dezafectată. Vlad Dracul emite un hrisov din Argeș la 2 august 1439²⁶ și inițiază importante construcții lângă Argeș, pe locul actualei biserici a lui Neagoe²⁷. Cum vom vedea mai departe²⁸, Basarab II, Vlad Țepeș și Basarab cel Tânăr (tatăl lui Neagoe Basarab, ctitorul strălucitei biserici) emit hrisoave din Argeș. Pisarul lui Basarab II notează chiar, la 9 ianuarie 1443, că se afla „în cetatea cea domnească a Argeșului”²⁹.

Această viețuire în continuare a „curții domnești” poate avea două explicații:

PAVEL CHIHAI A

sau stratul arheologic, care vădește abandonarea cetății, este ulterior lui Basarab cel Tânăr (el depunându-se în vremea domniei lui Vlad Călugărul și Radu cel Mare, când Argeșul este într-adevăr neglijat), sau Mircea cel Bătrân a mutat curtea domnească într-altă parte – respectiv pe dealul Sânicoadă³⁰ – considerând tocmai vulnerabilitatea curții lui Basarab.

Oricum, problema lipsei de turnuri de colț a „casei domnești” din Curtea de Argeș rămâne deschisă.

O altă problemă care își așteaptă răspunsul este aceea a raporturilor dintre incinta primei biserici (A) și incinta nr. 2, care implică și funcția construcției numite „chilia”, pe care N. Constantinescu o așează în vremea lui Neagoe Basarab³¹.

Raportul de săpături al lui N. Constantinescu arată că în vremea acestui domnitor s-au înălțat „casa slujitorilor” și „chilia”³², fiind refăcut turnul porții³³. Elementele de sculptură arhitecturală pe care le-am găsit la „casa domnească”³⁴ ne permit să deducem o puternică fază de construcție din vremea lui Neagoe și la această casă.

Este evident că prezența „chiliei” trebuie legată de biserică. Foarte probabil că aici a fost locuința preoților, oricum așezarea ei în apropierea bisericii ne permite să o presupunem aflată în interiorul incintei acesteia. Or, biserica actuală nu apare în releveul fundațiilor găsite la săpături³⁵ legată de nici o incintă. Examenul atent al acestui releveu ne îndeamnă să credem că zidul din vremea lui Neagoe care proteja biserica nu se îndepărta mult de cel actual (o parte din el din sec. XVII-XVIII), decât în partea de sud și sud-est (unde însăși „chilia” apare ieșită din acest zid). Este posibil ca și zidul anterior de împrejmuire al incintei 2 din secolul al XIV-lea să se fi înălțat pe același traseu, motiv pentru care el nu a fost găsit la actualele săpături.

Dispoziția în plan a „chiliei” ne vădește că, cel puțin pentru epoca Neagoe, incinta se lărgea către sud, laturile inegale ale trapezului având o deschidere asemănătoare cu aceea din incinta A. Or, colțul sud-est a fost rotunjit într-o epocă mai recentă (sec. XVII-XVIII), încât nu putem ști ce se afla pe această latură, săpată pentru nivelarea drumului existent.

Deoarece săpăturile conduse de N. Constantinescu ne-au permis să constatăm realitățile pe care le ascundea pământul, vom consemna mai departe considerațiile făcute de noi în legătură cu o serie de elemente de suprafață, prezentate încă înainte de inițierea acestor săpături³⁶, pentru a pune la îndemâna cercetătorilor datele necesare acestui interesant, dar necunoscut încă în întregime complex. Vom studia astfel:

- A. Turilele clopotniță de pe pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc;
- B. Profilele de piatră găsite în incinta casei domnești;
- C. Cahlele de sobă și ornamentele din această incintă;
- D. Aspectul arhitectural al edificiilor din incinta voievodală;
- E. Obiectele din biserică;
- F. Pecetea orașului Argeș;
- G. Izvoarele scrise.

A. *Turilele clopotniță de pe pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc*

Turilele de pe pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc care se văd în fotografia mai veche³⁷ (Fig.50) invită la un studiu amănunțit, având în vedere că de trecutul lor se leagă existența sau lipsa unei clopotnițe de zid lângă biserică. Unde s-a aflat inițial clopotnița bisericii din 1351/52 și când a fost desființată această clopotniță? Care au fost împrejurările care au dus la dispariția ei? Iată atâtea probleme a căror rezolvare ne-ar putea deschide drumul către alte explicații, ducând la limpezirea rosturilor bisericii de lângă „casa domnească”.

Trebuie să luăm în considerație încă de la început afirmația arhitectului

PAVEL CHIHAI A

adăpostit cele două mici clopote. Aceste clopote au stat sparte între 1788 și 1812, după cum aflăm din inscripția unuia „S-au sfărâmat urechi de ostași”.⁵¹ Precizarea că aceste clopote au fost sparte (și nu topite de un incendiu) este importantă, deoarece ne permite să deducem că într-o „răzmeriță”, anterioară celei din 1788, s-a produs un incendiu în această parte a bisericii.

Acest foc a cuprins tot acoperișul. Aflăm că și „cornișa turlei fusese distrusă cu ocazia unei arderi a acoperișului”⁵² și că „urmările acestui foc [s-au putut] constata pe o piatră de mormânt [nr. 4 pe plan], pe ferestrele turlelor și în grinzile transversale din zidurile bisericii până în pridvorul bisericii”.⁵³

Gh. Cerchez ne informează că cele două turle mici „au fost probabil făcute pentru clopotele bisericii și au ars în mai multe rânduri. S-a găsit chiar în podul tindei bronz topit de la clopote. Mai în urmă clopotul cel mare s-a strămutat în clopotniță”.⁵⁴ Arh. Iancovici găsește „peste bolțile de deasupra pridvorului... un strat de umplutură cu moloz de 0,70 cm grosime și un strat de cărbuni de lemn, printre care și un bloc de cărbuni vitrificați... blocul întreg, deși mic fiind foarte greu...”⁵⁵.

Prin urmare, a existat o fază de distrugere a clopotelor anterioară celei din 1788 (când „urechile” unui clopot au fost sparte), împrejurare în care ele au fost literalmente topite de un uriaș incendiu, și acest fapt nu s-a putut petrece decât în „răzmeriță” din 1733, când izvoarele ne pomenesc de incendiu⁵⁶.

Putem afirma, așadar, că ultimele turle de lemn (acoperite cu tablă în 1851, desființate în 1911) au fost înălțate pe pronaos la restaurarea din jurul anului 1750, adăugându-i-se două clopote noi (sau aduse dintr-altă parte), deoarece cele sau cel anterior au fost topite de incendiu. Și aceste clopote noi sunt sparte în răzmerița din 1788, apoi „prefăcute” și adăpostite în clopotnița de zid din 1812, care precede celei actuale, înălțată în 1838.

Problema care se ridică în acest punct al cercetării este următoarea: De când dăinuia edicolul de lemn de pe pronaos, dispărut la incendiul din 1733?

Pentru aceasta, trebuie să considerăm spațiul aflat deasupra pronaosului bisericii.

Zidul transversal, care desparte naosul și pronaosul bisericii, se prelungea deasupra nivelului bolții pronaosului într-un fronton semicircular – cel care închidea la vest bolta semicilindrică a naosului. Spre deosebire de frontoanele nord și sud, situate la același nivel, care înfățișează o zidărie masivă, cu o fereastră în mijloc, frontonul vestic ne apare secționat transversal de un culoar de trecere, astfel că prezintă în realitate două ziduri paralele: unul vestic, către exterior, și unul estic, către naosul bisericii. Primul zid a fost străpuns de la origine – așa cum putem constata și în prezent, deși aceste deschideri au fost plombate la restaurarea din 1911 – de trei arcade⁵⁷, acoperite inițial, așa cum s-a arătat⁵⁸, de învelitoarea pronaosului. Faptul că la culoarul de trecere duceau trepte care porneau de la o mică intrare aflată în colțul nord-vestic al naosului, la o distanță apreciabilă de nivelul de călcare și care putea fi lesne mascată, a dus la concluzia că suișul din casa scării și trecerea prin culoarul practicat în fronton duceau către o ascunzătoare aflată în extradossalul bolții cilindrice a altarului și învelitoarea acestuia⁵⁹. La această ascunzătoare, se pătrundea – după urcarea treptelor și traversarea culoarului de trecere – prin cele trei arcade în zidul vestic al frontonului, atunci când te aflai în extradossalul bolții pronaosului și acoperiș.

Evident, zidul estic al acestui fronton, care forma timpanul înscris în semicercul bolții vestice a naosului, s-a aflat inițial intact. Peste suprafața acestui timpan a fost pictată scena *Schimbării la față*⁶⁰, în care erau înfățișați și sfinții Petru, Iacov și Ioan, care apar invariabil în această scenă. (Acești sfinți sunt reprezentați, tot pe acest timpan, în scena *Suirii muntelui*, de proporții mai mici decât aceea a *Schimbării la față*.)

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

La două intervale diferite, distrugându-se o parte din pictură – printre care și imaginea Sfântului Iacov – s-au practicat în zidul estic al frontului două deschideri, de către meșteri diferiți, judecând după conturul acestor deschideri.

Putem afirma că deschiderea mai recentă (aceea care a servit celor două clopotnițe de lemn, înălțate în 1750) a fost aceea din mijloc. Meșterul a sacrificat chipul unui sfânt, așa cum au procedat restauratorii din 1750 care au lărgit ferestrele bisericii și au dat un contur asemănător acestor ferestre. Această deschidere mediană era necesară celor două clopote dispuse în două turlle de lemn de-o parte și de alta.

Deschiderea de nord, terminată în arc frânt, vădește o altă viziune stilistică și dorința de a menaja pictura.

Cele două intervale pot fi „citite” și la exteriorul bisericii, în fotografiile frontonului semicircular, efectuate în timpul lucrărilor de restaurare din 1911.⁶¹ Constatăm astfel, imediat deasupra arcadelor, lăcașurile grinzilor care au susținut acoperișul din 1750 până în 1911. Cel care trăgea ambele clopote prin cele două turlle putea să stea la mijloc și să observe slujba din altar.

La un nivel inferior (dar numai înspre sud) constatăm alte lăcașuri, efectuate înainte de 1750, care nu au corespondent înspre nord. Înainte de practicarea acestor lăcașuri arcada sudică a fost zidită, tocmai pentru că nivelul lor era mai coborât decât acela al arcadei. Aceasta ne permite să deducem că înainte de 1750 nu a existat decât o singură turlă înspre nordul pronaosului cu un singur clopot, topit în incendiul din 1733.

Prin urmare, atât aspectul frontonului aflat deasupra pronaosului, cât și cel al timpanului din vestul naosului bisericii ne duc spre concluzia că în 1750 au fost ridicate cele două turlle de lemn și că până la 1733 deasupra pronaosului, înspre nord, se înălța o singură turlă de lemn. Epoca construirii acestei turlle poate fi dedusă după arcul frânt dinspre nordul timpanului din naos, arc care se răspândește în Muntenia în vremea lui Matei Basarab.

De altfel, în vremea acestui voievod găsim o singură turlă deasupra pronaosului bisericilor, în vreme ce în prima jumătate a secolului al XVIII-lea constatăm, în același loc, două mici turlle.

Faptul că în 1611 este deteriorată, foarte probabil, piatra de mormânt cu „gisant” aflată în colțul nord-vestic al naosului⁶² face verosimilă folosirea ascunzătorii ca lăcaș al scărilor pentru clopotniță în vremea lui Matei Basarab, când se refac stricăciunile din 1611.

De altfel, în această epocă, apar în Țara Românească – pe lângă o singură clopotniță pe pronaos – scările practice în ziduri.

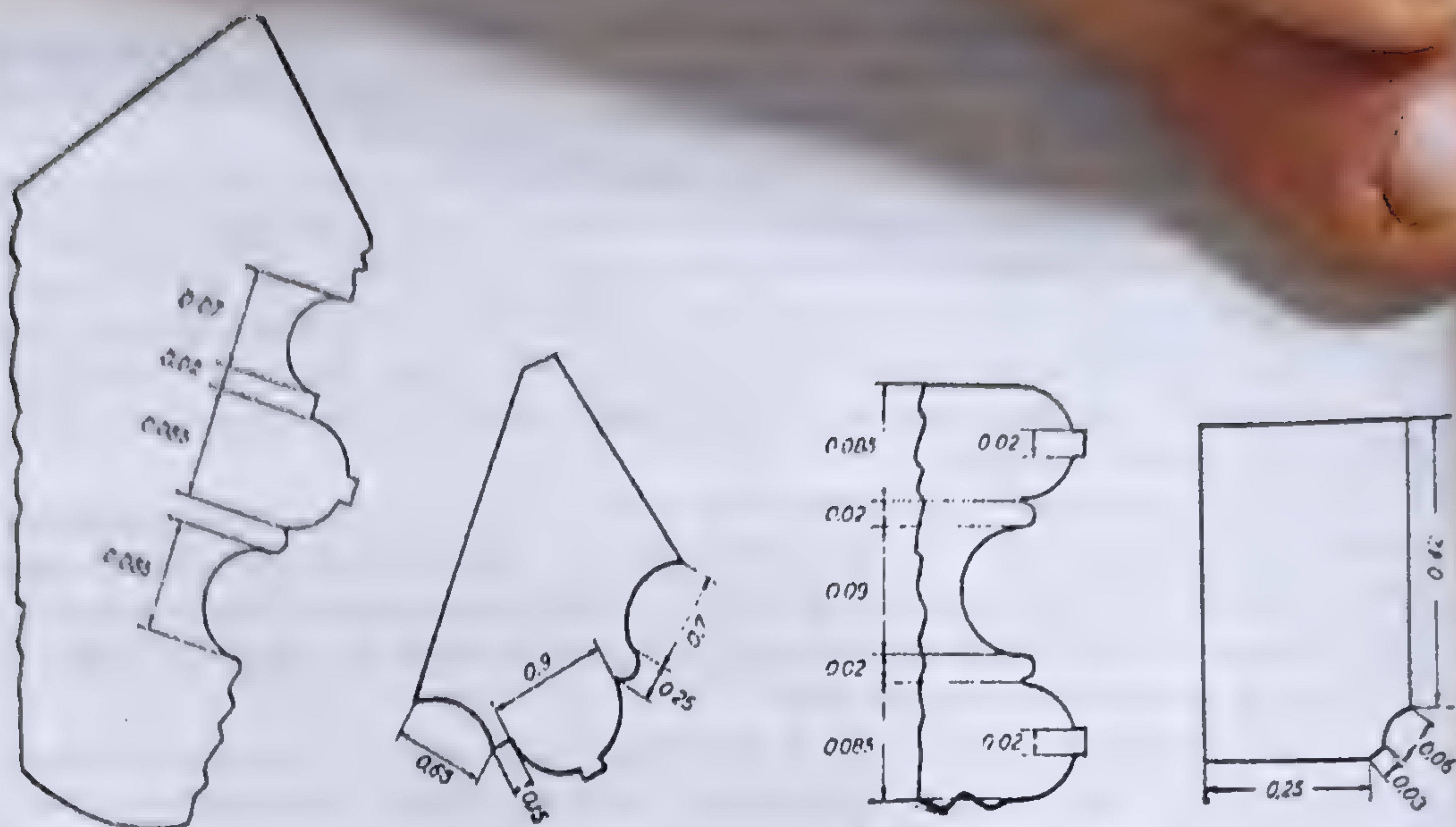
Oricum, deducția că clopotnițele de pe pronaos sunt evident anterioare anului 1733, până când dăinuiește „casa domnească” împreună cu incinta și, desigur, cu turnul care încheia zidul de împrejmuire, ne îndeamnă să punem în lumină faptul că turnul de intrare al incintei domnești nu a servit drept clopotniță și că acest turn a coexistat cu turllele de lemn de pe pronaos care adăposteau clopotele.

Nu putem coborî mai jos pe scara timpului cercetarea turnurilor de pe incinta „domnească” și cea a bisericii, precum și a funcției lor, dar începând de la punctul pe care avem posibilitatea să îl întrezărim, cu elementele de care dispunem, se conturează cele două entități, cu rosturile lor deosebite.

B. Profile de piatră găsite în incinta casei domnești

Importante elemente de datare ale casei domnești prezintă tronsoanele de piatră profilată găsite în săpături de V. Drăghiceanu sau aflate în diferitele construcții mai târzii de pe terenul actualei incinte a bisericii (Fig. p. 138-139).

Despre o parte din aceste tronsoane – un fragment de ancadrament de fereastră

în stil Renaștere și trei fragmente de chenare de uși gotice, reproduse de către V. Drăghiceanu⁶³ – s-au pronunțat atât V. Vătășianu, cât și Gr. Ionescu. V. Vătășianu vede în ele dovezile pătrunderii Renașterii în Țara Românească prin intermediul Transilvaniei, arătând că „decorul sculptat se datorește mâinii de lucru străine, deși nu poate fi considerat gotic” (cum propusese V. Drăghiceanu). V. Vătășianu apreciază că ele aparțin primelor decenii ale secolului al XVI-lea. „Judecând după materialul publicat, profilul ușii, precum și toate celelalte fragmente aparțin Renașterii. Trebuie să le căutăm în Transilvania, la începutul secolului al XVI-lea sau în Moldova, în vremea domniei lui Petru Rareș⁶⁴. Gr. Ionescu arată, de asemenea, că fragmentele de ancadramente sunt cioplite „într-un rudimentar stil gotico-renascentist”, bănuind că ele „denotă o nouă refacere a acestui complex către începutul veacului al XVI-lea”⁶⁵, refacere confirmată de săpăturile efectuate de N. Constantinescu.⁶⁶

Din fericire, s-a mai păstrat până în prezent, la casa domnească, partea superioară a ancadramentului unei ferestre de la pivniță „in situ”. Fereastra a fost plombată, dar chenarul aparent permite să se constate că se prezenta dreptunghiular, măsurând în lățime 0,57 m și în grosime 0,08 m. Acest chenar gotico-renascentist, care aparține începutului secolului al XVI-lea, este situat în zidul sudic al casei domnești, la exterior, sub nivelul lăcașurilor grinzilor (lăcașuri vizibile pe latura nordică a acestui zid) la o distanță de 14,00 m de muchea vestică a zidului și 18,10 m de cea estică. Fereastra fusese practică către vestul traveii din mijloc a pivniței, pentru luminarea ei. Faptul că V. Drăghiceanu o consenuează în releveul său⁶⁷ arată că el a găsit-o la săpături. Fragmentul de chenar de fereastră păstrat „in situ” se află deasupra plombei care se detașează de restul zidăriei, atât prin materialul său (numai bolovani, fără asiza de cărămidă pe care o prezintă zidul alăturat), cât și prin faptul că se află într-un plan mai retras decât cel al zidului. Totodată, observăm deasupra chenarului un arc de cărămidă, care nu pare a aparține construcției originale.

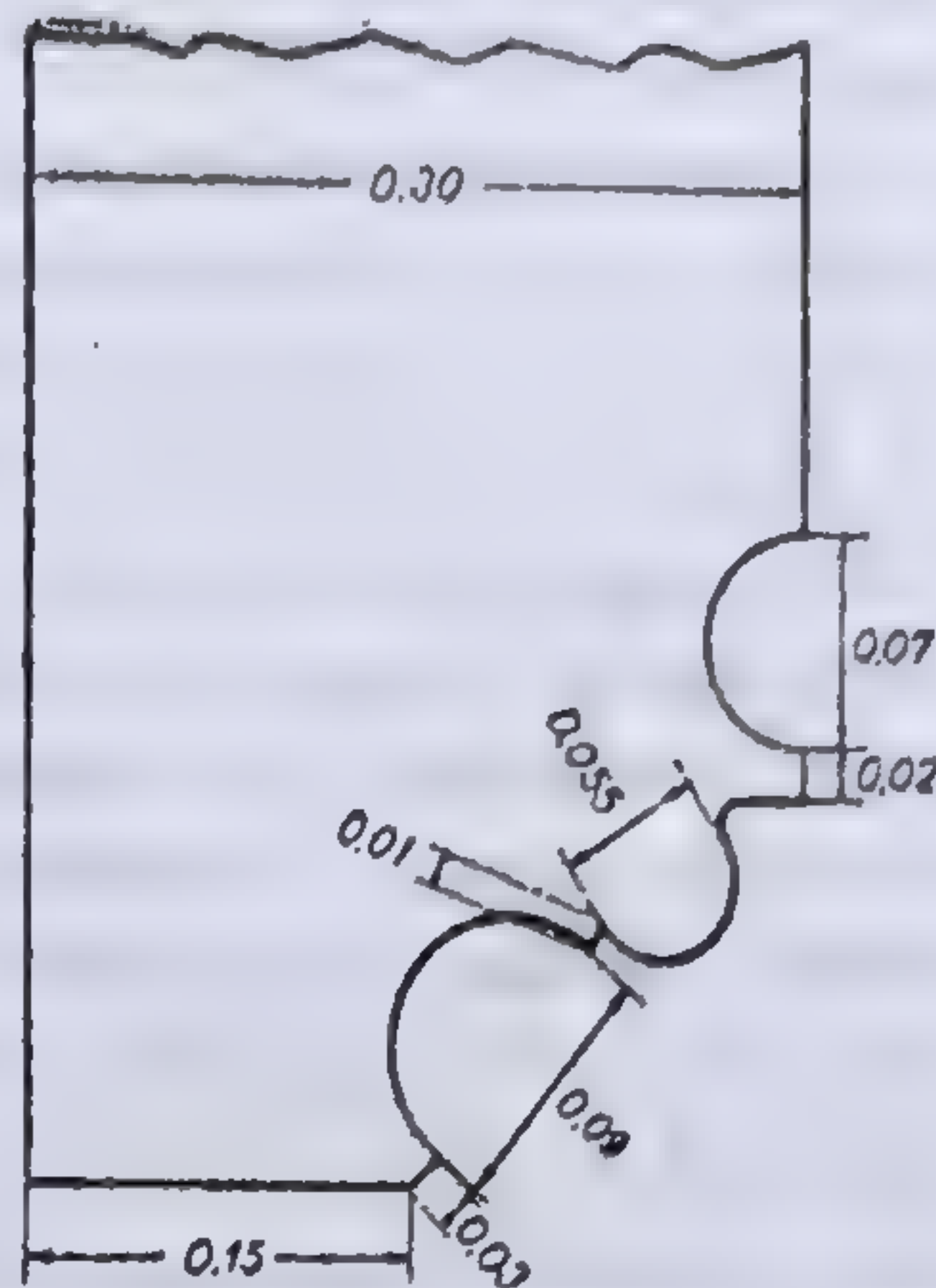
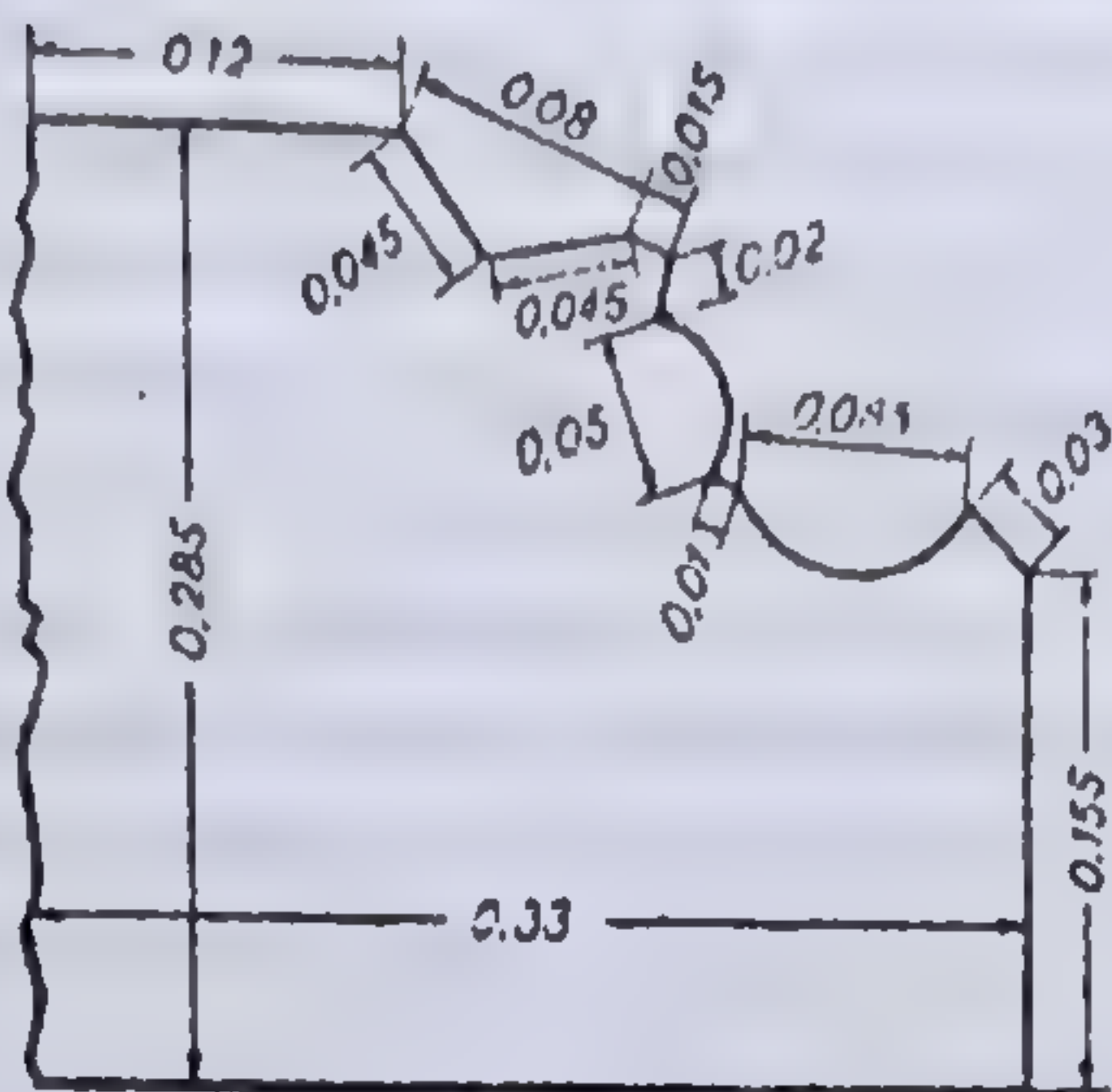
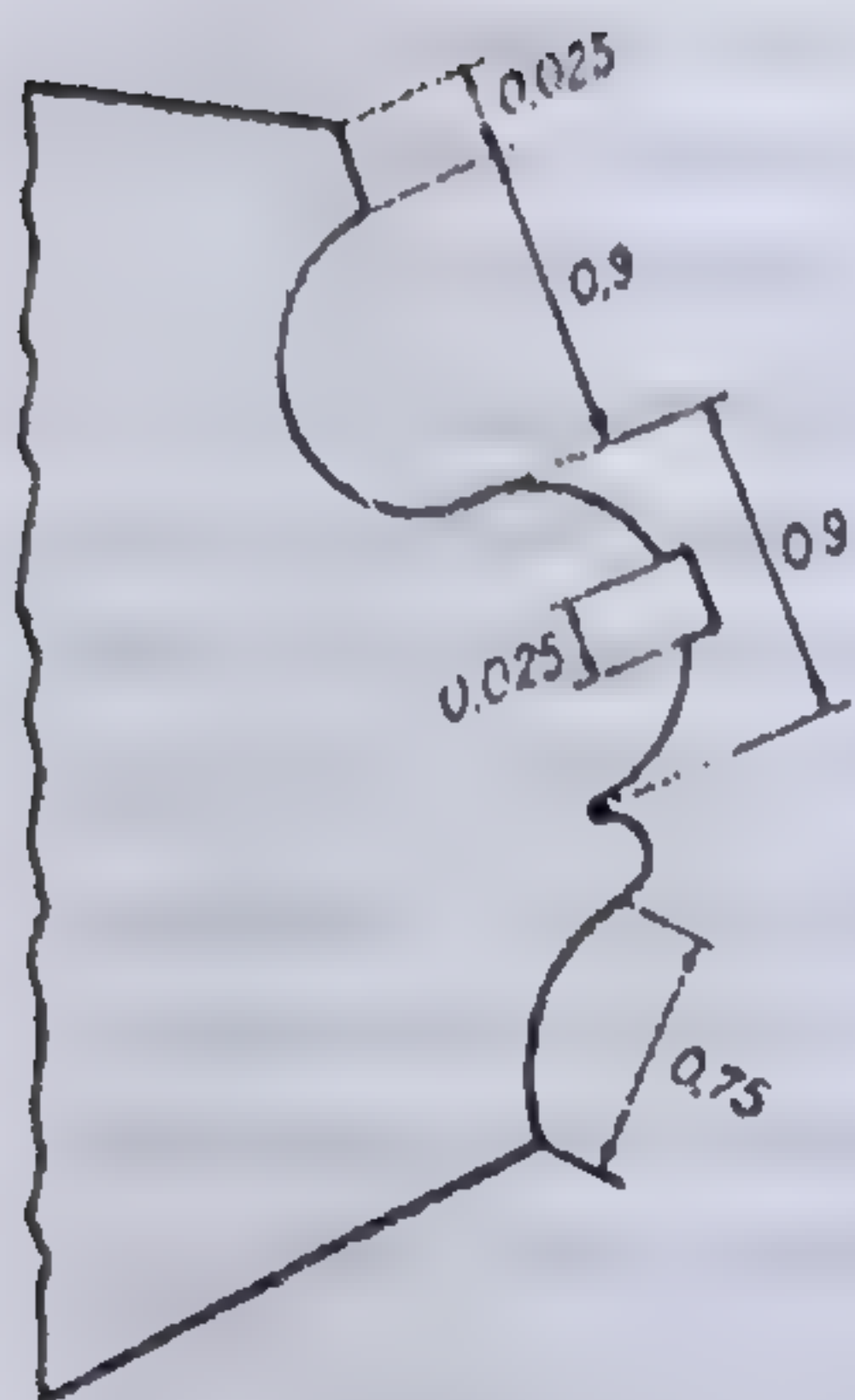
În lapidarul bisericii Sf. Nicolae Domnesc și pe aria curții domnești se găseau la data cercetării noastre (1966) următoarele profile:

Ancadramente de uși:

1) 5 fragmente. Profil tor cu bandă, încadrat de o cavetă cu muche și o cavetă cu baghetă.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Profile de la casa domnească din Curtea de Argeș

2) 2 fragmente. Profil tor cu bandă, încadrat de o cavetă simplă și o cavetă cu baghetă.

3) 2 fragmente. Profil tor cu bandă, încadrat de o cavetă simplă și o cavetă cu muche.

4) 1 fragment. Profil cu două toruri cu bandă încadrând o cavetă, de care le despart două baghete.

5) 1 fragment. Profil cu tor și cavetă. Tronson din partea superioară a unei curburii.

Ancadramente de ferestre:

1) 2 fragmente. Muluri a unor ancadramente gotice de fereastră. Unul foarte degradat. Celălalt prezintă pornirile a doi lobi prinși într-un arc dublu.

2) 5 fragmente. A) Jumătate din pragul inferior sau superior al unei ferestre gotico-renascentiste (profil cu tor între o cavetă simplă și o cavetă cu muche), cu o pornire de menou. B) Un fragment de menou, aparținând aceleiași ferestre, profilat numai către exterior. C, D, E) Trei fragmente din torul aceleiași ferestre.

3) 1 fragment. Un fragment de menou, profilat – spre deosebire de cel precedent – și la exterior și la interior, aparținând, prin urmare, unei alte ferestre decât precedenta, dar lucrată o dată cu aceasta (după cum vădesc dimensiunile ambelor menouri), în același stil.

Profile diferite:

1) 1 fragment de 0,66 m x 0,22 m x 0,12 m (Prag de fereastră? Postament?).

2) 1 fragment de 0,66 m (Prag de fereastră? Postament?) din aceeași fază de construcție cu precedentul.

3) 1 fragment de 0,41 m x 0,30 m x 0,24 m (Soclu?). Pare a face parte din aceeași fază de construcție cu precedentele.

4) 1 fragment înalt de 0,34 (?) x 0,23... m. Pare a face parte din aceeași fază de construcție cu precedentele.

5) 1 fragment. Profil cu cavetă, apoi talon, muche, cavetă. (Soclu?)

6) Coloneta în torsadă găsită în săpăturile din altarul bisericii.

7) Lumânărarul de piatră de la altarul Sfintei Filofteia.

8) Consola reprezentând un vultur bicefal încastrată în actuala clopotniță.

9) Capitel simplu (0,40 m x 0,25 m) încastrat în beciul „casei paznicului”.

10) Colonetă de secțiune poligonală.

În privința profilelor ancadramentelor de uși, constatăm că ele se încadrează în două tipuri: toruri cu bandă (trei profile cu un tor și un profil cu două toruri) și un tor mai mare, fără bandă.

Cele patru profile din primul tip provin de la patru uși, una cu chenarul mai lat (având două toruri), celelalte trei cu chenarul mai îngust (având un singur tor). Profilul din al doilea tip făcea parte dintr-un portal masiv dar simplu profilat.

Aceste ancadramente de uși sunt databile cu ușurință — așa cum au arătat V. Vătășianu și Gr. Ionescu — primul sfert al secolului al XVI-lea. Găsim profile asemănătoare la portalul nordic al bisericii evanghelice din Sibiu, construit în 1509⁶⁸ (profil tor cu bandă, încadrat de o cavetă cu muche și o cavetă cu baghetă). Alte profile asemănătoare, vădindu-ne o epocă de decadență, de relaxare a tipologiei formelor, găsim la portalul de sud al bisericii din Horvat, de prin al doilea deceniu al secolului al XVI-lea, la unul din portalurile de la Prejmer, lucrat după 1515, precum și la portalul de vest al bisericii din Arduzel, executat, de asemenea, în cel de al doilea deceniu al secolului al XVI-lea, ctitorul ei murind în lupta de la Mohács⁶⁹.

Profilele de chenare de ferestre, deși vădesc două tipuri (înscrise într-un arc frânt și într-un triunghi), fac parte din aceeași fază de construcție, aceea în care au fost lucrate și chenarele ușilor. Într-adevăr, atât chenarele în arc frânt, dar cu mulurile nediferențiate, prezentând un fals decor traforat, specifice goticului târziu, când efectul plastic prevalează asupra celui sculptural, cât și cele dreptunghiulare alcătuite dintr-o succesiune aritmetică de elemente incerte ca organizare, fără accente viguroase, sunt tipice pentru această epocă, caracterizată tocmai, din cauza îngemănării stilului gotic cu cel al Renașterii, prin această interferență de stiluri care pot coexista la același monument.

La biserica evanghelică din Sighișoara, care prezintă ferestre în arc frânt cu muluri, construite o dată cu lărgirea bisericii la sfârșitul secolului al XV-lea, găsim pe latura dinspre nord, un chenar în patru laturi care poartă data 1495.⁷⁰ La turnul bisericii evanghelice din Sibiu, construită în 1520⁷¹, constatăm de asemenea ferestre gotice, cu muluri, dar un ancadrament de uși renascentist, dreptunghiular.

Știm de asemenea că la biserica evanghelică din Biertan (1510-1515), devenită pe la mijlocul secolului al XVI-lea catedrală a protestanților, formele gotice târzii se amestecă armonios cu cele ale Renașterii, monumentul prezentând atât ferestre în arc frânt, cu muluri, cât și portaluri de Renaștere.⁷² Ne pare semnificativ faptul că menourile de la ferestrele de piatră ale acestei biserici, contemporană cu epoca lui Neagoe Basarab, prezintă o secțiune identică cu cele ale ancadramentelor de fereastră de la casa domnească din Curtea de Argeș, iar bolțile nervuri de ogivă din cărămidă, identice, ca material și secțiune, cu cele găsite la complexul monastic al mănăstirii lui Neagoe. Fragmentul de fereastră gotico-renascentist prezintă, de asemenea, asemănări evidente cu ancadramentele ferestrelor casei lui Matei Corvin din Cluj, datate de către V. Vătășianu „primele decenii ale veacului al XVI-lea”.⁷³

În lucrarea despre complexul monastic al mănăstirii Argeș⁷⁴ se va arăta că deschiderile dreptunghiulare coexistau cu cele în arc frânt, ceea ce vădește o dată mai mult contemporaneitatea unor structuri murale de la cele două monumente.

Aceste analogii care vădesc că sculpturile arhitecturale gotice găsite pe aria curții domnești se încadrează perfect în epoca de trecere de la gotic la Renaștere, caracterizată tocmai prin coexistența stilului gotic cu cel renascentist, ne permit totodată să constatăm că profilele de care ne ocupăm concordă stilistic și cu ancadramentul găsit „in situ” în zidul sudic original al casei domnești care nu poate fi datat înainte de începutul secolului al XVI-lea. Trebuie să admitem că locuința domnească

și întreaga curte voievodală au fost reconstruite la începutul secolului al XVI-lea.

Este firesc ca până la marea distrugere din 1733, când casa domnească deteriorată de turci a fost abandonată definitiv, ea să-și fi păstrat unele structuri arhitecturale.

Merită a fi subliniat faptul că majoritatea profilelor pe care le-am trecut în revistă provin de la ușile și ferestrele ruinatei case domnești, V. Drăghiceanu găsindu-le căzute din locul unde fuseseră încastrate și nu reutilizate în zidărie ca material brut sau risipite prin incintă⁷⁵.

Concluzia care ni se impune, în urma analizei profilelor de pe aria curții domnești și în lumina săpăturilor arheologice de sub conducerea lui N. Constantinescu, este că această curte a fost reconstruită la începutul secolului al XVI-lea. În această epocă numai doi voievozi au putut reface locuința voievodală, ceilalți trecând prin domnii scurte, hărțuite de războaie, în răstimpul cărora nu sunt indicii să fi poposit mai multă vreme la Curtea de Argeș: Radu cel Mare și Neagoe Basarab. Dar de la Radu cel Mare nu ni s-a păstrat nici un document emis din Curtea de Argeș. Să nu uităm că el a inițiat construirea unei noi biserici a Mitropoliei la Târgoviște pentru a o muta din Argeș, privând astfel pe argeșeni de o instituție atât de importantă. În contrast cu poziția lui Radu cel Mare, înclinarea lui Neagoe Basarab pentru Curtea de Argeș manifestată prin construirea prodigioasei sale ctitorii și, așa cum vom vedea, printr-o lungă serie de documente emise din acest oraș este evidentă.

Prezența meșterilor din Sibiu la construirea casei domnești, pe care o vădesc profilele ancadramentelor de uși, asemănătoare celor ale portalului nordic al bisericii evanghelice din Sibiu (1509), precum și secțiunile menourilor ancadramentelor de ferestre asemănătoare cu cele ale bisericii evanghelice din Biertan (1510-1515), de la nord de Sibiu (ale cărei nervuri de ceramică au același profil ca și cele pe care le-au prezentat bolțile construcțiilor monastice de la mănăstirea lui Neagoe), ar fi încă un indiciu că incinta voievodală de lângă biserica Sf. Nicolae Domnesc a fost refăcută de către Neagoe Basarab.

Într-adevăr, la 13 octombrie 1519 Neagoe Basarab trimite o scrisoare sibienilor din care aflăm că el dispusese să se angajeze meșteri pietrari, „magistros lapicidas“, din mijlocul lor, și cărora le achitase deja, în bună parte, lucrul efectuat. Voievodul se declară mulțumit de lucrul meșterilor și roagă pe sibieni să nu-i recheme „chiar de vor avea de îndeplinit vreo îndatorire regească“⁷⁶, deoarece însuși el Neagoe va interveni la rege pentru scutirea lor. Foarte probabil că acești pietrari sibieni au continuat să lucreze ancadramentele ușilor și ferestrelor (înlocuite la restaurarea care a avut loc în vremea lui Matei Basarab)⁷⁷ la biserica Mitropoliei din Târgoviște – astfel ne explicăm insistențele lui Neagoe pe lângă sibieni – a cărei construcție (dar nu zugrăvire și mobilare) a fost terminată în primăvara anului următor, când a avut loc și sfințirea (la 26 aprilie 1520). Tot meșterii sibieni au executat, foarte probabil, și sculpturile de piatră de la edificiile monastice ale Mitropoliei, pe care le descrie în 1656 Paul de Alep și tot lor li s-a datorat – după cum se va arăta⁷⁸ – edificiile călugărești din incinta mănăstirii lui Neagoe din Argeș.

Srânsele legături ale lui Neagoe cu Sfatul și cu meșterii din Sibiu, inserându-se pe linia tradiționalelor legături ale Craioveștilor cu acest oraș transilvănean, de care erau mai apropiați, contrastează cu proastele relații cu brașovenii până în anul 1517, dată la care – așa cum reiese din documente – casa domnească din Argeș era în ființă (brașovenii adăposteau pe rivalul lui Neagoe, Miloș-Mircea)⁷⁹.

În schimb, Radu cel Mare se vedește adversar al Sibiului⁸⁰, din cauza preten-
dentului Mihnea cel Rău, care pândea din acest oraș – în care își va găsi de altfel și moartea după scurta domnie – preluarea tronului.

Originea sibiană a meștrilor care au lucrat chenarele de piatră ale casei dom-

PAVEL CHIHAI A

nești din Curtea de Argeș și – așa cum vom vedea – bună parte din cahlele de sobă databile început de secol XVI constituie o dovadă în plus că Neagoe Basarab a refăcut această curte.

În ceea ce privește grupa de profile diferite găsite pe aria curții domnești și la săpăturile efectuate în biserică de V. Drăghiceanu, precizăm că primele cinci fragmente aparțin monumentului de la începutul secolului al XVI-lea, prezentând dimensiuni asemănătoare celorlalte tronsoane, dar funcția lor nu a putut fi precis determinată.

Coloneta în torsadă, găsită la săpăturile din absida altarului bisericii⁸¹ și care a aparținut pristolului, a fost probabil lucrată în timpul domniei lui Neagoe Basarab (asemănându-se cu unele sculpturi de la mănăstirea Argeș aparținând acestei epoci), dar nu este exclus ca ea să dateze și de la sfârșitul secolului al XVI-lea (vezi coronamentul de balustru de la scară către cafas din biserica domnească din Târgoviște).

Ornamentele vegetale de pe lumânărarul de piatră de la moaștele Sfintei Filofteia⁸² sunt foarte asemănătoare cu cele de pe cahlele pe care le vom atribui epocii lui Matei Basarab; el a fost lucrat, foarte probabil, cu prilejul restaurării inițiate de către acest voievod.

Consola de piatră reprezentând un vultur bicefal⁸³, încastartă în actuala clopotniță zidită în 1838, a fost preluată de la vechea clopotniță înălțată, la rândul ei, în 1812, refolosindu-se unele materiale de la casa domnească ruinată în 1733. După cum ne vădește tipul heraldic al vulturului bicefal sculptat în piatră, această consolă a sprijinit o arcadă zidită la o restaurare inițiată de voievodul Șerban Cantacuzino. Știm, într-adevăr, că vulturul bicefal brâncovenesc reproduce, în mod obișnuit, tipul celui austriac (Leopold, împăratul Austriei, ridică la rangul de conte la 19 mai 1688 pe Șerban Cantacuzino și pe Constantin Brâncoveanu, care va căpăta în 1695 titlul de principe⁸⁴) cu sceptrul și globul cruciger în gheare și cu coroana deasupra ambelor capete. Or, vulturul reprezentat pe consola de care ne ocupăm, ca și cel de la mănăstirea Bistrița, hărăzit probabil turnului de intrare în această mănăstire (actualmente, la Muzeul Institutului de Arheologie din București), aparține tipului anterior acordării titlurilor de noblețe austriece voievozilor români (datei de 19 mai 1688), deci celui de pretenție bizantină, simplu, fără mobilele heraldice menționate mai sus.

Este posibil ca și capitelul degradat în prezent din beciul „casei paznicului” – construită pe temeliiile camerei de gardă a fostului turn (ruinat o dată cu întreaga așezare voievodală în 1733) în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când incinta curții se menținea încă, cu excepția unei deschideri largi pe latura estică pentru accesul în cimitirul pe care biserica nu îl putuse avea, atâta vreme cât fusese înconjurată de zidurile apropiate și de curtea voievodală, dar care acum se putea lărgi în voie în incinta părăsită – să aparțină tot fazei de restaurare a lui Șerban Cantacuzino.

În sfârșit, coloneta de secțiune poligonală este legată, așa cum ne îndreptățește să credem rozeta capitelului său asemănătoare cu cele de la ancadramentul ferestrelor sudice⁸⁵, de restaurarea de pe la 1759.

C. Cahlele de sobă și ornamentele din incinta „casei domnești”

Cahlele de sobe și cele ornamentale, găsite în incinta voievodală și – provenite tot de aici – în diferite puncte ale orașului, nu par mai vechi de începutul sec. al XVI-lea. Așezarea în timp a acestor cahle, care s-a făcut prin analogii cu piesele asemănătoare din Transilvania și Moldova sau chiar din incinta mănăstirii lui Neagoe din același oraș, duce la concluzia că, fie importate din Sibiu sau din județul Sibiu, fie lucrate în Argeș, după tipare noi, cu motive reproducând pe cele ale unor monumente locale, cele mai vechi cahle aparțin vremii domniei lui Neagoe Basarab.

Având în vedere fiecare tip de cahlă, le vom enumera în ordine cronologică.

PAVEL CHIHAI A

Termenul „ante quam“, sfârșitul celui de al doilea deceniu al secolului al XVI-lea, stabilit pentru cahla din Suceava este, așadar, valabil și pentru cahlele din Argeș. Intervalul în care au fost executate „post 1495 – ante 1520“ indică drept comanditar al lor pe voievodul Neagoe Basarab.

3) Un fragment de cahlă subțire, cu pasta bine arsă, neglazurată, prezintă motivele geometrice ale unor împletituri care se întretaie în unghiuri, fiecare unghi având deasupra un fleuron. Un motiv identic poate fi remarcat la o cahlă găsită pe aria mănăstirii Argeș, publicată de Gr. Tocilescu⁹³. Este evident că acest motiv reproduce pe cel similar, de origine orientală, săpat în poarta turelor bisericii.⁹⁴

Executarea îngrijită și subțirimea cahlei găsite pe aria curții domnești, motivul simplu, geometric, de origine orientală, care nu se întâlnește mai târziu, faptul că exemplarele asemănătoare au existat și în incinta mănăstirii lui Neagoe Basarab ne îndreptătesc să atribuim epocii acestui voievod și această piesă. Este posibil ca și un alt fragment, de aceeași grosime și lucrat într-o pastă asemănătoare, pe care constatăm o rozetă ce amintește de cele care sunt sculptate pe pietrele de mormânt ale familiei lui Neagoe Basarab, să aparțină aceleiași epoci.

Aceste fragmente ne vădesc că, pe lângă ceramica de import, se folosea la sobe, încă de la începutul secolului al XVI-lea, ceramica locală cu motive inspirate de ornamentele monumentelor din Țara Românească. Existența unei biserici a Olarilor în Curtea de Argeș, anterioară anului 1530⁹⁵ și reputația de care ceramica din acest oraș se bucura în Transilvania (o mențiune din 1619 arată că în Argeș se lucra „cărămidă smălțuită albă, verde, albastră și roșie pentru Transilvania“⁹⁶) confirmă că, așa cum constatăm și la alte produse de manufactură, ceramica locală coexistă cu aceea de import.

4) Un tip de cahlă mai târzie decât cele trei anterioare, pe care le-am așezat în epoca lui Neagoe Basarab, este cel reprodus numai într-o fotografie pe care o publică V. Drăghiceanu⁹⁷, găsită „în zidurile palatului din Argeș“ (se pare că „in situ“) către 1900. Ea măsoară 0,20 m x 0,16 m și avea grosimea de 0,012 m. V. Drăghiceanu arată că, judecând după perforațiile sale, – care se pot vedea și în fotografie –, cahla era destinată ornamentării pereților.

Cahla reprezenta un cavaler călare, înveșmântat într-un costum cu pelerină scurtă și pantaloni bufanți, care se opreau la mijlocul coapselor; ciorapii lungi sfârșeau în încălțări cu pinteni puternici. Cu mâna stângă cavalerul ține hăturile, iar cu dreapta o armă care poate fi o arbaletă. Costumul este tipic pentru jumătatea secolului al XVI-lea (în Franța, epoca lui Henric II, 1547-1559), asemănându-se cu cel de pe cahla găsită la săpăturile de la cetatea Sucevei și datată pe acest considerent „mijlocul secolului al XVI-lea“⁹⁸.

V. Vălășianu observă că această cahlă prezintă pe fond o serie de vrejuri spiralice, ca și prototipul din care derivă o serie de cahle din Suceava „care trădează o puternică influență a Renașterii“⁹⁹.

Cahle identice cu aceea de care ne ocupăm au fost găsite la Roșia, lângă Sibiu¹⁰⁰, iar asemănătoare la Sighișoara¹⁰¹, indicându-ne locul de origine al acestui tip și larga sa arie de răspândire.

5) Un tip de cahlă, reprezentând pe călărețul husar maghiar, a fost așezat, de astă dată, la sfârșitul secolului al XVI-lea de către Gh. Cantacuzino¹⁰², după analogii cu exemplarele asemănătoare, provenite de la mănăstirea Mihai Vodă din București, dintr-un strat datat 1575-1595.

6) O grupă de cahle, evident contemporane după aspect, prezintă iconografic două tipuri, care au fost găsite și pe aria mănăstirii lui Neagoe de către Gr. Tocilescu.¹⁰³ Una dintre ele înfățișează doi lei „rampanți“, afrontați, încadrați de

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

ornamente vegetale, întreaga cahlă fiind delimitată de un chenar de mici fleuroni.

O cahlă datată 1649, provenind de la curtea domnească din Târgoviște, reprezentând tema pelicanului sacrificat, prezintă aceleași ornamente vegetale, terminate în partea superioară cu un fleuron gros, trilobat¹⁰⁴, ca și cahlă cu cei doi lei afrontați. (Am remarcat acest ornament și pe lumânărarul de piatră care fusese așezat lângă moaștele Sfintei Filofteia.)

Aceste motive ornamentale compuse din frunze mari, în unduiri moi, care par suprasaturate de apă, înconjurând o reprezentare zoomorfică, adesea heraldică, sunt tipice pentru barocul transilvănean de la mijlocul secolului al XVII-lea. Le găsim în Țara Românească la pietrele de mormânt ale familiei lui Matei Basarab.¹⁰⁵

Faptul că aceste tipuri de cahle s-au aflat și pe aria mănăstirii lui Neagoe – ale cărei documente ne glăsuiesc despre o importantă fază de restaurare inițiată de către Matei Basarab – ne îndeamnă să le datăm în epoca în care acest voievod a refăcut mănăstirea, adică puțină vreme înainte de 1643.¹⁰⁶

7) Cahle reprezentând un „maschiaron” înscris într-un scut poligonal, renascen-tist, încadrat în partea inferioară de două păsări stilizate, afrontate, găsite și la săpăturile de la curtea domnească din Târgoviște¹⁰⁷ aparțin, se pare, de asemenea jumătății secolului al XVII-lea.

8) Alte cahle reprezentând un boier în costum de secolul al XVII-lea, care apare și pe unele exemplare de la Târgoviște¹⁰⁸, sunt databile în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

9) Un tip de cahlă groasă, glazurată în verde, fără chenar, cu împletituri alternate cu butoni stelați este identic cu cel al cahlelor încastrate deasupra cornișei bisericii mănăstirii Cornet, zidită în 1666¹⁰⁹.

10) Ultima grupă de cahle corespunde etapei de reconstrucție de la sfârșitul secolului al XVII-lea, căreia îi aparține și consola de piatră, reprezentând același vultur bicefal, de astă dată într-un chenar de două cercuri cu striuri.¹¹⁰ Cahle asemănătoare au fost găsite la Târgoviște (expuse în Muzeul Palatului Mogoșoaia; acestea din urmă prezintă o ornamentație vegetală mai bogată) și la Palatul Margineni, construit cam în vremea celui din Curtea de Argeș.¹¹¹ Antedatarea acestor cahle de către V. Drăghiceanu, care le-a așezat în secolul al XIV-lea, a derutat pe unii cercetători.

Trecerea în revistă a tipurilor de cahle de pe aria curții domnești vădește o continuă viețuire a acestei curți în intervalul de la începutul secolului al XVI-lea – sfârșitul secolului al XVII-lea. În privința cahlelor mai vechi găsite pe aria curții domnești, am văzut că ele nu depășesc în timp începutul secolului al XVI-lea, mai precis epoca lui Neagoe Basarab. Constatăm în această epocă sobe cu structură de oale și cu discuri ceramice dispuse în spațiile dintre gurile lor, precum și sobe obișnuite; cahle cu stema Sibiului, arătându-ne, în mod neîndoielnic că ele erau de import, precum și cahle care reproduceau motivele ornamentale ale unor edificii locale și, prin urmare, aparțineau meșterilor din țară.

Ca și în cazul sculpturilor arhitecturale de piatră, proveniența sibiană a cahlelor îl indică pe Neagoe Basarab drept ctitor al refacerii curții domnești, Radu cel Mare fiind în proaste relații cu acest oraș, cum am arătat.

Tipul de cahlă renascentistă, cu călăreț și vrejuri, destinată împodobirii pereților, vădește că la mijlocul secolului al XVI-lea așezarea viețuia, iar tipul reprezentând călăreți husari, că ea continua să existe și la sfârșitul secolului. Urmează tipurile din vremea domniei lui Matei Basarab, apoi din 1666 și, în sfârșit, a lui Șerban Cantacuzino, de la sfârșitul secolului al XVII-lea (1678-1688), care ține să-și pecetluiască faza de construcție nu numai cu console de piatră reprezentând vulturul

PAVEL CHIHAI

bucăral, dar și cu cable purtând același însemn.

D. Aspectul arhitectural al edificiului din incinta voievodală
În ceea ce privește planul și elevația „casei domnești” din secolul al XIV-lea trebuie să considerăm ceea ce ni s-a păstrat, adică destul de puțin. Planul „casei domnești” este simplu, traveele pivniței indicându-ne o încăpere mare, încadrată de alte două mai mici de care o despărteau zidurile sprijinite pe cele două arcade, ale căror picioare se pot vedea încă. Faptul că picioarele arcadelor nu apar legate de pornirile vremii bolți care să ne dea certitudinea că ele au avut funcția de arcuri dublouri (astfel de porniri nu se observă nici la zidurile din nord și sud, care ne apar continue) ne îndreptățește să credem că ele au fost construite pentru a sprijini cele două ziduri transversale care despărteau cele trei încăperi. Dintr-un început deci, locuința voievodală a fost concepută ca să aibă pivnița acoperită cu dușumele pe grinzi. Lăcașurile grinzilor, pe care le constatăm în prezent în zidul nordic și sudic, ne vădesc aceasta. Ferestrele pivniței erau mici desigur, cu ancadrame modeste. Noi putem să deducem existența nivelului de locuit de la începutul secolului al XVI-lea (foarte probabil unul singur judecând după numărul de ancadrame de uși care s-au găsit), care prezenta frumoasele chenare de piatră gotico-renascentiste la uși și la ferestre. Prispa dinspre nord nu a fost cea originală.

Este posibil ca acoperirea cu dușumele pe grinzi (și nu cu bolți) a pivniței să fie legată de un tip de arhitectură populară, căreia i-ar aparține și un eventual foișor înălțat peste gârliciul care este original. Subliniem că tipul de casă domnească cu grinzi peste pivniță și gârlici, cum găsim la Curtea de Argeș, este structural diferit de cel căruia îi aparține aripa de est a mănăstirii Cozia (de la sfârșitul secolului al XIV-lea)¹¹² și palatul domnesc din Târgoviște (de la începutul secolului al XV-lea).¹¹³ Foarte probabil că foișorul (acoperind gârliciul pivniței), mai necesar funcțional decât prispa, a fost împrumutat arhitecturii populare înaintea acesteia din urmă. Spre deosebire de foișorul bisericesc (pridvorul) – pe care îl constatăm pentru întâia oară la bolnița Bistriței (1520-1521) – care va rămâne în stadiul acestei prime transpuneri din arhitectura populară, foișorul laic va evolua către ceardacul din vremea lui Matei Basarab, apoi către prispa și logia de la sfârșitul secolului al XVII-lea.

„Casa slujitorilor”, de proporții mai modeste, își vădește rosturile pe care i le-a bănuț V. Drăghiceanu, printr-un cuptor foarte mare, în colțul nord-vestic – greșit considerat de V. Drăghiceanu o ascunzătoare¹¹⁴ – care avea alipită înspre vest, ieșită din perimetrul casei originare, o încăpere pentru combustibil, despărțită de cuptor de o gură de foc și, în partea superioară, de un orificiu pe unde se putea supraveghea focul. Împărțirea acestei case în încăperi mai mici vădește, de asemenea, că aici se aflau atenasele casei domnești.

Despre aspectul turnului de incintă care se mai vede încă nu putem afirma decât că prezenta o încăpere de trecere obișnuită, boltită cu semicalotă pe pandantivi și că zidurile laterale aveau două nișe semicirculare.

E. Obiecte din biserică

Ocupându-se, în trecere, de restaurările de la biserica Sf. Nicolae Domnesc, N. Iorga arată că Neagoe nu a putut neglija această necropolă a strămoșilor săi¹¹⁵. Din nefericire, atât mobilierul, cât și întreg inventarul obiectelor, podoabelor și cărților ale acestui venerabil monument sunt pierdute se pare pentru totdeauna și nu ne-a rămas nici o descriere catagrafică a bunurilor sale de la mijlocul secolului al XIX-lea, așa cum ni s-au păstrat de la majoritatea bisericilor mănăstirești. Printre dispărute, se afla și o pereche de pandantivi¹¹⁶, dăruți să împodobească moaștele Sfintei Filofteia. Tipici pentru epoca lui Neagoe Basarab, – pandantivi asemănători

Monumente din cetățile de seam ale Țării Românești

pot fi văzuți la portretele doamnei Despina a fiicei sale – , ei ne glăsuiesc despre viața familiei lui Neagoe pentru acest locaș. Ne pare interesantă relatarea legendei, consemnată de Paul de Alep, că locul pe care s-a înălțat mănăstirea lui Neagoe „fusesse odinioară un lac, adunat din apele de izvoare, în mijlocul cărui se descoperi o veche icoană a Maicii Domnului, pe care unul din preoți o duse la biserica din oraș, cu hramul Sf. Nicolai, despre care se zice a fi cea dintâi biserică zidită acolo”¹¹⁷. Simbolul solar al pietrei de mormânt a lui Vladislav I, pe care Neagoe îl puna pentru lespezile funerare ale familiei sale, constituie încă o dovadă a respectului lui Neagoe pentru biserica primilor Basarabi.

F. Pecetea orașului Argeș

Una dintre dovezile cele mai importante ale rolului lui Neagoe la reconstruirea casei domnești de lângă biserica Sf. Nicolae este stema orașului Argeș, publicată încă din 1887 de Bogdan Petriceicu Hasdeu¹¹⁸, dar cu unele interpretări romantice. Această stemă, care prezintă un vultur bicefal, s-a păstrat în trei versiuni, corespunzând la trei sigilii diferite aflate pe documentele din 1632¹¹⁹, 1660 și 1745.¹²⁰ Din examinarea tipurilor heraldice (fără a considera inscripțiile), constatăm că este vorba de peceti renovate, deoarece la primul sigiliu vulturul nu poartă crucea între capete, iar la celelalte două aspectul acestei cruci este diferit.

Fără a zăbovi asupra problemei, N. Iorga a asociat vulturul bicefal de pe sigiliul Argeșului cu emblema de pe „cnemidele” voievodului Mircea cel Bătrân din portretul votiv de la mănăstirea Cozia¹²¹. E. Vârtosu împărtășește această opinie, scriind că „prezența acvilei bicefale ca emblemă a orașului trebuie pusă în directă legătură cu acvila bicefală bizantină de pe portretul lui Mircea cel Bătrân, „zugrăvit la Cozia... Argeșul a fost vechea capitală a lui Mircea cel Bătrân, cum se știe”¹²². În privința crucii de pe capetele vulturului, E. Vârtosu arată că „adaosă mai târziu în emblema orașului, simbolizează prezența în Argeș a mănăstirii întemeiată de Neagoe Basarab... (care i-a dat – *n.n.*) drept de judecată asupra orășenilor. Este deci foarte explicabilă apariția crucii amintite în marca orașului”¹²³.

Prin urmare, emblema ar data de la Mircea cel Bătrân, iar crucea ar fi fost adăugată în vremea lui Neagoe, când acest voievod ar fi dat mănăstirii sale drept de judecată asupra orășenilor. E. Vârtosu bănuiește că pecetea era ținută la mănăstire, deoarece, pe unul dintre acte, „sigiliul este aplicat în partea stângă (unde semna colectivul de preoți), nu în dreapta, unde semnau orășenii”¹²⁴.

Aprofundarea datelor legate de emblema Argeșului nu confirmă însă aceste presupuneri. În primul rând, așa cum am arătat, crucea nu apare în emblema primului exemplar cunoscut, din 1632, ci în cel lucrat în 1680. Înseris în cercul interior al exergei, vulturul reprezentat pe sigiliul din 1632 nu putea purta o cruce între capete. Această cruce a apărut ulterior la pecetile renovate – după cum ne relevă și inscripțiile lor diferite – din 1680 și 1710. Prin urmare, nu poate fi vorba de apariția crucii încă din vremea domniei lui Neagoe Basarab. În al doilea rând, considerăm puțin probabil ca pecetea să fi fost păstrată în mănăstire (ceea ce ar fi determinat adăugarea crucii la emblema existentă) și nu la judele sfatului orășenesc, cum era firesc. Mănăstirea avea propria ei pecete care ni s-a păstrat pe un document din 1666 (cu reprezentarea Adormirii Maicii Domnului),¹²⁵ nu trebuia să folosească emblema orașului pentru a-și întări iscăliturile preoților.

Este adevărat că stema Argeșului se leagă de epoca lui Neagoe, dar nu prin adăugarea la emblema existentă a unei noi mobile heraldice, ci prin crearea emblemei înseși. Deși E. Vârtosu remarcă o serie de similitudini între pecetea din Argeș și cea din Târgoviște, făurită în vremea lui Neagoe¹²⁶, totuși el nu o atribuie acestui voievod, care, ca și Mircea cel Bătrân, – dar, evident, cu alte semnificații –, a purtat

PAVEL CHIHAI A

pe veșmânt stema vulturului bicefal. Într-adevăr, însuși E. Vârtosu arată că forma românească: „**APIHIII**” din sigiliul de pe hrisovul din 1632 este relativ nouă, din prima jumătate a secolului al XVII-lea, ceea ce ne permite să deducem că a existat anterior o altă pecete care avea inscripția originală.

În legătură cu întreaga inscripție de pe sigiliul din 1632 (a cărei traducere românească este: „S-a făcut acest sigiliu din Argeș”), autorul subliniază că ea este identică cu cea de pe pecetea Târgoviștei, lucrată în vremea lui Neagoe Basarab (tradus în românește: „S-a făcut acest sigiliu în zilele drept credinciosului Ion Neagoe voievod”) și el adaugă că „dacă raportăm textul sigiliului din 1632 la textul legendei sigiliului Târgoviștei... observăm că, prin comparație și întregire, legenda din sigiliul Argeșului capătă sensul și întregirea necesară...”¹²⁷. Și autorul ajunge la concluzia că în sigiliul original „legenda arăta desigur că a fost făurit în zilele lui Neagoe voievod, ca și legenda din sigiliul Târgoviștei, fără ca, neapărat, să fi fost imitată după sigiliul Târgoviștei”¹²⁸. Însă în loc să lege emblema acestei peceti de stema lui Neagoe Basarab, cum era și firesc, o atribuie lui Mircea cel Bătrân.

Ni s-a păstrat un document anterior domniei lui Neagoe, din 1500, emis de sfatul orașului Argeș și destinat sibienilor.¹²⁹ Documentul, care este redactat în original, pe hârtie, nu poartă urme de sigiliu. Aceasta poate însemna că vechiul sigiliu fusese pierdut către 1500 și că Neagoe Basarab conferă orașului un nou sigiliu (inițial cu legenda identică cu a celui din Târgoviște, care ulterior, la noi renovări, a fost scurtată din motive compoziționale).

Inevitabil, se ridică întrebarea: de ce pecetea Târgoviștei avea ca emblemă o scenă religioasă (Maica Domnului Orantă, care nu este catolică, cum s-a afirmat: o compoziție identică se poate vedea pe una dintre pisaniile bisericii lui Neagoe de la Argeș), iar cea a orașenilor argeșeni un vultur bicefal, însăși stema lui Neagoe?

În privința emblemei Târgoviștei explicația este simplă. Imaginea ilustra hramul unei biserici de prestigiu (poate cea domnească de lângă turnul Chindiei, al cărui hram va fi fost preluat de biserica lui Petru Cercel, o dată cu chipul unuia dintre ctitorii ei, Neagoe).¹³⁰

Tot astfel s-ar fi putut petrece lucrurile și la hotărârea emblemei de pe pecetea Argeșului, făurită în aceeași vreme, care ar fi putut reprezenta, de pildă, chipul Sfântului Nicolae. Ce a determinat pe orașenii argeșeni să reprezinte pe stema orașului lor vulturul bicefal, emblema voievodului Neagoe? Știm că relațiile lui Neagoe cu orașenii din Argeș nu au fost prea bune, dimpotrivă. El a dăruit mănăstirii sale moșia Flămânzești – în întregime sau în parte – generând un proces de mai multe veacuri. Nu putem presupune decât că Neagoe însuși a inspirat pecetea orașului sau cancelaria sa și că orașenii au trebuit s-o primească. Petrecut în vremea domniei autoritare a lui Neagoe și a unui interes manifest pentru fast, artă, heraldică, acest fapt nu trebuie să ne mire.

Fie că voievodul a dispus direct alcătuirea unei noi peceti, fie că ea a fost făurită de către pârgarii orașului (dar legenda pecetii Târgoviștei ne îndeamnă să subscriem la prima presupunere), este un fapt sigur că ea se raporta la calitatea de reședință voievodală a Argeșului, în vremea lui Neagoe Basarab. Această emblemă urmărea să arate că suprema importanță a orașului, trăsătura sa cea mai semnificativă, era curtea voievodală. Emblema inițială, pierdută o dată cu pecetea probabil în a doua jumătate a secolului al XV-lea, cum am arătat, a fost înlocuită cu emblema voievodală, a cărei prezență pe pecete nu putea însemna decât reconstruirea curții din Argeș, a cărei autoritate anula de fapt pe aceea a orașenilor, reprezentați nu prin emblema proprie, ci prin cea voievodală. Este primul caz cunoscut în heraldica țărilor române când un oraș poartă nu propria sa emblemă, ci pe cea a voievodului.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Prestigiul curții domnești, reconstruită, anula, de fapt, însuși prestigiul orașului.

G. Izvoare scrise

Mențiunile documentare și izvoarele ne permit să urmărim viața curții domnești din Argeș încă din secolul al XIV-lea.

Cel mai vechi document în care găsim menționat Argeșul este o diplomă din 17 octombrie 1336, pe care Carol Robert o dăruiește vicecancelarului regal Thatamer și fratelui său Bako¹³¹. Regele menționează că vicecancelarul l-a întâlnit „sub cetatea Argeș”. O diplomă mai târzie, din 30 iunie 1347, dată de Ludovic, relatează despre un popas în fața cetății Argeș: „...părintele nostru... și-a așezat tabăra înaintea cetății Argeș”. Maria Holban arată că în această diplomă „nu e amintită nici o luptă și nici vreun asalt al cetății. Dacă aceasta ar fi fost cucerită sau ocupată, măcar și fără lupte, de către rege, succesul acesta ar fi fost trâmbițat cu mare răsunet”.¹³²

Cronica Pictată (Chronicon Pictum), încheiată la 7 noiembrie 1370, menționează și ea că regele Carol Robert a ajuns „sub cetatea Argeș”.

Din aceste mențiuni deducem că în 1330 regele ungur a trebuit să depășească cetatea fără a o fi putut cuceri. Oricum, din primele știri pe care le avem despre Argeș nu putem deduce existența propriu-zisă a zidului de incintă care înconjoară casa domnească pe care o cunoaștem în prezent și nici așezarea ei exactă.

Primul document intern păstrat în care găsim numele Argeșului este cel din 25 noiembrie 1369 emis de Vladislav I¹³³. Cel de al doilea, tot al acestui voievod, din 16 iulie 1372, precizează că orașul îi era „reședință”¹³⁴. Dan I, apoi Mircea cel Bătrân îl numește „cetatea noastră Argeș”.¹³⁵

Până la 16 septembrie 1430, data ultimului hrisov al lui Dan II, hrisoavele emise din Argeș fac un șir neîntrerupt, relevând că aici se afla reședința voievozilor Țării Românești. Alexandru Aldea mută însă reședința la Târgoviște, unde el își ridică mănăstirea Dealul pentru a-i adăposti mormântul.¹³⁶ Succesorul său Vlad Dracul se va reîntoarce însă la Argeș (de unde va emite un document la 2 august 1439), pentru a-și construi mănăstirea sa cu hramul Adormirea Maicii Domnului, pe care o hărăzește Mitropoliei¹³⁷, mutând această instituție de la biserica Sf. Nicolae Domnesc.

Este firesc ca Basarab II, bunicul lui Neagoe Basarab, venit să-și ocupe tronul în 1443, luptând împotriva lui Vlad Dracul, să emită singurul său hrisov de la 9 ianuarie 1443 din „cetatea cea domnească a Argeșului”, așa cum glăsuiește și o copie românească a originalului pierdut¹³⁸. Este însă ultimul document în care se vădește un interes evident al voievozilor Țării Românești pentru acest oraș. În a doua jumătate a secolului al XV-lea documentele se vor rări, ca și popasul domnilor la vechiul cuib al Basarabilor. Atenția pe care Vlad Dracul o manifestă față de Argeș – să nu uităm că tatăl său Mircea cel Bătrân acordă orașenilor dreptul de organizare, dăruindu-le moșia orașului¹³⁹ – se poate constata și la fiul său Vlad Țepeș, al cărui boier fidel Mânzilă este numit în *Hungaria* lui Nicolae Olahus „Manzilla ab Argyes”¹⁴⁰. Vlad Țepeș care – după cum anunță *Cronica despre Radu de la Afumați* și documentele – rezidește cetatea Poienari, din nordul Argeșului, cu boierii rivali în târgovișteni, partizanii lui Alexandru Aldea, voievodul care mutase reședința în orașul lor, trimite o scrisoare la 4 august 1475 „ex Argyas”¹⁴¹. Se pare că Argeșul căpătase o neașteptată importanță (poate pentru că cetatea Poienari fusese hotărâtă ca loc de păstrare a tezaurului voievodal)¹⁴², deoarece numai trei ani mai târziu, la 3 iunie 1478, Basarab cel Tânăr emite un document de aici, iar în luna februarie 1481, alături de două documente¹⁴³. Aceste două din urmă (scrisori către brașoveni, în legătură cu un sol trimis la Ștefan Báthory și cu importul de mărfuri) confirmă presupunerea noastră că rațiuni militare și economice legate de tezaurul de la Poienari, îl aduseseră în Argeș, și nu intenția unui popas mai statornic.

PAVEL CHIHAI A

Din scrisoarea trimisă în 1500 de Sfatul argeșan și de boierii din acest oraș brașovenilor – despre care a fost vorba mai sus – deducem buna stare economică a Argeșului, oglindită, de altfel, și în registrele orașelor de peste munți.

Ni se pare revelator faptul că dintre numeroasele hrisoave păstrate de la Radu cel Mare nici unul nu este emis din Argeș. Să nu uităm că el plănuiește să mute locașul Mitropoliei din acest oraș în Târgoviște; dacă ar fi poposit mai multă vreme în Argeș nu ar fi lăsat în ruină ctitoria bunicului său Vlad Dracul.

Tezaurul se află însă în continuare în cetatea Poienari, pe care Mihnea cel Rău reușește să-l cucerească, puțin înainte de 9 mai 1508¹⁴⁴. Este semnificativ faptul că acest voievod nu se îndepărtează de Sibiu; la 5 iunie 1508¹⁴⁵ îl găsim însă în Argeș, de unde anunță pe sibieni, aliații săi, că toți boierii îi sunt favorabili și că toate cetățile îi aparțin. Popasul său în acest oraș este explicabil dacă avem în vedere, pe de o parte, strânsele legături ale lui Mihnea cel Rău cu Sibiu, de unde îi puteau veni ajutoare sau unde se putea refugia (cum s-a întâmplat în 1510), iar pe de alta, tradiționalele relații între Drăculești și argeșeni al căror simbol era biserica lui Vlad Dracul, dărmată de dănescul Neagoe, care înlocuiește vechea stemă a dragonului cu cea a țapului cu corn.¹⁴⁶ În lumina documentelor păstrate, putem afirma că între domniile lui Vlad Dracul și Neagoe Basarab care își impune definitiv mănăstirea și curtea domnească, simboluri ale puterii sale, Argeșul a fost un permanent teren de luptă al Drăculeștilor cu Dăneștii.

Evident, orașul este important din toate punctele de vedere, dar Sebastiano Campagni¹⁴⁷ îl menționează în 1509 ca „civitas” (pentru că în el se afla Mitropolia ortodoxă sau, poate, catedrala catolică), arătând că „sedes”, reședința, se afla la Târgoviște, iar tezaurul în cetatea Poienari.

În urmărirea rivalului său Mihnea cel Rău, Vlad cel Tânăr emite un document din Curtea de Argeș, la 24 aprilie 1510¹⁴⁸, informându-ne despre un scurt popas al voievodului în acest oraș. Pentru prima oară găsim în acest document forma „Curtea de Argeș”, care trebuie să fi fost mult mai veche, deoarece, așa cum deducem din contextul în care ea apare în pisaniile de piatră ale bisericii lui Neagoe, din 1517, la începutul secolului al XVI-lea ea se referea, prin extensie, la numele întregului oraș și nu numai la cel al așezării voievodale.

Un document important este scrisoarea pe care Neagoe Basarab o trimite sibienilor la 17 august 1512 (în primul an al domniei sale), a doua zi după sărbătoarea Adormirea Maicii Domnului¹⁴⁹. Spre deosebire de predecesorii săi apropiați, care – cu excepția lui Mihnea cel Rău – părăsiseră Argeșul, Neagoe îl denumeste „sedes”, acordându-i o mare importanță. Probabil la acest moment de la începutul domniei sale se referă pasajul din pisania de piatră a bisericii, în care Neagoe arată că a găsit în acest oraș (se subînțelege îndată după urcarea pe tron) biserica închinată Maicii Domnului „dărmată și neîntărită”.¹⁵⁰

Numărul impresionant de documente pe care Neagoe le emite din Curtea de Argeș (12 documente¹⁵¹, față de unul emis de Basarab II, unul de Vlad Țepeș, trei de Basarab cel Tânăr, unul de Mihnea cel Rău și unul de Vlad cel Tânăr) glăsuiește despre importanța pe care Neagoe o acordă acestui oraș. Menționăm că între aceste documente numai două sunt emise din mănăstire, restul fiind redactate în orașul propriu-zis. Explicația nu poate fi decât că voievodul nu locuia în mănăstire, deși își construise o casă domnească în aripa ei sudică¹⁵², preferând locuința din oraș. Două hrisoave emise în aceeași zi, la 30 octombrie 1517, unul scris în „sfânta mănăstire vechilor domni, în Curtea de Argeș”¹⁵³, celălalt, „în scaunul (”sedes”, reședință – *n.n.*), casa domnească din oraș. Mențiunea din al doilea hrisov este deosebit de interesantă. Ea ne permite să deducem motivul pentru care Neagoe își ridică în Curtea de Argeș

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

mănăstirea și curtea domnească: aici fusese reședința „vechilor domni” (Neagoe însuși va menționa orașul ca reședință) și aceste rosturi ale sale, memorate și de tradiție, dar consemnate și în vechile documente – trecuseră numai 85 de ani de la mutarea reședinței la Târgoviște – erau evocate mai ales de mormintele primilor Basarabi din biserica Sf. Nicolae Domnesc.

Despre prezența lui Radu de la Afumați în Curtea de Argeș vorbesc trei documente, dintre care unul emis din mănăstire, toate din luna august 1528¹⁵⁵. Urmează un șir de hrisoave emise de voievozii următori numai din oraș (din casa domnească): două hrisoave din 15 noiembrie 1533, 10 mai 1534, 17 februarie 1542, 20 februarie 1542¹⁵⁶, după care constatăm un hiatus de jumătate de secol, până în vremea lui Mihai Viteazul, care împuternicește pe egumenul mănăstirii să țină judecata și să ia vama orașului printr-un act din 9 ianuarie 1594-1599¹⁵⁷, și întărește o vânzare la 14 aprilie 1597¹⁵⁸.

Două documente, primul din „cetatea Argeș”, celălalt din „Argeș”, sunt emise, respectiv, la 23 mai 1608¹⁵⁹ și 30 septembrie (1610)¹⁶⁰ de către Radu Șerban, nepotul lui Neagoe Basarab, cel care are o grijă deosebită de mănăstirea strămoșului său, reînnoindu-i hrisovul solemn.

După invazia lui Gabriel Báthory din iarna lui 1611, actele tac în privința Argeșului, deoarece, foarte probabil, soldații care au jefuit și incendiat biserica Sf. Nicolae Domnesc nu au cruțat nici locuința voievodală alăturată. Un grafit în biserica Sf. Nicolae Domnesc, cu un nume grecesc și cu data 1623¹⁶¹, precum și piatra de mormânt a lui Gulis Cosmidis Palitsas din 1 februarie 1633¹⁶², care s-a îngropat în biserica „vechilor domni”, sunt indicații că în acest interval nu s-au făcut reparații la casa domnească. Este foarte probabil, după cum am dedus după unele dintre cahlele găsite pe terenul curții domnești, identice cu cele aflate în jurul mănăstirii, că Matei Basarab, urmașul lui Radu Șerban – care se prelua de ascendența sa Basarabească și de rudenia cu Neagoe,¹⁶³ căutând a-i imita activitatea și a-i reface ctitoriile, să fi dispus restaurarea curții domnești.

Un document din 1643 menționează că Matei Basarab a înfrumusețat mănăstirea din Argeș, „veche de nenumărați ani și păraginită, cu multă cheltuială”¹⁶⁴, iar Paul de Alep menționează tot la mănăstire, la 14 ianuarie 1657, rezidirea turnului-clopotniță „de puțini ani de către Matei Basarab”¹⁶⁵. Prin urmare, trebuie să considerăm și lucrările de la casa domnească din oraș efectuate către 1643. Să nu uităm că în această epocă se alcătuiesc *Istoriile Țării Românești*,¹⁶⁶ care menționează curtea domnească de pe lângă biserică, prin urmare, ea era în atenția contemporanilor.

Cahla de sobă riguros databilă 1666 ne permite să deducem că așezarea voievodală a funcționat în continuare și după moartea lui Matei Basarab. O mențiune din 1688 ne relevă că în acest an „castelul” era bun¹⁶⁷, o alta din 25 iunie 1694, unde se află cunoscuta mențiune despre „vadul de moară dimpotrivă (în spate – *n.n.*) caselor domnești”¹⁶⁸ (este vorba de vadul aflat la sud-vest de casa domnească), ne încredințează că locuința voievodală a existat și în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu.

În *Istoria Țării Românești*, Mihai Cantacuzino notează în 1774 că edificiile voievodale din Argeș „și astăzi se cunosc în ruine”¹⁶⁹. Această afirmație este confirmată de relatarea lui Fr. Sulzer din 1781¹⁷⁰: Casele domnești fuseseră distruse de pustietoarea invazie turcă din 1733. O consolă cu vulturul bicefal va fi culeasă din ruine și încastrată în clopotnița care se va ridica în 1812¹⁷¹.

Trecerea în revistă a vestigiilor materiale, precum și a documentelor și știrilor privitoare la casa domnească din Curtea de Argeș ne încredințează că, locașul Mitropoliei, biserica Sf. Nicolae a pierdut din importanță după mutarea înaltei instituții în noua așezare mitropolitană înălțată de voievodul Vlad Dracul. În inter-

PAVEL CHIHAI A

valul dintre 1439 și începutul secolului al XVI-lea fosta biserică a Mitropoliei rămâne încă domnească, un locaș venerat de popor și de voievozi atât pentru moaștele Sfintei Filofteia, cât și pentru mormintele primilor Basarabi. Din invocarea lui Neagoe săpată pe piatra sa funerară, adresată urmașilor săi la domnie, pe care îi roagă să-i îngrijească mormântul, deducem importanța acordată, desigur, de el și mormintelor strămoșilor săi, de la care meșterii săi preiau unele elemente, cum vom arăta.

În incinta fostei curți domnești și alături de necropola domnească, Neagoe Basarab, care dorea din motive lesne de înțeles să sublinieze legăturile cu trecutul, și-a construit noi case voievodale, urmărind să scoată în evidență o genealogie care îi fusese contestată, dar și să-și manifeste respectul pentru o tradiție, care menținea treaz spiritul de independență al țării sale. Acestei concepții, despre rolul simbolic al Argeșului, i se datorește și emblema vulturului bicefal, impusă de el peceteii orașului, a cărui umbră se proiecta în visele sale peste Constantinopolul bizantin, neliniștind pe turci și dând speranțe creștinilor.

Note

¹ N. Constantinescu, *Cercetarea arheologică de la Curtea de Argeș*, 1967, în *Studii și comunicări* (Muzeul din Pitești), I (1968), p. 123-138; idem, *La résidence d'Argeș des voievodes roumains des XIII-e et XIV-e siècles. Problèmes de chronologie à la lumière des récentes recherches archéologiques*, în *Revue des études sud-est européennes*, VIII (1970), nr. 1, p. 5-31; idem, *Curtea domnească din Argeș, Probleme de geneză și evoluție*, în *Bul. Mon. Ist.*, XL (1971), nr.3, p. 14-23.

² N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 21.

³ *Ibidem*, p. 21.

⁴ *Ibidem*, p. 20.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 21. Vezi și Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV-XV*, București, 1973, p. 125-127.

⁷ *Ibidem*, p. 23: „Interpretăm vechea Curte feudală din Argeș drept locul de reședință al voievodului român Seneslau”. Dar încă din 1939, N. Iorga observase că: „Încercarea... prin care se face din Seneslau și Tihomir, voievozi ai Țării Loviștei, mai vechi locuitori acolo (la Curtea de Argeș) nu se sprijină pe nimic”. (*B.C.M.I.*, XXXII, fasc. 101, p. 141)

⁸ N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 19.

⁹ *Ibidem*, p. 17.

¹⁰ Cf. N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 18 „faptul că (grafitul – *n.n.*) se află peste un strat de finisare interioară este perfect explicabil, întrucât rostul acestei finisări era acela de a permite o bună aderare a frescelor”; N. Ghika-Budești, *Arhitectura bisericii domnești*, p. 116: „rosturile (la exterior – *n.n.*) sunt bine umplute cu var alb amestecat cu nisip și pietriș subțire, mortarul, de asemenea, este format din pietriș subțire...” Este greu să ne închipuim, de altfel, că înainte de aplicarea frescei – care a avut loc la un interval de la zidirea bisericii (după cum o vădește arcada zidită a diaconiconului, în afară de grafitul cu moartea lui Basarab și prezența chipului lui Vladislav ca ctitor al zugrăvelii) zidarii au revenit, în interiorul bisericii pentru a așterne stratul egalizator de tencuială între bolovani. De altfel, am atras atenția că grafitul a fost scris cu un cloț de cărămidă (Pavel Chihaila, *Contribuții la problema originii și umare, când șantierul de zidărie funcționa încă*.

¹¹ Vezi p. 75-76.

¹² N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 16-17: ... „acest locaș... în orice caz se află situat pe locul bisericii episcopale din secolul al XVI-lea”. În privința bisericii A, din secolul al XIII-lea, autorul este de părere că ea a putut fi „nu numai biserica de închinare, ci, eventual, chiar locașul ierarhului ce sta alături de puterea laică”.

¹³ Cr. Moisescu, *Prima curte domnească din Târgoviște*, în *Bul. Mon. Ist.*, nr. 1, 1970, p. 11-15.

¹⁴ N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 22: „Biserica domnească succede în timp incintei 1”.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

15 Acest argument în sprijinul tezei că biserica Sf. Nicolae Domnesc a fost primul lăcaș al Mitropoliei ne-a fost împărtășit de Emil Lăzărescu, încă din anul 1967 (Vezi Pavel Chelare, *Data construirii casei domnești de lângă biserica Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș*, în *Glasul Bisericii*, XXXI, 1967, nr. 9-10, nota 19) și a fost consemnată, ca atare, în lucrarea noastră. Argumentul a fost preluat – cum se obișnuiește – fără a se menționa cui aparține.

16 Vezi cap. „Etape de construcție la complexul monastic Cozia”, în *Artă medievală*, vol. III, partea întâi.

17 Gh. I. Cantacuzino, *Elemente de caracter bizantino-balcanic în fortificațiile medievale din Țara Românească*, în *Bul. Mon. Ist.*, XL (1971), nr. 3, p. 29.

18 *Ibidem*.

19 *Ibidem*; Cr. Moisesescu, *Prima curte domnească de la Târgoviște...*, fig. 1, p. 12.

20 N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 21.

21 *D.R.H.*, B, I, passim.

22 *Ibidem*.

23 *Ibidem*.

24 Vezi p. Vezi cap. „Ctitorii ale voievozilor Drăculești” în *Artă medievală*, vol. III, partea întâi.

25 N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 21, 22.

26 *D.R.H.*, B, I, nr. 89, p. 154-156.

27 Vezi cap. „Mănăstirea Argeșului”, în *Artă medievală*, vol. II, partea întâi.

28 Vezi p. 143.

29 *D.R.H.*, B, I, nr. 96, p. 167-168.

30 Biserica Sânicoadă ridică probleme care nu au fost soluționate până în prezent. Ea funcționa la mijlocul sec. al XVII-lea, când este pomenită de Paul de Alep [N. Iorga considera că ea „va fi începută poate să decadă în ruine încă din sec. al XVI-lea” (*Istoria românilor prin călători*, vol. I, București, 1926, p. 135)]. Dar o serie de mărturii ne încredințează că biserica a funcționat până spre sfârșitul sec. al XVIII-lea (Vezi A. Pelimon, *Impresii de călătorie în România*, București, 1859, p. 84; N. Gabrielescu, *Ruina Sânicoadă*, în *Analele arhitecturii*, I, 1890, p. 94; D. Butculescu, Ms. din 1882, la Muzeul orașului București, V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 43).

31 N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 1, p. 16.

32 *Ibidem*.

33 *Ibidem*, p. 20.

34 Până la data la care am efectuat cercetările. (Vezi: *Data construirii casei domnești de lângă biserica Sf. Nicolae Domnesc...*)

35 N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 1, p. 16.

36 Vezi n. 34.

37 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 92, p. 84, fig. 96, p. 89, fig. 98, p. 91.

38 Gr. Cerchez, *Restaurarea bisericii domnești...*, p. 82: „am pus să se dărâne turlele de zidărie, care s-ar fi prăbușit cu vremea, deoarece n-am găsit nici o urmă de existență vreodată a unor asemenea turle”.

39 *Ibidem*, p. 78: „Turlele cele mici îmbrăcate în tinichea nu se știe când au fost făcute (după 1830)”.

40 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 3, p. 7.

41 Gr. Cerchez, *Restaurarea bisericii domnești...*, p. 79.

42 *Ibidem*, p. 82.

43 Arh. Iancovici, *Jurnalul lucrărilor*, în *Curtea domnească din Argeș...*, p. 94.

44 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 37, p. 48.

45 Ioan Ionescu, *O mărturie din trecut despre legăturile culturale româno-ruse*, în *Mitropolia Olteniei*, XX (1968), nr. 9-10, p. 682.

46 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 36.

47 A. Pelimon, *Impresii de călătorie în România*, București, 1859, p. 85.

48 Câteva profile au fost decapate din acest contrafort în lucrările de restaurare din 1966 ale D.M.I., conduse de Dinu Rosetti.

49 Vezi p. 139.

50 *Ibidem*.

51 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 36.

52 Gr. Cerchez, *Restaurarea bisericii domnești...*, p. 82.

PAVEL CHIHAI A

- 53 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 35.
- 54 Gr. Cerchez, *Restaurarea bisericii domnești...*, p. 82.
- 55 Art. Iancovici, *Jurnalul lucrărilor...*, p. 95.
- 56 Vezi p. 145.
- 57 Vezi V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 116, p. 112.
- 58 Maria Ana Musicescu și Grigore Ionescu, *Biserica domnească din Curtea de Argeș*, București, 1967, p. 13.
- 59 Grigore Cerchez, *Restaurarea bisericii domnești...*, p. 82.
- 60 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 249, p. 219.
- 61 Vezi n. 37.
- 62 Vezi p. 28.
- 63 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 160, p. 149 și fig. 165, p. 151.
- 64 V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, p. 208; vezi și p. 713.
- 65 Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, București, 1963, p. 118.
- 66 N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 20.
- 67 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 2, p. 5.
- 68 V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române...*, p. 529.
- 69 *Ibidem*, fig. 515, p. 566; fig. 518, p. 569; fig. 498, p. 545.
- 70 *Ibidem*, p. 535.
- 71 *Ibidem*, p. 562.
- 72 *Ibidem*, p. 536.
- 73 *Ibidem*, p. 619.
- 74 Vezi cap. „Mănăstirea Argeșului. Încercare de reconstituire”, în *Artă medievală*, vol. II, partea întâi.
- 75 Vezi la V. Drăghiceanu, *op. cit.*, legendele reproducerilor de la fig. 160, p. 148 și fig. 165, p. 151.
- Indicațiile lui V. Drăghiceanu asupra punctelor în care a găsit profilele sunt destul de vagi, dar ele ne permit să aflăm că acestea se aflau în umplutura de pământ din interiorul casei domnești, căzute deci de la ușile și ferestrele în ființă în momentul ruinării construcției. [Vezi în *Jurnalul de săpături*, rapoartele din 26 octombrie 1920 (*op. cit.*, p. 148), 9 martie 1921 (*ibidem*) și 27 noiembrie 1921 (*ibidem*) p. 149]. Vezi și V. Drăghiceanu, *În legătură cu biserica Domnească de la Argeș*, în *Mitropolia Olteniei*, VII (1955) nr. 10-12, p. 561.
- 76 E. Hurmuzaki, XV/1, nr. CDXXXVIII, p. 240.
- 77 Vezi Cristian Moisescu, *Etape de construcție la biserica Mitropoliei din Târgoviște*, lucrare în ms.
- 78 Vezi n. 74.
- 79 E. Hurmuzaki, XVI, nr. CDXXXIII, p. 240-241; Gr. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române*, București, 1931, p. 223, sqq.
- 80 Vezi P. P. Panaitescu, *Documente slavo-române din Sibiu*, București, 1938, p. II sqq.
- 81 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 139, p. 137.
- 82 *Ibidem*, fig. 163, p. 151.
- 83 Pavel Chihai a, *O emblemă Cantacuzină de la mănăstirea Bistrița*, în *Revista Muzeelor*, VI (1968), p. 357-359; de asemenea cap. 16 în *Artă medievală*, vol. III, partea întâi.
- 84 V. Drăghiceanu, *Constantin Brâncoveanu, conte al regatului ungar și principe al sacralului imperiu roman*, în *Convorbiri literare*, 1915, nr. 9, p. 2.
- 85 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 164, p. 151. Vezi și n. 83.
- 86 Gh. Diaconu, *Locuințe medievale (sec. XV-XVI)*, în *Materiale și cercetări arheologice*, VI (1959), p. 735, 742 și fig. 12, p. 739. Datarea sobei, făcută pe baza unei monede din 1535, care vădește termenul „ante quem” al stratului ne-a fost comunicată verbal de Gh. Diaconu și N. Constantinescu, cărora le mulțumim și pe această cale.
- 87 Săpăturile arheologice de la Schitul Brădet au fost efectuate de Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice de la biserica din Brădet-Argeș și problema datării monumentului*, în *Bul. Mon. Ist.*, XXXIX (1970), nr. 2, p. 56-59, care a avut amabilitatea să ne comunice găsirea acestui disc ceramic.
- 88 G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 201 și p. 236.
- 89 Franz Zimmermann, *Das Wappen der Stadt Hermannstadt*, în *Archiv. d. Vereins f. sieb. Landeskunde*, XVI, 1882, p. 338-364.
- 90 N. Lupu, *Cetatea Sibiului*, București, 1966, p. 8.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- 91 Arz von Straussenburg, *Das Wappen von Hermannstadt*, în *Korrespondenzblatt d. Vereins f. Sieb. Landeskunde*, LIII, 1930, p. 201-210.
- 92 Rudolf Gassauer, *Teracote sucevene*, în *B.C.M.I.*, XXVIII (1935), fasc. 86, fig. 18, p. 152.
- 93 Gr. Tocilescu, *Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeș...*, București, 1887, p. 36 și fig.
- 94 N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, partea întâi, în *B.C.M.I.*, fasc. 53-54, pl. LXXVIII.
- 95 Temeliile bisericii originare din cartierul Olari au fost descoperite la săpăturile conduse de Dinu Rosetti, care a avut amabilitatea să ne comunice această informație.
- 96 Gr. Tocilescu, *loc. cit.*
- 97 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 70, nota 2.
- 98 Rudolf Gassauer, *op. cit.*, p. 162 (fig. 33).
- 99 V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 713 și 727.
- 100 Thomas Nägler, *Un depozit de plăci ornamentale descoperit la Roșia (r. Sibiu)*, lucrare în ms.
- 101 Iulius Bielz, *Kleine Mitteilungen Deutsch-siebenburgische Hafnerarbeiten für die Moldau*, în *Deutsche Forschung im Südosten*, I. Jahrgang (1942), Heft 2.
- 102 Gh. Cantacuzino, *Observații privind unele cahle de la mănăstirea Mihai Vodă*, în *S.C.I.V.*, 1965, nr. 4, p. 745, 751, 753, 757 și 758.
- 103 Gh. Tocilescu, *loc. cit.*; V. Drăghiceanu, *op. cit.*, fig. 78 și 79, p. 69; fig. 80, p. 71.
- 104 N. Constantinescu, *Contribuții arheologice asupra curții domnești din Târgoviște, secolul al XIV-lea -XVI-lea*, în *S.C.I.A.*, 1964, nr. 2, p. 238.
- 105 Vezi cap. „Pietrele de mormânt ale lui Matei Basarab și ale familiei sale”, în *Artă Medievală*, vol. III, partea întâi.
- 106 Vezi cartea patriarhului Constantinopolului Partenie din decembrie 1646 (în grecește) la Bibl. Academiei, Peceti 363; N. Iorga, *Studii și documente*, V (1903), p. 134.
- 107 N. Constantinescu, *Contribuții arheologice...*, *loc. cit.*
- 108 Barbu Slătineanu, *Ceramica românească*, București, 1938, pl. XII, fig. C; idem, *Ceramica feudală românească și originile ei*, București, 1958, fig. 115, p. 112 și p. 193.
- 109 *Ibidem*, fig. 113, p. 111.
- 110 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 301, p. 248.
- 111 Idem, *Casa Cantacuzinilor din Mărgineni*, în *B.C.M.I.*, XVII (1924) p. 42.
- 112 Vezi n. 16.
- 113 Vezi n. 19.
- 114 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, fig. 2, p. 5.
- 115 N. Iorga, *Istoria bisericii românești...*, I, p. 37.
- 116 V. Drăghiceanu, *op. cit.*, fig. 14, p. 26.
- 117 Paul de Alep, *Călătoriile patriarhului Macarie*, tr. în ms la Institutul de istorie „N. Iorga”.
- 118 B.P. Hășdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, tom. II, București, 1887, p. 1597.
- 119 V. Drăghiceanu, *op. cit.*, fig. 16, p. 28.
- 120 E. Vârtosu, *Din sigiliografia Moldovei și Țării Românești*, în *D.I.R.*, Introducere, II, București, 1956, p. 491 sqq.
- 121 N. Iorga, *Cronică*, în *Revista istorică*, IX (1923), p. 193.
- 122 E. Vârtosu, *op. cit.*, p. 495.
- 123 *Ibidem*.
- 124 *Ibidem*, p. 496.
- 125 N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 143: „Pecete mare apăsată cu fum, înfățișând îngroparea Maicii Domnului”. „Această pecete este a Sfintei mănăstiri Argeșu – 1666”.
- 126 E. Vârtosu, *op. cit.*, p. 493 sqq.
- 127 *Ibidem*.
- 128 *Ibidem*.
- 129 P. P. Panaitescu, *Documente slavo-române din Sibiu (1470-1653)*, București, 1938, p. 19.
- 130 Biserica de lângă turnul Chindiei a fost refăcută din temelii la începutul secolului al XVI-lea, probabil în vremea lui Neagoe (Răzvan Theodorescu, *Date noi privind etapele de construcție ale curții domnești din Târgoviște*, comunicare la Sesiunea de comunicări a Sectorului de Artă Veche Românească din Institutul de Istoria Artei al Academiei Române, II, februarie, 1964).
- 131 Vezi Maria Holban, *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria angevină și despre reflectarea*

PAVEL CHIHAI A

- campaniei din 1330 în diplomele regale și în „Cronica Pictată”, în *Studii*, tom. 20 (1967), I, p. 28 și 29.
- 132 *Ibidem*.
- 133 *D.R.H.*, B, I, nr. 3, p. 12-13.
- 134 *Ibidem*, nr. 5, p. 14-17.
- 135 *Ibidem*, nr. 23, p. 55-56. Este vorba de o traducere maghiară după un original slav pierdut.
- 136 Vezi nota 24.
- 137 Vezi cap. „Cele două locașuri ale Mitropoliei din Curtea de Argeș”.
- 138 *D.R.H.*, B, I, nr. 96, p. 167-168.
- 139 Vezi n.29.
- 140 Nicolaus Olahus, *Hungaria et Attila sive de originibus gentis...* libri duo, Vindebonae, 1763, p. 55.
- 141 *E. Hurmuzaki*, XV/1, nr. CXLVI, p. 84.
- 142 Sebastiano Campagni, *Geografia*, în *Janus Pannonius*, Roma, I (1947), nr. 2-3, p. 417.
- 143 *D.R.H.*, B, nr. 160, p. 262-263; *E. Hurmuzaki*, XVI, nr. CXCIV, p. 108 și nr. CXCV, p. 108.
- 144 *Ibidem*, nr. CCCXXXIII, p. 183.
- 145 *Ibidem*, nr. CCCXXXIV, p. 183.
- 146 Vezi cap. „Steme și simboluri la Mănăstirea Argeșului”, în *Artă Medievală*, vol.II, partea întâi.
- 147 Vezi n. 142.
- 148 *D.I.R.*, XVI, B, I, nr. 51, p. 56.
- 149 *E. Hurmuzaki*, XVI, nr. CL, p. 221.
- 150 Originalul și traducerea la Gr. Tocilescu, *Biserica episcopală...*, p. 32.
- 151 Documente interne se găsesc în *D.I.R.*, XVI, B, II, passim, iar cele externe în *E. Hurmuzaki*, XVI, nr. CL, p. 221; nr. CLXXIX, p. 233; nr. CLXXXI, p. 236.
- 152 Vezi n.74.
- 153 *D.I.R.*, XVI, B, I, nr. 130, p. 131.
- 154 *Ibidem*, nr. 129, p. 130.
- 155 *Ibidem*, II, nr. 47, p. 51; *E. Hurmuzaki*, XI (*Socotelile Sibiului*), p. 852.
- 156 *D.I.R.*, XVI, B, II, passim.
- 157 *D.I.R.*, XVI, B, VI, nr. 109, p. 97.
- 158 *Ibidem*, nr. 277, p. 262.
- 159 *D.I.R.*, XVII, B, I, nr. 287, p. 315. Copie slavă.
- 160 *Ibidem*, nr. 430, p. 488.
- 161 O. Tafrali, *op. cit.*, p. 238.
- 162 *Ibidem*, p. 252.
- 163 În hrisovul din 7 ianuarie 1654 pentru mănăstirea Argeș, referitor la moșia Flămânzești (Arh. Naț. București, Ms. 168, f. 22), Matei Basarab scrie: „... să-i fie satul Flămânzești slobod de talere... cum s-au fost iertat și de alți bătrâni domni, de răposatul moșul domniei mele Io Basarab voievod, așijdera am iertat și domnia mea. Pentru că această Sf. mănăstire Argeș au fost făcută... de răposatul domniei mele Io Basarab voievod... Apoi... acum... dăruindu-mi Domnul... a stăpâni Țara Românească în scaunul moșului domniei mele Io Basarab voievod...”
- 164 Vezi n. 106.
- 165 Paul de Alep, *Călătoriile patriarhului Macarie*, traducere la Institutul de Istorie „N. Iorga”.
- 166 *Istoria literaturii române* (ed. Academiei), I, București, 1964, p. 416.
- 167 Vezi *Raport istoric despre starea Țării Românești*, în *Magazin istoric pentru Dacia*, V, p. 69: „... la Râmnic și la Argeș sunt castele bune”.
- 168 Arh. Naț., București, Ms. 168, f. 43.
- 169 Frații Tunusli, *Istoria Țării Românești* (tr. G. Sion), București, 1863, p. 176: „... Aici a fost a doua reședință a lui Radu Vodă Negru cu o curte și case domnești care până și astăzi se cunosc în ruine...”.
- 170 Fr. I. Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Daziens...*, I, Wien, 1781, p. 337.
- 171 Vezi C. C. Giurescu, *Material pentru Istoria Olteniei sub Austriaci*, III, București, 1914, p. 301; „... dass die Türken zu Campolongo und besonders Argis alles aus dem Grund und Boden ruiniert und verbrennet...”.

Capitolul VII

ÎN LEGĂTURĂ CU TRECUTUL BISERICII BOTUȘARI DIN CURTEA DE ARGEȘ

De mulți ani cercetătorii studiază trecutul a două monumente vestite din Curtea de Argeș, bisericile Sf. Nicolae Domnesc și cea a mănăstirii lui Neagoe. S-au emis de asemenea unele opinii în legătură cu alte două monumente interesante, nedatate cu exactitate până în prezent, bisericile Sânicosară, din secolul al XVI-lea, și Olari, cea din urmă refăcută ultima oară în ultimul sfert al secolului al XVII-lea¹. Restul bisericilor din Curtea de Argeș nu s-au bucurat însă de o atenție deosebită, în primul rând datorită faptului că ele au fost zidite relativ recent. Cea mai veche, Sf. Îngeri, a fost înălțată în 1716², Drujești în 1760³, Sf. Nicolae în 1918⁴ și Sf. Gheorghe în 1932⁵. Dar mai există în partea de sud a orașului Curtea de Argeș o biserică pe nedrept necercetată până în prezent, care atrage atenția nu numai prin numele voievodului Petru Cercel (1583-1585), inserat în pisană sa din 1819, ci și prin unele trăsături care vădesc că ea dăinuiește dintr-o epocă veche: biserica Botușari⁶.

Însăși așezarea sa, într-o curte gospodărească, printre boschete și copaci bătrâni, în mijlocul unei ulițe răsucite în semicerc (așa cum remarcăm la unele orașe transilvănene cu populație săsească) glăsuiește, ca și numele neobișnuit al acestei ulițe — Botușari — de alte vremi.

Monumentul, modest ca dimensiuni⁷, de plan dreptunghiular încheiat spre răsărit cu o absidă, cu un turn-clopotniță de lemn pe exonartex, învelit cu tablă ruginită, cu zidurile de bolovani amestecați cu rare cărămizi, — cum ne permite să constatăm tencuiala zugrăvită în alb, pe alocuri căzută, din estul bisericii —, fără alte ornamente ale exteriorului decât un brâu simplu și o cornișă în „dinți de ferăstrău“, este înăbușit de verdeață și de căsuțele din jur.

Dar pisană sa atrage de îndată atenția. Ea arată că „în numele Sfintei Troițe și Sfintei Intrăr(i) în biserică și a Sfinților apostoli Petru și Sfântului Ioan Botezătorul, făcutu-s-au această sfântă biserică, întâiul zid, de milostivul Petru Cercel și după vreme s-au prefăcut în zilele înălțatului domn Io Nicolae Șutu Voievod, cu blagoslovenia prea Sfântului episcop Iosif Argeșul, prin osteneala domnului județ Ioniță Taftur și cu cheltuiala altor creștini... 1819, septembrie 30“⁸.

Mențiunea celor trei hramuri ale lăcașului ne vădește că el a fost sfințit de trei ori și că deci s-a aflat de două ori în asemenea stare de ruină, încât a trebuit să fie reclădit din temelie sau refăcut temeinic. Aceste porți către trecut pe care ni le deschide înșirarea hramurilor ne trezesc dintru început curiozitatea și ne îndeamnă să încercăm să deslușim care a fost, în prima reședință a Țării Românești, viața acestor monumente atât de vechi, despre care nu se știe nimic până în prezent.

Este evident că ultimul hram, Sfântul Ioan Botezătorul, se datorește județului Ioniță Taftur, care a „prefăcut“ biserica, adică a restaurat-o din starea de ruină în care se afla înainte de 1819, ruină pe care o deducem, de altfel, din știrile referitoare la locașurile religioase din Curtea de Argeș, cuprinse în scrieri apărute între 1774 și 1819⁹ și din care lipsesc cele privitoare la biserica de care ne ocupăm în studiul de față.

Locașul „prefăcut“ în 1819 fusese deci găsit cu hramurile Intrarea în biserică a Maicii Domnului și Sfântul Petru, ceea ce înseamnă că pe același loc se înălțase un

PAVEL CHIHAI A

alt monument ruinat și reconstruit înainte de 1774 sau că acest monument original trecuse printr-o prefacere capitală, afară de aceea din 1819. Primul obiectiv al cercetării noastre va fi, aşadar, să încercăm a stabili de când datează biserica „prefăcută” în 1819 și care a fost hramul său inițial, ca să putem preciza dacă a mai existat un monument înaintea celui pe care îl vedem în prezent sau dacă acesta nu este primul înălțat pe acest loc, trecând prin două prefaceri succesive și căpătând astfel încă două hramuri, afară de cel original.

Un prețios punct de reper pentru biserica de care ne ocupăm îl constituie relatarea din 1658 a lui Paul de Alep, care, în înșirarea hramurilor bisericilor din Arges¹⁰, inserează și pe cel al Intrării în biserică a Maicii Domnului, urmat de cel al Sfântului Petru. Aceasta înseamnă că biserica cu cele două hramuri pe care o găsim restaurată din 1819, care-i adaugă un al treilea hram (Sfântul Ioan Botezătorul), cănuia dinainte de 1658, cu alte cuvinte avea o vechime mai mare de 150 de ani.

Însăși pisania din 1819 arată limpede că la această dată nu s-a procedat decât la o „prefacere”, adică o restaurare a monumentului anterior. Este sigur că, în cazul unei edificări din temelie a întregului edificiu, ctitorii nu ar fi ezitat să sublinieze acest lucru. Pe de altă parte, biserica actuală vorbește de la sine, permițându-ne să distingem trei faze de construcție, dintre care cea mai veche este anterioară anului 1819, ceea ce înseamnă că biserica văzută de Paul de Alep s-a menținut, cu unele modificări, până în zilele noastre.

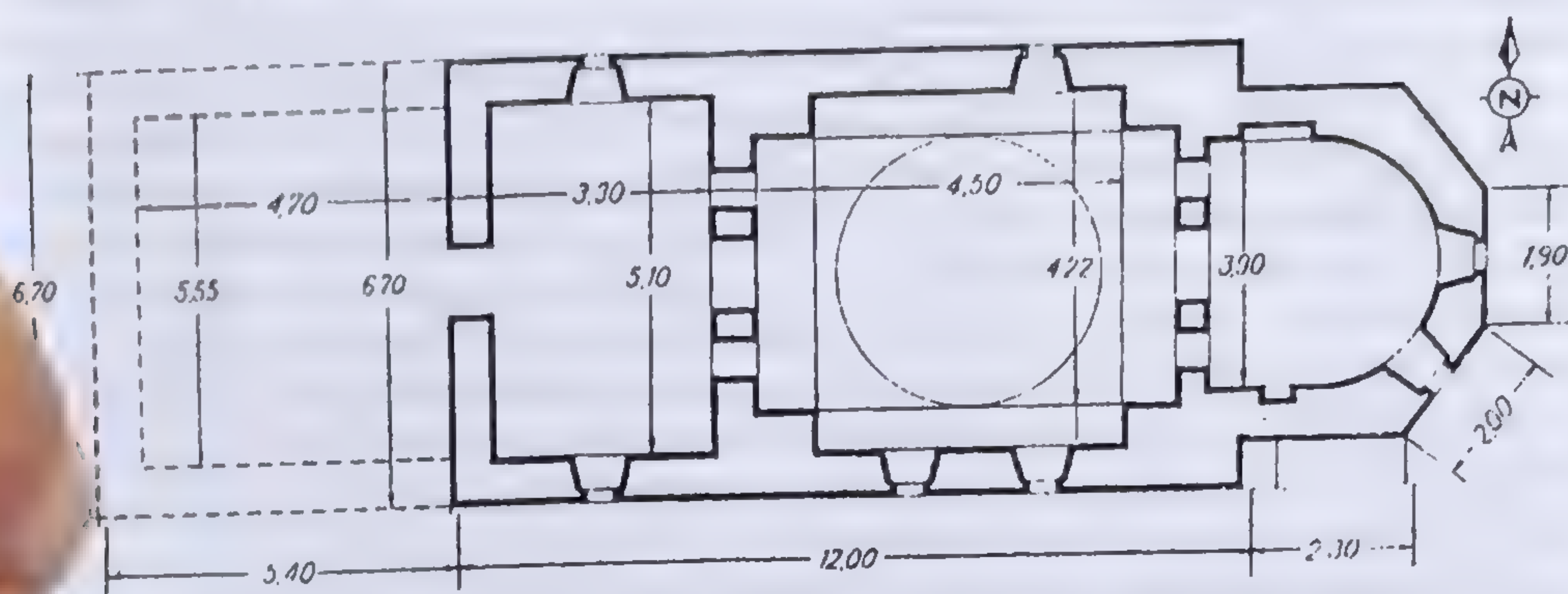
Într-adevăr, putem constata cu ușurință cea mai nouă fază a bisericii, cea de-a treia, înfăptuită între 1884 și 1893¹¹. Atunci s-a adăugat exonartexul la vestul fațadei pe care se aflau pisania din 1819 și cele două icoane de hram, s-a tăvănit exonartexul și pronaosul cu scânduri și șipci (la pronaos folosindu-se grinzi groase și podeaua podului din faza 1819) și s-au pardosit exonartexul, pronaosul și partea vestică a naosului cu scândură (în ultimele două încăperi înlăturându-se dalele de piatră), altarul supraînălțându-se printr-un podium de lemn. Totodată, în pod, peste pronaos, s-au adăugat noi grinzi mai subțiri (deasupra celor vechi groase), care se prelungesc peste exonartexul nou creat, pentru a susține turnul-clopotniță de lemn, înălțat peste acest exonartex. Întreaga biserică a fost acoperită cu tablă. Tot acum s-au zugrăvit pe vechea fațadă – rămasă în interiorul exonartexului – imaginile Sfinților Petru și Pavel, iar pe noul perete sudic, Sfânta Maria Egipteanca. Pe noua fațadă vestică o icoană de hram, iar pe peretele estic al altarului o altă icoană, la fel de stângace, marchează această fază. În apropiere de această ultimă icoană pe latura de sud a bisericii, pe un strat de tencuială, imediat anterior, din 1819, găsim data 1884, an în care, foarte probabil, nu s-a mai slujit în biserică, în vederea restaurării din 1884-1893.

Faza mijlocie de construcție, cea a „prefacerii” din 1819, care a avut loc după deteriorarea părții superioare a monumentului, poate fi observată în podul bisericii, unde se văd adaosurile de cărămidă nouă, care au reîntregit vechea zidărie. Dimensiunile cărămizilor ne arată clar că în faza mijlocie de construcție s-a adăugat partea superioară a zidului sudic al naosului, de la nivelul bolților în sus, și s-au completat asizele de cărămidă din dreptul cornișei, rezidindu-se și arcu pe care se sprijină bolta altarului¹².

În faza 1819 s-au așezat, desigur, și grinzi groase peste pronaos renunțându-se la o boltire de zidărie, s-a mai deschis o fereastră pe latura sud-estică a absidei altarului (neputându-se însă înlătura un bolovan care se reliefează în partea inferioară a acestei ferestre) și s-au zugrăvit altarul și naosul, de către pictorii Toma și Achim – al căror meșteșug mediocru vădește sfârșitul marii tradiții a picturii medievale românești – iscăliți la proscomidie. Ei au pictat și cele două icoane de hram, dintre care cea superioară, care reprezintă Intrarea Maicii Domnului, ne apare într-o firidă

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Planul bisericii Botușari. (Relevu Arh. Const. Joja)

bordată cu cărămidă profilată (lucrată o dată cu înălțarea bisericii, când fusese încadrată de brâul care în prezent este decapat pe această porțiune și tras, stângaci, din șablon, pe sub firidă, deasupra pisaniei din 1819, ceea ce ne arată că această modificare s-a efectuat la această dată), iar cea inferioară reprezentând pe Sfinții Petru și Ioan Botezătorul, într-o firidă tăiată în zidărie, fără chenar profilat, ceea ce vădește o dată mai mult că biserica de care ne ocupăm a preexistat fazei 1819.

Stabilirea adaosurilor ultimelor două faze de construcție ne permite să deducem care era aspectul monumentului de care ne ocupăm în momentul începerii restaurării din 1819. Zidurile vechii biserici se prezentau întregi (cu excepția zidului sudic, care a trebuit să fie refăcut de la nivelul boltei în sus), dar bolta pronaosului era căzută; ea nici nu a mai fost refăcută în 1819, preferându-se o tăvănire de scânduri; este probabil că și bolta altarului, ca și cupola de pe naos să fi fost, parțial, reconstruite.

Prin urmare, biserica pe care o vedem în prezent se prezintă (cu excepția exonartexului) cam în aceeași formă pe care o avea inițial. Pronaosul, dreptunghiular, cu laturile longitudinale de 3,30 m și cele transversale de 5,10 m, a cărui boltire nu o putem reconstitui, este despărțit de naos printr-un zid masiv, gros de 0,68-0,70 m, străpuns, în dreapta și stânga ușii, de două deschideri, ca două ferestre în semicerc, festonate pe latura vestică, tipice pentru epoca de tranziție (de la zidul plin, la deschiderile pe stâlpi) din vremea domniei lui Matei Basarab. Naosul, ușor dreptunghiular, cu laturile longitudinale de 6,60 m, iar cele transversale de 5,16 m, prezintă în colțuri patru pilaștri de secțiune dreptunghiulară (0,82 x 0,45 m), legați de patru arce (două longitudinale de 0,45-0,47 m și două transversale de 0,82 m), reducând dreptunghiul la un pătrat în care se înscrie cupola. Arcul estic al naosului este legat de bolta semicilindrică terminată printr-o semicalotă a altarului.

Biserica prezenta două ferestre în pronaos, trei în naos (la care s-a adăugat fereastra practică în 1819). Precizăm că lățimile deschiderilor interioare ale ferestrelor naosului, de pe latura sudică, corespund grosimii zidurilor. Astfel, fereastra estică, deschisă în zidul gros de 0,73 m, are lățimea de 0,73 m, iar cea vestică, în zidul de 0,80 m, are 0,81 m. Dimensiuni asemănătoare prezintă și deschiderile zidului dintre naos și pronaos. Astfel, deschiderea sudică, unde zidul se prezintă gros de 0,68 m, are lățimea de 0,73 m, iar la cea nordică, unde zidul are 0,70 m, lățimea este de 0,83 m. Observăm că lățimile acestor deschideri sunt foarte apropiate de cele ale ferestrelor. Aceste similitudini dimensionale vădesc că deschiderile în zidul dintre pronaos și naos au fost practicate o dată cu înălțarea bisericii și că, prin urmare, ele aparțin monumentului original.

Brâul care înconjoară biserica (întrerupt de exonartexul executat în faza de

PAVEL CHIHAI A

construcție din 1884-1893), cornișa în „dinți de ferăstrău“, precum și, mai ales, zidul dintre naos și pronaos în care găsim, în afară de ușa, cele două deschideri, ca două ferestre, cu arhivolte festonate, realizând tipologic trecerea între zidul masiv pe care-l constatăm la bisericile înălțate până la sfârșitul secolului al XVI-lea și stâlpii, care apar frecvent din vremea lui Matei Basarab înainte, confirmă vechimea monumentului și ne înlesnește datarea lui. Aceste deschideri aparțin epocii de căutări a vremii lui Matei Basarab, în care găsim ziduri masive între naos și pronaos (Arnota, Golești, Clucociov), apoi soluții de demarcații greoaie între cele două încăperi ale bisericii (stâlpi groși, masivi de zidărie, ca la biserica Fundeni din Câmpulung-Muscel și Sf. Împărați din Târgoviște) și, în sfârșit, deschideri care nu transformă încă distinct în stâlpi porțiunile de zid care le despart de golul intrării (ca, de pildă, la biserica din Râmesci-Vâlcea, construită în 1658-1659).

Tot în epoca domniei lui Matei Basarab – mai precis de la înălțarea bisericii Gherghița (1641) înainte¹³ – apare frecvent tipul de biserică care prezintă un plan dreptunghiular, terminat cu o absidă poligonală în exterior și elipsoidală în interior, ca și boltirea naosului cu o cupolă susținută de arce, care cad pe cei patru pilaștri adosați zidurilor naosului, din care face parte și monumentul de care ne ocupăm.

Aceste trăsături care vădesc înălțarea monumentului în vremea lui Matei Basarab, după 1641, ne permit să afirmăm că el nu a putut fi construit înainte de această dată.

Pe de altă parte, deoarece biserica a fost închinată Intrării în biserică a Maicii Domnului, așa cum o dovedește firida originală a icoanei de hram, considerăm că locașul închinat Sfântului Petru nu mai există și că el a ființat înainte de zidirea actualei biserici.

În sfârșit, deoarece în 1658 Paul de Alep menționează biserica actuală, cea cu două hramuri (care a fost „prefăcută“ în 1819, adăugându-i-se un al treilea hram), deducem că ea a fost înălțată între 1641 și 1658, adică în vremea atât de bogată în construcții a domniei lui Matei Basarab.

Despre prima biserică nu știm decât că a avut hramul Sfântul Petru, că a dispărut înainte de 1641-1658.

Este probabil că acest prim locaș să fi fost ctitoria lui Petru Cercel (1583-1585), așa cum glăsuiește pisania din 1819, dar nu avem nici o dovadă despre contribuția acestui voievod. Nici un alt hrisov nu păstrează, de altfel, vreun indiciu despre trecerea sau legăturile lui Petru Cercel cu orașul Curtea de Argeș.

Prin urmare, datele sigure pe care le deținem despre actuala biserică Botușari ne permit doar să deducem că pe locul ei s-au succedat două monumente: primul închinat Sfântului Petru, înălțat la o dată necunoscută (probabil 1583-1585), ruinat înainte de 1641-1658, cel de al doilea cu hramul Intrarea în biserică – care se păstrează și în prezent – construit în 1641-1658.

Este probabil că ruinarea bisericii atribuite în pisania târzie lui Petru Cercel să se fi datorat unuia dintre cutremurele care au zguduit regiunea în prima jumătate a secolului al XVII-lea, nimicind (în 1628) și vechea biserică, din secolul al XIV-lea, a mănăstirii Câmpulung.

În ceea ce privește începuturile bisericii dispărute, cu hramul Sfântul Petru, mai veche oricum de sfârșitul secolului al XVI-lea, ele se împletesc cu epoca în care dispare biserica episcopatului catolic de Argeș, încât – fără a localiza cu certitudine acest din urmă locaș în incinta pe care se înalță în prezent biserica Botușari – vom schița cronologic datele despre sediul acestei episcopii catolice argeșene.

Prima știre pe care o avem despre episcopia catolică de Argeș este chiar aceea a înființării ca sufragana a arhiepiscopiei de Kalocsa și a construirii unei catedrale la

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

9 mai 1381: „Dominus noster d. Urbanus papa VI, VII id maii <9 mai 1381> erexit locum de Argos <Argeș> in Walachia Maiori in civitatem et constituit ibi ecclesiaru cathedralum cui praefecit in episcopum Fr. Nicolaum Antoni, ordinis Predicatorum et vocatur ecclesia Argensis in provincia Colocensi“¹⁴.

Lista episcopilor de Argeș este neîntreruptă până la Dionisie de Gilău (Gyalii) care este menționat ca atare într-un document din 29 mai 1519, în timpul lui Neagoe Basarab deci, după care șirul acestor ierarhi se întrerupe până la sfârșitul secolului al XVI-lea. Mulți dintre ei au fost însă „in partibus“. N. Iorga atrage atenția că „n-avem nici o dovadă că vreunul măcar din aceștia, care «păstoresc» Biserica apuseană din principatul Țării Românești, și-ar fi avut reședința în vechiul scaun de domnie“¹⁵ (Argeș).

Oricum, vechea catedrală de care se vorbește clar în documentul din 9 mai 1381 era distrusă către sfârșitul secolului al XVI-lea. Într-un raport din 7 ianuarie 1591, cardinalul de S. Severin, Iulius Antonius, afirmă că „Cetatea Argeș, cu biserica (cu înțelesul de instituție – *n.n.*) sa catolică a existat odinioară în provincia Valahia, care după aceea, împreună cu biserica sa (ca locaș – *n.n.*) a fost distrusă, dar scaunul sau reședința episcopală s-a așezat în cetatea Bacău...“¹⁶

Această știre din raportul cardinalului de S. Severin este confirmată de scrisoarea trimisă la 1 iulie 1603 de către noul episcop de Argeș, Bernardino Quirini, cardinalului Cintio, în care aflăm de asemenea că biserica episcopiei catolice din Curtea de Argeș se afla la data aceea „nimicită din temelii“ („funditus eversae“)¹⁷.

Este evident, așadar, că marea catedrală fusese distrusă din temelii. Dar unde vor putea fi găsite aceste temelii în perimetrul orașului Curtea de Argeș? S-ar părea că un raport al minoritului Andrea Bogoslavich din 1623 ne poate ajuta să răspundem la această întrebare. Dar care era ponderea afirmațiilor acestui călător? Aflăm despre el, printre altele, că „la Râmnic s-a dat drept episcop, arătând scrisori false“. El menționează hramul vechii biserici catolice din Târgoviște „Santa Margherita“, influențat de legenda „doamnei Mărghita“ care începuse să circule, deși locașul fusese închinat Sfintei Maria. De altfel, biserica din Târgoviște nu funcționase niciodată ca o catedrală, aceasta se afla la Argeș. În sfârșit, Bogoslavich însuși mărturisește că deține informațiile de la o persoană „di 120 anni nel mondo“. Prin urmare, trebuie să considerăm cu toată rezerva afirmațiile că „în timpurile trecute... aveau catolicii destule locuri și biserici ca în orașele București, Craiova și Argeș“, dar din cauza rezistenței „schismaticilor“ (ortodocșilor) și a „războaielor continue“ călugării catolici se retrăseseră în Ungaria și Polonia; în decursul timpului „schismaticii“ preluaseră proprietățile bisericilor catolice și „le privaseră de toate bunurile, până și de clopote, lăsându-le cu totul părăsite și catolicii acelor timpuri, neavând preot, au urmat schisma greacă; mai cu seamă în acea cetate numită Argeș, unde se află o foarte frumoasă biserică, închinată Sfintei Fecioare, acoperită în întregime, până în ziua de astăzi, cu plăci de aramă și plumb și acolo se află episcopatul, acum fără titular, al cărui episcop se chema episcopul de Argeș care se află în prezent în mâinile călugărilor schismatici; există totuși 30 de case de catolici, fără preot“¹⁸.

După informația lui Bogoslavich, însăși mănăstirea lui Neagoe (acoperită de la origine cu plăci de plumb)¹⁹ ar fi fost locul pe care s-ar fi ridicat catedrala episcopiei Argeșului. Această confuzie s-a datorat desigur – așa cum deducem și dintr-o știre mai recentă²⁰ – faptului că ansamblul monastic care înconjură mănăstirea era construit în stil gotic. Acest stil gotic, de la începutul secolului al XVI-lea, aparținea însă cu siguranță epocii lui Neagoe, cum am arătat²¹, edificiul prezentând nervuri de ceramică și alte elemente târzii. Pe de altă parte, atât *Viața patriarhului Nifon* a lui Gavriil Protul, cât și pisaniile așezate de Neagoe însuși ne încredințează, în mod sigur, că pe acel loc s-a aflat o altă biserică ortodoxă cu hramul Sfânta Maria. Să nu

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

9 mai 1381: „Dominus noster d. Urbanus papa VI, VII id maii <9 mai 1381> crexit locum de Argos <Argeș> in Walachia Maiori in civitatem et constituit ibi ecclesiarum cathedralum cui praeleceit in episcopum Fr. Nicolaum Antoni, ordinis Predicatorum et vocatur ecclesia Argensis in provincia Colocensi“¹⁴.

Lista episcopilor de Argeș este neîntreruptă până la Dionisie de Gilău (Gyalin) care este menționat ca atare într-un document din 29 mai 1519, în timpul lui Neagoe Basarab deci, după care șirul acestor ierarhi se întrerupe până la sfârșitul secolului al XVI-lea. Mulți dintre ei au fost însă „in partibus“. N. Iorga atrage atenția că „n-avem nici o dovadă că vreunul măcar din aceștia, care «păstoresc» Biserica apuseană din principalul Țării Românești, și-ar fi avut reședința în vechiul scaun de domnie“¹⁵ (Argeș).

Oricum, vechea catedrală de care se vorbește clar în documentul din 9 mai 1381 era distrusă către sfârșitul secolului al XVI-lea. Într-un raport din 7 ianuarie 1591, cardinalul de S. Severin, Iulius Antonius, afirmă că „Cetatea Argeș, cu biserica (cu înțelesul de instituție – *n.n.*) sa catolică a existat odinioară în provincia Valahia, care după aceea, împreună cu biserica sa (ca locaș – *n.n.*) a fost distrusă, dar scaunul sau reședința episcopală s-a așezat în cetatea Bacău...“¹⁶

Această știre din raportul cardinalului de S. Severin este confirmată de scrisoarea trimisă la 1 iulie 1603 de către noul episcop de Argeș, Bernardino Quirini, cardinalului Cintio, în care aflăm de asemenea că biserica episcopiei catolice din Curtea de Argeș se afla la data aceea „nimicită din temelii“ („funditus eversae“) ¹⁷.

Este evident, așadar, că marea catedrală fusese distrusă din temelii. Dar unde vor putea fi găsite aceste temelii în perimetrul orașului Curtea de Argeș? S-ar părea că un raport al minoritului Andrea Bogoslavich din 1623 ne poate ajuta să răspundem la această întrebare. Dar care era ponderea afirmațiilor acestui călător? Aflăm despre el, printre altele, că „la Râmnic s-a dat drept episcop, arătând scrisori false“. El menționează hramul vechii biserici catolice din Târgoviște „Santa Margherita“, influențat de legenda „doamnei Mărghita“ care începuse să circule, deși locașul fusese închinat Sfintei Maria. De altfel, biserica din Târgoviște nu funcționase niciodată ca o catedrală, aceasta se afla la Argeș. În sfârșit, Bogoslavich însuși mărturisește că deține informațiile de la o persoană „di 120 anni nel mondo“. Prin urmare, trebuie să considerăm cu toată rezerva afirmațiile că „în timpurile trecute... aveau catolicii destule locuri și biserici ca în orașele București, Craiova și Argeș“, dar din cauza rezistenței „schismaticilor“ (ortodocșilor) și a „războaielor continue“ călugării catolici se retrăseseră în Ungaria și Polonia; în decursul timpului „schismaticii“ preluaseră proprietățile bisericilor catolice și „le privaseră de toate bunurile, până și de clopote, lăsându-le cu totul părăsite și catolicii acelor timpuri, neavând preot, au urmat schisma greacă; mai cu seamă în acea cetate numită Argeș, unde se află o foarte frumoasă biserică, închinată Sfintei Fecioare, acoperită în întregime, până în ziua de astăzi, cu plăci de aramă și plumb și acolo se află episcopatul, acum fără titular, al cărui episcop se cheama episcopul de Argeș care se află în prezent în mâinile călugărilor schismatici; există totuși 30 de case de catolici, fără preot“¹⁸.

După informația lui Bogoslavich, însăși mănăstirea lui Neagoe (acoperită de la origine cu plăci de plumb)¹⁹ ar fi fost locul pe care s-ar fi ridicat catedrala episcopiei Argeșului. Această confuzie s-a datorat desigur – așa cum deducem și dintr-o știre mai recentă²⁰ – faptului că ansamblul monastic care înconjura mănăstirea era construit în stil gotic. Acest stil gotic, de la începutul secolului al XVI-lea, aparținea însă cu siguranță epocii lui Neagoe, cum am arătat²¹, edificiul prezentând nervuri de ceramică și alte elemente târzii. Pe de altă parte, atât *Viața patriarhului Nifon* a lui Gavriil Protul, cât și pisanile așezate de Neagoe însuși ne încredințează, în mod sigur, că pe acel loc s-a aflat o altă biserică ortodoxă cu hramul Sfânta Maria. Să nu

uităm că ultimul episcop de Argeș este menționat la 29 mai 1519, către sfârșitul domniei lui Neagoe, dovadă că biserica episcopiei catolice funcționa încă la data aceea.

De altfel, există un anacronism în înseși aserțiunile lui Bogoslavich: el lasă să se înțeleagă că mănăstirea lui Neagoe se înălțase pe ruinele episcopatului catolic în epoca de criză a catolicismului. Dar, după câte știm, această perioadă începe în Țara Românească după 1550 (până la 1581, când catolicii reiau contraofensiva din Bulgaria și Bosnia), iar biserica lui Neagoe a fost târnosită în 1517. Sunt totuși de reținut, din relatările lui Bogoslavich, următoarele știri:

1) În epoca de criză a bisericii catolice (care, după cum am arătat, durează între 1550 și 1581)²² călugării catolici se retrag în Ungaria și Polonia.

2) În aceste împrejurări, bunurile catolice fiind abandonate, localnicii preiau aceste inventare, mutând clopotele de la biserici, lăsându-le părăsite.

3) „Catolicii acelor timpuri, neavând preot, au urmat schisma greacă” (ortodoxismul).

4) În Curtea de Argeș, la 1623, existau „30 de case de catolici fără preot”.

Aceste știri sunt verosimile și confirmate de alte izvoare. Într-adevăr, este puțin probabil ca, în afara intervalului 1550-1581, catedrala catolică de Argeș să fi fost „dărâmată din temelii”, cunoscându-se atitudinea voievozilor noștri față de bisericile creștine, indiferent de confesiunea celor care le slujeau.

Este semnificativă, de pildă, atitudinea unui voievod pravoslavnic, cum a fost Matei Basarab, care în 1640 oprește să se transporte materiale de la biserica catolică Sf. Maria din Târgoviște²³. Când călugării minoriți ei înșiși cer în 1648 permisiunea ca să dărâme această biserică, pentru a putea restaura celălalt locaș catolic din Târgoviște, închinat Sfântului Francisc, Matei Basarab se opune „zicând că dacă strămoșii săi nu au dărâmat-o, el nu o va dărâma”²⁴. Tot Matei Basarab se înfurie și „este gata să omoare” pe egumenul Câmpulungului, Melethie, care dărâmase ruinata biserică a „Cloașterului” catolic, pentru ca să ridice, cu materialul rezultat, clopotnița și hramul mănăstirii ortodoxe²⁵.

Nu este mai puțin adevărat că în perioada de „criză” a catolicismului o serie de edificii aparținând latinilor au avut de suferit. De fapt, micile comunități catolice din unele orașe din Țara Românească au avut atitudini diferite față de luteranism. În Câmpulung, de pildă, sașii legați prin înrudiri și interese comerciale de coregionarii lor brașoveni, au primit luteranismul ceva mai devreme și l-au menținut cu tenacitate până în timpul lui Matei Basarab (1639). În Târgoviște, unde, alături de sași, existau și alți catolici, ultimul călugăr franciscan părăsește orașul în 1571, dar către 1581 catolicii obligă pe preotul luteran să officieze și slujba catolică, pentru ca puțină vreme după 1581, franciscanii să preia ambele biserici catolice din oraș²⁶.

Forțe probabil că nu mult după mijlocul secolului al XVI-lea, vechea catedrală a episcopatului catolic din Curtea de Argeș să fi rămas fără slujitori, abandonată. Este firesc ca, după legea numită „prădalica” și care arată că bunurile părăsite aparțin voievozului²⁷ (și desigur reprezentanților lui), această catedrală să fi intrat în proprietatea domnului. Cu acest prilej, este posibil ca unele bunuri ale catedralei catolice să fi fost mutate la alte biserici ortodoxe²⁸.

În ce privește orientarea micii comunități catolice din Curtea de Argeș, episcopul de Sofia, Petrus Deodatus Bakšić, ne informează în 1640, că în vremea „crizei” protestante (c. 1560-1581) „această națiune de creștini (catolici – *n.n.*) încet, încet, fără preot, au devenit eretici (luterani – *n.n.*) și apoi schismatici (ortodocși – *n.n.*) și dacă s-au risipit aproape toți este un lucru de regretat”²⁹.

Aceste treceri de la o confesiune, la alta într-un interval scurt se oglindesc în documentele epocii. Însă din 1581 franciscanul Hieronimus Arsegno, care vine din Bulgaria, remarcă faptul că „din cauza erorilor de credință catolicii navighează după

PAVEL CHIHAI A

uităm că ultimul episcop de Argeș este menționat la 29 mai 1519, către sfârșitul domniei lui Neagoe, dovadă că biserica episcopiei catolice funcționa încă la data aceea.

De altfel, există un anacronism în înseși aserțiunile lui Bogoslavich: el lasă să se înțeleagă că mănăstirea lui Neagoe se înălțase pe ruinele episcopatului catolic în epoca de criză a catolicismului. Dar, după câte știm, această perioadă începe în Țara Românească după 1550 (până la 1581, când catolicii reiau contraofensiva din Bulgaria și Bosnia), iar biserica lui Neagoe a fost târnosită în 1517. Sunt totuși de reținut, din relatările lui Bogoslavich, următoarele știri:

1) În epoca de criză a bisericii catolice (care, după cum am arătat, durează între 1550 și 1581)²² călugării catolici se retrag în Ungaria și Polonia.

2) În aceste împrejurări, bunurile catolice fiind abandonate, localnicii preiau aceste inventare, mutând clopotele de la biserici, lăsându-le părăsite.

3) „Catolicii acelor timpuri, neavând preot, au urmat schisma greacă” (ortodoxismul).

4) În Curtea de Argeș, la 1623, existau „30 de case de catolici fără preot”.

Aceste știri sunt verosimile și confirmate de alte izvoare. Într-adevăr, este puțin probabil ca, în afara intervalului 1550-1581, catedrala catolică de Argeș să fi fost „dărâmată din temelii”, cunoscându-se atitudinea voievozilor noștri față de bisericile creștine, indiferent de confesiunea celor care le slujeau.

Este semnificativă, de pildă, atitudinea unui voievod pravoslavnic, cum a fost Matei Basarab, care în 1640 oprește să se transporte materiale de la biserica catolică Sf. Maria din Târgoviște²³. Când călugării minoriți ei înșiși cer în 1648 permisiunea ca să dărâme această biserică, pentru a putea restaura celălalt locaș catolic din Târgoviște, închinat Sfântului Francisc, Matei Basarab se opune „zicând că dacă strămoșii săi nu au dărâmat-o, el nu o va dărâma”²⁴. Tot Matei Basarab se înfurie și „este gata să omoare” pe egumenul Câmpulungului, Melethie, care dărâmasese ruinata biserică a „Cloăsterului” catolic, pentru ca să ridice, cu materialul rezultat, clopotnița și hramul mănăstirii ortodoxe²⁵.

Nu este mai puțin adevărat că în perioada de „criză” a catolicismului o serie de edificii aparținând latinilor au avut de suferit. De fapt, micile comunități catolice din unele orașe din Țara Românească au avut atitudini diferite față de luteranism. În Câmpulung, de pildă, sașii legați prin înrudiri și interese comerciale de coregionarii lor brașoveni, au primit luteranismul ceva mai devreme și l-au menținut cu tenacitate până în timpul lui Matei Basarab (1639). În Târgoviște, unde, alături de sași, existau și alți catolici, ultimul călugăr franciscan părăsește orașul în 1571, dar către 1581 catolicii obligă pe preotul luteran să officieze și slujba catolică, pentru ca puțină vreme după 1581, franciscanii să preia ambele biserici catolice din oraș²⁶.

Foarte probabil că nu mult după mijlocul secolului al XVI-lea, vechea catedrală a episcopatului catolic din Curtea de Argeș să fi rămas fără slujitori, abandonată. Este firesc ca, după legea numită „prădalica” și care arată că bunurile părăsite aparțin voievozului²⁷ (și desigur reprezentanților lui), această catedrală să fi intrat în proprietatea domnului. Cu acest prilej, este posibil ca unele bunuri ale catedralei catolice să fi fost mutate la alte biserici ortodoxe²⁸.

În ce privește orientarea micii comunități catolice din Curtea de Argeș, episcopul de Sofia, Petrus Deodatus Bakšić, ne informează în 1640, că în vremea „crizei” protestante (c.1560-1581) „această națiune de creștini (catolici - *n.n.*) înceet, înceet, fără preot, au devenit eretici (luterani - *n.n.*) și apoi schismatici (ortodocși - *n.n.*) și dacă s-au risipit aproape toți este un lucru de regretat”²⁹.

Aceste treceri de la o confesiune, la alta într-un interval scurt se oglindesc în documentele epocii. Însă din 1581 franciscanul Hieronimus Arsegno, care vine din Bulgaria, remarcă faptul că „din cauza erorilor de credință catolicii navighează după

Monumente din cetățile de seamă ale Țării Românești

orice vânt"³⁰. Tot în această epocă găsim un act din 15 decembrie 1585 (anul detronării lui Petru Cercel), în care, printre sași din Târgoviște, de la care „jupanul Mihail” cumpără case pentru a le dăruia mănăstirii Panaghia, aflăm și un „Gheorghe Botezat”³¹. Acesta fusese anterior luteran, deoarece „din că numai „ereticii”, nu și „schismaticii”, cum taceau pentru ortodocși catolici, trebuiau să se boteze pentru convertirea lor la ortodoxie.

Convertiri ale luteranilor la ortodoxie au avut loc o dată cu începerea persecuțiilor împotriva lor, patronate de voievozii favorabili catolicilor, Mihnea Turcitul (1577-1591, cu întreruperi), în timpul domniei căruia călugării catolici Vin din Bulgaria (începând din 1581) și, mai cu seamă, Petru Cercel (1583-1585), un adversar înverșunat al luteranilor. Mărturia contemporană a lui Ferrante Capponi din vremea lui Petru Cercel arată că „locuitorii (Țării Românești – *n.n.*) sunt neatiniți de crezie, ba, mai mult, câțiva eretici, care au plecat din Transilvania că să predice acolo (în Țara Românească – *n.n.*)... fură arși; din acel moment nu mai îndrăznește nici un eretic să meargă acolo”³².

Prin urmare, în vremea lui Petru Cercel pastorii luterani au trebuit să fugă din țară, iar foștii catolici trecuți la luteranism s-au botezat după ritul ortodox. În 1623, anul vizitei lui Bogoslavich, episcopul de Sofia, Elia Marinic constată că: „În Valahia există o singură mănăstire catolică (aceea din Târgoviște – *n.n.*) care se îngrijește de comunitatea catolică din care în total ar fi 8 case, alții fiind întorși către ritul grec (ortodox – *n.n.*), doi catolici s-au făcut turci...”³³. Bakšić relatează de asemenea, în 1640, că în orașul Râmnic „existaseră mulți catolici” și că biserica acestora se afla în picioare, dar că ei deveniseră ortodocși, „cu excepția a două sau trei familii”³⁴.

Este firesc să ne gândim că și catolicii din Curtea de Argeș, trecuți la luteranism către 1571, an în care călugării minoriți părăsesc Țara Românească, s-au botezat ortodox în vremea domniei lui Petru Cercel, așa cum ne informează în 1623 Andreia Bogoslavich.

Dacă în Curtea de Argeș existau luterani (proveniți din foști catolici) și dacă aceștia au devenit ortodocși – după cum aflăm de la Bakšić – în vremea lui Petru Cercel, cum am arătat mai sus, putem avansa ipoteza că pe locul bisericii catedralei catolice distruse în intervalul 1550-1581, Petru Cercel va fi înălțat o biserică ortodoxă, pe care a închinat-o patronului său Sfântul Petru, pentru noii adepți ai confesiunii răsăritene. Că un voievod a fost ctitor al acestei biserici s-ar explica și prin faptul că prin legea „prădalică” lăcașul aparținea domniei, cum am arătat mai sus.

Legătura dintre biserica Botușari și domnie s-ar vădi și prin faptul că cel de al doilea hram al ei – Intrarea în biserică a Maicii Domnului – ne apare legat de hramul mănăstirii voieodale (a lui Neagoe) închinată Adormirii Maicii Domnului, ambele fiind două importante sărbători ale Maicii Domnului. Merită să punem în lumina faptul că lângă biserica mare a mănăstirii Snagov, cu hramul Intrarea în Biserică (secolul XIV-începutul secolului XV), găsim paraclisul Buna Vestire, din 1453 și Adormirea (după relatarea lui Paul de Alep³⁵). De asemenea, pe lângă biserica mare a mănăstirii Bistrița (înălțată către sfârșitul secolului al XV-lea) cu hramul Adormirea, se zidește în 1633 schitul din peștera Bistriței, cu hramul Intrarea în biserică a Maicii Domnului.

Prin urmare, atunci când s-a ridicat al doilea locaș de pe locul actualei biserici Botușari, între sfârșitul secolului al XVI-lea (după domnia lui Petru Cercel) și jumătatea secolului al XVII-lea (când Paul de Alep o menționează cu două hramuri), acesta a fost în subordinea mănăstirii lui Neagoe, deci, indirect a voievodului, care avea dreptul prin legea „prădalnică” să preia orice bun abandonat.

Dar ar mai exista două argumente – de astă dată din domeniul topografiei – în sprijinul ipotezei că pe locul unde se înalță în prezent biserica Botușari s-ar fi aflat

catedrala episcopiei catolice de Argeș.

1) Strada Botușari, care prezintă până astăzi o configurație circulară³⁶ (deviind din alinierea modernă a șoselei) așa cum constatăm la orașele medievale transilvănene în jurul bisericilor, are o denumire arhaică pe care nu o mai găsim în limba vorbită. Termenul „botușar” – pe care dicționarul etimologic bulgar îl socotește a fi de origine românească³⁷, poate fi găsit în *Praxiu (Faptele apostolilor)* lui Coresi din 1563³⁸, prin urmare el exista înainte de acest an. Întâlnim același termen într-un act din 25 ianuarie 1568, prin care voievodul Petru cel Tânăr confirmă o serie de țigani dăruiti „jupanului Dinga, mare postelnic” de către tatăl său Mircea Ciobanul (avem deci de-a face cu țigani de la curtea voievodului), printre care „Stoilă Butușariul... Stoica Alăutar... Cornea Zlătar...”³⁹ etc. Numele lui Stoilă Butușariul, din acest act scris în limba slavă, ne apare într-o traducere de la sfârșitul secolului al XVIII-lea „Stoilă Ciobotar”⁴⁰.

În documentul din 15 decembrie 1585⁴¹ (dat „jupânului Mihail” din Târgoviște care își înzestrează ctitoria sa mănăstirea Panaghia), găsim un „Pătru Bățșar”, alături de cei care vând „casele baraților de lângă apă”, printre care și „Andreiaș lăcătariul”, un alt meseriaș. Așadar, acest „Pătru Bățșar” făcea parte din meseriașii sași din Târgoviște (unii dintre ei trecuți de la luteranism la ortodoxie, cum am văzut că este „Gheorghe Botezat”) care locuiau în cartierul meșteșugarilor, aflat în jurul bisericii catolice Sf. Maria, înălțată către 1417, ca biserică a orașenilor. Trebuie să reținem așadar că în Târgoviște „bătușarii”, ca și alți meseriași veniți de peste munți, se aflau lângă vechea biserică catolică din oraș (aflată la câțiva pași de curtea domnească, la nordul ei, pe unde se deschide în prezent „Fundătura Brașovului”)⁴². De asemenea, că îndeletnicirea de „botușar”, de ciubotar, se practica fie la curtea voievodală de către țiganii domnului, fie în marile târguri, cum era Târgoviște (pentru târgoveții înstăriți și marii feudali), de către meseriașii veniți de peste munți, adesea sași, poporul purtând încălțăminte tradițională, opincile.

În secolul al XVII-lea însă, meseria nu mai este practică exclusiv la curte sau în marile târguri pentru feudali. Nivelul de viață al târgoveților, militarilor, al călugărilor chiar se ridică (astfel ne explicăm că într-un document din 25 noiembrie 1616 aflăm de „Nedelco cojocar... Botușa... Botușar... Șerban Pâslariu... Goia Stupariul” etc., printre vecinii Satului Nou, al mănăstirii Dealul)⁴³.

Trebuie să reținem că termenul „botușar”, frecvent și exclusiv în secolul al XVI-lea, coexistă la începutul secolului al XVII-lea cu acela de „ciubotar”, iar către mijlocul acestui secol începe să dispară. Într-adevăr, într-un act din 6 iunie 1622, printre vecinii satului Trănșani din județul Ialomița ai postelnicului Musat, găsim pe „Stanciul Bocănescul și Cârstea Botușar și Stănilă și Ciobotea”⁴⁴, dar strada cizmarilor din Iași lui Vasile Lupu se va numi, către jumătatea secolului al XVII-lea, „a ciubotarilor”⁴⁵.

Ce erau „botușii”? H. Tiklin ne spune că este vorba de încălțări în formă de papuci lucrate cu pielea „scoasă de la încheietura picioarelor de dinapoi a vitelor; această opincă nu este ascuțită și nu are nevoie de îngurzitură”⁴⁶, iar cuvântul vine de la ungureșul botos = papuci de pâslă⁴⁷. Acest substantiv există și în bulgărește („botușă”) însemnând „cizmă”⁴⁸, dar dicționarul etimologic bulgar îl socotește ca fiind de origine românească⁴⁹.

Este însă foarte probabil ca – așa cum arată H. Tiklin – cuvântul să fi fost de origine maghiară, însemnând papuc (de pâslă). Până nu demult, la Brașov a existat un „Pod al Bătușelor”, adică al încălțărilor, pe care cizmarii le atârnau pe prăjini pentru a atrage atenția cumpărătorilor⁵⁰. Este firesc ca importând opinci fără vârf ascuțit, pe care le-am numit după denumirea ungurească a papucilor „bătușe”, românii să fi denumit pe meșterii care le confecționau (și care erau și ei „importați”) „bătușari”.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Într-adevăr, ni s-au păstrat documente care ne încredințează că încă pe la începutul secolului al XVI-lea (și desigur înainte de această epocă), negustorii sași Iacob, Demeter și Andreas din „Rybnig“ (Râmnicul-Vâlcea) importau printre altele produse din Sibiu, produse de piele și „calciamenta“ (încălțări)⁵¹.

Totodată, avem o dovadă sigură că „botușari“ sași de peste munți mergeau să lucreze în Curtea de Argeș într-o vreme în care marea catedrală a episcopiei catolice exista încă. În registrul *Frăției sibiene a calfelor de cizmari din 1484* găsim, alături de sutele de calfe venite din toată Transilvania, și trei veniți din Țările Române: un „Thomas aus der Ardesch“, apoi un „Mathias von Ardesch“, deci din orașul din Țara Românească Argeș⁵². Frăția (Bruderschaft) avea ospătărie proprie. Cu ocazia plecării unei calfe în alte orașe, organizația îi dădea un fel de pașaport din partea breslei și o „probă de meșter“ (Meisterstück) pe care calfa o prezenta breslei din orașul în care ajungea⁵³.

Prin urmare, calfe de cizmari din Sibiu, „botușarii“, lucrau încă din 1484 la Curtea de Argeș, unde se aflau desigur și alți meșteri sași. Dacă „botușarii“ din Târgoviște își aveau casele în secolul al XVI-lea în jurul vechii biserici catolice (a orașului) din această reședință voievodală – cum am dedus din documentul de la 15 decembrie 1585 – nu putem bănui că și la Curtea de Argeș „botușarii“ sași veniți de peste munți se statorniciseră lângă catedrala episcopatului catolic și că, prin urmare, strada care poartă până în zilele noastre numele de „botușari“ s-a aflat în jurul acestei catedrale?

Referindu-se, desigur, în primul rând la orașul Iași, N. Iorga scria cu pătrundere: „Ciobotarii aveau în orașele cele mari din țările noastre de multe ori o stradă întreagă, o «Uliță a ciobotarilor». Cele dintâi ciubote par a fi fost aduse de negustorii sași, poloni, cele mai bune chiar de negustori italieni“⁵⁴.

De altfel, Curtea de Argeș nu păstrează numai numele acestei vechi străzi, ci și pe acela al străzii Chivărarilor⁵⁵ (chivără = coif înalt soldătesc, cuvânt în a doua jumătate a secolului al XVII-lea)⁵⁶, precum și toponimicele Pârâul Rotarului, Pârâul Croitorului, Pârâul Cojocarului⁵⁷, vădind un oraș cu îndepărtate tradiții meșteșugărești.

O ipoteză de lucru (care rămâne a fi neapărat confirmată de săpături arheologice) este următoarea: în jurul bisericii episcopiei catolice din 1381 se statornicesc meseriași sași (ca și în Târgoviște), printre alții și „Botușarii“ veniți de peste munți. Printre acești „botușari“ găsim și pe „Matei“ și „Mathias“ plecați din Sibiu, înainte de 1484, membri ai frăției sibiene a calfelor de cizmari. Catedrala este distrusă „din temelii“ în intervalul de părăsire al bisericilor catolice, cam în deceniile șase și șapte ale secolului al XVI-lea. Locul aparține de drept voievodului Țării Românești. În deceniul următor, majoritatea catolicilor din Argeș trec la luteranism, apoi, în timpul lui Petru Cercel (1583-1585), de la luteranism la ortodoxie. Petru Cercel înalță pentru noi convertiți o biserică cu hramul Sf. Petru pe locul catedralei dispărute, a cărei stradă păstra denumirea vechilor meșteri „botușari“. Această biserică se dăruiește și este înlocuită cu o alta – existentă și în prezent – închinată Intrării în biserică a Maicii Domnului, hram ce vădește legăturile ei cu mănăstirea voievodală din Argeș (a lui Neagoe Basarab) și, prin urmare, părăsirea ei anterioară și intrarea ei în domeniul voievodal.

De fapt, nu numai numele străzii care înconjură biserica Botușari ne-ar permite să avansăm ipoteza că aici au locuit – ca și în Târgoviște și în Câmpulung – meșteri sași în jurul bisericii lor, ci și cartierul alăturat, aflat la sudul acestei străzi, numită astăzi „Valea Sasului“, după valea unui pârâiaș care se varsă în Argeș, curgând de la est către vest.

O altă ipoteză în legătură cu localizarea catedralei catolice din Argeș trebuie să

PAVEL CHIHAI A

aibă în vedere biserica „târgului” cu hramul Sfântul Nicolae, care se înălța acolo unde se află în prezent „Parcul Tineretului”, lângă piața orașului care s-a menținut pe același loc până astăzi. Hramul acestei biserici este pomenit de Paul Alep⁵⁸, deci locașul preexista mijlocului secolului al XVII-lea.

Un document din 1715 ne încredințează că biserica Sf. Nicolae din Târg se numea „a lui Mihai Postăvariu”⁵⁹ (deci a unui negustor din piață). Ni s-a păstrat testamentul acestuia, în care se precizează că Mihai Postăvariu „dresese” un monument mai vechi⁶⁰. Prin urmare, acest locaș aparținea târgului, negustorilor, deoarece ei sunt aceia care se îngrijesc de reparațiile necesare. Or, este știut că în secolul al XIV-lea o parte din acești negustori fuseseră catolici veniți de peste munți. Într-o catagrafie din 1824, găsim și „biserica din Târg, hramul Sf. Nicolae”⁶¹. La data aceasta se știa că ctitorul ei este „popa Calciu”, probabil cel care semnează „popa Calciu sin Șerahim” un document din 1782⁶², în jurul cărui an fosta biserică a lui Mihai Postăvariu a fost refăcută. Dintr-o catagrafie mai nouă, din 1845, aflăm că biserica de care ne ocupăm era „de zid”⁶³. O însemnare pe o *Evangelhie* care a aparținut bisericii Sf. Nicolae Domnesc și se află în prezent la biserica Sf. Gheorghe arată că „Sf. biserică Sf. ierarh Nicolae din Târg s-au dăruat prin stăruința primarului Argeș, 1887, septembrie 20”⁶⁴. Știrea ne este confirmată de o lucrare tipărită în 1938, din care mai aflăm că această biserică posedă și terenul școlii actuale de pe str. Negru-Vodă, cumpărat în 1902⁶⁵.

Prin urmare, considerarea documentelor și a scrierilor din secolele XV-XIX ne îndeamnă să localizăm vechea catedrală a episcopiei catolice de Argeș fie pe terenul fostei biserici Sf. Nicolae din Târg, fie, mai probabil, pe cel al bisericii Botușari. Din nefericire nici cel mai mic profil de la marea biserică „dăruată până la temelii” nu ne-a permis – după cercetări îndelungate, dar infructuoase – să adăugăm acestor cercetări de arhivă și bibliotecă, o dovadă materială, desigur, cu o mai mare putere de convingere.

Note

¹ Grigore Ionescu, *Curtea de Argeș*, 1940, p. 177. Biserica nu este menționată de Paul de Alep în 1658 dar la săpăturile arheologice s-augăsit temelii din secolul al XV-lea (Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din 1967*, în *S.C.I.V.*, tom. 19 (1968), nr. 4, p. 694).

² Vezi D. Drăghiceanu, *Cronică*, în *B.C.M.I.*, IX (1916), p. 95

³ Vezi *Anuarul eparhiei Argeșului*, Curtea de Argeș, 1929, p. 22. Restaurată la 1793 și 1875.

⁴ Ibidem.

⁵ I. Ionescu, *Catagrafia protoieriei Argeș la 1845*, în *Mitropolia Olteniei*, VIII, 6-7, 1956, p. 417, nota 3.

⁶ Denumirea Căprești pe care o mai poartă biserica (vezi I. Ionașcu, *Catagrafia eparhiei Argeș la 1824*, București, 1942, p. 1) se datorește preoților care au oficiat în această biserică. Știm că Ion, fiul lui Theodor Căprescu, – ambii preoți ai bisericii –, a murit în 1907, având vârsta de 70 de ani. Deținem aceste știri de la dr. Nicolae Căprescu.

⁷ Biserica din 1819 măsoară 15,50 m (împreună cu exonartexul, vizibil adăugat ulterior, 21,00 m) x 6,50 m.

⁸ V. Drăghiceanu, *Cronică*, în *B.C.M.I.*, IX (1916), p. 95, cu unele inexactități.

⁹ Vezi Tunusli, *Istoria politică și geografică a Terei Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până în anul 1774...* (tradusă de George Sion), București, 1863, p. 175; Fr. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daziens...*, I, Wien, 1781-1782, p. 337; de asemenea, relatarea lui Stürmer din 1816 la biserici în Curtea de Argeș. Vezi și Șt. Berechet, *Catagrafia episcopiei Argeșului în 1808*, în *B.O.R.*, II, 1921, nr 9, p. 683.

¹⁰ Paul de Alep, *The travels of Macarius*, III, Londra, 1836, p. 324.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

¹¹ Pe latura sudică a naosului bisericii, la exterior, constatăm un grafit cu data 1884, aflat pe stratul de tencuială din 1819, inferior celui pe care se află icoana de hram din estul absidei altarului, însă superior stratului original. Într-o fotografie efectuată în 1893 de către Ioan Niculescu (*Monumente istorice ale României*, București, 1894) vedem clopotnița, tabla nouă, neoxidată, și icoana exterioară din vestul altarului.

¹² Cărămizile din ultima fază (1884-1893) au dimensiunile 0,23 x 0,12 x 0,045 m (zidurile exonarțului). Cărămizile din faza mijlocie (1819) dimensiunile: 0,11 x 0,035 m; 0,20 x 0,03 m; 0,21 x 0,04 m; 0,22 x 0,05 m (zidurile pronaosului la limita superioară; zidul sudic al naosului de la nivelul bolților în sus; arcul pe care se sprijină bolta altarului). Cărămizile din faza cea mai veche (Matei Basarab): 0,10 x 0,04 m; 0,12 x 0,035 m; 0,27 x 0,15 x 0,035 m; 0,28 x 0,035 m (zidurile naosului și altarului, cupola și cărămizile din paramentul de bolovani).

¹³ Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. II, București, 1965, p. 79.

¹⁴ Vezi N. Iorga, *Comunicări mărunte*, în *Convorbiri literare*, XXXVIII (1904), p. 415; C. Auner, *Episcopia catolică a Argeșului*, în *Revista catolică*, III (1914), nr. 3, p. 439. Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la originile culturi medievale românești (secolele X-XIV)...*, p. 177.

¹⁵ N. Iorga, *Istoria Bisericii românești*, vol. I, București, 1929, p. 66; vol. II, București, 1930, p. 313.

¹⁶ Raportul lui Iulius Antonius, la Chiril Karalevski, Bernardino Quirini episcop de Argeș, în *Revista catolică*, IV, 1915, p. 48. Un regest despre raportul aceluiași „Referente R. S. Severinae, providit (Gregorius XIV) Ecclesia Argensi în provincia Valahia iamdiu vacanti de persona fratris Bernardini Quirini, Ordinis Fratrum Minorum de Observantia”... (*loc. cit.*)

¹⁷ Relatarea lui Bernardino Quirini din 1603, la B. P. Hasdeu, *Documente inedite din biblioteca Doria-Panfiliana din Roma relative la istoria catolicismului în România*, în *Columna lui Traian*, VII, I, 1876, p. 305: „Ecclesiam Beatae Mariae Virginis in Bako a molto tempore a fratribus derelictam desolatissimamque et per Rev. Patrem Fr. Hieronimus... redificatam, mihi in S. Consistorio (sicuti in Libris felicis memoriae Cardinalis S. Severinae videre est) loco Ecclesiae Argensis in Transalpina funditus ever-sae, pro cathedrali datam...”

¹⁸ Relatarea lui Andrea Bogoslavich din 1623, la G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi Romeni*, în *Diplomatarium Italicum*, vol. II, Roma, 1930, p. 328.

¹⁹ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei (1608-1665)*, București, 1965, p. 11; Gr. Tocilescu, *Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeș*, București, 1887, p. 47 și 53.

²⁰ Comunicată nouă prin bunăvoința prof. I. Telbizof din Sofia, care a găsit la Arhivele din Budapesta manuscrisul călugărului minorit, din 1761, din care B. P. Hasdeu a publicat o parte sub titlul *Cronica mănăstirii franciscanilor din Târgoviște* (în *Arhiva istorică a României*, tom. I, partea a doua, București, 1865, p. 50).

²¹ Vezi p. 140-141.

²² După cum se știe, 1550 este anul când s-a efectuat reforma bisericii catolice și introducerea luteranismului a fost decretată oficial în Transilvania, deși mișcările în favoarea acestui curent începuseră încă din 1520 (vezi *Istoria României...* II, p. 1035). Primul călugăr franciscan, care vine din Bulgaria în 1581, este Hieronimus Arsegno (Relatarea sa în *Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ab a. 1799...* (*Monumenta Spectantia Historiam slavorum meridionalum*, XVII, nr. XA, p. 10). Acesta ne informează că ultimul călugăr minorit părăsise Târgoviștea în 1571 (*loc. cit.*), dar desigur locașurile catolice începuseră să fie părăsite cu mult înainte.

²³ Relatarea lui D. P. Bakšić din 1640, în *Acta Bulgariae ecclesiastica...*, nr. LV, p. 102.

²⁴ Relatarea lui D. P. Bakšić din 1648 la G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari...*, p. 367.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Vezi p. 296

²⁷ Vezi P. P. Panaitescu, cap. *Prădalica* din *Viața feudală în Țara Românească și Moldova*, București, 1957, p. 314-318.

²⁸ O legendă care are ca subiect tocmai mutarea unor clopote de la o biserică catolică (în mod eronat indicată Sânicosară) a fost culeasă în Curtea de Argeș de D. Butculescu la 1882 (ms. la Muzeul orașului București) și circulă și în prezent (auzită de noi de la custodele Gh. Zigoneanu): „Despre Bărăție se zice de tradiție că doamna lui Negru a făcut-o în lipsa lui de trei ani din Argeș și domnul întorcându-se văzând clopotele că sunt mai bune le-ar fi băgat într-un puț alături ... din acel puț au fost niște olane care ducea apa în Târg (a găsit trecând <olanele – n.n.> când Ion Datcu a făcut o pivniță). Către mieznoapte (?) zice

PAVEL CHIAIA

că ar fi fost bae de aramă, când plouă se găsește bulgări de aramă și zgură". Fotografiiile vechi (vezi și aceea publicată de O. Tafrali, *Monuments byzantins de Curtea de Argeș*, Paris, 1931) reproduc într-adevăr o fântână la poalele bisericii Sânicoadă. Păcat că Butculescu nu precizează locul cu „aramă și zgură”.

- 29 Relatarea lui D. P. Bakšić din 1640, în *Acta Bulgariae ecclesiastica...*, nr. LV, p. 102.
- 30 Vezi n.22.
- 31 *D.I.R.*, XVI, B, V, nr. 230, p. 219.
- 32 Relatarea lui Ferrante Capece, la Ștefan Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească*, București, 1944, p. 45.
- 33 Relatarea lui Elia Marinić din 1623, în *Acta Bulgariae ecclesiastica...*, nr. XXIII, A, p. 26.
- 34 Relatarea lui D. P. Bakšić din 1640, în *Acta Bulgariae ecclesiastica...*, nr. LV, p. 101.
- 35 Paul de Alep, *op. cit.*, p. 213.
- 36 C. G. Mielcescu și G. Păunescu, *Geografia Județului Argeș, pentru cl. a II-a primară*, Pitești, 1891, p. 22: „Din strada Negru-Vodă pleacă către apus: strada Botușari (Cercel Vodă), care ieșind din strada Negru-Vodă, face o întorsătură scurtă spre sud și dă iarăși în strada din care a ieșit”.
- 37 C. Giuglea, Marin Mocanu, O. Proca, Gabriel Țepelea, *Toponomie și viață socială, în Argeș*, II (1967), nr. 1, p. 8.
- 38 *Ibidem*.
- 39 *D.I.R.*, XVI, B, III, nr. 297, p. 257-258.
- 40 *D.I.R.*, XVI, B, III, nr. 287, p. 248-249.
- 41 *D.I.R.*, XVI, B, V, nr. 230, p. 219.
- 42 Vezi p. 290 sq.
- 43 *D.I.R.*, XVII, B, III, nr. 48, p. 54.
- 44 *D.I.R.*, XVII, B, IV, nr. 152, p. 141.
- 45 N. A. Bogdan, *Orașul Iași*, 1913, p. 348.
- 46 H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, București, 1903, p. 216. Vezi și Academia Română, *Dicționarul limbii române*, tomul I, partea I, București, 1913, p. 628.
- 47 H. Tiktin, *loc. cit.*
- 48 Zamfir C. Arbure, *Dicționarul bulgaro-român*, București, 1909, p. 39.
- 49 G. Giuglea, Marin Mocanu, O. Proca, Gabriel Țepelea, *loc. cit.*
- 50 N. Lupu, *Cetatea Sibiului*, București, 1966, p. 14.
- 51 Vezi, *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven – Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt*, Sibiu, 1880, p. 272, 291 și 301.
- 52 Vezi, Franz Zimmermann, *Das Register der Johannes-Bruderschaft...* în *Archiv des Verein für siebenbürgische Landeskunde*, 1 Heft, XVI, Sibiu, 1881, p. 357, 365 și 367.
- 53 N. Lupu, *loc. cit.*
- 54 N. Iorga, *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc*, București, 1906, p. 168.
- 55 I. C. Lerescu (*Din județul Argeș*, în *Analele statistice și economice*, trim. II, 1860, p. 126) atrage pentru prima oară atenția că în Curtea de Argeș „două strade au conservat antica lor denumire: «Botușerii», făcătorii de coture, și «Chiverarii», făcătorii de casce sau coifuri”. Strada Chivărari se numea actuala stradă Ioan Heliade Rădulescu.
- 56 H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch...*, p. 347; Academia Română, *Dicționarul limbii române...*, p. 1940.
- 57 G. Giulea, Marin Mocanu, O. Proca, Gabriel Țepelea, *loc. cit.*
- 58 Vezi n.10.
- 59 Arh. Naț. București, ms 168 (Condica Argeșului), f. 34.
- 60 Arh. Naț. București, Fond. Mănăstirea Argeș, LXIX, nr. 34 („Diata lui Mihai Cupeț Postăvariu dă aici din oraș din București”, din 24 decembrie 1714).
- 61 Catagrafia din 1824 la I. Ionașcu, *Catagrafia eparhiei Argeș la 1824*, București, 1942, p. 1.
- 62 Arh. Naț. București, ms 168 (Condica Argeșului), f. 35, v. În 1792 actele Mitropoliei înregistrează o ceartă între „popa Nițu” și „popa Hristea” (Arh. Naț. București, ms 143, f. 37, 116 și 127).
- 63 Preot Ion Ionescu, *Catagrafia protoeriei Argeș la 1845*, în *Mitropolia Olteniei*, VIII (1956), nr. 6-7, p. 417.
- 64 *Ibidem*, p. 417, nota 3.
- 65 D. Udrescu, *Contribuțiuni la istoricul școalelor din Curtea de Argeș*, București, 1938, p. 57.

Capitolul VIII

CURTEA DOMNEASCĂ DIN CÂMPULUNG-MUSCEL

1. BISERICA VOIEVODULUI NICOLAE ALEXANDRU

Una dintre cele mai vechi aşezări religioase din ţara noastră, cea atribuită din secolul al XVI-lea lui „Negru Vodă” din Câmpulung-Muscel, a cunoscut numeroase prefaceri, care au îndepărtat-o de aspectul original. Începând cu biserica mare, de două ori dărâmată până la temelie şi rezidită, se poate constata atât trecerea vremii paşnice, dar care şi-a lăsat urmele fireşti, precum şi unele distrugeri nimicitoare. Dar din aceste încercări au reuşit să ajungă până la noi câteva edificii şi vestigii, care ne permit, coroborate cu unele ştiri, să reconstituim în prezent etapele mari ale acestei importante aşezări. Preţuită şi îngrijită de voievozii Ţării Româneşti, care îşi căutau aici leagănul dinastiei, menţionată în *Cronica despre Radu de la Afumaţi* din 1525, aşezarea pe care ne propunem să o studiem a fost mereu în atenţia curţii, a ierarhilor bisericii şi călătorilor. (Fig. 53).

Desigur, există o serie de probleme, şi nu dintre cele mai puţin importante, pe care nici lucrarea de faţă nu izbuteste să le dezlege, cum ar fi de pildă, locul exact pe care s-a ridicat curtea voievodală din Câmpulung. De fapt, majoritatea acestor probleme, insolubile din perspectiva rezultatelor cercetărilor efectuate până în prezent, vor fi dezlegate de către arheologii, cărora lucrarea de faţă îşi propune, printre altele, să le pună la îndemână un material introductiv.

Trebuie să recunoaştem că, pentru timpurile mai vechi, nici ştirile relative la locaşul care ne preocupă nu sunt prea numeroase. Viaţa primei biserici poate fi urmărită în linii foarte mari, dedusă de cele mai multe ori nu din ştiri directe, ci din hotărâri de judecată, pomelnice, inscripţii. Săpăturile arheologice din biserică, iniţiate de V. Drăghiceanu între 27 august şi 7 octombrie 1924, nu au fost consemnate decât foarte târziu şi cu totul nemulţumitor, încât trăsăturile mai importante ale ctitoriei voievodului Nicolae Alexandru au fost reconstituite cu mare greutate. În schimb, ştirile despre mănăstirea lui Matei Basarab (construită în 1633 -1635), din interiorul incintei şi din afara ei, sunt abundente. Importanţa artistică şi culturală a celei de-a treia biserici (cea mai nouă, din 1834) este evident mai redusă. Iată motivul pentru care am renunţat la prezentarea critică a izvoarelor, trecând direct la expunerea problemelor legate de biserica voievodului Nicolae Alexandru. Pentru sistematizarea materialului, vom prezenta în ordine probleme de arheologie şi arhitectură, mormintele, pictura, obiectele liturgice etc. Dacă biserica a aparţinut unei mănăstiri sau curţii domneşti, este o întrebare la care vom încerca să răspundem într-un capitol separat.

a. Probleme de arheologie şi arhitectură

Cu prilejul săpăturilor arheologice întreprinse între 27 august şi 7 octombrie 1924, care au durat, prin urmare, ceva mai mult decât o lună, V. Drăghiceanu a scos la iveală unele substructii ale primei biserici, cea construită de către voievodul Nicolae Alexandru, ridicându-se şi un relevu. Relevuul a fost publicat de către N. Ghica-Budeşti în anul 1927¹, dar rezultatul săpăturilor, mai curând unele note

PAVEL CHIHAI A

sumare, completate cu amintiri nesigure, au apărut de-abia în anul 1964². Notele și cele câteva fotografii ale lui V. Drăghiceanu (mărturii ale unor săpături rudimentare, cu caracter de sondaj) arată că, în mod sigur, nu a existat pe același loc o biserică anterioară – ortodoxă sau catolică – monumentul dărâmat în 1633 fiind cel original. Cel mai timpuriu nivel de călcare găsit în urma săpăturilor lui V. Drăghiceanu, la 2,00 m adâncime față de actualul nivel³ – cu cărămizile pavimentare „așezate oblic față de axul bisericii, înclinate spre stânga în jumătatea de nord a bisericii și spre dreapta în jumătatea de sud”⁴ – aparține bisericii din secolul al XIV-lea, aceea care apare în releveul publicat de N. Ghica-Budești în 1927. V. Drăghiceanu arată că pardoseala originală se afla și în caja scării, având deasupra, în mijloc, urme din stâlpul pătrat pe care se sprijineau, desigur, treptele în melc, ceea ce vădește că această caje (legată de nivelul superior al pronaosului) a fost construită o dată cu biserica: „Săpându-se în interiorul turnului scării se dă de două pardosele, ca și în restul bisericii; vechea pardoseală din vremea lui Basarab și cea de-a doua, din vremea lui Matei Basarab, iar stâlpul pătrat din mijlocul (turnului) este zidit peste primul paviment al bisericii”⁵, ceea ce vădește că pardoseala bisericii găsită de V. Drăghiceanu este cea originală, ea fiind așezată în biserică de plan bazilical, acela care ne apare în releveul N. Ghica-Budești. Totodată, V. Drăghiceanu consemnează faptul că deasupra substrucției de bolovani – care lega stâlpi bisericii (ca și la biserică Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș) – „cărămizile pardoselii se găsesc deranjate”⁶, adăugând că face excepție substrucția dintre stâlpii nordici de mijloc și de est, unde „lipsește pavimentul cu totul, dar în jurul ei (acestei substrucții – *n.n.*) există pavimentul obișnuit al bisericii: cărămizi așezate oblic”⁷. Prin urmare, cea mai veche pardoseală a bisericii se află legată organic de temelii, vădind prima fază a construcției, cea originală. După cum putem constata în fotografia de la p. 298 din studiul lui V. Drăghiceanu [„Mormântul lui Dan logofătul, aflat la întretărirea zidului de vest al bisericii cu turnul clopotniței (în realitate caja scării pentru nivelul superior – *n.n.*) și cu pardoseala bisericii lui Basarab voievod”⁸], care arată piatra de mormânt „în situ”, așezată în 1604, și din însăși relatarea sa „Sub aceste morminte se dă de o piatră de mormânt așezată peste prima pardoseală a bisericii lui Basarab Vodă (6 pe plan)...”⁹ deducem că același vechi paviment (cu unele reparații, mai cu seamă cele pe care V. Drăghiceanu le amintește ca existând în dreptul unor pietre de mormânt scoase afară din biserică și înlocuite cu un strat de cărămizi)¹⁰ s-a menținut din secolul al XIV-lea, când a fost construită biserică, până în 1633. Prin urmare, pavimentul și temeliiile originare ale bisericii, aflate la o adâncime de 2,00 m față de actualul nivel, s-au păstrat până în 1633. După cum vom vedea, pavimentul unei construcții aflate pe locul actualei case egumenești” se află la o adâncime asemănătoare de 2,10-2,20 m. Continuitatea bisericii din secolul al XIV-lea poate fi dovedită și prin tabloul votiv original care s-a menținut până la dărâmarea bisericii.

În legătură cu temeliiile bisericii din secolul al XIV-lea, găsite la săpăturile din 1924, V. Drăghiceanu arată că „Aceste substrucții (pe care sunt așezați stâlpii bisericii) alcătuiesc o platformă și servesc la repartizarea egală a marelui greutate a bolților pe toată suprafața bisericii, împiedicând scufundarea stâlpilor. Pentru a asigura tasarea materialului în timpul lucrului, s-au armat aceste substrucții cu niște groase grinzi de stejar de 30 cm, care, putrezind, au lăsat loc gol ca un canal prin zidăria stâlpilor. Din această cauză s-a slăbit baza stâlpului de S.V., ceea ce a avut ca rezultat căderea bolților bisericii”¹¹. Anterior, el descriesese configurația acestor substrucții: „.... tălpicea acestei biserici constă din două substrucții de bolovani, care se întindeau în lungul bisericii, din peretele vestic până în stâlpii altarului spre est sub bazele celor patru stâlpi centrali. Alte două substrucții se întindeau de la nord spre sud, sub bazele

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

acelorași patru stâlpi, încrucișându-se cu substrucțiile longitudinale¹². Prăbușirea bisericii din secolul al XIV-lea ar fi fost provocată de „același gol pe care l-a lăsat, putrezind, grinda substrucției care trecea pe sub baza stâlpului de sud-vest”, același care s-a dărâmat „în 1826, când s-a prăbușit toată biserica”¹³, dar nu argumentează această afirmație.

Așa cum afirmă V. Drăghiceanu, Matei Basarab „a rezidit din nou strămoșeasca biserică... în întregime după vechiul plan bazilical”¹⁴. Într-adevăr, în hrisovul din 10 aprilie 1647, Matei Basarab însuși arată că „vechimea și cutremurul pământului cuprinzând-o (biserica voievodului Nicolae Alexandru – *n.n.*) de toate părțile cu crăpătură, surpatu-s-au și s-au răsipit până la pământ, purtând într-acea vreme cursul anilor 7136 (1628), iar după surparea ei zăcut-au piatra grămadă până în șapte ani...<după care> mai întâi cu nevointă apucatu-ne-am de lucru și acea grămadă de pietre ce zăcea deasupra temelii dându-ă în latură până în fața pământului și binecurățind locul bisericii așa tocma din fața pământului, pre același temeiu, cu aceleași pietre a o zidi început-am în cursul anilor 7143“(1635)¹⁵.

Spiritul conservator al lui Matei Basarab se manifestă din plin față de această biserică a strămoșilor săi¹⁶ pe care o reînălță „pre același temeiu” (temelii) și „cu aceeași pietre” (existente până astăzi). Foarte probabil că, după cum Neagoe Basarab hotărăște să înalțe vestita sa mănăstire în orașul de scaun al „vechilor domni”, tot astfel și Matei Basarab a dorit să zidească prima sa mănăstire pe locul unde „Negru Vodă” poposisese pentru întâia oară și își hotărâse prima așezare.

Reconstituirea bisericii lui Matei Basarab ne încredințează că el a respectat vechiul plan¹⁷. Acest fapt se poate deduce și din soluțiile forțate pentru adaptarea, la acest plan, a unor turlă – obișnuite pentru jumătatea secolului al XVII-lea, dar nefirești pentru viziunea arhitecturală a celui care a proiectat biserica în secolul al XIV-lea – soluții care ne explică lipsa de rezistență a monumentului și, până la urmă, dispariția lui.

Într-adevăr, meșterii lui Matei Basarab au ridicat o mare turlă pe naos (cu 12 ferestre), sprijinind-o pe arce inegale, cele longitudinale cu o deschidere de 2,35 m, iar cele transversale de 3,60 m (temeritate care a dus la fisurarea unuia dintre stâlpii de susținere, cum vom vedea mai departe). Aceiași meșteri au construit două mici turlă oarbe pe cele două travee de forma unui mic patrulater neregulat, care încadrează traveea altarului, formă nepotrivită pentru înscrierea circumferinței turlei. În sfârșit, ei au ridicat o turlă oarbă pe pronaosul ale cărui ziduri nu prezentau grosimea necesară unei asemenea suprastructuri, sprijinind-o pe două arce în consolă, vădind, o dată mai mult, că ei nu au adaptat planul locașului dispărut la viziunea secolului al XVII-lea.

De altfel, faptul că temeliile apărute la săpăturile lui V. Drăghiceanu aparțineau în întregime bisericii anterioare poate fi dovedit și prin traseul continuu al acestor temelii (lăsat aparent după încheierea săpăturilor din 1924) care includ și cele două porțiuni longitudinale care despărteau cele două mici travee laterale de altar.

De asemenea, un alt argument în sprijinul opiniei că pronaosul avea în biserica din secolul al XIV-lea aceleași temelii ca și la monumentul înălțat de Matei Basarab ar fi că, după relatarea lui V. Drăghiceanu, caja mare a scărilor din pronaos aparține unei faze mai vechi decât acest monument. Într-adevăr, această vechime se poate deduce considerând temelia axului scării aflată pe prima pardoseală, găsită la săpături, precum și poziția pietrei de mormânt a lui Dan Logofătul, lipită de caja existentă la acea epocă, ceea ce vădește că pronaosul, inclusiv această caje au prezentat aceleași temelii.

V. Vătășianu a observat că dacă pronaosul și naosul bazilical ne apar verosimile (prin analogie cu biserica Sf. Nicolae din Rădăuți), altarul nu ne îngăduie nici o

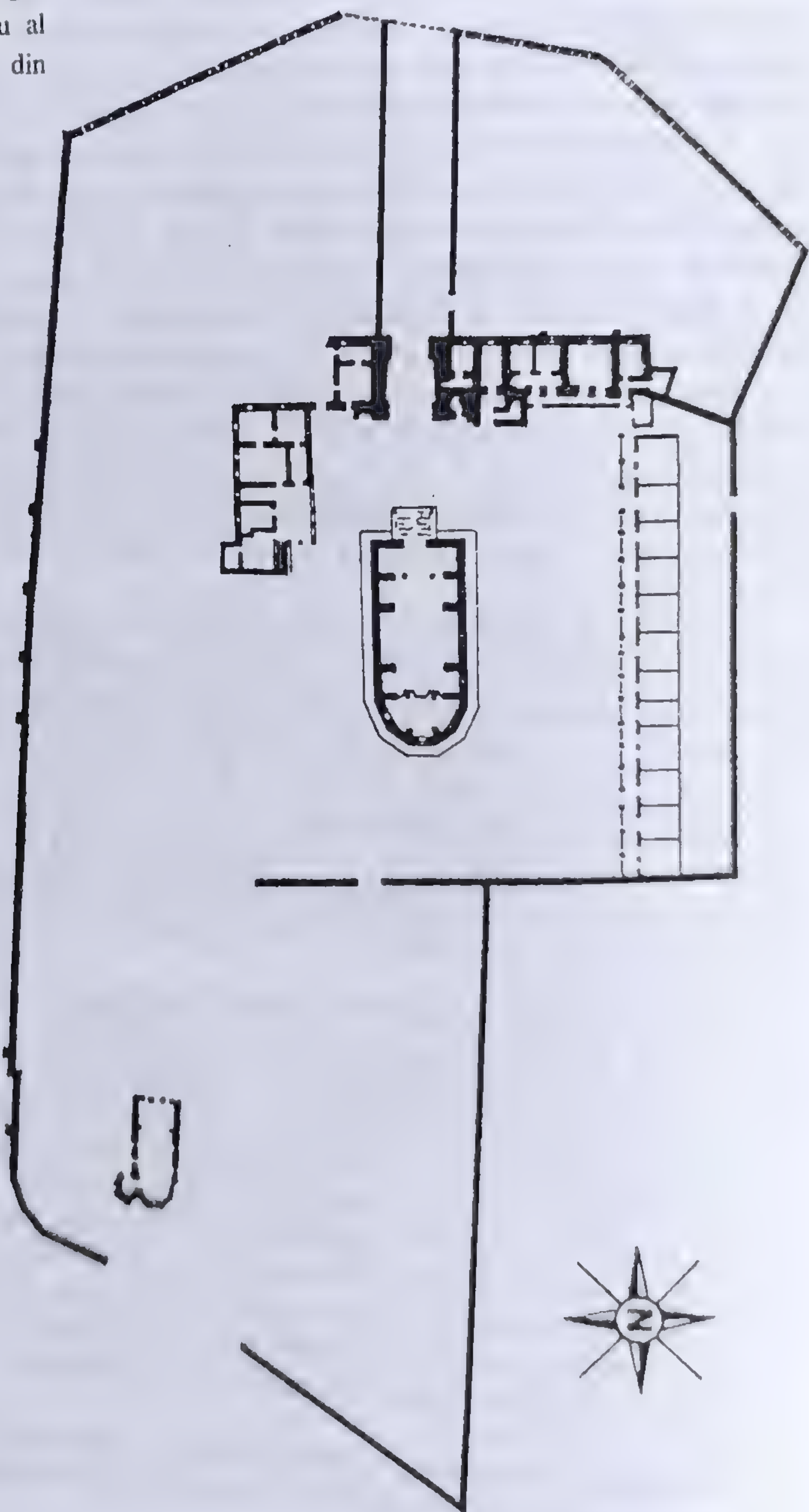
PAVEL CHIHAI A

analogie și nici nu se leagă logic de restul monumentului¹⁸.

Problema cheie în ceea ce privește aspectul original al bisericii de care ne ocupăm este următoarea: a fost locașul voievodului Nicolae Alexandru primul de pe acest loc sau el nu a reprezentat decât o refacere a unei biserici preexistente, române, aparținând, eventual, palatului comiților de Câmpulung?

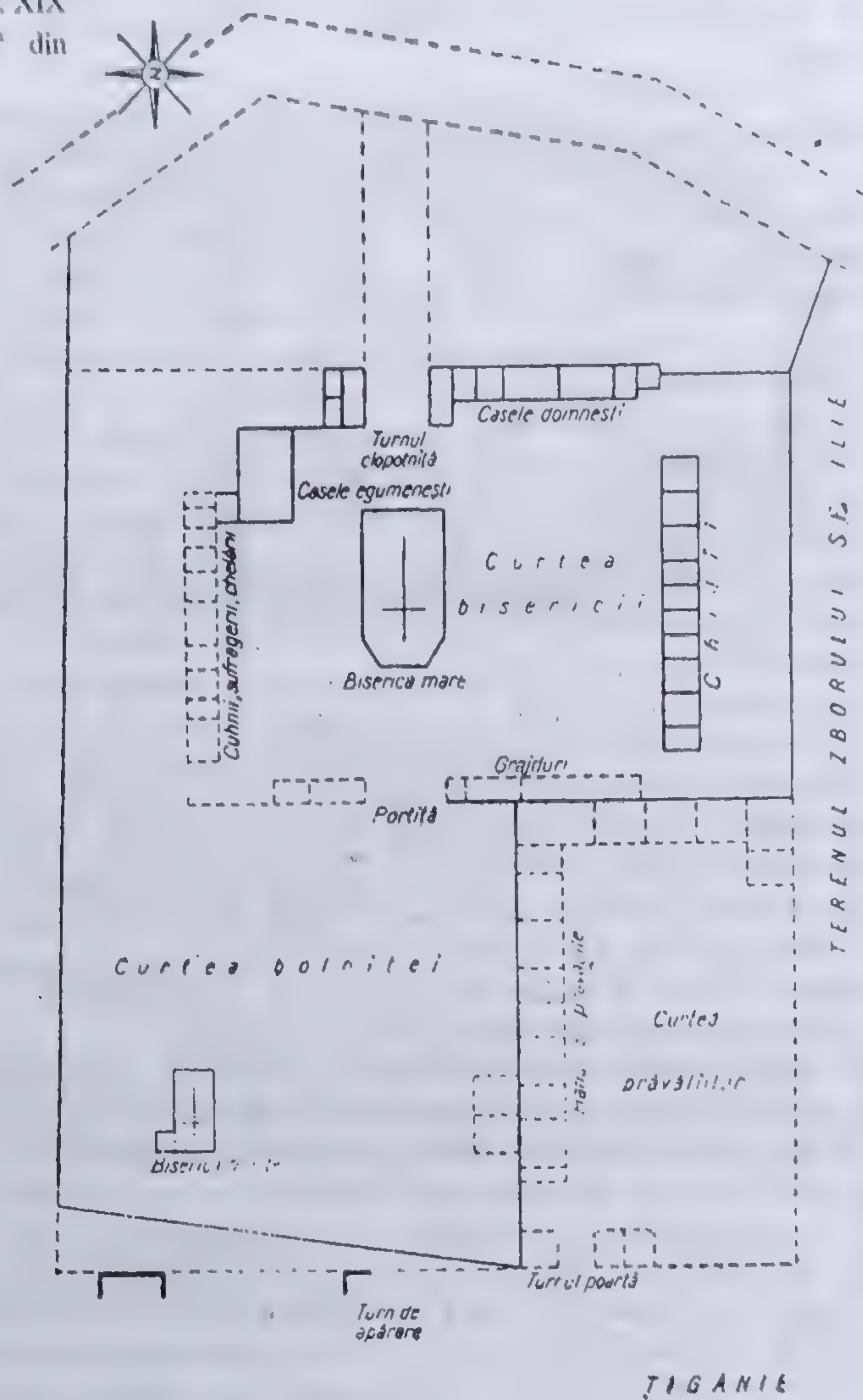
Noi cunoaștem biserica actuală înălțată la 1826 -1832. Am reușit să reconstituim, în linii mari, biserica anterioară, aceea a lui Matei Basarab. Presupunem că o și mai veche biserică, cea de a treia, a voievodului Nicolae Alexandru prezenta planul celei din prima treime a secolului al XVII-lea. Dar putem distinge o a patra fază de

Incinta actuală a mănăstirii „Negru Vodă” din Câmpulung. (Relevu al catedrei de istoria și teoria arhit. din Inst. de arhit. Ion Mincu)

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Reconstituire a incintei din sec. XIX
a mănăstirii „Negru Vodă” din
Câmpulung. (Schiță de plan)

construcție, dacă ea a existat, cea mai îndepărtată, peste care au trecut trei edificii și mai bine de jumătate de mileniu?

Opiniile istoricilor de artă se deosebesc. V. Vătășianu consideră că în „bazilica romano-catolică... scările puteau servi unei tribune, situată în partea de vest a navei... La fel și fundațiile altarului trebuie să aparțină... (celor) două faze, una a bazilicii catolice, alta a unei refaceri parțiale cu adaptări pentru cultul ortodox”¹⁹. Gr. Ionescu nu este de acord cu acest punct de vedere, argumentând că „resturile fundațiilor... nu contrazic posibilitatea ca edificiul dintâi să fi fost construit special ca biserică de rit creștin ortodox”, presupunând că „Peste navele laterale, care erau pe jumătate mai

înguste decât nava mediană, existau tribune sau, mai degrabă, pseudotribune, la care se ajungea printr-o scară în spirală, ce se găsea în colțul dinspre nord-vest al pronaosului²⁰.

Pentru una sau cealaltă dintre opinii sunt invocate, aşadar, argumente pertinente, dar cercetarea trecutului monumentului pare a da câştig de cauză lui Gr. Ionescu.

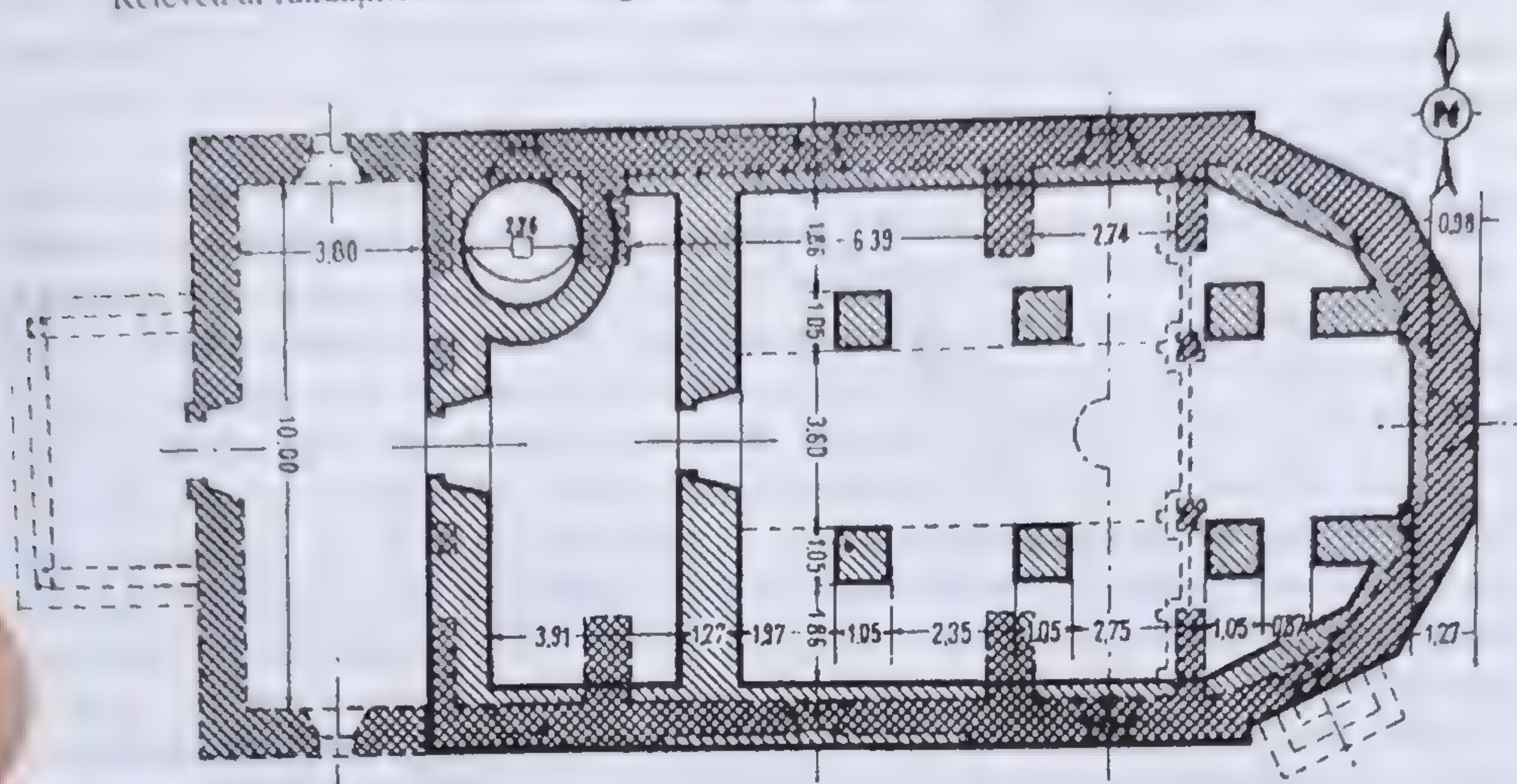
Oricum, pentru teza V. Vătăşianu, care presupune existenţa pe acelaşi loc a unei biserici romano-catolice, anterioară celei ortodoxe, ar pleda caja scărilor – legată de pardoscula originală – care ar vădi existenţa unor galerii sau, mai degrabă, a unei tribune vestice. Pronaosul, încăperea a unei biserici ortodoxe, ar reprezenta traveea vestică a fostei biserici romanice. De asemenea, aspectul neobişnuit al celor trei travee din partea estică a bisericii, altarul (poligonal şi nu în semicerc) şi cele două ciudate despărţituri laterale (care nu formează încăperi propriu-zise gândindu-ne că iconostasul înalt care ar fi format peretele vestic al acestora²¹ nu poate fi conceput în ţările române înainte de secolul al XVII-lea). Deoarece V. Drăghiceanu nu a găsit în naos şi în pronaos nici o urmă a vreunei biserici anterioare celei a lui Nicolae Alexandru, cum am arătat mai sus, ar fi de presupus, după V. Vătăşianu, că în urma unor „lupte, în cursul cărora basilica să fi suferit deteriorări în partea de est“, s-a iniţiat „o reconstruire totală a altarului“²²..., absida centrală şi cele două, mai mici, laterale, fiind reduse la proporţiile pe care le putem constata în releveul N. Ghica-Budeşti.

Teza Gr. Ionescu ne apare însă şi mai ademenitoare, în lumina analogiei propuse cu biserica Sf. Nicolae din Rădăuţi²³. Pentru opinia sa ar pleda şi faptul că – dacă considerăm releveul publicat de N. Ghica-Budeşti – pronaosul nu s-a realizat suprimându-se o primă pereche de stâlpi ai unei bazilici preexistente, ci a fost conceput ca atare, o dată cu proiectarea întregii biserici ortodoxe: acest pronaos măsoară în lăţime 3,91 m, dublul distanţei dintre zidul vestic al naosului şi prima pereche de stâlpi (1,79 m). În acelaşi timp, vom arăta că în naosul de plan pătrat distanţa dintre stâlpii mediani şi stâlpii estici (2,75 m) este aceeaşi ca de la stâlpii estici la latura estică a altarului. Aşadar, atât în proiectarea pronaosului, cât şi în aceea a altarului, s-au avut în vedere dimensiunile traveelor alăturate. Să reţinem, de asemenea, faptul că lungimea naosului reprezintă dublul lăţimii pronaosului (împreună cu zidul vestic şi cel care îl desparte de naos). Totodată, dacă am plasa o pereche de stâlpi la vestul celor existenţi din naos (mergând pe ipoteza că prima pereche de stâlpi ai bazilicii romano-catolice a fost suprimată) am remarca faptul că distanţa rămasă până la zidul vestic al naosului este mult mai mare decât aceea dintre stâlpii din naos (care măsoară 2,35 m şi 2,75 m) şi că această pereche de stâlpi nu ar putea realiza la extremităţile sud-vest şi nord-vest două travee pătrate, cum constatăm adesea la bazilicile romanice fără turn în vest. Aceste constatări planimetrice în legătură cu releveul publicat de N. Ghica-Budeşti, ca şi rezultatele săpăturilor lui V. Drăghiceanu, care nu a găsit urmele unui edificiu anterior celui ridicat de voievodul Nicolae Alexandru, par a da ascendenţă opiniei lui Gr. Ionescu că temeliile apărute la săpături aparţin bisericii lui Nicolae Alexandru, prima înălţată pe acel loc, cu planul pe care ni-l destăinuie aceste temelii.

Între biserica din Câmpulung şi cea închinată Sfântului Nicolae din Rădăuţi, zidită probabil în vremea lui Bogdan II (1359-1365), reprezentând două bazilici romanice, cu altare construite după planuri diferite (unul cu trei încăperi, celălalt cu una singură), ar putea exista şi o altă trăsătură comună. Gr. Ionescu pune în evidenţă faptul că la biserica din Rădăuţi constatăm „navele laterale, înguste şi joase... acoperite fragmentar, travee cu travee, cu bolţi semicilindrice uşor frânte“, apoi „muchiile de piatră făţuită, soclul proeminent şi contraforţi“²⁴. Este posibil ca şi la bazilica din Câmpulung să fi existat elemente gotice, de pildă, o serie de blocuri de piatră făţuită, care încadrau o deschidere în arc frânt de la o biserică din secolul al XIV-lea, reutilizate în parametrul actualei biserici, pe latura estică. Deoarece ştim că

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Relevu al fundațiilor bisericii „Negru Vodă” din Câmpulung. (După N. Ghica-Budești)

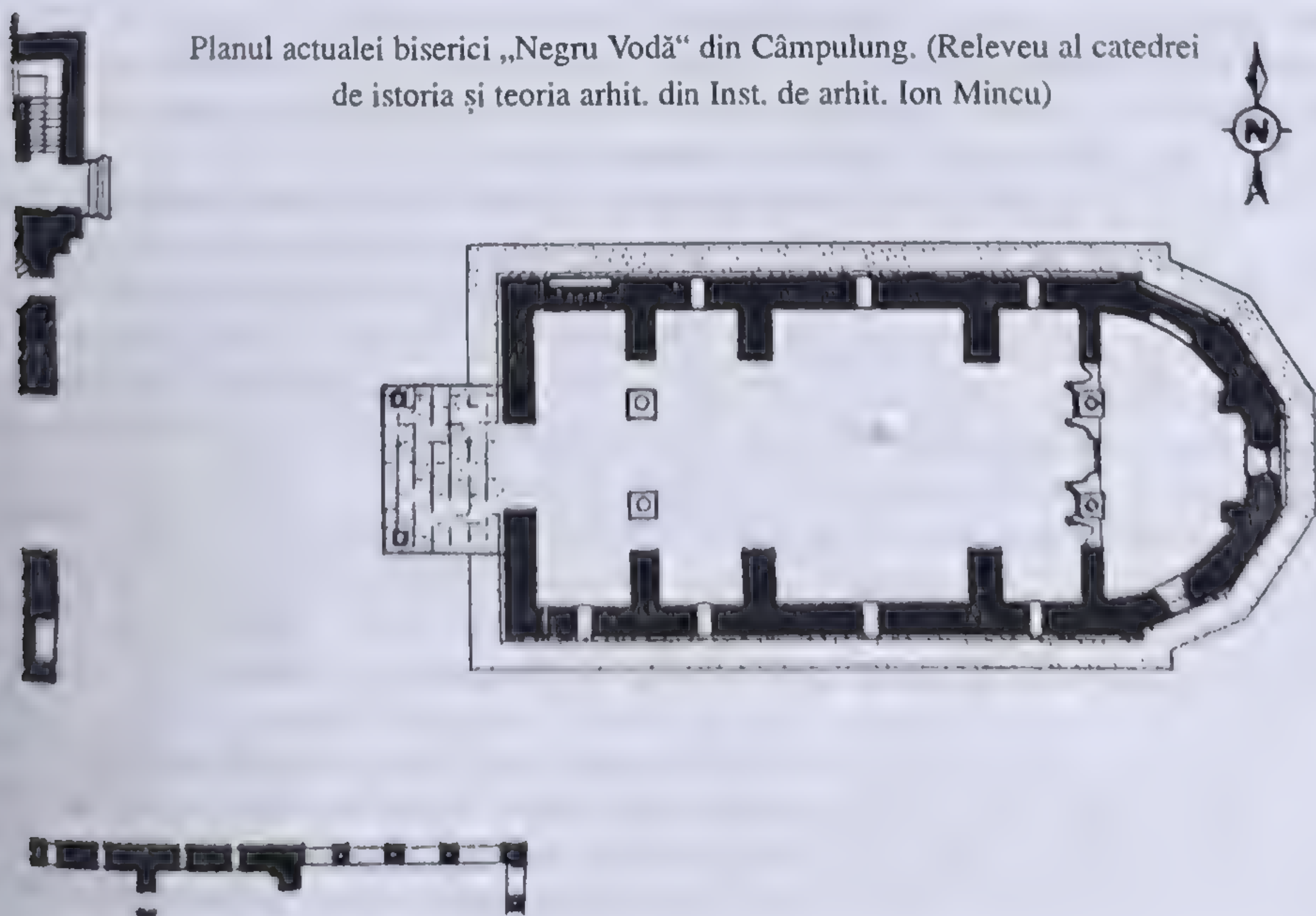

ferestrele din epoca lui Matei Basarab au fost dreptunghiulare, ca și ușile, este posibil ca și fragmentele la care ne referim să fi aparținut primei biserici. Urmează ca studii aprofundate să precizeze dacă aceste blocuri de pe latura estică a actualei biserici au făcut parte din biserica ortodoxă a secolului al XIV-lea sau ele au fost transportate, cu alte materiale, de pe terenul ruinatului „Cloașter”²⁵.

b. Morminte și pietre funerare

Un monument important pentru trecutul Țării Românești este piatra de mormânt a voievodului Nicolae Alexandru din biserica de care ne ocupăm. Ea se prezintă ca un paralelipiped din piatră de Albești, cu dimensiunile 1,05 x 0,94 x 0,14 m, care are

Planul actualei biserici „Negru Vodă” din Câmpulung. (Relevu al catedrei de istoria și teoria arhit. din Inst. de arhit. Ion Mincu)

PAVEL CHIHAI A

pe fața superioară o inscripție încadrată de un chenar ornamental. Tradusă din slavă în românește, inscripția sună astfel: „În luna noiembrie 16 zile a răposat marele și singurul stăpânitor domn Io Nicolae Alexandru Voievod, fiul marelui Basarab, în anul 6873 (1364) indictionul 3. Veșnica lui pomenire“²⁶. (Fig. 56)

Damian P. Bogdan²⁷ a arătat că datarea pietrei de mormânt de către I. Minea, care, pe considerente de titulatură (рокоподиу în loc de рокодапъ cum apare la succesorul său Vladislav și la Mircea cel Bătrân) așeza monumentul după domnia lui Vlad Călugărul (1482-1495) este neîntemeiată, deoarece ambele coexistă în Țara Românească, este adevărat, cu frecvența ultimului. E. Vârtosu²⁸ arată, de asemenea, că un titlu identic cu cel de pe piatra de mormânt („marele voievod“) i se dă lui Nicolae Alexandru în 1359, într-un act încheiat de sinodul Patriarhiei din Constantinopol și într-o scrisoare trimisă acestuia de către patriarh. Remarcăm faptul că dispoziția inscripției pe suprafața pietrei și forma lexicală, cu mențiunea lunii la început și a anului la sfârșit, poate fi găsită la piatra funerară a lui Pârveu Craiovescu din 1530, de la mănăstirea Bistrița²⁹.

În ceea ce privește numele dublu Nicolae (nume creștin) și Alexandru (voievodal), el se mai găsește în documentul din 13 noiembrie 1618, legat însă de evocarea pietrei de mormânt, ceea ce ne îndreptățește să credem că în documentul din 1351/52 se afla numai numele voievodal Alexandru, cum se obișnuia (asociat cu numele de Nicolae pentru a întări hrisovul din 1618 prin referința la piatra de mormânt); lângă portretul de la schitul Cetățeni, copiat din biserica „Negru Vodă“ a lui Matei Basarab din Câmpulung (portret aparținând, în realitate, lui Alexandru II Mircea³⁰, zugrăvit în biserica lui Neagoe cu inscripția „Alexandru“; zugravii lui Matei Basarab au adăugat numele Nicolae, ca să corespundă lui Nicolae Alexandru, pe care îl încetățenise tradiția pietrei de mormânt și hrisoavele de la începutul secolului al XVII-lea); în pomelnicul bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, unde apăreau numele voievozilor Basarab, Nicolae, Alexandru, Mihail, Nicolae, Alexandru, Marghita doamna, Gavril ș.a., putem deduce o combinație între pomelnicul mănăstirii Câmpulung³¹ (unde constatăm pe „Basarab, Marghita dna, Nicolae, Alexandru, Maria, Radu, Vladislav“ ș.a.) și cel de la mănăstirea lui Neagoe. Prezența doamnei Marghita în pomelnicul Câmpulungului³², a lui „Radu Negru“ și a strămoșilor lui Matei Basarab vădește că el a fost alcătuit atunci când s-a înălțat biserica lui Matei Basarab: prin urmare, și pomelnicul din biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș este contemporan sau ulterior acestei epoci.

Tot cu numele dublu Nicolae Alexandru apare fiul lui Basarab într-unul din cele trei testamente ale lui Hariton, egumenul mănăstirii Cutlumus. Acesta scrie despre „voievodul Nicolae Alexandru“, tatăl domnului „Ioan Vladislav voievod“³³.

Așadar, numele de botez al lui Alexandru Nicolae se afla pe piatra sa de mormânt din biserica câmpulungeană într-un document al mănăstirii Cutlumus și, cel mult, evocat de hramul bisericii din Argeș, zugrăvită de fiul său Vladislav I, care va reprezenta pe tatăl său defunct în pronaosul locașului.

În schimb, numele de Alexandru se găsește în corespondența sa cu Patriarhia din Constantinopol³⁴, lângă portretul votiv din biserica lui Neagoe (transpus din biserica câmpulungeană), foarte probabil în hrisovul din 1351/52, în calendarul („cancionalle“) din acest an, al mănăstirii Sf. Elisabeta din Câmpulung³⁵, precum și pe piatra de mormânt a fiului său Voislav din Curtea de Argeș.

De fapt, numele duble erau obișnuite în epocă. Const. Jirececk arată că în Serbia secolului al XIV-lea găsim, alături de nume tradiționale creștine, cognomene populare slave (de pildă, Vasile zis Dragoș, Gheorghe zis Radoslav etc.)³⁶. Să nu uităm că în aceeași epocă, fiul lui Șişman poartă primul nume creștin și al doilea popular:

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Princiu Vladislav³⁷. Există deci obiceiul ca, la numele creștin, de botez, să se adauge un cognomen, care în exemplele de mai sus sunt de rezonanță laică.

Aceeași semnificație vădese și cele două nume ale lui Nicolae Alexandru, unde primul este creștin, iar celălalt un nume de prestigiu laic. N. Iorga³⁸ a arătat că acest Alexandru nu a fost inspirat de numele sfântului creștin, ci de împăratul Alexandru Machedon, de la care îl preluase și noul țar de Țirnovu, Alexandru, rudă a lui Basarab. B. P. Hasdeu citează un pasaj semnificativ din *Letopisetul* lui Gr. Ureche din care deducem că un voievod putea căpăta, pe lângă numele creștinesc, unul voievodal, precum și o poreclă: „Ci sfătuindu-se boierii pribegi cari erau acolo, ca să nu fie fără cap, au ridicat domnu pre Petrea Stolnicu, în Terebulea și i-au pus nume Alexandru vodă, pe care l-au poreclit Lăpușneanu...”³⁹.

Autenticitatea pietrei de mormânt a voievodului Nicolae Alexandru poate fi dedusă considerând nu numai inscripția, ci și aspectul stilistic al pietrei. Într-adevăr, s-a afirmat că micimea pietrei ar indica o reînhumare și că, prin urmare, atât mormântul, cât și această piatră ar fi mai târzii decât anul 1364. Dar forma pătrată și dimensiunile reduse ale monumentului în raport cu mărimea firească a unui mormânt nu înseamnă neapărat o reînhumare. Este adevărat că piatra de mormânt pe care o aștern boieri Craiovești peste rămășițele lui Vladislav II în biserica mănăstirii Dealul, cu prilejul reconstruirii acesteia, la câteva decenii de la moartea voievodului, este mică, dar tot astfel se prezintă și piatra funerară originală a lui Vlăduț, fiul lui Vlad Călugărul și predecesorul lui Neagoe Basarab, din aceeași biserică⁴⁰. Forme asemănătoare sunt obișnuite în Serbia, la jumătatea secolului al XIV-lea, și ele se mențin în secolul următor. Pe o astfel de piatră de mormânt constatăm un ornament asemănător cu cel de pe piatra lui Nicolae Alexandru, adică un vrej sinuos cu flori în trei petale între trei sepale⁴¹. Un alt ornament, cu aceeași schemă compozițională – flori compuse din trei petale, de asemenea anguloase (dar fără sepale) – găsim la arcadamentul de piatră al porții meridionale din biserica de la Lesnovo⁴² (1341), lucrată în tehnica méplat, fără modelaj sau cizeluri, tehnică în care a fost realizată și piatra lui Nicolae Alexandru. În sfârșit, o strânsă analogie poate fi stabilită între monumentul de care ne ocupăm și piatra funerară din 1362 a pivnicerului împăratului Uros, de la Daliciv⁴³ (Iugoslavia). Forma pietrei, dispoziția textului, ductul literelor sunt asemănătoare la aceste monumente sculptate cam în aceeași vreme.

Deși mormântul lui Nicolae Alexandru este menționat în hrisovul bisericii datat 13 noiembrie 1618, apoi în hrisoavele mănăstirii lui Matei Basarab⁴⁴, nu ni se arată locul din biserică unde se afla așezată piatra de mormânt. Nu știm unde anume fusese ea încastrată în pardoseala bisericii din secolul al XIV-lea și ne imaginăm că, o dată cu zidirea bisericii lui Matei Basarab, a fost deranjată de la locul inițial, mai cu seamă că pardoseala acestei biserici s-a ridicat cu 1 m față de cea veche, după cum arată V. Drăghiceanu. Presupunem însă că în biserica înălțată în prima jumătate a secolului al XVII-lea, meșterii au reșezat piatra în apropierea locului inițial. Despre acest al doilea loc al pietrei ni s-a păstrat o știre în *Cronologia Tabelară*, scrisă între 1746-1764, care în dreptul anului 6860 (1351/52) menționează numele lui „Nicolae Basarab cel dintâi, sin Alexandru voievod, feciorul Negrului voievod Basarab, carele adeverează hrisovul... ca să fie sf. mănăstiri moșia Bădești și... pisană de la piatra mormântului Mării Sale din mănăstirea Câmpulung ce este dinaintea jătului egumenescu scrisă slavonește”⁴⁵.

Acest „jeț egumenesc” este menționat de catagrafiile scrise între anii 1795 și 1823 drept „jețul vlădicesc”⁴⁶. În biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, care prezintă, de asemenea, un naos cu patru stâlpi, „scaunele arhieresti” se găseau „în dreapta bisericii (înspre sud – n.n.) în dreptul stâlpului bisericii”⁴⁷, acolo unde se

pomena ctitorul (respectiv, Vladislav I), deși piatra de mormânt a acestuia fusese deplasată de acolo de mai bine de un secol.

În biserica actuală din Câmpulung, „jețul arhieresc“ este așezat în continuarea piciorului de zid sud-vestic pe care se sprijină arcele de susținere ale turlei, dincolo de extremitatea acestui picior de zid. Această dispoziție a jețului este firească, deoarece în fața piciorului de zid sud-vestic se află cel sud-estic, care marchează altarul pentru cel așezat în dreptul său.

Deducem, așadar, că, în biserica lui Matei Basarab, piatra de mormânt a voievodului Nicolae Alexandru s-a aflat în continuarea laturii estice a stâlpului sud-vestic, care sprijinea arcele de susținere ale turlei, deci în dreptul mormântului marcat de V. Drăghiceanu cu nr. 2, pe care și el îl atribuie aceluiași domn.

Presupunerea, întemeiată pe știrea pe care o găsim în *Cronologia Tabelară*, că piatra voievodului Nicolae Alexandru se afla deasupra mormântului marcat de V. Drăghiceanu cu nr. 2, este încurajată și de dispoziția originală a pietrei în actuala biserică, construită între 1828 și 1832. (Piatra se află în prezent pe un pedestal de beton, lipit de latura nordică a piciorului de zid sud-vestic al turlei.)

Știm că în timpul lucrărilor de reconstrucție din 1828-1832, monumentul funerar al voievodului Nicolae Alexandru a fost deplasat de la locul lui și așezat o vreme lângă clopotniță, cum aflăm dintr-o interesantă catagrafie din 1831⁴⁸. Totodată, se pare că osemintele ctitorilor au fost transportate la mănăstirea Aninoasa. Tradiția a reținut că „osemintele Basarabilor au fost scoase din morminte cu prilejul închiderii bisericii între 1819-1825 și strămutate la mănăstirea Aninoasa, metoc al mănăstirii Câmpulung.“⁴⁹

Piatra funerară a fost reîncadrată în noul paviment al bisericii din 1832 – înălțat cu 1 m față de cel anterior și cu 2 m față de cel din secolul al XIV-lea – unde o remarcă, în 1840, I. A. Vaillant⁵⁰, iar în 1860, D. Pappazoglu⁵¹, care o descrie încercând să îi traducă inscripția. După acest an, piatra dispare din biserica câmpulungeană. Ea este zadarnic căutată de D. Butculescu în septembrie 1876 (ceea ce vădește că transportarea ei a avut loc între 1860 și septembrie 1876) și găsită, în mod neașteptat, de acesta, în naosul bisericii Vieroși, la 14 martie 1883: „În acest prețios și scump lăcaș se află mai multe pietre mormântale, între cari și aceea pe care o citai mai sus“⁵². Câțiva ani mai târziu, în 1887, Gr. Tocilescu își asumă, la rândul său, această descoperire: „La Vieroșu, pe pardoseala bisericii se află nouă pietre tombale cu inscripții slavone și române. Din acestea, cea mai interesantă... este piatra de pe mormântul lui Nicoale Vodă Basarab din anul 1362“⁵³ (sic!).

Nu știm exact ceea ce a determinat transportarea pietrei din biserica câmpulungeană la Vieroși. Este posibil ca în vremea lucrărilor de construcție din 1819-1831 osemintele Basarabilor să nu fi fost transportate la Aninoasa, ci la Vieroși și ulterior să fi fost dusă acolo și piatra de mormânt. O altă cauză a deplasării pietrei poate fi secularizarea averilor mănăstirești din 1863, după care s-a considerat că acest monument nu mai poate folosi ca dovadă a existenței ctitorului Nicolae Alexandru, emitentul hrisovului care întărea mănăstirii câmpulungene moșia Bădești.

Probabil că piatra funerară de care ne ocupăm a fost adusă de la Vieroși – împreună cu unele odoare de la această mănăstire⁵⁴ – în 1888, deoarece, în august 1889, Gr. Tocilescu arată că „... această piatră se păstrează în interiorul bisericii (nartex), la dreapta intrării, sub jețul regal, fiind așezată pe un postament“⁵⁵. Faptul este confirmat de V. Drăghiceanu, care reproduce o informație de la „bătrânul orășean Nae Rizeanu“, primar al Câmpulungului prin 1885⁵⁶, după care „piatra... se afla mai înainte la nivelul pardoselii și a fost ridicată pe postament de ultimul egumen Chesarie“⁵⁷. După moartea din 1873 a lui Ioanichie Evantias, ultimul egumen,

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

biserica de care ne ocupăm a fost condusă de ajutorul său, preotul Chesarie ecleziarhul⁵⁸. (Mănăstirea fusese desființată din 1867, după secularizare)⁵⁹. Se confirmă, prin urmare, faptul că în 1888 preotul Chesarie a așezat piatra readusă de la Vieroși pe un postament și că înainte de deplasarea ei se afla încastrată în pardoseală, desigur lângă postament. Acest postament a fost găsit de V. Drăghiceanu la săpăturile arheologice din 1924 și el se compunea dintr-un paralelipiped de zidire sprijinit în consolă pe baza fostului stâlp sud-vestic al naosului, așa cum putem vedea și în cele două fotografii⁶⁰ și cum ne încredințează autorul: piatra este „așezată chiar pe stâlpul bisericii de la capul mormintelor”⁶¹ (este vorba de baza stâlpului sud-vestic din naos). Aflăm, totodată, că „pe acest postament se află și jeturile domnești”⁶², vecinătate pe care o subliniază și Gr. Tocilescu la scurtă vreme după aducerea pietrei de la mănăstirea Vieroși.

Deducem, prin urmare, că și în biserica anterioară, cea a lui Matei Basarab, piatra funerară a voievodului Nicolae Alexandru se afla încastrată în pardoseală în fața stâlpului sud-vestic. În biserica actuală, construită în 1828-1832, piatra este reșezată în apropierea aceluiași loc, în pardoseala care este cu 1 m mai ridicată decât aceea a locașului anterior și cu 2 m față de biserica din secolul al XIV-lea. După popasul de la mănăstirea Vieroși, ea este încastrată alături de locul inițial pe o platformă construită pe baza aceluiași stâlp sud-vestic. Ulterior, a fost așezată lipită de piciorul de zid sud-vestic de susținere a turlei, la nordul lui, acolo unde se află și în prezent, îndepărtată deci de locul original.

Dacă considerăm planul mormintelor publicat de către V. Drăghiceanu în 1964⁶³, ar reieși că piatra de care ne ocupăm s-a aflat deasupra mormântului nr. 2, acolo unde s-a săpat mormântul nr. I din biserica lui Matei Basarab, atribuit – vom vedea pe ce temei – lui Pară Paharnicul. Casetele care marchează amplasarea mormintelor nr. 1, 2 și I (aparținând, după V. Drăghiceanu, respectiv, voievozilor Basarab, Nicolae Alexandru și Pară Paharnicul) corespund cu dispoziția acestor morminte, așa cum ne apar în fotografii. Într-adevăr, în cele două fotografii publicate de V. Drăghiceanu⁶⁴, se pot distinge trei morminte situate la trei nivele diferite: primul (nr. 1) așezat în fața stâlpului sud-vestic, cel de al doilea (nr. 2) la un nivel superior (cu câțiva decimetri mai sus) – ceea ce nu înseamnă că ele nu au putut fi contemporane – și ultimul (nr. I) întinzându-se peste 1/4 din lățimea mormântului nr. 2, la nivel mult superior celor precedente. Toate trei par a fi avut cavouri de zid, dar numai viitoare săpături vor preciza acest lucru.

Prin urmare, în biserica lui Matei Basarab, piatra funerară a voievodului Nicolae Alexandru s-a putut afla deasupra mormântului nr. 2, așa cum arată V. Drăghiceanu, acesta fiind parțial acoperit de mormântul nr. I.

Deoarece în biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, mormântul cel mai vechi, al ctitorului Vladislav I, se află dispus între cei doi stâlpi sudici de susținere ai turlei, bănuim că și în biserica voievodului Nicolae Alexandru din Câmpulung-Muscel mormântul cel mai vechi este cel notat cu nr. 1, dispus între aceiași stâlpi sudici.

Din cele expuse mai sus, putem avansa presupunerea, încurajați și de dania pe care o face voievodul Nicolae Alexandru în 1351/52, în chiar anul morții tatălui său Basarab, că în caseta notată I de către V. Drăghiceanu s-a aflat mormântul lui Basarab. De asemenea, presupunem, împreună cu V. Drăghiceanu, că mormântul lui Nicolae Alexandru a fost acela care în noua biserică a lui Matei Basarab a fost acoperit parțial de lăcașul de veci al lui Pară Paharnicul și că, după terminarea lucrărilor la această biserică din sec. al XVII-lea, piatra funerară a lui Nicolae Alexandru nu a mai fost așezată exact pe locul de unde fusese ridicată, însă foarte aproape de acesta.

PAVEL CHIHAI A

V. Drăghiceanu consideră că cele două morminte „ale Basarabilor”⁶⁵ din biserica câmpulungeană „se găsesc complet sfărâmate din pricina lucrărilor executate cu prilejul întăririi cu grinzi de stejar a stâlpului bisericii, care începuse a ceda sub greutatea bolților”⁶⁶ și că inventarul lor se reducea la „lărămituri de oase, dinți, falange și câteva vertebre”⁶⁷. Mormintele au fost probabil profanate în 1611 de către soldații lui Gabriel Báthory – așa cum vom vedea⁶⁸ – apoi, mai târziu, între 1828-1832, osemintele au fost transportate la mănăstirea Aninoasa, de unde nu știm dacă au mai revenit în Câmpulung.

În afară de cele două morminte de lângă stâlpul sud-vestic, V. Drăghiceanu mai găsește sub pardoseala bisericii din secolul al XIV-lea încă trei morminte în naos, numerotate 3, 4 și 5, precum și unul în pronaos, numerotat 6.

În mormântul nr. 3, „între stâlpii dinspre nord”, V. Drăghiceanu consemnează „O grămadă de bolovani spre cap. Se găsesc: o rotulă, câteva oscioare și o coastă, fiare de la coșciug și un inelaș de aur cu o piatră de rubin, de femeie sau copil, care, împreună cu acul au fost depuse în colecțiile Comisiei monumentelor istorice”⁶⁹. Mormântul numerotat nr. 4, la nord-vest de stâlpul nord-estic de susținere a turlei, este descris astfel: „Spre capul mormântului se găsește o grămadă de bolovani aruncați neregulat, câteva oscioare și urme din brățărilor de coșciug. La fund s-a dat de un fragment din falca de sus; femururile corect așezate, dar spre cap s-a mai găsit un al treilea femur, un craniu lat, căruia îi lipsea fața; o mică broderie din fir de aur și un ac de aur, de găteală pentru femei, asemănător cu cel al doamnei Neaga (pe care l-am găsit în săpăturile de la Buda, care însă erau de alamă și mai lungi ca cel găsit în acest mormânt)... s-a găsit și o monedă de argint ungurească...”⁷⁰ care s-a pierdut.⁷¹

În sfârșit, în cel de-al treilea mormânt nordic (nr. 5) se găsesc numai „două metacarpuri”⁷².

Indicația din legenda planului mormintelor din biserica câmpulungeană „mormintele copiilor” voievozilor Basarab și Nicolae Alexandru⁷³ este neverosimilă, mai cu seamă în lumina analogiei făcute chiar de către V. Drăghiceanu între acul de aur din mormântul nr. 4, cu o piesă asemănătoare de la sfârșitul secolului al XVI-lea. De altfel, din *Jurnal*, nu reiese că osemintele ar fi aparținut unor copii⁷⁴. Oricum, datarea mormintelor din secolul al XVI-lea, desigur înainte de criza survenită în 1532, când bisericii i se înstrăinează moșia Bădești, deci în primul sfert al acestui secol, ni se impune. Cei înmormântați în naosul unei biserici domnești, de prestigiul celei din Câmpulung, nu puteau decât aparține înaltei boierimi. Iată de ce credem că suntem îndreptățiți să bănuim că aceștia au fost femei sau copii din familia Craioveștilor, cei care stăpânesc satul Cetățeni în această epocă⁷⁵ și care dăruiesc bisericii, poate, o cădelniță de argint.⁷⁶

Un singur mormânt din biserica din secolul al XIV-lea este precis databil, cel găsit în pronaos, la sudul cajei scării, acoperit de o frumoasă piatră de mormânt, cu ornamente geometrice, a cărei inscripție slavonă sună astfel în românește: „A răposat robul lui Dumnezeu jupan Danul logofăt, fiul jupanului Dragomir din Buzău, în zilele binecinstitorului Io Radu voievod, luna iulie 3 zile, în anul 7112”⁷⁷ (1604), deci în vremea domniei lui Radu Șerban. Dar sub această piatră funerară găsită „in situ” nu s-a descoperit „nici urmă de oseminte”.⁷⁸ În vecinătate însă, săpăturile au dat la iveală „un inel-pecetie de alamă, cu o imitație de inscripție și cu o imagine a Sfântului Ioan Botezătorul”. Mormântul „era făcut din bolovani și bine boltit”.⁷⁹

Din relatările lui V. Drăghiceanu ar reieși, prin urmare, că în naosul bisericii de care ne ocupăm nu s-au îngropat decât personaje voievodale (Nicolae Alexandru și foarte probabil Basarab) sau rude domnești (probabil copii din familia Craioveștilor,

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

atunci când pe tron se afla Neagoe Basarab). La începutul secolului al XVII-lea, când biserica pierduse considerabil din prestigiul său, boierul Dan Logofăt își găsește locul de veci în pronaos, nu în naos, ceea ce vădește că s-a menținut totuși tradiția unei necropole rezervate curții, ca și la biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, unde epitropii mai noi s-au îngropat în pronaos. Este interesant faptul că naosul rămâne rezervat familiei voievodale și după ce biserica pierde moșia Bădești: mormintele de enoriași, în secolul al XVI-lea, sunt săpate la sudul „casei egumenești” (care, desigur, în vremea aceea purta altă denumire) și numai boierul Dan Logofăt își găsește, la începutul secolului al XVII-lea, locul de veci în biserică, însă în pronaos.

În listele de obiecte, întocmite în secolul al XIX-lea și mai târziu, nu întâlnim decât trei icoane împărătești zugrăvite, se pare, la 1611, pe care le consemnează D. Pappazoglu⁸⁰. Dacă această știre laconică s-ar confirma, ne-ar permite să deducem că oștile profanatoare ale lui Gabriel Báthory, care desigur au trecut și prin Câmpulung, coborând dinspre Brașov, au devastat și biserica de care ne ocupăm, după care icoanele au trebuit refăcute. Poate, cu acest prilej au fost profanate, pentru întâia oară, mormintele ctitorilor din secolul al XIV-lea, ale căror oseminte au fost mutate în prima jumătate a secolului al XIX-lea la mănăstirea Aninoasa.

Un alt obiect interesant din prima biserică dispărută sub zidurile locașului lui Matei Basarab va fi fost desigur pomelnicul de lemn al acesteia. Din documentul datat 13 noiembrie 1618, aflăm că la judecățile dintre biserica din Câmpulung și urmașii boierilor Boloșin și Dolofan, care se succed între 1616 și 1618, pentru moșia Bădești, preoții produc ca dovadă, pe lângă piatra de mormânt a voievodului Nicolae Alexandru, și hrisovul aceluiași voievod din 6850 (1351/52), o icoană a Maicii Domnului „unde erau toate milele sfintei biserici scrise de răposatul Nicolae Alexandru voievod; și întru acea icoană era și satul Bădești, cu toate hotarele lui ca să fie sfintei biserici Domnești”⁸¹. Această „icoană” a fost desigur transcripția pentru proskomidie a hrisovului de danie, deci un pomelnic care trebuia să amintească preoților de obligațiile lor față de ctitorul bisericii, cel care îi făcuse danii. Desigur că la proskomidie, la „Sfântul jertfelnic”, trebuia să existe numele ctitorului consemnat pe „o icoană”, adică o tăbliță sau un triptic de lemn, cu imaginea sfântului hram, zugrăvit în partea superioară (astfel cum arăta, de pildă, pomelnicul mănăstirii Brădet, alcătuit la jumătatea secolului al XVII-lea.)⁸² și nu hrisovul de danie sau de ctitorie, păstrat într-altă parte. Avem dovada că asemenea „icoane” erau obișnuite în epoca domniei lui Nicolae Alexandru. Dintr-o scrisoare din 1372 a mitropolitului Țării Românești Hariton, aflăm, de pildă, că mănăstirea Cutlumuș urma să-și pomenească pe donatori „scriindu-i... în sfânta proskomidie... și cântându-le ca unor ctitori”⁸³.

Consemnarea în pomelnic se făcea după importanța daniei și într-o anumită ordine,⁸⁴ după o înțelegere prealabilă între preot și donator. Astfel, aflăm dintr-un document al mănăstirii Cozia, datat 2 ianuarie 1450, că logofătul Cazan dăruiește „un loc de chilie... și s-au întocmit cu egumenul popa Chir Iosif, ca să scrie în pomelnicul mănăstirii mai întâi pe jupan Radu, părintele lor și apoi pe mama lor jupanita Stana și pe Cazan logofăt și fratele lui Radul și pe fratele lor răposat, Sahac⁸⁵”. Familia logofătului era, firește, mai numeroasă, dar, după înțelegerea dintre preoți și donator, s-a limitat numărul celor ce urmau să fie pomeniți. În general, se consemnau în pomelnic rudele foarte apropiate, părinți și copii. Într-un hrisov din 1487-1492 Vlad Călugărul roagă pe egumenul mănăstirii Filotei de la Athos, pe preoți și pe călugări „să scrieți în pomelnicul sfintei proskomidii pe părinții noștri: Io Vlad voievod și maica mea monahia Eupraxia și eu Io Vlad voievod și copiii noștri Io Radu voievod

PAVEL CHIHAI

și Vladul și Mircea...⁸⁶ În afârșit, tot Vlad Călugărul dăruiește la 4 februarie 1488 mănăstirii Govora satul Hința „pentru veșnica pomenire a sfântătrăposaiilor părinți ai domniei mele și domniei mele și adormitului fiu al domniei mele, Io Vlad voievod, ca să fie în pomelnicul acelei sfinte mănăstiri în vecii vecilor”.⁸⁷ Există în biserici un „pomelnic mare” pentru pomeniri deosebite și altul obișnuit. Monahia Ifrosina, care dăruiește în 1571 un sălaș de țigani bisericii Mitropoliei din Târgoviște, „au scris la... marele pomelnic șase suflete...”,⁸⁸ iar jupânul Cristian scrie la pomelnicul aceleiași biserici – nu se precizează dacă în cel mare sau cel mic – în același an, 24 de suflete.⁸⁹

Ni s-a păstrat în fosta biserică a mitropoliei Sf. Nicolae din Rădăuți un pomelnic (conținând dania unui singur voievod), asemănător „icoanei” amintite în hrisovul din 13 noiembrie 1618. Acest pomelnic din 1514, așezat lângă proscomidie, este însă săpat în piatră și încastrat în zid. Inscripția amintește că Bogdan cel Orb a dăruit 800 de guldeni de aur pentru „sănătatea sa și pentru mântuirea sufletului său”⁹⁰ și enumeră slujbele care vor trebui să i se facă, atât în timpul vieții, cât și după moarte. În aceeași zi (8 decembrie 1514), voievodul dăruiește hrisoave cu conținut asemănător mănăstirii Dobrovăț,⁹¹ mitropoliei Romanului,⁹² mitropoliei din Suceava,⁹³ mănăstirii Moldovița,⁹⁴ mănăstirii Putna.⁹⁵ Aceasta vădește că pe pomelnicul de lemn sau piatră de la proscomidie se consemna conținutul hrisovului de danie – așa cum pe icoana de la proscomidia bisericii câmpulungene „era toate milele sfintei biserici scrise de răposatul Nicolae Alexandru Voievod; și întru această icoană era și satul Bădești cu toate hotarele lui, ca să fie sfintei biserici domnești”⁹⁶ – lucru cu totul firesc, dacă ne gândim că hrisoavele, prețioase dovezi ale proprietăților, nu puteau fi desfăcute la fiecare pomenire de la proscomidie, unde o icoană cu inscripție mai lizibilă și mai la îndemână urma să amintească numele ctitorului.

Din analogiile de mai sus, deducem, în primul rând, că pomelnicul de care ne ocupăm, existent încă din 1618 în biserica din Câmpulung, data din anul 1351/51, el apărând în același moment cu hrisovul care consemna, după cum ne încredințează actul din 1618, aceleași danii și, în primul rând și, în primul rând, moșia Bădești. Dar ce determină aceste danii efectuate de Nicolae Alexandru pentru pomenire? Desigur, moartea tatălui său Basarab survenită în 1351/52.

Hrisoavele trecute în revistă mai sus consemnează – după o formulă prestabilită – că pomenile se fac întâi pentru părinți, apoi pentru donatori și, în sfârșit, pentru copiii lor. Unele au în vedere un deces recent, ca, de pildă, hrisovul din 4 februarie 1488, unde este evocat „adormitul fiul al domniei mele”.⁹⁷ Altele se referă chiar la mormântul celui decedat, ca actul pe care Radu Prasnaglava, fiul lui Mircea cel Bătrân, îl dăruiește la 1 iunie 1421 mănăstirii Cozia, și în care se precizează că voievodul a făcut daniile, „ca să fie de ocină și de ohabă mănăstirii Nucet, mormântul părintelui meu și spre veșnica lui pomenire”,⁹⁸ sau documentul din 4 aprilie 1579, în care Mihnea Turcitul arată că a făcut danii mănăstirii Sf. Troițe din București „unde zac osemintele răposatului și preamiloștivului părinte al domniei mele Io Alexandru voievod”, ca să fie „călugărilor de hrană și părinților veșnică pomenire”.⁹⁹

Prin urmare, suntem îndreptățiți să bănuim că hrisovul și pomelnicul dăruite bisericii din Câmpulung de către voievodul Nicolae Alexandru vor fi fost în legătură cu moartea lui Basarab în Câmpulung și cu mormântul acestuia din biserică.

Analizând documentul din 13 noiembrie 1618, constatăm că, în pasajul în care se invocă documentul din 1351/52, se precizează și motivele pentru care Nicolae Alexandru a dăruit bisericii acest sat; „...apoi Nicolae Alexandru voievod au fost dat și au fost miluit pre sf. biserică din Câmpulung cu satul Bădești ca să fie sf. biserici

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

a domniei mele (a lui Gavril Movilă, găsim la începutul documentului: „am dăruit... acest hrisov... bisericii domniei mele – n.n.) spre întărire, iară preoților și părinților din cliros spre hrană, iar domniei sale și părinților domniei sale veșnică pomenire“. Totodată, voievodul Gavril Movilă mărturisește că a întărit daniile lui Nicolae Alexandru „sf. biserici ca să-i fie de baștină și ohabnic și părinților de cliros de trebuință, iar celor mai denainte răposați ctitori pomenire... vă rog pe voi care veți urma în urma noastră domni... să înnoțiți și să întăriți această pomană...“¹⁰⁰ Un conținut asemănător găsim și în documentul lui Matei Basarab din 15 ianuarie 1644: „Nicolae Alexandru au dat domnia lui acest sat Bădești la sf. mănăstire ce scrie mai sus pentru pomană“¹⁰¹.

Ar reieși, prin urmare, că hrisovul din 1351/52 se referea la danii statornicite tocmai pentru pomenirea lui Basarab. O formulare asemănătoare poate fi găsită în hrisovul contemporan, din luna septembrie 1369, pe care Vladislav I îl dăruiește mănăstirii Cutlumus: „... pentru traiul și ușurarea fraților care locuiesc și vor locui (în mănăstire – n.n.)... făcând astfel pomană părinților domniei mele și mie, acum și în viața ce va urma“.¹⁰²

Dar această formulare se menține până în secolul al XVII-lea și chiar mai târziu. Găsim și în alte hrisoave ale lui Gavril Movilă (10 septembrie 1618¹⁰³, 8 decembrie 1618¹⁰⁴, 11 decembrie 1618¹⁰⁵, 8 ianuarie 1619¹⁰⁶ etc) pasaje asemănătoare. El dăruiește la 10 septembrie mănăstirii Rîncăciuv „270 de bolovani de sare de la Ocnele Mari și vinăriciul din Pitești“... precizând „ca să fie sf. loc de întărire și dumnezeieștilor călugărițe de hrană și trebuință, iar domniei mele și părinților domniei mele veșnică pomenire“.¹⁰⁷

Grija pentru slujbele făcute sufletului celui plecat dintre vii (ilustrată, printre altele, și de pictura pronaosului din biserica mănăstirii Snagov, cum am văzut) este exprimată de Neagoe Basarab în scrisoarea către Ioasaf, una dintre cele „două slugi credincioase ale sale și dragi carele se lepădă de lume și să dederă vieții călugărești“, mort la puțină vreme după călugărirea sa: „iar voi, sfinți părinți, cari (vă) veți afla a lăcui la acel loc... pentru voia voastră, am grijă a milui acolo și a întări, ca să nu zacă acel trup singur“.¹⁰⁸ Prin urmare, lipsa bunurilor putea duce la părăsirea bisericii, deci, în ultimă instanță, la abandonarea mormântului.

Conchidem, așadar, că pomelnicul și hrisovul din 1351/52 au fost dăruite în urma morții lui Basarab, pentru pomenirea lui. Este foarte probabil ca ele să se fi legat și de mormântul întemeietorului dinastiei Țării Românești, aflat în biserica câmpulungeană.

c. A fost biserica voievodului Nicolae Alexandru locaș de curte sau mănăstiresc?

Răspunsul la întrebarea dacă biserica voievodului Nicolae Alexandru din Câmpulung a fost locaș de curte sau mănăstiresc este anevoios după atâtea secole și oftează prefaceri care au trecut peste această așezare. În prezent, nu există construcție sau vestigiile unei construcții care să ne îndreptățească să o socotim în mod sigur ca aparținând unei curți domnești. Reconstructura mănăstirii lui Matei Basarab nu ne-a permis să găsim urmele vreunei construcții monastice anterioare. Despre pivnița care a preexistat actualei „case egumenești“ nu putem afirma decât că a fost construită între mijlocul secolului al XV-lea și 1635 – fără a fi exclusă limita cea mai târzie a acestui interval – așa cum vom vedea.¹⁰⁹ Cercetările arheologice recente au stabilit că pavimentul din sudul „casei egumenești“ aparține unei construcții contemporane cu biserica (deci, mijlocul secolului al XIV-lea), datată cel puțin jumătate de secol înainte de începutul secolului al XVI-lea.

Unele știri par a încuraja ipoteza că biserica voievodului Nicolae Alexandru a aparținut inițial unei mănăstiri, devenind ulterior o biserică de mir. Astfel, Paul de Alep, în general bine informat, relatează în 1658 că „Negru Vodă construi mănăstirea care până în timpul lui Matei (Basarab – n.n.) căzuse în risipire și acesta o înnoi, așa cum este acum: nouă și frumoasă”. Paul de Alep adaugă amănuntul că această mănăstire, din cele mai vechi timpuri a fost ocupată de cenobiți¹¹⁰ (numele este transcris în grecește și arabă). Prin urmare, Matei Basarab întocmind mănăstirea sa ca o „adevărată obștejitic... și niște pravile care să cade a fi unde este chinovic” nu ar fi făcut decât să-i redea funcția inițială. Dar ni se pare ciudat că însuși voievodul arată că „nu am lăsat pre tocmeală ce au fost întâiu, adică să fie o biserică de mir, ce o am făcut locuință călugărească”,¹¹¹ cu un deceniu mai devreme de relatarea lui Paul de Alep, care a ajuns la Câmpulung la 1658, deci la un sfert de secol de la întemeierea mănăstirii și după dispariția hrisovului din 1351/52, a proiectat în trecut, fără temei, organizarea monastică stabilită de Matei Basarab.

Tot pentru funcția mănăstirească a bisericii anterioare celei construite de Matei Basarab ar pleda și o scrisoare din 7 aprilie 1630 adresată „către toți cei ce vor fi stăpânitorii țării și mănăstirilor, iar mai ales căpeteniilor sfintei mănăstiri Câmpulungul, hramul Adormirii Precistii”, în care se invocă patriarhul Țarigradului, chir Ieremia (II, 1587-1595) și Mihail Pătrășcovici (Viteazul, 1595-1601) „ca de acum înainte să nu se mai facă cele ce s-au făcut până acum fără socoteală și fără de rânduială, schimbarea... igumenilor care foarte fără de pravilă și afară de socoteală s-au făcut”¹¹² etc.

În realitate, este vorba de o „circulară” ecclesiastică, care ni s-a păstrat în traducere (traducere care a inserat probabil un adresant inexistent în original „căpeteniilor sfintei mănăstiri Câmpulungul”) și care se referă la sinodul muntean, din vremea lui Mihai Viteazul, alcătuit din Eftimie și colegii săi, Teofil de Râmnic și Luca de Buzău, întărit de patriarhul Ieremia, care hotărau „ca nimeni din boieri sau Vlădică, sau episcop, sau fiștecine din dregători, să n-aibă voie a lua cu bani, au veri ce din mănăstire, nici a pune egumeni, nici a scoate”¹¹³. De altfel, în 1630, anul acestei „circulare”, biserica din Câmpulung se afla dărâmată.

Cea mai veche mențiune păstrată despre biserica de care ne ocupăm, cea din *Cronica despre Radu de la Afumați* (c.1525) și care consemnează o realitate veche de cel puțin jumătate de secol (deci din a doua jumătate a secolului al XV-lea), o prezintă drept locaș voievodal, realizare a „descălecătorului” care „au făcut și o biserică mare și frumoasă și înaltă”, și nu „mănăstire” așa cum sunt consemnate așezările de la Cozia și Dealul. De asemenea, în cel mai vechi document al procesului moșiei Bădești – păstrat în copie – din 13 noiembrie 1618, se precizează faptul că moșia Bădești a fost răpită „din mâinile preoților” 180 de ani de la apariția actului de danie din 1351/52, deci în anul 1531/32, când biserica era așadar „de mir”, fiind slujită de preoți și nu de călugări.

Dar funcția de biserică a curții și nu mănăstirească o putem deduce și din faptul că acest locaș făcea parte, încă de la începutul secolului al XVI-lea, din „clirosul domnesc”, deci din clerul bisericilor de curte. Dintr-o serie de documente constatăm că sunt denumite „biserici de cliros” numai cele de lângă curțile voievodale, bisericile de paraclis ale palatului. Astfel, un document din Târgoviște, din 19 mai 1614, este semnat de „oameni buni, preoți, anume: popa Goicea, eclesiarh domnesc și popa Tanasie din clirosul domnesc și diaconul Iene și Necula și popa Proca de la Sfânta Vineri”¹¹⁴ etc. La 30 noiembrie 1626, Alexandru Coconul va înzestra mănăstirea Sf. Troiță cu o moară, precizând că „au mărturisit părintele Arsene arhimandritul înaintea domniei mele că mulți preoți și oameni buni, orașeni, anume popa Borcea,

iaste biserică domnească".¹²⁶

3. 21 octombrie 1628: „popa Ianiu de la biserica domnească".¹²⁷

4. 7 martie 1631: „popa Iane din Câmpulung de la biserica domnească".¹²⁸

Prin urmare, biserica din Câmpulung de care ne ocupăm făcea parte din „clirosul" domnesc, aparținuse unei curți, reședință voievodală.

O altă dovadă a funcției de paraclis al palatului pe care a avut-o biserica din Câmpulung o constituie faptul că primul preot al locașului este, în aceeași vreme, și eclesiarh. Într-adevăr, dacă urmărim în documentele cunoscute ale bisericii câmpulungene numele preoților ei, constatăm că, în intervalul 1618-1638, primul nume din seria consemnată în document aparține eclesiarhului. Iată succesiunea preoților menționați în hrisoavele din acest interval:

1. 6 septembrie 1618

„popa Dumitru, popa Radu, popa Badea, popa Micud".¹²⁹

2. 13 noiembrie 1618

„popa Dumitru eclesiarhul și Badea Diaconul".¹³⁰

3. 13 februarie 1621

„popa Dumitru eclesiarhul și popa Micud".¹³¹

4. 1 sept. 1621 – 31 aug. 1622

„popa Iane clisier și popa Iane".¹³²

5. 16 martie 1626

„Ioan preot clisierh din Câmpulung".¹³³

6. 29 august 1627

„popa Iane ot Dolgopolis".¹³⁴

7. 21 octombrie 1628

„popa Iane clisierhul".¹³⁵

8. 27 martie 1630

„popa Ianiu, clisierh de la biserica Domnească".¹³⁶

9. 7 martie 1631

„popa Iane den Câmpulung".¹³⁷

10. 18 septembrie 1635

„popa Iane din Câmpulung".¹³⁸

„popa Micud, clisier".¹³⁹

Deci, în intervalul 1618-1638, căpeteniile bisericii câmpulungene apar totodată și ca eclesiarhi; se succed astfel popa Dumitru eclesiarhul, popa Iane eclesiarhul și popa Micud eclesiarhul.

Într-un judicios studiu, E. Vîrtosu a arătat că eclesiarhul era „păstrătorul arhivelor mănăstirești".¹⁴⁰ Autorul aduce dovezi în sprijinul opiniei că eclesiarhul era unul dintre ajutoarele egumenului, în nici un caz funcția sa nu se confunda cu a egumenului, nu el conducea mănăstirea. Aceeași ordine a rangurilor o observăm și la organizarea Mitropoliei – asemănătoare cu aceea a unei mănăstiri – unde, în secolul al XVI-lea, eclesiarhul ocupă locul doi, după duhovnic. Astfel, în documentul din 10 mai 1537, dăruit de vlădica Varlaam mănăstirii Nucet, sunt enumerați dintre „frații vlădicești": „duhovnicul Ioanichie, eclesiarhul Gavril, iconomul Iosif".¹⁴¹ etc.

La bisericile de curte din Țara Românească, eclesiarhul ocupă însă primul loc în ierarhia clericală. Astfel, în documentul din 19 mai 1614, printre martorii târgovișteni, figurează, în primul rând, „oameni buni, preoți, anume: popa Goicea eclesiarh domnesc și popa Tănase din clirosul domnesc și diaconu Iane și Necula diacon".¹⁴² etc., iar în cel din 20 aprilie 1627: „popa Athanasie, clisierh domnesc și popa Necula domnesc (fostul diacon din hrisovul precedent – n.n.) și popa Ivan de la Sfânta Vineri și popa Dinu".¹⁴³

Acceași ordine ierarhică a preoților o observăm și la cealaltă biserică domnească, cea din București. Astfel, într-o serie de documente scrise între 17 septembrie 1626 și 11 decembrie 1632 apare invariabil în fruntea enumerării preoților „popa Borcea eclesiarh".¹⁴⁴ În *Anatefterul* (*Condica de porunci a visteriei lui Constantin Brîncoveanu*), voievodul se adresează „părintelui popei Fotii Clisierhul împreună cu alți preoți și diaconi și grămăticii care sunt clirosul sfintei biserici de la scaunul domniei mele din București".¹⁴⁵

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Deoarece în fruntea preoților de la biserica câmpulungeană se afla un eclesiarh „domnesc”, deducem că acest locaș aparținuse unei curți domnești și tradiția ca primul preot să dețină și funcția de eclesiarh se perpetuase până în timpurile mai noi.

Dar care erau atribuțiunile eclesiarhului? Îngrijea el oare numai de arhivă și de odoarele bisericești? Care este motivul asimilării acestei funcții cu cea a primului preot al unei biserici de curte din Țara Românească?

Răspunsul la prima întrebare îl vom afla analizând un important document datat 4 iunie 1497, pe care Radu cel Mare îl dăruiește mănăstirii Sf. Nicolae din Târgșor. Aici, printre martorii de divan, mai precis ultimul din șirul acestor martori care începe cu „jupan Barbul Ban Cralovschi” este „eclesiarhu popa Dumitru”. Documentul „scris în cetate, la Târgoviște” prevede, printre altele: (Cu mănăstirea) „să n-aibă treabă nici un mitropolit în țara domniei mele, nici să cuteze a-l bântui pe nastavnicul bisericii domniei mele, popa... dă dăjdile vlădicești...”¹⁴⁶ Prin urmare, eclesiarhul este reprezentantul administrativ al mănăstirii, cel care ține seama de evidența impozitelor, a scutirilor etc. Iată deci o funcție activă, administrativă, alta decât cea de „păstrător al arhivei”.

Dar eclesiarhii erau folosiți de domnie și ca martori, alături de boieri, considerându-se că depoziția preoților este importantă. Astfel, într-un zapis de vânzare dat de Leon Vodă la 29 ianuarie 1630, se precizează că el a fost făcut „cu mulți boieri martori și cu preoți, anume din Copăceni Ianachi șefiariul și din Deteci, Badea șefiariul... și popa Vasile elisiarhul de la sf. mănăstire Strâmba și din Balomirești popa Mircea...”¹⁴⁷ Într-un alt document din 27 ianuarie 1631 figurează „părintele episcop de la Râmnic, chiar Teofil și Ionu eliseriul ot Cozie și Anghel ot Costești și Cârstea postelnic”¹⁴⁸ etc.

Eclesiarhii domnești sunt solicitați și ca „oameni buni”, reprezentanți vârstnici și de vază ai localității¹⁴⁹, martori. Ei semnează alături de pârgari, portari și județi, fiind considerați ca mai statornici decât slujbașii care se schimbă după un scurt interval. Pentru vremurile mai noi, fenomenul este constatat și de E. Vîrtosu care arată că în 1775 „rolul de păstrător al actelor mai importante ale țării revine Mitropoliei însăși, pornindu-se la această schimbare de la constatarea că biserica țării revine Mitropoliei însăși, ...cu continuitate în tradiție și în existență”,¹⁵⁰ mai ales în raport cu vicisitudinile secolului al XVIII-lea.

Așa ne explicăm faptul că în documentul de la 19 mai 1614 din Tîrgoviște, prin care „județul Stoica și cei 12 pârgari din oraș” scriu o carte unui „anume Iane” pentru câteva prăvălii de ocină, figurează ca martori „popa Goicea eclesiarh domnesc și popa Tănase din clirosul domnesc... Mina zugrav”¹⁵¹ etc. La o vânzare de la 30 noiembrie 1626 mărturisesc „părintele Arsene arhimandritul înaintea domniei mele cu mulți preoți și oameni buni, orășeni, anume popa Boreea, elisier din București (nu este specificată biserica, deoarece în București era un singur elisiarh – *n.n.*)” și Dragul diaconul și Stanciul diaconul și popa Ivan din clirosul domniei, că sunt dedine vechie și drepte”¹⁵²

Într-un alt interesant hrisov, emis în București la 15 mai 1626 pentru „Dumitru Călărașu... să-i fie un loc de casă în București”, se precizează că „domnul nostru Alexandru voievod au trimes pe Ianiu al doilea portar de în divan, împreună cu Taia Bula și pre Dumitru Călărașul, de să strângă preuți și bătrânii orașului, să adevereze cu sufletele lor pentru acest loc. Deci deac au strâns oameni buni, orosani bătrâni și tineri, se-au adevărit... Și au fost la judecata: popa Boreea, elisiar i popa Drăgoi i popa Anghel i Târnacop i Mușat...”¹⁵³ Prin urmare, printre „oameni buni” sunt preoții, în frunte cu popa Boreea elisiar.

Cu același înțeles de om vâstnic și de vază este menționat „popa Boreea” într-un

hrisov din 20 iunie 1628, în care voievodul Alexandru Iliș arată că „au văzut domnia mea și zapisele lor de vânzare la mâna boierului domniei mele Paripa postelnic și a jupâniței lui Mara, cu mulți oameni buni și negustori și orășeni martori, scriși în zapise, care au fost la întocmirea lor, anume: din București, popa Borcea, clisiarhul și Ianiu al doilea portar și Lemai județul și Dima Langhiul și Tudor vătaf”.¹⁵⁴ Printre „oameni buni”, reprezentanți ai domniei, este trecut și preotul eclesiarh de la biserica domnească, de fapt primul în șirul de martori.

Prin urmare, eclesiarhul domnesc este solicitat să depună mărturie în litigiile privind proprietățile orășenești, presupunându-se că el are la dispoziție o serie de hrisoave (arhiva bisericii domnești) din care poate desprinde adevărul și, totodată, se bucură de inamovibilitatea necesară. El nu scrie sau întocmește documente, ca diecii eclesiști din Occident¹⁵⁵, deoarece constatăm că pisarii din Țara Românească sunt laici, ca și boierii de divan, care semnează documentele. Preoții eclesiarhi au rolul de martori, cei care exprimă adevărul, făcând parte din categoria „oamenilor buni”, reprezentanți vârstnici și de vază ai orașului. În orașele în care nu se aflau curți domnești, alături de județ și de pârgari, depun mărturie protopopul, mai marele preoților din oraș și alți preoți. Astfel, într-un document din 16 august 1506, dăruit mănăstirii Bistrița, semnează următorii martori „protopopul Dragomir și popa Ștefan și pârgarii Bănilă și Stefania și Toroc”¹⁵⁶ etc.

Nu trebuie să uităm un alt rol al preoților eclesiarhi pe lângă palatele voievodale. În bisericile de pe lângă aceste palate se prestau jurămintele cu ocazia judecăților prezidate de voievod sau de reprezentanții săi.¹⁵⁷

Ni s-au păstrat mențiuni interesante în legătură cu aceste prestări de jurământ, frecvente în evul mediu, dar care, la judecăți voievodale, căpătau o importanță deosebită. Astfel, în procesul pentru satul Groșani și mănăstirea din Câmpulung, voievodul Constantin Șerban (Cârnu) dă satului „12 megiași jurători”, care „la zi și la soroc... au adus legea la scaunul Domniei Mele în București și au jurat în sfânta biserică jurământul cu mâinile pe sfânta Evanghelie, iar egumenul Varlaam din Câmpulung n-au fost acolo la jurământ...”¹⁵⁸

Prin urmare, eclesiarhul domnesc depune mărturie la litigiile de proprietăți orășenești ca acela care deține o importantă arhivă a orașului și asistă la jurămintele prestate în cadrul judecăților (pentru ambele funcții îi sunt necesare cunoștințe juridice). Iată motivul pentru care eclesiarhul domnesc, spre deosebire de cel mănăstiresc, are nevoie de o experiență socială, el trebuie să fie — prin vârstă și cultură — în fruntea ierarhiei preoților unui astfel de locaș. Evident însă că rolul cel mai important este „a păzi sfânta biserică cu slujbe neîncetat ziua și noaptea și pre noi și pre părinții noștri cu osârdie să ne pomenească întru dumnezeieștile liturghii și pre toți domnii ce s-au pristăvit”¹⁵⁹

Deducția noastră că biserica câmpulungeană de care ne ocupăm a aparținut unei curți, pe temeiul că era considerată în secolul al XVI-lea ca făcând parte din „clirul” domnesc și pentru că avea în frunte un preot cu funcția de eclesiarh, este confirmată și prin afirmații directe în legătură cu rolul său. În documentul de întemeiere a mănăstirii din 10 aprilie 1647, Matei Basarab arată limpede și, desigur, pe temeiul unor investigații că „nu am lăsat pre tocmeala ce au fost întâiu, adică să fie biserica de mir ce o am făcut lăcuință călugărească... și precum am arătat mai sus, pre această biserică, care au fost mai dinainte biserică de mir, făcutu-o-am mănăstire.”¹⁶⁰

Faptul că această biserică avea în proprietate moșii, munți și țigani¹⁶¹ nu trebuie să ne mire. Din documentul din 14 ianuarie 1630, constatăm că biserica palatului din București avea „case și bucate”.¹⁶² În *Anatefterul* lui Constantin Brâncoveanu din 1698 se prevede ca aceeași biserică „să aibă din vama târgului București 100”, pentru ca preoții să poată „păzi sfânta biserică cu slujbe neîncetat ziua și noaptea”.¹⁶³

d. Construcții anexe

Se pare că D. Butculescu a întreprins, prin 1876, unele săpături arheologice nesistematice în incinta mănăstirii câmpulungene. La 18 septembrie 1876, el trimite o petiție Ministerului Instrucțiunii, relatând că „în locul monastirii se află un subteran care, după spusa unora, ar conține multe lucruri prețioase și de unde aş dori să le extrag; de aceea vă rog... de a ordona superiorului spre a mă lăsa să efectuez săpăturile mele în acest local”.¹⁶⁴ Ministerul trimite adrese către superiorul mănăstirii și către petiționar, aprobând săpăturile.¹⁶⁵

Lărgirea „casei egumenești”, în 1636-1640, refolosește o pivniță anterioară căreia i se adaugă un beci în formă de L – după cum vom vedea¹⁶⁶ – pentru a mări suprafața parterului înalt. Datarea acestui beci este aceeași cu cea a actualei construcții, adică anul 1636. Faptul că ferestrele pivniței indică un nivel de călcare mult superior celui constatat de V. Drăghiceanu la biserica din secolul al XIV-lea (acesta din urmă la 2 m adâncime față de actualul nivel) ne permite să deducem că pivnița de care ne ocupăm a aparținut probabil secolului al XVI-lea.¹⁶⁷ O importantă contribuție la datarea acestei pivnițe va fi stabilirea raportului stratigrafic între nivelul ei de călcare, cel de lângă ferestre și pavimentul găsit la sudul ei.

Acest paviment, descoperit la un ulterior sondaj arheologic la o adâncime de 2,10-2,20 m deasupra unui strat de cărbuni care acoperă pământul viu, a fost, în mod legitim, asociat cu cel al bisericii din secolul al XIV-lea.¹⁶⁸ Așadar, aici se afla o clădire contemporană cu prima biserică, pe care autorul săpăturilor o consideră ca aparținând palatului domnesc (și despre care bănuiește că se prelungea și sub pivnița actualei „case egumenești”). Desigur, continuarea investigațiilor arheologice, care se impune, va aduce lumină în această interesantă problemă a localizării casei domnești. O analogie cu incinta domnească din Argeș ne-ar lăsa să credem mai degrabă că la vest de biserică, pe terenul actualei bolnițe, s-a ridicat curtea voievodală a lui Nicolae Alexandru.

Deasupra pavimentului „casei egumenești” s-au găsit dărâmăturile construcției respective și, într-un strat superior, morminte, cel mai vechi datat după monedă 1506-1526, iar cel mai recent cu o monedă aparținând unei emisiuni din 1573¹⁶⁹. Prin urmare, construcția din secolul al XIV-lea a fost dărâmată câteva decenii înainte de începutul secolului al XVI-lea, când au fost săpate morminte într-o incintă al cărei aspect era altul decât cel original.

e. Istoricul bisericii din secolul al XIV-lea

Construită probabil în jurul anului 1345, când Nicolae Alexandru, voievod asociat, a rezidat în Câmpulungul în care doamna Clara va ajuta la înălțarea mănăstirii catolice Sf. Elisabeta (de unde provine un calendar în care s-a găsit consemnată moartea voievodului la 16 noiembrie 1364), biserica ortodoxă din secolul al XIV-lea prezenta, probabil, pe lângă elementele bazilicale și unele gotice. Suntem siguri că biserica ființa în 1351/52, când voievodul îi hotărăște, printr-un hrisov și un pomelnic zugrăvit, o serie de danii, printre care și cunoscuta moșie Bădești, și bănuim că tatăl său Basarab, mort în Câmpulung, dar rezidând în Argeș – după cum deducem din cunoscutul grafit de la Argeș – a fost înhumat în ctitoria fiului său. Probabil că și biserica a fost zugrăvită tot în aceeași vreme, o dată cu urcarea pe tron a lui Nicolae Alexandru. Daniile pot fi puse în legătură și cu stabilirea voievodului Nicolae Alexandru în Argeș, în scaunul tatălui său, căruia îi va continua opera politică și culturală. Acest fapt se oglindește în finisarea și târnosirea bisericii Sf. Nicolae

Domnesc, căruia el nu ajunge să îi înceapă zugrăveala. Dacă la moartea lui Basarab din 1351/52 (mai probabil mai-septembrie 1352 în plină campanie de lucru, așa cum arată cloțul de cărămidă cules de pe jos și tencuiala care se întinde peste zidăria proaspătă, neacoperită de frescă) biserica era doar construită în roșu, înseamnă că până la moartea sa, survenită 12 ani mai târziu, el nu a avut vreme să desăvârșească un monument de o astfel de amploare. Prezența chipului său în pronaos, ca și a patronului său, căruia biserica îi este închinată, este semnificativă și vădește că el este cel care a sfințit biserica, hărăzind-o Mitropoliei, care i-a ridicat un zid pentru a închide arcada dinspre naos a diaconiconului, și care a mobilat-o, neapucând să o vadă zugrăvită.

Oricum, este interesant de remarcat că popasul câmpulungean al lui Nicolae Alexandru poate fi asociat cu puternice legături cu Vaticanul. În 1343, el vine în calitate de „principe sau baron foarte puternic” (coroană baronială poartă și Mihail la Cozia, Alexandru Nicolae fusese recunoscut urmaș al lui Basarab) să presteze omagiul, după ce „persistase mult timp în răscoală”.¹⁷⁰ Doi ani mai târziu, în 1345, papa se adresează regelui Ludovic, reginei-mame Elisabeta (a cărei patroană Sfânta Elisabeta, va fi hotărâtă și pentru mănăstirea catolică din Câmpulung, apărută în această epocă), episcopului de Oradea și „nobililor bărbați Alexandru al lui Basarab”¹⁷¹ („Bassarati”) etc., arătând că mai mulți români au primit credința catolică. Este evident că, în această epocă în care este prezentat favorabil catolicismul, Nicolae Alexandru contribuie la înălțarea mănăstirii catolice, dar și la a celei ortodoxe, a curții situate la mică distanță, pentru ca atât voievodul, cât și soția sa să aibă fiecare locașul de rugăciune.

Documentul din 1345 ne permite să deducem atât calitatea de voievod asociat a lui Nicolae Alexandru, cât și legăturile sale cu catolicismul (de care, evident, soția sa, catolica Clara nu era străină) și explică stabilirea sa în Câmpulung (al doilea oraș al țării, cum va fi mai târziu, în vremea lui Mircea cel Bătrân, Târgoviștea).

Incinta din care făcea parte și biserica a fost supusă unor încercări, câteva decenii înainte de începutul secolului al XVI-lea, cum am arătat mai sus, care au dus la dărâmarea edificiului de la sudul actualei „case egumenești”. Judecând după trecutul altor vechi monumente din Câmpulung și după puținele știri din secolul al XV-lea în legătură cu acest oraș, bănuim că invazia turcească din 1427, din timpul domniei lui Dan II și care a distrus atât edificiile monastice ale „Cloașterului”, cât și altarul bisericii Sf. Iacob, va fi păgubit și incinta bisericii ortodoxe. Poate cu acest prilej se va fi distrus și casa domnească, despre care redactorul *Cronicii despre Radu de la Afumați* (c.1525), deci un secol mai târziu, nu știe nimic.

Oricum, la începutul secolului al XVI-lea, biserica de care ne ocupăm se bucura de un prestigiu care dăinuia, desigur, din secolul anterior. Am semnalat prezența Craioveștilor (ramura Danciu Gogoase, fratele lui Barbu) la Cetățeni și, pe un plan mai larg, consolidarea politică pe care o inițiază Neagoe Basarab cu rudele sale în punctele „cheie” ale țării (moșia Stroiști de lângă Curtea de Argeș este dăruită de Neagoe lui Barbul ban după 1512).

Probabil că și mormintele de copii din nordul naosului bisericii din secolul al XIV-lea, unde s-au găsit podoabe pe care V. Drăghiceanu le raportează la unele piese din secolul al XVI-lea, să fi aparținut tot Craioveștilor. În lumina acestor prezențe din biserica câmpulungeană, ne putem pune întrebarea dacă Matei Basarab, care își începe pomelnicul tocmai cu Barbul ban (cel aparținând însă ramurii lui Pârvu, pe care îl înserează de asemenea în pomelnic) nu a rezidit biserica din Câmpulung și din imboldul unui prinos pentru strămoșii săi.

Oricum, în epoca lui Neagoe Basarab, care dăruiește un privilegiu „mișeilor” din satul vecin Mățău¹⁷², biserica cunoaște o nouă strălucire. Neagoe încredințează „popei Petru” „niște treburi ale sale” la Brașov, rugându-se de brașoveni să nu-l

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

supere. În vremea lui Vlad Înecatul (iunie 1530 – septembrie 1532), acest preot ființa, ceea ce înseamnă că „clirosul” bisericii se bucura de aceeași trecere din partea curții, dar odată cu urcarea pe tron a lui Vlad Vintilă de la Slatina (după 18 septembrie 1532), biserica este deposedată de importanta moșie Bădești. Am fi înclinați să credem că această sărăcire a determinat transformarea bisericii din locaș voievodal, de curte, într-unul al orășenilor. Dar lucrurile stau altfel. În 1530-1532, Vlad Înecatul intervine pentru „popa Petru” din „clirosul său”, iar cel mai timpuriu mormânt laic din incintă, datat cu monedă, este din 1506-1526. Un argument că palatul dispăruse cu mult înainte (în secolul al XV-lea) este că, încă din vremea în care biserica se bucura de atenția voievozilor țării, în incinta ei se îngropau mireni (bărbați, femei, copii). Prin urmare, pe la începutul secolului al XVI-lea, funcția de biserică a orașului a coexistat cu aceea de biserică de curte, al cărei palat dispăruse încă din secolul al XV-lea.

Anii 1525-1526 sunt foarte importanți pentru biserica câmpulungeană. Pe la c.1525, redactorul *Cronicii despre Radu de la Afumați* este informat sau, mai probabil, vede personal piatra de mormânt a comitelui Laurențiu din biserica Sf. Iacob cel Mare (din inscripția căreia va reține anul 1310, în loc de 1300). Faptul că biserica voievodală este atribuită întemeietorului țării, „Negru Vodă”, certifică, pe de o parte, vechimea ei (ea dăinuia sigur din secolul al XIV-lea), iar pe de alta, funcția sa de fostă biserică de curte.

După anul 1532, sfârșitul domniei lui Vlad Înecatul, biserica cunoaște o epocă destul de grea. Chiar în acest an, sau în cel următor, moșia Bădești îi este înstrăinată. O serie de morminte, găsite la actualul sondaj, vădesc că ea funcționează mai departe ca biserică orășenească. Nu ni s-au păstrat știri din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, epocă în care Câmpulungul cunoaște o frumoasă înflorire economică. La începutul secolului următor, în 1604, se îngroapă în pronaos „Dan logofăt, fiul jupanului Dragomir din Buzău”. Este posibil ca – dacă relatările lui D. Pappazoglu sunt exacte – invazia din primele trei luni ale anului 1611 a oștilor calvine ale lui Gabor Báthory, care trec prin Câmpulung să fi adus stricăciuni bisericii, distrugându-se și piatra de mormânt a lui Basarab. Din pisania așezată de către Matei Basarab aflăm că biserica din secolul al XIV-lea s-a dărâmat în ziua de Sf. Ilie (20 iulie) 1628 în timpul domniei lui Alexandru Iliș „și nici o fireseală nu s-au făcut”. Locașul viețuise neîntrerupt mai mult de 275 de ani.

2. MÂNĂSTIREA VOIEVODULUI MATEI BASARAB

a. Biserica

În pisaniile încastrate în biserica sa, Matei Basarab arată că „s-au început a se zidi această sfântă biserică de în fața temeliei, în luna iunie 22 zile... 7143 (1635) și s-au săvârșit în luna lui august 20 zile... 7144” (1636)¹⁷³.

Este vorba, desigur, numai de zidirea bisericii, deoarece lucrările de finisare, de mobilare, de înzestrare cu inventarul liturgic au mai durat doi ani. Într-adevăr, în hrisovul din 10 aprilie 1647 Matei Basarab scrie că a început biserica „în cursul anilor 7143” (1635) și că a sfârșit-o în „7146”¹⁷⁴ (1638). De asemenea, în documentul din 28 iulie 1650, el afirmă că a pus egumen „pe Melhie dentâi, denceputul mănăstirii sunt de atunci până acum 12 ani”¹⁷⁵, deci din 1638. Un termen „ante quem” al târnosirii bisericii ni-l oferă hrisovul de la 7 august 7147 (1639), al „bătrânilor orășani” din Câmpulung, unde se arată că „pe Gheorghe Județu, l-au iertat acel pământ și Domnul nostru Matei voievod, când a târnosit sfântul mănăstire și am fost și noi de față acoloa când au zis (Matei Basarab – *n.n.*) să aibă bună pace,

PAVEL CHIHAI A

de către mănăstire și de către toți călugării câți vor fi vor locui la sfânta mănăstire¹⁷⁶. Prin urmare, târnosirea avusese loc la 15 august 1638, când voievodul însuși participase la ceremonie. El dăruiește în acest an și sigiliul mănăstirii care prezintă legenda „Sîia peceată hrami vera monastiru Dolgopolskia 7146“ (1638)¹⁷⁷.

N. Iorga pune în lumină faptul că de-abia întors cu firman de la Poartă în 1633, Matei Basarab „începe clădirile de biserici în 1635, prin restaurarea celei de la Câmpulung. Ispravnicul (bisericii din Câmpulung – *n.n.*) clucerul Socol din Câmpulung, este trimis în misiune la Rácoczi în 1636“, deci după terminarea zidirii bisericii, dar, ulterior, revine la acest monument, unde „în 1637 și chiar 1639 îl mai găsim ispravnic după lucrul sfintei biserici... Abia în 1640 Socol, înaintat postelnic, capătă de la domnul său alte sarcini.“¹⁷⁸

Deși târnosirea bisericii are loc în 1638, totuși lucrările nu iau sfârșit. Dacă prezența lui Socol în 1637 poate fi pusă în legătură cu lucrări de finisare în biserică, aceea din 1639, doi ani mai târziu, poate fi explicată prin incendiul din acest an, care a deteriorat, foarte probabil, clădiri importante din interiorul incintei. Într-un act de danie din 1 septembrie 1640 al jupânesei Elina „a răposatului Pară paharnicul“, mort după 15 ianuarie 1639¹⁷⁹, se precizează : „Și încă am făcut și alt zapis la sfânta mănăstire... iar pe vreme ce au ars sfânta mănăstire cu foc, ars-au și zapisul meu... și l-am înnoit...“¹⁸⁰ Așadar, incendiul a avut loc între 15 ianuarie 1639 și 1 septembrie 1640, foarte probabil prin august 1640¹⁸¹. Se cuvine să mai amintim faptul că inventarul liturgic al bisericii este completat chiar după încheierea lucrărilor și plecarea lui Socol din Câmpulung din 1640. Chivotul bisericii cu inscripția „Io Matei Voievod cu soția noastră Elena Doamna, hramului zidit de noi Adormirea Precistei maicii noastre de la Câmpulung în luna lui Decemvrie 22 zile, anul 7150“¹⁸² (1641), precum și potirul pentru împărtășanie dăruit cam în aceeași vreme (între 1 septembrie 1641 și 31 august 1642)¹⁸³, deci la mai bine de trei ani de la târnosirea bisericii, sunt danii a căror apariție târzie poate fi explicată și prin conflictul lui Matei Basarab cu Vasile Lupu, care încearcă, în 1639 și 1640, să înscăuneze pe fiul său Ioan ca domn al Munteniei (până ce acesta din urmă moare la Constantinopol, la începutul lui noiembrie 1640)¹⁸⁴.

Pentru stabilirea aspectului bisericii înălțate din temelie în 1635 -1636 și înfrumusețată până în 1638, trebuie să ne punem întrebarea dacă locașul dărâmat în 1826 este cel înălțat de Matei Basarab sau un altul mai nou.

În cele trei catagrafii întocmite înainte de 1826, se menționează că atât în altar, cât și în naos și pronaos zugrăveala era veche, ștearsă, iar pe alocuri căzută jos¹⁸⁵. Prezența voievodului Matei Basarab, a doamnei Elina și a egumenului Melchisedec printre tablourile votive preluate de actuala biserică¹⁸⁶ din cea interioară ne încredințează că biserica zugrăvită de aceștia a dăinuit până la 1826.

Un catastif din 1802¹⁸⁷, precum și catagrafiile din 1809 și 1810 ne informează că acoperișul bisericii era lucrat din șindrila¹⁸⁸. Dar aceeași catagrafie din 1810 ne destăinuie că „biserica cea mare [este] învelită cu plumb peste tot“¹⁸⁹, deasupra căruia era desigur așezată șindrila.

Din relatarea lui P. D. Bakšić din 1648, în care se descrie incendiul mănăstirii din 1647, aflăm că biserica lui Matei Basarab era învelită cu plumb¹⁹⁰. Știm, de asemenea, că, începând cu sfârșitul secolului al XVII-lea, bisericile ne apar învelite cu materiale mai puțin costisitoare. Putem deci afirma – având în vedere că nici un document sau mențiune nu ne relatează despre o reconstrucție a monumentului în această etapă – că biserica dărâmată în 1826 era aceea ridicată, acoperită și zugrăvită de meșterii lui Matei Basarab.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Știrile mai importante despre această biserică dispărută și care pot fi confruntate între ele pot fi găsite în catagrafiile din 1809, 1810 și 1823, precum și în unele rapoarte legate de reconstrucția din 1826-1832, privitoare la starea bisericii care urma a fi dăruită.

Releveul publicat de N. Ghica-Budești ne încredințează că biserica lui Matei Basarab a prezentat numai altarul, naosul și pronaosul. Exonartexul pe care îl constatăm în relevu reprezintă în realitate partea vestică a bisericii actuale și îi aparține exclusiv, după cum putem să ne dăm seama după lățimea mai redusă a acestor substrucții.

În mod cu totul neașteptat, catagrafia din 1809 ne informează că „o perdea de cit alb“ se găsea „în tinda din mijloc“ și că „o perdea de postav roș“ era așezată „în tinda dintâi“¹⁹¹, apoi că una dintre turla se afla pe „tinda cea de afară“.¹⁹² De asemenea, catagrafia din 1810 enumeră „patru icoane vechi în tinda bisericii“, apoi „două icoane vechi în tinda cea mare“¹⁹³.

Biserica lui Matei Basarab nu prezenta încă exonartex, cum ne încredințăm considerând relevul din N. Ghica-Budești și montanții de la două portaluri din vremea acestui voievod, cum vom vedea. Totodată, un document din 16 iulie 1666 ne permite să deducem că la data aceea biserica nu avea decât pronaos, o singură „tindă“. La 16 iulie 1666 Despa Vistihereasa dă pomană mănăstirii trei locuri de pământ „ca să-i fie de pomană“ fiului ei Manta „care-i zac oasele în sfânta mănăstire ce serie mai sus (Cîmpulung — *n.n.*) în tinda bisericii“¹⁹⁴.

Am putea bănui că exonartexul a fost adăugat într-o fază de construcție mai târzie decât aceea a lui Matei Basarab, dar o însemnare că pisania încastrată de Matei Basarab se afla tot pe fațada bisericii, deasupra ușii de intrare¹⁹⁵, ne încredințează că nu exista o altă încăpere la vestul naosului (în acest din urmă caz, pisania ar fi rămas în interiorul bisericii).

De altfel, un adaos la pavamentul de piatră existent ar fi pus probleme deosebite și ar fi comportat un volum de lucru care nu ar fi trecut neobservat în pomelnicele și scrierile din mănăstire.

Explicația celor două încăperi de la vestul naosului este foarte simplă. Egumenul Dositei (1763-1810) construiește înainte de 1795 un catecumen¹⁹⁶ (cafas) pentru ca boieroaicele să nu asculte slujba în tindă cu femeile de rând. Bisericele din orașe au adoptat această încăpere cu gratii de lemn înspre altar (pentru ca femeile să urmărească slujba, dar să nu poată fi văzute) în jurul anului 1800¹⁹⁷, dar un cafas cu aceeași funcție găsim la biserica curții Domnești din Târgoviște, aparținând fazei de construcție a lui Matei Basarab¹⁹⁸.

În biserica lui Matei Basarab din Cîmpulung a fost realizat ridicându-se un zid subțire, catecumenul, în fața stâlpilor vestici ai naosului împărțindu-se această încăpere în două: o tindă îngustă, însumând fostele trei travee vestice ale naosului, apoi restul naosului, până la iconostasul lipit de latura vestică a stâlpilor răsăriteni.

Tinda, la rândul ei, prezenta și un nivel superior, catecumenul sau cafasul propriu-zis, podiț și cu zăbrele zugrăvite înspre altar¹⁹⁹. Cum vom vedea mai departe, scara care urca la catecumen se afla situată în partea nordică a acestei tinde.

Așadar, cu această nouă încăpere, care prezenta în partea superioară catecumenul, biserica va avea două tinde care vor fi consemnate în catagrafiile. Iată de ce catagrafia din 1809 vorbește de „tinda din mijloc“ a catecumenului și „tinda dintâi“ (propriu-zisă) numită și „tinda cea de afară“, iar catagrafia din 1810 de „tinda cea mare“ (a pronaosului), contrastând cu aceea mai îngustă a catecumenului. Înțelegem de ce catagrafia din 1810 consemnează „10 icoane mari însă șase jos și două la catehumeni și două în tindă“²⁰⁰: cele de „jos“ se aflau în naosul propriu-zis, iar cele două

de la catehumeni, sus unde acesta era situat.

Ne explicăm, de asemenea, de ce mitropolitul Neofit vorbește în 1745 despre o singură ușă în interiorul bisericii („Pisania care este scrisă în piatra cea din biserică de de-asupra ușii”)²⁰¹ și de ce, după ce zidul care susține catecumenul este ridicat în dreptul celor doi stâlpi vestici ai naosului, însemnarea din 1813 din pomelnic menționează „Pisania care scrie în piatra cea din biserică, ce iaste deasupra ușii celi mari”²⁰².

Portalul original, de la Matei Basarab, care ni s-a păstrat era, desigur, mai mare decât ușa practică în noul zid care realiza o a doua tindă și susținea catecumenul.

În sfârșit, trebuie să amintim și de mențiunea catagrafiei din 1809 despre „turla pa dinlăuntru crăpată de jur împrejur și proptită cu patru stâlpi de lemn pă lângă stâlpul de zid din strana mică”²⁰³. Noi știm că „strană” este locul destinat pentru cântăreți, așezat pe ambele laturi ale naosului, înspre est. Prin extensie au fost denumite astfel absidele laterale în care se grupau cântăreții. Astfel, în pisania bisericii Domnestei din Câmpulung din 1721 aflăm că „s-a zidit biserică mai mare, cu strane”²⁰⁴. Dar „strane” nu se numeau numai absidele, ci și orice spațiu determinat de trei laturi drepte, care aducea cu o absidă. De pildă, în prima redactare a *Letopiseșului cantacuzinesc*, aceea din 1665/70²⁰⁵, găsim știrea că pe Matei Basarab „l-au îngropat în Târgoviște în beserica domnească în strana de-a stânga în tindă”²⁰⁶.

În biserică „Negru Vodă” din Câmpulung „strana mare” era, desigur, aceea din naos, traveea cuprinsă între stâlpii mijlociu și estic, precum și zidul sudic al bisericii, iar „strana mică” în tinda realizată mai târziu. De altfel și etimologic „strană” descinde din slavul „strana” care înseamnă „latură”²⁰⁷.

Prin urmare, informațiile care ni s-au păstrat despre biserică lui Matei Basarab ne permit să deducem că ea prezenta în plan naosul și pronaosul pe care ni le arată releveul publicat de N. Ghica-Budești²⁰⁸.

Dar, din fericire, timpul ne-a cruțat și dovezi materiale ale celor două încăperi. Biserica lui Matei Basarab a avut numai două ancadrame de uși și nu trei, ceea ce vedește că, în afară de altar, ea nu prezenta decât naosul și pronaosul. Trei dintre montanții acestor ancadrame (doi cu ornamente de „împletituri”, iar unul cu „vrejuri”) pot fi văzuți și astăzi la ușa dinspre sud a altarului. Al patrulea montanț, împodobit tot cu vrejuri, a fost reutilizat ca prag la actuala intrare în biserică. Ancadramentul actualui uși de intrare în biserică, încoronat de pisania fazei de construcție 1826-1832, a fost lucrat o dată cu pisania (deci 1826-1832) și prezintă ca motiv ornamental un cerc în care sunt înserise patru sepale (asemănător celui de pe piatra de mormânt a voievodului Nicolae Alexandru). Montanții ancadramentului din 1826-1832 ne înfățișează un chenar ornamental înalt de 1,72 m și lat de 0,09 m, în vreme ce chenarul ornamental de la montanții din vremea lui Matei Basarab măsoară 1,25 m înălțime și 0,12 m lățime (Fig. 5-4).

Cele două ancadrame de uși din vremea lui Matei Basarab prezentau în partea superioară câte o pisanie: una era pusă deasupra ușii de intrare în biserică, cealaltă deasupra ușii dinspre pronaos și naos. În prezent ambele pisani se află încastate pe fațada vestică a bisericii, în dreapta și stânga intrării.

Desigur că în biserică lui Matei Basarab, la exterior, a fost așezată pisania care începe cu cuvintele „În zilele ducelui creștin”..., iar în interior, deasupra ușii dintre pronaos și naos, pisania care invocă la început Sfânta Treime: „În numele Tatălui și al Fiului și al Duhului Sfânt. Amin”. Aceasta din urmă repetă conținutul primei, prezentând și pasajul cu iertarea de vamă a orașului Câmpulung.

Deoarece pisania care se află în prezent la nord (și care conține pasajul cu iertarea de vamă) are un ornament asemănător (vrejuri) cu montanțul care servește de

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

prag inferior la ușa bisericii și de cel dispus ca prag superior la ușa altarului, deducem că aceste trei piese formau ancadramentul ușii dintre pronaos și naos. Cei doi montanți cu „împletituri” de la ușa altarului și pisană dispusă în prezent la sudul intrării formau ancadramentul ușii de intrare în biserica lui Matei Basarab.

Așadar, montanții de la intrarea în biserica lui Matei Basarab au fost reutilizați în locașul actual pentru a îndeplini aceeași funcție (de astă dată la ușa mică a altarului), iar cei ai ancadramentului dintre pronaos și naos, ca simple praguri. Această reconstruire a dispoziției celor două ancadrame și a celor două pisanii din biserica lui Matei Basarab a fost posibilă datorită și unor știri care ni s-au păstrat în legătură cu ele. Astfel, în scutirea pe care o dă orășenilor la 27 iunie 1672, voievodul Grigore Ghica arată că „această milă este scrisă și în pisană pietrii, care iaste d-asupra ușii mănăstirii, ca să aibă pace de toate cum se însemnează mai sus”²⁰⁹. Această scutire este consemnată și pe piatra jurământului sculptată la 25 decembrie 1674, unde găsim de asemenea scris că scutirea de vamă a orășenilor este consemnată în „cărțile cele bătrâne și în pisană sfintei mănăstiri, care iaste pusă deasupra ușii besearicii, întărită de răposatul Matei voievod cu mare blestem”²¹⁰.

Evident, nu găsim precizarea locului unde se afla pisană respectivă, ci numai amănuntul că fusese încastrată în biserica lui Matei Basarab. Mult mai explicite sunt informațiile pe care ni le aduce mitropolitul Neofit, care în 1746 vorbește de „Pisanie, care scrie în piatra deasupra ușei monastirei Dolgopol” (se reproduce pisană care începe cu cuvintele „În zilele ducelui creștin”...) arătând apoi că „Există și altă inscripțiune acolo de la prea fericitul Negru Voievod, unde zice că vama acestui oraș trebuie iertată... Pisană care este scrisă în piatra cea din biserică de deasupra ușii: «În numele Tatălui...»”²¹¹. Așadar, prima pisanie se afla în exterior, iar cea de a doua (cu scutirile pentru orășeni) în interiorul bisericii.

În sfârșit, aceeași dispoziție a pisanilor o deducem și dintr-o reproducere a conținutului lor, în *Pomelnicul* din 1758/61 care se află la Biblioteca Academiei. Într-un adaos de la începutul secolului al XIX-lea.

La fila 48 a acestui pomelnic este transcrisă „Pisană care scrie în piatra cea din afară, ce iaste deasupra ușilor sfintei mănăstiri Dolgopol” (care începe cu cuvintele „În zilele ducelui creștin”...), iar la fila 49: „Pisană care scrie în piatra cea din biserică, ce iaste deasupra ușii celi mari: din lăuntru sfintei mănăstiri ot Dolgopol”²¹² cu privilegiile acordate orășenilor.

Precizarea dispoziției portalurilor și pisanilor ne este necesară pentru a demonstra că biserica lui Matei Basarab a avut substructiile pe care ni le prezintă releveul lui V. Drăghiceanu.

Prezența privilegiilor orășenilor în pisană din biserică, însoțite de amenințarea cu afurisenia pentru cei care nu le-ar respecta,²¹³ ne pune în lumină latura mistică a hrisoavelor, vorbindu-ne, totodată, despre vechile drepturi ale câmpulungenilor, pe care ei au reușit să le păstreze, obligând pe voievod să le consemneze în propria biserică, spre deosebire de argeșeni, care au pierdut partida în disputa cu puternica mănăstire a lui Neagoe Basarab.

Despre cele două travee laterale ale altarului nu ni s-a păstrat nici o știre, poate pentru că, din cauza îngustimii și a formei lor ciudate, ele nu au putut fi folosite, în secolul al XVII-lea, de proscomidie și diaconicon (ceea ce nu exclude faptul că în secolul al XIV-lea ele să fi îndeplinit această funcție). Proscomidia „așezată în zid părăspede de piatră, cu un picioruș dinainte”²¹⁴ era practică, desigur, în porțiunea de zid longitudinală nordică, care despărțea altarul propriu-zis de traveea nordică. Naosul bisericii lui Matei Basarab prezenta cei patru stâlpi ale căror temelii se văd în releveul V. Drăghiceanu. Cei doi stâlpi estici erau mascați de tâmpla de pe zid

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

prag inferior la ușa bisericii și de cel dispus ca prag superior la ușa altarului, deducem că aceste trei piese formau ancadramentul ușii dintre pronaos și naos. Cei doi montanți cu „împletituri“ de la ușa altarului și pisania dispusă în prezent la sudul intrării formau ancadramentul ușii de intrare în biserica lui Matei Basarab.

Așadar, montanții de la intrarea în biserica lui Matei Basarab au fost reutilizați în locul actual pentru a îndeplini aceeași funcție (de astă dată la ușa mică a altarului), iar cei ai ancadramentului dintre pronaos și naos, ca simple praguri. Această reconstruire a dispoziției celor două ancadrame și a celor două pisanii din biserica lui Matei Basarab a fost posibilă datorită și unor știri care ni s-au păstrat în legătură cu ele. Astfel, în scutirea pe care o dă orășenilor la 27 iunie 1672, voievodul Grigore Ghica arată că „această milă este scrisă și în pisania pietrii, care iaste d-asupra ușii mănăstirii, ca să aibă pace de toate cum se însemnează mai sus“²⁰⁹. Această scutire este consemnată și pe piatra jurământului sculptată la 25 decembrie 1674, unde găsim de asemenea scris că scutirea de vamă a orășenilor este consemnată în „cărțile cele bătrâne și în pisania sfintei mănăstiri, care iaste pusă deasupra ușii besearicii, întărită de răposatul Matei voevod cu mare blestem“²¹⁰.

Evident, nu găsim precizarea locului unde se afla pisania respectivă, ci numai amănuntul că fusese încastrată în biserica lui Matei Basarab. Mult mai explicite sunt informațiile pe care ni le aduce mitropolitul Neofit, care în 1746 vorbește de „Pisanie, care scrie în piatra deasupra ușei monastirei Dolgopol“ (se reproduce pisania care începe cu cuvintele „În zilele ducelui creștin“...) arătând apoi că „Există și altă inscripțiune acolo de la prea fericitul Negru Voievod, unde zice că vama acestui oraș trebuie iertată... Pisania care este scrisă în piatra cea din biserică de deasupra ușii: «În numele Tatălui...»“²¹¹. Așadar, prima pisanie se afla în exterior, iar cea de a doua (cu scutirile pentru orășeni) în interiorul bisericii.

În sfârșit, aceeași dispoziție a pisaniiilor o deducem și dintr-o reproducere a conținutului lor, în *Pomelnicul* din 1758/61 care se află la Biblioteca Academiei. Într-un adaos de la începutul secolului al XIX-lea.

La fila 48 a acestui pomelnic este transcrisă „Pisania care scrie în piatra cea din afară, ce iaste deasupra ușilor sfintei mănăstiri Dolgopol“ (care începe cu cuvintele „În zilele ducelui creștin“...), iar la fila 49: „Pisania care scrie în piatra cea din biserică, ce iaste deasupra ușii celi mari: din lăuntrul sfintei mănăstiri ot Dolgopol“²¹² cu privilegiile acordate orășenilor.

Precizarea dispoziției portalurilor și pisaniiilor ne este necesară pentru a demonstra că biserica lui Matei Basarab a avut substructiile pe care ni le prezintă releveul lui V. Drăghiceanu.

Prezența privilegiilor orășenilor în pisania din biserică, însoțite de amenințarea cu afurisenia pentru cei care nu le-ar respecta,²¹³ ne pune în lumină latura mistică a hrisoavelor, vorbindu-ne, totodată, despre vechile drepturi ale câmpulungenilor, pe care ei au reușit să le păstreze, obligând pe voievod să le consemneze în propria-i biserică, spre deosebire de argeșeni, care au pierdut partida în disputa cu puternica mănăstire a lui Neagoe Basarab.

Despre cele două travee laterale ale altarului nu ni s-a păstrat nici o știre, poate pentru că, din cauza îngustimii și a formei lor ciudate, ele nu au putut fi folosite, în secolul al XVII-lea, de proscomidie și diaconicon (ceea ce nu exclude faptul că în secolul al XIV-lea ele să fi îndeplinit această funcție). Proscomidia „așezată în zid pălespede de piatră, cu un picioruș dinainte“²¹⁴ era practică, desigur, în porțiunea de zid longitudinală nordică, care despărțea altarul propriu-zis de traveea nordică. Naosul bisericii lui Matei Basarab prezenta cei patru stâlpi ale căror temelii se văd în releveul V. Drăghiceanu. Cei doi stâlpi estici erau mascăți de tâmpla de pe zid

ridicată pe la 1745,²¹⁵ iar cei vestici parțial acoperiți de zidul catecumenului egumenului Dionisie. Peste cei patru stâlpi din naos se înălța, sprijinindu-se pe patru arcuri, o turlă de zid cu un diametru destul de mare (care prezenta 12 ferestre), terminată cu o cruce de fier masiv.

Deasupra traveelor laterale ale părții de vest a bisericii meșterii lui Matei Basarab au ridicat două turle oarbe, respectând traseul nefavorabil al vechilor substructii, iar deasupra pronaosului o a patra turlă, tot oarbă, desigur mai mică decât turla „Pantocrator“, dar mai mare decât cele de pe altar.²¹⁶

Turla de pe pronaos, sprijinindu-se, desigur, pe arcuri de console (deoarece releveul V. Drăghiceanu nu ne destăinuie temelii de pilaștri), a fost prevăzută de meșterii lui Matei Basarab, pentru „a îmbogăți și a da o dinamică specială edificiului“. Exemplele care ilustrează tipul de biserică din vremea lui Matei Basarab, cu o a doua turlă deasupra pronaosului, al cărei model este – cum arată Gr. Ionescu – biserica mănăstirii Tismana, Flămânda -Argeș, Sfinții Arhangheli din Târgoviște, Sf. Ion din Râmnicu Sărat,²¹⁷ pot fi completate cu prima biserică înălțată de Matei Basarab care se încadrează în acest model, aceea care face obiectul studiului de față. Este firesc ca această turlă oarbă (putând fi mai bine sprijinită pe pronaosul dreptunghiular decât o turlă cu deschideri) să fi necesitat corespondențe în partea estică a bisericii pentru a echilibra jocul volumelor, care altminteri ar fi atras atenția către vestul edificiului. Așa s-a ajuns la zidirea celor două mici turle oarbe pe traveele laterale ale altarului, soluționându-se problemele de armonie ale construcției, dar neținându-se seama de traseul zidurilor pe care se înălțau aceste turle, plănuite în legătură cu biserica din secolul al XIV-lea. Trebuie să subliniem faptul că și la actuala biserică, înălțată între 1826-1832, s-a menținut principiul unei turle „desfundate“ încadrate de turle oarbe. De data aceasta însă nu s-a mai ridicat pe altar decât o singură turlă, pe traveea din mijloc.

S-ar putea obiecta că cele trei turle oarbe, din estul bisericii lui Matei Basarab și de pe pronaosul ei, au fost adăugate într-o fază mai târzie de construcție, de pildă, aceea, brâncovenească. Dar aceste turle erau de zid, ele purtau în vârf cruci grele de fier legate de lanțuri desigur ancorate cu baze de piatră de calota de zid a turlelor. În anul 1802 pentru „dresul crucilor i lanțurile după biserica mare“ se prevăd „58 oká fier“, în vreme ce pentru cele „două cruci cu lanțurile lor la biserica bolniții de afară“ se pregătesc „35 oká fier“²¹⁸. Aceasta ne încredințează că crucile de fier aveau o oarecare vechime și că ele se aflau deasupra celor patru turle ale bisericii mari.

Încă din 1653, Paul de Alep scria că „Biserica se înalță măreț pe patru stâlpi frumoși“, lăsându-ne să înțelegem că în continuarea stâlpilor era o turlă. [Aceeasi remarcă și la biserica Sf. Dumitru din Craiova – despre care știm că avea turlă pe naos – pe care secretarul patriarhului Macarie o compară „întocmai cu biserica curții (Domnești din Târgoviște – *n.n.*) fiind ridicată pe patru stâlpi înalți“...]²¹⁹

Din inscripția „pe o mușama“ care reprezintă biserica actuală, aflăm despre locașul anterior că „au stătut... până la leat 1819, când atunci într-una din zile, sâmbăta, la 8 ceasuri, au căzut o bucată mare de boltă, fiind biserica foarte slabă de multe cutremure și acoperământul de multe ploi; care din porunca stăpânirii s-au închis“²²⁰. Într-adevăr, catagrafia din 1823 consemnează că „turla pe dinlăuntru, cea din mijloc (are – *n.n.*) boltă căzută“...²²¹ În pomelnicul noii biserici, alcătuit în 1831 (după altul mai vechi), găsim informația că cei patru stâlpi mari din biserică au fost consolidați „ca să nu cadă boltă cea mare care era rezemată peste acești patru stâlpi“. Adaogă apoi că, după fisurarea unui stâlp, „într-una din zile din multe ploi au căzut o bucată de boltă din boltă cea mare“.²²²

Cum am arătat, înscrierea unei turle pe arcuri sprijinite de patru stâlpi dispuși în dreptunghi (cu laturile de 2,35 și 3,60 m) a dus foarte probabil la fisurarea stâlpului sud-vestic, apoi la dispariția întregii biserici.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Biserica lui Matei Basarab, al cărei aparciaj era realizat cu tăbliile de piatră ale locașului anterior, prezenta și „un brâu la mijloc de jur-împrejur, tot de piatră”.²²³ Din cele 13 ferestre consemnate de catagrafii la începutul secolului al XIX-lea una se afla în axul bisericii și două luminau micile încăperi care încadrau altarul propriu-zis.

Oricum, un montant al celor „13 ferestre mari cu stâlpii de piatră sadea, cu câte două mijloace de fier drept și cu câte cinci curmezișuri tot de fier” a fost reutilizat ca prag la intrarea bisericești bolniței. Profilul acestui montant de fereastră corespunde aidoma celui pe care îl prezintă montanții celor două portaluri din vremea lui Matei Basarab. Acest montant a fost, desigur, cel la care V. Drăghiceanu se referă atunci când arată că a găsit la Curtea de Argeș „cadre gotice la uși și la ferestre mult asemănătoare cu cele ale casei domnești din Câmpulung, găsite lângă biserica din curtea monastirii Câmpulungului, cu prilejul unor recente săpături”.²²⁴ Analogia era desigur nefundată, deoarece – deși aparent asemănătoare – fragmentul din Curtea de Argeș aparține începutului sec. al XVI-lea, iar cel din Câmpulung, mijlocului sec. al XVII-lea (Fig. 55).

În biserica lui Matei Basarab se mai afla „sfânta masă de piatră cu un scaun iarăși de piatră, precum și proscomidia așezată în zid pă lespede de piatră, cu un picioruș dinainte”. Biserica era „pardosită cu lespezi de piatră peste tot”.²²⁵ În anul 1712 i se adaogă la vest, în dreptul intrării „Amvon... în patru stâlpi de piatră, zugrăvit peste tot, cum și pă afară, cu coroanele lor sus și jos”,²²⁶ adică cu capitellurile lor, pe care le vom aminti când vom vorbi despre „casa domnească”.

b. Portretele ctitorilor

Despre chipurile din biserica voievodului Nicolae Alexandru²²⁷ nu ni s-a păstrat nici o știre, dar o serie de deducții ne-au permis să schițăm portretul acestui voievod, privindu-l prin desenul (după copia de la Argeș) al pictorului Gh. Tattarescu. Chipul voievodului Nicolae Alexandru din biserica sa din Câmpulung a fost transpus la 1369 în pronaosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc, zugrăvit de fiul său Vladislav I, fără mantie, îngenucheat la *Judecata supremă*. Prestigiul Câmpulungului reactualizat în 1525 de *Cronica despre Radu de la Afumați* duce la reprezentarea voievodului (Nicolae) Alexandru cel mai vechi ctitor de biserici al Țării Românești și în primul rând al Mitropoliei, în biserica lui Neagoe. De data aceasta el apărea cu mantie, imagine pe care o considerăm – după cum ne putem da seama din desenul lui G. Tattarescu – cu atât mai autentică cu cât nu se încheie cu o agrafă pe umărul drept ca aceea din portretul alăturat al lui Mircea cel Bătrân, ci în față, așa cum apare această piesă de costum la chipul lui Vladislav I de pe icoana de la mănăstirea Sf. Athanasie de la Muntele Athos.

Dar cum este firesc, voievodul Nicolae Alexandru nu apărea singur în tabloul votiv în biserica pe care el o înălțase, ci însoțit de fiul și moștenitorul său mai mare, Vladislav, așa cum deducem din relatarea lui Giacomo Luccari, care consideră pe Vlaicu fiu al lui „Negru Vodă”.²²⁸ Un alt voievod ilustru din acea vreme căsătorit cu o catolică, Mircea cel Bătrân, se va reprezenta la ctitoria sa Cozia, de asemenea cu fiul său mai mare Mihail.

Dar desigur că meșterii lui Matei Basarab care au dărânat în 1633 biserica (deteriorată de cutremurul din 1628), despre care voievodul menționează că „avea picturi foarte frumoase”,²²⁹ nu au cruțat frescele din interior. Așa se explică faptul că atunci când s-a pus problema tablourilor votive, s-a hotărât ca, în afară de chipurile voievodului Matei și al doamnei sale Elina, precum și al egumenului Melchisedec – a cărui contribuție la construirea mănăstirii este mai mare decât se crede – să se

reprezintă „Negru Vodă“ a cărui prezență devenise atotputernică în Câmpulungul primei jumătăți a secolului al XVII-lea, precum și voievodul „Nicolae Alexandru“, cel al cărui chip înfrumusețase biserica anterioară și care semnase importantul hrisov de dănie al moșiilor Bădești și Bogătești. Se știa că portretul lui „Radu Negru Vodă“ se află în biserica lui Neagoe. Zugravii l-au desenat și tot de acolo au reprodus și chipul lui Nicolae Alexandru despre care le vorbiseră preoții, dar neștiind că voievodul care deschidea seria de chipuri era „Alexandru“ (II Mircea) și nu Nicolae Alexandru, pe care se cuvenea să îl transpună în biserica Câmpulung, au copiat portretul lui Alexandru II Mircea. (Fig. 16, 17, 57).

Dar preoții arătau că în biserica anterioară ctitorul fusese reprezentat însoțit de moștenitorul său (Vladislav I). Atunci zugravii au înfățișat pe „Radu Negru“ alături de fiul său pe care tradiția Tismanei și a Coziei, probabil și cronica slavă a Țării Românești din secolul al XVI-lea, îl dădea drept Dan. Aceste deducții au fost posibile datorită atât unor descrieri ale portretelor din biserica lui Matei Basarab, cât și unor copii ale acestor portrete care ni s-au păstrat. Din nefericire, chipul lui „Dan“ nu a fost reprodus de nimeni, bănuim tocmai din cauza caracterului său convențional, zugravii neavând un model pentru acest chip. (Este posibil ca zugravii să fi copiat chipul lui Mihnea Turcitul aflat în biserica lui Neagoe alături de cel al tatălui său Alexandru II Mircea.)

Cea mai timpurie știre despre chipurile din biserica lui Matei Basarab ni s-a păstrat de la mitropolitul Neofit, care menționează în 1746 că „Aici în biserica este zugrăvit Negrul voevodu și fiul lui Dan voevodu și unu Nicolau a lui Alexandru voevodu pe mormântul căruia este și o inscripție... și Matei Voevodu și doamna lui Elina.“²³⁰

O altă știre, trei decenii mai târziu, din 1774, a banului Mihai Cantacuzino, se referă la „Dan vodă, fiul lui Radu-Vodă Negru“ care „E dovedit după mănăstirea Câmpulung, unde este zugrăvit. E numit fiu al lui Radu Vodă Negru, numai că în letopiseț este pus greșit la anul 1333, de unde se vede că fiul lui Radu Vodă nu poate să fie în acest an, adică o sută optsprezece ani după tatăl său“. Apoi, la „Niculae Vodă, fiul lui Alexandru Vodă“, cronica banului Cantacuzino arată că „În letopiseț nu este, iar la mănăstirea Câmpulung se vede zugrăvit ctitor, ținând biserica, de unde se vedește că sub domnia lui s-a înnoit biserica sau s-a ridicat din nou. Se găsesc și hrisoave ale sale, din care se vede că a domnit și după moarte s-a îngropat la mănăstirea Câmpulung și s-a scris piatra de mormânt, în anul 1366: îl arată ca Nicolae Vodă, fiul lui Alexandru Vodă, și se arată de Matei-Vodă, în hrisovul mănăstirii Câmpulung, că a fost domn“.²³¹

În versiunea fraților Tunusli²³², ca și în aceea a lui Anonymus Valachicus (preluat de Gh. Șincai)²³³, regăsim aceleași știri provenind din cronica banului Mihai Cantacuzino din 1774.

Descrierea costumului lui „Radu Negru Vodă“ este neconcludentă. Reținem însă că în biserica lui Matei Basarab existau două mari tablouri votive: într-unul „Radu Negru“ (având alături chipul lui „Dan“ care purta însemnarea „fiul al lui Radu Negru“, ceea ce ne încurajează presupunerea că acest portret a fost improvizat) și „Nicolae Alexandru“ ținând un chivot pe mâini, iar într-altul Matei Basarab și doamna Elina, ținând un al doilea chivot. Nici unul din cele două chivoturi nu reprezentau însă modelul bisericii lui Nicolae Alexandru sau Matei Basarab.

Din fericăire chipurile lui „Radu Negru“ și al lui „Nicolae Alexandru“ ni s-au păstrat în tabloul votiv de la schitul Cetățeni, zugrăvit la 1790-92, precum și într-unul dintre cele două tablouri votive, zugrăvite de Antim Ghermano la 1832 în biserica actuală.²³⁴ Desigur că meșterii lui Johann Freiwald au cruțat unele fresce de la

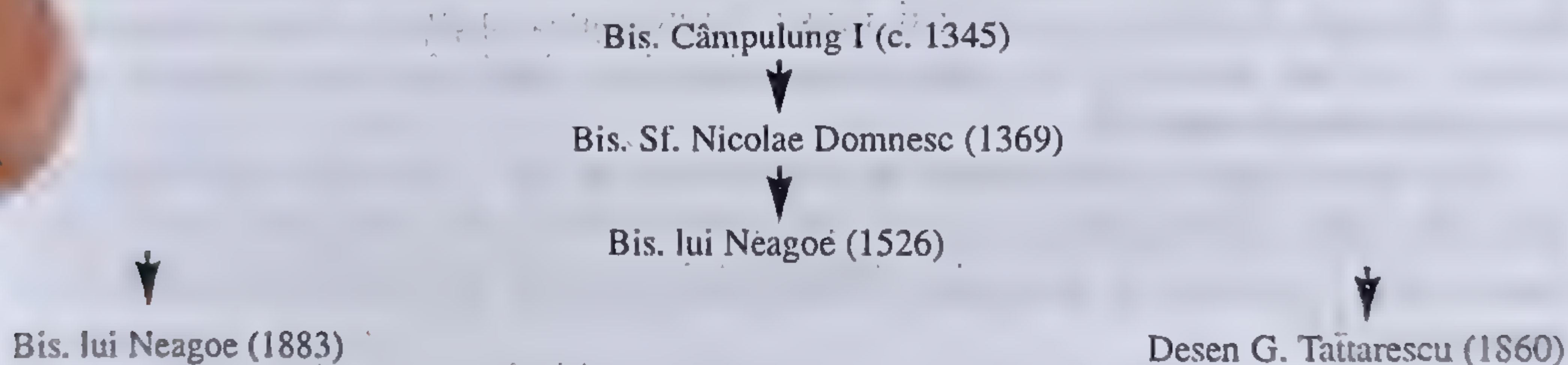
biserica pe care au dărâmat-o cu puțin înaintea edificării celei noi, așa încât Antim Ghermano a putut să copieze vechile tablouri votive. Imaginile lui „Radu Negru” și „Nicolae Alexandru” de la biserica „Negru Vodă” și schitul Cetățeni corespund, încât am putut reconstitui tabloul votiv din biserica dispărută a lui Matei Basarab (cu excepția chipului lui Dan voievod, cum am arătat), putând stabili și modelele din biserica lui Neagoe din Argeș ale celor două portrete. Într-o filiație, nu lipsită de interes, putem afirma în prezent că chipul lui Vladislav I (1369) transpus din biserica Sf. Nicolae Domnesc, în locașul de veci al lui Neagoe (la 1556), drept al lui „Negru Vodă” este preluat de meșterii bisericii din Câmpulung pe la 1637. De aici copiat la Cetățeni, în 1790/92 și în actuala biserică „Negru Vodă” în 1832. (Fig. 37-40).

Portretul voievodului Nicolae Alexandru zugrăvit în biserica sa din Câmpulung în deceniul al cincilea al secolului al XIV-lea, este preluat de zugravii fiului său Vladislav, la 1369, pentru biserica Domnească din Curtea de Argeș, apoi de cei ai lui Radu de la Afumați, pentru biserica lui Neagoe, la 1526. În aceeași biserică se zugrăvește, între 1568-1574, voievodul Alexandru II Mircea. Acest din urmă portret este considerat al lui Nicolae Alexandru și preluat de zugravii câmpulungeni în 1637, pentru biserica „Negru Vodă”, iar de aici la schitul de la Cetățeni și în locașul actual al mănăstirii din Câmpulung.

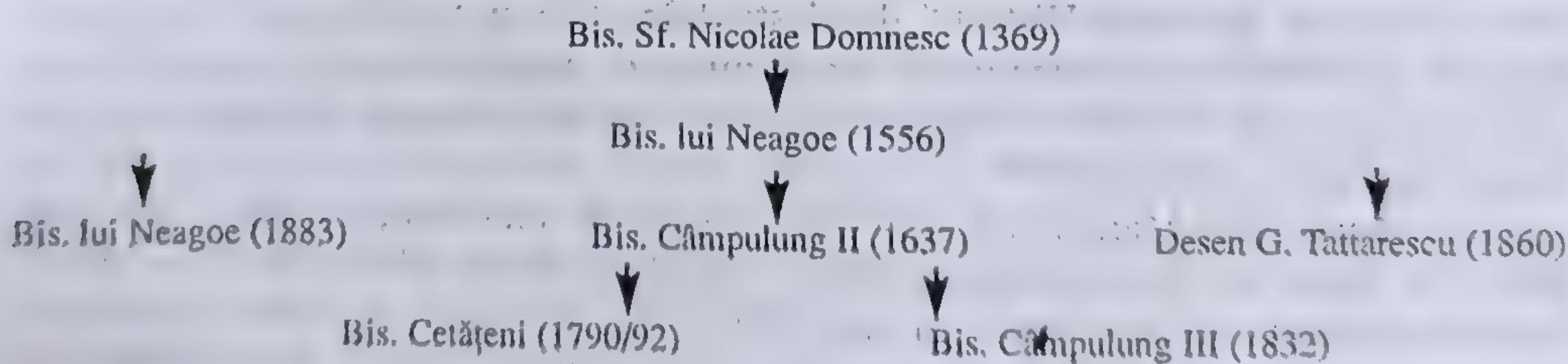
Aceste împrumuturi de chipuri voievodale ne arată că în evul mediu locuitorii din Argeș și din Câmpulung s-au privit reciproc aflându-se ca două vechi așezări voievodale românești.

Transpusă în scheme circulația portretelor a fost următoarea:

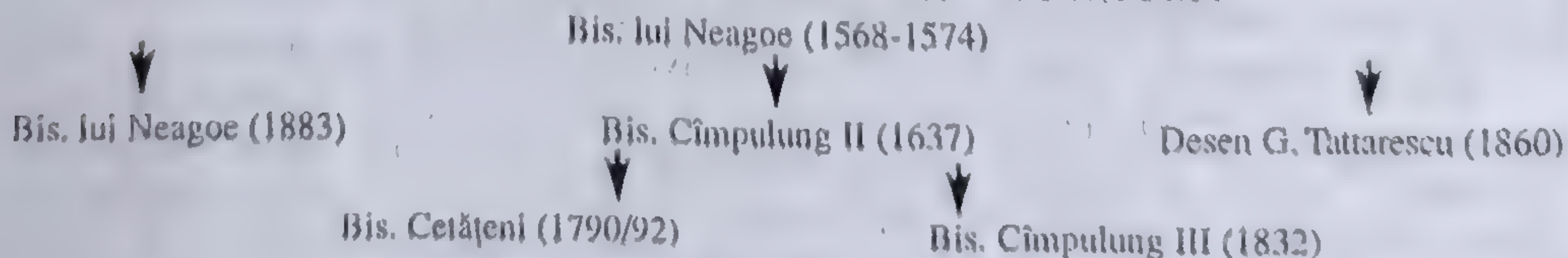
PORTRETUL LUI NICOLAE ALEXANDRU

PORTRETUL LUI VLADISLAV I

PORTRETUL LUI ALEXANDRU II MIRCEA

c. *Mormintele*

În afară de mormintele voievodale și cele boierești, care aparțin sec. al XIV-lea și al XVI-lea, pe care săpăturile V. Drăghiceanu le-au scos la iveală, aflate sub nivelul de călcare al bisericii voievodului Nicolae Alexandru, o serie de alte morminte, de data aceasta din biserica lui Matei Basarab au fost găsite sub pardoseala acestei faze de construcție. Cu excepția unui mormânt de la 1800, pe care l-am atribuit cu certitudine Mariei Goleșcu (coroborând datele din catagrafii cu cele menționate de V. Drăghiceanu), nu am putut lega știrile despre boierii înmormântați în biserica lui Matei Basarab de locul anume al înhumării lor. Cu toate acestea, am păstrat denumirea mormântului I din naos, denumit al lui Pară paharnic, deoarece această atribuire deși nu singură este verosimilă. Vom enumera, așadar, știrile despre cei înhumați în biserică în ordine cronologică:

1) Cel mai vechi mormânt în biserica lui Matei Basarab este, desigur, acela al lui Pară, postelnic și clucer între 1604-1625, mare paharnic între 1632 și 15 ianuarie 1639²³⁵. La 1 septembrie 1640 „jupâneasa Elina a răposatului Pară paharnic“ întărește moșia Cretulești, deoarece „zac oasele dum<nea>lui la mănăstire la Câmpulung“. Jupâneasa mai dăruiește o cădelniță de argint „de 290 dramuri“ și un pahar pe care cel răposat îl hărăzise lui Matei Basarab²³⁶, pahar confundat²³⁷ cu cel pe care voievodul și soția sa îl dăruiesc mai târziu (la 1 sept. 1641 – 31 august 1642), drept dania lor la mănăstire.²³⁸ Mai este pomenit focul care distrusese un zapis anterior al jupânesei, făcut desigur imediat după moartea lui Pară paharnicul, adică între 15 ianuarie 1639 și 1 septembrie 1640. Incendiul a avut loc, foarte probabil, în cursul anului 1639, cum am arătat. Într-o poruncă din 22 iunie 1647, în urma unei judecăți, Matei Basarab hotărăște mănăstirii moșia Cretulești... „pentru că au fost dată și miluită lui Pară postelnicul... pentru pomenirea lui... încă când s-au îngropat întru acea sfântă mănăstire“.²³⁹

Deoarece Pară este înmormântat la numai un an de la tâmosirea mănăstirii lui Matei Basarab, considerăm verosimilă presupunerea lui V. Drăghiceanu că mormântul său s-a aflat în naos (nr I, deasupra mormântului pe care îl presupunem al lui Nicolae Alexandru).²⁴⁰

2) Cel de al doilea mormânt – în ordinea vechimii – este al lui Manta, fiul vistierului Iane din Hârtești. Printr-un zapis de danie din 16 iulie 1666, „Despa vistieresa vistierului Iane din Hârtești“ dăruiește mănăstirii și egumenului Vasile „trei locuri de pământ și un vad de moară... ca să-mi fie de pomană mie și fiu-meu Mantei, care i zac și oasele în sfânta mănăstire, ce scrie mai sus, în tinda bisericii, ca să fie sfânta mănăstire ohabnică.“²⁴¹

Un Pană, tatăl Mantei (nu știm dacă același de mai sus), cumpără vadul de moară în zilele lui Ștefan Surdul (1591-1592) de la Badea al Bojii²⁴²; iar Manta obține vadul cotropit de călugări în timpul lui Matei Basarab, imediat după moartea ctitorului mănăstirii: în 1654, boierii și bătrânii orașului adeverează că „atât iazul, cât și moara au fost mai dinainte vreme din zilele lui Ștefan [Surdul] moșie a lui Pană, tatăl lui Manta“²⁴³. În același an Manta vinde vadul mănăstirii.

Știm că renumitul vistier Pană (Pano) activează începând din 9 ianuarie 1593 murind în 1613.²⁴⁴ O „Despa Pană vistieresa, fiica lui Manta, fiul fostului ban Ghiroma“²⁴⁵, este menționată într-un document din 23 aprilie 1631, iar „jupan Nicula, mare spătar, ginerele lui Pană vistier“²⁴⁶, într-un hrisov din 26 iunie 1622. Probabil că cele trei nume care revin în cele două serii de documente pe care le alăturăm (Despa, Pană, Manta) ascund dacă nu aceleași persoane, dar oarecari înrudiri. Important este faptul că la sfârșitul secolului al XVI-lea fășia de pământ între latura

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

estică a terenului bisericii și că aparținea unor câmpulungeni, și nu bisericii. Este posibil ca mormântul Mantei să se fi aflat în caseta notată III în releveul V. Drăghiceanu.²⁴⁷

3) În cartea de danie a „Saftiei Șetrătesei soția lui Iorga biv vel șatrar către mănăstire, pentru munții Plopiștea, Pietrele Albe și jumătate din muntele Mitrercea” boieroaica arată că „fiind porunca lui Dumnezeu ca să-și dea sfârșitul vieții numitul boierul meu și voind ca să se îngroape în sfânta mănăstire..., a închinat la sfânta mănăstire a patra parte din moșia Stoenesti... pentru veșnica noastră pomenire, scriindu-ne numele noastre la pomelnicul cel mare al sfintei mănăstiri... întărind cu mâna mea... după cum scrie și în piatră ce este pe mormântul dumnealui.”²⁴⁸ Safta Jupânița și Iorgu Pashal Șatrar dau ajutor la zidirea noii tâmpole, după „răzmerița” din 1737.²⁴⁹

4) Catagrafia din 1810 menționează „un covor vechi deasupra mormântului lui Sidi”.²⁵⁰ Ni s-au păstrat documente care vădesc relațiile dintre mănăstire și Grigore Sidis, între anii 1786 și 1794.²⁵¹ Prin urmare, mormântul acestuia a apărut în biserică în jurul anului 1800.

5) Catagrafia din 1810 pomenește și de „o candelă de argint la mormântul Mariei Golescu ce au răposat la 1800”.²⁵² V. Drăghiceanu menționează în *Jurnalul săpăturilor* că în casetele nr. V și VI (pe care le consideră totuși „din biserica lui Filaret Apamia Beldiman”) a găsit „două morminte moderne (după o monedă din 1800, aflată înăuntru) complet profanate... Unul din ele era al unei femei, judecând după rochia de mătase”.²⁵³

Maria Golescu a fost soția lui Nicolae Golescu (mort la 1829, fiul cel mare al lui Radu Ban și al Zoicăi Florescu), frate cu Iordache și Dinicu Golescu.²⁵⁴

După locul pe care îl indică V. Drăghiceanu pentru mormântul Mariei Golescu în biserica lui Matei Basarab,²⁵⁵ constatăm că el se afla la sudul tindei celei mici (sub catecumen), ceea ce face verosimilă presupunerea noastră că scara de lemn de acces la catecumen se afla în partea de nord a acestei tinde.

În biserica lui Matei Basarab au existat „cinci piatră de candelă la mormânturi”.²⁵⁶ Noi am enumerat cinci morminte²⁵⁷, la care trebuie să adăugăm pe acela al voievodului Nicolae Alexandru. Presupunem însă că mormintele din pronaos pe care V. Drăghiceanu le-a găsit, pare-se, alăturate²⁵⁸ (lângă caja scării) au avut o singură piatră pentru candelă.

d. Pomelnicele

Vechiul pomelnic al voievodului Nicolae Alexandru din 1351/52 a dispărut foarte probabil în „surparea” bisericii lui Nicolae Alexandru din 1628 sau în incendiul din 1639, deși unele izvoare ne lasă să credem că el a supraviețuit până în vremurile mai noi. Astfel, în hrisovul dăruit mănăstirii la 20 aprilie 1714 de către Ștefan Cantacuzino și în care se menționează eronat mormântul lui Basarab, se identifică „icoana milelor” de la Nicolae Alexandru cu „o sf. icoană care iaste și acum în sfânta mănăstire”.²⁵⁹

În *Cronologia Tabelară*, întocmită între 1746 și 1764²⁶⁰, se menționează în dreptul anului 6730 (1222): „Radu Negru întru care arată într-un pomelnic de lemn, care este făcut iar de Radu Voevod Negru la sfânta mănăstire Câmpulung pe când era biserică de mir și se află acolo, care îl avem și acesta măturie”.²⁶¹

Dar un alt izvor din aceeași epocă, *Istoria Țării Românești* a lui Mihai Cantacuzino, din 1774, vorbește despre un pomelnic relăcut în vremea domniei lui Leon Vodă (1664-1669). Versiunea fraților Tunusli arată că un pomelnic de lemn „adeverează” vechea închinare la această mănăstire a moșilor împreună cu satul Bădești. Iar anul pomelnicului este 1222. Acest pomelnic este transcris de Leon Vodă.²⁶² Versiunea lui Dionisie Fotino (*Istoria generală a Daciei*) ne informează de

asemenea că „vechiul pomelnic din 1222 s-a pierdut la dărâmarca mănăstirii în zilele lui Matei Vodă și a fost copiat mai târziu de Leon Vodă”.²⁶³

Care a fost realitatea? A supraviețuit pomelnicul lui Nicolae Alexandru până în vremurile mai noi? A existat un al doilea pomelnic de lemn, alcătuit pe vremea lui Leon Vodă, fără nici o legătură cu primul? Răspunsul la aceste întrebări nu este lipsit de importanță pentru cercetarea trecutului îndepărtat al Țării Românești.

Soluția ne-o oferă o informație târzie, care ne arată că în mănăstire se afla în secolul al XVIII-lea un pomelnic de lemn, dar el nu era nici din vremea voievodului Nicolae Alexandru, nici din aceea a lui Leon Vodă. Într-adevăr, în *Istoria critică a românilor*, B. P. Hasdeu inserează următoarea știre: „Prin intermediul dlui C. D. Aricescu, iată ce ne scrie într-o epistolă din 14 mai 1872 institutorul câmpulungean G. Bădescu: «Pomelnicul de lemn vechi fiind șters, l-am găsit transcris pe o hârtie pusă în ramă: pe el nu se află... decât Radu Negru, Matei Basarab și Elena Doamna». Pe drept cuvânt, B. P. Hasdeu consideră că pomelnicul de lemn „nu s-a putut naște decât sub Matei Basarab”.

Hasdeu mai observă că „anul 1222 nu se citește nicidecum în acest diptic, fiind o abilă născocire a lui Greceanu silit a potrivi o cifră care să nu fie 1215 din pisanie”.²⁶⁴ Într-adevăr, observăm că 1222 reprezintă anul „descălecării” din pisanii, plus cei șapte ani (în care biserica lui Nicolae Alexandru a stat dărâmată) menționați tot acolo.

Deci este limpede faptul că după ce pomelnicul de la 1351/52 a dispărut, foarte probabil în ruinarea întregii biserici din 1628 (fapt care explică de ce nici o piesă de inventar din vechiul locaș nu a trecut în cel nou), s-a alcătuit un diptic de lemn, cum se obișnuia, în care evocarea domnilor începea cu „Radu Vodă” și sfârșea cu Matei Basarab.

În ceea ce privește menționarea unui pomelnic din vremea lui Leon Vodă existent în mănăstire, în *Istoria Țării Românești* a lui Mihai Cantacuzino (1774), aceasta se explică printr-o știre pe care o cuprindea pomelnicul scris al mănăstirii, care a fost întocmit pe vremea lui Constantin Brâncoveanu. În acest pomelnic (preluat de cel din 1758/61 și 1831) existau două predoslovii: în prima, se arăta că el fusese întocmit pentru întâia oară în anul 1710, când domnea Constantin Brâncoveanu, fiind mitropolit Antim Ivireanu și egumen la mănăstire Iosif, iar în a doua predoslovie, se menționa că partea de la începutul pomelnicului (predoslovie) fusese adusă de părintele Varlaam mitropolitul de la cetatea Moscovei, în timpul domniei lui Radu Leon, la 7175 (1667) și că fusese izvodită după un pomelnic de acolo.²⁶⁵ Într-adevăr, în pomelnicul mitropolitului Theodosie la anul 7205 (1697) în zilele domniei lui Constantin Brâncoveanu, se menționează că „La 1661, în vremea lui Grigore Voievod [Ghica]... s-au tocmit cam prea ușor și prea prost pomelnic sf. biserici... Iar când a fost vremea lui Io Duca Voievod, 7183 (1674) cu sfatul și porunca lui Varlaam s-au prefăcut și s-au înnoit acest pomelnic cu mai bună scrisoare și izvodeală pe carte nouă... Întâi toți mai dinainte ce s-au aflat în cel vechi pomelnic domni și doamne... Altă predoslovie a svernicultului, adică cum s-ar zice a pomelnicului acestuia, care o au adus părintele Varlaam mitropolitul de la numita cetate a Moscovei, izvodit de pe pomelnicele de acolo, când au fost sfinția sa însuși în Țara Moscovei, în zilele împăratului Alexie Mihailovici, domnind într-acea vreme în Țara Românească bunul creștin Radul Voievod Leon, când au fost cursul anilor din începutul lumii 7175” (1667)²⁶⁶.

Prin urmare, pomelnicul Mitropoliei din Târgoviște, întocmit în 1674, a folosit pentru lista domnilor pomelnicul anterior din biserică, iar pentru predoslovie o transcriere după pomelnicele moscovite, adusă de mitropolitul Varlaam de la Moscova la 7175 (1667), cu prilejul vizitei sale în acest oraș.

Așa se explică faptul că pomelnicul mănăstirii „Negru Vodă” din Câmpulung,

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

din 1710, menționa în cea de a doua predoslovie că partea sa de început fusese adusă de părintele Varlaam de la cetatea Moscovei, în timpul domniei lui Radu Leon, în 1667. Nu se preciza însă că această predoslovie fusese copiată după pomelnicul Mitropoliei din Târgoviște din 1674. De altfel, o comparație între șirul de voievozi din pomelnicul târgoviștean și cel câmpulungean este concludentă:

Pomelnicul Târgoviște

Aici să pomenesc domnii țării
și doamnele și coconii lor
Io Radul Vv. Negru
Acesta au făcut Tismana

Io Dan V.

Io Mircea Vv.

Io Mihail Vv.

Io Vladul Vv.

Io Radul Vv.

Io Neagoe Vv. i

gospojda ego Despina i sin
Teodosie

Acesta au făcut Argeșul și au
mutat Mitropolia în Târgoviște

Pomelnicul Câmpulung

Aici să pomenesc domnii țării
și doamnele și coconii lor

Io Radul Vv. Negru

Acesta au făcut Tismana

I gjda ego Ana

Io Dan Vv.

I gjda ego Maria

Io Mircea Vv. bătrânul

Acesta au făcut Cozia

Io Vlad Vv.

Io Radu Vv.

I gjda ego Ecaterina

Io Neagoe Vv. i

gospojda ego Despina i sin
Teodosie

Acesta au făcut Argeșul și au
mutat și Mitropolia în Târgoviște

Prin urmare, ca și în cazul pomelnicului de la Brădet, care copiază lista vechilor domni și a ierarhilor după pomelnicul mănăstirii Argeșului (de care depindea ca metoh),²⁶⁷ pomelnicul Câmpulungului din 1710 copiază lista voievozilor (cu unele adaosuri, probabil transcrieri după pomelnicul lui Matei Basarab), precum și predoslovia din cel al Mitropoliei din Târgoviște. Aceste împrumuturi arată că trebuie să considerăm cu prudență cronologia voievozilor din pomelnicele mai noi și oricum să stabilim filiația acestor alcătuiri.

Totodată, constatăm că pomelnicul bisericii din Câmpulung „transcris în timpul lui Leon Vodă” (după Mihai Cantacuzino, preluat de frații Tunusli și Dionisie Fotino) era în realitate caietul scris în 1710, în vremea voievodului Constantin Brâncoveanu.

Prin urmare, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea se aflau în incinta mănăstirii Câmpulung patru pomelnice, care – în ordinea vechimii – au fost următoarele:

1) Un diptic de lemn, zugrăvit în vremea lui Matei Basarab, degradat, care consemna numele voievozilor „Radu Negru” și Matei Basarab.

2) Un pomelnic scris pe o foaie de hârtie, din sec. XVIII-XIX, copia dipticului din vremea lui Matei Basarab.

3) Un pomelnic din timpul domniei lui Scarlat Ghica (1758-1761) alcătuit, desigur, la refacerea mănăstirii după nimicitoarea „răzmeriță” din 1737. Acest pomelnic preia în întregime pe cel – dispărut – al lui Constantin Brâncoveanu din 1710, care reprezenta o copie după pomelnicul Mitropoliei din Târgoviște, cu unele adaosuri preluate din pomelnicul lui Matei Basarab aflat în mănăstire. Pomelnicul din 1758/61 este scris cu chinovar. De la 1758/61 până la domnia lui Mihai Suțu

PAVEL CHIHAI A

(1783/86) sunt adăogiri făcute cu cerneală roșie, apoi între domnia lui Alexandru Ghica (1834/42) și George Bibescu (1842/48) adăogiri cu cerneală neagră. Așadar, pomelnicul din 1710 este transcris în 1758/61 într-un alt pomelnic care este folosit până la refacerea bisericii celei noi din 1826/32. Pomelnicul din 1758/61 se află în prezent la Biblioteca Academiei, Ms. 3722.

4) Un al patrulea pomelnic este cel din 1831, scris din îndemnul egumenului Filaret Beldiman, întocmit cu prilejul înălțării bisericii celei noi din 1826/32, care preia pomelnicul anterior din 1758/61, adăogându-i nume și date până în secolul nostru. Din nefericire, acest ultim pomelnic – consemnat în monografia *Câmpulung* a lui Ioan Răuțescu²⁶⁸ – s-a pierdut.

Prin urmare, în decursul timpurilor au existat trei biserici succesive, cu următoarele pomelnice:

1) Pomelnicul lui Nicolae Alexandru, zugrăvit pe lemn, de la 1351/52 până după 1618 (probabil 1628). Dispărut.

2) Pomelnicul lui Matei Basarab, zugrăvit pe lemn, de la 1638 până după 1875. Dispărut.

3) Un pomelnic pe o foaie de hârtie, din sec. XVIII-XIX, copia celui precedent. Dispărut.

4) Pomelnicul lui Constantin Brâncoveanu scris pe un caiet la 1710. Dispărut. Transcris în următoarele:

5) Pomelnicul de la 1758/61, pe un caiet. La Biblioteca Academiei, Ms 3722.

6) Pomelnicul de la 1831, pe un caiet. Dispărut.

e. Complexul monastic

După cum am văzut, lucrările de construcție ale bisericii lui Matei Basarab durează între 22 iunie 1635 și 20 august 1636. În anii următori, 1637 și 1638, până la tânosirea bisericii care are loc la 15 august 1638, au loc finisarea, pictarea și înzestrarea cu inventar liturgic a acesteia și construirea clădirilor din jurul locașului lui Matei Basarab în incinta pe care o vom găsi în documente cu denumirea „curtea bisericii”²⁶⁹.

Prezența ispravnicului Socol din Cornăteni în Câmpulung este legată de intervalul în care au avut loc aceste lucrări. După înălțarea bisericii, în 1636, Socol este trimis în misiune în Transilvania, la Rákóczi. El se întoarce însă în același an în Câmpulung, unde îl găsim și în 1637. În sfârșit, el revine în acest oraș la 7 august 1639²⁷⁰, pentru a lua parte la întocmirea hrisoavelor pentru Gheorghe Județul.

Pentru a înțelege de la început evoluția complexă a edificiilor din jurul bisericii lui Matei Basarab, trebuie să avem în vedere faptul că mănăstirea a însumat mai multe „curți”, așa cum am constatat și la Cozia²⁷¹ și la Curtea de Argeș²⁷².

În prima fază de construcție, între anii 1636-1638, s-au ridicat clădirile din „curtea bisericii”, de către aceeași echipă de zidari care a lucrat și biserica, folosindu-se – cu mici excepții – materiale noi.

În cea de-a doua fază, din vara anului 1640, s-a construit pe terenul de la sud-estul „curții bisericii”, în așa-numita „curte a bolniței”²⁷³, o bisericuță de lemn pentru cei bolnavi și s-a început împrejmuirea mănăstirii cu o palisadă. Evident, meșterii dulgheri au fost alții decât aceia din faza anterioară.

În sfârșit, în cea de-a treia fază, din anii 1646-1647 (pe care o constatăm, așadar, la un interval de aproape un deceniu de la tânosirea bisericii) s-a amenajat „curtea hanului și a prăvăliilor”²⁷⁴ și s-a înconjurat, foarte probabil, întreaga mănăstire cu o „cetate” de zid. Acum așezarea religioasă capătă un caracter complex, extrem de

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

interesant, tocmai pentru că prezintă cele două anexe, una care face obiectul studiilor de istoria medicinei, cealaltă a istoriei comerțului românesc.

Vom reconstrui pe rând clădirile și zidurile de protecție ale celor trei incinte, rămânând ca, ulterior, să arătăm modificările pe care mănăstirea lui Matei Basarab le-a cunoscut până în prezent.

După încheierea lucrărilor de zidărie la biserică, în august 1636, s-a pus problema locuințelor călugărești. Este posibil ca în acest interval să fi existat o clădire care a fost locuită de preoții fostei biserici domnești a voievodului Nicolae Alexandru: noi știm că, la 30 iulie 1635, la interval de o lună de la începerea lucrărilor de edificare a bisericii, apare *Trebnicul (Molitvenicul)* care „s-au tipărit mai întâi în tipografia... domnului Io Matei Basarab Voievod în Câmpulung”²⁷⁵. Dovadă că tipografia se află în incinta mănăstirii este că în *Psaltirea slavonească* din 1650 găsim mențiunea că „s-a tipărit... în tipografia prea cuviosului părinte chir Melchisedec ieromonahul, întâiul egumen al mănăstirii Câmpulungului” semnând și „smeritul ieromonah Dionisie corector”²⁷⁶.

Ne pare semnificativ faptul că între apariția *Trebnicului* (1635) și a *Învățăturilor peste toate zilele* (1642) au avut loc lucrările din primele două faze de construcție pe care le-am arătat mai sus, iar între tipărirea *Antologhionului slavonesc* (1643)²⁷⁷ și *Psaltirii slavonești* (1650), s-au înfăptuit construcțiile din cea de-a treia fază, confirmându-ne astfel datarea celor trei faze ale edificării mănăstirii lui Matei Basarab.

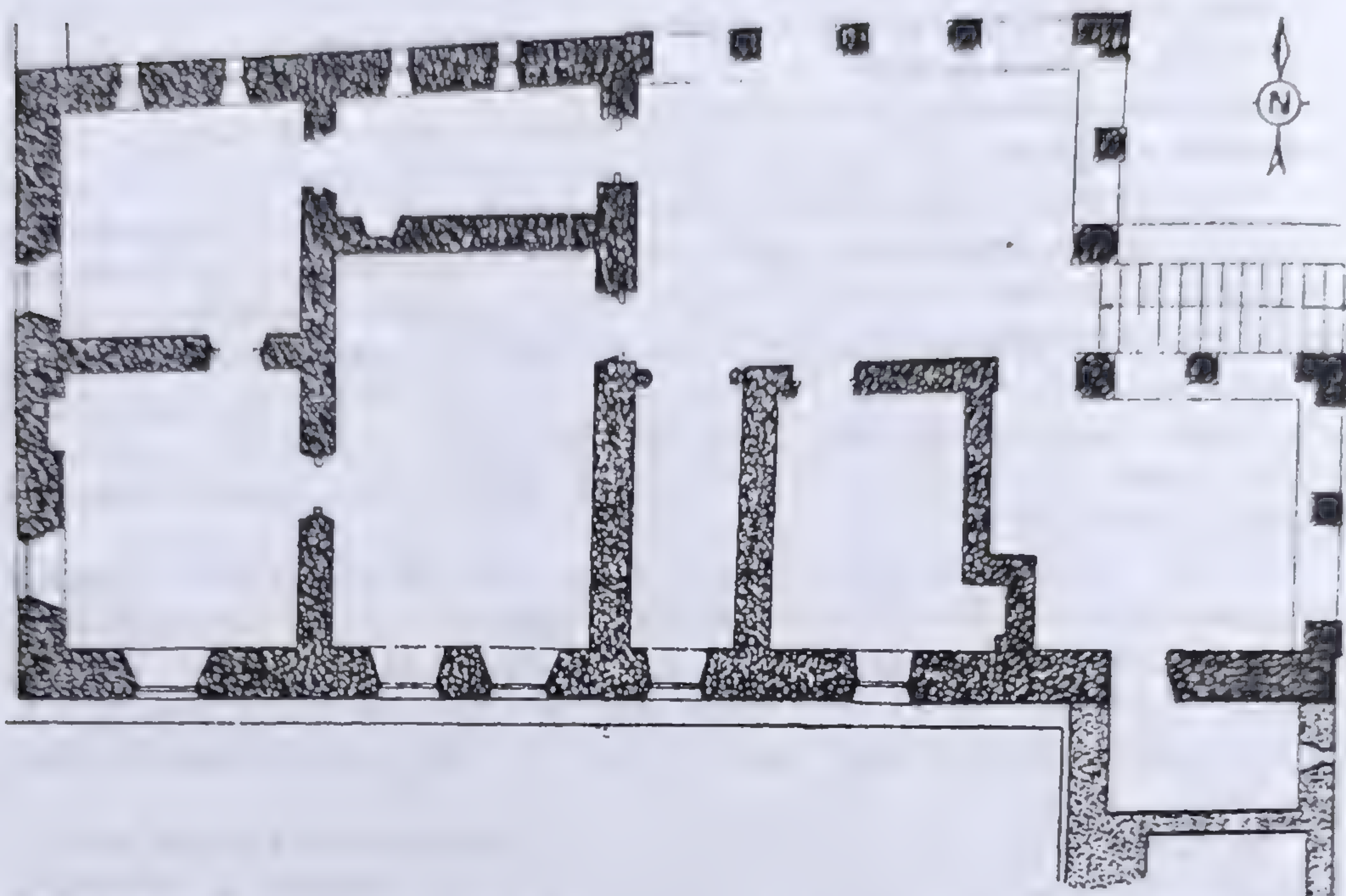
În stadiul actual al cercetărilor nu putem preciza în ce încăperi s-a aflat tipografia înainte și după ridicarea mănăstirii. Faptul că ea funcționa în momentul în care s-au început lucrările noii mănăstiri a lui Matei Basarab ne vădește că pe lângă vechea biserică au existat unele edificii, în prezent dispărute. Este posibil ca tipografia să se fi adăpostit la început în casa aflată deasupra pivniței, refolosită la actuala „casă egumenească”, dar nu putem avansa nici o opinie fermă în legătură cu această problemă.

Ceea ce putem afirma cu certitudine este că în intervalul 1636-1638 s-au construit casa de la sud-vestul bisericii, cea de la vestul ei, precum și șirul de chilii nordice. Denumirea primelor două „case” este dificilă, pentru că ele au îndeplinit succesiv diferite funcții și, de altfel, au cunoscut o serie de modificări în decursul timpurilor. Deoarece catagrafiile de la începutul secolului al XIX-lea²⁷⁸ numesc pe cea din sud-vest „egumenească”, iar pe aceea din vest „domnească”, le vom numi și noi astfel, rămânând să explicăm evoluția lor în timp.

„Casa egumenească” (fig. 58, 59) de lângă colțul sud-estic al bisericii depășește în dimensiuni pivnița adâncă, cu boltă în plin cintru, sprijinită pe arcuri dublouri, unde se pătrunde printr-un gârlici. Cum am arătat, această pivniță a aparținut unui edificiu a cărui vechime va fi determinată de săpături arheologice. Oricum, acest edificiu, care măsoara la interior 12,85 m x 6,40 m nu depășea zidurile pivniței boltite în semicilindru. El s-a deteriorat probabil până în vremea lui Matei Basarab, sau nu a mai fost socotit satisfăcător, păstrându-se numai pivnița. Prezența în zidărie a unor plăci de piatră degradate care au aparținut inițial bisericii din secolul al XIV-lea (ele au înălțimea de 0,325 m și 0,40 m, ca și plăcile din paramentul bisericii), ne vădește că noua construcție a fost ridicată peste vechea pivniță după înălțarea bisericii, cu unele materiale rămase nefolosite, prin urmare, în anii 1636-1638, cum am arătat mai sus. În zidăria casei constatăm, de asemenea, câteva profile de la fostul „Cloașter” catolic, transportate de la această biserică ruinată, care se afla în proprietatea mănăstirii lui Matei Basarab²⁷⁹. Se poate vedea astfel un bloc de piatră cu o cruce („de Malta”) de consacrație încastrată în zidărie la mijlocul laturii

PAVEL CHIHAI A

„Casa egumenească” a mănăstirii „Negru Vodă”. Planul primului cat.
(Relevu al catedrei de istoria și teoria artei din Inst. de arhit. Ion Mincu)

nordice a beciului și o cheie de boltă deteriorată la scările de acces pe cerdac. Dar este evident că aceste materiale au fost puțin numeroase, ele nu au fost obținute prin desfacerea zidurilor mănăstirii catolice.

Pentru realizarea „casei egumenești” meșterii lui Matei Basarab au supralărgit temeliile, construind la nivelul solului un beci în formă de L, cu latura lungă spre sud și cea scurtă spre est, ca un culoar de trecere. Totodată, s-a realizat și actualul zid de susținere al scării – care maschează complet una din ferestrele pivniței – și alături o nouă temelie cu o arcadă care închide lumina unei alte ferestre. Cerdacul despărțea două camere, situate la sud-estul clădirii, de alte două camere, o cămară și un culoar de acces, acestea două din urmă pe latura de nord. Camerele de la estul cerdacului sunt tăvănite drept, cele două de la sud-vest prezintă bolți mănăstirești, iar cămara și culoarul de acces, bolți în plin cintru.

Chilia „ce-i zic casă egumenească” (având alături o cămară, care se mai păstrează încă) prezenta la începutul secolului al XIX-lea două ferestre în zidul estic al clădirii și una înspre treptele foișorului (în prezent zidită). Cea de alături, ea și în prezent, avea două „ferestre scoase în curte și o alta în grădină”²⁸⁰.

La începutul secolului al XIX-lea, chilia de lângă sălișă prezenta două ferestre, în zidul de sud al clădirii, iar cea alăturată, o fereastră în sud și alta la vest. În sfârșit, cămara avea o fereastră mai mare către vest și una foarte mică – ca un meterez – înspre nord, iar culoarul de acces către această cămară, două ferestre înguste către nord.

Trebuie să mai arătăm că alipită de sălișă care se deschide între cele două grupe de camere, corespunzând cu foișorul, se afla o „șandramă” (șopron) care ducea la o „plimbătoare de zid”²⁸¹. Cerdacul este descris de catagrafiu ca un „foișor în stâlpi de zid pardosit cu cărămidă cu scară de piatră așezată în zid și cu un stâlp mare de zid dinainte tot sub înveliș de șindrili, mai nalt”²⁸².

Care erau însă deschiderile în vremea lui Matei Basarab? Dacă privim cu atenție cele patru ferestre din zidul sudic și ușa sălișei care desparte cele două grupe de

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

camere, vom observa că ele au fost sparte într-o epocă mai recentă și nu au existat în vremea lui Matei Basarab. Judecând după stucaturile cu ornamente specifice mijlocului secolului al XVIII-lea și picturile din ambrasura ferestrelor, este limpede că aceste deschideri s-au practicat la refacerea de la mijlocul secolului al XVIII-lea, care a urmat „răzmeriței” din 1737. Stucaturile se pot observa și la nivelul superior al „caselor domnești”, refăcut de egumenul Nicodim la mijlocul secolului al XVIII-lea, precum și la meterezele din podul acestor case, iar picturile aparținând aceluiași meșter care a împodobit bisericuța bolniței, în aceeași vreme²⁸³.

Nu au existat deschideri decât spre curtea bisericii, cum era și firesc (ușa către „chilia egumenească”, în capul treptelor, a fost deschisă recent, deoarece zidul care desparte cele două chilii egumenești cădea tocmai pe această ușă), cu o singură excepție, ușa pe care o constatăm în prezent în zidul vestic al încăperii de nord-vest, care actualmente nu are nici o funcție, dar care, desigur, că răspundea, atunci când a fost lucrată, către un ceardac.

Această ușă vestică a „caselor egumenești” este foarte probabil aceea care răspundea în ceardacul din grădina lui Gheorghe Județul. Hrisoavele legate de proprietatea lui Gheorghe Județul sunt importante, deoarece ne permit să determinăm mai precis prima fază de construcție a mănăstirii lui Matei Basarab. Într-unul dintre aceste documente se precizează că atunci „când au pus temelie zidului curții sfintei mănăstirii, luat-au de la Gheorghe Județul loc și l-au plătit cum scrie mai sus; iar unde este cel ceardac, de dă în curtea lui Gheorghe Județul, acela nu l-au plătit, ci iaste al lui, numai învelișul iaste al mănăstirii, iar pământul este al lui, cum scrie și în zidul sfintei mănăstiri subt ceardac și l-au iertat acel pământ și domnul nostru Matei Voievod, când au târnosit sfânta mănăstire și am fost și noi de față acolo, când au zis să aibă bună pace, de către mănăstire și de către toți călugării”²⁸⁴.

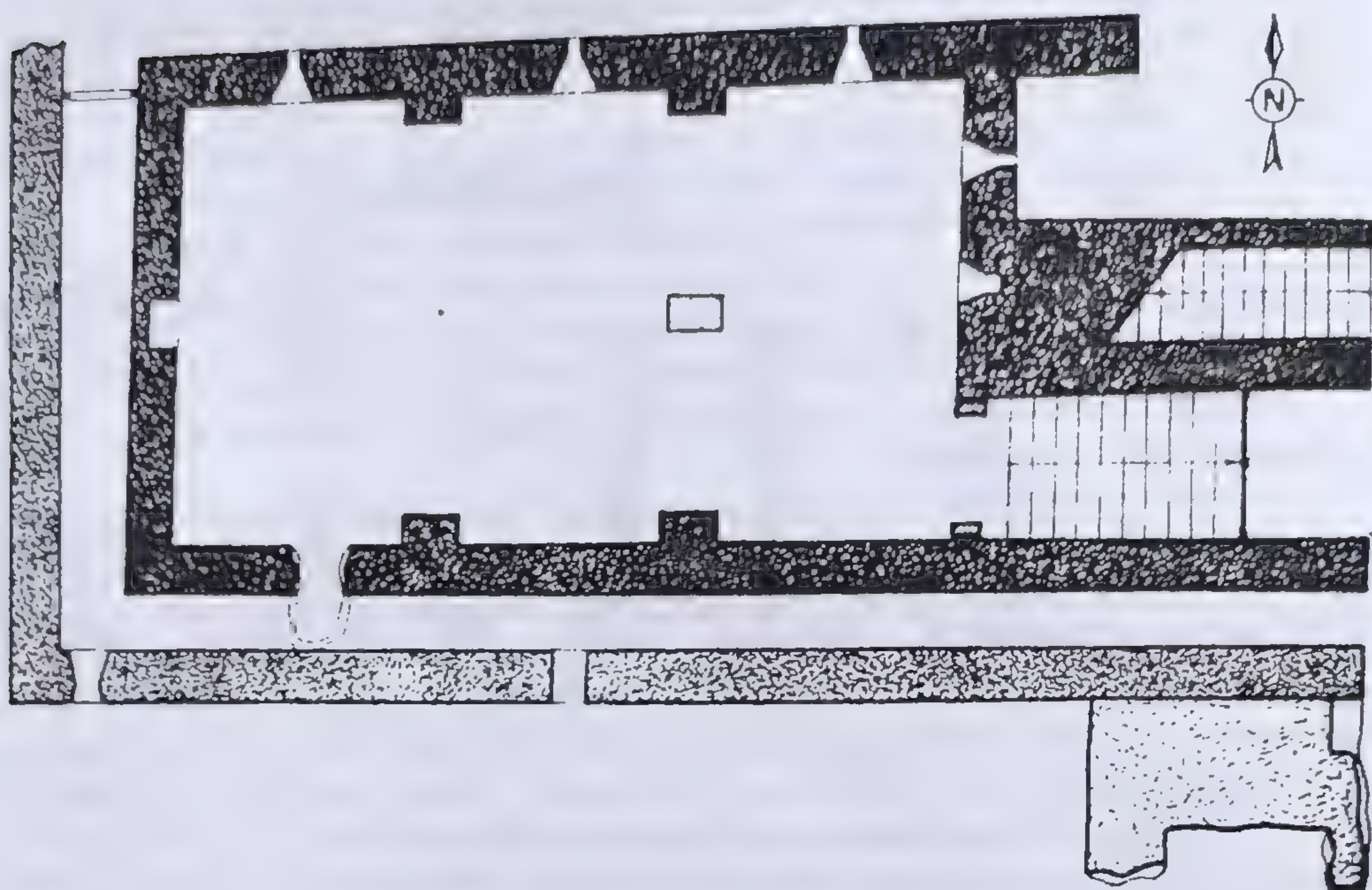
În aceeași zi, 7 august 1639, ispravnicul Socol, dă și el o carte „la mâna lui Gheorghe Județul”, arătând că atunci „când a pus temelia zidului, luat-a câtva loc din partea lui”... Se repetă apoi pasajul de mai sus „Și iar să știe când am pus temelie zidului curții bisericii, luat-am de la Gheorghe Județul loc și l-am plătit cum scrie mai sus, iar unde iaste cel ceardac de dă în grădina lui Gheorghe Județul, acela nu i l-am plătit, ci iaste al lui, numai învelișul iaste al mănăstirii, iar pământul iaste al lui. Și l-am arătat și Domn(ului) nostru lui Matei Vodă, când au târnosit și au zis să aibă bună pace de către mănăstire”...²⁸⁵

Feciorii lui Gheorghe Județul vând la 24 februarie 1653 „toată ocina noastră care am avut lângă zidul mănăstirii și cu locul de casă și cu grădina de peste tot și am vândut și locul care au fost cumpărat tatăl nostru de la mătușa Moma și feciorii ei... în larg de trei stânjeni și jumătate și în lung din locul nostru până în uliță, însă aceste locuri... le-am vândut sfintei mănăstiri... fiind mai voluică decât alți străini, căci sunt aceste locuri alături cu curtea mănăstirii”²⁸⁶.

Din aceste hrisoave deducem mai multe realități. În primul rând că în 1639 în curtea amenajată „curtea bisericii” și că în jurul acesteia se trăsese un zid, desigur de mici dimensiuni. Acest zid nu era de apărare, el nu făcea decât să marcheze terenurile de care era dovadă ceardacul care se înălța pe locul lui Gheorghe Județul. În 1653 nu mai fusese încinsă cu ziduri. Nu se mai amintește de ceardac, deoarece acesta rămăsese în interiorul incintei.

Deși „casa egumenească” prezenta un ceardac larg, înspre curtea bisericii, totuși cei care au proiectat-o au ținut să înfăptuiască un alt ceardac – de fapt un foișor – înspre grădina lui Gheorghe Județul, în mijlocul pomilor. Acest loc de visare și tihnă a trebuit să fie însă sacrificat puțină vreme după aceea. Caracterul sobru al „cămării”

„Casa domnească“ a mănăstirii „Negru Vodă“. Nivelul beciurilor.
(Releveu al catedrei de istoria și teoria artei din Inst. de arhit. Ion Mincu)

tăvănită în plin cintru, care contrasta cu aspectul mai bogat al celorlalte încăperi, ne îndeamnă să credem că, pentru a ajunge în foisor, domnul trebuia să treacă prin cămară. Ca și la Govora²⁸⁷, Arnota etc., Matei Basarab nu construisese în mănăstirea Câmpulung o „casă domnească“ propriu-zisă, ca la Plumbuita, spre exemplu. Voievodul era, foarte probabil, găzduit în încăperile înalților oaspeți de lângă egumenie, acolo unde va fi poposit, la 1656, și patriarhul Macarie, în trecerea sa prin Câmpulung.

Un alt fapt interesant – ținând de data aceasta de materialul de construcție al „casei egumenești“ – este că în parament s-a folosit piatră cioplită²⁸⁸ amestecată pe alocurea cu cărămidă. Aceeași „piatră cioplită“ poate fi observată și în zidul vestic al „casei domnești“ (la primul nivel) pe care o vom studia mai departe, ceea ce vădește contemporaneitatea celor două edificii.

Încăperile rămase mai aproape de forma originală din „casa egumenească“ sunt cămara și culoarul de acces de pe latura nordică, boltite semicilindric, cu cele două ferestre strâmte; la ultima restaurare din 1942-1943 se puteau vedea încă urmele adânci ale tocurilor unor uși neobișuit de mici și cu pragul foarte înalt.²⁸⁹ „Casa egumenească“, cu ceardacul său, cu stâlpii masivi, octogonali, cu arcade în plin cintru, este tipică pentru epoca lui Matei Basarab.²⁹⁰ Ea prezintă asemănări evidente cu casa numită a „patriarhului Nifon“ din incinta mănăstirii Stelea din Târgoviște, așa cum apare în desenul lui Carol Isler, executat prin 1874.²⁹¹ Se poate distinge în acest desen că edificiul – ruinat în prezent – a avut un ceardac cu stâlpi și arcade, asemănători casei din Câmpulung, care au fost ulterior zidiți, lăsându-se deschideri pentru ferestre.

Casa de la nordul turnului, numită în catagrafiile de la începutul secolului al XIX-lea „domnească“ sau „arhierească“, și pe care noi o vom distinge cu același nume (după prima ei funcție probabilă), a prezentat la început un singur nivel cu două încăperi mari (5,70 m x 6,00 m și 6,70 m x 6,00 m) între două camere mai mici.

Tencuiala căzută de pe latura vestică a „casei domnești” ne permite să constatăm aceeași „piatră-cioplitură”, care se poate observa și la zidul nordic al „casei egumenești”, indicându-ne că ele au fost înălțate în aceeași fază de construcție. Totodată, remarcăm în desenul de la 1840 al lui M. Bouquet²⁹², la parterul acestei case, lângă parapetul scărilor care urcă la foișor, două ancadramente de fereastră cu menoul median și ornamente pe stâlpișorii laterali (*Fig. 61*). Deschiderile care corespund în prezent acestor două ferestre sunt o nișă și o fereastră.

Cele două ancadramente, cu colonete laterale, sculptate în romburi, databile în epoca de trecere de la gotic la Renaștere, contemporane cu chenarul de la estul altarului bisericii Sf. Gheorghe²⁹³, provin foarte probabil de la „Cloașter”.

O serie de elemente planimetrice ne permit să deducem că această „casă domnească” (primul nivel) a fost ridicată înaintea turnului-clopotniță. Într-adevăr, cele două mici încăperi dintre turn și casă au fost construite pentru a lega cele două edificii. Constatăm că zidul vestic al acestor încăperi (zid înălțat o dată cu turnul, după cum ne vădese torurile de pe fațadă și reliefurile cu căprioară încastrate în dreptul lor) are grosimea de 1,35 m, în vreme ce restul zidului „casei domnești” (măsurat tot la ferestre) are 1,10 m. Totodată, înălțimea celor două încăperi de lângă turn este de 3,10 m, în vreme ce restul camerelor măsoară 2,85 m.

Putem afirma, prin urmare, că și „casa domnească” a fost înălțată o dată cu cea „egumenească”, înainte de a se fi zidit turnul-clopotniță (deci, înainte de 1647).

Care a fost funcția originală a „casei domnești”? Dacă comparăm așezarea ei în incintă, ca și planul ei, cu încăperile hărăzite tipografiei de la mănăstirea Govora, constatăm o asemănare foarte mare. La Govora clădirea tipografiei, aflată în apropierea „egumeniei” prezenta o sală mare între două încăperi mai mici.²⁹⁴ Este posibil ca și la Câmpulung tipografia să fi funcționat în aceste încăperi între anii 1638 și 1650, iar ulterior – până la 1712 – „casa domnească” să fi fost folosită ca trapeză.²⁹⁵

Chiliile propriu-zise ale mănăstirii lui Matei Basarab au fost situate la nordul bisericii. Ele erau în număr de nouă²⁹⁶ și, judecând după desenul lui M. Bouquet (*Fig. 114*), prezentau ancadramente simple de piatră la uși și ferestre (un fragment din aceste ancadramente se află realizat, se pare, la fereastra nord-estică a bisericii actuale).

Dar în afară de aceste trei corpuri de clădiri, mănăstirea a mai avut, înainte de secolul al XIX-lea și, probabil, și pe vremea lui Matei Basarab, la sud de „casele egumenești”, un șir de încăperi care închideau „curtea bisericii” înspre sud și est: cuhne (bucătărie), celărie, „sufragerie”, terminate cu două beciuri (la sud de „portiță” spre terenul pe care se va amenaja ulterior „bolnița”), după care urmau grajduri (la nord de „portiță”).

Din cele expuse mai sus rezultă că între 1636 și 1638 s-a construit „curtea bisericii”, mai bine zis incinta mănăstirii propriu-zise. Această incintă era protejată de un zid de proporții reduse, – asemănător celui care leagă în prezent „casa egumenească” de turnul-clopotniță –, ridicat pentru a delimita proprietatea mănăstirii și nu pentru apărare (după cum dovedea ceardacul din grădina lui Gheorghe Județul). Se pare că exista un „apartament” domnesc, lângă cel al egumeniei, și nu o „casă domnească” separată. Tipografia avea de asemenea încăperile ei pentru teascuri și hârtie în casa cu un singur nivel de la vestul bisericii, căreia mai târziu, în 1712, i se va adăuga un etaj și va deveni „domnească”.

Dar lucrările pe care le-am trecut în revistă mai sus au fost inițiate în 1636, când relațiile cu Moldova lui Vasile Lupu erau încă bune și țara se bucura de pace. În toamna anului 1637 însă, vremurile încep să se tulbure; Vasile Lupu se îndreaptă cu

oastea înspre Țara Românească și ajunge până la Gherghita. La 13 noiembrie, cu ajutorul lui Rákoczy, Matei reușește să-și alunge adversarul, dar în 1639, doi ani mai târziu, Vasile Lupu, care voia pentru el domnia Țării Românești, obține la 2 noiembrie 1639 firman de mazălire pentru Matei. Vasile Lupu este apoi învins la Ojogeni și protectorul său, vizirul Mohamed Tabani Buiuc executat, dar Matei Basarab înțelege că va trebui să ia unele măsuri de apărare împotriva unui adversar atât de hotărât. De fapt, până în luna noiembrie 1640, când Ioan, fiul lui Vasile Lupu, moare la Constantinopol, Matei și-a simțit tronul amenințat.²⁹⁷

În lumina acestor împrejurări înțelegem de ce voievodul muntean a încercat să-și consolideze mănăstirea din Câmpulung cu o incintă care să o facă mai puțin vulnerabilă și chiar să poată constitui un punct de rezistență pentru o eventuală confruntare cu oști străine.²⁹⁸ Oricum, la sfârșitul lui august 1640, deci la doi ani de la terminarea și finalizarea lucrărilor de construcție în „curtea bisericii”, constatăm că în jurul întregii mănăstiri (cuprinzând, așadar, și incinta estică a „bolnizei”) se înalță o puternică palisadă. Episcopul de Sofia, Petrus D. Bakšić ne informează la 28-29 august 1640 că Matei Basarab „a ridicat de jur-împrejur mănăstirii lemne groase ca pentru o cetate și de jur-împrejur douăsprezece bastioane, care o fac să fie foarte tare. Și aveau încă de pus sau umplut pe dinăuntru cu pământ, pentru că nu era terminată încă construcția.”²⁹⁹ Prin urmare, între cele două rânduri de pari, urma să se toarne pământ cu bolovani. Totodată, s-a construit pe terenul de la estul „curții bisericii” care se întindea până la râpa dinspre râul Târgului (teren care aparținea bisericii, deoarece nici un act de cumpărare nu ne atestă că el ar fi avut un alt proprietar înainte de întemeierea mănăstirii³⁰⁰) un paracelis de lemn pentru bolniță. Această bisericuță a dispărut, dar în pisania actualului locaș de zid, din 1718, cilim că anterior a existat acolo un locaș de lemn, care „viind vreme de au putrezit” a fost dărâmat.³⁰¹

Bisericuța de lemn a fost ridicată o dată cu palisada, deci pe la începuturile mănăstirii, deoarece, în hrisovul din 10 aprilie 1647 care constituie un fel de „zaconie” de temelie al mănăstirii, se precizează că „acest locaș fusese înălțat, să fie grije cu nevoia egumenului și fraților de călugări bolnavi și neputincioșilor stareți”.³⁰²

Cea de-a doua fază de construcție, înfăptuită de astă dată de meșteri lemnari, a succedat unui incendiu în mănăstire, care a avut loc între 15 ianuarie 1639 și 1 septembrie 1640 când jupâneasa Elina reînnoiește dania soțului ei răposat, Pară păzarnicul.³⁰³

Dar lucrările în mănăstire nu s-au oprit aici. O a treia fază de construcție are în vedere două obiective: înfăptuirea unor prăvălii pentru „zborul Sf. Ilie” lângă zidul „curții bisericii” și unele îmbunătățiri la sistemul de împrejmuire al mănăstirii. Tot Petrus D. Bakšić este acela care ne informează despre lucrările din această fază,

„Căci datorită faptului că mănăstirea „Negru Vodă”. Nivelul patetului. Obiectele al catedrei de istoria și teoria artei de la Iust. de arhit. Ion Mineu)

PAVEL CHIHAI A

oastea înspre Țara Românească și ajunge până la Gherghița. La 13 noiembrie, cu ajutorul lui Rákóczy, Matei reușește să-și alunge adversarul, dar în 1639, doi ani mai târziu, Vasile Lupu, care voia pentru el domnia Țării Românești, obține la 2 noiembrie 1639 firman de mazilire pentru Matei. Vasile Lupu este apoi învins la Ojogeni și protectorul său, vizirul Mohamed Tabani Buiuc executat, dar Matei Basarab înțelege că va trebui să ia unele măsuri de apărare împotriva unui adversar atât de hotărât. De fapt, până în luna noiembrie 1640, când Ioan, fiul lui Vasile Lupu, moare la Constantinopol, Matei și-a simțit tronul amenințat.²⁹⁷

În lumina acestor împrejurări înțelegem de ce voievodul muntean a încercat să-și consolideze mănăstirea din Câmpulung cu o incintă care să o facă mai puțin vulnerabilă și chiar să poată constitui un punct de rezistență pentru o eventuală înfruntare cu oști străine.²⁹⁸ Oricum, la sfârșitul lui august 1640, deci la doi ani de la tâmbosirea și terminarea lucrărilor de construcție în „curtea bisericii“, constatăm că în jurul întregii mănăstiri (cuprinzând, așadar, și incinta estică a „bolniței“) se înalță o puternică palisadă. Episcopul de Sofia, Petrus D. Bakšić ne informează la 28-29 august 1640 că Matei Basarab „a ridicat de jur-împrejur mănăstirii lemne groase ca pentru o cetate și de jur-împrejur douăsprezece bastioane, care o fac să fie foarte tare. Și aveau încă de pus sau umplut pe dinăuntru cu pământ, pentru că nu era terminată încă construcția.“²⁹⁹ Prin urmare, între cele două rânduri de pari, urma să se toarne pământ cu bolovani. Totodată, s-a construit pe terenul de la estul „curții bisericii“ care se întindea până la râpa dinspre râul Târgului (teren care aparținea bisericii, deoarece nici un act de cumpărare nu ne atestă că el ar fi avut un alt proprietar înainte de întemeierea mănăstirii³⁰⁰) un paraclis de lemn pentru bolniță. Această bisericuță a dispărut, dar în pisania actualului locaș de zid, din 1718, citim că anterior a existat acolo un locaș de lemn, care „viind vreme de au putrezit“ a fost dărâmat.³⁰¹

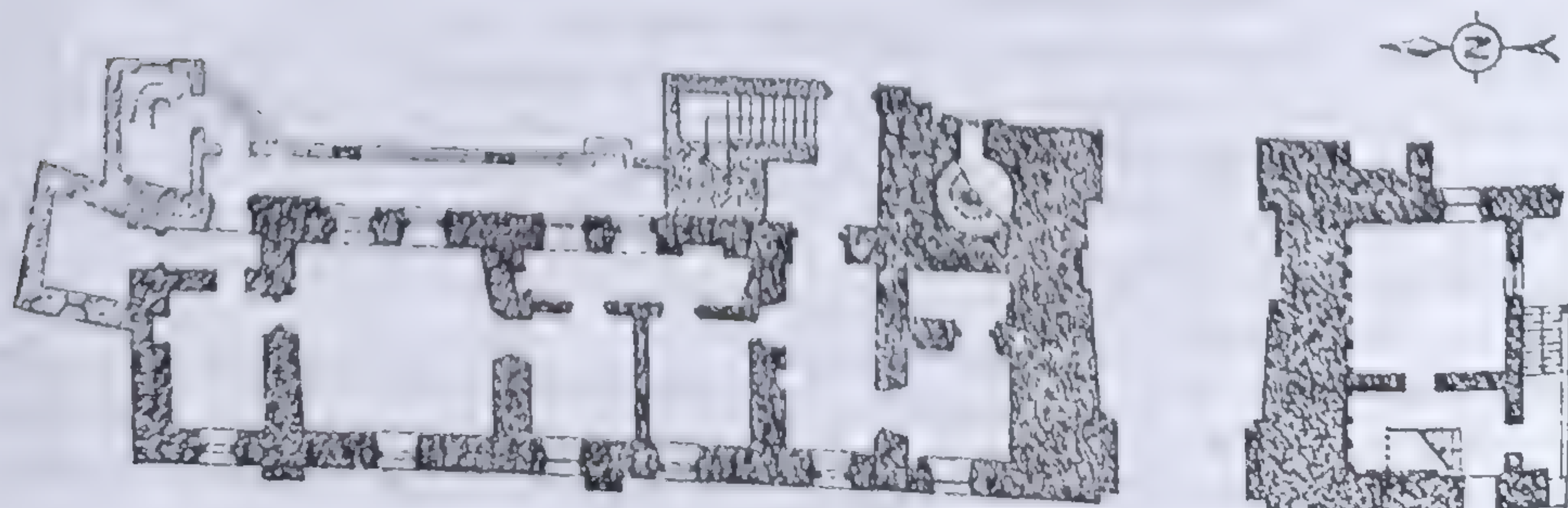
Bisericuța de lemn a fost ridicată o dată cu palisada, deci pe la începuturile mănăstirii, deoarece, în hrisovul din 10 aprilie 1647 care constituie un fel de „zaconic“, de temelie al mănăstirii, se precizează că „acest locaș fusese înălțat, să fie grije cu nevoință egumenului și fraților de călugări bolnavi și neputincioșilor stareți“.³⁰²

Cea de-a doua fază de construcție, înfăptuită de astă dată de meșteri lemnari, a succedat unui incendiu în mănăstire, care a avut loc între 15 ianuarie 1639 și 1 septembrie 1640 când jupâneasa Elina reînnoiește dania soțului ei răposat, Pară paharnicul.³⁰³

Dar lucrările în mănăstire nu s-au oprit aici. O a treia fază de construcție are în vedere două obiective: înfăptuirea unor prăvălii pentru „zborul Sf. Ilie“ lângă zidul „curții bisericii“ și unele îmbunătățiri la sistemul de împrejmuire al mănăstirii. Tot Petrus D. Bakšić este acela care ne informează despre lucrările din această fază.

„Casa domnească“ a mănăstirii „Negru Vodă“. Nivelul parterului.

(Relevéu al catedrei de istoria și teoria artei de la Inst. de arhit. Ion Mincu)

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

pentru a le pune în legătură cu un incendiu pe care îl explică legat tocmai de transportarea materialelor de pe terenul „Cloașterului” la mănăstirea ortodoxă.

Încă din relatarea sa din 1640, Bakšić ne informase că terenul „Cloașterului” ruinat căzuse în stăpânirea mănăstirii ortodoxe (după legea „prădalica”); am văzut că la „casa egumenească” construită între 1636 și 1638 găsim câteva profile transportate de pe terenul „Cloașterului”³⁰⁴.

Pentru amplele lucrări pe care le are de îndeplinit în 1646-1647, egumenul Melchie se decide să dărâme până la temelie întregul complex al „Cloașterului”, inclusiv biserica ce fusese închinată Sfintei Elisabeta. Bakšić ne informează că „vrând egumenul să ridice un turn, sau mai bine spus o clopotniță, pentru că se ruinase acea biserică a Sf. Elisabeta, construi din ea amintitul turn”, fără să comunice nimic lui Matei Basarab. Dar „în aceeași zi când fu terminat turnul și preotul se pregătea de dimineață să așeze înăuntru clopotele, iată... se aprinse focul în mănăstire și o distruse aproape toată, împreună cu acoperișul bisericii, care era toată acoperită cu plumb și clopotnița și multe prăvălii din jurul ei, unde în ziua de Sfântului Ilie se face un mare târg cu concursul multor negustori de diferite proveniențe și se făcu o pagubă acelei mănăstiri care depăși mai multe mii de scuzi. Aceasta mi-a spus-o creștinii (catolici din Câmpulung – *n.n.*) și apoi am văzut cu proprii mei ochi biserica [Sf. Elisabeta] ruinată și mănăstirea schismaticilor (ortodocșilor – *n.n.*) arsă... Acea întâmplare auzind-o principele s-a mâniat și ca pedeapsă a poruncit egumenului să refacă toată paguba cu propria lui cheltuială și el a făcut-o, fiindcă – după cum se zice – este foarte bogat și acum totul este făcut din nou”³⁰⁵.

Prin urmare, Bakšić relatează că în 1647, egumenul Melchie a dărâmat biserica Sf. Elisabeta, ridicând cu materialele obținute turnul-clopotniță de la intrarea mănăstirii.

Că la terminarea lucrărilor a izbucnit un incendiu care a ars biserica, clopotnița și prăvăliile din incinta alăturată. Că Bakšić a văzut el însuși urmările incendiului. Că Melchie a trebuit să repare totul și că în momentul redactării raportului (1648) totul era refăcut din nou.

O serie de documente contemporane ne permit să verificăm spusele lui Bakšić. Astfel, hrisovul lui Constantin Șerban Cârnu, din 28 mai 1656 ne informează că „Cloașterul” a fost „ținut de barați până în zilele răposatului Matei Vodă”, când „s-a sculat... Melchie de a împresurat și stricat și biserica ce a fost pe acest loc”³⁰⁶.

Acest fapt s-a întâmplat după 15 august 1638, când Melchie este numit egumen³⁰⁷ (deci cel mai devreme în primăvara lui 1639, deoarece este firesc ca lucrările să fi început primăvara). Pe de altă parte, noi știm că Socol activează ca ispravnic până în august 1639.³⁰⁸ Deoarece inițiativa acestor construcții aparține lui Melchie și nu lui Socol, înseamnă într-adevăr că faza de construcție la care se referă Bakšić și în care zidul de incintă cu turn nu mai putea lăsa loc idilicului cerdac din grădina lui Gheorghe Județul, a depășit prima fază de construcție, aceea din 1636-1638.

Totodată, reținem că în pisania dinăuntru bisericii se prevede ca orașul să fie iertat de „vama de pâine”, iar orașenii „să nu dea vamă de ceale ce vor vinde”. Aparent, justificarea acestor privilegii este tradiția „cum iertați au fost de răposatul Radu Negru Voievod și cum scrie în cărțile ceale bătrâne, așijderea să fie iertați și de domnia mea”³⁰⁹, dar în realitate se încearcă „îmbunarea” orașenilor pentru taxele pe care mănăstirea le percepea la vânzările din zborul de Sfântul Ilie (12-24 iulie) și de care Bakšić ne vorbește încă din 1640.³¹⁰ Este probabil că mulți se sustrăgeau de la aceste taxe, deoarece voievodul mută „zborul” lângă mănăstire, cum aflăm din documentul scris la 10 aprilie 1647 (prevăzând, totodată, anumite obligații pentru orașeni, în tot cursul anului): „Și zborul târgului ce să va face la Sf. Ilie să se facă lângă

mănăstire în prăvălii, care le-am făcut noi, și pentru mutarea zborului, căci l-am mutat lângă mănăstire, ertat-am toată vama orașenilor de acolo de în târg, numai să ia den carele de pește de un car ocă cinci și Sâmbăta carne și limbile, iar de altele, de toate sunt iertați³¹¹.

Este evident că sunt clauze noi, care modifică substanțial privilegiile anterioare. Orașenii nu își mai puteau desface produsele în intervalul zborului (12-24 iulie) în piața orașului, în continuare, lângă biserica Sf. Ilie,³¹² ci în prăvăliile de lângă biserică, din „incinta hanului și prăvăliilor“, plătind deci chirie pentru desfacerea produselor (un impozit indirect pentru vânzările lor din restul anului). De altfel, în cursul anului ei trebuiau să dea zeciuală la carne și pește. Această nouă situație nu le-a convenit și ei au cerut mereu revenirea la vechile privilegii, cele seculare, consemnate în pisania din biserică. Astfel, în „Crucea jurământului“ de la 25 decembrie 1674 se arată că orașul Câmpulung nu trebuie „să dea vamă domnească“, iar orașenii „să nu dea vamă ori de ce vor vinde, cum au fost iertați... precum scrie în cărțile ceale bătrâne și în pisania sfintei mănăstiri... Iar când au fost acum în zilele Domniei Mele venit-au județul cu orașenii cu jalbă la Domnia Mea, spuind cum că le strică călugării mila orașului, ce au avut de la alți Domni bătrâni“³¹³.

Prin urmare, prin hrisovul din 10 aprilie 1647 și prin noile construcții din incinta mănăstirii, se urmăresc o serie de noi avantaje pentru aceasta, în pofida privilegiilor multiseculare ale orașenilor. Avem, evident, de-a face cu o altă fază de construcție, ulterioară celei în care s-a zidit „curtea bisericii“.

În acest act din 10 aprilie 1647 Matei Basarab vorbește de „prăvălii“ construite deja lângă mănăstire, ceea ce înseamnă că ele fuseseră realizate cel mai târziu în vara anului precedent, 1646. Petrus D. Bakšić ne informează însă că această fază a avut loc în 1647, anul care a precedat venirea sa în Câmpulung. Putem bănui că lucrările au durat doi ani, în 1646 și 1647, deoarece ele au fost destul de ample ca să necesite acest interval de timp.

În ceea ce privește incendiul din 1647, el este atestat și de o serie de documente. Astfel, într-un hrisov privitor la satul Voinești se arată că actul făcut de Andrei Cotenescu către Matei Basarab a ars o dată cu mănăstirea și s-a făcut altul nou în 1648.³¹⁴ De asemenea, într-un act din 12 ianuarie 1648, arătându-se că „Nan postelnic ot Bărbătești“ a vândut mănăstirii satul Grădiște, se precizează: „Și încă am vândut și mai nainte vreme și am făcut și alt zapis, iar pe vremea ce au ars mănăstirea, ars-au și zapisul nostru, iar acum făcut-am acest zapis ca să știe și să crează că am fost vândut de bunăvoia noastră“³¹⁵.

Într-un al treilea hrisov, din 20 aprilie 1648, al patriarhului Paisie, se pomeneste incendiul care a ars mănăstirea după reconstruirea sa de către Matei Basarab, „că pietrele și pământul le-au topit“, adăugându-se că egumenul Melchisedec „ridică din temelii această sfântă mănăstire și foarte o împodobi față de cum era înainte“. Domnul văzând că Melchisedec a terminat „astfel de lăcasuri prea frumoase pe dinlăuntru și pe dinafară, l-a pus egumen pentru toată viața“³¹⁶.

Într-un act din 12 ianuarie 1648 Matei Basarab amintește de faptul că Melchisedec a adăugat moșii și vite la bunurile existente ale mănăstirii: „și cu multe lucruri izvodind și făcând întru sfânta mănăstire“, fără referință la incendiu.³¹⁷ Această bună apreciere este reluată în documentul din 28 iulie 1650, în care Matei Vodă repetă că „am văzut Domnia Mea atâta nevoinți și atâta strădanie ce au pus egumenul Melhie acolo, împreună cu toți călugării, la toate ce au trebuit mănăstirii, cu moșii, cu odăjdii, cu bucate, cu dobitoace și cu altele...“³¹⁸

Documentele de mai sus confirmă afirmația lui Bakšić că Melehie a făcut reparația pe propria-i cheltuială, fiind „foarte bogat“. Hotărârea ca egumenul Melehie

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

să rămână în funcția sa toată viața la care se referă patriarhul Paisie, nu poate fi concepută înainte de aprecierile pe care voievodul le face în hrisovul din 12 ianuarie 1648.

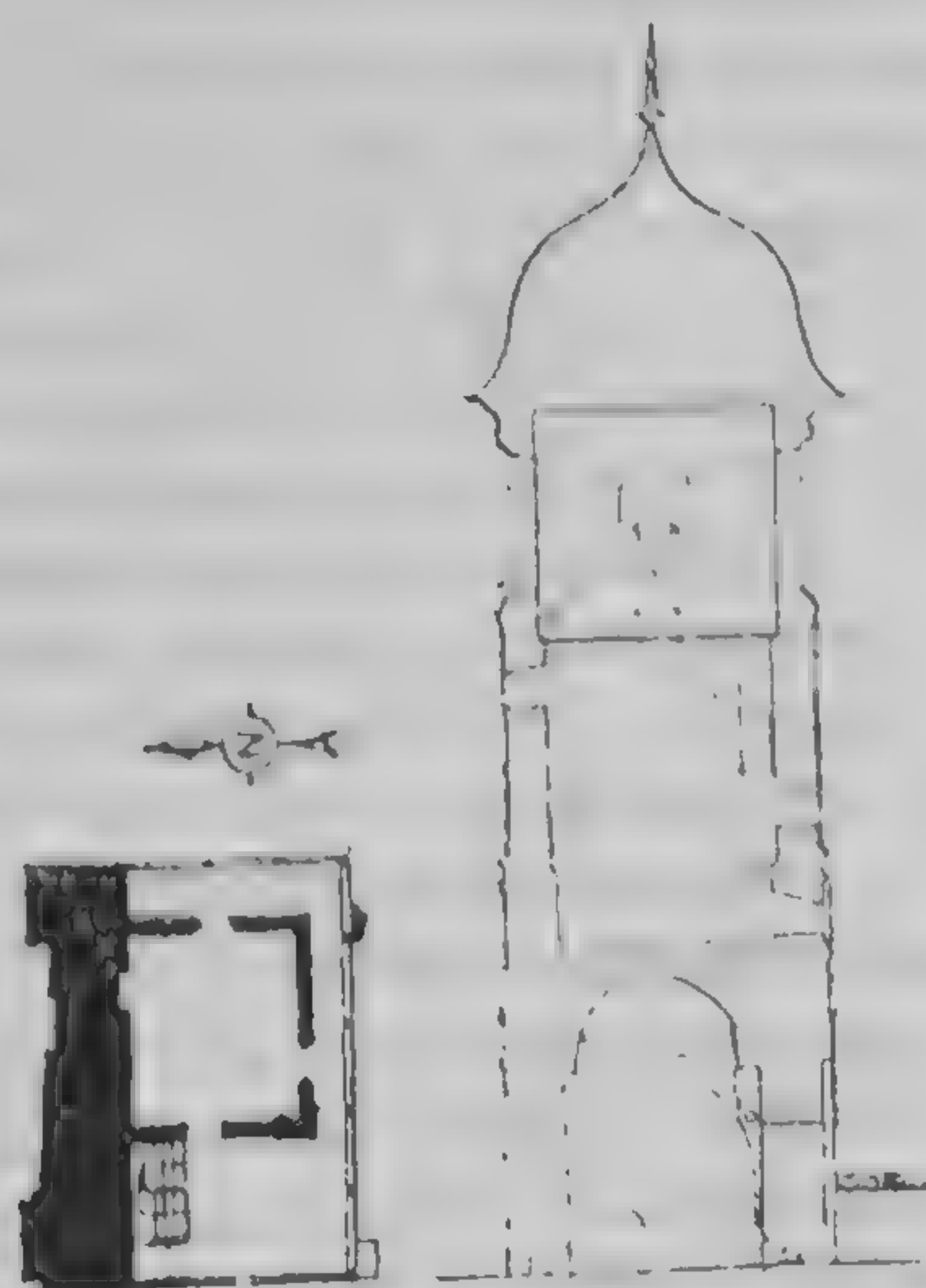
Prin urmare, putem afirma că turnul-clopotniță al „curții bisericii” și „curtea hanului și prăvăliilor”, împreună cu turnul de intrare la această curte au fost construite în 1646/47, că ele au fost incendiate în 1647 și refăcute în 1648. În anul 1648, Petrus D. Bakšić relatează că totul este făcut din nou.³¹⁹

Aceste date pe care le putem deduce din documente sunt confirmate de o serie de elemente materiale ale edificiilor de mai sus. Am arătat că turnul-clopotniță a fost construit mai târziu decât „casa domnească”, existând cele două mici încăperi de legătură între cele două construcții. Dar mai putem aduce un argument temeinic în sprijinul opiniei că atât turnul-clopotniță, cât și cel cu foișor de la „curtea hanului și prăvăliilor” au fost construite după anul 1645. Într-adevăr, știm în mod sigur că monumentul care a devenit model pentru ornamentarea cu butoni de ceramică în Țara Românească a fost biserica Stelea din Târgoviște, construită în 1645.³²⁰ Or, atât turnul-clopotniță, cât și cel cu foișor de lângă râu (după cum putem să ne dăm seama din desenul lui Carol Isler) prezintă acești butoni de ceramică și, prin urmare, faza de construcție în care s-au ridicat aceste edificii nu poate fi anterioară anului 1645. (În anul 1646 constatăm butoni asemănători la biserica din Golești. Acest element material de datare confirmă relatarea lui Petrus D. Bakšić despre turnul-clopotniță și incinta „zborului de Sf. Ilie“.)

Spre deosebire de turnurile-clopotniță de la mănăstirile Brâncoveni, Brebu și cel dispărut de la Curtea de Argeș, toate cu două etaje de plan octogonal peste o încăpere de trecere de plan patrat, atât parterul, cât și cele trei etaje ale clopotniței mănăstirii „Negru Vodă” sunt de plan patrat. Etajele I și II sunt prevăzute cu metereze, iar încăperea clopotelor cu patru mari deschideri în plin cintru³²¹. Monumentul este flancat la nord-est de un mic turn poligonal ce cuprinde scara de acces la primul etaj. El este construit din cărămidă, cu un soclu de bolovani alternați cu cărămidă. Fațadele sunt tencuite. Zgârieturi și vopsea pe tencuială imită casetele de cărămidă ce înconjoară pietrele de talie, ca și la alte construcții din vremea lui Matei Basarab. (Suprafețele originare se pot vedea în prezent spre nord, în podul etajului „casei domnești” și spre sud, în beciul locuinței lipite de turn.) Butonii de ceramică ființează de la înălțarea turnului.

„Casa domnească” a mănăstirii „Negru Vodă”. Nivelul primului cat. (Relevu al catedrei de istoria și teoria artei din Inst. de arhit. „Ion Mincu”).

Turnul-clopotniță de la mănăstirea „Negru Vodă”. Secțiune. (Relevu al catedrei de istoria și teoria artei din Inst. arhit. „Ion Mincu”).

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

să rămână în funcția sa toată viața la care se referă patriarhul Paisie, nu poate fi concepută înainte de aprecierile pe care voievodul le face în hrisovul din 12 ianuarie 1648.

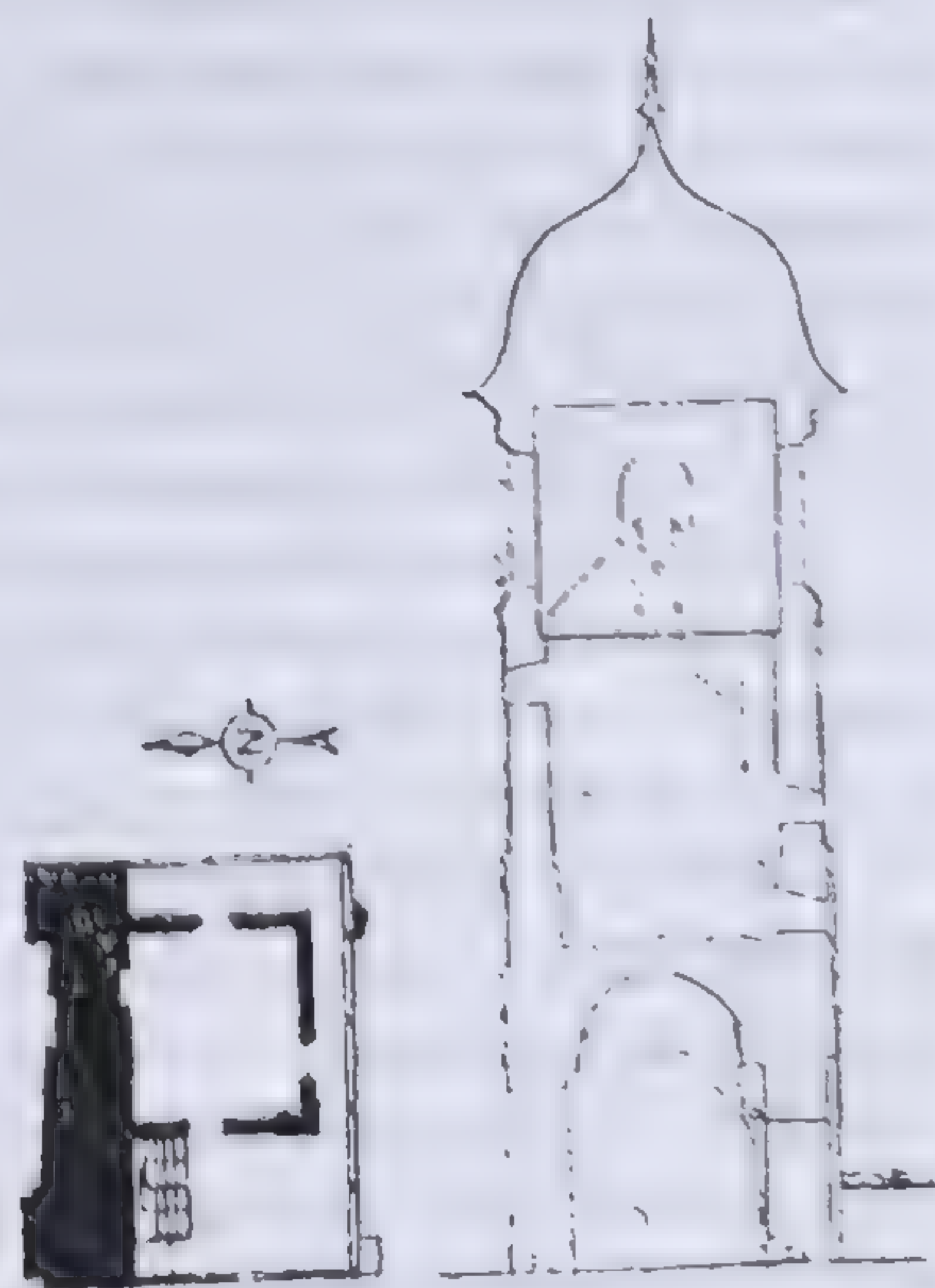
Prin urmare, putem afirma că turnul-clopotniță al „curții bisericii” și „curtea hanului și prăvăliilor”, împreună cu turnul de intrare la această curte au fost construite în 1646/47, că ele au fost incendiate în 1647 și refăcute în 1648. În anul 1648, Petrus D. Bakšić relatează că totul este făcut din nou.³¹⁹

Aceste date pe care le putem deduce din documente sunt confirmate de o serie de elemente materiale ale edificiilor de mai sus. Am arătat că turnul-clopotniță a fost construit mai târziu decât „casa domnească”, existând cele două mici încăperi de legătură între cele două construcții. Dar mai putem aduce un argument temeinic în sprijinul opiniei că atât turnul-clopotniță, cât și cel cu foisor de la „curtea hanului și prăvăliilor” au fost construite după anul 1645. Într-adevăr, știm în mod sigur că monumentul care a devenit model pentru ornamentarea cu butoni de ceramică în Țara Românească a fost biserica Stelea din Târgoviște, construită în 1645.³²⁰ Or, atât turnul-clopotniță, cât și cel cu foisor de lângă râu (după cum putem să ne dăm seama din desenul lui Carol Isler) prezintă acești butoni de ceramică și, prin urmare, faza de construcție în care s-au ridicat aceste edificii nu poate fi anterioară anului 1645. (În anul 1646 constatăm butoni asemănători la biserica din Golești. Acest element material de datare confirmă relatarea lui Petrus D. Bakšić despre turnul-clopotniță și incinta „zborului de Sf. Ilie“.)

Spre deosebire de turnurile-clopotniță de la mănăstirile Brâncoveni, Brebu și cel dispărut de la Curtea de Argeș, toate cu două etaje de plan octogonal peste o încăpere de trecere de plan patrat, atât parterul, cât și cele trei etaje ale clopotniței mănăstirii „Negru Vodă” sunt de plan patrat. Etajele I și II sunt prevăzute cu metereze, iar încăperea clopotelor cu patru mari deschideri în plin cintru³²¹. Monumentul este flancat la nord-est de un mic turn poligonal ce cuprinde scara de acces la primul etaj. El este construit din cărămidă, cu un soclu de bolovani alternați cu cărămidă. Fațadele sunt tencuite. Zgârieturi și vopsea pe tencuială imită casetele de cărămidă ce înconjoară pietrele de talie, ca și la alte construcții din vremea lui Matei Basarab. (Suprafețele originare se pot vedea în prezent spre nord, în podul etajului „casei domnești” și spre sud, în beciul locuinței lipite de turn.) Butonii de ceramică ființează de la înălțarea turnului.

„Casa domnească” a mănăstirii „Negru Vodă”. Nivelul primului cat. (Relevu al catedrei de istoria și teoria artei din Inst. de arhit. „Ion Mincu“).

Turnul-clopotniță de la mănăstirea „Negru Vodă”. Secțiune. (Relevu al catedrei de istoria și teoria artei din Inst. arhit. „Ion Mincu“).

PAVEL CHIHAI A

O serie de sculpturi de piatră, transportate de la „Cloașter“ păstrate în zidurile turnului sunt mărturii prețioase pentru reconstituirea trecutului vechiului monument catolic.

Cu materialul provenit de la „Cloașter“, egumenul Melehie construiește de asemenea la nord-estul incintei bisericii și la nord de incinta bolniței o clădire cu patru laturi, cu prăvălii la primul nivel și cu un han la cel de-al doilea.³²² Am văzut că despre aceste prăvălii pomenește porunca lui Matei Basarab din 10 aprilie 1647. Un raport austriac din 20 iulie 1737 pomenește de o retragere a turcilor „în așa-numitul han sau prăvălii“ („so genannten Haan oder Kaufhaus“) și la sfârșit „în turn“.³²³ De asemenea, mitropolitul Neofit precizează la 13 august 1746: „Aici era și un han, unde se făcea târgul, înconjurat cu ziduri de piatră, în lăuntrul căruia erau prăvălii foarte multe. Aceste prăvălii, cu zid cu tot, s-au ruinat din ordinul imperialilor“.³²⁴

Pe latura sudică a zidului de incintă al hanului, deasupra râului Târgului, documentele³²⁵ și călătorii³²⁶ amintesc de turnul-poartă, cu un foisor la al doilea nivel, pe care îl putem vedea și în două desene din secolul al XIX-lea³²⁷. Faptul că acest turn prezenta 12 stâlpi hexagonali asemănători cu acei ai „casei egumenești“, caracteristici pentru epoca Matei Basarab, butoni de ceramică, aceleași nișe semicirculare în zidurile încăperii de trecere și cărămizi asemănătoare dimensional³²⁸ ne permite să îl considerăm înălțat o dată cu turnul-clopotniță și cu hanul. Pe fațada estică constatăm o nișă pentru icoana de hram, ca și la turnul-clopotniță (Fig. 60).

O problemă care nu poate fi încă definitiv soluționată este aceea a incintei de zid în jurul mănăstirii. Am văzut că în 1640 se ridică o palisadă pentru apărarea așezării religioase, mai bine spus pentru realizarea unui punct fortificat în sistemul defensiv al lui Matei Basarab. A fost înlocuită această palisadă șase ani mai târziu când s-au ridicat turnul-clopotniță și cel de la intrarea în „curtea hanului și prăvăliilor“. Zidurile care înconjoară incinta hanului sunt legate de turnul de deasupra râului. Pe de altă parte, ne este greu să considerăm că egumenul Melehie a înălțat cele două turnuri masive de zidărie pentru o palisadă de lemn. O însemnare din pomelnicul mănăstirii (alcătuit în vremea voievodului Constantin Brâncoveanu, cu prilejul importante faze de construcție din 1712, de care ne vom ocupa mai departe) în dreptul numelui lui „Mihail eromonah“ (ispravnicul construcțiilor din 1712) arată că „întru acestui egumenie s-a făcut cetatea în jurul mănăstirii“³²⁹. Știrea este confirmată de inscripția de pe piatra de mormânt a lui Mihail, unde i se atribuisse aceeași înfăptuire: „Această piatră iaste a lui Mihail ermonah, care au fost igumen la Cozia și deacă l-au pus la (mănăstirea) Câmpulung igumen care... ta... mănăstirii Câmpu Lungului au făcut vă dni Io Constantin voievod Mitropolit chir Antim“³³⁰. Evident, cuvântul degradat este „cetatea“ considerată realizarea cea mai importantă a egumenului Mihail. A înlocuit acest egumen palisada cu cetatea de zid, după care a urmat (la 1718) înălțarea bisericiței de zid a bolniței în locul celei de lemn?

Înclinăm totuși să credem – deși, foarte probabil, piatra de mormânt a lui Mihail a fost lucrată de un sculptor care a participat la restaurările din Câmpulung, după cum vom vedea – că Mihail a refăcut în mare parte cetatea de zid înălțată în 1640/47, care în jumătate de secol va fi ajuns într-o stare de degradare avansată.

Oricum, trebuie să amintim că un document din 1654 vorbește de un vad „care este lângă zidul mănăstirii“³³¹, iar un altul, din același an, datat la 18 iulie 1654, de „un vad de moară care a fost al nostru lângă zidul mănăstirii“³³².

Zidul care înconjura incinta era prevăzut cu turnuri de apărare, ca și cele construite de Matei Basarab la mănăstirea Govora, de pildă. C.D. Aricescu consideră la 1855 că zidul mănăstirii trebuie să fi avut astfel de turnuri, adăugând: „probă, ruinele turlelor ce încă se văd, din cari cel despre nord stă încă pe picioare, deși rău

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

maltratat de timp, iar cel dinspre sud s-a îngropat în anii trecuți sub pământ³³³.

Din aceste turnuri de apărare s-au mai păstrat urme materiale pe latura estică a incintei, unde putem constata două temelii ale unor astfel de construcții. Turnul nordic al laturii estice era situat la 13 m de vestigiile turnului-poartă cu foișor. Rămășițele lui constau dintr-o latură nord-sud care este chiar temelia zidului de incintă și alta est-vest, lungă de 3 m, înaltă de 1 m și lată de 1,35 m, în unghi drept cu prima. Situirea acestor temelii pe un sol cu pantă repede exclude ipoteza unei porți.

O altă ruină, în colțul sud-vestic al incintei, mai păstrează două laturi în unghi drept, cea nord-sud lungă de 2,50 m, înaltă de 2 m și lată de 0,90 m, cea de est-vest lungă de 0,30 m³³⁴.

Turnuri de apărare care să supravegheze laturile zidului de incintă sunt obișnuite în vremea lui Matei Basarab³³⁵. Ele prezentau, ca și zidul, metereze, iar deasupra creneluri. Zidul incintei este construit din rari bolovani ciopliți, așezați la baza zidului, aproape de nivelul solului, iar în rest, bolovani rotunzi de râu, uneori în casete de cărămidă, alternând cu asize compacte, dar neregulate de cărămidă. Mortarul, cu var cald, este mai rezistent la bază și mai slab în părțile superioare ale zidului. Aproximativ din 10 în 10 metri, zidul prezintă la exterior contraforți lați de 1,00-1,10 m, iar la interior de 0,80-1,00 m.

Probabil că la zidurile refăcute în 1712, de către egumenul Mihail, se referă în raportul său din 17 iulie 1737 colonelul Ghylani, când scrie că „mănăstirea are o incintă prevăzută cu ziduri bune, de aproximativ 3,50 stânjeni („klapfer“) înălțime“ (deci 6,65 m) și apreciază că cetatea ar putea rezista „la 2000 sau câteva mii de călăreți“³³⁶.

f. Faza de construcție 1712

O invazie a „curuților“ transilvăneni în Câmpulung³³⁷ determină pe Constantin Brâncoveanu să numească egumen al mănăstirii câmpulungene pe Mihail, fostul stareț al mănăstirii Cozia³³⁸ și priceput gospodar. Ispravnic domnesc, Mihail își ia ca ajutoare pe „Grigore, ucenic cozian“, pe care îl aduce așadar cu sine de la mănăstirea Cozia, și pe „Lupu Sărățan“.

Egumenul Mihail adaugă, în primul rând, un etaj casei de la nordul turnului, înfăptuind o „casă domnească“. Etajul prezintă același plan ca și cel al parterului, două camere mari încadrate între trei cămăruțe la sud și una la nord. Încăperile mari au tavane boltite cu bolți de penetrație. Dovada că etajul a fost adăugat peste primul nivel³³⁹ – existent deci anterior – este un meterez care se află în podul actualei clădiri, la 3 m mai jos de acoperiș, inutil dacă o construcție contemporană s-ar fi ridicat atât de sus, precum și ciubucele și ornamentele fațadei nordice ale clopotniței și micului turn de acces, care se continuă sub dușumelele podului actualei case.

Dar înălțarea acestui etaj la 1712 și nu mai târziu este dovedită de o serie de sculpturi, înstrăinate în parte de incinta mănăstirii, care glăsuiesc și despre această refacere.

Pentru accesul la etaj s-a construit un frumos foișor (care mai exista încă la 1840, așa cum deducem după desenul lui M. Bouquet)³⁴⁰ (Fig. 61). Foișorul prezenta cinci coloane de piatră, o coloană semiangajată și, la intrare, o consolă semiangajată (pentru a nu micșora distanța între parapet și zid), de formă antropomorfică. Parapetul scării prezintă o bordură de piatră. Se mai păstrează încă în lapidariul Muzeului Regional din Câmpulung un fus de coloană, înalt de 1,55 m, cu diametrul inferior de 0,33 m și cel superior de 0,29 m, precum și două baze: una cu latura superioară de 0,35 m x 0,35 m și cea inferioară de 0,58 m x 0,58 m, iar cealaltă cu

latura superioară de 0,52 m, 0,35 m, 0,35 m, 0,17 m, 0,17 m, și 0,17 m, iar cea inferioară de 0,58 m x 0,58 m³⁴¹. Aceasta din urmă a fost, în mod evident, așezată sub coloana din stânga intrării în foisor și de ea se lega bordura de piatră a parapetului, vizibilă, de altfel, și în desenul lui M. Bouquet.

Probabil tot în foisor se aflau două mici pedestale cu latura superioară de 0,34 m, cea inferioară de 0,30 m și înălțimea de 0,38 m. Ornamentele acestora se leagă de motivele, datând tot din vremea lui Matei Basarab, pe care le constatăm la capitelurile (aparținând pridvorului bisericii catolice și foisorului casei parohiale) aflate în incinta Bărației din același oraș: aceleași panglici agraate marcate cu „perle“, aceleași „ove“ la abacă.

În zidul de vest al noii „case domnești“ egumenul Mihail a încastrat un relief reprezentând un leu (îndreptat către gangul turnului) cu un volumen pe care stă scris: „Grigorie ucenic cozian i Lupu Sărățan ispravnici, leat 7220“ (1712)³⁴² (Fig. 64 și 67).

Pe comănacul chipului de călugăr sculptat ca o consolă³⁴³ (pandant al unui capitel al foisorului, după cum am văzut), se găsește în registrul superior anul 1712 în cifre arabe și slavone, iar în registrul inferior inițialele GRE, desigur de la GR(igori)E, o prescurtare asemănătoare cu aceea a lui Cristos („C<rist>I“) din cea de-a treia sculptură cu inscripție din vremea egumenului Mihail (Fig. 66).

Aceasta din urmă era încastrată în zidul casei de la sudul turnului-clopotniță, reprezenta tot un leu cu volumen (pandant al celui din „casa domnească“), întors către intrare, cu următoarea inscripție: „Mihail igumen) ispravnic cozian, leat 3CK, ano C<rist>i 1712“³⁴⁴ (Fig. 120). Până nu de mult casa din sudul turnului prezenta o pivniță, o încăpere și un foisor deasupra acesteia³⁴⁵.

Prin urmare, egumenul Mihail și ajutoarele sale au înălțat cu etaj „casa domnească“ și au construit o nouă locuință, cu foisor la sudul turnului-clopotniță, marcându-le cu inscripții în piatră.

Dar pe terenul actualei biserici se mai găsesc o serie de profile, lucrate în mod evident de aceeași echipă de meșteri ai egumenului Mihail. Ni s-au păstrat astfel 3 capiteluri, cu diametrul anetei de 0,40 m și latura bazei de 0,52 m, având ca ornament două registre cu frunze de acant (Fig. 69). Un al patrulea capitel este lucrat numai pe o latură, rămas, așadar, neisprăvit. Apoi, un capitel pentru o coloană angajată, hărăzit aceluiași foisor, și un altul, tot pentru o semicoloană, având însă jumătatea care urma să intre în zidărie nelucrată.

Corespunzător capitelurilor întregi, ni s-au păstrat două baze de coloane, cu latura bazei inferioare de 0,58 m (aceeași dimensiune ca a laturei bazei mari de la coloanele foisorului, vădind aceiași meșteri) și cea a bazei superioare de 0,44 m³⁴⁶.

În sfârșit, un capitel fără aneletă, cu o floare a soarelui în registrul superior – de aceeași dimensiuni – vădește o altă echipă de meșteri și o epocă apropiată, dar nu aceeași (Fig. 70).

Presupunem că inițial egumenul Mihail a proiectat un pridvor pe toată lungimea fațadei bisericii la care a renunțat sau că moartea l-a împiedicat să continue lucrările. Într-adevăr, Mihail figurează ca egumen la mănăstirea Câmpulung numai între mai 1712 și aprilie 1714, când apare noul stareț Theofan³⁴⁷. Mihail s-a mulțumit doar să zidească un „amvon“ în fața bisericii, iar mai târziu s-a lucrat unul și mai mic pentru paraclisul bolniței.

Oricum, catagrafiile menționează la biserica lui Matei Basarab „amvon dinaintea bisericii în patru stâlpi de piatră, zugrăvit peste tot, cum și pă afar, cu coroanele lor sus și jos“³⁴⁸ (cu baze și capiteluri). Iar biserița bolniței, din 1718, prezenta, la rândul ei „un amvon care iaste în doi stâlpi de piatră, cu coroanele lor“³⁴⁹, care poate fi văzut și într-unul din desenele lui Carol Begenau.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

„Casa domnească“ a fost ruinată în vremea „răzmeriței“ din 1737, când locotenentul-general austriac Barkoki coboară din munți pe la Dragoslavele cu un pâlț de ostași și ucide pe turcii aflați în târgul Sf. Ilie, apoi se închide în incinta mănăstirii. Ca represalii, turcii măcelăresc populația Câmpulungului și dau foc mănăstirii. Voievodul Constantin Mavrocordat distruge, din porunca sultanului, zidul de incintă și o serie de construcții din mănăstire.

Mențiunea din pomelnicele mai noi că reparațiile în incintă au început la 20 octombrie 1737 este o greșală de transcriere a pomelnicului brâncovenesc. Mulți ani Câmpulungul a rămas părăsit³⁵⁰. În 1746 mitropolitul Neofit poate sluji la biserică, însă el menționează că hanul „cu zid cu tot s-au ruinat din ordinul imperialilor“³⁵¹ (în realitate al turcilor). Egumenului Nicodim (1737-1762) îi revine meritul de a repara stricăciunile provocate de „răzmerița“ din 1737. El reface „casa domnească“ reconstruind etajul și deschizând către vest patru ferestre – câte una de fiecare cameră mică, una singură pentru camera mare din sud – iar către est cinci ferestre – câte două la cele două camere mari și una la cămăruța dinspre nord – protejate de câte o sprânceană de cornișe. Egumenul Nicodim și-a zugrăvit portretul în timpanul unei bolti de penetrație din nordul camerei mari sudice de la etaj³⁵² și a consemnat în pomelnicul mănăstirii realizările sale³⁵³.

Dar egumenul Nicodim a refăcut și „casa egumenească“, unde a deschis o serie de ferestre în zidul sudic. Zugravii care i-au pictat chipul în „casa domnească“ au împodobit și bisericuța bolniței, precum și glafurile ferestrelor din sud ale „casei egumenești“. Nu numai aceste picturi ne vădesc faza de restaurare a egumenului Nicodim de prin 1750, ci și o serie de ornamente în stuc, cu motive florale și geometrice, care împodobesc atât exteriorul meterezelor înguste din podul „casei domnești“ (existente desigur încă de la faza de construcție din 1712), cât și chenarele interioare ale ferestrelor sudice ale „casei egumenești“. O frumoasă arcadă, lucrată în stuc, care desparte cele două grupe de încăperi de pe ceardac, arată atenția care se dădea în epocă acestui gen de ornamentație.

Relieful care amintea de isprăvnicia egumenului Mihail este văzut de Gr. Musceleanu în 1861 „aproape de cercul antreului, în dreapta“³⁵⁴, deci în zidul casei din sudul turnului-clopotniță, unde fusese încastrat inițial.

În schimb, relieful de la nord se desprinsese de zid. După dispariția foișorului, între 1840 și 1845, acest relief împreună cu consola antropomorfică sunt reutilizate în noul foișor cu scară interioară și stâlpi de zid, pe care îl desenează G. Tattarescu în 1860³⁵⁵.

În 1882, D. Butculescu desenează atât consola antropomorfică, cât și relieful lui „Grigore Cozian“ și „Lupu Sărățan“, menționând: „Aceste pietre se află zidite în zidul de sub foișorul mănăstirii din dreapta clopotniței“³⁵⁶.

Ele sunt transportate la Muzeul Național în timpul lucrărilor de restaurare a mănăstirii, care au loc între 1874 și 1887³⁵⁷, desigur după 1882, când le vede D. Butculescu, foarte probabil în 1887, când Gr. Tocilescu inițiază aducerea unor piese de la mănăstirile mai importante³⁵⁸. În prezent, cele două reliefuri cu lei se găsesc în lapidariul Muzeului Mogoșoaia, iar consola antropomorfică la Muzeul Institutului de Arheologie.

O importantă problemă pe care o ridică sculpturile din 1712 este aceea a meșterilor care le-au lucrat.

Încă din 1915, Al. Zagoritz remarcase o strânsă asemănare între cei doi baluștri ornamentali aflați în incinta bisericii Bărăția din Câmpulung și două piese similare care împodobesc portalul mănăstirii din Râmnicul Sărat³⁵⁹. Comparația capitulurilor lucrate pentru pridvorul bisericii din Câmpulung cu cele de la coloanele care despart

PAVEL CHIHAI A

naosul de pronaosul bisericii mănăstirii din Râmnicu Sărat³⁶⁰ ne relevă de asemenea anumite asemănări. Dar nu numai sculpturile cu ornamente geometrice sau vegetale ne vădesc apropierea lucrărilor din Câmpulung și Râmnicu Sărat, ci și un relief cu un leu și volumen (pe care este notat anul lucrărilor) de la baza portalului bisericii din Râmnicul Sărat, corespunzând celor două reliefuri pe care le-am trecut în revistă mai sus, din Câmpulung, precum și capul lui Samson, stâlpul-atlant, provenit de la aceeași mănăstire din Râmnicu Sărat³⁶¹ (în prezent la Muzeul Mogoșoaia) prezentând vizibile asemănări cu consola antropomorfică de care ne-am ocupat (*Fig. 68*).

Meșterii din Râmnicul Sărat, conduși de ispravnicul Lupu, dovedesc o remarcabilă maturitate artistică, atât la lucrările de la mănăstirea râmniceană (1691-1697), cât și la aceea din Câmpulung (1712). Echipa de meșteri români care lucrează în orașe îndepărtate de locul lor de baștină (Râmnicul Sărat) ne încredințează că ipoteza sculptorilor de import pentru monumentele brâncovenesti (ca, de pildă, neverosimilul italian „Mira”) nu are temei³⁶². Este posibil ca meșterii din același mediu, din Râmnicul Sărat, să fi lucrat sculpturile în piatră și la unele dintre ctitoriile spătarului Mihai Cantacuzino (la Colțea, Fundenii Doamnei, Sinaia, Bordești și Berca), înrudite îndeaproape cu lucrările din Râmnicul Sărat și Câmpulung.

Merită, de asemenea, subliniat faptul că numai la doi ani de la lucrările pe care își înscrie numele, în 1714, sculptorul Grigorie, „ucenic cozian”, sculptează piatra de mormânt a egumenului Mihail, care se află în biserica bolniței Coziei³⁶³, figurând pe ea doi cerbi afrontați, apropiați ca siluete de leii de pe plăcile de la mănăstirea Câmpulung și subliniind înfăptuirile celui decedat din această mănăstire, înfăptuiri pe care – probabil – le constatare el însuși (*Fig. 65*).

g. Reparații și adăugiri în secolele XVIII și XIX

După cum am văzut, nu mult după înființare, mănăstirea din Câmpulung cumpără sau își adaugă terenul dintre zidul estic de incintă și râul Târgului, pe care existau pivnițe³⁶⁴ (pentru cei care veneau la zborul Sf. Ilie), apoi, pe râu, moară³⁶⁵ și piuă³⁶⁶, care s-au menținut până târziu. Către vest este achiziționat terenul lui Gheorghe Județul, se pare, între „casa egumenească” și uliță³⁶⁷ (actuala „Negru Vodă” care începea din ulița „Pârgarilor”³⁶⁸, numită așa deoarece la întretărirea lor, în fața mănăstirii era piața unde, începând cu mijlocul sec. al XVIII-lea, se alegeau pârgarii orașului³⁶⁹).

Încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea, mănăstirea începe să cumpere toate parcelele care o separau de ulița orașului (actuala „Negru Vodă”) pentru a se întinde pe terenul din fața porților mănăstirii. La 5 martie 1691, Sima vinde un loc care se afla „alături pe lângă curtea mănăstirii cea despre clopotniță”, pe care egumenul Vasile Gebelea (1722-1737) îl împrejmuește cu zid de piatră („pogradia de piatră înaintea mănăstirii”)³⁷⁰. Ulterior, mănăstirea cumpără de la Radu Ciortan un loc de casă „din naintea porții mănăstirii despre clopotniță”³⁷¹, la 1 martie 1734, și un altul de la Matei Heroi, „care loc este din naintea porții sfintei mănăstiri peste drum... și alături cu un alt loc al mănăstirii, cumpărat de la Radu Ciortan”³⁷².

Aceste locuri noi din secolul al XVIII-lea, situate la vestul incintei, rămân îngrădite cu uluce până după 1852. În desenul pe care îl execută la 1840 M. Bouquet și în cele ale lui Carol Begenau din 1852 se pot vedea ruina zidului de incintă, zidul de piatră al terenului din estul mănăstirii (ce împrejmuia spre nord fosta proprietate a Simei) cu poarta respectivă, precum și îngrăditura sudică de uluci, a fostelor proprietăți ale lui Radu Ciortan și Matei Heroi.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

La data aceea, zidul de incintă nu era dărâmat complet în colțul sud-estic, iar către răsăritul Târgului, o bună parte din vechiul zid se lega încă de turnul-poartă cu foișor.

Nu mult după 1852, data imaginilor lui C. Begenau, zidul de incintă sudic (către colțul estic) și cel estic (în întregime) este dublat de un altul mai subțire (de 0,80 m), construit din bolovani mici de râu în frecvente casete de cărămidă. Totodată, zidul estic este retras la extremitatea sudică cu 7 m față de cel anterior, întâlnindu-l pe acesta din urmă în unghiul nord-estic al curții bolniței. Tot în această etapă de construcție s-a înlocuit gardul de uluce din fața mănăstirii cu unul din zid. La restaurarea din 1874-1886 s-a înălțat zidul sudic cu bolovani înecați în mortar, fără cărămizi.

O serie de calamități distrug părți întregi din mănăstire în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.

Foișorul „casei domnești” se menține încă în bună stare la începutul secolului al XIX-lea. Catagrafiile îl descriu „cu cinci stâlpi de piatră cu coroanele lor sus și jos, cu scară de piatră înfundată...”³⁷³. Dar el se dărâmă la cutremurul din 1819 (care deteriorează și biserica) și catagrafia din 1834 arată că „scara cu foișorul de deasupra [sunt] căzute la cutremur”³⁷⁴, iar cea din 1837, că a fost refăcut, „însă prost”³⁷⁵. În această stare îl desenează în 1840 M. Bouquet.

Între 1840 și 1845 foișorul se dărâmă din nou, probabil din cauza proastei construcții. Cezar Bolliac constată în 1845 „pilaștri, capiteluri sculptate, trepte și plăci deosebite, pietre surpate și aruncate în toată preajma”³⁷⁶, situație confirmată de catagrafia din 1850, care menționează că „scara și foișorul ce au fost sunt căzute”³⁷⁷.

Desenul lui G. Tattarescu din 1860³⁷⁸ (Fig. 63) ne prezintă un nou foișor (de data aceasta cu scară interioară) și pe nouă stâlpi de lemn. La începutul secolului al XX-lea se construiește galeria de zid, care acoperă fațada estică a „casei domnești”, iar la restaurarea din 1942-1943, foișorul capătă aspectul pe care îl are în prezent.

Întreaga aripă sudică și cea vestică a mănăstirii au dispărut la începutul secolului al XX-lea, dar se mai pot distinge încă temeliiile acestor construcții.

Hanul cu prăvăliile la parter nu mai este refăcut după distrugerea din 1737. Mitropolitul Neofit îl menționează distrus în 1746³⁷⁹. În 1772 „călugării mănăstirii s-au dus la Divan și au cerut să se înființeze din nou târgul care fusese oprit după arderea orașului din 1737”³⁸⁰. Dintr-o scrisoare din 1799 aflăm că „Epistatul au șindrilit mai toate odăile ce sunt la număr 9 dinăuntru (din curtea bisericii, către nord – *n.n.*), iar casele egumenești au 45 de ani de când sunt reșindrilit (deci din vremea refacerii egumenului Nicodim de la mijlocul secolului al XVIII-lea – *n.n.*), cum și sfânta biserică afară din mănăstire (biserița bolniței – *n.n.*). Mai sunt 9 odăi (din incinta hanului – *n.n.*) dar stricate din vremea răzmeriții. Mai sunt 4 odăi stricate de 40 de ani (cele de lângă zidul sudic al hanului – *n.n.*) și o casă afară, iarăși cu patru odăi stricate de tot...”³⁸¹.

Catagrafiile de la începutul secolului al XIX-lea menționează atât „chiliile, unde se face bălciul mănăstirii „la ziua de Sfântul Ilie proorocul”, cât și „foișorul de zid”, învelite cu șindrila de brad.

Din catagrafia din 1847 aflăm că se repară „foișorul de lemn... învelit cu șindrila nouă... trebuincios pentru zilele târgului ce se face la Sf. Ilie”³⁸² și se amenajează, „17 ochiuri de prăvălie făcute din nou pentru târgul Sf. Ilie”³⁸³.

Dacă în 1853 J.H. Skeene vede „fortificațiile și, în special, turnul-poartă de lângă râu încă bine păstrat”³⁸⁴, în 1874, D. Pappazoglu deplânge totala ruină a întregului han, cum îl putem constata de altfel și din desenul însoțitorului său C. Isler³⁸⁵.

Târgul de Sf. Ilie continuă să funcționeze și după dispariția hanului. A. Pelimon³⁸⁶ vede în 1859 atât târgul, cât și oborul de vite.

PAVEL CHIHAI A

Terenul fostului han și cel alăturat al „zborului” propriu-zis sunt propuse de arhitectul Schlatter în 1852 ca teren pentru o grădină publică: „În privința terenului sus numit alu fostei vechi cetăți care acum se întrebuințează parțial pentru bălci și tenișul districtului, precum și mai multe bordce țigănești, ar fi bine d-a se împrejmuî parte pentru grădina mănăstirii, iară parte cealaltă despre miazănoapte să se întrebuințeze pentru grădina publică... Se află încă pe acest teren un turn vechi care s-ar putea întrebuința ca pavilion”³⁸⁷.

Studiul mănăstirii Câmpulung ne încredințează că dispoziția construcțiilor monastice din epoca lui Matei Basarab, din curtea propriu-zisă a mănăstirii, era asemănătoare celei de la ctitoria lui Neagoe din Curtea de Argeș. Astfel, trapeza se află în fața intrării bisericii, chiliile înspre nord, iar casa egumenului la sud-vestul bisericii. Aceste edificii nu aveau însă amploarea celor din Curtea de Argeș. Este probabil că „cuhnia” se alătura trapezei, dar, când această clădire a căpătat un etaj, în 1712 și a devenit „casă domnească”, încăperile pentru gătit și luat masa s-au mutat în aripa sudică a mănăstirii.

Biserica bolniței, care la Cozia s-a aflat în afara zidurilor mănăstirii, la Câmpulung a fost inclusă în zidul de incintă mai mare, fiind totuși considerată „în afară” de mănăstire. În general, curtea bisericii a constituit o entitate aparte, iar terenul între această suprafață închisă și malul râului, un teren „din afară”. Este probabil, așa cum am arătat la început, că aici să se fi înălțat casa domnească din secolul al XIV-lea.

Merită însă a fi subliniat faptul că și terenul alăturat dinspre nord — în prezent curtea liceului — nu avea locuințe; „zborul” se desfășura nu numai în curtea hanului și a prăvăliilor, ci, așa cum aflăm din izvoarele mai târzii³⁸⁸, și pe acest teren din nordul mănăstirii.

Începând încă din secolul al XVIII-lea, mănăstirea achiziționează o serie de terenuri la vest și la est, spre râul Târgului.

Atât incinta bolniței cu încăperile speciale pentru bolnavi, cât și cea alăturată, a hanului, pot constitui obiecte de studiu pentru cercetătorii trecutului medicinei românești sau arhitecturii laice. Hanul era conceput după moda orientală, cu încăperi la etaj și prăvălii la primul nivel.

„Casa egumenească”, printre puținele construcții păstrate aproape intacte din epoca lui Matei Basarab, ilustrând arhitectura civilă a acestei epoci, precum și „casa domnească” (al cărei prim nivel prezintă ziduri din aceeași epocă) compensează lipsa de vechime a bisericii lui Johann Freywald din 1828-1832³⁸⁹. Totodată, merită să subliniem importanța pieselor de sculptură arhitecturală aflate în incinta acestei mănăstiri sau provenite de aici, datând între secolele al XIV-lea și al XVIII-lea.

Cercetările noastre asupra incintei mănăstirii Câmpulung nu pot localiza curtea domnească. Rămâne ca săpăturile arheologice, folosind diferitele contribuții la limpezirea trecutului acestui complex monastic, să-și spună cuvântul hotărâtor.

Note

¹ N. Ghica-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, Partea întâi..., în *B.C.M.I.*, anul 1927, fasc. 53-54, text p. 6, plan I, fig. 1. Planul a fost ridicat de către V. Drăghiceanu, în urma săpăturilor de la 27 august – 7 noiembrie 1924. Un rezumat al unei comunicări a lui V. Drăghiceanu despre aceste săpături, în *II-e congrès international des études byzantines*, Belgrad, 11-16 april, 1927, p. 12. Un sondaj pe care l-am întreprins, cu aprobarea D.M.I. în 1964, pentru a verifica distanța între foștii stâlpi din naos care susțineau turla, a vădit că releveul V. Drăghiceanu este exact.

PAVEL CHIHAI

Terenul fostului han și cel alăturat al „zborului” propriu-zis sunt propuse de arhitectul Schlatter în 1852 ca teren pentru o grădina publică. „În privința terenului care numita alu fostei vechi cetăți care acum se întrebunțea parțial pentru bălei și terenta districtului, precum și mai multe bordee țigănești, ar fi bine d a se împrejmui parte pentru grădina mănăstirii, iară parte cealaltă despre miazănoapte să se întrebunțeze pentru grădina publică. Se află încă pe acest teren un turn vechi care s-ar putea întrebunța ca pavilion”³⁸⁷.

Stadiul mănăstirii Câmpulung ne încredințează că dispoziția construcțiilor monastice din epoca lui Matei Basarab, din curtea propriu-zisă a mănăstirii, era asemănătoare celei de la ctitoria lui Neagoe din Curtea de Argeș. Astfel, trapeza se afla în fața intrării bisericii, chiliile înspre nord, iar casa egumenului la sud-vestul bisericii. Aceste edificii nu aveau însă amplasarea celor din Curtea de Argeș. Este probabil că „cuhnia” se alătura trapezei, dar, când această clădire a căpătat un etaj, în 1712 și a devenit „casă domnească”, încăperile pentru gătit și luat masa s-au mutat în aripa sudică a mănăstirii.

Biserica bolniței, care la Cozia s-a aflat în afara zidurilor mănăstirii, la Câmpulung a fost inclusă în zidul de incintă mai mare, fiind totuși considerată „în afara” de mănăstire. În general, curtea bisericii a constituit o entitate aparte, iar terenul între această suprafață închisă și malul râului, un teren „din afară”. Este probabil, așa cum am arătat la început, că aici să se fi înălțat casa domnească din secolul al XIV-lea.

Merită însă a fi subliniat faptul că și terenul alăturat dinspre nord – în prezent curtea liceului – nu avea locuințe; „zborul” se desfășura nu numai în curtea hanului și a prăvăliilor, ci, așa cum aflăm din izvoarele mai târzii³⁸⁸, și pe acest teren din nordul mănăstirii.

Începând încă din secolul al XVIII-lea, mănăstirea achiziționează o serie de terenuri la vest și la est, spre râul Târgului.

Atât incinta bolniței cu încăperile speciale pentru bolnavi, cât și cea alăturată, a hanului, pot constitui obiecte de studiu pentru cercetătorii trecutului medicinei românești sau arhitecturii laice. Hanul era conceput după moda orientală, cu încăperi la etaj și prăvălii la primul nivel.

„Casa egumenească”, printre puținele construcții păstrate aproape intacte din epoca lui Matei Basarab, ilustrând arhitectura civilă a acestei epoci, precum și „casa domnească” (al cărei prim nivel prezintă ziduri din aceeași epocă) compensează lipsa de vechime a bisericii lui Johann Freywald din 1828-1832³⁸⁹. Totodată, merită să subliniem importanța pieselor de sculptură arhitecturală aflate în incinta acestei mănăstiri sau provenite de aici, datând între secolele al XIV-lea și al XVIII-lea.

Cercetările noastre asupra incintei mănăstirii Câmpulung nu pot localiza curtea domnească. Rămâne ca săpăturile arheologice, folosind diferitele contribuții la limpezirea trecutului acestui complex monastic, să și spună cuvântul hotărâtor.

Note

¹ N. Ghica-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, Partea întâi, în *B.C. M.L.*, anul 1927, fasc. 53-54, text p. 6, plan I, fig. 1. Planul a fost ridicat de către V. Drăghiceanu, în urma săpăturilor de la 27 august – 7 noiembrie 1924. Un rezumat al unei comunicări a lui V. Drăghiceanu despre aceste săpături, în *II-e congrès international des études byzantines*, Belgrad, 11-16 april, 1927, p. 12. Un sondaj pe care l-am întreprins, cu aprobarea D.M.I. în 1964, pentru a verifica distanța între foștii stâlpi din naos care susțineau turla, a vădit că releveul V. Drăghiceanu este exact.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- ² Virgil Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung. Un document inedit: jurnalul săpăturilor făcute de Comisia monumentelor Istorice în 1924*, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXXII (1964), nr. 3-4, p. 284-335.
- ³ *Ibidem*, p. 296 și 316. Vezi și considerațiile despre substrucțiunile bisericii „Negru Vodă” la V. Drăghiceanu, *În legătură cu biserica Domnească de la Argeș*, în *Mitropolia Olteniei*, XII (1955), nr. 10-12, p. 556.
- ⁴ *Idem*, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 318; vezi și fotografia „Pavimentul bisericii lui Basarab voievod”, de la p. 303.
- ⁵ *Ibidem*, p. 318.
- ⁶ *Ibidem*, p. 320; *idem*, *În legătură cu biserica Domnească de la Argeș...*, p. 557.
- ⁷ *Idem*, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 320.
- ⁸ *Ibidem*, p. 298.
- ⁹ *Ibidem*, p. 318; vezi și p. 285, precum și releveul de la p. 288, „Mormintele găsite la Câmpulung”.
- ¹⁰ *Ibidem*, p. 320.
- ¹¹ *Ibidem*.
- ¹² *Idem*, *În legătură cu biserica Domnească de la Argeș...*, p. 556.
- ¹³ *Ibidem*.
- ¹⁴ *Idem*, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 285.
- ¹⁵ Hrisovul de la 10 aprilie 1647 (Arh. Naț. București, ms. 204, f. 76-80) este reprodus de Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel, monografie istorică*, Câmpulung, 1941, p. 78.
- ¹⁶ Vezi cap: „Monumente gotice în Câmpulung-Muscel”.
- ¹⁷ Vezi p. 163-169.
- ¹⁸ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române...*, p. 131.
- ¹⁹ *Ibidem*.
- ²⁰ Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, București, 1963, p. 119 și p. 119, nota 1.
- ²¹ *Ibidem*.
- ²² V. Vătășianu, *loc. cit.*; Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la originile culturii medievale românești (secolele X-XIV)...*, p. 281-283.
- ²³ Gr. Ionescu, *op. cit.*, nota 1, p. 119.
- ²⁴ *Ibidem*.
- ²⁵ Vezi cap. „Monumente gotice în Câmpulung-Muscel”.
- ²⁶ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României...*, fasc. I, București, 1905, p. 132. Pentru diferitele lecturi ale inscripției, E. Lăzărescu, *Despre relațiile lui Nicolae Alexandru Voievod cu ungurii*, în *Revista istorică*, XXXII (1946), nr. 11-12, p. 115, nota 2 și p. 117, nota 8.
- ²⁷ Damian P. Bogdan, *În chesiuinea autenticității inscripției funerare a voievodului muntean Nicolae Alexandru Basarab*, în *Revista istorică română*, III (1933), p. 270-271; *ibidem*, II (1932), p. 395-396.
- ²⁸ Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova*, București, 1960, p. 114-115.
- ²⁹ A. I. Odobescu, *Antichități eclesiastice*, în *Buletinul Instrucțiunii Publice*, I (1865-1866), p. 138.
- ³⁰ Vezi p. 191-193.
- ³¹ Vezi N. Iorga, *Pomelnicul de la Curtea de Argeș*, în *Revista istorică*, VI (1920), p. 179.
- ³² V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș*, în *B.C.M.I.*, X-XVI, (1917-1923), p. 25.
- ³³ P. Lemerle, *Actes de Coutumes* (Edition diplomatique), Texte, Paris, 1945, p. 113 și 118.
- ³⁴ E. Hurmuzaki, XIV/1, nr. IV, p. 4.
- ³⁵ Șt. Olteanu, *Cu privire la data morții lui Nicolae Alexandru Basarab*, în *Studii*, tom. XXI (1968), nr. 3, p. 523-526.
- ³⁶ Const. Jireček, *Staat und Gesellschaft im Mittelalterlichen Serbien*, Dritter Teil, Viena, 1914, p. 29.
- ³⁷ P. Nikov, *Die türkische Eroberung Bulgariens und das Schicksal der letzten Sismaniden*, în *Mitteilungen der Historischen Gesellschaft zu Sofia*, nr. 7-8 (1928), p. 90.
- ³⁸ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. 3, București, 1937, p. 213; *idem*, *Condițiile de politică generală în care s-au întemeiat bisericile românești în veacurile XIV-XV*, în *Analele Acad. Rom. Mem. Sect. ist.*, s. 2, t. XXXV (1912-1913), p. 388.
- ³⁹ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei* (ed. P. P. Panaitescu), București, 1958, p. 170. Pentru această problemă, vezi și Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie...*, p. 67-69, și p. 68, nota 1.

⁴⁰ Desene după pietrele de mormânt la N. Ghica-Budești, *Evoluția arhitecturii...*, Partea întâi, pl. LXIV, fig. nr. 4 și 5.

⁴¹ Vezi S. Bezlagic, *Les „Stéca” de Duvanjsko Polje*, în *Starinar*, Belgrad, VII-VIII (1956-1957), p. 375-396 și îndeosebi pentru forma pietrei, fig. 2 (piatră de mormânt ornamentată în necropola Karsula la Duvno); pentru motivul ornamental, identic cu cel de pe piatra mormântului lui Nicolae Alexandru, fig. 24 (latura sudică a monumentului nr. 2 la Sarajlje).

⁴² Gabriel Millet, *L'ancien art serbe, Les églises*, Paris, 1919, p. 146, fig. 165.

⁴³ Vezi Bojislav Iobanovici, *Trkvay vataies*, în *Starinar*, Belgrad, 1959, fig. 12, p. 338.

⁴⁴ La 13 noiembrie 1618, în Târgoviște, voievodul Gavril Movilă confirmă bisericii dania moșiei Bădești, făcută de „răposatul Io Nicolae Voievod, feciorul bătrânului răposatului Io Basarab voievod, nepotul răposatului Negru Vodă voievod, care este pristăvit și îngropat trupul lui în această sfântă biserică” (*D.I.R.*, XVII, B, III, nr. 236, p. 264). La 15 ianuarie 1644, Matei Basarab dăruiește un hrisov mănăstirii Câmpulung pentru moșia Bădești și muntele Preotesele „pentru că este încă dinainte vreme din zilele răposatului Necula Alexandru Voievod care-le este îngropat în Sfânta Mănăstire și a fost dat domnia lui acest sat Bădești...” (Bibl. Academiei, ms. 1448, f. 107 rv). În 1652, Paul de Alep menționează că patriarhul Macarie „ieși după liturghie în veșmântul său preotesc să se roage peste mormintele ctitorilor mănăstirii...” (Paul de Alep, *The travels of Macarius, patriarch of Antioch*, ed. F. C. Belfour, II, London, 1836, f. 329). La 15 septembrie 1654, în Câmpulung, 24 de boieri jurători dau carte de judecată mănăstirii Câmpulung, pentru ca satul Groșani să fie al mănăstirii „pentru că a fost dat de pomană, ca și Bădeștii, de răposatul Necula Alexandru-Voievod, unde-i zac oasele în Sfânta mănăstire, vă leat 6873 (1364)” (*D. Băjan, Documente de la Arhivele Statului*, București, 1908, p. 21). La 30 octombrie 1654, în București, Constantin Șerban voievod întărește stăpânirea mănăstirii peste satul Groșani „pentru că acest sat Groșani cu rumânii l-a fost dat mănăstirii Câmpulung și l-a miluit bătrânul răposat Necula Alexandru, ctitorul sfintei mănăstiri unde-i zac oasele în vechea biserică, de la mersul anilor până la anul 6873 (1364)... pentru că acest sat Groșani cu rumânii au fost de moșie, de strămoșie, den descălecat, al sfintei mănăstiri vă leat 6873 (1364)” (*ibidem*, p. 18). La 27 martie 1665, în București, Radu Leon hotărăște să fie date mănăstirii câmpulungene două sate, anume Bădeștii și Groșanii, „pentru că au fost date și miluite... de Necula Alexandru Voievod, căruia îi zac fericitele oase și acum într-acest sfânt loc, încă de mai înainte vreme de când au fost cursul anilor 6873” (1364) (*ibidem*, p. 30). La 18 noiembrie 1670, Antonie Voievod dă un hrisov mănăstirii pentru moșia Bădești și Domnești, pentru că „a fost bătrână și dreaptă ocină... din zilele răposatului Necula Alexandru Voievod, carele este îngropat în Sfânta mănăstire” (Bibl. Academiei, ms. 1448, f. 116).

În hrisovul din 20 aprilie 1714 din București, al lui Ștefan Cantacuzino, se hotărăște stăpânirea mănăstirii peste satul Bădești, pentru că acest sat „a fost închinat de răposatul Necula Alexandru, feciorul răposatului Basarab Voievod, nepotul Negrului Radului Vodă, ce le sunt trupurile lor îngropate în această sfântă mănăstire” (*D. Băjan, op. cit.*, p. 36). Această mențiune publicată trunchiat a putut părea unor istorici dovadă că la începutul secolului al XVIII-lea se mai găsea în biserică piatra de mormânt a lui Basarab. Împotriva acestei presupunerii se pot ridica următoarele obiecțiuni:

a) O comparație a pasajului din documentul din 20 aprilie 1714 cu pasajul corespunzător din documentul lui Gavril Movilă din 1618 ne încredințează că genealogia este copiată din acest document. O comparație a celor două documente arată de asemenea că pisarul Angelache, fiul lui Mihai Logofăt, din Târgoviște, cel care a scris actul, a transpus pasaje întregi din documentul scris în 1618.

b) Înțelesul propoziției reprodușă mai sus este că și legendarul „Negru Vodă” se găsește îngropat în biserică. Aceeași confuzie, ca și la mențiunea despre o „carte bătrână și o sfântă icoană ce iaste și acum în sfânta mănăstire în Câmpulung”. „Icoana” era un pomelnic din secolul al XVII-lea.

c) Argumentul „ex silentio” poate fi luat în considerare, având în vedere relatările numeroase despre mormântul lui Nicolae Alexandru, înainte și după 20 aprilie 1714.

d) La o examinare a manuscrisului, constatăm că cele două propoziții care compun fraza citată mai sus, sunt despărțite prin semne de cezură. Înainte de începutul celei de-a doua propoziții „ce le sînt trupurile lor” etc., remarcăm o ștersătură a pergamentului (din piele de vițel), care a deteriorat litera din rândul superior, în vreme ce două litere din rândul inferior au fost scrise peste această ștersătură. Aceasta înseamnă că modificarea a fost făcută înainte de a se termina rândul. Ea constă din contragerea unui cuvânt compus din trei-patru litere, într-unul singur „Ce”, care păstrează aceeași finală „e” (în restul documentului, distanța dintre majusculă și litera următoare este cam de două litere). În cazul de față, majuscula „C” și litera „e” sunt alăturate. Se distinge de altfel și un vârf de bară de la majusculă, scrisă cu cerneală roșie

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

(ea și cea adăugată și ștearsă ulterior). Este foarte probabil că, inițial, pisarul a scris „care” pentru singular, apoi a revenit, scriind „ce” pentru plural. Această ezitare indică, de asemenea, puțina temeinicie a celor scrise. Pisarul a dedus, poate, mormântul lui Basarab, după inscripția de pe piatra de mormânt a lui Nicolae Alexandru, citită superficial, așa cum au citit călători din a doua jumătate a secolului al XIX-lea („Nicolae al lui Alexandru”).

La 4 martie 1803, epistatul mănăstirii câmpulungene scrie o poruncă domnească pentru moșia Groșani care „este dată danie sfintei mănăstiri de ctitorii cei dintâi de la leat 6873, ce sunt ani 434...” (Bibl. Academiei, ms. 1448, f. 305). La 30 august 1803, în hotărnicia cu anaforaua și întărire domnească, aceeași mențiune (*ibidem*, f. 307). Vezi și cap „Hrisovul din 13 noiembrie 1618 pentru ctitoria voievodului Nicolae Alexandru din Câmpulung Muscel”.

⁴⁵ *Cronologia Tabelară* (N. Iorga, *Operele lui Const. Cantacuzino*, București, 1901; pentru datarea acestei lucrări, vezi Aurora Ilieș, *Autorul Cronologiei Tabelare, în Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1968, p. 354).

În 1746, mitropolitul Neofit, relatând despre biserica „Negru Vodă”, arată că „tot acolo este îngropatu și Nicolae Alexandru Voievodu care s-au prislăvit la létu”... (*Metropolitul Ungro-Vlahiei Neofit I, în Biserica Ortodoxă Română*, III (1876), nr. 5, p. 177). Banul Mihai Cantacuzino arată și el în *Istoria Țării Românești*, scrisă în 1774 (traducere după textul grecesc al ediției critice de Alex. Elian), că „Nicolae vodă, fiul lui Alexandru vodă, după moarte s-a înmormântat la mănăstirea Câmpulungului, unde piatra de mormânt are inscripția cu anul 1366”. Știrea a fost preluată de frații Tunusli (*Istoria politică și geografică a Țării Românești...*, Viena 1774, tr. G. Sion, p. 128), de către Dionisie Fotino (*Istoria generală a Daciei*, tr. Venera Tulliu, ms. la Institutul de istorie „N. Iorga”); de Johann Christian Engel (*Geschichte des Ungarischen Reiches*, Halle, 1804, p. 97) și de G. Șincai (*Chronica românilor*, I, 1886, p. 522).

⁴⁶ Catagrafia din 25 decembrie 1795 la Arh. Naț. București, Fond. Mitrop. Țării Românești CDVII/17, f. 30 (Inv. Ion Șucu, nr. 8628); vezi și CDVII/3 (Inv. Ion Șucu nr. 8633) „1 <jă> vlădicesc, săpat cu două trepte de marmore”; catagrafia din 1809 la Bibl. Academiei, ms. 720, f. 228 v; catagrafia din 1810, *ibidem*, f. 259 v; catagrafia din 1823, *ibidem*, f. 302 v.

⁴⁷ V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 44 și 149.

⁴⁸ Redactată din porunca generalului Pavel Nicolaevici Kiseleff. Manuscrisul înregistrat după informația lui Ion Șucu, la Arh. Naț. București, secția Administrative noi, nr. 1451/1831, se găsește în prezent la Arh. St. Pitești.

⁴⁹ V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 316: „După o comunicare ce mi-a făcut-o regretatul D. Băjan, despre o tradiție păstrată de călugării mănăstirii Aninoasa, osemintele Basarabilor au fost scoase din morminte cu prilejul închiderii bisericii, în 1819-1825 și strămutate la mănăstirea Aninoasa, metoc al mănăstirii Câmpulung”.

⁵⁰ I. A. Vaillant, *La Roumaine*, vol. III, Paris, 1844, p. 371.

⁵¹ D. Pappazoglu vede la 5 august 1860 „1 piatră mormântală înăuntru bisericii quadrată sculptat frumos în limba slavonă „Marele și singur stăpânitor” etc. (Arh. Naț. București, ms 730, f. 49).

⁵² Dimitrie C. Butculescu, *Peatra mormântală a lui Ioan Nicolae Basarab din 1364*, în *Cooperatorul român*, I (1883), nr. 1 (14 martie), p. 2.

⁵³ Gr. Tocilescu, *Raporturi asupra câtorva mănăstiri, schituri și biserici din țară*, București, 1887, p. 146; *idem*, *Manual de istoria românilor*, București, 1900, p. 139.

⁵⁴ G. Moiescu, *Odoarele mănăstirii Negru Vodă din Câmpulung*, în *Buna Vestire*, I (1922), nr. 5, p. 15: „Două omoșoare de la egumenul Samoil de la mănăstirea Vieroși... o cărje arhierească, o mitră și un engolpion... s-au ridicat de acolo în anul 1888 și s-au depus spre păstrare în lada mănăstirii Câmpulung”. Biserica mănăstirii Vieroși trece la 1884 în sarcina comunei Vieroși [*Marele dicționar geografic*, V (1902), p. 743].

⁵⁵ Gr. Tocilescu, *Raportul domnului...*, în *România, Organ liberal-conservator*, VI (1889), nr. 185, 28 și 29 august.

⁵⁶ C. Esarcu, *O scrisoare*, în *Analele arhitecturii*, II (1891), Scrisoare din 1885 „Actualul primar al Câmpulungului, d. Rizeanu.”

⁵⁷ V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 316.

⁵⁸ Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 117.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, foto p. 291 și p. 295.

- 61 *Ibidem*, p. 316.
- 62 *Ibidem*.
- 63 *Ibidem*, p. 288.
- 64 *Ibidem*, p. 291 și 295.
- 65 *Ibidem*, p. 316 și fig. de la p. 288.
- 66 *Ibidem*, p. 316.
- 67 *Ibidem*.
- 68 Vezi p.175.
- 69 V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 320
- 70 *Ibidem*.
- 71 Investigațiile lui Octavian Iliescu, șeful cabinetului numismatic al Bibliotecii Academiei, nu au dus la nici un rezultat.
- 72 V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 320.
- 73 *Ibidem*, p.288.
- 74 *Ibidem*, p. 320: „un ac de aur, de găteală pentru femei... un ineluș de aur cu o piatră de rubin, de femeie sau copil“...
- 75 Vezi cap. „Cetatea și schitul «Negru Vodă»“.
- 76 Ioan Răuțescu *Câmpulung-Muscel...*, p. 131.
- 77 V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 318. Dan Danilovici este un personaj foarte important, din Țara Românească, la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor. El este rudă prin alianță cu Mihnea Turcitul. A făcut parte din boierii care au încheiat tratatul de la Alba Iulia din 1595. Dușman al lui Mihai Viteazul, el a susținut pe Simion Movilă, revenind în țară cu acesta din urmă, fiind mare logofăt între 26 ianuarie 1601 și 12 aprilie 1602, apoi mare vornic în mai-iunie 1602, Ultima știre este din 1604 când era pribeag în Moldova. Este ctitorul mănăstirii Mărcuța din București, numită și a lui „Dan vornicul“. O fiică a sa se va căsători cu Lupu Mehedințeanu (N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971, p. 47-48). Nu s-a știut până în prezent că tatăl lui Dan Danilovici era jupânul Dragomir din Buzău, și că Dan Danilovici a murit la 3 iulie 1604, fiind înmormântat în vechea biserică voievodală din Câmpulung.
- 78 V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 318.
- 79 *Ibidem*.
- 80 Arh. Naț. București, Ms 739, f. 25: „trei icoane împărătești vechi, cu un desen foarte frumos“.
- 81 Documentul din 13 noiembrie 1618 (D.I.R., XVII, B, III, nr. 236, p. 266).
- 82 Vezi cap. „Despre mănăstirea Brădet (Argeș)“, în *Artă Medievală*, vol. III, partea întâi.
- 83 D.I.R., XIII, XIV, XV, B, nr. 19, p. 27.
- 84 Gh. Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova*, în *Studii și materiale de istorie medie*, IV (1960), p. 82.
- 85 D.R.H., B, I, nr. 101, p. 176-177.
- 86 D.R.H., B, I, nr. 202, p. 323-326.
- 87 D.R.H., B, I, nr. 210, p. 335-336.
- 88 D.I.R., B, XVI, IV, nr. 5, p. 4.
- 89 *Ibidem*, nr. 11, p. 12.
- 90 D.I.R., XVI, C, I, nr. 97, p. 97 (Cf. E. A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903 p. 111).
- 91 D.I.R., XVI, C, I, nr. 85, p. 89.
- 92 *Ibidem*, nr. 91, p. 90.
- 93 *Ibidem*, nr. 86, p. 90.
- 94 *Ibidem*, nr. 86, p. 91.
- 95 *Ibidem*, nr. 89, p. 92.
- 96 Vezi n.81.
- 97 D.R.H., B, I, nr. 210, p. 335-336.
- 98 D.R.H., B, I, nr. 48, p. 95-98.
- 99 D.I.R., XVI, B, IV, nr. 375, p. 371.
- 100 Vezi 81.
- 101 Arh. Naț. București, Fond m-rea Câmpulung, Pachet VII/1, Original.
- 102 D.I.R., XIII, XIV și XV, B, nr. 11, p. 16-19.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- 103 *D.I.R.*, XVII, B, III, nr. 218, p. 243.
- 104 *Ibidem*, nr. 243, p. 273.
- 105 *Ibidem*, nr. 244, p. 276.
- 106 *Ibidem*, nr. 258, p. 290.
- 107 *Ibidem*, nr. 217, p. 242.
- 108 *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* (ed. Minerva), p. 352.
- 109 Vezi p. 183.
- 110 Paul de Alep, *The Travels of Macarius...*, II, p. 529.
- 111 Vezi n.15.
- 112 *D.R.H.*, B, XXIII, nr. 79, p. 139-143.
- 113 N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, București, 1929, p. 219.
- 114 *D.I.R.*, XVII, B, II, nr. 79, p. 76.
- 115 *D.H.R.*, B, XXI, nr. 163, p. 302.
- 116 *D.R.H.*, B, XXII, nr. 261, p. 494-495.
- 117 *D.H.R.*, B, XXIII, nr. 18, p. 35; același conținut în documentul lui Matei Basarab din 11 decembrie 1632; *ibidem*, nr. 445, p. 650.
- 118 Dinu C. Giurescu, *Anatefterul, condica de porunci a visteriei lui Constantin Brâncoveanu*, în *Studii și materiale de istorie medie*, V (1962), p. 390.
- 119 *D.I.R.*, XVI, B, II, nr. 218, p. 222.
- 120 Gr. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române*, București, 1931, nr. 250, p. 239-240.
- 121 *Ibidem*, nr. 325, p. 323-324.
- 122 Vezi n. 44.
- 123 Arh. Naț. București, M-reă Câmpulung, Pach. 19, doc. 2 Original.
- 124 Arh. Naț. București, M-reă Câmpulung, Pach. 19, doc. 3 Original.
- 125 *D.I.R.*, XVII, B, III, nr. 368, p. 407.
- 126 *D.I.R.*, XVII, B, IV, nr. 182, p. 172.
- 127 *D.R.H.*, B, XII, nr. 167, p. 338.
- 128 *D.R.H.*, B, XXIII, nr. 214, p. 342-343.
- 129 *D.I.R.*, XVII, B, III, nr. 214, p. 239.
- 130 Vezi n. 16.
- 131 *Ibidem*.
- 132 *D.I.R.*, XVII, B, IV, nr. 15, p. 17.
- 133 *D.I.R.*, XVII, B, IV, nr. 59, p. 52.
- 134 *D.R.H.*, B, XXI, nr. 31, p. 49.
- 135 *D.R.H.*, B, XXI, nr. 236, p. 431.
- 136 *D.R.H.*, B, XXII, nr. 167, p. 338.
- 137 *D.R.H.*, B, XXIII, nr. 75, p. 136.
- 138 *D.R.H.*, B, XXIII, nr. 214, p. 342-343.
- 139 Ms la Institutul de Istorie „N. Iorga”.
- 140 Emil Vîrtosu, *Eclesiarhul, păstrătorul arhivelor românești*, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXIX (1961), nr. 11-12, p. 1050-1054.
- 141 *D.I.R.*, XVII, B, II, nr. 212, p. 222.
- 142 *D.I.R.*, XVII, B, II, nr. 251, p. 278.
- 143 *D.R.H.*, B, XXI, nr. 218, p. 376-377.
- 144 *D.R.H.*, B, XXI, nr. 144, p. 273-274; *D.H.R.*, B, XXI, nr. 163, p. 302; *ibidem*, nr. 68, p. 121; *D.R.H.*, B, XXII, nr. 111, p. 246; *D.R.H.*, B, XXIII, nr. 18, p. 35; *ibidem*, nr. 445, p. 650.
- 145 Vezi n.118.
- 146 *D.R.H.*, B, I, nr. 275, p. 448-449.
- 147 *D.R.H.*, B, XXIII, nr. 39, p. 75.
- 148 *D.R.H.*, B, XXIII, nr. 200, p. 327.
- 149 P. P. Panaitescu, *Obytea jărănească în Țara Românească și Moldova. Ordnuirea feudala*, București, 1964, p. 194.
- 150 Emil Vîrtosu, *Eclesiarhul...*, p. 1053.
- 151 *D.I.R.*, XVII, B, II, nr. 151, p. 278.
- 152 *D.R.H.*, B, XXI, nr. 163, p. 302.

PAVEL CHIHAI A

- 153 D.R.H., B, XXI, nr. 68, p. 121.
- 154 D.R.H., B XXII, nr. 111, p. 246.
- 155 A. Giry, *Manuel de diplomatie*, II, Paris (f.d.), p. 825-839.
- 156 D.I.R., XVI, B, I, nr. 34, p. 38-39.
- 157 Gheorghe Cronț, *Instituții medievale românești. Împotriva de moșie. Juratorii*, București, 1969, p. 115-117.
- 158 Vezi n.124.
- 159 Vezi n.118.
- 160 Vezi n.15.
- 161 Vezi p. 251.
- 162 D.R.H., B, XXIII, nr. 18, p. 35.
- 163 Vezi n.118.
- 164 Arh. Naț. București, Fond. Min. Instr. 1370/1876, p. 269.
- 165 *Ibidem*, f. 270.
- 166 Vezi p. 199-200.
- 167 *Ibidem*.
- 168 Flaminio Mîrțu, *Știri noi asupra complexului istoric al mănăstirii și al curții domnești din Câmpulung-Muscel*, în B.O.R., LXXXIII (1965), nr. 11-12, p. 1027.
- 169 *Ibidem*, p. 1035.
- 170 La E. Lăzărescu, *Despre relațiile lui Nicolae Alexandru voevod cu ungurii*, în *Revista istorică*, an XXXII (1946), nr. 1-2, p. 133, (după Schwandtner).
- 171 E. Hurmuzaki, I, nr. 551, p. 697-698.
- 172 Hrisovul lui Matei Basarab din 1639 la V.P. Teulescu, *Documente istorice*, București, 1860, p. 85.
- 173 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 75-76. Dar într-un document din 12 aprilie 1636, domnul întărește privilegiile orașului Câmpulung, precizând „după cum scrie și în piatra care o ani pus domnia mea de-asupra porții bisericii“ (*Ibidem*, p. 363-364). Este ciudat că el se referă la ziua de 12 aprilie 1636 la o inscripție pe care data terminării lucrărilor este notată 20 august 1636.
- 174 Vezi n.15.
- 175 Documentul din 28 iulie 1650 la Arh. Naț. București, Fond M-rea Câmpulung, Pachetul II netrebnice, Documentul 20 (Original).
- 176 Arh. Naț. București, Ms 204, f. 433, sqq. Publicat de Dumitru Băjan, *Documente de la Arhivele statului*, Câmpulung, 1908, p. 12.
- 177 V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 286.
- 178 N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I..., p. 130.
- 179 N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, p. 222.
- 180 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 83: „După o copie din dosarul protorieriei din Muscel, nr. 29/1844. Originalul, în grecește, se află la Arh. Naț. București, Fond M-rea Câmpulung, XII/3. Data este aceea corectă, 1 septembrie 1640“. Printre boierii care semnează documentul, „Hrizea vel dvornic“ (cu această demnitate între 1638-1641) (Vezi N. Stoicescu, *Dicționar...*, p. 196); „Dragomir vel clucer“ (cu această demnitate între 1639-1641) (Vezi N. Stoicescu, *Dicționar...*, p. 170), „Buzinea biv vel clucer“ (cu această demnitate între 17 mai și 21 decembrie 1640) (Vezi N. Stoicescu, *Dicționar...*, p. 133).
- 181 Vezi și p.205.
- 182 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 131. Acest chivot s-a pierdut.
- 183 *Inscripțiile medievale ale României...*, nr. 970, p. 670.
- 184 Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, III, partea întâi, București, 1942, p. 57-58.
- 185 Vezi n.46.
- 186 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 72. Vezi și Pavel Chihai A, *Excursiile arheologice din 1860 și 1861 ale maiorului D. Pappazoglu*, în *Mitropolia Olteniei*, XXIII (1971), nr. 3-4, pl. de la p. 248.
- 187 Arh. Naț. București, Fond Mitropolia, Pachet 400/219, netrebnice. Biserica fusese șindrilită pe la 1750 (Raport din 19 mai 1799 la Arh. Naț. București, Ms. 140, f. 81).
- 188 Biblioteca Academiei, Ms. 720, f. 229 și 260.
- 189 *Ibidem*, f. 290.
- 190 Relatarea lui Petrus D. Bakšić din 1648, la G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi Romeni*, în *Diplomatarium Italicum*, II, Roma, 1930, p. 373: „il tetto della lor chiesa chera tutta

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

coperta di piombo“.

191 Bibl. Academiei, Ms. 720, f. 228 v.

192 *Ibidem*, p. 229.

193 *Ibidem*, p. 284.

194 Arh. Naț. București, Ms. 204, f. 436.

195 Vezi p. 188 șq.

196 Vezi catagrafia din 25 decembrie 1795: „I catihumen de lemn zugrăvit“ (Arh. Naț. București, Fond Mitropolia, Netrebnice, CDVII/3. Același conținut CDVII/13). Semnalăm faptul că în noua biserică înălțată în 1832 s-a găsit la început, „I catehumen vâpsit roșu“ (Arh. Naț. București, Fond. Minist. Instrucțiunii, 1331/1847, f. 64).

197 Vezi Florentina Dumitrescu, *Elemente din veacul al XVIII-lea la biserică din Leordeni*, în S.C.I.A., tomul 11 (1964), nr. 2, fig. 6. Biserica a fost construită între 1806 și 1812; C. Bobulescu, *Cronica bisericii Sf. Ecaterina din București*, București, 1927, p. 35: „Venitul pe leat <1>823, Curățitul molozului în biserică, când s-au făcut catecumenul“.

198 Paul de Alep menționează, la 1658, zăbrele la cafasul bisericii domnești din Târgoviște (trad. ms la Institutul de istorie N. Iorga). Aceste zăbrele apar în prezent acoperite de pictura din faza voievodului Constantin Brâncoveanu (comunicarea lui Răzvan Theodorescu). Vezi și N. Constantinescu și Cristian Moisesescu, *Curtea domnească din Târgoviște*, București, 1965, p. 39-40.

199 Catagrafia din 1809 (Bibl. Academiei, ms. 720, f. 228 v.): „I catihumen de lemn zugrăvit cu zăbrele sus făcut de arh. Dositei și podul cu scânduri“.

200 *Ibidem*, f. 259 v.

201 Mitropolitul Ungro-Vlahiei Neofit I (tr. de Ghenadie Enăceanu), în *Bis. Ort. Rom.*, III (1876), nr. 5, p. 177.

202 Pomelnicul din 1758/61 la Bibl. Academiei, ms 3722, f. 49. (Însemnare de la începutul sec. al XIX-lea.) Ca dovadă că cea de a doua ușă era mai puțin importantă (ca aspect și funcție) putem invoca și mențiunile catagrafiei din 1795 (vezi nota 196), despre catecumenul de lemn zugrăvit și o singură perdea mare la ușa bisericii „din pânză muscăleacă de cit galben.“ Din catagrafiile din 1809, 1810 și 1823 aflăm că ambele rame fără uși din interiorul bisericii erau prevăzute cu perdele, cum am arătat mai sus.

203 Bibl. Academiei, ms 720, f. 229.

204 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 263. În catagrafia mănăstirii Câmpulung din 25 decembrie 1795 (vezi nota 196) se menționează „două tetrapode de lemn <asezate> în străni“.

205 Vezi cap. „Letopisețul cantacuzinesc“, în *Artă medievală*, vol. II, partea a doua.

206 I. I. Georgescu, *O copie necunoscută a Letopisețului cantacuzinesc*, în *Mitropolia Olteniei*, XIII (1961), nr. 7-9, p. 545. Vezi și Arh. Naț. București, ms 209 (Condica Mănăstirii Cozia), f. 388-389, la Emil Nedelescu, *Egumenii mănăstirii Cozia în secolele XIV-XVII*, în *Mitropolia Olteniei*, XV (1963), nr. 9-10, p. 729: egumenul Varlaam moare la 18 noiembrie 1702, „fiind îngropat în tinda bisericii Cozia despre strana cea dreaptă“, în *Mitropolia Olteniei*, XIII (1961), nr. 7-9, p. 545.

207 Lazăr Șăineanu, *Dicționar universal al limbei române*, București, 1914, s.v.

208 Dintr-o ofertă a boierilor câmpulungeni și a arhitectului Johann Freywald din 25 aprilie 1826 (Arh. Naț. București, Ms 142, f. 116), deducem că actuala biserică este înălțată pe temeliiile celei vechi (cu excepția actualei travee vestice a bisericii). Iată câteva pasaje din această ofertă: „Toameala ce s-au făcut cu numitul arhitecton Fraivald ca să zidească biserica din pământ tot pe temelii vechi și după forma ce este arătată în plan... s-au chibzuit ca să să facă beserica de iznoavă din nou pe temeliiile vechi din fața pământului. Să să dărâme beserica până în fața pământului și toată materia zidului celui vechi să se lepede, afară numai cărămida ce va fi întreagă să să puie pe unde va fi trebuință. Iar zidirea nouă să să înceapă din fața pământului pe temelia cea veche. Pietrele cele după fața zidului ce au fost așezate la zidirea veche a aceșii biserici, să fie dator a le pune la zidul cel nou, iarăși precum au fost... Lungimea, lărgimea și înălțimea acestei biserici să se facă după plan... Iar grosimea zidului trupului bisericii să se facă întocmai precum au fost cel vechiu zid și să să facă și brâu de piatră pe dinafara bisericii de jur împrejur...“ Constatăm că zidul noii biserici este mai îngust și că brâul nu s-a executat. În legătură cu înălțarea bisericii din 1862/32, vezi și pisanția lui Grigore Ghica (N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 127); *Sfințirea mănăstirii din Câmpulung*, în *Curierul Românesc*, IV (1832), nr. 91; Ioan Răuțescu, *Un egumen moldovean la mănăstirea Câmpulung*, în *Raze de lumină*, II, nr. 5, p. 350. Vezi și Viorica Malacopol, *Date în legătură cu activitatea arhitecților Freywald*, în S.C.I.A., tomul II (1964), nr. 2, p. 328.

209 La Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 18.

- 210 *Ibidem*, p. 353.
- 211 Vezi n.201.
- 212 Vezi n.202.
- 213 Despre jurămintele în biserică vezi p.191.
- 214 Catagrafia 1809, Bibl. Academiei, Ms 720, f. 229.
- 215 În *Pomelnicul* din 1758/61 (Bibl. Academiei, ms 3722, f. 28) se menționează egumenul Nicodim Beleteanu care „au făcut biserica... pe dinăuntru împodobită cu tâmpla, cu arginturi și polican-dru”... În același pomelnic (f. 26 v.) sunt evocați Pashal Șetrar și Safta Jupânița care „au dat ajutor de s-au jugrăvit tâmpla sfintei biserici”. În diata ieromonahului Vasilie pentru moșia Neagomirești din 22 august 1745 (Bibl. Academiei, Ms 1448, f. 176) el arată că „la tâmpla cea de piatră taleri 30, aceștia am dat bani de ai mei”.
- 216 Catagrafia 1809 (Bibl. Academiei, Ms 720, f. 229): „cu patru turle însă două pe sfântul altar, una în mijlocul bisericii desfundat<ă> și a patra pe tinda cea de afară care este înfundată acoperite tot cu șindrila de brad asemenea brânelor lor. La fiecare turlă cruci de hier legate cu lăntușuri de hier”.
- 217 Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, II, București, 1965, p. 84.
- 218 Arh. Naț. București, Fondul Mitropoliei, Netrebnice, 400/219.
- 219 Paul de Alep, *The travels of Macarius...*, II, p. 329 și 364.
- 220 N. Iorga, *Inscripții...*, I, p. 134.
- 221 Catagrafia 1823 (Arh. Naț. București, Ms 720, p. 303).
- 222 Ioan Răuțescu, *Un egumen moldovean la mănăstirea Câmpulung*, în *Raze de lumină*, II, nr. 5, p. 350.
- 223 Catagrafia din 1809, (Bibl. Academiei, Ms 720, p. 229).
- 224 V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș...*, p. 86. Vezi și fig. 160, p. 149.
- 225 Catagrafia din 1809, (Bibl. Academiei, Ms 720, f. 229).
- 226 *Ibidem*.
- 227 Vezi și cap. „Contribuții la identificarea portretelor din biserica Sf. Nicolae Domnesc și din biserica lui Neagoe de la Curtea de Argeș”.
- 228 Giacomo di Pietro Luccari, *Copioso ristretto degli annali di Rausa*, Veneția, 1605, p. 49.
- 229 Arh. Naț. București, Fond Mrea Câmpulung, Ms 204, f. 76: „Negru Vodă... o au zidit biserica de mir, zidire frumoasă cu pietre cioplite pe dinafară, iar pre dinlăuntru cu zugrăvire foarte frumoasă”.
- 230 Vezi n. 201.
- 231 Mihai Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, traducere după textul grecesc de Alexandru Elian (în ms), care a avut amabilitatea să ne comunice traducerea domniei sale.
- 232 Frații Tunusli, *Istoria tis Vlahias*, Viena, 1814, p. 127.
- 233 Gh. Șincai, *Cronica românilor*, I, 1886, p. 436, nota 1.
- 234 Chir Antim Ghermano scrie în 1840 o *Rânduială târnosirii celei mici* (Bibl. Academiei, Ms. 4016).
- 235 N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători...*, p. 222.
- 236 Vezi n.180.
- 237 V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 290, nota 13 și fig. de la p. 293.
- 238 *Inscripțiile medievale ale României...*, nr. 970, p. 670.
- 239 Biblioteca Academiei, Ms 1448, f. 228 v.
- 240 V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 288 și 316.
- 241 Arh. Naț. București, Ms 204, f. 436.
- 242 Documentul din 1654, la Arh. Naț. București, Ms. 204, f. 426.
- 243 Vezi documentele din 8 mai și 21 iunie, (*Ibidem*, f. 425 v.).
- 244 N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători...*, p. 77.
- 245 *D.R.H.*, B, XXIII, nr. 231, p. 369-371.
- 246 *D.I.R.*, XVII, B, IV, nr. 174, p. 162.
- 247 V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 288.
- 248 Biblioteca Academiei, Ms 1448, f. 503 v.
- 249 Vezi n.215.
- 250 Catagrafia 1819 (Bibl. Academiei, Ms 720, f. 284).
- 251 Vezi documentul din 25 iunie 1786 (Bibl. Academiei, Ms 1448, f. 200 v.), din 13 ianuarie 1787, (Arh. Naț. București, Fond. Mitropoliei, Orig. CCCXVIII/9), din 30 aprilie 1794, (Arh. Naț. București,

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Ms. 141, f. 33-33 v). Vezi și Damaschin Mioc și Coralia Fotino, *Repertoriul mănăstirilor monumente istorice din Țara Românească*, în *Mitropolia Olteniei*, XXIV (1972), nr. 7-8, p. 583 (Mănăstirea Aninoasa).

252 Catagrafia 1810 (Bibl. Academiei, Ms 720, f. 260). Maria Golescu donează bisericii „o sfită atlas roșu cu flori de mătase... dată de răposata Maria Golescu ot leat 1800” (*Ibidem*, f. 258).

253 V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 316.

254 Stoica Nicolaescu, *Mănăstirea Vieroș din jud. Muscel, ciitoria marilor și vitejilor boieri din Golești*, București, 1936, passim.

255 V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 288.

256 Catagrafia 1810 (Bibl. Academiei, Ms 720, f. 284).

257 Mormintele pe care V. Drăghiceanu le atribuie lui Stanciu Bujor și familiei sale (V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 288 și 318), citând pe D. Băjan aparțin în realitate altei familii. D. Băjan, (*Documente de la Arhivele Statului...*, p. 60) menționează că piatra funerară a lui Stanciu Bujor a fost descoperită „la una din așa zise biserici părăsite ale Câmpulungului”.

258 V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung...*, p. 288.

259 Documentul din 20 aprilie 1714 la D. Băjan, *Documente de la Arhivele Statului...*, p. 36. Originalul la Arh. Naț. București, Fond. Mrea Câmpulung, VII/3.

260 Vezi n.45.

261 *Ibidem*.

262 *Ibidem*.

263 *Ibidem*.

264 B. P. Hasdeu, *Istoria critică a Românilor*, București, 1863, p. 139.

265 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 129.

266 Vezi *Sbornicul sau pomelnicul mitropoliei Ungro-Vlahiei*, în *Documente privitoare la istoria bisericească și politică a Românilor*, în *B.O.R.*, XIII (1889), p. 689 sqq; G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, 1959, p. 164-165.

267 Vezi n.82.

268 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 129-131.

269 În zapisul Simei „pentru locul de lângă clopotnița mănăstirii” din 5 martie 1691 se menționează un loc „alătura pre lângă curtea mănăstirii cea despre clopotniță” (Arh. Naț. București, ms 204, f. 440), ceea ce presupune și existența altor curți. În raportul trimis de către colonelul Ghylani contelui Wallis la 13 iulie 1737 se relatează că mănăstirea are o curte (Hoff) unde încape o întreagă companie și o incintă (Innem) prevăzută cu ziduri bune” (Const. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austriaci*, III, 1733-1739, București, 1944, doc. 105, p. 149).

270 N. Iorga, *Inscripții din bisericile României...I*, p. 130.

271 Vezi Pavel Chihaia, *Etape de construcție la complexul monastic Cozia*, în *Pagini de veche artă românească*, II (1972), p. 85-151. Vezi și cap. „Etape de construcție la complexul monastic Cozia”, în *Artă medievală*, vol III, partea întâi.

272 Vezi n.295.

273 Într-o însemnare de la începutul secolului al XIX-lea din *Pomelnicul mănăstirii*, găsim următoarele: „Am mutat sluja bisericii la bolniță afară (sublinierea noastră) la porțiță”, (Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 97). Catagrafiile din secolul al XIX-lea deosebesc și ele curtea bolniței. Găsim astfel, în catagrafia din 1809: „Bolnița ce este înafară de mănăstire (Bibl. Acad. ms 720, f. 254). În catagrafia din 1837: „La două odăi, afară, la bolniță” (Arh. Naț. București, Fond Minist. Instrucțiunii, 1331/1847, f. 2).

274 „Curtea hanului și prăvăliilor” era situată la nord de incinta bolniței și la est de cea a bisericii. Târgul se ținea între 12 și 24 iulie, în jurul datei de 20 iulie (Sfântul Ilie). Mănăstirea încasa chirii atât pentru prăvăliile de zid din „curtea hanului și prăvăliilor”, cât și pentru locurile de pe terenul nordic, alăturat unde existau „pivnițe”, „șatre” (corturi primitive pe patru furci) și „sandramale (Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 72-77). Fotografii de epocă, cu șatrele de la nordul mănăstirii, la Alex. Antoniu, *Album general al României*, 1901, p. 17 și N. Iorga, *Sate și mănăstiri din România*, București, 1905, p. 270. În cartea de danie a lui Varlaam monahul către mănăstire „pentru un loc de lângă mănăstire” din 10 ianuarie 1675 se vorbește de „poarta mănăstirii despre țigănie”, ca și în zapisul feciorilor monahului Varlaam din 25 noiembrie 1677 „... ne-am vândut partea noastră de moșie cu jumătate de pivniță care iaste dinaintea porții prăvăliilor mănăstirii despre țigănie... însă den locul pivniței și cu pivnița jumătate, încă

PAVEL CHIIAIA

- locul până în marea văii (igăni). (Ambele documente la Arh. Naț. București, ms 204, f. 437.)
- 275 I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, București, 1903, p. 103. Vezi și D. Simonescu, *Viața literară și culturală a mănăstirii Câmpulung-Muscel în trecut*, Câmpulung, 1924, p. 31-32.
- 276 I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I..., p. 177.
- 277 *Ibidem*, passim.
- 278 Am folosit pentru lucrarea de față catagrafiile din 1809, 1810 și 1823 (Bibl. Academiei, ms 720), 1834, 1837, 1847 și 1850 (respectiv Arh. Naț. București, Fondul Min. Instrucțiunii, 1834/8867, 1837/6723, 1847/1331, 1850/2275).
- 279 În vizita sa din 1640, Petrus D. Bakšić observă în legătură cu mănăstirea ruinată a „Cloașterului” că în jurul bisericii „călugării au făcut o grădină, care a căzut în patrimoniul voievodului prin dispariția mănăstirii.” (Relatarea lui Petrus D. Bakšić, în *Acta Bulgaria ecclesiastica ab a. 1799. Collegit et digessit P. Fr. Fermendziu...* Zagreb, 1887 (*Monumenta Spectantia Slavorum Meridionalum*, XVII), nr. LV, p. 101. (Vezi despre „prădalica” și p. 199.) Este firesc așadar ca încă de la începutul lucrărilor la mănăstirea „Negru Vodă” să se fi transportat unele materiale aflate pe terenul „Cloașterului”.
- 280 Catagrafiile din 1809 și 1810.
- 281 *Ibidem*.
- 282 *Ibidem*.
- 283 Vezi p.212.
- 284 D. Băjan, *Documentele de la Arhivele Statului...*, p. 12.
- 285 *Ibidem*, p. 14
- 286 Arh. Naț. București, ms 204, f. 433-435.
- 287 Radu Florescu, *Mănăstirea Govora*, București, 1965, p. 19.
- 288 Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, II, București, 1965, p. 139.
- 289 Relațiile în legătură cu reconstrucția „caselor egumenești” ne-au fost date de prof. Horia Teodoru (conducătorul lucrărilor de restaurare ale acestui monument în 1943).
- 290 Gr. Ionescu, loc. cit.
- 291 Vezi Pavel Chihaiia, *Excursiile arheologice din 1860 și 1861 ale maiorului D. Pappazoglu...* fig. 3, p. 248. Vezi și cap. „Excursiile arheologice ale maiorului D. Pappazoglu”, în *Artă medievală*, vol. IV, partea a doua.
- 292 Michel Bouquet, *Album valaque. Vues et costumes pittoresques de Valachie dessinés d'après nature par...*, Paris, 1843, pl. II.
- 293 Vezi fig. 92.
- 294 Radu Florescu, *Mănăstirea Govora...*, p. 18.
- 295 La mănăstirile atonite, trapeza era situată de asemenea la vestul bisericii (G. Balș, *Notiță despre arhitectura Sf. Munte*, în *B.C.M.I.*, IV (1913), p. 11). La mănăstirea Argeșului constatăm aceeași dispoziție a trapezei (vezi cap. „Mănăstirea Argeșului (Încercare de reconstituire)”, în *Artă Medievală*, vol. II, partea întâi.
- 296 Vezi raportul de la 6 februarie 1799 (Arh. Naț. București, ms 140, f. 79 v.): „Epistatul au șindrilit mai toate odăile ce sunt la număr 9 dinăuntru (din incinta bisericii – n.n.)... cum și sfânta biserică (a bolniței – n.n.) afară din mănăstire...” Catagrafia din 1837: „De aici spre miazănoapte se învecinează cu 9 odăi boltite și acoperite, din care trei sunt dărăpănate și de nelocuit... Din dosul acestor odăi, zid de piatră despărțitor de târgul Sf. Ilie...”
- 297 Constantin C. Giurescu, *Istoria Românilor*, III, partea întâi, București, 1942, p. 58-59.
- 298 În planul defensiv pe care îl întocmește în anul 1657, Rákóczy II, aliatul lui Radu-Mihnea III, prevede Câmpulungul ca punct de rezistență în retragere (N. Iorga, *Istoria Românilor*, VI, p. 216). La 25 noiembrie 1716 „catanele austriace” comandate de către Ștefan Dettino, care răpesc pe Nicolae Mavrocordat și familia sa, „au luat tunurile de la București și s-au dus la munte de au făcut cetate la mănăstire, la Mărgineni și la Câmpulung” [*Istoria Țării Românești* (1688-1717), București, 1959, p. 128].
- 299 Vezi n.279.
- 300 Această constatare poate folosi viitoarelor investigații arheologice de pe aria mănăstirii.
- 301 Textul pisaniei – păstrată în lapidariul Muzeului Regional - la Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 89.
- 302 *Ibidem*, p. 79.
- 303 Vezi n.180.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

304 Vezi n.279.

305 Relatarea din 1648 a lui P.D. Bakšić, la G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei*

Paesi Romeni, în *Diplomatarij Italicum*, II, Roma, 1930, p. 373.

306 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 340. Tot Melehie trece drept autorul transporturilor de la „Cloașter” și în relatarea din 1660 al lui Gabriel Mancic (în *Acta Bulgariae Ecclesiasticae...* CLVI, A., p. 268): „catolicii blesteamă pe un egumen schismatic (ortodox – n.n.) care a ruinat acest loc împreună cu biserica; mai mult, a luat în stăpânire și locul”.

307 Vezi documentul din 28 iulie 1650 (n.175): „Și am pus egumen pre Melehie dentâi, denceputul mănăstirii sunt de atunci până acum 12 ani”.

308 Vezi n.270.

309 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 76.

310 În relatarea sa din 1640 (vezi n. 279), P.D. Bakšić arată că „această mănăstire și biserica percepe o taxă de intrare la târgul de Sf. Ilie”.

311 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 79.

312 *Ibidem*, p. 255.

313 *Ibidem*, p. 353.

314 *Ibidem*, p. 84.

315 *Ibidem*, p. 118.

316 N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale...*, p. 255, nota 99.

317 *Ibidem*.

318 Vezi n.175.

319 Vezi n.305.

320 N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii*, III..., p. 77; Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii...*, II, p. 86.

321 Nivelul etajelor se poate reconstitui după golurile în care erau așezate grinzile de susținere a dușumelelor. Accesul la camera clopotelor se face în prezent printr-o scară de lemn, dispusă de-a lungul zidurilor. Încăperea clopotelor este despărțită de etajul II printr-o placă de beton, turnată la restaurarea din 1935.

322 Vezi n.274. Temeliile nordice ale prăvăliilor au fost descoperite la o săpătură destul de recentă (Flaminiu Mîrțu, *Știri noi asupra complexului istoric al mănăstirii și curții domnești din Câmpulung-Muscel*, în *Bis. Ort. Rom.*, LXXXII (1965), nr. 11-12, p. 1041, fig. 1, p. 1033).

323 Raportul din 20 iulie 1737, la N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, București, 1895, p. 345.

324 *Călătoriile mitropolitului Neofit*, p. 180. Foarte probabil că acest han să fi ocupat, după arhitectura epocii, etajul clădirii al cărui parter era format de prăvăliile așezate de jur-împrejurul curții (Vezi N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, 1895, p. 345).

325 Vezi n.274.

326 Din raportul colonelului Ghylani din 13 iulie 1737 (vezi nota 269), aflăm că „.... turcii s-au retras dintr-un colț într-altul, până când au ajuns într-un turn unde nu-i puteai ajunge pe aceștia decât cu scara, și care după un foc de două ore a fost și el ocupat”. După „răzmeriță” el este reparat. (Mențione în pomelnicul din 1831, pierdut în prezent, reprodusă de C.D. Aricescu, *Istoria Câmpulungului*, București, 1855, p. 8.) Catagrafia din 1809 descrie astfel turnul cu foișor: „un foișor înalt de zid în doisprezece stâlpi iarăși de zid... cu boltă pe dedesubt pe 4 stâlpi”. Catagrafia din 1834: „un foișor vechi de zid, cu boltă pe dedesubt pă unde intră în târg învelitoarea proastă de șindrilă și prăpădită”. (La descrierea turnului-clopotniță se făcuse mențiunea „pă unde intră în mănăstire”.) C.D. Aricescu (*Istoria Câmpulungului...*, p. 96) îl evocă astfel: „Biserică de mir... Negru Vodă... o înconjoară cu muri și turele de cetate a<le> căror ruine există până astăzi... Poarta era spre gârlă, unde e turnul de deasupra porții.” J.H. Skeene (*Frontier Lands of the Christian and the Turks*, Londra, 1853, II, p. 81.) scrie că „fortificațiile și în special turnul-poartă (gate tower) care domină râul este însă în bună stare”. M.A. Ubicini (*Provinces d'origine roumaine*, Paris, 1856, p. 201) menționează „două turele crenelate care mai arată locul vechiului castel al lui Radu Negru la Câmpulung”. A. Pelimon (*Impresuni de călătorie în România*, București, 1859, p. 32) descrie „zborul”: „.... mai multe linii formau ulițele târgului pe lângă murul mănăstirii și care se întinde până afară din poarta cea mare de către râu...” El mai este văzut de D. Pappazoglu în 1874: „Un balcon mai arată vizitatorilor că zidul pe care era înfipt datează de la Negru Vodă și acela împreună cu zidurile ce ocolesc mănăstirea Domnească au dispărut”, dar se ruinează la scurt interval.

327 O gravură de M. Bouquet din 1840 este reprodusă în *Cultura*, Cluj, 1924, nr. 2, p. 132 și de G. Oprescu, *Țările Române văzute de artiști francezi...*, tabela XX. Desenul lui Carol Isler din 1874 este

- reprodus și în Pavel Chihaiia, *Excursiile arheologice...*, fig. 2, p. 248. Vezi și Mrs. Walker (Mary Adelaide), *Untrodden Path in Romania*, London, 1888, p. 249 (desen de Dawson).
- 328 La rămășița de zid a acestui monument (la actuala extremitate nordică a zidului de incintă vestic), constatăm cărămizi de 0,145 x 0,04 m; 0,28 x 0,035 m; 0,14 x 0,35 m; 0,28 x 0,04 x 0,14 m. La turnul-clopotniță (încăperea clopotelor): 0,28 x 0,35 m; 0,28 x 0,04 m; 0,14 x 0,035 m.
- 329 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 130.
- 330 N. Iorga, *Inscripții din bisericiile României...*, I, p. 174.
- 331 Arh. Naț. București, Ms 204, f. 426.
- 332 *Ibidem*, f. 427.
- 333 C.D. Aricescu, *Istoria Câmpulungului...*, p. 96.
- 334 Aceste turnuri de apărare pot fi văzute în desenele lui Carol Begenau, reproduse de N. Iorga, *Istoria românilor*, III, București, 1937, p. 228 și 230.
- 335 Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, II..., p. 119 sqq.
- 336 Vezi n. 269.
- 337 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 112.
- 338 Vezi *Hrisovul*, VI (1946), p. 77.
- 339 La una din restaurările de după 1850, încăperea mare dinspre sud a parterului a fost despărțită, prin ziduri, într-un culoar și două camere mai mici.
- 340 Vezi n. 292. Desenul este intitulat „Dans la cour du monastère Kimpo Longo“. Foișorul este fragmentar copiat de gravorul Lemaître în cartea lui M.A. Ubicini, *Provinces d'origine roumaine...*, pl. 27.
- 341 Vezi și Al. M. Zagoritz, *Pietre părăsite*, în *B.C.M.I.*, VIII (1915), p. 182-185.
- 342 Acest relief și pandantul lui, reprezentând doi lei ținând volumene cu inscripții, au dat naștere unor confuzii. Alex. Lepădatu, care la 1910 îi semnalează la Muzeul de Antichități din București, deduce că provin de la mănăstirea Brâncovenească din Râmnicul Sărat, după inscripția „Lupu Sărățan“ de pe una din sculpturi (*O biserică a lui Ștefan cel Mare în Țara Românească*, în *B.C.M.I.*, 1910, p. 107. Aceeași opinie, în *B.C.M.I.*, 1943, p. 44.) Confuzia este menținută și în lucrări mai recente.
- 343 Pavel Chihaiia, *Un sculptor român din epoca Brâncovenească: Lupu Sărățan*, în *Revista Muzeelor*, V (1968), nr. 1, p. 17-22. Vezi și *Artă medievală*, cap. 15, vol. III, partea întâi.
- 344 Vezi n.342.
- 345 Menționată în catagrafiile mănăstirii încă din 1809 cu foișor pe stâlpi de lemn, așa cum se vede în fotografia din N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii...*, III, 1933, pl. CCCIV, fig. 466.
- 346 Vezi n.341.
- 347 Cronologia egumenilor mănăstirii Câmpulung la D. Băjan, *Documente de la Arhivele Statului...*, p. 45.
- 348 Vezi n.278.
- 349 *Ibidem*.
- 350 Vezi pomelnicul mănăstirii, Bibl. Academiei, Ms. 3722, f. 28; C.D. Aricescu, *Istoria Câmpulungului...*, p. 8 și nota 3; N. Dobrescu, *Istoria bisericii române din Oltenia în timpul ocupațiunii austriece 1716-1739*, București, 1907, p. 5, sqq; N. Iorga, *La storia dell'anno*, în *Revista istorică*, X (1924), nr. 46, p. 110-114; N. Ionescu, *Câmpulungul sub fanarioți*, în *Prietenul nostru*, VII (1923), nr. 3-4, p. 19; Dan Simonescu, *Viața literară și culturală a mănăstirii Câmpulung*, 1926, p. 15.
- 351 Vezi n.324.
- 352 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 61, nota 3.
- 353 În pomelnicul mănăstirii (Bibl. Academiei, Ms 3722, f. 28) se menționează că egumenul Nicodim „au făcut beserica... atât pe dinăuntru... cât și pe dinafară, cu chiliile și cu zidurile“. Același egumen reface și porțile de lemn ale clopotniței (inscripție din 1749) cu micile orificii circulare pentru tras cu arma (vezi Horia Teodoru, *Meterezele bisericilor câmpulungene*, în *B.C.M.I.*, fasc. 115, p. 100, fig. 22).
- 354 Gr. Musceleanu, *Calendarul anticu pe anul 1862*, p. 27 (articol scris la 2 iunie 1861). Reliefurile sunt amintite („tigrii și lei de piatră încrustați în ziduri după întâmplare“) de Cezar Bolliac, *Itinerariul domnului...*, în *Curierul Românesc*, XVII (1845), nr. 86, p. 343.
- 355 Vezi fig. 63.
- 356 Bibl. Academiei, Secția ms. Achiziții noi.
- 357 Inscripție despre această restaurare pe o placă comemorativă la actuala intrare în mănăstire.
- 358 Gr. Tocilescu, *Raporturi asupra câtorva mănăstiri, schituri și biserici din România*, București, 1887, passim.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

359 Vezi n.341.

360 Vezi N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii...*, IV, București, 1936, pl. CCLXXXIV, fig. 476 și 477.

361 Primul care semnalează acest monument este arh. G. Sterian, care publică două desene în articolul *Arta românească*, în *Arhitectura*, București, 1906, p. 21. N. Iorga îl menționează în *La un vechi vad de vrăjmășie între români*, Vălenii de Munte, 1909, p. 14. De asemenea și N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii...*, IV, p. 77.

362 Vezi V. Drăghiceanu, *Mănăstirea Bordești, Râmnicul Sărat*, în *B.C.M.I.*, VII (1915), p. 48. Este foarte puțin probabil ca numele meșterului să se afle lângă cel al ctitorului. Nu este oare vorba de mențiunea slavonă a anului bizantin „ot bîtia mira“ („de la întemeierea lumii“?).

363 Vezi n.330.

364 Vezi n.274.

365 Vezi zapisul „Vlaicului Comcea către mănăstire, pentru un loc lângă moara mănăstirii“ din 28 ianuarie 1646 (Arh. Naț. București, Ms. 204, f. 434): „am vândut un loc carele iaste lângă moara sfintei mănăstiri“.

366 Hrisovul din 1654 (Arh. Naț. București, Ms. 204, f. 426): „în zilele lui Matei Voevod călugării au împresurat acel vad de moară în silă și au făcut o drăstă și pie...“

367 C.D. Aricescu, *Istoria Câmpulungului...*, p. 155: „de la Piuă până la mănăstire este strada Pârgarilor ce formează oarecum capătul străzii lui Negru.“

368 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 143-144.

369 Ion Hurdubețiu și Flaminiu Mîrțu, *Câmpulung-Muscel medieval*, în *Studii și articole de istorie*, X (1968), p. 30.

370 Bibl. Academiei, Ms. 1448, f. 176 v.

371 Arh. Naț. București, Ms 208, f. 444.

372 *Ibidem*, f. 446 v.

373 Bibl. Academiei, Ms 720, f. 253 v și 262.

374 Catagrafia din 1834, f. 6.

375 Catagrafia din 1837, f. 5.

376 Cezar Bolliac, *Itinerariul...*, p. 343.

377 Catagrafia din 1850, f. 5 v.

378 *Albumul Național*, la Muzeul de artă al României.

379 Vezi n.351.

380 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 93.

381 Arh. Naț. București, ms 140, f. 79 (scrisoare din 6 februarie 1799).

382 Catagrafia din 1847, f. 2.

383 *Ibidem*.

384 Vezi n.327.

385 *Ibidem*.

386 A. Pelimon, *loc. cit.*

387 Raportul arhitectului Schlatter din 1852, la Arh. Naț. București, Fond. Min. Instrucțiunii, 1818/1852, f. 89.

388 A. Pelimon, *op. cit.*, p. 32 „Abia intrai la un capăt al târgului ce se face de ocazia sărbătoarei Sf. Ilie. Mai multe linii forma<u> ulițele târgului, pe lângă murul mănăstirii și care se întinde până afară din poarta cea mare de către râu, și dincolo de apă se făcea oborul de vânzarea vitelor... acesta este locul pe care Sfinția Sa Ioanichie... voește a forma gârdina până la marginea râului, iar târgul, adică șatrele... să le strămute iarăși... însă tot pe moșia mănăstirii...“. Vezi și „jalba către domn“ a lui Filaret Apamias, egumenul mănăstirii, din 6 oct. 1827 (la Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 177): „fiindcă încă din zilele răposatului Matei Basarab voevod... târgul ce se făcea în mijlocul orașului la Sfântul Ilie... l-au luat măriă sa de la orășani și l-au hărăzit mănăstirii, mutând șetrele acelea pe lângă zidurile mănăstirii... lipite fiind cele mai multe șetre de ziduri...“.

389 Viorica Malacopol, *Date în legătură cu activitatea arhitecților Freywald*, în *S.C.I.A.*, tomul II, 1964, nr. 2, p. 328.

Capitolul IX

HRISOVUL DIN 13 NOIEMBRIE 1618 PENTRU CTITORIA VOIEVODULUI NICOLAE ALEXANDRU DIN CÂMPULUNG-MUSCEL

Dintre puținele știri care ne-au parvenit în legătură cu biserica ridicată de către voievodul Nicolae Alexandru în Câmpulung-Muscel sunt și cele pe care le putem afla într-unul dintre hrisoavele unui proces dintre biserica câmpulungeană și familia boierilor Bădești. Acest hrisov datat 13 noiembrie 1618 are o importanță deosebită, deoarece de el se leagă numele celui de al doilea voievod din dinastia Basarabilor, Nicolae Alexandru (1351/52 – 1364), precum și anul 6860 (1351/52), cel al morții voievodului Basarab și al urcării pe tron a fiului său Nicolae Alexandru, dată confirmată de cunoscutul grafit din biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș¹.

Ne-au rămas prea puține urme din importanta ctitorie a voievodului Nicolae Alexandru, pentru ca documentele privitoare la procesul Bădeștilor și, în primul rând, hrisovul din 13 noiembrie 1618, în legătură directă cu biserica câmpulungeană, să nu îndemne la un studiu aparte. Acest proces ilustrează, într-un fel, existența bisericii pe o mare perioadă de timp și organizarea ei, iar în perspectivă, momentul în care ea a apărut. Totodată itinerariul conflictelor în legătură cu biserica Domnească din Câmpulung ne arată și aspecte din viața religioasă, cea de curte sau boierească, realități din existența mentalităților, dincolo de confruntările propriu-zis juridice.

Datele hrisovului din 13 noiembrie 1618, precum și știrile care se leagă de acest document vor întregi și lumina puținele vestigii materiale rămase din trecutul bisericii lui Nicolae Alexandru sau numai descrise, înainte de reconstrucția înfăptuită de Matei Basarab (1635–1636), ele confirmându-se reciproc și întâlnindu-se în importantul unghi de datare al primei ctitorii. Actul din 13 noiembrie 1618 se leagă însă strâns de întreg procesul satului Bădești, el fiind o verigă într-un înlanțuire de judecăți și evenimente care se desfășoară pe o perioadă de mai bine de trei secole, din a doua jumătate a secolului al XV-lea până către sfârșitul secolului al XVIII-lea, încât nu putem să-i verificăm autenticitatea fără a reconstrui, cât este posibil, de la început până la sfârșit, itinerarul acestui proces secular.

Conflictul cunoscut sub numele „procesul Bădeștilor” prezintă, după cum deducem din documentelor păstrate², patru etape diferite. Prima ia naștere la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea din disputa dintre stolnicul Badea Boloșin și boierul Stan Dolofan, pentru stăpânirea satului și moșiei Bădești. Primul vinde sau zălogește celui alt moșia, cu prilejul unei pribegii în Transilvania – în urma măsurilor de exterminare a boierilor luate de către voievodul Mircea Ciobanu – și și-o revendică la întoarcere. Stan Dolofan și urmașii lui pretind însă că moșia le-a fost vândută și că le aparține. Ea trece dintr-o mână într-alta, după hotărârile voievozilor care se succed în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, la fiecare schimbare de domnie, partea păgubită redeschizând procesul, după cum se obișnuia.

Din cel mai târziu document din această etapă, emis la 1–23 septembrie 1596, păstrat în copie, reiese că la data aceea moșia și rumânii aparțineau urmașilor lui Boloșin.

În cea de-a doua etapă – pe care o deducem din hrisovul lui Gavril Movilă, emis în 13 noiembrie 1618 – care durează între 1615 și 1618, procesul se poartă între

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

urmașii Boloșinilor și Dolofanilor (uniți în cele din urmă, după 1596, desigur, pentru a stinge vechiul litigiu) și noua reclamantă, biserica Domnească din Câmpulung-Muscel. Preoții susțin că moșia Bădești se afla în stăpânirea bisericii Domnești încă de la întemeierea ei de către voievodul Nicolae Alexandru, în 1351/52, și că aceasta o stăpânise „timp de 180 de ani“, adică până în 1531/32, când ea fusese „împresurată“ de către stolnicul Badea Boloșin. Dovada proprietății o fac printr-un hrisov și o „icoană“. Pe această „icoană“, dăruită de către voievodul Nicolae Alexandru, se afla trecută și moșia Bădești. Voievodul Gavril Movilă, care semnează hrisovul din 1618 dă câștig de cauză bisericii.

O a treia etapă se desfășoară în jurul anului 1714, când sătenii din Bădești cer eliberarea din rumânie, pe temeiul unor documente păstrate de urmașii Dolofanilor, dar pierd procesul pe considerentul că aceste documente, „sunt rele și mincinoase“ și pe temeiul actului din 1618.

Procesul este redeschis între 1745–1747, într-o a patra etapă, când rumânii pierd din nou judecata, dar obțin dreptul de a se răscumpăra.

Noi judecăți au loc la începutul secolului al XIX-lea, dar acestea ies din cadrul evenimentelor care interesează studiul de față.

Era firesc ca acest proces secular și îndeosebi documentul din 13 noiembrie 1618 al lui Gavril Movilă să fi atras atenția istoricilor noștri.

Autorul *Cronologiei tabelare*, lucrare scrisă între 1746 și 1764³, pomeneste documentul din 18 noiembrie 1618 în două rânduri în lucrarea sa, întâi în dreptul datei 6800 (1291/92), la care așează domnia tatălui lui „Mircea Vodă... sin Radul Vv., Radul Vv. Negru au fost Basarab: dintru care l-am adevărat, dintr-un hrisov al mănăstirii Câmpulungului, de moșia Bădești...“, inserând deci pe „Negru Radu Vodă“ în familia Basarabilor. Există într-adevăr, în documentul din 13 noiembrie 1618, filiația „Nicolae Alexandru-Basarab – Negru Radu“.

A doua oară, autorul *Cronologiei tabelare* menționează hrisovul din 13 noiembrie 1618 în dreptul datei 6860 (1351/52): „6860 Nicolae Voievod Basarab cel dintâi sin Alexandru Vv. Basarab, feciorul Negrului Vv. Basarab, carele adeverează hrisovul lui Nicolae Vv. ca să fie Sfintei Mănăstiri Câmpulungului, moșia Bădești și mai adeverează și pisană de la piatra mormântului Mării Sale“.

Autorul văzuse, desigur, hrisovul din 13 noiembrie 1618 în mănăstirea câmpulungeană – el a fost distrus mai târziu de 1763, în 1788 cu prilejul „răzmeritei“⁴ – unde a găsit o bună seamă și piatra de mormânt a voievodului Nicolae Alexandru. El menționează doar transumptul din 1351/52 cuprins în documentul din 13 noiembrie 1618 și nu pe acesta din urmă (fără să specifice că data și conținutul actului menționat nu s-au păstrat decât într-un hrisov), ceea ce a dus ulterior la confuzii. Nu putem presupune că în 1746-1764, epoca redactării *Cronologiei tabelare*, mai exista în mănăstirea câmpulungeană actul din 1351/52, deoarece în mențiunea anterioară, din dreptul datei 6800 (1291/92), unde se amintește același document, este vorba de filiația „Nicolae Alexandru – Basarab – Negru Radu Vodă“ existentă în documentul din 13 noiembrie 1618 și care nu putea fi citită, evident, în actul din secolul al XIV-lea.

Atât Dionisie Fotino⁵, cât și frații Tunusli⁶, care editează *Istoria Țării Românești* a banului Mihai Cantacuzino, din 1774⁷, care probabil a folosit *Cronologia tabelară*, asociază confuz un pomelnic de lemn existent în mănăstirea câmpulungeană⁸ cu știri despre transumptul din 1351/52.

Istoriografia modernă preia mențiunea din *Cronologia tabelară*, lucrare ce are meritul de a fi atras atenția asupra acestui important transumpt din 1351/52.

Astfel, Ștefan D. Grecianu⁹, atribuind pe nedrept *Cronologia tabelară* lui „Radu Logofătul Chronicarul“, amintește de hrisovul menționat în această lucrare,

considerându-l autentic.

B.P. Hasdeu¹⁰, primind atribuirea *Cronologiei tabelare* făcută de Ștefan D. Grecianu cu un an în urmă, amintește de asemenea „hrisovul din 1352” (în realitate transumptul) fără a-i contesta autenticitatea.

Accastă mențiune nu putea scăpa desigur atenției lui D. Onciul¹¹ care în 1899 amintește pasajul din *Cronologia tabelară* – pomenind și mențiunea lui Dionisie Fotino. D. Onciul consideră, în această primă prezentare, că deoarece data acestui „document” (în realitate este vorba de un transumpt), 1352, „este chiar din timpul când documentele externe (din anii 1345, 1355 și 1359) arată pe Alexandru, fiul lui Basarab, ca domn al Țării Românești...” el este autentic.

Hrisovul din 13 noiembrie 1618, sau mai propriu, transcrierea acestui act, așa cum ne apare în *Condica mănăstirii Câmpulung* din 1855, este publicată de Stoica Nicolaescu în 1908, ca anexă la articolul *Radu Negru Vodă și urmașii săi*.¹²

Stoica Nicolaescu argumentează că acest hrisov este autentic prin documentul lui Șerban Cantacuzino din 20 aprilie 1714, care apare astfel pentru prima oară în istoriografia noastră. De fapt, acest document, care reproduce „in extenso” pe cel din 13 noiembrie 1618, nu arată decât că în 1714 acest din urmă act se afla în mănăstirea câmpulungeană.

Titlul sub care este publicat hrisovul din 13 noiembrie 1618, preluat din *Condica mănăstirii Câmpulung*, este el însuși derutant și nu corespunde – așa cum vom vedea – cu conținutul său¹³.

Pentru prima oară, în 1915, C. Giurescu¹⁴, citind hrisovul publicat de Stoica Nicolaescu în 1908, se îndoiește de autenticitatea transumptului din 1351/52, fără ca să conteste pe cea a hrisovului propriu-zis.

Era firesc ca în volumul *Curtea Domnească din Argeș*, apărut în 1924, care preia datele existente în acel moment pentru epoca de formație a Țării Românești, să fie amintit și procesul Bădeștilor. În articolul *Curtea Domnească din Argeș*, V. Drăghiceanu¹⁵ consacră un capitol întreg acestei chestiuni. V. Drăghiceanu are meritul de a fi parcurs condica mănăstirii din 1855 și a fi încercat să reconstituie întregul proces, ajungând la concluzia că documentul din 13 noiembrie 1618 a existat, ca și cel din 1351/52, cu singura rezervă că „introducerea moșiei Bădești, în cartea existentă a lui Nicolae Alexandru-Vodă se face printr-un fals”.

D. Onciul, într-o substanțială notă la articolul *Anul morții marelui Basarab Voievod*¹⁶, din volumul *Curtea Domnească din Argeș* analizează pentru a doua oară documentul din 13 noiembrie 1618. De data aceasta, D. Onciul consideră că hrisovul din 1351/52, menționat în documentul din 1618 „este falsificat” și că „ambele acte (din 1351/52 și 1618 – n.n.) sunt mai mult ca suspecte”. D. Onciul acceptă ca autentică numai data 1351/52 „despre care falsificatorul avea cunoștință”.

Argumentele pe care le invocă D. Onciul în sprijinul opiniei că „pretinsul hrisov din 1352” este fals sunt următoarele:

1. Cele mai vechi documente din mănăstirea din Câmpulung ce s-au păstrat sunt mai târzii de anul 1552.

Cel dintâi document al mănăstirii privitor la moșia Bădești datează din 1644. În lungul interval între 1351/52 și 1644 nu avem alt act de întărire al donației decât cel din 1618.

Faptul că pentru acest lung interval de timp (1351/52 – 1644) nu au existat în biserică pentru dovada proprietății asupra moșiei Bădești decât documentele din 1351/52 și 1618, când era firesc ca ea să posede hrisoave emise și de alți voievozi, pledează pentru lipsa lor de autenticitate.

2. Documentul „lui Nicolae Alexandru cu genealogia domnului până la moșul

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

său «Negru-Radu Voievod», când în hrisoavele domnești mai vechi nu erau obșnuite asemenea genealogii... este în afară de îndoială fals».

3. În hrisoavele din 1644, 1665 și 1669, prin care se întărește mănăstirea moșia Bădești, primul ctitor este numit „Necula Alexandru Vv”. Genealogia care include pe „Negru-Radul Vv” nu se găsește decât în hrisovul din 13 noiembrie 1618 și în cartea de întărire a lui Ștefan Cantacuzino din 20 aprilie 1714. Hrisovul din 1618 este deci fals.

Obiecțiile lui D. Onciul, care desigur nu s-a oprit mai îndelung asupra hrisovului din 13 noiembrie 1618, nu mai pot fi susținute.

1. Observația că cel mai timpuriu document al mănăstirii este cel din 1551 și cel mai timpuriu privitor la moșia Bădești din 1644 nu exclude posibilitatea ca să fi existat documentele din 1351/52 și 13 noiembrie 1618 și ca ele să fi fost autentice.

Într-adevăr, dacă trecem în revistă documentele care au aparținut mănăstirii¹⁷, constatăm că actele anterioare anului 1644 nu sunt în legătură cu biserica din Câmpulung. Ele au intrat în mănăstire o dată cu bunurile cumpărate sau dăruite mănăstirii, așa cum se obișnuia (la preluarea unui bun funciar sau imobil se ridicau și actele în legătură cu el), dar nu au nici o legătură cu noua proprietară din secolul al XVII-lea. Pe măsură ce mănăstirea și-a întins averea, documentele au devenit mai numeroase și vechimea lor mai mare, fără ca în conținutul lor să fie amintită noua proprietară.

Faptul că – exceptând documentele din 6 septembrie, 6 sept.–13 noiembrie și 18 noiembrie 1618 – toate celelalte documente cunoscute ale bisericii de care ne ocupăm sunt ulterioare anului 1644 este semnificativ, mai cu seamă că lucrările noi biserici a lui Matei Basarab încep la 1 iulie 1635, iar complexul monastic se sfârșește în 1638, când are loc târnosirea¹⁸.

În intervalul 1635–1644 trebuia să existe acte ale noii mănăstiri. În 1638 se alege egumenul și era firesc ca hrisovul de danii să nu întârzie cu mult târnosirii, cum se obișnuia. De fapt, însuși actul din 15 ianuarie 1644 este un act de judecată și nu de danie¹⁹. Hrisovul de danie este dat de-abia la 10 aprilie 1647²⁰, deci la un interval de mai bine de un deceniu de la zidirea bisericii, când era firesc ca inscripțiile de pe pisaniile de piatră, lucrate în 1636, să fie așternute și în hrisoave.

Pe de altă parte, o serie de documente care se dau megieșilor terenului pe care se ridică nouă mănăstire trebuie să fi avut corespondențe și în arhiva mănăstirii²¹.

Este greu să admitem că biserica din Câmpulung anterioară mănăstirii lui Matei Basarab, ridicată în 1635–1636, despre care știm precis că poseda moșii și munți²² – dăruite fie în secolul al XVI-lea, fie mai târziu – nu avea și documente de danie sau judecată în legătură cu aceste bunuri.

Nu putem crede că Neagoe Basarab, de pildă, care acordă o atenție deosebită „popii Petru” de la biserica voievodală din Câmpulung²³ și dă un privilegiu satului vecin Mătau²⁴ să nu fi dăruit vreun hrisov și câmpulungenilor.

Faptul că în 1618 nu exista decât hrisovul de danii din 1351/52, în legătură cu proprietățile de mai sus, este firesc în lumina acestor afirmații, precum și dacă luăm în considerație pustietoarele năvăliri din secolul al XV-lea sau luptele interne din cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, care au devastat desigur de multe ori Câmpulungul.

Dacă în 1644 nu se mai afla probabil documentul din 1351/52, aceasta nu înseamnă că el nu a existat, ci că a fost distrus, în intervalul de timp scurs între 1618, când este arătat în divan pentru ultima oară, și 1644. În acest interval are loc dărâ-marea neașteptată a bisericii, – care a distrus, foarte probabil, întregul inventar –, precum și incendiul din 1641, în care au dispărut multe hrisoave²⁵.

Deci, prima obiecție a lui D. Onciul, în legătură cu autenticitatea actelor din 1351/52 și 13 noiembrie 1618, nu pare justificată.

2. Filiația Nicolae Alexandru – Basarab – Negru Radu, care dovedește o redacție târzie, așa cum remarcă pe bună dreptate D. Onciul, nu se află legată de hrisovul din 1351/52, ci de cel din 13 noiembrie 1618. Pasajul referitor la documentul din 1351/52 este următorul: „Și au arătat popii și o carte bătrână a răposatului Nicolae Alexandru Vv. când au fost cursul anilor 6860 (1351–1352) și au arătat și sfânta icoană...” Este foarte probabil că filiația Nicolae Alexandru – Basarab a fost copiată de pe piatra de mormânt a voievodului Nicolae Alexandru, la care s-a adăugat numele legendarului „Negru Radu”²⁶.

3. Dacă hrisoavele din 15 ianuarie 1644, 27 martie 1665 și 18 noiembrie 1669 nu repetă genealogia din hrisovul din 13 noiembrie 1618 se datorește faptului că în aceste documente numele voievodului Nicolae Alexandru este amintit în legătură cu mormântul, pe care exista piatra cu numele său. Subliniem că și în mențiunea hrisovului din 1351/52 nu se repetă genealogia legendară, ci se amintește exclusiv numele lui Nicolae Alexandru.

Știm însă că numele lui „Negru Vodă” sau „Radu Negru Vodă” nu lipsește dintr-o serie de documente ale lui Matei Basarab și ale succesorilor săi.

Că genealogia legendară consemnată în documentul din 13 noiembrie 1618 revine în cel din 20 aprilie 1714 se datorește, evident, faptului că ultimul redă „in extenso” pe primul.

Vedem deci că îndoielile exprimate de către D. Onciul, atât în legătură cu existența documentului din 1351/52, cât și cu cel din 13 noiembrie 1618, nu pot fi menținute.

Stoica Nicolaescu, într-un studiu publicat în 1924²⁷, preia opiniile din lucrarea sa mai veche, din 1908, argumentând neconcludent autenticitatea hrisovului din 13 noiembrie 1618 prin cel din 20 aprilie 1714.

Trei ani mai târziu, în 1927, C. C. Giurescu²⁸ menționează opinia lui D. Onciul, că transumptul din 1351/52 este fals!

În același an, V. Drăghiceanu opune obiecțiilor lui D. Onciul unele argumente, printre care și cel întemeiat că filiația legendară din „Negru Vodă” exista în hrisovul lui Gavril Movilă și nu în cel din 1351/52. V. Drăghiceanu reafirmă că „data 1352 nu e luată din tradiție, ci din document. Grafitul de la Curtea de Argeș îl confirmă...”²⁹.

Într-o notă a unei lucrări apărute în 1924, A. Sacerdoțeanu înclină către opinia că documentul din 13 noiembrie „este bănuț, poate fără dreptate”³⁰. Același autor, în 1946³¹, deduce autenticitatea hrisovului din 1351/52 pe temeiul grafitului de la Curtea de Argeș, scris tot în 1351/52.

În corpusul *Documente privind Istoria României*³², hrisoavele sunt corect transcrise, documentul din 13 noiembrie 1618 este considerat, pe drept cuvânt, autentic și se acordă credit și datei 1351/52, inclusă în acest document.

Pentru a supune analizei toate datele procesului moșiei Bădești și pentru a adăuga noi temeiuri celor găsite de redactorii corpusului de documente, considerăm oportun a relua istoricul acestui proces.

De fapt, în legătură cu procesul moșiei Bădești, pot fi ridicate două probleme principale, privind autenticitatea documentelor acestui proces, în primul rând a hrisovului din 13 noiembrie 1618, care conține transumptul din 1351/52, apoi a hrisovului din 1351/52. Dacă în prima problemă soluția poate fi mai la îndemână, în cea de-a doua răspunsul este mai greu de dat, deoarece primul document al acestui proces, despre al cărui conținut rezumat avem cunoștință, datează din 1564.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

În lucrarea de față vom studia întâi problema autenticității documentelor amintite în procesul Bădești de pe râul Doamnei, — cu precădere a celui din 13 noiembrie 1618 —, apoi problema existenței și autenticității hrisovului din 1351/52.

Din procesul pentru moșia și satul Bădești de pe râul Doamnei avem știri până în momentul în care îi urmărim noi istoricul — adică până în 1800 — despre 12 documente³³. Dintre acestea, unele ni s-au păstrat rezumate în alte hrisoave mai recente (transumpturi), altele doar în traduceri și copii târzii, în sfârșit, altele în original.

Dintre cele patru hrisoave din secolul al XVI-lea, două ni s-au păstrat rezumate în documentul din 9 iunie 1745 și două în traducere. Cele trei hrisoave din secolul al XVII-lea ni s-au păstrat transcrise. Din secolul al XVIII-lea, cel din 20 aprilie 1714, în original, cel din 9 iunie 1745 în original, cele din 20 iunie 1745 și 20 februarie 1747 în copie, cel din 28 aprilie 1797, în original.

La judecata din 20 aprilie 1714, egumenul mănăstirii arată documentul din 13 noiembrie 1618, rumânii produc documentele din 27 mai 1571–1574, din 1–23 septembrie 1596 și cele două documente din 6 septembrie — 13 noiembrie 1618.

Documentele din 27 mai 1571–1574 și 1–23 septembrie 1596 sunt transcrise într-o *Condică a Mitropoliei* — împreună cu cel din 13 noiembrie 1618 — în 1744³⁴ și datorită acestui fapt ele s-au păstrat în copie. Ultimele două, dintre care cartea celor 12 boieri jurători din 6 septembrie — 13 noiembrie 1618 a fost socotită, pe drept cuvânt, un fals, nu sunt trecute în această condică și au fost ținute, probabil, într-alt loc decât cele bune. probabil datorită acestui fapt ele scapă de „răzmerița“ din 1787–1788³⁵, când celelalte sunt distruse. După această dată sunt împrumutate mănăstirii Râncăciiov, unde un îngrijitor le copiază și le trimite mănăstirii Cernica, printre ale cărei hârtii au fost găsite aceste copii³⁶.

La judecata din 9 iunie 1745, rumânii produc celelalte două hrisoave din secolul al XVI-lea, adică cel din 1564 și 1 noiembrie 1595–31 august 1596, la care egumenul răspunde cu actele din 27 mai 1571–1574, 1–23 septembrie 1596 (pe care le oprișe de la judecata din 20 aprilie 1714), precum și cu hrisovul din 13 noiembrie 1618. Primele două, pierdute în „răzmerița“ din 1787–1788, sunt rezumate în documentul din 9 iunie 1745, care ni s-a păstrat până în prezent.

Reconstituind istoricul documentelor procesului Bădești, constatăm că hrisoavele din 27 mai 1571–1574, 1–23 septembrie 1596, 13 noiembrie 1618, 6 septembrie 1618 și 6 septembrie — 3 noiembrie 1618 sânt arătate la 20 aprilie 1714.

Primele trei hrisoave existente la mănăstire sunt transcrise în 1744 într-o *Condică a Mitropoliei*, în prezent pierdută. Hrisoavele din 1564 și 1 noiembrie 1595 — 31 august 1596 sunt arătate la judecata din 9 iunie 1745, mai târziu decî cu un an după transcrierea celorlalte acte în *Condica Mitropoliei*. Ele au fost păstrate în mănăstire, fără a fi copiate și au pierit în 1787–1788. În schimb, ni s-au păstrat rezumate (transumpturi), cu multe greșeli de traducere, în hrisovul din 1745, care există până în prezent.

În răzmerița din 1787–1788 se pierd documentele din 1564, 27 mai 1571–1574, 1 noiembrie 1595–31 august 1596, 1–23 septembrie 1596, 13 noiembrie 1618, 9 iunie 1745 și 20 februarie 1747, rămânând în schimb cele două hrisoave din 6 septembrie 1618 și 6 septembrie–13 noiembrie 1618 — considerate „rele“ și aflate poate într-un alt loc de păstrare. (Cele din 20 aprilie 1714 și 9 iunie 1745 au fost trimise la Brașov.)³⁷

Egumenul Dositei (1763–1812) ia inițiativa, după „răzmerița“ din 1787–1788, de a retranscrie documentele din *Condica Mitropoliei*, precum și cele din mănăstire, într-o *Condică a mănăstirii*³⁸, din 1794–1795.

PAVEL CHIHAI A

În sfârșit, după această condică, documentele au fost transcrise în 1855, de către Comisia Documentală, constituită la 1852, în cele două *Condici ale mănăstirii Câmpulung*³⁹. Trebuie să subliniem că o serie de documente, considerate „netrebnice” de către Comisia Documentală, adică dintre cele care nu se refereau la prioritățile mănăstirii, nu au fost transcrise în cele două *Condici* din 1855. Or, printre aceste documente „netrebnice” există unele foarte importante pentru reconstituirea istoricului mănăstirii în *Condica* din 1794–1795.

Documentul din 13 noiembrie 1618 a fost transcris în *Condica Mitropoliei* în 1744 și de aici în *condica* din 1794–1795. Un mijloc de control al conținutului există însă în documentul din 1714 care conține „in extenso” documentul din 1618, cu unele greșeli și interpolări.

Rezumatele documentelor slave din secolul al XVI-lea care apar în hrisovul din 9 iunie 1745 au fost făcute de un pisar care știa puțin slavonește. Este motivul pentru care aceste rezumate sunt pline de erori și contradicții. Dintr-o serie de deducții ne putem da seama că aceste erori sunt ale copiștilor și nu ale documentelor în sine; ele nu le infirmă deci valabilitatea.

Faptul că documentele nu se prezintă în original constituie un prim obstacol în calea recunoașterii lor, dar nu le poate descalifica. Incertitudinea este mărită și de faptul că hrisoavele din secolul al XVI-lea ale unei părți – ale Boloșinilor – sunt contestate de cele ale părții adverse – ale Dolofanilor.

Pe de altă parte, o serie de știri și date din aceste documente, confirmate de alte știri, pe care le deținem din alte izvoare, sunt tot atâtea dovezi de autenticitate. Pentru aceasta trebuie să urmărim însă îndeaproape meandrele complicate ale acestui proces.

Cel mai vechi document din secolul al XVI-lea al procesului este produs la judecata din 9 iunie 1745, condusă de mitropolitul Neofit, fiind consemnat rezumativ în cartea acestei judecăți, care ni s-a păstrat în original. Mențiunea defectuos transcrisă este că în 1564 „Petru Vv. feciorul lui Pătrașcu Vv” (confuzie cu tatăl lui Mihai Viteazul, menționat în documentul din 1745 câteva rânduri mai jos) a judecat acest litigiu. O nouă confuzie se face între Mircea Ciobanul și Mihnea, apoi între Petru cel Tânăr și Mihnea, în faza finală: „Mihnea Vv. (în original Mircea Vv. – *n.n.*) a lăsat satul Bădești de la Badea Stolnicul Boloșin și l-au dat sub stăpânirea lui Stan Dolofan, văzând și mărirea sa Mihnea Vv. (în original Petru Vv. – *n.n.*) l-au întărit cu acest hrisov”.

Hrisovul cu data 1564 aparținea lui Petru cel Tânăr, care domnește la această dată. Nu putem presupune că el era al lui Mihnea Turcitul, deoarece documentul imediat următor este din 27 mai 1571–1574 și constatăm că ordinea în care hrisoavele sunt rezumate în documentul din 9 iunie 1745 este cea cronologică. Acest document a fost emis înainte de 27 mai 1571–1574. Petru cel Tânăr dă satul Bădești, Dolofanilor. Este firesc ca atât Mircea Ciobanul, cât și fiul său Petru cel Tânăr să dea câștig de cauză Dolofanilor, adversarii lui Badea Boloșin, pe care cei doi voievozi îl izgoniseră din țară, așa cum aflăm în hrisovul din 1564.

În hrisovul lui Alexandru II Mircea, din 27 mai 1571–1574, dat după judecata dintre stolnicul Badea Boloșin și urmașii lui Stan Dolofan – jupâneasa Neacșa a lui Stoica Lungociu Dolofan (fratele lui Stan) și feciorii săi Șerban, Dumitru și Dragomir – se menționează că stolnicul a zălogit numai moșia Bădești lui Stan Dolofan, nu a vândut-o. Alexandru II Mircea oferă suma de 9.000 de aspri stolnicului, obligându-l să achite atât datoria, cât și dobânda.

Documentul următor al acestui proces, din timpul lui Mihnea Turcitul (1577–1583; 1585–1591), nu ni s-a păstrat decât rezumat în hrisovul din 1-23 sep-

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

tembrie 1596. În el figurează, pe de o parte, ginerele lui Badea Boloșin, Radu Cepariu (din Cepari), comis între 30 decembrie 1580 și 15 iunie 1583⁴⁰, și, pe de altă parte, jupânița Neacșa cu feciorii săi, Dumitru, Șerban și Dragomir.

Radu Cepariu primește 12 boieri care jură că Badea Boloșin a pus zălog, nu a vândut satul. Apoi se menționează că el plătește 7.000 de aspri în fața voievodului Mihnea Turcitul.

În actul din 1–23 septembrie 1596, care cuprinde pe cel din timpul lui Mihnea Turcitul, nu se mai invocă această plată, ci la pretențiile Dolofanilor se produce actul din 27 mai 1571–1574, unde nu se preciza, de fapt, că suma fusese plătită, ci că ea fusese dăruită de voievod lui Badea Boloșin pentru ca datoria să fie stinsă. Producerea actului din 27 mai 1571–1574 ca factor probant la judecata din 1–23 septembrie 1596 ne îndeamnă să credem că – în realitate – suma împrumutată nu a fost restituită Dolofanilor nici la 27 mai 1571–1574, nici în 1577–1591, nici la 1–23 septembrie 1596. De altfel, la nici una din aceste judecăți urmașii lui Badea Boloșin nu pot produce vreo dovadă scrisă că au achitat cei 9.000 de aspri datorăți.

La judecata din timpul lui Mihnea Turcitul, Dolofanii rămân „de lege”.

O dată cu suirea pe tron a lui Mihai Viteazul, se pare că protecția de care se bucurase atât stolnicul Badea Boloșin, cât și ginerele său Radu Cepariu, începe să pălească. Împricinații sunt aceiași, ca la judecata anterioară, dar de data aceasta – la 1 noiembrie 1595–31 august 1596 – Dolofanii reușesc să câștige procesul datorită jurămintelor a 24 de boieri.

Radu Cepariu „biv vel comis” continuă însă lupta și ia 48 de boieri jurători care, pe baza documentului din 27 mai 1571–1574, dat în favoarea lui Badea Boloșin, mărturisesc că moșia îi este „bătrână și dreaptă... și de baștină”. Din hrisovul din 1–23 septembrie 1596 aflăm că Dolofanii rămân „de lege”.

Cu acest rezultat se încheie prima etapă a procesului, cea desfășurată în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

A doua etapă a procesului Bădeștilor se deschide – așa cum aflăm din hrisovul din 13 noiembrie 1618 – către sfârșitul celei de-a doua domnii a lui Radu Mihnea (12 sept. 1611 – august 1616), deci prin 1615, când, pe neașteptate, preoții de la biserica Adormirea Maicii Domnului din Câmpulung, „popa Dumitru eclisiarhul, popa Radu, popa Micud și Badea Diaconu”, cheamă la judecată pe Dragomir Dolofan și Balea Spătaru în fața divanului, susținând că moșia Bădești de pe râul Doamnei le aparține.

Faptul că preoții cheamă la judecată pe Dragomir Dolofan (succesorul Dolofanilor) și pe Balea Spătaru (succesorul Boloșinilor) ne arată că după judecata din 1–23 septembrie 1596, când moșia este dată urmașilor Boloșinilor (lui Radu Cepariu), la o dată cuprinsă în intervalul de timp 1596–1615, descendenții celor două familii boierești hotărăsc să stingă conflictul pentru a exploata împreună moșia Bădești.

Deoarece într-un hrisov din 20 iunie 1598⁴¹ aflăm că la o judecată Balea Spătar își ia printre cei 6 boieri pe „Dragomir din Stoenesti”, deducem că la scurt interval după sentința din 1595 cele două părți se împăcaseră. Este probabil ca cele două familii să se fi înrudit prin căsătorie. Într-adevăr, dintr-un document din 30 septembrie 1623, aflăm că vecinii ai lui Dragomir postelnic fuseseră anterior ai lui Balea spătar⁴².

Opinia că urmașul Boloșinilor a dăruit moșia bisericii câmpulungene pentru a o pune la adăpost de pretențiile părții adverse⁴³ nu corespunde adevărului. De altfel, această substituie de proprietari pentru evaziunea de la urmările unei judecăți –

„probabil că Radu Cepariu, pentru a scăpa de perspectivele unui nou proces dăruirii moșia Bădești bisericii Câmpulungului”⁴⁴ – nu este cunoscută vechiului drept românesc⁴⁵.

Deoarece biserica cheamă la judecată pe urmașii celor două familii în litigiu este exclusă posibilitatea ca una dintre ele să fi pactizat cu biserica câmpulngeană.

Preoții „s-au plâns.. pentru marea împresurare și strâmbătate care au fost avut ei și Sfânta Biserică de către Badea Boloșin Stolnicul și cum că au fost luat satul Sfintei Biserici fără de lege...” Preoții susțin că satul fusese dat de către voievodul Nicolae Alexandru, ctitorul bisericii, și a stat în posesia ei „180 de ani. Iar după aceea s-au sculat un boier puternic ce-i zicea Badea Boloșin Stolnicul, de au împresurat și... au luat satul Bădești de la mâinile preoților... fără de lege și fără de judecată, în sila lui și au fost stricat pomana domnească. Și după aceea au tot răbdat preoții de la Sfânta Biserică de mare nevoie și n-au putut să vie cu pâră pentru... multă neputință până în zilele Radului Vv... și au fost satul vândut lui Dolofan”.

Preoții reclamă deci că moșia a fost împresurată în 1631–32 de către stolnicul Badea Boloșin.

În ceea ce privește dovezile pe care le produc ei în sprijinul afirmației că moșia Bădești de pe râul Doamnei a aparținut bisericii, înainte de a fi fost „împresurată” de către Badea Boloșin, remarcăm că, există, în realitate, trei dovezi.

1) Mormântul voievodului Nicolae Alexandru. Acest lucru nu este menționat întâmplător. Cel care avea mormântul într-o biserică îi făcuse danii importante, legate la rândul lor de mormânt, ca de un hrisov. Așa cum se furau hrisoavele pentru atestarea unei proprietăți, se furau și mormintele care implicau donații⁴⁶. Este motivul pentru care preoții nu au invocat, de pildă, potretul votiv, foarte probabil existent la data aceea în biserică⁴⁷, ci mormântul cu osemintele voievodului.

Această dovadă puternică pentru posesiunea proprietăților – cu atât mai valoroasă pentru biserică, cu cât inscripția de pe piatra de mormânt cuprindea o dată veche (astfel cum hrisoavele cu date mai vechi erau mai prețuite) va fi invocat în toate actele proceselor mănăstirii, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea⁴⁸.

2) O carte bătrână din anul 6850 (1351/52) „a răposatului Nicolae Alexandru”.

3) Cea de-a treia dovadă, asupra căreia actul din 13 noiembrie 1618 insită îndeosebi, este o icoană a Maicii Domnului, „unde erau toate milele sfintei biserici scrise de răposatul Nicolae Alexandru Vv; și întru acea icoană era și satul Bădești, cu toate hotarele lui, ca să fie sfintei biserici Domnești”. Această „icoană” a fost desigur transcripția pentru proscomidie a hrisovului de danie – deci un pomelnic care trebuia să amintească preoților obligațiile lor față de ctitorul bisericii, cel care îi făcuse danii⁴⁹. Desigur că la proscomidie, la „Sfântul Jertfelnic” trebuia să existe numele ctitorului consemnat pe „o icoană” cu imaginea sfântului de hram, în partea superioară (astfel cum arăta, de pildă, pomelnicul Brădetului, de la jumătatea secolului al XVII-lea⁵⁰) și nu hrisovul de danie, sau de ctitorie, păstrat într-altă parte.

După introducerea reclamației în 1615, Radu Mihnea, împreună cu mitropolitul Luca și cu boierii judecă cele două părți și găsește că „au fost luat Badea Boloșin satul Bădești de la sfânta biserică fără dreptate și sila lui”. Moșia este înapoiată bisericii, iar Dragomir Dolofan și Balea Spătar rămân „de lege”.

Deoarece voievodul se schimbă, îndată după judecată, preoții nu pot să-și facă „carte de rămas”, adică hrisov de proprietate. Cei doi boieri „împresoară” din nou satul, probabil în intervalul de interregn între domnia lui Radu Mihnea și Alexandru Iliș (august 1616–septembrie 1616) când boierii ridică domn pe Gavril Movilă, care nu este însă confirmat de turci.

O dată înscăunat Alexandru Iliș, preoții dau din nou în judecată pe cei doi

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

boieri, care rămân „de lege“, hotărâre consemnată doar într-o carte a mitropolitului Luca, care va fi arătată la judecata următoare, dar nu izbutesc nici de data aceasta, datorită evenimentelor „să-și facă carte de rămas“.

După scurta domnie a lui Alexandru Iliăș (septembrie 1616–mai 1618) se urcă pe tron Gavril Movilă (în prima domnie, înainte de 2 iunie 1618–după 22 iulie 1620).

De data aceasta, satul aflându-se în stăpânirea bisericii, reclamantii sunt cei doi boieri. Are loc judecata, preoții arată „cărțile cele bătrâne“ și „sfânta icoană“ pe care le vede și le citește și Gavril Movilă, precum și cartea mitropolitului Luca, de la judecata anterioară. Voievodul dă imprecinților 6 boieri care să cerceteze temeiul spuselor lor. Boierii „au adevărat și au dat satul Bădești bisericii“. Dragomir Dolofan și cu Balea Spătar nu sunt mulțumiți și, după legea țării, cer un număr dublu de boieri „ca să le ia seama“.

Din fericire, s-a păstrat – nu în fondul mănăstirii Câmpulung, unde ne-am fi așteptat să o găsim, ci în acela al mănăstirii Cernica – porunca voievodului Gavril Movilă din 6 septembrie 1618, către 12 boieri să caute să adevereze: „...fostu-l-au ținut biserica Domnească din Câmpulung mai dinainte (satul Bădești – *n.n.*) și fostu-l-au luat Badea Stolnic, moșul Balii Spătar (în caz contrar, Balea Spătar – *n.n.*) să dea scrisoare pentru Badea Stolnic de moșia satului Bădești. Și cum vor afla cu sufletele lor, al cui să va cădea să-l ție“.

Constatarea celor 12 boieri se află într-un document scris între 6 septembrie și 13 noiembrie 1618 și retranscris mult prea fragmentar în 1841 după originalul contrafăcut sau după un fals.

Într-adevăr, din porunca din 6 septembrie 1618 vedem că părțile în litigiu sunt boierii Dragomir Dolofan și Balea Spătar, pe de o parte, și biserica „Adormirea Maicii Domnului“ din Câmpulung, pe de alta. Aceleași părți apar și în hrisovul din 13 noiembrie 1618.

Or, în pretinsa constatare la porunca lui Gavril Movilă se menționează că rumânii din satul Bădești s-au răscumpărat (în intervalul de timp dintre momentul în care moșia a fost stăpânită de Radu Cepariu, ginerele lui Badea Boloșin și soțul jupănesii Voica, după câte ne lasă să înțelegem falsificatul, și anul 1618). Dacă astfel ar fi stat lucrurile, reclamantii la judecata din 13 noiembrie 1618 ar fi apărut rumânii, nu cei doi boieri. Pe de altă parte, într-un hrisov dat de către voievodul Constantin Șerban la 30 octombrie 1654⁵¹, se menționează că sătenii din Groșani „n-au fost rumâni la piatră“ ca cei din Bădești, la rezidirea bisericii din 1635–1636.

Falsificatul s-a produs desigur cu prilejul judecății din 1714 când țărânii din Bădești au cumpărat cele două documente (porunca lui Gavril Movilă către 12 boieri din 6 septembrie 1618 și constatarea acestora din 6 septembrie–13 noiembrie 1618) împreună cu alte documente din secolul al XVI-lea pe care le-am analizat (27 mai–1574 și 1–23 septembrie 1596) de la un urmaș al Dolofanilor, Stanciu Dolofan. Dacă acestea din urmă, ca și cele din 1564 și 1 septembrie 1595–1 august 1596 pe care rumânii din Bădești le vor arăta la judecata din 9 iunie 1745, este firesc să se fi găsit în mâinile Dolofanilor – ele privind prima etapă a procesului, în care biserica nu are nici un amestec – cele două documente din 6 septembrie 1618 și 6 septembrie – 13 noiembrie 1618, care trebuiau să se afle printre hărțile părții câștigătoare a procesului – biserica din Câmpulung – apar în mod ciudat în mâinile Dolofanilor. Este probabil că ele au fost înstrăinate din mănăstire cu mult înainte de 1714 (altminteri hotărârea boierilor, pe care ar fi cunoscut-o vreun călugăr bătrân, în caz că ar fi aparținut mănăstirii, nu ar fi fost falsificată) poate la scurt interval după 1618, când boierii rămași „de lege“ vor fi dorit să redeschidă procesul.

Oricum, în 1714, datorită hrisovului din 6 septembrie–13 noiembrie 1618 cu

PAVEL CHIHAI A

constatarea celor 12 boieri, cărțile au fost calificate „rele și mincinoase” și luate din mâna reclamanților.

Constatarea din 6 septembrie–13 noiembrie 1618 dădea în realitate – așa cum se menționează în hrisovul din 13 noiembrie 1618 – satul Bădești de pe râul Doamnei și bisericii, cei doi boieri rămânând „de lege”, deoarece urmașii Boloșinilor și Dolofanilor nu putuseră produce hrisoave din care să reiasă drepturile de proprietate ale lui Badea Boloșin. Ei însă „părau... ca și mai înainte cu împresurare și cu cuvinte bârlitoare, ca să ia satul bisericii”... deci acuzau biserica câmpulungeană că „împresurase” pe nedrept moșia Bădești, care ar fi aparținut deci strămoșilor lui Badea Boloșin. La aceste afirmații preoții au produs, cum am văzut, hrisovul din 1351–52 și pomelnicul de la proscomidie, din același an, în care figurau aceleași danii.

Documentul din 13 noiembrie 1618 a fost scris de către Șerban Năsturel din Hierăști, nume care va deveni cunoscut în timpul lui Matei Basarab. Cu acest act, cea de-a doua etapă a procesului Bădeștilor este închisă, moșia rămânând pentru aproape două secole bisericii.

Înainte de a trece la problema autenticității documentelor din primele două etape ale procesului Bădeștilor (1564–1596 și 1615–1618) să încercăm a reconstitui rezumativ datele acestui proces.

Cele trei părți care își dispută moșia Bădești de pe râul Doamnei sunt: 1) biserica [Adormirea Maicii Domnului] din Câmpulung; 2) Badea Boloșin și urmașii săi; 3) Dolofanii. Ei o stăpânesc pe următoarele intervale de timp:

1531/32 –1546	Boloșin
1546–1568	Dolofanii
1568–1596	Boloșin și urmașii
1596–1597	Dolofanii
1597–aprox. 1602	Urmașii lui Boloșin
aprox. 1602–1615	Urmașii lui Boloșin și Dolofanii
1615–1616	Biserica Adormirea Maicii Domnului
1616	Urmașii lui Boloșin și Dolofanii
1616–1816	Biserica Adormirea Maicii Domnului

Documentele preiau evenimente trecute a căror așezare riguroasă în timp ar fi fost greu de făcut, chiar câteva decenii mai târziu: actul din 1571–1574 se referă la evenimente petrecute în timpul domniei lui Mircea Ciobanul (1545–1558). Documentul din 1597 la împrejurări din timpul domniei lui Mihnea Turcitul (1577–1591).

Verosimilitatea hotărârilor judecătorești, în acord cu poziția voievozilor față de boierii în litigiu, succesiunea și filiația justă a persoanelor care apar în acest complex proces, realitatea evenimentelor social-politice pe care le trăiesc aceste persoane sunt dovezi peremptorii că cele patru documente din secolul al XVI-lea au fost autentice și de asemenea dovezi – întrucât referințele la trecut din documentul din 13 noiembrie 1618 corespund evenimentelor din secolul al XVI-lea – că documentul din 1618 a existat și a fost autentic.

Cine sunt persoanele care figurează în procesul Bădeștilor, în primele două etape, adică în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în primul sfert al secolului al XVII-lea?

Badea Boloșin a fost cu adevărat un „boler puternic”, așa cum îl caracterizează documentul din 1618. Tatăl său, Boloșin, figurează pe lista boierilor căzuți în lupta cu turcii din *Pomelnicul mănăstirii Argeș*⁵², listă întocmită între 2 iulie și 9 septem-

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

brie 1527⁵³. Badea Boloșin apare pentru prima oară documentar în 1529–1530, ca boier fără titlu⁵⁴. Tot fără titlu îl găsim în 1536–1540⁵⁵, pentru ca în 1544 să poarte titlul de „mare pitar”⁵⁶ și în 1546, de „stolnic”⁵⁷.

Constatăm că între 1546 – anul în care Mircea Ciobanul începe să persecute pe boieri – până în 1568, anul urcării pe tron a lui Alexandru II Mircea, Badea Boloșin nu mai apare în documente, ceea ce confirmă fuga lui în Transilvania, atestată de hrisoavele pierdute de care ne ocupăm⁵⁸.

Faptul că intrarea domnului Alexandru II Mircea în București are loc la 3 iulie 1568, iar Badea Boloșin apare în Divan la 10 iulie al aceluiași an arată atât importanța sa la curtea acestui voievod, cât și prețuirea de care se bucura din partea acestuia. El funcționează ca vistier între 10 iulie 1568 și 1 februarie 1570, apoi ca stolnic între 22 martie 1570 și 25 noiembrie 1576⁵⁹. În 1572, ridică mănăstirea Cobia⁶⁰, monument cu totul deosebit prin originalitatea și frumusețea sa, care ne confirmă poziția privilegiată a lui Badea Boloșin la curtea lui Alexandru II Mircea și marile sale resurse bănești. Din nefericire, în mănăstirea Cobia nu s-au păstrat nici documente, nici odoare cu inscripții, care să ne aducă date noi despre acest boier.

Cercetând apariția în alte documente decât cele ale procesului moșiei Bădești de pe râul Doamnei a persoanelor pe care le-am găsit în acest proces, constatăm că ele au jucat un rol însemnat pe scena politică a Țării Românești în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea și primul sfert al secolului următor⁶¹.

Am văzut că Badea Boloșin ocupă demnitatea de „mare pitar” încă în timpul domniei lui Radu Paisie (1534–1545) și că moare în 1576.

Urmașul și ginerele său Radu Cepariu sau Radu din Cepari apare menționat documentar între anii 1580–1596.

El pribegeste în „Țara Ungurească” înainte de 1580, apoi ocupă demnitățile de mare comis (1580–1583; 1585–1596) și mare paharnic (1585). Este fratele Caplei și apare stăpân de sat și vecini în Placico și Domnești.

Urmașul lui Radu din Cepari, ca proprietar al moșiei Bădești de pe râul Doamnei, este Balea din Cărtulești, spătar, nepotul doamnei Stanca, menționat documentar între 1602 și 1624, stăpân în satele Cătunul, Izvorani și Răzvad și soțul Caplei din Cepari, fiica lui Radu din Cepari.

Adversarii lui Badea Boloșin și ai urmașilor săi sunt Dolofanii, desigur boieri, un Dolofan spătar apărând în Divan încă în 1481⁶².

Stan Dolofan este menționat singur în 1533, apoi „cu ceata lui” într-un act din 1542⁶³.

În timpul lui Mircea Ciobanul „Dolofanii au tăiat pe Vlad Portar de la Șuici și i-au luat bucatele fără știrea lui Mircea (Ciobanul – *n.n.*) și le-au luat cărțile acestor ocine”...⁶⁴.

Probabil că Stan Dolofan nu a avut copii, deoarece drepturile sale asupra moșiei Bădești de pe râul Doamnei trec asupra fiilor lui Stoica Lungociu Dolofan și soției sale Neacșa: Dumitru din Dăngești, Șerban din Dăngești și Dragomir din Stoienești. Faptul că Dumitru și Șerban apar împreună într-o serie de documente, iar Dragomir singur ne îndeamnă să credem că primii erau mai în vârstă decât ultimul. De altfel, Dumitru și Șerban apar împreună documentar între 1594 și 1597, Dumitru singur în 1616, iar Dragomir din Stoienești, căsătorit cu jupânesa Maria, din 20 iunie 1598 până în 1623. La scurt interval după 1611, an în care mai trăiește Dumitru, el rămâne moștenitor alături de reprezentantul familiei până atunci rivale, Balea Spătar, al moșiei Bădești de pe râul Doamnei.

Dacă comparăm datele la care apar persoanele în documentele procesului Bădești de pe râul Doamnei cu cele în care ele se află în alte mențiuni documentare,

PAVEL CHIHAI A

vom obține următoarea evidență:

Anul	Mențiuni în procesul Bădești de pe râul Doamnei		Alte mențiuni documentare	
	Boloșin și urmași	Dolofanii	Boloșin și urmași	Dolofanii
	2	3	4	5
1				
1520				Stan și Stoica Dolofan
1525				Stan și Stoica Dolofan
1526				Stan și Stoica Dolofan
1527			Boloșin	
1530			Badea Boloșin	
1533				Stan Dolofan
1536			Badea Boloșin	
1542				Stan Dolofan
1544			Badea Boloșin	
1546			Badea Boloșin	
1564	Badea Boloșin (în lipsă)	Stan Dolofan		
1568			Badea Boloșin	
1571	Badea Boloșin	Jupânița Neacșa lui Stoica Dolo- fan și Dumitru, Șerban, Dragomir Dolofan, fiii lui Stoica		
1576			Badea Boloșin	
1580			Radu Cepariu, soțul Voicăi, ginerele lui Badea Boloșin	
1594				Dumitru și Șerban Dolofan
1596	Radu Cepariu	Dumitru, Șerban, Dragomir Dolofan	Radu Cepariu	
1597	Radu Cepariu	Dumitru, Șerban, Dragomir Dolofan		Dumitru și Șerban Dolofan
1598				Dragomir Dolofan
1602			Balea Spătar soțul Caplei, ginerele lui Radu Cepariu	
1611				Dumitru Dolofan
1615	Balea Spătar	Dragomir Dolofan		
1618	Balea Spătar	Dragomir Dolofan		
1623				Dumitru Dolofan
1624			Balea Spătar	

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Pentru autenticitatea hrisovului din 18 noiembrie 1618, pot fi invocate următoarele argumente:

A) Interne { a) Împrejurări social-politice
b) Persoane
c) Alte dovezi

B) Logice

C) Legate de istoricul documentelor.

A a) Observăm că în documentul din 13 noiembrie 1618 succesiunea voievozilor este exactă: Radu Mihnea, Alexandru Iliș și Gavril Movilă.

Actul menționează că primii voievozi care judecă procesul nu dau „carte de rămas” din pricina evenimentelor. Într-adevăr, dacă prima judecată are loc spre sfârșitul celei de-a doua domnii a lui Radu Mihnea (1615), după care domnul trece în Moldova⁶⁵, el nu a avut timp să redacteze actul.

Trebuie subliniat faptul că prima domnie în Moldova a lui Radu Mihnea nu este menționată în *Istoria Țării Românești*⁶⁶, din care s-ar fi putut inspira un eventual falsificator de documente, ci numai cea de-a doua domnie în Moldova din 1623, leat precizat în *Istoria Țării Românești*. După prima domnie, *Istoria* menționează „o mazilire... la Țarigrad”. În realitate, Radu Mihnea însoțește în 1616 armata lui Schender Pașa în Moldova, împotriva lui Alexandru Movilă și turcii îl așază pe tron în locul acestuia.

Vedem deci că evenimentele din 1616 la care se referă documentul din 13 noiembrie 1618 sunt exacte, contrazicând chiar *Istoria Țării Românești*, scrisă nu la mare interval de anul 1616, în 1636–1640, în timpul domniei lui Matei Basarab⁶⁷.

Alexandru Iliș, succesorul lui Radu Mihnea, domnește în prima domnie între septembrie 1616 și mai 1618, deci un an și jumătate. „Și n-au apucat să-și facă carte de rămas pentru amestecările vremii ce s-au fost făcut atunci”. Într-adevăr, venind pe tron, Alexandru Iliș provoacă o mișcare a boierilor de țară, a lui Cârstea Vornicul și Lupu Mehedințeanu, care sunt alungați în Ardeal, dar după puțină vreme, în 1618, se reîntorc și îl obligă pe Alexandru Iliș să fugă peste hotare. Este firesc deci, ca, deși cu procesul câștigat, preoții să nu-și poată face „carte de rămas”.

Vedem, așadar, că evenimentele importante din cel de-al doilea deceniu al secolului al XVII-lea sunt exact redată de către cel care a întocmit hrisovul din 13 noiembrie 1618. Este greu să admitem că un falsificator de mai târziu de mijlocul secolului al XVII-lea ar fi avut cunoștință de toate aceste evenimente pe care nici *Istoria Țării Românești* nu le reproducea exact.

A b) Am văzut că actul din 13 noiembrie 1618 precizează că uzurparea moșiei Bădești de către stolnicul Badea Boloșin s-a produs în 1531/32. De unde ar fi știut un falsificator din secolul al XVII-lea (chiar din prima jumătate) că Badea Boloșin, care apare în hrisoavele procesului Bădeștilor de-abia în 1564 și pe pisană din Cobia în 1572, era în 1531/32 „boier puternic”, așa cum ne confirmă alte mențiuni documentare⁶⁸?

Atât spătarul Balea, cât și Dragonir Dolofan sunt menționați în documente contemporane, primul ca descendent indirect, dar singurul al Boloșinilor, așa cum îl atestă actul din 15 martie 1608 pentru mănăstirea Cobia⁶⁹.

Popa Micud, care reclamă în 1618 drepturile bisericii din Câmpulung asupra moșiei Bădești, apare ca martor la o „toameală” dintre Lăudat din Beleți și mama sa Dobra, în care primul se anaghează să o întrețină și cealaltă să-i lase averea⁷⁰. Documentul datează din 13 mai 1636, dar referința sa este la un moment mult anterior. Acest document a intrat printre hrisoavele mănăstirii Câmpulung în 1717⁷¹, deci

după judecata din 20 aprilie 1714, în hrisovul cărcia se află „in extenso” hrisovul din 13 noiembrie 1618. Pe de altă parte, este greu să presupunem că un falsificator ar fi preluat nume dintr-un hrisov emis în 1636 pentru falsificarea unuia din 1618. Același popă Micud mai apare martor într-o poruncă dată popci Stanciu din Bogătești, din 18 septembrie 1635⁷².

Pisarul documentului din 1618, logofătul Șerban din Hierăști, apare în numeroase documente emise între anii 1616 și 1625⁷³.

Dacă preoții de la biserica Adormirea Maicii Domnului din Câmpulung introduc contestația lor către sfârșitul celei de-a doua domnii a lui Radu Mihnea (12 septembrie 1611-august 1616), deci prin 1615, aceasta se datorește decadentei politice și economice a lui Balea Spătarul, nepotul doamnei Stanca (mama voievodului Mihai Viteazul) și ginerele și urmașul lui Radu Cepariu, la rândul ginerele lui Badea Boloșin. Balea Spătarul se află în bune raporturi cu voievodul Radu Șerban care îl consultă în privința bunurilor mănăstirii Cobia, ctitoria lui Badea Boloșin⁷⁴.

Între 1609 și 1611 documentele consemnează o serie de vânzări de moșii și înstrăinări de bunuri ale acestui bogat boier, nepot și ginere al unor persoane atât de avute⁷⁵. Relațiile acestui boier cu Radu Mihnea, succesorul voievodului Radu Șerban, sunt însă rele. Într-adevăr, dintr-un document din 7 mai 1623, aflăm că voievodul Radu Mihnea rupe în Divan „acele cărți mincinoase și zapisul pe care l-a făcut Balea Spătar, de asemenea mincinos”⁷⁶.

Era firesc ca preoții să profite de această conjunctură, care îi favoriza, și să-și revendice moșia împresurată cu opt decenii în urmă.

A c) Pasajul referitor la mormântul lui Nicolae Alexandru din hrisovul din 13 noiembrie 1618 este reprodus cu unele modificări și într-un document din 15 ianuarie 1644, dat de către Matei Basarab la judecata dintre mănăstirile Câmpulung și Argeș, pentru hotarul dintre satele Bădești și Domnești⁷⁷, ceea ce dovedește existența primului document înainte de 1644. Pasajul, în ambele hrisoave, se prezintă astfel:

A

13 noiembrie 1618

„... ca să fie satul Bădești după râul Doamnei și cu tot hotarul și cu toți rumânii și cu tot venitul...”

Pentru că acest sat Bădești au fost bătrână și dreaptă moșie de la strămoși sfintei biserici a domnii mele, dată și miluită de răposatul Io Nicolae Alexandru Vv., carele este pristăvit și îngropat trupul lui întru această sfântă biserică.

Pentru acest... sat Bădești... Niculae Alexandru Vv., domnia lui au fost dat și au fost miluit pre Sfânta biserică Câmpulungul cu satul Bădești ca să fie... domnii sale și părinților domnii sale vecinică pomenire”.

B

15 ianuarie 1644

„... Ca să aibă a-și ține a lor ocină den Bădești toată cu tot hotarul și cu tot venitul...”

Pentru că la iasta a lor bătrână și dreaptă ocină și de moșie încă mai dinainte vreme den zilele răposatului Necula Alexandru Vv., carele iaste îngropat în sfânta mănăstire.

Și au fost dat domnia lui acest sat Bădești la sfânta mănăstire ce scrie mai sus pentru pomană”.

Constatăm că ideile sunt aceleași în ambele pasaje din aceste două documente și în aceeași succesiune, deosebirea constând în frazarea mai bogată din documentul din 13 noiembrie 1618, întocmit remarcabil de meșteșugit, pe care documentul din 15 ianuarie 1644 o rezumă. Aceasta arată, cum am afirmat, faptul că primul a preexistat celui de-al doilea.

Monumente din cetățile de seamă ale Țării Românești

B) Să presupunem că actul din 13 noiembrie 1618 nu a existat în realitate și că el a fost falsificat mai târziu.

Am văzut din primul paragraf al dovezilor de autenticitate a actului că, prezând în revistă persoanele și evenimentele la care el se referă, este exclusiv din acest falsificat să se fi produs după mijlocul secolului al XVII-lea.

Pe de altă parte, noi știm că în 1614 moșia se afla în proprietatea mănăstirii de oarecare vreme, pentru că în acest an s-a dea hotărârea în litigiul dintre satul Domnești și satul Bădești pentru o încălcare de hotare⁷⁸. De altfel, reiese clar dintr-un alt act, din 30 octombrie 1654, că în 1635 Bădești se aflau în proprietatea mănăstirii⁷⁹. Deci trebuie să admitem că între 1601 – sfârșitul domniei lui Mihai Viteazul, voievod care dă moșia urmașilor Boloșinilor – și 1635, când această moșie se află în posesia bisericii, ea a trecut de la un proprietar la altul. Este firesc ca această trecere să fie totuși neașteptată și implicând, prin urmare, posibilități de contestare, să fie consemnată într-un act. Nu ne putem închipui că boieri puternici ca Balea Spătar sau Dragomir Dolofan ar fi lăsat să li se înstrăineze o moșie foarte bogată – cum pare a fi fost cea a Bădeștilor – fără o hotărâre voievodală.

Este adevărat că Matei Basarab a dăruit moșii mănăstirii⁸⁰, dar nu înainte de înălțarea ei. Or, moșia Bădești se afla în posesia bisericii în clipa începerii construirii noului locaș⁸¹.

Voievozii care s-au succedat pe tronul Țării Românești între Mihai Viteazul și Matei Basarab, nefiind ctitori ai bisericii Domnești, nu aveau motive să-i facă dăru și pentru aceasta să uzurpe moșia unor boieri.

De ce să nu admitem că judecata prin care moșia Bădești a trecut de la un proprietar la altul a fost aceea din 1618 și că conținutul hrisovului care atestă această judecată este cel pe care timpul ni l-a cruțat până în prezent?

C) Autenticitatea documentului din 13 noiembrie 1618 poate fi probată și reconstituind istoricul documentelor procesului moșiei Bădești.

De la judecata din 1618 ne-au rămas trei documente: din 6 septembrie, de la o dată cuprinsă între 6 septembrie și 13 noiembrie și din 13 noiembrie. (Cel de-al doilea a fost modificat sau retranscris cu falsuri, după cum am văzut.)⁸²

Faptul că aceste trei documente au stat în locuri diferite câteva decenii înainte de 20 aprilie 1714, când este produs pentru prima oară de când fusese emis documentul din 13 noiembrie 1618, și că ele concordă în ceea ce privește datele, evenimentele și persoanele este un alt puternic argument că toate aceste trei documente au fost autentice (cu rezerva ridicată în legătură cu cel emis între 6 septembrie – 13 noiembrie 1618).

Documentul din 13 noiembrie 1618 este păstrat în mănăstire până la „răzmerița” din 1787–1788⁸³, când este distrus (după ce fusese însă copiat).

Dacă el nu este arătat în procesul de hotărâre dintre mănăstirea Argeș (satul Domnești) și mănăstirea Câmpulung (satul Bădești)⁸⁴, aceasta nu se datorește faptului că el nu exista, așa cum s-ar putea crede, ci pentru că litigiul era de hotare, nu de proprietate, care nu era atacată. Mănăstirea nu avea de ce să arate la judecată că această moșie, pe care toți o considerau din vechime a bisericii, a fost obiectul unui litigiu și că timp de 84 de ani a avut alți proprietari.

Documentul din 13 noiembrie 1618 a fost arătat la judecata din 20 aprilie 1714, deoarece cu acest prilej s-a contestat pentru prima oară dreptul de proprietate al mănăstirii asupra acestei moșii.

Documentul din 6 septembrie 1618 și cel din 6 septembrie – 13 noiembrie 1618 au fost produse de rumânii din Bădești o dată cu hrisoavele din 27 mai 1571–1574 și 1–23 septembrie 1596 la judecata din 20 aprilie 1714⁸⁵.

S-a arătat că actul dintre 6 septembrie -- 13 noiembrie 1618, care cuprinde contestarea celor 12 boieri jurători, este un fals, care pare a fi avut la origine actul autentic (deoarece este consemnat și numele jupânii Voica a lui Radu Cepariu, care nu apare în celelalte documente trecute de noi în revistă). Hotărârea celor 12 boieri din 1618 a fost fie modificată, fie inserându-se pe pergamentul ras pasajul cu răscumpărarea, fie falsificată în întregime.

Am precizat că atât porunca lui Gavril Movilă către cei 12 boieri, cât și contestarea acestor boieri, ambele din 1618, s-au păstrat multă vreme înainte de 1714 la urmașii Dolofanilor⁸⁶, deși ar fi fost firesc ca ele să se afle la partea care câștigase procesul în 1618, adică în biserica din Câmpulung.

La judecata din 9 iunie 1745, la care egumenul mănăstirii arată documentele din 1571-1575 și 1597, luate de la rumâni în judecata anterioară din 1714, hrisoavele din 6 septembrie-13 noiembrie 1618 nu mai sunt arătate: primul, pentru că se afla cuprins în cel din 13 noiembrie 1618, cel de-al doilea pentru că era un fals.

Aceste două documente ajung la mănăstirea Râncăciov poate prin 1794, în vremea lui Anatolie „iconom al mănăstirilor Câmpulung și Râncăciov”⁸⁷.

Oricum, la 7 august 1841 ele se aflau în mănăstirea Râncăciov unde sunt copiate de către „Costache Mora, îngrijitor sfintei mănăstiri” și trimise la mănăstirea Cernica, unde s-au găsit copiate la rândul lor, probabil în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cu mențiunea: „3 copii scoase din sineturile mănăstirii Râncăciovul tot pentru moșia Bădești și Miculești de iconomul mănăstirii”⁸⁸.

În realitate ni s-au păstrat numai două copii, cea de-a treia fiind scrisă probabil pe o filă pierdută, reproducând hrisovul din 13 noiembrie 1618.

Din mențiunea lui Costache Mora deducem că arhiereul David Râncăcioveanu a poruncit să se trimită la mănăstirea Cernica actul în legătură cu moșiile acestei mănăstiri printre care figura la 7 august 1841, când sunt făcute copiile lui Costache Mora, și moșia Bădești⁸⁹.

Această moșie a mănăstirii Râncăciov nu este însă cea de care ne ocupăm în studiul de față. În fostul județ Muscel existau două sate Bădești⁹⁰. Unul din plasa Podgoria, ot sud Târgul Dealului, având hotar comun cu satul Gorgan (fost al mănăstirii Râncăciov) și celălalt în plasa Râul Doamnei, așezat pe râul Doamnei (având hotar comun cu satul Domnești, fost al mănăstirii Argeș), acesta din urmă al mănăstirii Câmpulung.

Este probabil că primind poruncă să înainteze eventualele acte despre „moșia Bădești ot sud Târgul Dealului”, care avea hotar cu moșia Gorganul, a mănăstirii Râncăciov, îngrijitorul Costache Mora, puțin priceput în ale hrisoavelor, a copiat documentele despre cealaltă moșie Bădești de pe râul Doamnei, rămasă poate – după cum am văzut – din vremea iconomului Anatolie.

Că aceste trei copii – din care una s-a pierdut – nu au fost considerate utile mănăstirilor Râncăciov și Cernica, ne-o dovedește faptul că ele nu se află transcrise în condicele acestor mănăstiri⁹¹.

Din istoricul celor trei documente din 1618 (din care unul a circulat din anul 1714 înainte, falsificat) este necesar să reținem că documentul din 13 noiembrie 1618 a fost păstrat în mănăstire, iar cele din 6 septembrie și 6 septembrie-13 noiembrie 1618 la familia Dolofanilor, până la judecata din 20 aprilie 1714. Cu toate acestea, conținutul acestor trei documente (cu excepția adaosurilor celui falsificat) concordă confirmându-și reciproc autenticitatea.

Cum am arătat, după judecata din 1618, biserica Domnească din Câmpulung, care își recapătă moșia Bădești de pe râul Doamnei, trece prin serioase încercări. Ea se dărmă din cauza unui cutremur din 1628, în timpul domniei lui Alexandru Iliș

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

(1627–1629). Matei Basarab zidește o nouă biserică, care cade însă pradă focului la câțiva ani după ce este terminată (1641). Mențiuni documentare ne încunoștințează că în acel incendiu, au ars documente ale bisericii, care au trebuit să fie reconstituite⁹². Hrisovul din 1351/52, împreună cu alte vechi documente și cu „icoana scrisă de Nicolae Alexandru” dispar pentru totdeauna⁹³ și rămân amintite doar în hrisovul judecătii din 13 noiembrie 1618, care scapă nu cade pradă flăcărilor. Faptul că și celelalte două documente din 1618 (porunca către 12 boieri și contestarea acestor boieri) s-au păstrat în mănăstire câteva decenii – până când ele au intrat în mâinile Dolofanilor – ne arată că aceste trei acte nu se aflau la un loc cu celelate.

Etapa a treia a procesului se deschide în 1714, în timpul domniei lui Ștefan Cantacuzino. Rumânii din Bădești cumpără de la Stanciu Dolofan, un descendent al Dolofanilor, documentele din 27 mai 1571–1574, 1–23 septembrie 1596 și, probabil, cele două documente din 6 septembrie 1618 și 6 septembrie–13 noiembrie 1618.

Primele două dovedeau că moșia – pe care toate documentele emise între 1644 și 1714 o dădeau „din moși strămoși” a mănăstirii – fusese a lui Badea Boloșin, fiind disputată de Dolofani. Consecința logică era că și rumânii din Bădești nu fuseseră ai mănăstirii.

Deoarece din cele două acte din 1618, ultimul, care cuprindea contestarea celor 12 boieri, dădea moșia bisericii, nu corespundea intereselor rumânilor, ei îl modifică sau îl transcriu modificat, cu interpolarea propoziției „... pe urmă s-au răscumpărat satul Bădești de la...”.

Datorită acestui fapt, toate cele patru cărți arătate în divan sunt socotite „rele și mincinoase” și ele sunt date egumenului Teofan (mănăstirii „Negru-Vodă”) care câștigă procesul.

Deoarece, pentru prima oară din 1618 mănăstirii i se contestă dreptul asupra moșiei Bădești de pe râul Doamnei, egumenul scoate documentul din 13 noiembrie 1618, care apare reprodus „in extenso” în hrisovul din 20 aprilie 1714, precum și „alte hrisoave ale altor domni, scriind tot pe acest sat Bădești și cu toți rumânii că sunt ai sfintei monastiri” (desigur, hrisoavele mănăstirii între 1644 și 1714).

O a patra etapă a procesului are loc între 1745–1747. Aceiași rumâni din 1714 sau urmașii lor („Neacșul unchiașul” presupune un om în vârstă care putea figura și în procesul anterior) produc alte două hrisoave, cele din 1564 și 1 noiembrie 1595–31 august 1596, revendicând atât libertatea lor, cât și moșia Bădești. Suntem în timpul reformei lui Constantin Mavrocordat de la 1 martie 1746, când se desființează „rumânia”⁹⁴. Nu știm dacă aceste acte au fost cumpărate de la Stanciu Dolofan în 1714, o dată cu celelalte patru, sau de la vreun alt descendent al Dolofanilor. Oricum, este firesc ca ele să se fi păstrat printre hârtiile familiei Dolofan.

Aceste două acte hotărăsc moșia Dolofanilor, după cum am văzut. De data aceasta, divanul din 9 iunie 1745, care judecă litigiul, nu contestă autenticitatea hrisoavelor, dar obiectează că ele dau drept de proprietate celor menționați în ele, respectiv Dolofanilor, iar nu celor care le prezentaseră.

De altfel, la aceste hrisoave egumenul răspunde cu alte două acte, ridicate rumânilor la judecata din 20 aprilie 1714 (la hrisovul din 1564, cu cel din 27 mai 1571–1574, la hrisovul din 1 noiembrie 1595–30 august 1596, cu cel din 1–23 septembrie 1596), din care ultimul, cel din 1–23 septembrie 1596, dădea câștig de cauză descendenților Boloșinilor. În continuare egumenul arată hrisovul din 13 noiembrie 1618, prin care dovedește că moșia disputată de urmașii Boloșinilor și Dolofanilor fusese a bisericii din Câmpulung, căreia i se înapoiază. Sunt arătate apoi cartea lui Matei Basarab din 10 aprilie 1647, o carte de la Constantin Brâncoveanu pentru urmărirea rumânilor fugiți (1710) și a rumânilor la mâna egumenului (1710), precum

PAVEL CHIHAI A

și documentul din 9 iunie 1714.

Cele două hrisoave produse de rumâni la judecata din 9 iunie 1745 nu au fost înregistrate în *Condica Mitropoliei* la 1744 (transcrierea s-a făcut cu un an înainte de judecată) și nemaiputând fi copiate de aici în *Condica mănăstirii* de către egumenul Dositei, în 1794–1795, s-au pierdut. Ele ni s-au păstrat doar rezumate, cu multe greșeli, în documentul din 9 iunie 1745.

Restul actelor transcrise în *Condica mănăstirii* din cea a Mitropoliei, au fost copiate în 1855 de Comisia Documentală. Actele din 20 aprilie 1714 și 9 iunie 1745, trimise la Brașov, s-au păstrat în original.

După judecata din 9 iunie 1745, rumânii din Bădești de pe râul Doamnei capătă libertatea, consemnată în anaforalele din 20 iunie 1745 și 20 februarie 1747.

Din analiza documentelor procesului Bădești de pe râul Doamnei și din reconstituirea istoricului acestor hrisoave, concluzia că ele au fost autentice și că au existat în realitate – cu excepția actului modificat din 6 septembrie–13 noiembrie 1618 – se impune fără putință de tăgadă.

După ce am studiat aspectele procesului între Boloșini și Dolofani, apoi al celui dintre urmașii acestora și biserica câmpulungeană, litigii care se petrec între anii 1531/32 și 1618, și am ajuns la concluzia că hrisovul din 13 noiembrie 1618, prin care se dă moșia Bădești bisericii, este, în mod sigur, autentic, să trecem la cea de-a doua problemă, pe care ne-am propus să o soluționăm în studiul de față – problema existenței și autenticității hrisovului din 1351/52 – mai dificilă, în primul rând, prin datele restrânse pe care ni le oferă. De fapt, existența și autenticitatea actului din 1351/52 se leagă de raporturile între biserica câmpulungeană și predecesorii lui Badea Boloșin.

Să verificăm, în primul rând, datele pe care le conține hrisovul din 13 noiembrie 1618 în legătură cu momentul împresurării Bădeștilor de către Badea Boloșin, să vedem dacă datele prezentate de hrisov corespund realității. La prima judecată dintre urmașii celor doi boieri puternici, Boloșin și Dolofan, și biserica câmpulungeană, care se petrece spre sfârșitul celei de-a doua domnii a lui Radu Mihnea (1615), preoții afirmă că Badea Boloșin „au luat satul Bădești de la mâinile preoților“, după ce „tot au fost supus bisericii... multă vreme până la: 180 de ani. Iar după aceea s-au sculat un boier puternic ce-i zicea Badea Boloșin stolnicul, ce au împresurat și au prădat pre sfânta biserică... fără dreptate și fără de lege și fără judecată...“.

Această precizare cronologică este foarte importantă. „Împresurarea“ satului Bădești nu este singurul act de intrare în posesiune „fără judecată“, pe care-l comite Badea Boloșin, în jurul anului 1530. În 1529–1530, în timpul domniei voievodului Moise, fără vreo hotărâre de judecată, același boier împresoară jumătate din satul Călinești și o parte din Neagra, pe care Radu al lui Vasile din Stăncești le vânduse anterior mănăstirii Glavacioc⁹⁵. O altă jumătate a moșiei Călinești fusese dăruită de Vlad Călugărul (care o schimbase cu Cârștian Vornicul pentru satul Cernătești) la sfârșitul secolului al XV-lea⁹⁶. Dintr-un hrisov de judecată din timpul lui Radu Paisie din 2 iunie (1536–1540) aflăm că Badea Boloșin – cu puțină vreme înainte de a ajunge „mare pitar“⁹⁷ – „a jurat în multe rânduri și și-a luat în întregime satul Călinești“⁹⁸, deci atât jumătatea lui Cârștian Vornicul, dăruită de voievodul Vlad Călugărul, cât și jumătatea lui Radu al lui Văsiie, pe care acesta o vânduse mănăstirii fără să fie îndreptățit să o facă. Compensativ, mănăstirea primește înapoi satul Cernătești.

Studiind genealogia boierilor cărora le aparținuseră moșiile revendicate de Badea Boloșin, constatăm că ei sunt rude foarte apropiate, Radu al lui Văsiie fiind

succesorul lui Cârștian Vornicul.

Cârștian Vornicul din Stăncești este unul dintre cei mai importanți boieri de la sfârșitul secolului al XV-lea, numele lui apărând de obicei, în Divan, imediat după cel al Craioveștilor, adică pe locul doi sau trei.

Pentru prima oară îl constatăm documentar în timpul lui Radu cel Frumos, în 1471–1472, când Cârștian ne apare stratornic (postelnic), păzind camera de culcare a domnului, apoi ca vornic, mare vornic și fost vornic, dar întotdeauna în fruntea Divanului, începând din 27 ianuarie 1483, neîntrerupt până în 20 iunie 1507, când, probabil, moare, deci în tot timpul domniei lui Vlad Călugărul și în timpul unei bune părți din domnia lui Radu cel Mare⁹⁹.

Cârștian Vornicul are o fiică Manda din Stăncești, căsătorită cu Văsiiu Armaș. Fiii Mandeii și ai lui Văsiiu sunt Mădeștii Radu, Dragomir, Drăghici, Neagul, Cârștian, iar fiica se numește Stana. Fiul Stanei se numește Negre. Din căsătoria acestui Negre cu Ana, se va naște Cârștian Postelnicul (menționat documentar între 1556 și 1600) și Voica. Cârștian Postelnicul, căsătorit cu Neacșa, va avea pe Radu Postelnicul și Frujina¹⁰⁰.

Această reconstituire genealogică a boierilor Stăncești este necesară pentru a înțelege acțiunile de revendicare a proprietăților întreprinsă de Badea Boloșin. Constatăm că, recăpătându-și moșia Călinești în întregime, el obține jumătatea schimbată de Cârștian Vornicul pe timpul lui Vlad Călugărul și jumătatea nepotului său Radu al Mandeii și al lui Văsiiu. Badea Boloșin se prevala deci de drepturi asupra întregii moșii care aparținuse lui Cârștian Vornicul.

Același Radu al Mandeii și al lui Văsiiu moștenește (desigur, tot de la bunicul său Cârștian Vornicul) satul Vâlsănești¹⁰¹, pe care îl schimbă, pe timpul lui Radu de la Afumați, pentru Băneștii, care aparțineau Mitropoliei din Târgoviște. „În zilele lui Moise Vodă“, adică prin 1530, când Badea Boloșin își revendică moșia Călinești, Radu al lui Văsiiu încearcă să-și reia, compensativ, Vâlsăneștii, păstrându-și și Băneștii pe care îi primise în schimb.

Radu al lui Văsiiu moare îndată după această acțiune, înainte de sfârșitul anului 1532¹⁰². Vâlsăneștii rămân ai Mitropoliei, iar Băneștii succesorilor lui Radu, care sunt Cârștian Postelnic și sora sa Voica. Radu al lui Văsiiu lasă moștenire lui Cârștian Postelnic și satul Cosainul¹⁰³, precum și satul Costești¹⁰⁴, pe care acesta din urmă îl vinde, când se află în pribegie în „Țara Ungurească“.

Tot proprietate a Mădeștilor este și jumătate din satul Zănoaga¹⁰⁵, pe care „îl închină“ lui Cârștian Vornicul ceata lui Buciumeanu. Fiii lui Cârștian Vornicul îl dăruiesc, la rândul lor, mănăstirii Mărgineni (Cricov).

Moșiile Călinești și Neagra nu sunt singurele pe care le revendică Badea Boloșin de la succesorii lui Cârștian Vornicul. Într-adevăr, dintr-o poruncă din 25 aprilie 1571¹⁰⁶ aflăm că Alexandru II Mircea dă satul Domnești, cu tot hotarul, lui Badea, mare stolnic, pentru că Neagoe Basarab cumpărase acest sat de la Manda din Stăncești (deci de la fiica lui Cârștian Vornicul) și îl închinase mănăstirii Curtea de Argeș. Satul aparținea însă lui Badea Boloșin, care produce un hrisov de la „răposatul bunic“ al lui Alexandru II Mircea, Mihnea cel Rău, „de moștenire“, dovedind astfel că satul îi fusese înstrăinat.

În urma unei judecăți, așadar, în timpul lui Mihnea cel Rău (1510–1512), satul Domnești este recunoscut lui Boloșin, tatăl lui Badea Boloșin (acesta din urmă moare pe la 1577, deci în 1510–1512 era copil). Aceasta înseamnă că moșia Domnești aparținuse înainte de domnia lui Mihnea cel Rău altcuiva. Proprietarul anterior nu poate fi decât Cârștian Vornicul, deoarece, odată cu suirea pe tron a lui Neagoe Basarab, în 1512, moșia pe care Mihnea cel Rău o dăduse antecesorului lui Badea

Boloșin revine Mandei și lui Văsiu din Stăncești, fiicei și ginerului lui Cârștian Vornicul. De la aceștia o cumpără Neagoe Basarab, pe 30 000 de aspri pentru a o dăruia mănăstirii Curtea de Argeș, prin 1516–1518¹⁰⁷. Imediat după moartea lui Neagoe Basarab, boierii Slăniceni (de pe moșia Slănic, care are hotar comun cu Domnești) revendică moșia Domnești și, deși în 1523 Radu de la Afumați dă satul Domnești, Mircea și Ivașcu o ocupă ulterior¹⁰⁸. Avem hrisoave mănăstirii, Slănicenii Drăghici, Mircea și Ivașcu o ocupă ulterior¹⁰⁸. Avem hrisoave din 1528 și 1541–1544¹⁰⁹ care arată că la aceste date moșia se afla în proprietatea mănăstirii, dar între aceste date ea a aparținut și boierilor Slăniceni. În 1560, Petru cel Tânăr dă drept de proprietate asupra moșiei mănăstirii Curtea de Argeș¹¹⁰, prin urmare, până spre această dată, ea se aflase și în mâinile Slănicenilor. Într-adevăr, din documente mai târzii, aflăm că această moșie fusese dată ca zestre (nu știm de care dintre cei trei boieri din Slănic, menționați în documentul din 1560) jupânesei Elina a lui Ivașcu Vornic, la căsătoria ei¹¹¹. Or, această căsătorie se produce prin 1545–1550¹¹². Slănicenii nu posedă acte de proprietate asupra moșiei Domnești, dar ei reclamă că ocina „nu a fost veche și dreaptă”¹¹³ a mănăstirii Curtea de Argeș, deci ei nu se prevalează de dreptul de proprietate, ci de cel de preemțiune¹¹⁴. Atunci când moșia a fost înstrăinată de către urmașii lui Cârștian Vornicul, această vânzare nu este recunoscută de către boierii Slăniceni, megieși.

Știrile pe care le avem din documentele mai târzii cu privire la istoricul acestei moșii, după reintrarea în posesia mănăstirii Curtea de Argeș, se contrazic oarecum, dar adevărul este simplu de dedus.

Ajungând „mare stolnic” în 1571, Badea Boloșin își revendică moșia Domnești, din proprietatea mănăstirii Curtea de Argeș, pe temeiul hrisovului de la Mihnea cel Rău (1510–1512), pe care îl primise tatăl său Boloșin¹¹⁵. Moșia îi este cedată și ea trece la succesorul său Radu din Cepari, care o numără printre proprietățile sale în 1586¹¹⁶.

Câțiva ani înainte de această dată, Ivașco Vornicul, soțul Elinei, cea care primise de la tatăl său, Slănicean¹¹⁷, moșia Domnești de zestre, pierdută apoi – după cum am văzut – este trimis în Transilvania de către Alexandru II Mircea să schimbe 60 000 de aspri în galbeni și cheltuiește acești bani (el sau soția sa Elina)¹¹⁸. Pentru a se despăgubi de această sumă, Mihnea Turcitul, fiul lui Alexandru II Mircea, preia o serie de moșii ale jupâniței Elina, după moartea soțului său – deci după 1583 – printre care și moșia Domnești, pe care o stăpânește până în 1586 Radu de Cepari, ginerele lui Badea Boloșin¹¹⁹. Constatăm deci că domnul se despăgubește și cu moșii care aparținuseră debitorilor, dar care se aflau la alți proprietari.

Deoarece în 1586 (17 ianuarie) satul aparținea lui Radu din Cepari, înseamnă că el a fost revendicat de voievodul Mihnea Turcitul între 1586 și 1591, în cea de a doua domnie a sa. Acest voievod dăruiește satul mănăstirii Sf. Troiță din București, ctitoria tatălui său¹²⁰.

O serie de judecăți ulterioare, prinse de hrisoave, se poartă între succesorii lui Ivașco Vornicul, mănăstirea Curtea de Argeș și mănăstirea Sf. Troiță¹²¹.

Constatăm că, în afară de Călinești, Neagra și Domnești, Badea Boloșin mai ocupă și moșia Răzvadului de Sus, care aparținea tot Măndeștilor. Un hrisov din 1623¹²² consemnează o vânzare a ocinei Răzvadul de Sus, partea Măndească, care aparținuse lui Balea Spătar de la jupânița lui (deci de la fiica lui Radu Cepariu, ginerele lui Badea Boloșin).

Este învederat deci că în 1530, după moartea lui Radu de la Afumați, Badea Boloșin, ajuns la majorat, revendică o serie de moșii care fuseseră ale lui Cârștian Vornicul. Aceste moșii aparținuseră – așa cum o confirmă hrisovul citat a lui Mihnea cel Rău – antecesorilor lui Badea Boloșin și ele fuseseră „împresurate”.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Faptul că satul Călinești se afla în proprietatea lui Cârștian Vornicul, în timpul domniei lui Vlad Călugărul (1482-1495), arată că deposedarea o suferise nu Badea Boloșin (care am văzut că trăiește până în 1577), ci antecesorii acestuia.

Boloșin, tatăl lui Badea Boloșin, își revendică moșiile după domniile lui Vlad Călugărul și Radu cel Mare – când Cârștian Vornicul joacă un rol atât de însemnat în timpul seurtei domnii a lui Mihnea cel Rău, – care ia măsuri împotriva boierilor, predecesorului său Radu cel Mare –, de la care capătă un hrisov de proprietate. Boloșin nu poate însă valorifica acest hrisov în timpul domniei lui Neagoe Basarab, înverșunat adversar al lui Mihnea cel Rău, după cum se știe. Nici în vremea voievodului Radu de la Afumați, autoritatea lui Boloșin nu este destul de mare (sau slăbițiunea adversarilor săi prea avansată) pentru a-și revendica moșiile uzurpate, deși el va muri în luptele pe care acest voievod le poartă împotriva turcilor, înainte de 2 iulie – 9 septembrie 1527, cum am arătat mai sus.

Faptul că Badea Boloșin ocupa demnități modeste în vremea lui Moise Vodă și Radu Paisic, fiind ridicat la rangul de mare stolnic de către Alexandru II Mircea, nepotul lui Mihnea cel Rău, arată că familia sa era legată de această ramură a Drăculeștilor, Mihnea – Alexandru II Mircea.

Aceasta explică și eclipsa Bădeștilor în timpul domniilor lui Radu cel Frumos, Vlad Călugărul și Radu cel Mare, când se află în mare cinste Cârștian Vornicul.

Voievodul rival al lui Radu cel Frumos și al lui Vlad Călugărul este Vlad Țepeș, tatăl lui Mihnea cel Rău și străbunicul lui Alexandru II Mircea, voievozi de la care familia Badea Boloșin capătă hrisoave de proprietate și demnități. Bunicul lui Badea Boloșin a făcut parte din grupa de partizani ai voievodului Vlad Țepeș¹²³.

Constatăm așadar că „uzurpările“ lui Badea Boloșin din jurul anului 1530 și de mai târziu, când ajunge mare stolnic, sunt legitime. Familia sa fusese deposedată de moșii, pe care el înțelege să le reia înapoi. Aceasta în legătură cu ocinele Călinești Neagra, Domnești, Răzvadul de Sus. Dar care este situația cu moșia Bădești?

Se pare că aceasta a fost în stăpânirea bisericii lui Nicolae Alexandru, neînterupt, din 1351/52 până în 1529/30, așa cum arată hrisovul din 13 noiembrie 1618. Avea Badea Boloșin vreun drept să o ocupe? Răspunsul la această întrebare trebuie să aibă în vedere „legitimitatea“ celorlalte „uzurpări“ ale lui Badea Boloșin. Faptul că moșia Bădești nu a fost preluată de familia lui Cârștian Vornicul (foarte probabil de acesta din urmă), în al treilea sfert al secolului al XV-lea, nu trebuie să ne facă să credem că Badea Boloșin a „uzurpat“ această moșie fără un drept oarecare.

De fapt, numele moșiei „Bădești“ (de la Badea) corespunde numelui lui Badea Boloșin și este un indiciu important că acest pământ a aparținut strămoșilor săi.

Deposedarea pe care a efectuat-o, desigur, voievodul Nicolae Alexandru a putut avea un caracter punitiv sau unul de schimb.

Într-adevăr, este posibil ca un boier Badea, stăpân al moșiei Bădești, să fi „vicienit“ fie pe voievodul Nicolae Alexandru, fie pe tatăl acestuia, Basarab I. Se știe că în stadiul de încheiere a Țării Românești, când primii voievozi urmăreau unificarea politică a țării, unii boieri nemulțumiți – proveniți din foștii cnezi și voievozi – au fost siliți să caute refugiu în Transilvania. Astfel, în 1359, regele Ludovic, dăruiește lui Crapat, fiul lui Stanislas, lui Negre și altora moșia Ricasu din Banat, invocând trecerea lor sub autoritatea coroanei regale, în vremea când Alexandru Basarab „a refuzat să ne recunoască drept stăpânul firească, când nici pagubele materiale, nici devastarea posesiunilor și nedreptățile... nici primejdiile n-au putut să-i îndepărteze de la credință (pentru rege – *n.n.*). Ba chiar după ce au părăsit toate posesiunile lor în Țara Românească, s-au înfățișat să slujească cu credință pe majestatea noastră“¹²⁴.

La 6 iulie 1374, boierii Stoican, fiul lui Dragomir, fiul lui Voinea din Loviște și alții se înfățișează, de asemenea, înaintea regelui Ludovic cel Mare, „învinuind pe domnul lor că s-ar fi aliat cu turcii”¹²⁵.

Aceste evadări ale unor boieri adversari procesului de centralizare a Țării Românești au existat, firește, și în vremea lui Basarab I, înainte de 1351/52, an în care s-a scris actul de danie pentru biserica din Câmpulung, pe care figurează și moșiile Bădești și jumătate din Bogătești. Ele erau, desigur, cu atât mai frecvente și posibile în ținuturile apropiate de graniță (explicația lui „Voinea din Loviște”) și mai cu seamă în cele intrate mai târziu în hotarele Țării Românești, cum a fost ținutul Câmpulung¹²⁶ de care țineau și moșiile Bădești și Bogătești.

O primă ipoteză de lucru, verosimilă, ar fi că voievodul Nicolae Alexandru a dăruit ctitoriei sale din Câmpulung, cu prilejul morții tatălui său Basarab, în 1351/52, printre ale bunuri, moșiile Bădești și jumătate din Bogătești, pe care le confiscase de la boierul „viclean” Badea și de la unul din Bogătești¹²⁷ (celălalt frate sau moștenitor al Bogăteștilor, rămânându-i fidel¹²⁸).

Biserica din Câmpulung, care s-a bucurat de atenția voievozilor până la 1530, nu a putut fi depozată de această moșie de către descendenții Bădeștilor. De-abia după ce ea decade din importanță – așa cum o vădesc mormintele orășenilor din incinta ei, care încep a fi săpate cel mai târziu în anul 1526¹²⁹, deci imediat după domnia lui Neagoe Basarab, în vremea căruia biserica trecea încă „domnească” – Badea Boloșin (care își revendică și alte moșii) uzurpă și acest vechi „fief” al familiei sale. Merită a fi subliniat faptul că în vreme ce pentru moșia Călinești a mănăstirii Glavacioc „uzurpată” de asemenea de Badea Boloșin, voievodul Moise dă o poruncă de „depresurare”¹³⁰, pentru moșia Bădești el nu ia nici o măsură, aprobând deci inserarea ei în patrimoniul familiei cu același nume.

O altă ipoteză, cu mai subțiri temeuri, ar fi că voievodul Nicolae Alexandru a schimbat moșia domniei „Domnești”, pentru moșia Bădești, pe care a dăruit-o ctitoriei sale. Prin urmare, boierii Bădești au primit moșia Domnești, pentru a renunța la fief-ul lor, moșia Bădești. În sprijinul acestei ipoteze ar veni împrejurarea că în 1530, când își revendică averea familială, moșia Domnești – pe care Badea Boloșin o va căpăta în 1568 când ajunge mare stolnic – este ocupată fie de boierii vecini Slăniceni, fie de noua și protejată mănăstire Argeș, și atunci este posibil (dar nu probabil) ca el să fi ocupat compensativ moșia Bădești. Asemenea uzurpări, cu caracter compensativ, erau obișnuite în epocă. Am văzut¹³¹ că în anul 1530, în care Badea Boloșin „împresoară” moșia Călinești care aparținuse familiei sale, Radu al lui Văsiie, pentru a se despăgubi de pierderea acestei moșii, încearcă să-și reia moșia Vălsănești, pe care o schimbase cu Mitropolia, pentru moșia Bănești (de la Ruia), păstrându-și-o și pe aceasta din urmă.

Pentru această ipoteză, că Bădeștii au avut drepturi legale asupra moșiei Domnești (primită în locul moșiei Bădești) ar putea fi invocat și faptul că hrisovul de proprietate emis de către Mihnea cel Rău în 1508–1509 pentru moșia Domnești nu include și moșia Bădești (cele două moșii sunt vecine).

Se cuvine să considerăm și faptul că și Cârștian Vornicul „împresoară” o serie de alte moșii, dar nu Bădeștii, de la familia adversară a Bădeștilor. Dar se poate replica la aceste argumente că, în calitatea sa de biserică a unei foste curți voievodale, ctitoria din Câmpulung și-a păstrat în liniște proprietățile până la 1530.

Prin urmare, argumentul principal pentru dovedirea autenticității hrisovului din 1351/52 este că moșia Bădești a aparținut bisericii voievodale din Câmpulung încă înainte de cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, când Cârștian Vornicul care

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

„împresoară“ moșiile familiei Bădești nu se atinge de această moșie. La judecățile din secolul al XVI-lea, Badea Boloșin și apoi succesorii săi nu produc nici un act referitor la această moșie (dar au hrisov pentru moșia Domnești, de pildă), ceea ce vădește că ei nu au putut să-și redobândească proprietatea – chiar dacă au încercat acest lucru – și că ea a rămas bisericii neîntrerupt din 1351/52.

Constatăm că epoca de ineficiență a hrisovului din 1351/52 (1530–1616) coincide atât cu cea de slăbire a autorității voievodale, în condițiile unei apăsări din ce în ce mai mari a dominației otomane. Atâta vreme cât prestigiul voievozilor era neștirbit, până la Radu de la Afumați, hrisovul din 1351/52 a avut suficientă autoritate. O dată cu consolidarea otomană imperială și cu reluarea expansiunii turcești spre centrul Europei, – încurajată și de victoria în bătălia de la Mohács (1526), în urma căreia o parte din Ungaria este transformată în pașalâc –, voievozii Țării Românești nu mai vădesc autoritatea epocilor de independență. Este semnificativ faptul că biserica vechii curți din Câmpulung pierde moșia Bădești în epoca 1530–1616 de apăsătoare subjugare otomană.

Dar în afară de argumentul că familia Bădeștilor a ocupat moșia cu același nume pentru că ea le-a aparținut înainte de 1351/52, – nu că hrisovul de proprietate al bisericii din acest an era fals –, mai putem invoca în sprijinul autenticității acestui hrisov încă două dovezi.

Una dintre aceste dovezi ar fi prezența printre bunurile mănăstirii a unor danii mult anterioare celor dăruite de Matei Basarab, pe care le presupunem de la începuturile bisericii, din 1351/52, când voievodul Nicolae Alexandru a oferit locașului său hrisovul și „icoana“ pe care am amintit-o mai sus.

Astfel, în hrisovul din 10 aprilie 1647, Matei Basarab scrie: „pe lângă mila celor vrednici de pomană dintâi, puținel a doua dăruim“ (așadar, „adăugăm la daniile originare, pe cele ale noastre“), și mai departe: „Radu Negru Vodă... datu-i-au și întru moșii Bădeștii, Groșanii, Bogăteștii, cu rumânii și țiganii“¹³². În legătură cu jumătate din moșia Bogătești am văzut care au fost împrejurările, foarte probabile, care explică prezența sa în patrimoniul funciar al bisericii câmpulungene.

În ceea ce privește satul Groșani, el a făcut obiectul unui proces între săteni și biserica câmpulungeană, primii susținând că „n-au fost rumâni de moștenire ai sfintei mănăstiri, nici i-au apucat legătura lui Mihai Vodă acolo în Groșani“¹³³. Cei doisprezece boieri jurători au jurat că „au pomenit pe Groșănenii tot vecini la piatră de la zidirea bisericii lui Negru Vodă“¹³⁴.

Vedem deci că nu se contestă dreptul de proprietate al mănăstirii asupra moșiei Groșani, ci asupra sătenilor veniți după domnia lui Mihai Viteazul în acest sat. În afară de aceste moșii, biserica a mai posedat, probabil tot din secolul al XVI-lea, numitiu Preotesele, Pietrele Albe și jumătate din munții Leaota, precum și sălășe de țigani¹³⁵.

Putem invoca, de asemenea, în sprijinul autenticității hrisovului din 1351/52 faptul că trei voievozi succesivi, care nu au legături de rudenie și nici politice, Radu Milnea, Alexandru Iliș și Gavril Movilă dăruiesc moșia Bădești de pe râul Doamnei bisericii Adormirea Maicii Domnului.

Concluzii

Procesul moșiei Bădești de pe râul Doamnei, care cunoaște aspecte și implicate deosebiți, durează, în lumina documentelor, mai bine de trei secole. Dintre actele produse la acest proces, cel care ne interesează îndeosebi este hrisovul

din 13 noiembrie 1618, deoarece el conține transumptul cu cea mai veche dată documentară 1351/52, anul urcării pe tron a voievodului Nicolae Alexandru, fiul lui Basarab.

De fapt, autenticitatea hrisovului din 13 noiembrie 1618 implică într-o mare măsură și pe cea a hrisovului amintit din 1351/52.

Stabilirea rolului judecătii din septembrie-noiembrie 1618 în angrenajul întregului proces al Bădeștilor, analiza hrisovului din 13 noiembrie 1618 și stabilirea existenței efective a persoanelor menționate într-însul, suprapunerea evenimentelor, persoanelor, viziunii juridice din acest hrisov pe fundalul concret și bine cunoscut al momentului ne-au dus la concluzia, fără putință de tăgadă, că acest document din 13 noiembrie 1618 a existat și că a fost autentic.

Un antecesor al boierului Badea Boloșin este depozat de moșii, în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, desigur, pe considerente politice.

Ajuns la majorat în 1530, Badea Boloșin „împresoară” unele moșii ale succesorilor lui Cârștian Vornic, – ceea ce ne permite să deducem împrejurările în care familia lui Boloșin pierduse moșiile în secolul anterior –, precum și moșia Bădești a bisericii din Câmpulung. În 1572 Badea Boloșin „împresoară” și moșia Domnești pe care o stăpânea în 1530, dată la care Badea Boloșin își reia pământurile, puternica mănăstire Argeș sau, mai degrabă, boierii vecini Slăniceni, pe baza dreptului de preempțiune.

În 1546, stolnicul Badea Boloșin este constrâns să fugă peste munți, în urma persecuțiilor voievodului Mircea Ciobanul. El zălogește moșia Bădești boierilor Dolofani, de la care capătă o sumă de bani, pentru pribegie. Reîntors în Țara Românească la începutul domniei lui Alexandru II Mircea, în 1568, Badea Boloșin își revendică moșia, fără să achite datoria. Astfel începe procesul dintre Badea Boloșin și succesorii săi și boierii Dolofani, care va dura până la sfârșitul secolului al XVI-lea.

Spre sfârșitul primei domnii a lui Radu Mihnea, prin 1615, deci după 80 și ceva de ani după ce îi fusese „împresurată” moșia Bădești, biserica din Câmpulung, profitând de dizgrația în care se afla Balea Spătar (succesorul lui Badea Boloșin), îl cheamă la judecată, împreună cu succesorul Dolofanilor – se pare că cele două familii rivale se înrudiseră – și câștigă procesul, datorită unui hrisov din 1351/52 și unui pomelnic de la voievodul Nicolae Alexandru. Rezultatul acestui proces vădește, totodată, autoritatea trecutului istoric, biserica Domnească întemeindu-se pe o hotărâre voievodală din secolul al XIV-lea, un hrisov în care temeiul religios și cel domnesc reprezentau însăși identitatea țării.

Stabilirea autenticității hrisovului din 13 noiembrie 1618 ne-a permis să precizăm și unele date care ne-au dus la concluzia că și documentul de danie a lui Nicolae Alexandru din 1351/52 a fost real, și nu un fals așa cum s-a susținut uneori în istoriografia noastră.

La originea conflictului dintre familia Bădeștilor și biserica din Câmpulung au fost, desigur, pretențiile de proprietate asupra moșiei Bădeștilor, pe care voievodul Nicolae Alexandru a trecut-o de la această familie la ctitoria sa, fie în urma unei „viclenii”, fie a unui schimb cu moșia Domnești. Prezența moșiei Bădești pe un mare interval de timp, existența moșiilor Bogătești și Groșani, precum și a altor bunuri din secolul al XVI-lea în patrimoniul bisericii din Câmpulung, apoi mărturia mai multor voievozi care au văzut hrisovul din 1351/52 ne încredințează că el a fost autentic.

Dar nu numai procesul în sine ne interesează în prezent, justetea unei cauze sau a alteia, temeinicia unui document, ci și acest șuvoi de viață pe care îl trage după sine

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

pelicula lungă, încărcată de semnificații a acestei dispute între o ctitorie voievodală multiseculară și o veche familie de boieri.

Note

¹ Fotografia în *Curtea Domnească din Argeș*, București, 1923, p. 16, fig. 9.

² Documentele în legătură cu procesul Bădeștilor, menționate în lucrarea de față sunt următoarele:

1 – Documentul din 1564 (transumpt în hrisovul din 9 iunie 1745).

2 – Documentul din 27 mai 1571–1574 (în *D.I.R.*, XVI, B, vol. IV, p. 23-24; copie rom.).

3 – Documentul din 1 noiembrie 1593 – 31 august 1596 (transumpt în hrisovul din 9 iunie 1745. Data în *D.I.R.*, XVI, B, vol. VI, p. 190).

4 – Documentul din 1–23 septembrie 1596 (conținând transumptul din timpul lui Mihnea Turcu). Datat în *D.I.R.*, XVI, B, vol. VI, p. 245; copie rom.).

5 – Documentul din 6 septembrie 1618 (în *D.I.R.*, XVII, B, vol. III, p. 239; copie).

6 – Documentul din 6 septembrie – 13 noiembrie 1618 (în *D.I.R.*, XVII, B, vol. III, p. 239. Ca următoarea mențiune pe verso: „3 copii scoase din sineturile m-rii Râncăciovu tot pentru moșia Bădești și Miculești adevărită de iconomul mănăstirii“, copie).

7 – Documentul din 13 noiembrie 1618 (în *D.I.R.*, XVII, B, vol. III, p. 264–266, copie).

8 – Documentul din 20 aprilie 1714 (Arh. Naț. București, mănăstirea Câmpulung, VII/2, original).

9 – Documentul din 19 iunie 1745 (Arh. Naț. București, mănăstirea Câmpulung, VII/3, original).

10 – Documentul din 20 iunie 1745 (Arh. Naț. București, m-rea Câmpulung, I/117, copie).

11 – Documentul din 20 febr. 1747 (Arh. Naț. București, m-rea Câmpulung, I/121, copie).

12 – Documentul din 28 aprilie 1797 (Arh. Naț. București, m-rea Câmpulung, VII/4, original).

Am folosit pentru documentele de mai sus și transcrierile dlui Ion Șucu de la Arh. Naț. București, căruia îi mulțumim pentru concursul dat. Mulțumim de asemenea pentru colegiala colaborare dlor Gh. Cronț și Constantin Bălan, precum și colectivului „Indici de persoane“ al secției Istorie medievală de la Institutul de Istorie „N. Iorga“.

³ Vezi p. .

⁴ Vezi n.35.

⁵ *Istoria generală a Daciei*, trad. Venera Tulliu, de la Institutul de Istorie „N. Iorga“, Cartea I.

⁶ Frații Tunusli, *Istoria Vlahiei*, trad. G. Sion, București, 1863, p. 12.

⁷ *Istoria literaturii române* (ed. Academiei), București, 1964, p. 694–697.

⁸ Vezi p.

⁹ Ștefan D. Grecianu, *Scrierile lui Radu Logofătul Chronicarul*, în *Revista Română*, II (1862), p. 252.

¹⁰ B.P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, București, 1863, p. 137, 141.

¹¹ D. Onciul, *Originile Principatelor Române*, București, 1899, p. 184.

¹² St. Nicolaescu, *Radu Negru Vodă și urmașii săi*, în *România Nouă*, I (1908), p. 453.

¹³ „Hrisov al lui Gavriil Moghila Vv. de judecată cu Badea Boloșin stolnicul pentru satul Bădești.“ În realitate, judecata s-a purtat între Balea Spătar și Dragomir Dolofan, pe de o parte, și biserica câmpulungeană, pe de alta.

¹⁴ C. Giurescu, *Vechimea rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul*, București, 1915 (Extras din *Analele Acad. Rom.*, seria II, tom. XXXVII).

¹⁵ *Curtea Domnească din Argeș...*, p. 22–23.

¹⁶ D. Onciul, *Anul morții marelui Basarab Voievod*, în *Curtea Domnească din Argeș...*, p. 104, nota 1.

¹⁷ Arh. Naț. București. Inventar mănăstirea Câmpulung, nr. 18.

¹⁸ Vezi p. 217, n. 45.

¹⁹ Documentele citate de D. Onciul în legătură cu procesul dintre mănăstirea Câmpulung (satul Bădești) și mănăstirea Argeș (satul Domnești) sunt următoarele:

1 – Documentul din 15 ianuarie 1644 (Arh. Naț. Buc., mănăstirea Câmpulung, VII/1, original).

2 – Documentul din 27 martie 1665 (*Ibidem*, II/74, original).

3 – Documentul din 18 noiembrie 1669 (*Ibidem*, ms. 204, f. 81v–83v, copie).

PAVEL CHIHAI A

²⁰ *Ibidem*, f. 75v-76.

²¹ Vezi actele date lui Gh. Județul din 1639 (*Ibidem*, f. 434v; cf. D. Băjan, *Documente de la Arhivele Statului*, Câmpulung, 1908, p. 13).

²² Documentul din 15 ianuarie 1644 menționează: „a-și ținea (mănăstirea Câmpulung – n.n.) ocină în Bădești... și din muntele ce-i zice Preotese pre bătrâne hotare și semne, pentru că le este a lor bătrână și dreaptă ocină...”. Documentul din 10 aprilie 1647 (*Ibidem*, f. 76-80): (biserica a fost zidită de Radu Negru) „căreia datu-i-au întru moșii aceste sate Bădești... cu rumânii... Groșanii... cu rumânii... și jumătate din Bogătești cu rumânii...”.

Pentru muntele „Preotesele ce-i zice și Spinarea”, vezi și „cartea de judecată cu arătare de semnele muntelui Preotesele” din 5 august 1731. (Bibl. Academiei, ms. 1448, f. 519).

Documentul din 20 februarie 1647 (*Ibidem*, f. 395): „... și iar să fie mănăstirii Câmpulung moșia la Bogătești jumătate și rumânii... Și să se știe și munții anume Leaotă jumătate și Pietrele Albe jumătate... că au fost această moșie și cu rumânii și cu munții de la moșii, de la strămoșii sf. mănăstiri Câmpulung de mai înainte vreme de la zidirea pământului. Și iar să fie sf. măn. Câmpulung moșie la Bădeni pe care singur d-mea am cumpărat...”. Se face distincție deci între moșiile vechi ale bisericii și cele dăruite de către Matei Basarab.

Documentul din 20 decembrie 1646 (*Ibidem*, f. 498): „... încă să se știe că această moșie de la Bogătești cu rumânii și cu munții au fost de moșie de strămoșie a sf. măn. Câmpulung mai dinainte vreme din descălicat...”.

Din procesul pe care îl are mănăstirea Câmpulung cu orășenii, vedem că moșia Bogătești era a bisericii înainte de Matei Basarab. Orășenii s-au plâns „zicând că ați hotărât în fațărie pentru voia răposatului Matei Vv. și le-ați călcat hotarele” (Documentul din 25 august 1654, *ibidem*, f. 396). Cei 24 de boieri hotarnici arată că orășenii „... au luat den sus ei siliștea, casele, morile, iar mănăstirea den jos, cum au fost întâi...” (Documentul din 14 septembrie 1654, *ibidem*, f. 398 v.).

Pentru muntele Leaota și Pietrele Albe, vezi și hrisoavele din 21 septembrie 1651, 23 decembrie 1651, 27 martie 1675, 8 martie 1666 și 3 octombrie 1685 (*Ibidem*, f. 496-499).

²³ Vezi p. 179.

²⁴ Cel mai vechi hrisov care s-a păstrat în „pânza orașului Câmpulung” este de la Mircea Ciobanul, din 1554 (I. Răuțescu, *Câmpulung-Muscel*, Câmpulung, 1941, p. 12). Faptul însă că în porunca din iunie 1639 dată satului „Mățul de jos ot sud Muscel, carele este al săracilor din orașul domniei mele din Câmpulung” se menționează „cartea strămoșului domniei mele răposatului Basarab Vv” (P. Teulescu, *Documente istorice*, București, 1860, p. 85) ne îndeamnă să presupunem că Neagoe Basarab reînnoiește și privilegiile câmpulungenilor.

²⁵ Vezi cap. „Pietrele de mormânt ale lui Matei Basarab și ale familiei sale” în *Artă medievală*, vol. III, partea întâi.

²⁶ Vezi n.32.

²⁷ Stoica Nicolaescu, *De la întemeierea Țării Românești*, București, 1924, p. 20, notă.

²⁸ C.C. Giurescu, *Organizarea financiară a Țării Românești în epoca lui Mircea cel Bătrân*, București, 1927, p.7, n.2.

²⁹ V. Drăghiceanu, *Hrisovul lui Nicolae Alexandru Voievod din 1352*, în *Arhivele Olteniei*, VI (1927), ianuarie – aprilie, p.151.

³⁰ A. Sarcedoțeanu, *Așezările omenesti în Țara Românească până la 1418*, București, 1942, p. 7, n.4.

³¹ Vezi: D. Onciul, *Opere complete* (ed. A. Sacerdoțeanu), tomul I, București, 1946, p. 384, notă.

³² Vezi *D.I.R.*, XIII, XIV și XV, B, nr. 8, p. 12; *D.R.H.*, B, I, nr. 2, p. 11 și *D.I.R.*, XVII, B, III, nr. 236, p. 264-266.

Mențiunea numelui lui Basarab este semnificativă în acest hrisov: „Pentru că acest sat Bădești au fost bătrână și dreaptă moșie... sfintei biserici a Domniei mele, dată și miluită de răposatul Io Nicolae Alexandru Voievod, feciorul bătrânului, răposatului Io Basarab Voievod, nepotul răposatului Negru Radul Voievod, carele este pristăvit și îngropat trupul lui întru această sfântă biserică... ca să fie sfintei biserici spre întărire... iar domnii sale și părinților domnii sale vecinică pomenire”.

³³ Vezi n.2.

³⁴ Vezi „Anaforaia veliților boieri cu întărirea domnească pentru moșia Bădești” din 28 aprilie 1797 (Arh. Naț. București, mănăstirea Câmpulung, VII/4, original): „ni s-a arătat de... vel vornic al oștilor Radul Goleșcu condica m-rii Câmpulung... arătând chir Dositie, năstăvnicul m-rii Câmpulungu, că în vremea trecutei răzmirițe s-au prăpădit hrisoavele și alte scrisori de trebuință ale m-rii; după a numelui

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

egumen cerere s-au făcut această condică întocmai și asemenea după altă condică mare ce se află întru păstrare aci, la sf. Mitropolie care accia este făcută încă la leat 1744... cuprinzătoare de ale tuturor mănăstirilor hrisoave și alte sineturi, în care condică văzum... hrisovul răposatului Alexandru (II Mircea – *n.n.*) Vv., i hrisovul răposatului Mihail Vv. <Viteazul, 1-23 sept. 1596>, i hrisovul răposatului Matei Basarab Vv., i hrisovul răposatului Grigorie Vv. etc".

Dintr-un inventar al hrisoavelor mănăstirii Câmpulung (Arh. Naț. București, mănăstirea Câmpulung, XXVIII/20, original) o aflăm astfel: „I condică în care este precum toate hrisoavele, zapise și alte hărții trebuincioase ale aceștii mănăstiri. Întărită de răposatul mitropolit Dositei în cuprindere de 259 foi scrise...".

În prezent, această condică se află la Bibl. Academiei, ms 3683, doc. MCCCXLIII. Ea a fost scrisă de ieromonahul Sava, între 12 oct. 1794 și 16 oct. 1795. Condica a fost consultată de Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 94.

După această condică s-au copiat, în 1855, în cele două condici identice, de către Comisia Documentală, hrisoavele mănăstirii Câmpulung. Aceste condici din 1855 se află la Arh. Naț. București (ms. 204) și Bibl. Academiei (ms. 1448).

³⁵ În legătură cu „rezmerița” din 1787–1788, vezi I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 35. Distrugerea hrisoavelor mănăstirii cu acest prilej este menționată în „Anaforaua veliților boieri – pentru moșia Bădești” din 1803 (Bibl. Academiei, ms. 1448, f. 129 v): „...care întăriri date de Alexandru Ipsilanti (1774–1782 – *n.n.*) în vremea trecutei rezmerițe, când s-au călcat curtea domnească s-au răpus, scăpând numai acest hrisov (din 1714 – *n.n.*) ce s-au aflat trimis la Brașov...”.

³⁶ Probabil că hrisoavele din 6 sept. 1618 și 6 sept. – 13 nov. din 1618 au fost înstrăinate câteva decenii înainte de 1714. La judecata din 1714 ele sunt considerate „rele și mincinoase” deoarece al doilea hrisov a fost falsificat (v. p. 242).

Ele sunt trecute din mănăstirea Câmpulung la Râncăciiov între 1714 și 1841, când sunt copiate în această ultimă mănăstire. Este probabil ca aceasta să se fi întâmplat prin 1794, pe când era econom al ambelor mănăstiri Anatolie (vezi scrisoarea din 30 aprilie 1794 la Arh. Naț. București; Mitropolia Buc., ms. 141, f. 33 v. și f. 34).

³⁷ Vezi n.35. În acest oraș se trimiteau îndeobște odoarele și lucrurile de preț ale mănăstirii. În *Condica* de documente ale mănăstirilor din Țara Românească (Arh. Naț. București, ms. 377, f. 314) găsim o mențiune de la mănăstirea Câmpulung din anul 1750: „S-au cheltuit ducând odăjdiile în Brașov și s-au cumpărat o ladă de s-au pus odăjdiile”.

³⁸ Vezi n.34.

³⁹ *Ibidem.*

⁴⁰ Vezi p. 239.

⁴¹ *D.I.R.*, XVI, B, VI, nr. 336, p. 324

⁴² *D.I.R.*, XVII, B, VI, nr. 341, p. 333.

⁴³ Vezi n.15.

⁴⁴ *Ibidem.*

⁴⁵ Opinia prof. Gh. Cronț.

⁴⁶ Dania este asociată firesc în hrisoave cu înmormântarea donatorului în biserica posesoare a daniei. Într-un hrisov din 8 iulie 1619 al lui Gavril Movilă se menționează că Vintilă Clucer „a dat părțile lui de ocină din Răzvad, partea lui jumătate sf. mănăstiri... și s-a înmormântat în sf. mănăstire, pentru ca să le fie veșnică pomenire, iar sf. m-ri de întărire și de hrană” (*D.I.R.*, XVII, B, III, nr. 350, p. 390).

Dintr-un hrisov din 12 iulie 1620 (*D.I.R.*, XVII, B, III, nr. 514, p. 577), aflăm că jupâneasa Caplea lasă bunurile ei mănăstirii Simon Petri și se înmormântează la biserica Gheormii Banul (metohul Simon Petri). Voievodul Petru Cercel o dezgroapă și o duce la mănăstirea Bolintinul, dând și un hrisov ca „să țină mănăstirea Bolintinul toate satele și moșiile și ȝiganii ce s-au zis mai sus, partea jupânesii Caplii, numai pentru pisma Gheormii Banul”.

⁴⁷ Vezi p. 191-193.

⁴⁸ Vezi p. 216-217, n. 44.

⁴⁹ Vezi p. 175.

⁵⁰ Vezi p. cap „Despre mănăstirea Brădet (Argeș) în *Artă medievală*, vol. III, partea întâi.

⁵¹ Vezi hrisovul din 30 octombrie 1654: „... ei au ridicat mare pără asupra sf. mănăstiri zicând cum că n-au fost vecini de moștenire sf. mănăstiri... nici că au lucrat sf. mănăstiri cu satul Bădești... [Boierii jurători însă] au jurat cu sufletele lor cum că au pomenit pe Groșănenii tot veșnici la piatră de la zidirea

bisericii lui Negru Vodă și i-au dat și ei veșnici mănăstirii..." (Arh. Naț. București, M-rea Câmpulung, XIX/3, original).

Groșenii nu contestă la nici o judecată dreptul mănăstirii asupra moșiei pe care – am văzut – biserica o deținea, probabil, din secolul al XIV-lea (vezi n.22), ci asupra lor.

52 A. Sarcodoțeanu, *Pomelnicul mănăstirii Argeșul*, în *B.O.R.*, LXXXIII (1965), nr. 3–4, p. 310.

53 Ștefan Andreescu, *Observații asupra pomelnicului mănăstirii Argeșului*, în *Glasul Bisericii*, XXVI (1967), nr. 7–8, p. 827.

54 *D.I.R.*, XVI, B, vol. II, nr. 67, p. 67.

55 *Ibidem*, nr. 203, p. 209.

56 *Ibidem*, nr. 322, p. 315.

57 *Ibidem*, nr. 348, p. 337.

58 Cazuri asemănătoare de înstrăinare a moșiilor boierilor fugiți în Transilvania, în timpul domniei lui Mircea Ciobanul și a fiului său Petru cel Tânăr, recăpătate la întoarcerea lor în timpul lui Alexandru II Mircea, sunt consemnate de documente.

Astfel, lui „Radu Clucer i s-a întâmplat pribegie în Țara Ungurească, în zilele lui Mircea Vv., iar când a fost în zilele lui Petru Vv., aceste sate (Poenarii și Căpățânenii) le-a ținut Manta Grecul și a făcut slujbă la curte la Petru Vv.". Alexandru II Mircea îi restituie moșia (Hrisov din 30 dec. 1576, în *D.I.R.*, XVI, B, IV, nr. 245, p. 244).

Dintr-un hrisov din 15 iulie 1578, aflăm că Stoica Vătaf și Dumitru au cumpărat de la Cârștian Măndrescu ocină în Costești „când au fost în Țara Ungurească“ (*Ibidem*, nr. 336, p. 330).

În hrisovul din 20 iunie 1604 se menționează că părinților lui Radu Clucer și jupân Preda „s-au întâmplat... să fie în pribegie în Țara Ungurească de frica lui Mircea Vv., și au rămas acolo multă vreme... până a venit Alexandru II Mircea după care boierii s-au întors“ (*D.I.R.*, XVII, B, I, nr. 137, p. 132).

Mențiunea vânzării unor moșii și bunuri pentru a face față vieții din acest refugiu o găsim în hrisovul din 12 noiembrie 1555 [o parte dintre boieri se întorc din Ardeal în timpul lui Pătrașcu cel Bun (martie 1554–26 decembrie 1557)]; „...jupânița Caplea... a vândut... jupânului Ivan Medelnicer, ca să-și facă scule de zestre, pentru că sculele ei, ea le-a cheltuit cât timp a fost în pribegie în Țara Ungurească“. (*D.I.R.*, XVI, B, III, nr. 47, p. 37).

De asemenea, în hrisovul din 22 mai 1557: „...Vlad mare comis și jupâneasa lui Chera... când au fost în pribegie peste munte în Țara Ungurească, în zilele Mircii Vodă, pentru că ce a fost avut cu el, puțin, au cheltuit. Și au căzut la mare sărăcie“ (*D.I.R.*, XVI, B, III, nr. 69, p. 57).

59 Vezi *Lista dregătorilor din sfatul domnesc al Țării Românești în sec. XV–XVIII*, în *S.M.I.M.*, IV, 1960, p. 572, 573, 575, 577.

60 Mănăstirea Cobia, cu hramul Sfântul Nicolae, se află în comuna Cobia de Jos, satul Mănăstirea, județul Dâmbovița. Vezi G. Potra, *Mănăstirea Cobia (Dâmbovița)*, în *Studii și documente*, București, 1937, p. 64.

61 Mențiunile documentare găsite cu ajutorul Indicelui de persoane din *D.I.R.*, lucrat de Secția de istorie medie a Institutului de Istorie „N. Iorga“ (lucrare în ms.).

62 Vezi hrisovul din 15 mai 1576 (*D.I.R.*, XVI, B, IV, nr. 229, p. 229); unde se menționează pâra pe care o fac Dolofanii împotriva lui Manea Dărstărescu și Suica Dvornic, în timpul domniei lui Neagoe Basarab.

63 Hrisovul din 17 februarie 1542 (*D.I.R.*, XVI, B, II, nr. 285, p. 283); „...Stan Dolofan cu ceata lui pâra să-i scoată de pe această ocină și să le înapoieze asprii...“.

64 Vezi n.62.

65 Vezi Const. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea întâi, p. 26.

66 Stolnicul Cantacuzino, *op. cit.*, p. 144.

67 Vezi P.P. Panaitescu, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în *S.M.I.M.*, V (1962), *passim*.

68 Vezi p. 239.

69 Vezi n. 60.

70 Bibl. Academiei, ms. 1448, f. 170.

71 *Ibidem*, f. 120 v.

72 Ms. la Institutul de Istorie „N. Iorga“.

73 Primul hrisov scris de către „Șerban, cel mai tânăr dintre dieci, fiul lui Radu Năsturel, postelnicul de la Hierăști“, este datat în noiembrie 1616 (*D.I.R.*, XVII, B., II, nr. 35, p. 49). Între 1616 și 1625 găsim numeroase hrisoave scrise de Șerban logofătul (*D.I.R.*, XVII, B, III, IV și V, *passim*). El este fiul lui Radu

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Năsturel și al Despinei (căsătorii în 1590) și frate cu Udriște Năsturel, Elina Doamna, Cazan și o fată. Moare în 1628 (vezi Radu Greceanu, *Casa de piatră din Hierăști, Istoric, în Monumente și muzee*, I, 1958, p. 119).

⁷⁴ D.I.R., XVII, B., I, nr. 276, p. 298: „1608 martie 15... Io Radu Vv., nepotul lui Basarab Vv. ... n-am crezut pe călugări... ei am chemat pe Balea Spătarul, ginerele jupânului Badea Stolnicul Boloșin“.

⁷⁵ Vezi hrisovul din 4 iulie 1609 (*ibidem*, nr. 356, p. 397), 8 septembrie 1611 (*ibidem*, II, nr. 15, p. 12), 8 iulie 1619, cu referire la o vânzare din „zilele lui Radu Vv.“ (*ibidem*, III, nr. 350, p. 390) și din 15 octombrie 1623, despre o vânzare din 1611–1616 (*ibidem*, IV, nr. 348, p. 341).

⁷⁶ D.I.R., XVI, B, IV, nr. 284, p. 262.

⁷⁷ Arh. Naț. București, mănăstirea Câmpulung, VII/1, original.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ Vezi n.51.

⁸⁰ Vezi hrisovul din 10 aprilie 1647 (Arh. Naț. București, ms. 204, f. 76–80).

⁸¹ Vezi n.51.

⁸² Vezi p. 237.

⁸³ În anul 1763 când este scrisă *Cronologia tabelară* (vezi Aurora Ilieș, *Autorul cronologiei tabelare...*), hrisovul încă se mai află în mănăstire (Vezi N. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, București, 1901, p. 19 și 20). În catalogul hrisoavelor din mănăstire scris în 10 noiembrie 1831, el nu mai figurează printre documente, (Arh. Naț. București, m-reă Câmpulung, XXVIII/20, original). Aceasta confirmă presupunerea că a dispărut la „răzmerița“ din 1788:

⁸⁴ Vezi hrisovul din 15 ianuarie 1644 (*Ibidem*, VIII/1, original).

⁸⁵ Vezi p. 233.

⁸⁶ Vezi p. 237.

⁸⁷ Vezi scrisoarea mitropolitului către „Anatolie iconomul mănăstirilor Câmpulung și Râncăcirov“ din 30 aprilie 1794 (Arh. Naț. București, ms. 141, f. 37v–34).

⁸⁸ Vezi n.2.

⁸⁹ Această moșie Bădești ot sud Târgul Dealului este disputată la 7 noiembrie 1794 de către Manolache Brâncoveanu și alți părtași și boierii Călinești (Arh. Naț. București, ms. 292, *Condica m-rii Râncăcirov*, f. 70).

La 12 iunie 1808 ea aparține clucerului Ioan Brezoianu (Arh. Naț. Buc., mănăstirea Cernica, XXI/5), care o dăruiește m-rii Cernica, împreună cu moșia vecină Miculești.

Vedem deci, de ce mănăstirea Cernica caută în 1841 documente ale moșiei Bădești ot sud Târgul Dealului.

⁹⁰ Vezi *Enciclopedia României*, vol. II, București, 1938, p. 290–296–297.

⁹¹ Vezi Arh. Naț. București, ms. 292 (*Condica m-rii Râncăcirov* din 1852).

⁹² Vezi p. 194.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Istoria României*, vol. III (ed. Academiei), București, 1964, p. 438–442.

⁹⁵ D.I.R., XVI, B, I, nr. 96, p. 97; *Ibidem*, vol. II, nr. 67, p. 67; *Ibidem*, nr. 119, p. 114; *Ibidem*, nr. 333, p. 323; *Ibidem*, nr. 334, p. 324.

⁹⁶ D.I.R., XVI, B, I, nr. 38, p. 43; *Ibidem*, nr. 82, p. 84.

⁹⁷ D.I.R., XVI, B, II, nr. 322, p. 315. Hrisov din 7 iulie 1544.

⁹⁸ D.I.R., XVI, B, II, nr. 203, p. 209. Hrisov din 2 iunie 1536–1540.

⁹⁹ D.I.R., XIII, XIV și XV, B, nr. 141, p. 146; nr. 142, p. 147; nr. 144, p. 148 (stratornic). *Ibidem*, nr. 175, p. 174; *Ibidem*, I, nr. 259, p. 246 (între 1483–1505; vornic mare, vornic, fost vornic). Un Cârștian, portar, un alt personaj decât cel de care ne ocupăm, apare în documente ca boier al lui Vlad Țepeș (la 4 iunie 1460), ca pârcălab la c. 1474 și ca „pârcălab la Târgoviște“ la 17 noiembrie 1476 (Ioan Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara Românească în sec. XV și XVI*, București, 1905, p. 116, 320 și 357; N Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători...*, p. 17, n.1).

¹⁰⁰ Pentru reconstituirea genealogiei familiei Stănceștilor, vezi următoarele documente: D.I.R., XVI, B, II, nr. 125, p. 123; *Ibidem*, III, nr. 59, p. 48; *Ibidem*, nr. 366, p. 316; *Ibidem*, nr. 444, p. 387; *Ibidem*, IV, nr. 10, p. 10; *Ibidem*, nr. 11, p. 12; *Ibidem*, nr. 107, p. 102; D.I.R., XVII, B., IV, nr. 348, p. 341; *Ibidem*, nr. 445, p. 434.

¹⁰¹ D.I.R., XVI, B, II, nr. 125, p. 123; *Ibidem*, III, nr. 59, p. 48; *Ibidem*, nr. 199, p. 165.

¹⁰² D.I.R., XVI, B, I, nr. 96, p. 97.

PAVEL CHIHAI A

- 103 *D.I.R.*, XVI, B, IV, nr. 108, p. 102.
- 104 *D.I.R.*, XVI, B, IV, nr. 336, p. 330.
- 105 *D.I.R.*, XVI, B, III, nr. 366, p. 316; *Ibidem*, IV, nr. 10, p. 10.
- 106 *D.I.R.*, XVI, B, IV, nr. 15, p. 16.
- 107 În documentul din 19 aprilie 1560 (*D.I.R.*, XVI, B, III, nr. 141, p. 117) se menționează că satul Domnești fusese cumpărat de către „răposatul Basarab Voievod de la Văsiu din Stăncești, pentru 30 000 aspri”. În documentul din 25 aprilie 1571 (*D.I.R.*, XVI, B, III, nr. 15, p. 16), se menționează că „Basarab Vv. a cumpărat acest sat Domnești de la jupânița Manda din Stăncești”. Este vorba, după cum am văzut, de aceeași familie, Manda, fiica lui Cârștian Vornicul fiind soția lui Văsiu armașul (*D.I.R.*, XVI, B, I, nr. 180, p. 177) și fiica lui Radu, care este numit când Radu a lui Văsiie (*D.I.R.*, XVI, B., II, nr. 67, p. 67), când Radu al Mandei (tradus greșit Radu a lui Mandea) (*Ibidem*, nr. 119, p. 114).
- Într-un document din 10 ianuarie 1630 (ms. la Institutul de istorie „N. Iorga”) se precizează că „în zilele lui Alexandru Vv., fiul lui Iliș (referința, desigur, la prima domnie 1616–1618 – *n.n.*)... egumenul Meletie (al mănăstirii Curtea de Argeș – *n.n.*) el a scos niște cărți vechi în Divan, din zilele lui Basarab Vv., de 100 ani, de a luat satul Domnești de la sf. mănăstire Troiță...”.
- 108 *D.I.R.*, XVI, B, I, nr. 175, p. 173; *Ibidem*, III, nr. 141, p. 117.
- 109 *D.I.R.*, XVI, B, II, nr. 54, p. 58; *Ibidem*, II, nr. 279, p. 278.
- 110 *D.I.R.*, XVI, B, III, nr. 141, p. 117.
- 111 Vezi documentul din 10 ianuarie 1630 (ms. la Institutul de Istorie „N. Iorga”): „.... Domnești al jupâniței Elena vorniceasa lui Ivașco Vornic, al ei de moștenire, dat zestre de părintele ei”.
- 112 Mențiuni despre Ivașco stolnic, apoi vornic, găsim între anii 1568–1583. În 1557 Ivașco este căsătorit și are fii, iar tatăl său Radu, mare clucer, trăiește (*D.I.R.*, XVI, B, III, nr. 66, p. 54).
- 113 Hrisovul din 10 iunie 1629 (ms. la Institutul de Istorie „N. Iorga”).
- 114 Vezi Valentin Al. Georgescu, *Protimisul în „Manuale de legi” din 1765, 1766 și 1777 ale lui Mihail Fotino*, în *Studii și materiale de istorie medie*, V (1962), p. 281–283. Într-o legendă culeasă pe la 1860 se spune că în vechime „Călugării de la Argeș cu cei de la Câmpulung s-au bătut pentru Domnești la mijlocul pădurii Slănicului... iar la locul luptei au ridicat o sf. cruce, care stă până astăzi, purtând numirea: «Crucea din dealul bătailor»”. (*Anale statistice și economice*, 1860, II).
- 115 *D.I.R.*, XVI, B, IVI, nr. 16, p. 16.
- 116 *D.I.R.*, XVI, B, V, nr. 238, p. 225.
- 117 Deducem că moșia Slănic a fost de zestre a jupâniței Elina din compararea hrisoavelor Goleștilor și lui Ivașco, înainte de căsătorie (*D.I.R.*, XVI, B, III, nr. 66, p. 54; *Ibidem*, nr. 442, p. 385; *Ibidem*, IV, nr. 67, p. 64; *Ibidem*, nr. 245, p. 244), cu cele după căsătorie (vezi nota precedentă).
- 118 În legătură cu acest episod vezi documentele din: 15 mai 1629, 10 iunie 1629, 10 august 1629, 10 ianuarie 1630, 20 ianuarie 1630, 23 octombrie 1634 (ms. la Institutul de Istorie „N. Iorga”).
- 119 Faptul că până la 1583 Domneștii nu se aflau în proprietatea lui Ivașco vornicul se confirmă și prin absența acestei moșii din hrisovul solemn de întărire a averilor lui Ivașco Vornic din 30 ianuarie 1577 (*D.I.R.*, XVI, B, IV, nr. 250, p. 250), precum și din cele anterioare.
- 120 *Ibidem*. Vezi și hrisovul din 31 decembrie 1616, de întărire a satului Domnești mănăstirii Sf. Troiță (*D.I.R.*, XVII, B., III, nr. 67, p. 78).
- 121 *Ibidem*.
- 122 *D.I.R.*, XVII, B, IV, nr. 348, p. 341.
- 123 Un „Badea comis” figurează în documente între 20 ianuarie 1437 și 23 aprilie 1441, deci pe tot intervalul primei domnii a voievodului Vlad Dracul (1436–1442; 1443–1446) (*Lista dregătorilor din sfatul domnesc...*, p. 574).
- 124 *E. Hurmuzaki*, I/2, nr. XLIII, p. 60.
- 125 P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, p. 70.
- 126 Emil Lăzărescu, *Despre platra de mormânt a comitelui Laurențiu și câteva probleme arheologice și istorice în legătură cu ea*, în *S.C.I.A.*, 1957, nr. 1–2, p. 125–126.
- 127 Ipoteza preluării satului Bogătești de la un boier „viclean” de către voievodul Nicolae Alexandru este a prof. Ion Donat, care a avut amabilitatea să ne-o comunice. Astfel s-ar explica faptul că mănăstirea posedă numai jumătate din moșia Bogătești și din munții Leaota.
- 128 Vezi hrisovul din 8 iulie 1572 (*D.I.R.*, B, XVI, IV, nr. 85, p. 79–80) al lui Alexandru II Mircea pentru „popa Voica” în care i se hotărăște ocina „la Bogătești, partea lui Albuță”.
- 129 Vezi p. 194–195.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- 130 Hrisovul din 26 mai 1529/30 (*D.I.R.*, XVI, B, II, nr. 67, p. 67).
131 Vezi p. 246.
132 Vezi n. 22.
133 Vezi n. 51.
134 *Ibidem*.
135 O serie de documente anterioare înființării mănăstirii lui Matei Basarab vădesc existența țiganilor robi pe lângă „biserica lui Negru Vodă” (*D.I.R.*, XVII, B, III, nr. 368, p. 407; *Ibidem*, IV, nr. 182, p. 172; documentele din 19 august 1627 și 27 martie 1630, în ms. la Institutul de Istorie „N. Iorga”).

Capitolul X

CETATEA ȘI SCHITUL LUI „NEGRU VODĂ” DE LA CETĂȚENI-MUSCEL

Între satele Cotești și Cetățeni din Vale (Muscel), așezat în vârful unui monticol pietros din stânga Dâmboviței, schitul „Negru Vodă” a atras de multă vreme atenția cercetătorilor, nu numai prin aspectul său puțin obișnuit de locaș rupestru, dar și prin tradiția unei cetăți vestite în partea locului, numită după așezarea sa pe râul cu același nume „a Dâmboviței”.

Un cultivat „excursionist arheolog” de la mijlocul secolului trecut, D. Butculescu, descrie astfel drumul de la Stoenesti, din dreptul Câmpulungului, către schitul „Negru Vodă”, aflat la sud: ...“Din Stoenesti urmezi cursul Dâmboviței, treci pe la Cotești și ții drumul drept pe malul drept al Dâmboviței pe care o treci pe la vadul lin în fața unei localități numite Cetate. (Într-adevăr, aci se observă a fi fost o poziție strategică.) Călătorul curios trecând acest vad va staționa puțin către dreapta unde se vede o ridicătură de pământ în partea stângă a apei. De aici iei drumul pe stânga Dâmboviței, treci prin lespezi. Aici călătorul va observa blocurile hieratice care se află în stânga și în dreapta drumului pe care se observă inscripțiuni. De aici drumul dă la moara și herăstrăul lui Cotenescu”¹.

V. Drăghiceanu evocă și el poziția avantajoasă a locurilor unde se înălța cetatea Dâmbovița: „Ca poziție strategică nicăieri, pe toată întinderea Văii Dâmboviței, nu se prezintă alta mai favorabilă. Dacă treci din valea ei largă așa cum se prezintă în regiunea deluroasă a județului Dâmbovița, numai la 4 km departe de hotarul județului, valea începe să se strâmtoreze din ce în ce, de-abia făcându-și loc prin gâtul strâmt și stâncile goale lipsite de orice vegetație... Prăvăliri de mase enorme, stâncoase, în chiar apa Dâmboviței, transformă pe o întindere de câteva sute de metri, această vale într-o adevărată câmpie a lui Deucalion. Drumul, astăzi destul de bun, era, nu mai departe de anul 1890, așa de greu, încât nu putea fi străbătut decât călare, după ce se trecea de patru ori prin vadul Dâmboviței foarte periculos prin repeziciunea apelor... și aceasta era o cetate naturală... sus de tot, la spatele Colțului Bisericii, pe o poienută înconjurată de toate părțile de prăpăstii drepte ca peretele, s-a format prin ziduri de piatră – azi distruse – un patruleter neregulat, care deseneau o incintă în jurul câtorva cămăruțe și a bisericii paraclis scobită în stâncă. Zidurile acestui patruleter (lungi de circa 70 m) spre valea Dâmboviței erau duble”.

Drăghiceanu mai remarcă „enorma piatră cățărată pe vârful Colțului Bisericii [care] amintește de acele *pierres branlantes*, din timpurile druidice”. Așa cum se poate vedea și din fotografia reprodusă de V. Drăghiceanu, la estul bisericii se înălță trei colți verticali, dintre care unul prezintă în vârf un bloc pus într-adevăr de mână omului. În sfârșit, la sud de monticolul pietros al schitului, pe cursul Dâmboviței, strâmtoreze partea [care] bara întreaga vale a Dâmboviței și la nevoie, tot în scop de apărare, servea de slăvilă, pentru umflarea apelor... Acest zid a fost dărâmat prin 1890, cu ocazia facerii actualului drum; urmele se cunosc în maluri... În fața zidului de pe Dâmbovița s-au găsit coifuri, zale, spade, cu ocazia facerii șoselei...”².

Un răspuns la *Chestionarul* din 1871 ne precizează că în vârful dealului „se cunoaște că a fost un zid cu bolovani, var și cărămidă, bolovani netăiați, cărămidă

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

mare ca de 5 cm grosime, lățime [de] 2 dec. și lungimea 3 dec., deci [0,50 x 0,30 x 0,02 m], figura cetății triunghiulară, grosimea zidului 1 m³.

Săpăturile efectuate de arheologul Dinu V. Rosetti⁴ au arătat că „Grosimea zidului este de 1,60 m, fiind construit direct pe stâncă... În centrul poienitei au fost identificate ziduri... ce au aparținut temeliiilor unui donjon, gros de 1,95: 1,62–1,70; 1,83 m”. Săpăturile au dezvăluit și zidul din valea Dâmboviței „de piatră de aproximativ 6 m, care bara, puțin mai la sud, întreaga vale a Dâmboviței, un post înaintat sau un punct vamal”. Totodată, pe terasa dintre râul Dâmbovița și monticolul bisericii rupestre, s-au găsit temeliiile a trei biserici, cea mai nouă (1) după Dinu V. Rosetti, „părând a fi din secolul al XV-lea”⁵ și dezafectată în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea⁶. Cea mijlocie (2) este datată în „a doua jumătate a secolului al XIII-lea”⁷ sau „în a doua jumătate a secolului al XIII-lea – începutul secolului al XIV-lea”⁸, dar citim de asemenea că temeliiile locașului alăturat (1) din secolul al XV-lea taie morminte ale cimitirului bisericii mijlocii (2) în care s-au găsit monede de la Vladislav I⁹, ceea ce ne îndreptățește să presupunem că acest din urmă locaș (2) a viețuit până la anii 1364/75 sau chiar dincolo de acest interval.

În sfârșit, cea mai veche biserică (3) este considerată de Dinu V. Rosetti anterioară mijlocului secolului al XIII-lea, când ea s-a ruinat¹⁰. Prin urmare, atât relatările unor cercetători, cât și săpăturile arheologice ne încredințează că în vârful dealului de piatră, în jurul schitului săpat în stâncă, au existat ziduri groase, în prezent demantelate. V. Drăghiceanu consideră că aceste ziduri „desenau o incintă în jurul câtorva cămăruțe”¹¹, dar redactorul *Chestionarului* din 1871 vedea în ele cortinele unei cetăți¹².

A existat oare pe relativ îngusta suprafață a așezării monastice o cetate obișnuită din care să nu fi rămas nici urmă? De fapt, săpăturile arheologice, ca și mărturiile călătorilor nu raportează decât ziduri drepte, fără turnuri de colț, turn de intrare sau vreun alt bastion (legat de obligatoriul „pont levis”), așa cum constatăm, de pildă, la cetatea Poienari. Totodată, prezența celor trei biserici, din poale, care au viețuit timp de secole (între secolul al XIII-lea și al XVIII-lea), pe terasa dintre râu și monticolul pe care se află schitul, lângă drumul vechi, bătut de vehiculele care și-au lăsat în piatră urmele roților, vădesc o așezare ale cărei rosturi se cuvin a fi limpezite. Dacă cetatea se afla în vârful dealului, care este explicația bisericilor din poale, în afara zidurilor de apărare?

Este adică vărat că la săpăturile conduse de V. Drăghiceanu nu s-a găsit decât zidul sudic al fostei așezări pe care o marchează în prezent temeliiile bisericilor (însă cu o serie de armuri și arme la picioarele acestui zid, ceea ce ne destăinuie îmbelșugate lupte de asediu¹³). Dinu V. Rosetti consideră că biserica cea mai veche „va fi fost construită de statul feudal maghiar în timpul unei vremelnice expansiuni asupra teritoriului românesc atunci când stăpâneau Câmpulungul, cum ne mărturisește și lăspedea de mormânt a comitelui Laurențiu de Longo Campo, mort în 1300”. Cât despre zidul găsit în partea de sud a locului unde se află temeliiile celor trei biserici, el este considerat de Dinu V. Rosetti că ar fi folosit „ca prim val de apărare împotriva unor dușmani ce veneau de la miazăzi, care nu puteau fi decât românii și cumani”¹⁴.

Dar oare în acest punct, între Cotenesti și Cetățeni din Vale s-a înălțat prima „cetate a Dâmboviței”? Când a apărut și care au fost perioadele de dezvoltare? Un cercetător care a studiat multă vreme problema acestei cetăți a localizat-o acum câteva decenii în dreptul satului Gemenea, cu mult mai la sud de satul Cetățeni, unde se cunosc încă ruinele unei cetăți de plan dreptunghiular și, de atunci¹⁵, nimeni nu a combătut cu argumente această aserțiune.

PAVEL CHIHAI A

De fapt, total necunoscut este și raportul între schitul „Negru Vodă” și bisericile de lângă apa râului Dâmbovița.

Noi vom insera nu numai știrile în legătură cu cetatea Dâmbovița, dar și cele despre unele puncte vamale și strategice învecinate din regiune – Rucăr, Orateu și Dragoslavele – care se leagă funcțional de rosturile cetății Dâmbovița, încercând să-i explicăm apariția și evoluția.

Este firesc ca schitul „Negru Vodă” (fig. 71) amenajat în peșterile din stâncă să nu poată glăsuși prin aspectul său despre data apariției sale. Totuși, oricât s-ar părea de ciudat, raportul dintre încăperea pronaosului și cea a naosului permit să se stabilească unele date în legătură cu evoluția în timp a monumentului. Într-adevăr, la o examinare mai atentă, se poate observa că pronaosul și naosul, despărțite printr-un perete de stâncă, au avut inițial două existențe independente, fiind două peșteri de sine stătătoare. Într-adevăr, pronaosul ne dezvăluie o fereastră îngustă ca un crenel, care contrastează cu cele trei ferestre evazate (la exterior) ale naosului. Totodată, pronaosul prezintă înspre nord-est o nișă – numită în mod eronat „altar papistășesc” – scobită în stâncă pentru icoanele și obiectele religioase ale unuia dintre schimnicii care au locuit în peșteră.

Două fotografii vechi ale schitului, una a lui Alex. Antoniu¹⁶, din 1901, cealaltă a lui V. Drăghiceanu¹⁷, anterioară anului 1912, ne încredințează că naosul a avut o deschizătură înspre vest – ca și pronaosul – care a fost zidită (o dată cu practicarea celor trei ferestre), obținându-se astfel încăperea naosului necesară noii biserici, care are altarul înspre sud-est. Comparăția cu orientarea celor trei biserici din poale, ale căror altare au fost îndreptate corect înspre est, ne vadește că naosul schitului nu a fost scobit în stâncă, ci amenajat într-o peșteră existentă.

Prin urmare, au existat inițial trei peșteri alăturate (cea de la nord-vestul pronaosului cu o intrare foarte joasă), cu deschizături către vest. În mod sigur, încăperea care servește în prezent de pronaos a fost locuită de un schimnic, care și-a scobit o nișă pentru icoană către răsărit și o fereastră. Actualul naos a servit de locuință altui schimnic sau – mai degrabă – de încăpere pentru provizii celui din peștera cu nișă. Într-o fază mai târzie, când s-a amenajat în prezent biserica, care măsoară 12,08 x 3,30m¹⁸, cele două peșteri au fost unite printr-o ușă, practică în peretele de piatră, plombându-se totodată complet deschiderea vestică a naosului și parțial – pentru a putea zidi ușa de intrare vestică a pronaosului – deschiderea vestică a acestei încăperi.

Nu știm când a fost amenajată prima peșteră din monticolul de la Cetățeni. Este posibil ca așezarea sihăstrească să fi apărut o dată cu mișcarea lui Nicodim, isihastul, contemporanul voievodului Vladislav I¹⁹ – în vremea căruia viețuiește cea de a doua biserică din poale – dar această chilie a putut fi și mai veche.

Bisericiuța, formată din cele două peșteri, a fost înfăptuită mai târziu, când râul și malul fărâmicios au îngustat terasa de lângă Dâmbovița, dar înainte de construirea celei mai noi biserici (1), cea care „pare din secolul al XV-lea”, dar a cărei înălțare bănuim a fi aparținut secolului al XVI-lea, având în vedere și turnul scărilor adăugat în secolul al XVII-lea.

Așadar, schitul a apărut foarte probabil în a doua jumătate a secolului al XV-lea, când punctul vamal din poale își istovește rosturile sau în primul sfert al secolului următor, când constatăm reactivarea unor așezări isihaste din munții Buzăului²⁰ sau, un schit mai vechi, reamenajat, la Corbii de Piatră²¹.

Prin urmare, succesiunea așezărilor religioase de la Cetățeni pare a fi fost următoarea: peștera de sihastru la o dată necunoscută; biserica cea mai veche din vale,

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

înainte de jumătatea secolului al XIII-lea; biserica din vale din a doua jumătate a sec. XIII—începutul sec. XIV; schitul format din cele două peșteri, în a doua jumătate a sec. al XV-lea sau în primul sfert al secolului următor, în sfârșit, biserica cea mai recentă din vale (sec. al XVI-lea, cu turn adăugat în sec. al XVII-lea).

Pentru aflarea unor date mai complete despre schitul de la Cetățeni, este necesar să analizăm mai întâi elementele pe care le prezintă locașul în sine.

Bisericuța actuală săpată în stâncă, închinată Adormirii Maicii Domnului, a cunoscut trei faze de pictură. Încă din 1912, V. Drăghiceanu²² atrăgea atenția asupra portretelor votive de pe peretele vestie al naosului, care reprezentau înspre sud pe voievozii Nicolae Alexandru și „Radu Negru”, precum și, lângă muchia zidului, pe un bărbat în straie de târgoveț, iar înspre nord, alți doi bărbați, însoțiți de două femei în veșminte asemănătoare. Acest tablou votiv este reprodus atât pe un clișeu a lui V. Drăghiceanu din 1912, cât și într-o mică copie, în ulei pe pânză, astăzi, existentă în Muzeul Orășenesc din Câmpulung-Muscel²³. (Fig. 72).

Desigur că acest tablou votiv din bisericuța Cetățeni a fost zugrăvit la 1859 și el reprezintă pe ctitorii acestei restaurări, menționați în pisania din acest an, aflată „deasupra ușii din mijloc, despre tindă”: „Acest sfânt schit s-a preînnoit în zilele lui Alex. Ion Cuza... prin osârdia domniilor lor părintele Ioan sin popa Ene, Bucur Apostol, G. Diaconescu și Nicolae sin Bucur”²⁴. Numele le-a fost șters de lângă chipuri încă de la începutul secolului nostru.

La începutul anului 1915 constatăm bisericuța părăsită cu desăvârșire²⁵, dar la 22 august ea este restaurată de părintele Gheorghe Moisescu de la biserica „Negru Vodă” din Câmpulung, ajutat de monahul Nicodim Băcioiu, când s-au clădit și câteva chilii pentru călugări²⁶. Același părinte Moisescu pune la 20 iunie 1920 o cruce comemorativă pe vârful de stâncă din fața schitului în amintirea lui Mihai Viteazul²⁷.

Mai târziu, în 1922, Casa Bisericii contractează cu pictorul Theodorescu, trimis de Ministerul Cultelor, să curețe pictura bisericii²⁸. În urma acestor lucrări s-a găsit un strat anterior de pictură, care a fost fotografiat²⁹ și desenat³⁰. Acesta strat mai vechi de anul 1859 este foarte degradat, dar — din fericire — el se află copiat pe o mică pânză, existentă în Muzeul Orășenesc, pandant al unei copii a tabloului votiv din 1859. (Fig. 73).

Cele două mici copii au fost executate, desigur, în 1859 cu prilejul pictării stratului mai nou de pictură, când pictorul a putut distinge detalii pierdute în prezent³¹. Deoarece G. Tattarescu zugrăvește în 1860 paraclisul Bolniței mănăstirii „Negru Vodă”³², trebuie văzut dacă nu cumva lui îi aparține ultimul strat de pictură de la Cetățeni și cele două copii. Merită a fi subliniat faptul că aceste copii au fost păstrate de familia Rucărenilor³³, care a deținut și o copie după tabloul votiv de la biserica Nămăești³⁴.

Din fotografie putem să ne dăm seama că voievodul Nicolae Alexandru nu apărea mult diferit de cel reprezentat pe ultimul strat de pictură. În schimb, voievodul „Radu Negru”, care se prezenta în tabloul votiv din 1859 cu aerul lung până la pământ, ca și Nicolae Alexandru, apare pe acest strat anterior cu costum de secolul al XIV-lea, cu „surcotă” și „chausese”, care se pot distinge în zona respectivă, destul de degradată a fotografiei.

În desenul publicat în volumul *Curtea Domnească din Argeș* aceste detalii nu se disting. În schimb, observăm că personajul din stânga voievodului poartă inscripția neverosimilă „Ju<pa>n geo<r>ge ianelanu”, evident transcrisă în grabă. Alături de acest personaj, în stânga, se mai zărește schița unui adolescent imberb, care apare doar jumătate, cu inscripția transpusă nesigur „niaga”. În același desen, constatăm în dreapta ușii pe „monah Iosif stareț, care prin a sa osteneală s-au zugrăvit biserica”.

PAVEL CHIHAI

Pe copia în ulei a acestui strat de zugrăveală numele personajului din stânga lui „Radu Negru” a fost transcris corect „Gheorghe vinețeanu” (adică Venețianul).

Tot pe această copie constatăm în stânga lui Gheorghe Venetianul același personaj schițat în desenul amintit mai sus, de astă dată pictat în ulei, dar tăiat pe jumătate de muchea canवासului, așa cum apărea și în desen. Este evident vorba de chipul unui adolescent care poartă o inscripție în caractere chirilice, vădit neînțeleasă de cel care a copiat-o: „agaugenih“. Asociind această inscripție cu aceea care apare în desenul publicat în volumul *Cirtea Domnească din Argeș* putem reconstitui pe cea originală care indica pe „Niaga ugenih“³⁵. În tabloul votiv anterior anului 1859 erau reprezentați așadar, pe lângă voievozii Nicolae Alexandru și „Radu Negru“, precum și „Iosif stareț“, jupânul Gheorghe Venetianul și ucenicul său Neaga.

Ioan Răuțescu și Z. Petrescu, în studiul despre pictura acestei biserici³⁶, stabilesc trei straturi de zugrăveală: prima nedatabilă, a doua în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (după grafie), a treia în 1859. În privința celui de-al doilea strat de zugrăveală putem restrânge intervalul stabilit de acești autori considerând o interesantă însemnare de pe o evangheliie, tipărită în 1862, care arată că ea a fost dăruită schitului „ce să numește Cetatea Negrului Vodă din (județul – *n.n.*) Muscel din tâmplările vremurilor răzmeriții (când – *n.n.*) ar fi fost lipsit atât de cărți, cât și de alte odore...”³⁷ la îndemnul mitropolitului Cosma, care păstorește între anii 1787–1792³⁸. Prin urmare, aflăm că puțină vreme înainte de 1792 schitul a fost jefuit și zugrăveala sa probabil degradată, iar între 1787 și 1792 se încearcă reînnoirea lui. Ne pare semnificativ faptul că în 1793 se termină construcția bisericii de lemn din satul Cetățenii din Vale³⁹, înălțată, foarte probabil, după pustiirea schitului din vârful dealului de piatră.

Nu sunt oare jupânul Gheorghe Venețianul și ucenicul său Neaga, ale căror chipuri pălesc cu fiece an de pe peretele pătat de umezeală al biseriței rupestre, pictorul Giorgio Venier, „Gheorghe din Veneția“, zugravul care trăiește în această epocă în Tara Românească și ucenicul său, care se va fi numit „Neaga“?

Despre acest prim „arhi-zugrav“ avem puține știri, iar despre opera lui numai ceea ce poate oferi copia unui singur tablou în ulci, după originalul aflat în prezent la Constantinopol, reprezentând scena încoronării domnului Nicolae Mavrogheni⁴⁰ (17 mai 1786). La 22 august al aceluiași an, Nicolae Mavrogheni va trimite pe Giorgio Venier să restaureze portretele ctitorilor din bisericile care avuseseră de suferit „din vremea răzmeriței“⁴¹. Este vorba desigur de evenimentele care preced pacea de la Kuciuc-Kainargi din 1774. Merită a fi subliniată atenția ce se acordă portretelor de ctitori, coincidând cu despărțirea breslei zugravilor de cea a vopsitorilor⁴². În anul care urmează, la 1 februarie 1787, Giorgio Venier este ales „arhizugrav“⁴³. Urmează noua „răzmeriță“ dintre 9 februarie 1788 și 19 septembrie 1790, când Țara Românească devine teatru de luptă în războiul dintre Austria și Turcia. La 8 martie 1789 au loc ciocniri la Câmpulung și Rucăr⁴⁴, ceea ce ne îndeamnă să credem că în jurul acestei date a fost deteriorată bisericuța lui „Negru Vodă“ și s-au pus temeliiile bisericii de lemn din Cetățenii din Vale. Inscripția de pe *Evanghelia* dăruită schitului „Negru Vodă“ vădește că reînzestrarea lui a avut loc între 1790 și 1792, când el va fi fost și zugrăvit de Giorgio Venier. Dar nu numai îndeletnicirea oficială de restaurator al portretelor de ctitori a acestui zugrav, în epoca în care schitul este deteriorat, ne îngăduie să deducem că el a refăcut chipurile de la schitul „Negru Vodă“, zugrăvindu-se totodata pe sine și pe ucenicul său Neaga, ci și unele asemănări dintre acest autoportret și imaginile din singurul său tablou păstrat. Într-adevăr, dacă luăm în considerație similitudinea dintre costumul lui Gheorghe Venețianul, reprezentat în schitul „Negru Vodă“, cu cele ale personajelor din copia tabloului

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

„Încoronarea lui Nicoale Mavrogheni“ (aceleași anterie de mătase, închise cu nasturi până la brâu, cu pelerine îmblănite, fără mâneci), ajungem la concluzia că însuși pictorul s-a zugrăvit alături de cei doi voievozi ai Țării Românești.

În legătură cu starețul Iosif din 1790–1792 nu avem nici o știre. Un „popă Iosif“ întocmește un raport despre biserica din satul vecin Stoenesti în 1840–1848⁴⁵, cu un scris de om în vârstă („cu multe greșeli și anevoie de descifrat“). Să fie acesta „monahul Iosif stareț“, reprezentat cu jumătate de secol în urmă ca ctitor al zugrăvelii schitului de piatră învecinat de la Cetățeni? Biserica din Stoenesti a fost înălțată la 18 iulie 1815 de căpitanul Ion⁴⁶ (Ioniță Gamuloiu, care se va călugări sub numele Ioanichie și va dăruia mănăstirii Argeș moșia Stoenesti)⁴⁷ și prin urmare „popa Iosif“ putuse sluji anterior la un alt locaș religios din împrejurimi.

Portretele voievozilor „Radu Negru“ și Nicolae Alexandru au fost copiate de către Giorgio Venier după biserica mănăstirii „Negru Vodă“ din Câmpulung-Muscel. Într-adevăr, o comparație între actualele portrete din această biserică (zugrăvite de către Antim Ghermano în 1832, după cele anterioare ale locașului lui Matei Basarab, dăruit în 1828 pentru înălțarea celui actual) și cele din schitul de care ne ocupăm, ne relevă o asemănare evidentă: „Radu Negru“ apărea în costum de secol XIV, cu „surcotă“ și „chaussese“, iar Nicolae Alexandru într-unul de secolul XVI, deoarece acest chip – care aparținea în realitate voievodului Alexandru II Mircea – fusese transpus în mod eronat de către zugravii lui Matei Basarab din biserica lui Neagoe din Curtea de Argeș în ctitoria lui Matei Basarab din Câmpulung.

Transpunerea portretelor lui „Radu Negru“, „descălecătorul“, și Nicolae Alexandru, care treceau drept ctitorii bisericii câmpulungene, are o evidentă semnificație pentru vechimea schitului „Negru Vodă“. Este evident că dacă bisericuța ar fi fost amenajată la o dată apropiată de anii 1790–1792, intervalul celei de a doua faze de pictură, acești voievozi de la începuturile Țării Românești nu ar fi fost considerați ctitorii ei. Fie anumite scrieri sau inscripții din biserică, fie tradiția locului – mai vechi desigur de două generații, deci anterioară anului 1700 – au îndreptățit pe ctitorul zugrăvelii, respectiv pe starețul Iosif, să ceară pictorului transpunerea vechilor ctitori ai bisericii din Câmpulung-Muscel.

Ornamentele de la cel de-al doilea strat de pictură pot fi văzute în fotografia tâmplii altarului publicată de V. Drăghiceanu⁴⁸. Ele se înrudesesc îndeaproape cu ornamentația orientală de la palatele brâncovenesti Mogoșoaia și Potlogi și nu pot fi anterioare secolului al XVIII-lea. Putem avansa însă un și mai îndepărtat termen „ante quem“. Două fragmente de cruci de piatră, una înălțată în 1592, în timpul domniei voievodului Ștefan Surdul (predecesorul lui Mihai Viteazul), pentru pomenirea lui Frățilă și Neacșei⁴⁹, cealaltă din vremea lui Alexandru Coconul, din 1624⁵⁰ și reutilizată ca prag între pronaos și naos, ne vădește că aici se afla un cimitir – și deci și o biserică – înainte de anul 1592. Fragmentele de cruci par a se vedea în fotografia schitului executată de către Alex. Antoniu în 1901. O altă dovadă a existenței bisericuței, formată prin spargerea peretelui despărțitor dintre cele două peșteri, o avem în relatarea călătorului polonez Strykowski, care scrie că „regele ungur Carol (Robert – *n.n.*) ridicând un război năpraznic asupra domnului muntenesc Basarab, fu bătut cu desăvârșire prin stratagemă, de către munteni și moldoveni, astfel încât cu puțini de-ai săi a putut scăpa cu fuga în Ungaria. Pe locul bătăliei, domnii muntenesti zidiră o biserică și ridicară trei stâlpi de piatră, precum eu însumi văzui în 1574, întorcându-mă din Turcia, dincolo de târgușorul Gherghița, două zile de drum de la orașul transilvănean Sibiu“⁵¹.

Ceea ce intrigă în această relatare sunt punctele de reper pe care le indică Strykowski, Gherghița și Sibiu. Dacă luăm însă în considerație itinerariul urmat de

PAVEL CHIHAI A

călătorul care venea din Turcia, atunci cele două puncte între care se află indicat locul bătăliei ni se par firesc enunțate. Probabil că Strykowski a intrat în Țara Românească prin Dobrogea, trecând Dunărea pe la Târgul de Floci (Piua Pietrei). Or, prima localitate pe marele drum comercial ce lega Târgul de Floci de Brașov, pe care a întâlnit-o călătorul polon, a fost Gherghița. Mergând către Sibiu, el a urmat probabil itinerariul Târgșor, Târgoviște, cetatea Dâmboviței, Bran, Brașov, Sibiu.

Este semnificativ faptul că Strykowski asociază biserica singuratecă din drumul său cu cei trei stâlpi de piatră. El se referă, desigur, la cei trei stâlpi care se află la răsăritul bisericiței din vârful monticolului de piatră, care atrag atenția și astăzi nu numai prin verticalitatea lor dramatică, dar și prin faptul că unul dintre ei poartă o imensă lespede orizontală, așezată, firește, de o mână omenească, ceea ce poate lăsa impresia unui grup sculptural comemorativ. Nu suntem siguri că aici s-a dat bătălia lui Basarab și că stâlpii, formați prin eroziune, au fost implantați de către voievozii Țării Românești. Relatarea lui Strykowski este însă interesantă, întrucât confirmă existența bisericiței atestate de fragmentul de cruce din 1592, înainte de anul 1574.

Deoarece cea mai nouă biserică de zid de lângă râu, ale cărei temelii au fost descoperite la săpăturile arheologice ale lui Dinu V. Rosetti, data din secolul al XVI-lea⁵², iar bisericița rupestră din vârful dealului a fost amenajată înainte de anul 1574, deducem că schitul s-a întemeiat înainte de înălțarea acestei ultime biserici. Putem stabili așadar, deocamdată, următoarele etape ale schitului Cetățeni (în forma actuală): înființat în a doua jumătate a secolului al XV-lea sau în primul sfert al secolului următor, fază de restaurare și zugrăvire în 1790–1792; a doua fază de zugrăvire în 1859; lucrări de amenajare în 1922.

Din nefericire, nici o mărturie anterioară mijlocului secolului al XVIII-lea nu pomeneste de locașurile religioase de lângă Cetățeni. Scrierile din secolul al XV-lea amintesc despre „cetatea Dâmboviței“, cele de la sfârșitul secolului al XVI-lea și al XVII-lea, despre cetatea lui „Negru Vodă“. De-abia în secolul următor găsim primele relatări directe despre acest schit, pe care călătorii îl numesc, în mod semnificativ, schitul „cetății lui Negru Vodă“, învăluindu-l în aceeași aură legendară a înfăptuirilor „descălecătorului“, căruia i se atribuiau toate edificiile vechi din regiune, așa cum s-a întâmplat la Curtea de Argeș sau Târgoviște.

Pentru a înmulți datele pe care le-am adunat în legătură cu cetatea și cu schitul de la Cetățeni (considerând atât schitul existent încă, puținele știri păstrate despre el, precum și temeliiile bisericilor de lângă râu, cimitirele suprapuse și zidurile de incintă) și pentru a desluși confuziile pe care le-au favorizat legendele despre „Negru Vodă“, vom urmări cronologic firul știrilor în legătură cu această așezare care ne interesează, precum și a altor localități vecine.

La 20 ianuarie 1368 voievodul Vladislav I, întărind brașovenilor privilegiile de comerț, precizează că cei care vor intra în Țara Românească vor plăti tricesima în „Longo Campo vel iuxta“⁵³ („sau în apropiere“); cei care depășeau țara achitau cea de-a doua tricesimă la întoarcere; cei care luau drumul Brăilei urmau să plătească o singură dată tricesima, numai la întors, la Câmpulung.

Mențiunea „seu juxta“ vădește că punctul vamal era de curând înființat (el nu purta încă un nume), așa cum deducem, de altfel, și după moneda de la Vladislav I găsită într-unul dintre mormintele de la Cetățeni⁵⁴.

În anul 1368 vama ungurească se percepe la „Ruffa Arbor“ (viitorul Rucăr), aflat în stăpânire maghiară. Dar dintr-o diplomă regală adresată brașovenilor la 19 noiembrie 1377⁵⁵, deducem că în acest an punctul vamal de la „Ruffa Arbor“ nu mai aparținea regatului ungar. El fusese adăugat Țării Românești de către voievodul

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Radu I (moartea lui Vladislav I survenind în intervalul de trei ani, 1375-1377)⁵⁶. Menținea unii izvor că la 7 iunie 1377 (șase luni mai devreme de apariția diplomei din 19 noiembrie 1377) regele Ludovic raportase o victorie asupra lui „Radano, din 19 noiembrie 1377) regele Ludovic raportase o victorie asupra lui „Radano, principe de bulgari, infidele“⁵⁷ consemnează probabil o situație avantajoasă de moment a regelui, după care a urmat retragerea lui, evidentă în conținutul diplomei, din care deducem că Radu I stăpânea „Ruffa Arbor“ și amenința probabil și Branul, nou înălțat de brașoveni, deoarece aceștia din urmă erau invitați să achite vama regală chiar în Brașov.

Prin urmare, în timpul domniei lui Valdislav I (1364-1375/77) și Radu I (1375/77 – c. 1380), până în preajma anului 1377, vama maghiară de graniță se plătea la „Ruffa Arbor“, iar cea românească la Câmpulung și cetatea Dâmbovita. În timpul domniei lui Radu I, Rucărul intră în hotarele Țării Românești și aici se stabilește punctul de graniță consemnat în privilegiul acordat brașovenilor de Mircea cel Bătrân la 25 august 1413⁵⁸. În acest important act, emis din Câmpulung, Mircea cel Bătrân precizează că toți oamenii în trecere și locuitorii cetății Brașovului și ai întregului district, veniți cu treburi sau cu mărfurile lor prin Țara Românească, să plătească vamă la „Ruffa Arbor“, cu excepția unor categorii de negustori.

Dintr-un document slav al voievodului Mihail (1418-1420), aflăm pentru întâia oară numele românesc al punctului vamal „Ruchel“⁵⁹ (Rucăr), derivat evident de la „Ruffa Arbor“. La rândul său toponimicul Rucăr este consemnat în corespondența latină a lui Vlad Țepeș „Rothel“⁶⁰, așa cum îl găsim în scrisoarea acestui voievod adresată sultanului în 1462, anul detronării sale.

Rosturile vamale ale Rucărului sunt precis arătate de către călătorul Pierre Lescapier la 1574: „...o mică localitate la capătul Valahiei, unde voievodul ține o granițoană cu puțini oameni, care, cu ajutorul unei singure bare care închide drumul, împiedică să nu se treacă fără pașaport; ei stau într-un turn, unde intră cu ajutorul unei scări lungi, pe care o trag după ei“⁶¹.

Matei Basarab scrie într-un document din 25 iulie 1634: „Acest sat fiind la marginea țării domniei mele, poartă munca și nevoia și marea grijă pentru trebile și țării domniei mele și au făcut multe găzduiri pentru soli când trec în Țara Ungurească, păzind muntele și marginea țării și vama domnească...“⁶².

Așadar, începând de pe la 1377 punctul vamal cel mai apropiat de graniță al Țării Românești era Rucărul. Ceva mai la sud, la Dragoslavele, drumul se bifurca către Câmpulung și Cetățeni: iată de ce un alt punct de vamă se stabilește la Dragoslavele, pentru cei care puteau evita Rucărul, coborând dinspre munți⁶³. De cealaltă parte a graniței constatăm de asemenea două puncte vamale corespunzând celor care formează linia Rucăr-Dragoslavele: Oratea-Bran. Dar este evident că cetatea Oratea nu putea fi înălțată (cu funcția vamală pe care o relevă construirea ei lângă drumul obligat de trecere de la marginea muntelui) decât după pierderea punctului vamal „Ruffa Arbor“, de către supușii regatului maghiar, așezarea ei permițând o retragere în Transilvania, dar nu în Țara Românească. Prin urmare, cetatea Oratea a fost construită după 1377, dar înainte de 1395, an în care Mircea cel Bătrân capătă cetatea Branului de la regele Ungariei Sigismund și prin urmare un punct de vamă maghiar la sud de această cetate nu poate fi conceput.

Numele românesc al cetății deriva, foarte probabil, de la maghiarul „Varad“ (cuvânt din care s-a format și toponimicul Oradea), dar numele ei original a fost Cetatea Craiului.

O scrisoare în limba slavă a voievodului Vlad Dracul din momentul morții lui Alexandru Aldea (1435) ne lasă să înțelegem că în Muntele Craiului se afla granița și probabil un punct întărit de refugiu. Vlad Dracul arată că a fost anunțat că

PAVEL CHIHAI A

Alexandru Aldea murise și roagă pe brașoveni să îi dea ajutor, însoțindu-l până la granițele Ardealului: „Am să vă las la Muntele Craiului”, scrie voievodul, „iar eu am să merg cu ceata mea împotriva lor. De mi se va întâmpla o neplăcere mă voi întoarce la voi”⁶⁴.

Merită a fi subliniat faptul că în 1781, F. Sulzer arată că stâncile înalte care închid drumul spre Brașov se numesc în limba germană „Königstein” (Piatra Craiului), iar în românește „Oratie”⁶⁵ (Orășii). Nu trebuie să confundăm cetatea Kyra kö, Königstein, Oratea, cu cetatea Keve (derivată de la aceeași „kö” = piatră) din Banat, menționată încă din secolul al XIII-lea, când Laurent, care rezidă în Severin, se intitulează în același timp conte de Caraș și de Keve⁶⁶. Identificarea lui Blasius Orban⁶⁷ la aceste „Keve” cu „Kyra kö” nu este justificată.

Din *Socotelile orașului Brașov*⁶⁸ din prima jumătate a secolului al XVI-lea, deducem că orașul Brașov se îngrijea de întreținerea și reparația punților de la Oratea (deși cetatea aparținea juridic Țării Românești).

Acest fapt apare și în convenția din 1520 dintre voievodul Neagoe Basarab și Ioan I, regele Ardealului, în care se află menționat și „vârful ce se cheamă muntele Craiului”⁶⁹, versantul sudic al acestui munte aparținând, prin urmare, Țării Românești. Totodată, într-o scrisoare către brașoveni din aceeași vreme, a unui voievod Radu (cel Mare sau de la Afumați) constatăm că, deși Oratea se afla în Țara Românească, brașovenii reclamau pe câțiva oameni care „stricaseră și dărâmaseră podurile”. Voievodul răspunde că „nici un gând rău nu au socotit să-mi facă rău și supărare... nu sunt vinovați...”⁷⁰ Prin urmare, deși cetatea era îngrijită de brașoveni (motiv pentru care dealul pe care se află va fi numit în unele izvoare „Dealul Sasului”) ⁷¹, direct interesați în întreținerea căii de acces în Țara Românească, ea se afla supusă jurisdicției Țării Românești. În apropierea cetății s-a perpetuat până în secolul trecut un han vestit, pictat de N. Grigorescu, ale cărui ruine se pot constata și astăzi.

În privința satului Dragoslavele, cel mai vechi document cunoscut în care apare datează de la Vladislav II (1446–1456) adresat „pârgarilor Brașovului și lui Tej din Râjnov”⁷² în legătură cu niște oi înstrăinate care aparținuseră „săracilor” din Rucăr și Dragoslavele. În 1530–1532, într-un act al voievodului Vald Înecatul sunt pomeniți „schilerii” de la Dragoslavele⁷³. În sfârșit, la 26 iulie 1634 Matei Basarab dă un privilegiu „satului Dragoslavele din jud. Muscel... unde este scala domnească numită Dragoslavele, cheia țării... să plătească bir nouă galbeni... cum a fost în zilele lui Radu, fiul lui Mihnea...” (din 1623), arătând că este „sat de margine, de păzește scala și plaiul, care este în drumul Brașovului...”⁷⁴.

Dâmbovicioara, așezată la poalele cetății Oratea, este pomenită încă de la mijlocul secolului al XVI-lea⁷⁵.

Dacă la 20 ianuarie 1368 punctul vamal de lângă Câmpulung era indicat prin adverbul „în apropiere”, ceea ce dovedește că el fusese de curând amenajat, la 13 octombrie al aceluiași an are loc lupta lui Nicolae, voievodul Transilvaniei, însoțit de o „armată puternică, cu nobili și săcui din părțile transilvănene”, împreună cu Simon, fiul lui Mauriciu și cu alții dintre ostașii săi mai buni, împotriva pârcălabului de la Dâmbovița („castelanus ejus de Damboyka”) a lui Vladislav I, la nord de râul Ialomița, după cum ne informează cronicarul ungur, arhidiaconul Ioan de Kükülew⁷⁶, care își redactează cronica între anii 1387–1395. Aceasta înseamnă că în punctul vamal Vladislav I înălțase o cetate condusă de un pârcălab (în latinește „castelanus”). Citim că, după o primă victorie asupra lui Dragomir, ungurii „înaintaseră prin niște trecători foarte înguste, au fost atacați de mulțimea românilor, din

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

păduri și din munți... Și când ungurii din acea armată au întors spatele și au fost puși pe fugă, fiind înconjurați în locuri noroioase și mlăștinoase întărite, mulți dintre ei au fost uciși de români și câțiva au scăpat cu mare primejdie a vieții și pagubă a avutului. Și corpul neînsuflețit al aceluia Nicolae voievod, fiind scos cu mare luptă din mâinile românilor, l-au adus în Ungaria, pentru a fi înmormântat în Strigoniu⁷⁷.

Bănuim că prima luptă de lângă întăriturile vecine râului Ialomița, după care Dragomir a trebuit să fugă, s-a dat în preajma Târgoviștei. Foarte probabil că armata ungară i-a urmărit înspre nord, pe drumul care ducea la cetatea pârcălabului Dragomir, Dâmbovița, și că „locurile noroioase și mlăștinoase întărite” din descrierea cronicarului indică această cetate care se află în coasta râului noroios și mlăștinos.

Că în apropierea cetății Dâmbovița vor fi fost prinși în capcană ungurii voievodului Nicolae ar vădi-o și observația istoricului maghiar Nicolae Istvánffy, care, descriind retragerea lui Mihai Viteazul din 1595 la cetatea lui „Negru Vodă, dărâmată odinioară de turci”... așezată în locuri inexpugnabile „din pricina prăpăstiozității râpelor sălbatice și colțuroase și din cauza unui râu noroios, care se lătea departe la poalele lor”... arată că „...aici au fost nimicite, atrase în cursă de Dragomir al lui Vladislav, pe când acesta se afla fugit la Strațimir, armatele regelui Ludovic conduse de către Nicolaus de Gara și Simon Megesalim⁷⁸.

Privilegiile comerciale acordate sașilor în prima jumătate a secolului al XV-lea ne permit să stabilim, în primul rând, că cetatea Dâmbovița se afla situată între Târgoviște și Rucăr, deci pe locul unde au fost dezgropate temeliiile celor trei biserici.

Într-adevăr, din privilegiul din 25 august 1413 (preluat și de voievodul Dan II), deducem că punctul extrem al Țării Românești era Rucărul („Ruffa Arbor”). Pentru anumite stofe prețioase vama se plătea însă la Dâmbovița. Carele cu peste trebuiau să plătească vama la Brăila (unde se aflau pescăriile dunărene⁷⁹), apoi, în drumul de întoarcere spre Brașov, în toate orașele prin care treceau: Nova Forro (Târgșor), Târgoviște, Dâmbovița și, în sfârșit, Rucărul. Prin urmare, cetatea Dâmboviței se afla pe drumul dintre Târgoviște și Rucăr, undeva între aceste două localități⁸⁰.

Porunca pe care voievodul Mihail (1418–1420) o dă în scurta sa domnie, adresându-se „slugilor domniei mele de la cetatea Dâmbovița” <Дубовицу град>, vameșilor de la Rucăr și din Turci⁸¹ (Bran), ca să ia vamă dreaptă și să nu bântuie pe brașoveni, confirmă faptul că la Cetatea Dâmboviței se afla nu numai un punct vamal, ci și o garnizoană de „cetățeni”, condusă de un pârcălab, ca pe vremea lui Vladislav I.

Deosebirea dintre Rucăr, așezare deschisă, și Dâmbovița, o cetate, este subliniată în porunca pe care Radu II Prasnaglava o dă vameșului⁸² Alexandru, căruia îi scrie: „Oricine ți-ar fi vameș în Rucăr, poruncește-i să ia vamă, precum e obiceiul, iar altfel să nu îndrăznească a face. Și cine va fi vameș sub <ног> Dâmbovița și acela tot așa să ia⁸³. Pentru Rucăr, care era o așezare deschisă, Radu II Prasnaglava întrebuințează prepoziția „în” <въ>, iar pentru cetatea Dâmbovița „sub”, arătând prin aceasta că punctul de vamă se afla lângă zidurile cetății, în imediata ei apropiere, cum era și firesc. Pentru acest înțeles putem invoca un privilegiu al lui Vlad Țepeș către brașoveni, în care găsim rândurile următoare: „Și cu privire la vama lor... tot așa să fie și acum și de-aici înainte, fie prin târgurile din țara domniei mele, fie sub <ног> vămile de plaiuri: să plătească vamă dreaptă, iar vămii mai mari nimenea să nu îndrăznească a pune... nici pârcălabii de la orașe, nici vornicii, nici vameșii de la orașe, nici vameșii ce sunt la vămile plaiurilor, nici la Dunăre, nici altcineva din dregătorii sau slugile domniei mele⁸⁴.

„Vămi de plai“ însemna „vămi de graniță de vârf de munte“ (cum reiese dintr-un document de la Vlad Dracul: „să nu lăsați pe nici un om să meargă peste plai în Țara Românească“) ⁸⁵. „Sub vămile de la plaiuri“ ne apare în fragmentul citat mai sus echivalent cu „la vămile plaiurilor“, ceea ce confirmă presupunerea noastră că expresia „sub Dâmbovița“ din porunca lui Radu II Prasnaglava vrea să însemne „lângă zidul cetății Dâmbovița“.

O serie de privilegii comerciale ale voievozilor următori (ale lui Dan II din 23 octombrie 1422⁸⁶, 10 noiembrie 1424⁸⁷, 30 ianuarie 1431⁸⁸ și al lui Vlad Dracul din 6 aprilie 1437⁸⁹) repetă itinerariul Brăila, Târgșor, Târgoviște, Dâmbovița, Rucăr, ceea ce confirmă așezarea Dâmboviței între Târgoviște și Rucăr.

Alex. Vasilescu⁹⁰ localizează cetatea și punctul de vamă al Dâmboviței pe locul unde se găsesc în prezent ruinele unei cetăți lângă satul Gândești, la o distanță de peste 25 km sud de Câmpulung-Muscel. Dar dintr-un document intern, din 1431 (după 30 ianuarie) al lui Dan II – pe care Alex. Vasilescu nu îl citează – reiese în mod clar că cetatea Dâmbovița se afla în dreptul orașului Câmpulung. (În linie dreaptă, între schitul „Negru Vodă“ și Câmpulung – aflate la longitudini foarte apropiate – distanța este de 10 km, iar pe traseul drumului, 15 km.)

Într-adevăr, în porunca din 1431 trimisă tuturor târgurilor și vămilor din Țara Românească, prin care anunță că a reînnoit brașovenilor privilegiul comercial dat de Mircea cel Bătrân, Dan II se adresează „rucărenilor și câmpulungenilor și arghișanilor și târgoviștenilor și târgușorenilor și săcuianilor... și flocenilor și cetății de la Câmpulung și tuturor celorlalte târguri și vămi și altora, mici și mari“ ⁹¹. Constatăm, în primul rând, că dacă pentru „slujitorii“ voievodului din Rucăr este utilizat termenul „rucăreni“, pentru cei din Dâmbovița se întrebuintează cel de „cetate“. Cetatea Dâmbovița nu apare însă cu această denumire, pe care o găsim în unele dintre documentele trecute în revistă mai sus, ci împrumută numele orașului din imediata apropiere, fiind menționată drept „cetatea de la Câmpulung“. Acest derivativ toponimic a fost impus, foarte probabil, de existența noii cetăți a Dâmboviței care erau Bucureștii. Ar fi o primă aluzie scrisă la orașul București, care ar vădi – mai bine de trei decenii înaintea domniei lui Vlad Țepeș – că această așezare a corespuns intereselor strategice din apropierea Dunării ale lui Dan II⁹², după care prima reședință a țării se mută efectiv de la Argeș la Târgoviște⁹³. Totodată, ni se confirmă faptul – contestat de Alex. Vasilescu – că cetatea Dâmbovița se afla în imediata apropiere a Câmpulungului; în caz contrariu ea nu ar fi purtat însuși numele orașului. Această apropiere a cetății de oraș a favorizat și confuzia dintre „cetatea“ și „orașul Câmpulung“, generată de termenul slav „gorod“, inserat ca primul loc al „descălecării“ lui „Negru Vodă“ în *Cronica despre Radu de la Afumați* din 1525⁹⁴.

Privilegiile de comerț acordate brașovenilor de către voievozii Țării Românești se succed până la Vlad Țepeș care, reînnoind hrisovul lui Mircea cel Bătrân din 1413, a urmărit printre altele, să împiedice pe pârčalabi și vameși „de a lua ceva peste așezământul cel vechi“ ⁹⁵ al lui Mircea. Vlad Țepeș, acordă brașovenilor ultimul privilegiu muntean. Deoarece Peninsula Balcanică și însuși Constantinopolul fuseseră ocupate de turci, drumurile de comerț între Occident și Orient, prin Țara Românească, își pierd importanța⁹⁶.

Dacă coroborăm datele săpăturilor arheologice de la Cetățeni cu cele pe care ni le oferă documentele în legătură cu viața primei cetăți a Dâmboviței și cu alte cătemonumentelor apărute în acest loc:

Nu cunoaștem data amenajării peșterii de pe monticolul de la Cetățeni. Cea mai

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

veche biserică din poale (3), care pare a fi fost ortodoxă după inscripțiile grecești⁹⁷, a fost construită în prima jumătate a secolului al XIII-lea⁹⁸.

Această biserică a preexistat ocupației maghiare a Câmpulungului, vădindu-se anterioară bisericii catolice Sf. Iacob din Câmpulung, de stil gotic (deci ulterioară ultimului sfert al sec. al XIII-lea). Prima cetate, unde se vor ridica succesiv cele trei biserici, a fost așadar românească, ca și donjonul de observație din vârful monticolului, unde se va amenaja mai târziu schitul de piatră.

Cea de-a doua biserică ortodoxă (2), care data din cea de-a doua jumătate a sec. XIII—începutul sec. XIV, cunoaște stăpânirea lui Vladislav I și punctul de vamă menționat în hrisovul din 1368.

Desigur că în cetate s-au construit și locuințele numeroșilor meseriași și negustori.

Să nu uităm că, în vreme ce Poienarii erau o cetate de refugiu, Dâmbovița reprezenta un punct de vamă, ca și Rucărul, Turnul Roșu etc., și prin urmare aduna în juru-i pe cei care schimbau bani, îngrijeau vitele de povară sau pregăteau popasul drumetilor. Totodată, Dâmbovița era și o cetate de apărare, care utiliza și elementele naturale (cum este și firesc într-o poziție atât de favorabilă), așa cum pare a reieși din textul citat mai sus al lui Ioan de Kükülew. Viitoarele investigații arheologice vor pune poate în lumină sistemul complex de apărare al întregii așezări pentru care s-a folosit, cum era și firesc, în primul rând, terenul accidentat, idilic în aparență, dar care putea deveni o teribilă capcană, așa cum a dovedit-o înfrângerea voievodului Nicolae al Transilvaniei. Zidul masiv de la sudul așezării care pare a indica extremitatea sudică a cetății marchează probabil un ultim bastion de refugiu, după ce o serie de obstacole naturale reușeau să fie depășite de inamic.

După dispariția cetății Dâmbovița, satul alăturat Cetățeni, ai cărui locuitori fuseseră hotărâți de către domnie să facă de strajă la cetate, — tot astfel cum satele Cheianii și Căpățânenii îngrijeau de cetatea Poienarilor⁹⁹ —, a fost dăruit tot de către domnie unor boieri. Aflând epoca în care sătenii din Cetățeni devin din slujitori domnești ai cetății simpli dijmași boierești, vom afla momentul dispariției cetății Dâmbovița, tot astfel cum intrarea în patrimoniul mănăstirii Iezerul a satelor Cheienii și Căpățânenii¹⁰⁰ ne indică sfârșitul cetății Poienari¹⁰¹. (Fig. 75).

Într-un document al lui Mircea Ciobanul din 25 aprilie 1548¹⁰² citim că lui Mihnea pârcălab i se întărește satul „anume Cetățenii tot“..., deoarece fusese dobândit de tatăl său Vlaicu Logofăt în zilele voievodului Vlad Înecatul (1530—1532). Vlad Înecatul, fiul lui Vlăduț, fusese „hiclenit“ de proprietarii satului, Gogoșoaia și Barbu al Gogoșoaiei. Conflictul dintre acest voievod și cei doi fii ai lui — Danciu Gogoșe și Hrusana (Gogoșoaia) — Barbu, marele ban, și Drăghici, s-a datorat faptului că acesta din urmă a încercat să îi ia tronul¹⁰³. Gogoșoaia era fiica lui Gherghina pârcălab, fratele doamnei Rada, soția lui Vlad Călugărul. Faptul că satul Cetățeni aparținea Gogoșoaiei în primul sfert al secolului al XVI-lea ne îndeamnă să bănuim că în timpul tatălui său, pârcălabul, deci pe la sfârșitul secolului al XV-lea, cetatea se afla încă în ființă, dar că ulterior, la începutul celui următor, ea se ruinase și satul slujitorilor ei, Cetățenii, intrase în zestrea fiicei pârcălabului.

Acest moment coincide cu cel al „redeșteptării“ curentului isihast, de la începutul secolului al XVI-lea. Cele două peșteri vor fi fost unite încă din a doua jumătate a sec. al XV-lea sau începutul sec. al XVI-lea. Ruinele turnului alăturat din sec. al XIII-lea au continuat să existe.

Cetatea din poale, ruinată la începutul secolului al XVI-lea, se reface în curând fiind în proprietate boierească, cum am arătat mai sus, dar de data aceasta nu ca punct comercial, ci al căutătorilor de aur, meserie practică până în secolul trecut de

locuitorii din partea locului. În *Socotelile oraşului Braşov*, găsim la partida anului 1541 două menţiuni în legătură cu un oarecare Nicolae Chizar „care a chemat aici pe căutătorii de aur (cum se numesc) din Dâmboviţa pentru nevoia cetăţii”¹⁰⁴.

Foarte probabil că acestei aşezări, cu un alt caracter decât cel al cetăţii dispărute, îi aparţine cea de-a treia biserică (3), ale cărei temelii au fost descoperite cu prilejul săpăturilor conduse de Dinu V. Rosetti.

Nu credem că cetatea din vale îşi mai păstra zidurile, dar tradiţia reţinuse această întăritură şi o atribuia edificiilor din vârful monticolului. Astfel, învăţătorul francez Iacob Bongars, în notaţiile sale din 1585, menţionează „castelul lui Negru Vodă”¹⁰⁵, referindu-se desigur la turnul ruinat, dar aflat încă în picioare, şi la zidul obişnuit de incintă – descoperit de V. Drăghiceanu – care va fi protejat cele câteva chilii construite lângă schit.

Aflăm din cronica despre Mihai Viteazul, alcătuită de boierii Buzeşti după moartea voievodului, în primul sfert al secolului al XVII-lea folosind cronica în limba română a lui Theodosie Rudeanu¹⁰⁶, că în 1595 Mihai Viteazul s-a retras „pre apa Dâmboviţei în sus, la sat la Stoenеşti”¹⁰⁷, aşteptând ajutorul lui Sigismund Báthory.

Dar versiunile lui Balthasar Walther¹⁰⁸ şi Nicolae Istvánffy¹⁰⁹ ne încredinţează că în cronica lui Theodosie Rudeanu, pe care o utilizează separat aceşti doi scriitori, nu se menţiona ca loc de refugiu al lui Mihai Viteazul satul Stoenеşti, ci punctul „unde se văd urmele cetăţii odinioară întărite a lui Negru Vodă” despre care cronicarul lui Mihai Viteazul scrisese că fusese „dărămată odinioară de turci”.

Prin menţiunea „urmele cetăţii” înţelegem că în vârful monticolului nu exista o cetate ca atare, ci un turn ruinat. Oricum, pasajul din *Letopisetul cantacuzinesc* în legătură cu retragerea lui Mihai Viteazul „în sus la sat la Stoenеşti”, cu care cronicarul Buzeştilor a înlocuit la începutul secolului al XVII-lea menţiunea din cronica lui Theodosie Rudeanu, care preciza că această retragere a avut loc la „cetatea lui Negru Vodă” ne permite să deducem că cetatea se afla aproape de satul Stoenеşti şi să infirmăm o dată mai mult localizarea propusă de Alex. Vasilescu¹¹⁰.

Presupunerea noastră că turnul ruinat din poiana monticolului impresiona pe trecători – şi nu elementele unei cetăţi propriu-zise – este confirmată de un raport în limba latină din 1688, în care găsim o menţiune asemănătoare aceleia din jurnalul lui Iacob Bongars scris cu un secol înainte: „... în sus pe Dâmboviţa a fost un castel numit «cetatea lui Negru Vodă» care trebuie reînnoit»”¹¹¹.

Doi ani mai târziu, în 1690, *Cronica Brâncovenească* menţiona că voievodul Constantin Brâncoveanu cu oştile sale „făcu popasul de prânz la cetatea lui Negru Vodă, iar pe seară au poposit den jos de Dragoslavele”¹¹². În răspunsul pe care îl redactează în 1694 stolnicul Constantin Cantacuzino generalului Marsighi, stolnicul descrie cum acelaşi „Negru Vodă” a coborât cu oarecare armată şi boieri pe drumul pe unde curge Dâmboviţa, făcând şi „cetatea care se află în vârful muntelui vecin cu numitul râu (Dâmboviţa – *n.n.*) care păzeşte drumul către Târgovişte, care de-abia văzându-se din resturile şi ruinele sale, nu poartă alt nume în limba valahă decât „Cetatea Negrului Vodă”¹¹³.

Este evident deci că la ruinele din vârful stâncos se refereau călătorii pe care i-am trecut în revistă mai sus.

La 27 februarie 1775 se dă o carte „părinţilor schimnici ce se află lăcuiitori la Cetatea Negrului Vodă ca să fie trei oameni scutiţi”, precum şi „să aibă a ţinea şi un preot la sfântul schit, pentru slujba bisericii” care „să fie iertat de biru preoţii”¹¹⁴. În Racoviţa (1753–1756; 1763–1764). Merită a fi subliniat faptul că incinta schitului

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

este denumită în continuare „cetatea Negrului Vodă“. Tot cu acest nume o găsim în lucrarea lui Fr. Sulzer, publicată în 1781. Sulzer arată că în drumul spre Bran, într-o strâmțorare „pe o stâncă se află urmele unei vechi întărituri în care se găsește o bisericuță și locuințe potrivite pentru câțiva călugări... Acest loc se numește Cetatea Neagră sau Cetatea Negrului Vodă... Această întăritură a fost aleasă ca loc de refugiu de către Negru Vodă pentru a învinge apoi pe dușmanii săi“¹¹⁵. Prin urmare, deși Sulzer afirmă că în vechile ziduri de incintă – ruinate înainte de sfârșitul secolului al XVII-lea, după cum am arătat mai sus – se aflau locuințe călugărești, el le consideră, după tradiție, ca aparținând cetății lui „Negru Vodă“.

Un document redactat la un an de la apariția cărții lui Sulzer, la 2 februarie 1782, ne confirmă că în incinta schitului viețuiau mai mulți călugări, adăpostiți evident în chilii. În document se precizează că s-a vândut lui Hagi Gherasim „egumen ot cetate Negrului Vodă... un petec de moșie în hotarul Bădenilor“¹¹⁶. Vanzătorii sunt Bucur, sin Oancea, Coman, frate cu Bucur, precum și Ion, cu soțiile lor. Martorii „popa Preda, duhovnic“ (preotul schitului) și „Nicolae monah“. Prin urmare, schitul avea mai mulți călugări, conduși de un egumen, și un preot.

Am văzut mai sus că restaurarea din 1790–1792, necesară în urma „răzmeriței“ din 1789, este inițiată de egumenul Iosif.

Dintr-o catagrafie din 1810 aflăm că schitul se afla sub epitropia lui biv vel vornic Golescu, preot de mir fiind „Neagoe sin popa Ion“ având de soție pe Maria și feciori pe Gheorghe, Nicolae și Ion. Preotit la 7 iulie 1799, Neagoe fusese „orânduit la acest schit cu carte de la proin mitropolitul Dositie“¹¹⁷. (Dosoftei Filitis, 1793–1810). Deoarece într-o catagrafie din 1819¹¹⁸ găsim la schitul „Negru Vodă“ pe același „popa Neagoe“, deducem că el a activat în acest locaș între 1799 și după 1819, mai bine de 20 de ani.

În același an „Ioanichie monahu“ (Ioniță Gamuloiu) de la mănăstirea Argeș dăruiește acesteia jumătate din moșia Stoenеști¹¹⁹. Cealaltă jumătate aparținea în 1840 lui Dincă Voroveanu¹²⁰. La 12 octombrie 1822 Stănică Pârvănoiu din satul Stoenеști „s-a dovedit prin hrisoavele ce a arătat că se trage din vornicul Dobrișan, fratele Mircei Vodă cel Mare“¹²¹.

D. Pappazoglu ne informează în 1860–1861 că „Sfânta biserică din vârful Cetății lui Negru Vodă împrejmuită cu zidul zisei cetăți, făcută și ținută de către moșnenii megiași de acolo... [este] păzită numai de doi călugări“¹²². După cum am văzut mai sus¹²³, bisericuța fusese zugrăvită și restaurată în 1859 de către părintele Iosif și câțiva moșneni. Într-o altă știre, din 1860, a lui V. I. Paraschivescu, găsim precizarea că biserica este „întreținută cu ajutorul țăranilor ce se chiamă cetățeni“, care „cu cheltuiala lor țin și preotul pentru sfânta biserică... unde merg a se închina Duminica și sărbătorile“¹²⁴. Mai exista, așadar, strânsa legătură între locuitorii satului Cetățeni și locurile unde se înălțase cetatea căreia îi slujiseră cu secole în urmă, și care dispăruse lăsând însă în apropiere bisericuța de piatră ale cărei peșteri se legaseră cândva de bisericile sale de zid. Trebuie să menționăm că satul Cetățeni din Vale avea și locașul de lemn din 1783, așa cum am arătat mai sus.

Reconstituind trecutul cetății Dâmbovița (veche) și al schitului „Negru Vodă“, vom evidenția că cetatea din vale a preexistat schitului, apărând înainte de jumătatea secolului al XIII-lea. Cele două biserici ortodoxe succesive (ultima dăinuind dincolo de domnia lui Vladislav I) ne încredințează că „cetățenii“ erau români din satul alăturat, care se achitau de obligațiile față de stăpânire făcând serviciul la cetate, tot astfel cum locuitorii satelor Cheianii și Căpățânenii deveneau ostașii cetății Poenari.

Aflată lângă râu, în imediata apropiere a drumului comercial care lega Brașovul de Brăila și porturile dunărene, cetatea proteja pe vameși, pe negustorii și meseriași

stabiliți între zidurile ei, precum și pe ostașii conduși de un pârcălab, fiind în același timp un loc de popas, de vămuire și de apărare.

Cetatea va dăinui până în a doua jumătate a secolului al XV-lea, când turcii, care o priveau desigur ca pe un zăgaz al expansiunii lor spre Transilvania, o dărâamă — după ce devenise, de altfel, inutilă prin dispariția marelui drum comercial pe care ea îl supraveghea. Trecerea satului din patrimoniul voievodal în cel al unor boieri, vorbește de la sine de sfârșitul rosturilor cetății. Acum, la începutul secolului al XVI-lea, chiliile unor sihastrii, săpate din timpuri vechi în peretele stâncii, sunt legate și se întemeiază un schit care va dăinui câteva secole. Către jumătatea secolului al XVI-lea se construiește cea de a treia biserică, pe terenul fostei cetăți de lângă apă, de astă dată nu pentru „cetățeni”, pentru trecători și negustori, ci pentru pașnicii căutători de aur.

Vechea cetate este deteriorată în bună parte de apele râului și de prăbușirile malului.

Dar turnul ruinat din vârful muntelui (care a aparținut probabil cetății românești din secolul al XIII-lea) mai impresiona pe călători și, bineînțeles, pe locuitorii din vecinătate, care l-au legat de mitul transpus din prima cronică a Țării Românești, al lui „Negru Vodă”.

Note

¹ D. Butculescu, *Itinerarul pentru a merge la Cetatea lui Negru Vodă*, Bibl. Muzeului de istorie a orașului București, ms. M.I.B.S.F., I, 45 962. Citat de Dinu V. Rosetti, *Șantierul arheologic Cetățeni*, în *Materiale și cercetări arheologice*, XVIII (1962), p. 84.

² V. Drăghiceanu, *Cetatea și schitul Negru Vodă*, în *B.C.M.I.*, V (1912), p. 89–94. Vezi și Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV–XV*, București, 1973, p. 343–345.

³ *Chestionarul din 1871*, la Bibl. Academiei, ms. 228, f. 46.

⁴ Dinu V. Rosetti, *op. cit.*, p. 84.

⁵ Dinu V. Rosetti, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice întreprinse la complexul de monumente feudale de la Cetățeni-Argeș*, în anul 1965, în *Monumente istorice, Studii și lucrări de restaurare*, 3, București, 1969, p. 95.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, p. 96.

⁸ *Ibidem*, p. 97.

⁹ *Ibidem*, p. 95.

¹⁰ *Ibidem*, p. 96. Vezi și Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la originile culturii medievale românești (secolele X–XIV)*, București, 1974, p. 280–281, n. 32.

¹¹ V. Drăghiceanu, *Cetatea și schitul Negru Vodă...*, p. 90.

¹² *Chestionarul din 1871...*, f. 47.

¹³ V. Drăghiceanu, *Cetatea și schitul Negru Vodă...*, p. 94.

¹⁴ Dinu V. Rosetti, *Raport preliminar...*, p. 97.

¹⁵ Alexandru Vasilescu, *Cetatea Dâmbovița*, în *B.C.M.I.*, XXXVIII (1951) p. 25–53.

¹⁶ Alex. Antoniu, *Album general al României*, partea I-a, Drezda-București, 1901, pl. 19.

¹⁷ V. Drăghiceanu, *Cetatea și schitul Negru Vodă...*, fig. 2, p. 90.

¹⁸ *Ibidem*, p. 91.

¹⁹ Răzvan Theodorescu, *Artă și societate în Țara Românească a veacului al XIV-lea*, în *S.C.I.A.*, tom 19 (1972), nr. 1, p. 21, n.77, și p. 22, n.83.

²⁰ Vezi cap. „Etapa Neagoe Basarab a complexului isihast din Munții Buzăului”, în *Artă medievală*, vol. II, partea întâi.

²¹ *Ibidem*.

²² V. Drăghiceanu, *Cetatea și schitul Negru Vodă...*, p. 92.

²³ Vezi fig. 73.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- 24 *Marele dicționar geografic al României...*, vol. IV, București, 1901, p. 490.
- 25 Gabriel Dimitriu, *Schitul Cetățuia, monument istoric*, în *Buna Vestire*, I (1923), nr. 8, p. 5.
- 26 Mihai Tican, *Din vremuri de legendă*, în *Muscelul nostru*, II (1930), nr. 6-7, p. 7.
- 27 Alexandru Vasilescu, *Cetatea Dâmbovița...*, p. 48-49 și fig. 13.
- 28 Ioan Răuțescu și Zaharia Petrescu, *Schitul Cetățuia Negru Vodă*, în *Glasul Bisericii*, XV (1956), nr. 3-4, p. 153.
- 29 Clișeul se află în clișoteca Muzeului de Artă al României.
- 30 V. Drăghiceanu, *Curtea Domnească din Argeș...*, fig. 10, p. 17.
- 31 Cf. fotografia menționată la nota 29, cu fig. 140.
- 32 Teodora Voinescu, G. Tatarescu, 1818-1894, București, 1940, p. 35-36, 85-86.
- 33 Ioan Răuțescu și Zaharia Petrescu, *Schitul Cetățuia Negru Vodă...*, p. 154, nota 154.
- 34 Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 47 (fotografia tabloului votiv de la biserica din Nămăești).
- 35 Inscripția „Neaga ugenih” prezintă o grafie regională fără valoare fonetică. Vezi Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XIII-lea – al XVI-lea*, București, 1956, p. 22-23.
- 36 Ioan Răuțescu și Zaharia Petrescu, *Schitul Cetățuia Negru Vodă...*, p. 153-157.
- 37 Ioan Răuțescu, *Însemnări de pe cărțile vechi bisericești*, în *Biserica Ortodoxă Română*, XLVI (1928), nr. 3, p. 243.
- 38 N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. II, București, 1932, p. 321.
- 39 Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale...*, p. 153.
- 40 *Scurtă istorie a artelor plastice în Republica Populară Română* (ed. Academiei), vol. II, București, 1959, p. 19.
- 41 V. A. Urechia, *Istoria românilor*, tomul III, București, 1892, p. 599. Hotărârea menționa că: „pomenirea răposăților ctitori, ce... au ziditu și au întemeiatu sfinte monastiri, s-au dat la nebăgare de seamă încât și chipurile lor cele zugrăvite în biserică le-au lăsat de s-au stricat și unele de tot s-au șters, altele cu ochii scoși din vremea răzmeriții nu le-au mai dres... am orânduit pe Iordache Vechier <sic!> zugravu, ca să vie pe la toate mănăstirile de obște, unde să aibă a drege și a îndrepta chipurile ctitorilor pe unde vor fi stricate, numai pentru podoaba sfintei biserici...”.
- 42 *Ibidem*. Hrisovul de constituire a breslei zugravilor apare la 28 noiembrie 1786.
- 43 *Ibidem*.
- 44 Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, III, partea întâi, București, 1942, p. 300.
- 45 Ioan Răuțescu, *Documente muscelene*, în *Bul. Com. Ist. al României*, București, 1930, p. 116.
- 46 *Ibidem*.
- 47 A. Sarcedoteanu, *Pomelnicul mănăstirii Argeș*, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXX (1965), nr. 3-4, p. 326.
- 48 V. Drăghiceanu, *Cetatea și schitul Negru Vodă...*, fig. 3, p. 91.
- 49 D. Butculescu, *op. cit.*, f. 3.
- 50 *Ibidem*. Merită a fi subliniat faptul că în *Chestionarul din 1871* (vezi n.3) se menționează de asemenea că „La ușa bisericii este un stâlp de piatră lucrată în... (pe o față a stâlpului – n.n.) nu se mai cunoaște inscripția, iar pe cealaltă parte este scris”.
- 51 Relatarea Lui Strykowski la B.P. Hasdeu, *Arhiva Istorică*, tom II, p. 7.
- 52 Dinu V. Rosetti, *Raport preliminar...*, p. 96.
- 53 E. Hurmuzaki, I/2, nr. CVIII, p. 144-145; *ibidem*, XV, 1, nr. 2, p. 1-2. Vezi și N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, I, București, 1929, p. 47-48. Documentul este citat de către Dinu V. Rosetti în sprijinul aceleiași localizări a cetății Dâmbovița (*op. cit.*), p. 84, n.1.
- 54 Dinu V. Rosetti, *Raport preliminar...*, p. 95.
- 55 E. Hurmuzaki, I/2, nr. CLXXXIX, p. 242-243.
- 56 Vezi și Emil Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească*, (până în 1385), în *Romanoslavica*, XI (1965), p. 273.
- 57 *Addimentum secundum ad Chronicon Cortusianorum*, în L. A. Muratori, *Rerum Italicarum scriptores*, vol. XII, Milano, 1728, p. 964. (Citată de G. I. Brătianu, *L'expédition de Louis Ier de Hongrie contre le prince de la Valachie Radu Ier Basaraba en 1377*, în *R.H.S.E.E.*, II (1925), p. 73).
- 58 Ioan Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XV și XVI...*, București, 1905, p. 36.
- 59 Ioan Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și*

- Ungaria în secolele XV și XVI..., București, 1902, p. 6.
- 60 Ibidem, p. 62.
- 61 Paul Cernovodeanu, *Pierre Lescapier în Țara Românească și Transilvania*, în *S.M.I.M.*, IV (1960), p. 444.
- 62 Citat de N. Stoicescu, *Organizarea hotarelor în Țara Românească în secolele XVI–XVIII*, în *S.M.I.M.*, IV (1960), p. 208.
- 63 Ioan Răduțescu, *Dragoslavele, Câmpulung-Muscel*, 1937, p. 8.
- 64 Gr. G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române*, București, 1931, nr. 41, p. 45.
- Denumirea „кранъ горъ” este tradusă arbitrar de Gr. Tocilescu „la poalele munților”.
- 65 Fr. Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Dazien...*, erster Band, Viena, 1781, p. 332. Încă de la 1598, Ștefan Szuhay și Nicolae Istvánffy, apoi în 1613, Toma Borsos, vorbeau de Munții Piatra Craiului, între Râșnov și Rucăr. (Institutul de istorie „N. Iorga”, *Călători străini despre țările române*, IV, București, 1972, p. 98 și 376.)
- 66 N. Iorga, *Histoire des roumains...*, III, București, 1937, p. 175. Vezi și studiul lui Pavel Binder, *Contribuții la localizarea Cruceburgului*, în *Muzeul Regional Brașov, Culegere de studii și cercetări*, 1967.
- 67 Blasius Orban, *Székelyföldleirása*, VI, Pest, 1871, p. 386. Cf. *Das Burzenland*, IV, 1, Brașov, 1929, p. 61.
- 68 Ibidem.
- 69 E. Hurmuzaki, II/3, nr. CCXLVI, B., p. 339.
- 70 Gr. G. Tocilescu, *534 documente...*, p. 293.
- 71 *Marele dicționar geografic*, IV, București, 1901, p. 597; N. I. Apostolescu, *Cetățuile lui Negru Vodă și a lui Tepeș*, în *Revista armatei*, XXVIII (1910), nr. 11, p. 867.
- 72 Ioan Bogdan, *Documente și regeste...*, p. 61.
- 73 Ibidem, p. 182.
- 74 Citat de N. Stoicescu, *Organizarea hotarelor în Țara Românească...*, p. 208.
- 75 *D.I.R.*, XVI, B, IV, nr. 410, p. 406.
- 76 Ioan de Thurocz, *Chronica Hungarorum ab origine gentis, insertia simul Chronica Ioannis Archidiaconus de Kükülew*, în I. G. Schwandtner, *Scriptores, rerum hungaricarum veteres ac genuini Tyrnaviae*, 1765, p. 311–312. Citat de Alexandru Vasilescu, *Cetatea Dâmbovița...*, p. 29 sqq, a cărui traducere o folosim.
- 77 Ibidem.
- 78 Nicolae Istvánffy, *Panonii historiarum de rebus ungaricis libris*, XXXIV, Köln, 1622, cartea XXIX, p. 670.
- 79 Vezi Constantin G. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, vol. I, București, 1961, p. 246–256.
- 80 Aceeași opinie la V. Drăghiceanu, *Cetatea și schitul Negru Vodă...*, p. 89; Dinu V. Rosetti, *Șantierul arheologic Cetățeni...*, p. 73.
- 81 Gr. G. Tocilescu, *534 documente istorice...*, nr. 5, p. 8.
- 82 În legătură cu accepțiunea de „vameș” a cuvântului „țar”, vezi Alexandru Vasilescu, *Cetatea Dâmbovița...*, p. 38, nota 7.
- 83 Gr. G. Tocilescu, *op. cit.*, nr. 9, p. 12–13.
- 84 Ioan Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul...*, p. 96.
- 85 Ibidem, p. 61.
- 86 Ibidem, p. 15–17.
- 87 Ibidem, p. 21–27.
- 88 Ibidem, p. 32–36.
- 89 Ibidem, p. 71–73.
- 90 Alexandru Vasilescu, *Cetatea Dâmbovița...*, passim.
- 91 *D.R.H.*, B, I, nr. 69, p. 130–131.
- 92 N. Iorga, *Histoire des roumains...*, IV, București, 1937, p. 20–39.
- 93 Vezi p. 303.
- 94 Ibidem.
- 95 Vezi n.42.
- 96 N. Iorga, *Istoria comerțului românesc...*, I, p. 66.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- 97 Radu V. Rosetti, *Raport preliminar...*, p. 96.
- 98 *Ibidem*.
- 99 *D.I.R.*, XVI, B, II, nr. 299, p. 294; *Ibidem* nr. 319, p. 312; *Ibidem*, nr. 348, p. 336; *Ibidem*, nr. 359, p. 344.
- 100 Alex. Lapedatu, *Doă vechi cetăți românești, Poienarii și Dâmbovița*, în *B.C.M.I.*, III (1910), p. 143–189.
- 101 Vezi și V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române...*, p. 131–132.
- 102 *D.I.R.*, XVI, B, II, nr. 394, p. 374.
- 103 Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, p. 207–209.
- 104 G. O. Teusch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, Brașov, 1889, II, p. 646. Citat de Alexandru Vasilescu, *Cetatea Dâmbovița...*, p. 25.
- 105 E. Hurmuzaki, XI, nr. CCCXVII, p. 191.
- 106 Dan Zamfirescu, *Studii și articole de literatură română veche*, București, 1967, p. 225–231.
- 107 *Istoria Țării Românești* (ed. C. Grecescu și D. Simonescu), București, 1960, p. 62.
- 108 Dan Simonescu, *Cronica lui Baltasar Walter despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne contemporane*, în *S.M.I.M.*, III (1959), p. 80.
- 109 Vezi n.78.
- 110 Alexandru Vasilescu, *Cetatea Dâmbovița...*, *passim*.
- 111 *Magazin istoric pentru Dacia*, V, p. 69.
- 112 *Cronica lui Radu Greceanu*, în *Cronicari munteni* (ed. Mihail Gregorian), vol. II, București, 1961, p. 37.
- 113 N. Iorga, *Operele lui Const. Cantacuzino*, București, 1901, p. 43.
- 114 V.A. Urechia, *Istoria românilor*, II, p. 120–121.
- 115 Vezi n.65.
- 116 Arh. Naț. București, Fond Episcop. Argeș, XIX/64, original.
- 117 Ioan Răuțescu, *Date istorice privitoare la satul Mătau și schiturile Nămăești și Cetățuia*, în *Muscelul nostru*, III (1931), nr. 1, p. 5.
- 118 Catagrafia schitului „Negru Vodă” din 1819, la Arh. Naț. București, Fondul Mitropolia București, 326/6.
- 119 Vezi n.47.
- 120 Vezi n.45.
- 121 I. Bianu, *Catalogul manuscriselor românești*, București, 1907, p. 582.
- 122 D. Pappazoglu, *Revista arheologică 1860–1861*, ms. la Arh. Naț. București, ms. 729, f. 51 v.
- 123 Vezi p. 263.
- 124 V.I. Paraschivescu, *Corespondența din districtu Muscelu*, în *Analele Statistice și Economice*, anul 1860, trim. II, p. 40–41.

Capitolul XI

MONUMENTE GOTICE ÎN CÂMPULUNG-MUSCEL

O serie de studii¹ au avut ca obiect identificarea, localizarea și datarea unor biserici romanice și gotice din Țara Românească, construite de meșteri transilvăneni, legate deci de evoluția artei arhitecturale transilvănene. Pe de altă parte, săpăturile arheologice din ultimii ani, efectuate în Câmpulung-Muscel², oraș cu o veche colonie săsească, au dat la iveală interesante vestigii ale bisericilor care au aparținut acestor locuitori veniți din Transilvania. Însumând rezultatele acestor cercetări cu izvoarele și documentele care ne informează despre bisericile romanice și gotice din Țara Românească, putem schița, în prezent, evoluția acestor monumente, urmând ca studii mai aprofundate să amplifice aceste jaloane de început.

Trebuie să o spunem din capul locului că, din punctul de vedere al artei arhitecturale, monumentele lucrate de către meșteri transilvăneni în spiritul artei de peste muni nu au influențat – cu mici excepții – arta din Țara Românească, de tradiție bizantină. Continuitatea stilistică a artei din Țara Românească, care a însumat, cum este și firesc, experiențe înnoitoare, s-a menținut într-o evoluție proprie timp de secole și dacă, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, presupunem că în Câmpulung-Muscel meșteri sași au construit o bazilică pentru voievodul ortodox, adaptând-o necesităților cultului oriental, mai târziu nu mai apar monumente asemănătoare.

Merită a fi subliniat faptul că aceste opere de inspirație occidentală nu au apărut decât în orașele românești în a căror populație se numărau și elemente săsești, care sunt puține în complexul așezărilor medievale din Țara Românească. În schimb, meșteri români sau monumente de tradiție autohtonă au influențat edificii ale acestor imigranți. Este cazul – așa cum vom vedea – al unor biserici catolice care vădesc trăsături împrumutate de la locașuri de cult ortodoxe.

Dar dacă pentru înțelegerea evoluției artei arhitecturale din Țara Românească, repertorierea și studiul bisericilor de tradiție occidentală sunt de o importanță secundară, în schimb, reconstituirea istoricului acestor monumente poate contribui la elucidarea următoarelor probleme:

1) Stabilirea unor puncte de reper pentru reconstituirea planurilor și evoluției orașelor medievale din Țara Românească.

2) Localizarea unor centre de meșteșugari sau neguțători occidentali aflați în jurul bisericilor catolice.

3) Deslușirea rolului jucat de așezările religioase catolice la iradierea culturii occidentale în mediul de cultură ortodoxă al Țărilor Române.

4) Obținerea unor date despre fazele de construcție ale mănăstirilor ortodoxe, la a căror construcție sau reconstrucție s-au folosit și unele materiale de la monumente abandonate ale catolicilor.

5) Uneori precizarea unor modificări în structura monumentelor de stil occidental, dedusă din studiul lor sau din izvoare, ne permit să găsim și unele date despre monumentele ortodoxe din același oraș, supuse acelorași epoci de prosperitate sau distrugeri.

6) Delimitarea unor perimetre cu straturi de viață orășenească, bogate în vestigii arheologice, care vor putea fi date la iveală prin săpături.

7) Lămurirea trecutului monumentelor lucrate în spiritul artei din Transilvania

poate duce la soluționarea unor probleme de istoriografie din Țara Românească, cum ar fi aceea a identificării soției catolice a lui Mircea cel Bătrân, a raporturilor primilor Basarabi cu papalitatea, a presupusei reședințe voievodale din Câmpulung etc.

Studiul de față își propune să înfățișeze cronologic bisericile lucrate în spiritul artei din Transilvania în Câmpulung, în secolele XIII–XIV, urmărind, totodată, rolul jucat de aceste monumente în mediul românesc în care ele au apărut.

În Câmpulung au existat două așezări religioase catolice: o biserică parohială, a sașilor, cu hramul Sfântul Iacob cel Mare (Fig. 76, 77), la care s-a adăugat probabil, cu prilejul unei reconstrucții, hramul Sfintei Ana; și o mănăstire – denumită „Cloașter” (de la germanul „Kloster”) – închinată Sfintei Elisabeta a Ungariei.

Încă înainte de inițierea săpăturilor arheologice din 1964–1965³, care aveau să scoată la lumină temeliile „Bărăției”, vechea biserică a sașilor catolici din Câmpulung, s-a demonstrat⁴ că această biserică trebuie să fie anterioară anului 1300, că ea aparținuse orășenilor sași și că biserica „Cloașterului” fusese – așa cum o arată și numele – a unei mănăstiri.

Pornind de la cercetarea pietrei de mormânt a comitelui Laurențiu, care se găsește și astăzi în biserica „Bărăției”, s-a stabilit cu exactitate următoarea inscripție: „Hic sepultus est comes Laurencius de Longo Campo, pie me<m>orie Anno D<omi>ni M⁰ CCC⁰+“. S-a observat însă că în vreme ce inscripția se desfășoară pe un chenar, câmpul central al pietrei se prezintă gol. Pe de altă parte, există o deosebire evidentă între suprafața netedă și îngrijită a acestui chenar și cea zgrunțuroasă, cu urme de daltă, a câmpului central. O ipoteză care s-ar fi putut pune, ar fi că pe acest câmp central trebuia să se sculpteze ceva la care s-a renunțat. Dar faptul că el este mai coborât decât planul chenarului cu inscripție nu a îngăduit această ipoteză. Autorul a ajuns la concluzia că „suprafața acestui câmp central lasă să se vadă – pe lângă feluritele neregularități accidentale – și foarte vizibilele contururi ale unei reprezentări de corp omenesc. Se poate urmări cu ușurință linia ce mărginește partea dreaptă a corpului... Nu încapă nici o îndoială că pe piatra de mormânt... se afla figurat chipul comitelui Laurențiu”.

După precizarea reprezentării de pe câmpul pietrei de mormânt și a inscripției care arată că ea datează din anul 1300, problema care se ridică pentru cercetător și a cărei soluție i-ar fi ajutat să dateze „Bărăția” era dacă piatra fusese așezată inițial în această biserică sau dacă ea nu fusese adusă dintr-altă parte (de pildă de la „Cloașter”), așa cum s-a susținut.

Autorul a arătat că blocul enorm de piatră, a cărui greutate întrece 2 000 kg, a fost hărăzit pentru locașul unde el se afla în prezent. De altfel, nu s-a găsit nici un vestigiu de la fostul „Cloașter” pe aria „Bărăției”, în vreme ce în incinta mănăstirii ortodoxe din același oraș – unde ele au fost aduse ca simple materiale de construcție, așa cum vom vedea – ele abundă.

Pe de altă parte, trecând în revistă știrile care ni s-au păstrat despre biserica „Bărăției”, autorul constată că încă cu prilejul vizitei episcopului de Sofia, Petrus Deodatus Bakšić în Câmpulung la 29–30 august 1640–1648⁵ și 24–25 februarie 1653⁶, locașul, închinat inițial Sfântului Iacob cel Mare, prezenta semnele unei certe vechimi: din cele trei altare nu se mai păstra decât cel principal, „celelalte fiind distruse; biserica fusese profanată de către luterani... mulți preoți luterani se aflau înmormântați în fața altarului cel mare...”. Prin urmare, biserica exista înainte de mijlocul secolului al XVI-lea, când preoții luterani preiau bisericile catolicilor din Transilvania. În 1581 Hironimus Arsegno⁷ menționează că „Bărăția” se afla în bună stare și că în ea oficia preotul luteran.

Inscripția de pe clopotul din 1525 al acestei biserici, dată recent la lumină⁸ vădește că și la începutul secolului XVI locașul funcționa (*Fig. 127*).

În articolul citat mai sus, se aduce o dovadă epigrafică a existenței „Bărăției” încă în secolul al XIV-lea. Într-adevăr, la începutul secolului al XVIII-lea, Andrei Maria del Chiaro, secretarul italian al voievodului Constantin Brâncoveanu, observase în „Bărăție”, la intrarea în biserică, în stânga, o inscripție de mormânt („una vase în „Bărăție”, la intrarea în biserică, în stânga, o inscripție de mormânt („una inserizion sepolcrale”), cu aceste cuvinte: „Hic requiescit in pace generosus dominus Iohannes P... huius saxonialis ecclesiae, qui obiit MCCCLXXIII”⁹.

Deoarece biserica trebuie să fi fost anterioară anului 1373, an al înmormântării paracliserului Iohannes, este verosimil ca în ea să fi fost așezată de la început piatra comitelui Laurențiu și, prin urmare, ca începuturile acestui locaș să fi fost mai timpurii de anul 1300.

Săpăturile arheologice și lucrările de restaurare, conduse de arh. Ștefan Balș și Dinu V. Rosetti¹⁰, au confirmat faptul că monumentul actual este corul unei biserici de dimensiuni mai mari care urma să înlocuiască biserica originală. Săpăturile făcute au dus la descoperirea sub pardoseală a temeliiilor unui al doilea cor pentagonal, mai mic și mai vechi, țesut pe sub actualul zid vestic cu fundațiile unei nave simple care poate fi pusă în legătură cu piatra de mormânt a comitelui Laurențiu – și datând, ca atare, din ultimul sfert al secolului XIII.

Corul actual este un adaos din prima jumătate a secolului al XV-lea (construit probabil în urma atacului turcesc, menționat de documentul din 1427) la nava originală (*Fig. 124, 126*). În a doua jumătate a secolului XV se amenajează portalul sudic, spărgându-se soclul existent. Deși deteriorată încă din secolul al XVII-lea, nava ființează până la 1788, când ea este dărâmată, rămânând în picioare numai corul actual. Sub turnul-clopotniță, construit în 1730, s-au găsit temeliiile unui turn mai vechi.

Prin urmare, biserica „Bărăției”, cu hramul Sfântul Iacob cel Mare, a fost înălțată ca biserică parohială a sașilor în ultimul sfert al secolului al XIII-lea. În anul 1300 s-a îngropat în această biserică comitele Laurențiu, apoi, în 1373, paracliserul Iohannes. Între 1373 și 1525, vreme de un secol și jumătate nu mai avem nici o știre despre acest monument, dar putem deduce datorită elementelor de sculptură arhitecturală că în prima jumătate a secolului al XV-lea corul original a fost înlocuit cu un altul de mai mari dimensiuni, iar în a doua jumătate a aceluiași secol au mai avut loc și alte transformări. De la începutul secolului al XVI-lea, izvoarele ne permit să-i urmărim existența până în prezent.

Dacă despre biserica săsească a orașului Sf. Iacob cel Mare au apărut studii care permit să se reconstituie, în linii mari, trecutul ei, de la apariție și până în prezent, despre „Cloășterul” câmpulungean, dispărut cu totul, nu avem date sigure. Acest fapt se datorește, în bună parte, și unor tentative de săpături arheologice, efectuate aproape jumătate de secol în urmă – ale căror rezultate au fost publicate sub forma câtorva relatări fugitive și vagi care au micșorat posibilitățile de investigare a săpăturilor mai recente, prin modul în care au fost executate și prin datele insuficiente, prezentate, de altfel, mult mai târziu.

Problema datării și stabilirii unor puncte de reper din trecutul „Cloășterului” ne pare însă cu atât mai importantă cu cât această așezare religioasă este strâns legată, atât de tradiție, cât și de unele raporturi reale, de biserica fostei așezări voievodale din Câmpulung.

Primele relatări pe care le avem despre „Cloășter” sunt relativ târzii. Aflăm astfel de la Hieronimus Arsegno că „în Câmpulung există o mănăstire a Sfântului Francisc, dar este ruinată, fiind de asemenea o alta, unde stă preotul, care este luteran”¹¹.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Episcopul de Sofia, Petrus D. Bakšić, în prima sa vizită la Câmpulung de la 29–30 august 1640, ne informează însă că biserica fusese închinată Sfintei Elisabeta a Ungariei și că ea aparținuse franciscanilor. Locașul este descris ca având „acoperișul și cupola corului... căzute, numai zidurile stau întregi”; el măsoară în lungime 40 de pași (33 m) și în lățime 12 pași (10 m). Avea reputația de a face minuni, prin urmare fusese înăvuit cu moaște foarte rare. Călugării amenajaseră în jurul bisericii o grădină „care intrase în patrimoniul voievodului prin dispariția mănăstirii”¹², pe care Bakšić o considera recuperabilă împreună cu restul terenului. Constatăm așadar că numai locul fusese pierdut de barati (datorită legii „prădalnica”) ¹³, în vreme ce biserica le mai aparținea încă. Așa ne explicăm faptul că încă înainte de dărâmarea bisericii din 1646, se aduc de pe aria „Cloașterului” diferite materiale de construcții la mănăstirea ortodoxă. Tot Bakšić ne relatează, în 1648, că, cu un an în urmă, Melethie, egumenul mănăstirii ortodoxe, dărâmasese în întregime biserica „Cloașterului” pentru a înălța turnul-clopotniță din incinta mănăstirii sale¹⁴. În 1656 nu mai exista biserica „Cloașterului” deoarece în două documente i se hotărăște lui Grigore egumenul barat „un loc în Câmpulung ce se cheamă Cloașter și cu alte locuri...”¹⁵

O altă știre, cam din aceeași vreme, a lui Gabriel Mančić (Thomassy) reproduce tradiția („și dice”), desigur a mediilor monastice catolice), că biserica „Cloașterului” fusese înălțată, ca și cea din Târgoviște, de către fericitul Capistrano („dal beato Capistrano”) în timpul „principesei Ecaterina, soția lui Negru Vodă, care era catolică”¹⁶. După cum am arătat¹⁷, era vorba de Ecaterina Salvaresso, soția voievozului Alexandru II Mircea. Este menționat hramul Sfânta Elisabeta, pe care îl consemnase și Petrus D. Bakšić, arătându-se că biserica dărâmată era socotită făcătoare de minuni, fapt pentru care atât catolicii, cât și ortodocșii veneau să aprindă lumânări pe temelile ei. Mančić, care după dărâmarea completă a bisericii obținuse de la voievodul Constantin Șerban (1654–1658) acest loc, intenționa să ridice acolo o mică capelă¹⁸.

După mai bine de un secol, pe la 1781, Fr. I. Sulzer consideră că legendarul „Negru Vodă” înălțase „în onoarea soției sale, o doamnă catolică”, o mănăstire de călugărițe, închinată Sfintei Elisabeta, din care nu se mai vedea, la data aceea, decât „un mare loc acoperit cu iarbă” unde se distingeau „temeliile vechilor ziduri ale mănăstirii și bisericii”. Sulzer menționează și un trunchi uscat, care păstra virtuțile miraculoase ale bisericii dispărute¹⁹.

Prin urmare, trei călători, în momente diferite (Bakšić, Mančić și Sulzer) ne informează că biserica „Cloașterului” fusese închinată Sfintei Elisabeta a Ungariei. Tot ei arată că biserica adăpostea moaște făcătoare de minuni. Această tradiție a bisericii s-a datorat, foarte probabil „piciorului Sfântului Andrei” pe care îl văd pelerinii germani Peter Sparnau și Ulrich von Tennstädt, în drumul de întoarcere de la Ierusalim din 1385²⁰. Așadar, cunoaștem patroana mănăstirii Sf. Elisabeta și un termen „ante quem” al existenței ei, 1385.

O scrisoare din 27 aprilie 1427, prin care împăratul Sigismund cerea legatului papal acordarea de noi indulgențe în favoarea călugărilor unei mănăstiri a predicatorilor din Câmpulung, cele vechi fiind pierdute cu prilejul unor năvăliri turcești, dovedește că mănăstirea aparținea în momentul acela dominicanilor. Invazia otomană îi deteriorase edificiile monastice și unele construcții anexe („edificiis quam aliis incubentibus”) ²¹, prin urmare biserica nu avusese – atunci – de suferit.

O confirmare a faptului că mănăstirea catolică câmpulungeană a aparținut dominicanilor și totodată un termen „ante quam” mai apropiat de data ei de apariție (precum și o însemnare de o deosebită importanță pentru trecutul îndepărtat, atât de puțin cunoscut, al Țării Românești) este cunoscutul *Psalterium breviarii, in usum*

PAVEL CHIHAI A

ecclesia cuiusdam Hungaricae, cu o parte calendaristică, unde la luna noiembrie, la ziua de 16, cineva a făcut următoarea însemnare în latina medievală: „Hic obiit Alexander voyvoda transalpinus Anno Domini millesimo CCC-mo [tricentisimo] LX-mo [sexagesimo] quatro“. Adică, „Aici la (această dată – *n.n.*) a murit Alexandru voievod transalpin. Anul Domnului 1364“²².

Este semnificativ faptul că acest *Psalterium* a fost găsit în biserica mănăstirii dominicane din satul Sf. Maria (Cârța – Trei Scaune), ceea ce ne permite să deducem că el provine de la mânăstirea dominicană din Câmpulung, aceea menționată în documentul din 1427. Însemnarea despre voievodul Nicolae Alexandru ne vădește, pe de o parte, că el a murit în Câmpulung (acolo unde a și fost îngropat, așa cum ne încredințează piatra sa de mormânt) și, pe de alta, că el a jucat un rol deosebit în viața mănăstirii catolice, din moment ce acest eveniment a fost trecut ca unul foarte important, în calendarul *Psaltirei*.

Un alt argument că mânăstirea câmpulungeană aparținea dominicanilor ar fi că la întemeierea diocezei de Argeș, la 9 mai 1381, și construirea bisericii episcopale catolice cu hramul Sfânta Maria, este numit ca episcop (sufragant al arhiepiscopului de Kalocsa), un dominican, Nicolaus Antonius²³.

În ceea ce privește patroana bisericii, Sfânta Elisabeta, ea poate fi de asemenea pusă în legătură cu unele aspecte ale activității voievodului asociat Nicolae Alexandru. Știm că alături de destinatarii unor scrisori papale din 1345, prin care papa încerca să stabilească o legătură directă cu o serie de principii și fruntași ai românilor, se afla și „Alexandru a lui Basarab“, precum și regina-mamă Elisabeta. Era vorba de protejarea unor călugări cerșetori ce urmau să cutreiere multe regiuni și aveau deci nevoie de protecția a cât mai multor simpatizanți ai unei asemenea misiuni²⁴. La acea dată, Nicolae Alexandru era deja căsătorit cu catolica Clara. S-a presupus că această Clara nu era străină de informarea papei cu privire la bunăvoința voievodului Nicolae Alexandru față de catolici²⁵.

Iată deci numele lui Nicolae Alexandru legat de cel al soției sale Clara și de regina-mamă Elisabeta. Este vorba de Elisabeta de Polonia, regină a Ungariei, născută la 1306, căsătorită la 1320 cu regele Carol Robert, care, după decesul soțului ei, la 1342, devine regentă a lui Ludovic cel Mare. Ea moare la 1381.

Prin urmare, este firesc să presupunem că mânăstirea „Cloașterului“ a fost înălțată în scurta epocă de asecendență politică a Elisabetei, care a urmat morții lui Carol Robert, în care voievodul Nicolae Alexandru se arată a fi în bune relații cu papalitatea (în detrimentul autorității ungare), datorită și soției sale, catolicei Clara²⁶, deci în jurul anului 1345.

Menționăm faptul că deși Sânta Elisabeta a Ungariei, canonizată la 1235, a făcut parte din ordinul franciscan, cultul ei fiind propagat mai cu seamă de acest ordin²⁷, totuși un spital din Bistrița, din 1295, închinat sfintei Elisabeta, a aparținut dominicanilor²⁸.

Considerăm că trebuie să punem în legătură împrejurările favorabile înălțării unei mănăstiri catolice în Câmpulung, din jurul anului 1345, și prezența voievodului Nicolae Alexandru în acest oraș (atestată de grafitul din biserica Sf. Nicolae Domnesc, de notația din calendarul *Psalterium*-ului și de piatra sa de mormânt) cu un alt document adresat Clarei – numită în scrisorile papei Inocențiu VI „Clara de Ungaria, voivodessa Wlacie“²⁹ – din 1370, prin care papa îi îngăduie să aibă altar portativ, să asculte liturgia în locuri interzise de biserică și să aibă un confesor³⁰. Această scrisoare indică, pe de o parte, mutarea definitivă a curții la Argeș – încă din 1359 Nicolae Alexandru întemeiază mitropolia ortodoxă la Argeș, unde nu exista în 1370 locaș de cult catolic (biserica episcopatului va fi înălțată în 1381³¹) – iar, pe de

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

alta, ne arată care au fost motivele pentru care până spre 1359 voievodul Nicolae Alexandru a locuit și în Câmpulung – neglijând să zugrăvească biserica Sf. Nicolae Domnesc. După 1359 Nicolae Alexandru nu mai frecventează și Câmpulungul, unde rămâne mai departe soția sa (lângă mănăstirea Sf. Elisabeta) și se statornicește definitiv în Argeș, unde îl rechema Mitropolia nou-înființată și noile sale obiective politice de emancipare de sub coroana maghiară, tot astfel, așa cum vom vedea³², Mircea cel Bătrân va frecventa și al doilea oraș de reședință, Târgoviște, unde către sfârșitul domniei sale pare a fi viețuit fiul său Mihail și soția sa, catolica din Ungaria. Prin urmare, faptul că de-abia în 1370 i se concede Clarei îngăduința de a avea altar portativ ne permite să deducem că înainte de această dată – în jurul căreia Vladislav I, fiul ei vitreg, intitulează Argeșul „nostra residencia”³³ – atâta vreme cât a rămas în Câmpulung, în timpul vieții soțului ei Nicolae Alexandru, doamna Clara a avut biserică unde să se roage, precum și confesor și acesta se afla desigur în mănăstirea dominicană, unde se însemnează în chiar ziua morții lui Nicolae Alexandru acest eveniment. Așezarea „Cloașterului” în fața bisericii voievodului Nicolae Alexandru este relevant, ca și înălțarea bisericii catolice Sf. Maria din Târgoviște în vecinătatea palatului voievodal³⁴.

Izvoarele ne permit, așadar, să deducem, cu multă probabilitate, că mănăstirea de călugări dominicani închinată Sfintei Elisabeta din Câmpulung a fost înălțată în jurul anului 1345. Putem de asemenea să stabilim termenul „ante quem” al dezafectării acestei așezări religioase. O inscripție de pe un clopot – în prezent pierdut – de la „Bărăția” din Câmpulung ne încredințează că la 1525 călugării franciscani observanți slujeau în această biserică³⁵, ceea ce nu s-ar fi întâmplat dacă mănăstirea Sf. Elisabeta ar fi fost întreagă la adăta aceea.

Informația dată de Hieronimus Arsegno, de Bakšić și de alții, că mănăstirea „Cloașterului” ar fi aparținut călugărilor franciscani nu este însă cu totul lipsită de adevăr. Dacă la începuturile sale și chiar în 1427, de când datează documentul pe care l-am menționat mai sus, mănăstirea aparținea Ordinului dominican, pe la jumătatea secolului al XV-lea ea a putut fi preluată de călugării franciscani.

De fapt, atât săpăturile arheologice, cât și – mai ales – profilele de piatră care provin de la biserica „Cloașterului”, confirmându-ne datarea pe care am propus-o mai sus pe temeiul mărturiilor din epocă și al celor mai târzii, ne glăsuiesc despre două etape de construcție distincte, în care și mănăstirea și biserica au fost reînnoite în mare măsură.

I. Barnea și E. Lăzărescu, autorii săpăturilor de la „Cloașter”, au distins trei faze succesive de construcție, prima printr-un cimitir, „anterior celei mai vechi faze de construcție întâlnită în cursul sondajelor”. Construcțiile din faza a doua erau dărâmate, încă înainte de începerea celor din faza a treia³⁶.

Considerând că cele două temelii găsite, ca și cimitirul, se aflau în afara bisericii, pe terenul edificiilor monastice, vom propune datarea primei din cele trei faze de construcție a locuințelor călugărești în jurul anului 1345, căreia îi aparține și cimitirul deranjat de reconstrucția din faza a doua, din 1427, dărâmată la rândul ei înainte de edificarea celei de a treia faze, care a avut loc, așa cum am arătat mai sus, înainte de edificarea celei de a treia faze, realizată înainte de 1525, anul în care franciscanii observanți au dăruit clopotul „Bărăției”.

Ipoteza de mai sus ține seama și de opinia autorilor săpăturilor de la „Cloașter”, care afirmă că „lipsind elemente care să permită o datare certă se poate presupune că cimitirul aparține eventual secolului al XIV-lea sau al XV-lea, prima fază de construcție a secolului XV, iar a doua, de asemenea, sec. XV-lea sau, cel mai târziu, începutului celui următor”³⁷.

Deoarece la năvălirea turcească din 1427 biserica nu a avut de suferit, după cum reiese din documentul citat mai sus, considerăm că ea a cunoscut numai două faze de construcție: cea din jurul anului 1345, coincizând cu prima fază a edificiilor monastice, și cea din ultimul sfert al secolului al XV-lea (după profilele pe care le vom analiza mai departe), corespunzând cu cea de-a treia fază a locuințelor călugărești.

Din nefericire, însemnările lui V. Drăghiceanu, în legătură cu săpăturile pe care le-a efectuat la biserica „Cloașterului” în campania 1924, sunt fugitive și neînsoțite de nici o schiță. V. Drăghiceanu scrie că la sondajul efectuat la 4–10 noiembrie 1924 a găsit „temelii zidului sudic” al bisericii, care „deși ruinat, lasă să se întrevadă urmele dosseret-ilor (pilaștrii – *n.n.*)... cum și de colțul sud-est al absidei altarului”. Din zidul nordic al bisericii „nu se mai păstrau decât în câteva locuri urmele fundației”. Despre partea de est a bisericii, V. Drăghiceanu scrie că „este foarte ruinată, încât abia se pot distinge curburile absidiolelor, care flanchează marea absidă centrală, sprijinită în exterior de un puternic contrafort de susținere”. V. Drăghiceanu afirmă că „biserica avea trei nave” (arătând în același timp că nu a găsit stâlpii despărțitori dintre ele), cele laterale lungi de 37 m, cea centrală de 38,40 m; lățimea bisericii ar fi fost de 15 m, dintre care 3 m măsurau în lățime navele laterale³⁸.

Relatările lui V. Drăghiceanu vădesc existența unei biserici de plan bazical – pe care autorul o consideră anterioară mijlocului secolului al XIV-lea – căreia i-ar corespunde cea mai timpurie fază găsită în campania din 1958–1960, cea a cimitirului peste care s-au construit edificiile monastice ulterioare:

Aceasta nu trebuie să ne facă să credem că biserica a fost ridicată înainte de mijlocul secolului al XIV-lea; criteriile de datare pe temeiul trăsăturilor stilistice sunt altele în Țara Românească decât cele din vestul european, de pildă.

Gr. Ionescu atrage atenția că bisericile gotice ale Transilvaniei (care își fac apariția către jumătatea secolului al XIV-lea), construite la început și cu concursul unor arhitecți străini, în special instruiți în cadrul marilor șantiere din Austria, dar cu mână de lucru și foarte curând și cu meșteri formați pe șantierele locale, „păstrează zidurile groase ale romanicului, sunt de un verticalism temperat și nu cunosc nici pereți ajurați, nici arcul butant”³⁹.

Una dintre formulele spațiale adoptate de meșterii transilvăneni ai acestei epoci a fost „aceea tradițională, rezultată din prelucarea schemei bazilicale clasice, în care spațiul este fragmentat și tratat în spiritul unei creșteri gradate a volumelor din lături către mijloc, adică de la navele laterale, joase, către nava mediană, mult mai înaltă...”⁴⁰.

Așa se explică faptul că o biserică gotică, cum este aceea închinată Sfintei Maria din Sibiu, concepută planimetric ca o bazilică cu trei nave și un transept, prezintă de asemenea nervuri de ogivă gotice⁴¹ cu aceeași secțiune pe care o constatăm și la nervurile găsite în săpăturile arheologice de la „Cloașter” sau aflate la Muzeul din Câmpulung (Fig. 83). (Edificarea bisericii Sf. Maria din Sibiu a început la 1350, deci cam în aceeași vreme cu înălțarea bisericii „Cloașterului”.) Nervurile prezintă un profil trapezoidal, cu concavități pe laturile oblice. Din aceeași perioadă a goticului în arc frânt, provenit de la „Cloașter”, aflat în Muzeul regional din Câmpulung-Muscel (Fig. 84). Două chei de boltă, una încastrată pe fațada estetică a turnului-clopotniță al mănăstirii „Negru Vodă” și una la treptele care urcă pe cerdacul „casei egumenești”, din incinta aceleiași mănăstiri, prezintă aspecte diferite: prima formează un disc pe care sunt înscrise frunze de stejar (motiv provenit, după cum se știe, din ambianța șantierului Sf. Vitus din Praga, pe care îl găsim la bisericile Sf. Maria din Sibiu⁴² și biserica evanghelică din Sebeș⁴³), iar cea de-a doua cheie de

boltă înfățișează două discuri concentrice suprapuse de mărime diferită.

În partea de nord a bisericii Fundeni (monument reconstruit pe la mijlocul secolului al XVII-lea), putem constata un ancadrament de fereastră, tăiat într-un singur bloc de piatră, de mici dimensiuni (înălțimea la exterior 0,66 m, la interior 0,48 m; lățimea pragului inferior la exterior 0,38 m, la interior 0,12 m), care prezintă în partea superioară un unghi ascuțit (*Fig. 85*). La extremitatea superioară a ancadramentului constatăm sculptată în relief o cruce cu brațe trapezoidale, cu latura de 0,04 m. Ancadramente similare, în unghi ascuțit sunt frecvente în epoca de trecere de la arcul în plin cintru romanic la arcul în arc frânt gotic, adică tocmai aceea în care am dedus că a fost ridicat „Cloașterul”.

Cruci (cu brațe trapezoidale, de Malta) asemănătoare cu aceea de pe ancadramentul de la biserica „Fundeni” săpate însă în adânc pot fi remarcate pe un bloc de piatră încastrat în zidul pridvorului-clopotniță al bisericii Sf. Gheorghe, construit în 1757, și pe un altul, aflat la mijlocul sudic al beciului, ridicat pentru lărgirea „casei egumenești” din incinta mănăstirii ortodoxe în 1636–1638. Acestea sunt cruci de consacrație din prima fază de construcție, mărturii ale momentului în care s-a înălțat biserica Sf. Elisabeta (*Fig. 86*).

De la același locaș ni s-a păstrat și un relief de piatră care reprezintă o căprioară sculptată (încastrată în turnul de incintă al mănăstirii ortodoxe în 1646/47). Deși conturat schematic, acest relief plat depășește romanicul, prin alungirea căprioarei, prin tratarea mai dulce a conturilor, în care nu se întrevăd striurile sintetice, specific romanice, și nu poate fi datat mai timpuriu de secolul al XIV-lea⁴⁴.

Am amintit mai sus de crucile de consacrație cu brațe trapezoidale, care glăsuiesc despre prima fază de construcție a mănăstirii. Alte cruci sculptate pe bolovani, tot în adânc, de data aceasta cu brațele de aceeași lățime, cu bara verticală mai înaltă (cruci latine) ne relevă cea de-a doua fază a construcției bisericii.

Crucile latine pot fi constatate pe un bolovan încastrat în piciorul de zid nord-estic din actuala biserică „Negru Vodă” (construită în 1828–1832), pe un altul expus în Muzeul Regional și pe trei bolovani din paramentul bisericii Fundeni, unul dispus aproape de fereastră adusă de la „Cloașter” la care ne-am referit mai sus, celelalte două în partea superioară a zidului sudic, sub cornișă.

De cea de-a doua fază de construcție a bisericii „Cloașterului” ține de asemenea un frumos ancadrament de ușă gotic, reutilizat la trecerea din pronaosul în naosul bisericii Sf. Gheorghe. Ancadramentul, decorat cu baghete încrucișate, pe care se suprapune o acoladă, prezintă suprafețe amplu evazate. Partea superioară a ancadramentului este bordată de un registru îngust, decorat cu un motiv de frunze cvadrilobate. În mijlocul baghetei în acoladă sculptată în piatră, găsim de asemenea o rozetă cu cinci petale bilobate (*Fig. 88*).

O rozetă de formă identică, de astă dată formând o cheie de boltă, constatăm că a fost transportată de pe terenul „Cloașterului” în 1646/47 și încastrată pe latura de est a turnului-clopotniță de la mănăstirea „Negru Vodă” (*Fig. 89*).

Aceste sculpturi arhitecturale se încadrează stilistic în ultimul sfert al secolului al XV-lea, în epoca de sfârșit a goticului transilvănean⁴⁵. Din aceeași fază de construcție fac parte și un ancadrament de fereastră în arc frânt, cu baghete încrucișate în partea superioară a arcului, așa cum constatăm la multe biserici moldovenești din ultimul sfert al secolului al XV-lea (ancadramentul se găsește pe zidul estetic al altarului bisericii Sf. Gheorghe), (*fig. 92*), precum și un fragment de nervură din lapidariul Muzeului Orășenesc, cu laturile oblice drepte, cu o secțiune extrem de simplă⁴⁶, care poate fi întâlnit în romanicul de început, dar și la goticul de sfârșit când fervoarea pentru sinuozități obosește, revenindu-se la profile simple. De asemenea,

un lintel încastrat pe latura de est a turnului-clopotniță de la mănăstirea „Negru Vodă”, care proteja un prag superior drept al unei uși (și nu unul în arc frânt), poate fi întâlnit și în epoca goticului târziu, când deschiderile dreptunghiulare revin. Masa de piatră a altarului bisericii Sf. Gheorghe poate fi adăugată, de asemenea, la aceeași fază târzie de construcție a bisericii „Cloașterului”⁴⁷.

Trebuie să atragem atenția asupra faptului că un portal, o piatră de altar și un fragment de nervură foarte asemănătoare cu cele descrise mai sus, vădind, fără îndoială, aceeași echipă de meșteri, se găsesc – așa cum vom vedea – în Târgoviște, provenind de la vechea biserică catolică a orașului, dedicată Sfintei Maria⁴⁸.

Este foarte probabil ca acestei faze târzii de construcție să-i fi aparținut și cele două ferestre geminate care se pot vedea la „casa domnească” reprezentată în stampa lui M. Bouquet, cu câte două colonete laterale, sculptate cu romburi⁴⁹, asemănătoare cu bazele baghetelor de la fereastra estică de la altarul bisericii Sf. Gheorghe.

Considerăm, aşadar, că biserica „Cloașterului” a avut două faze importante de construcție: prima în jurul anului 1345, când s-a înălțat biserica cu hramul Sf. Elisabeta, aparținând Ordinului dominican, cea de-a doua, în ultimul sfert al secolului al XV-lea, când s-a refăcut biserica, de către călugării franciscani, fiind închinată, poate, de data aceasta, Sfântului Francisc.

Ea s-a ruinat nu mult după sfârșitul secolului al XV-lea, deoarece, în 1525 franciscanii observanți slujesc în biserica orașului, Sf. Iacob. Este posibil ca distrugerea „Cloașterului” să fi avut loc în epoca de represalii care a urmat domniei pro-catolice a lui Mihnea cel Rău, pe care cronica țării îl acuză că „să sfātuia să arză pre toți egumenii dă pre la toate mănăstirile” și că la sfârșit căzuse „în eresul hulei duhului sfânt”.

Merită a fi subliniat faptul că, în vreme ce biserica parohială a orașului, Sf. Iacob cel Mare, era situată în cartierul sașilor, mănăstirea catolică Sf. Elisabeta a fost construită dincolo de extremitatea sudică a orașului, lângă coasta platoului vestic, printre locuințele românilor. Alegerea acestei poziții poate fi explicată și prin faptul că foarte aproape se afla curtea și biserica voievodului Nicolae Alexandru. Oricum, înălțimea diferită a pietrelor de talie de la biserica voievodului Nicolae Alexandru și cea a „Cloașterului”⁵⁰ ne vădește că ele nu au fost înălțate în același timp (deși în aceeași epocă, în jurul anului 1345, așa cum o vădește și faptul că ambele locașuri au prezentat un plan bazilical, cu deschideri gotice).

Biserica Sf. Gheorghe din Câmpulung (Fig. 87) a fost construită inițial în a doua jumătate a secolului al XV-lea, după rezultatele săpăturilor arheologice din 1968⁵¹. Oricum, la 1658, ea trece drept o biserică veche așa cum ne informează Paul de Alep: „De la Sf. Gheorghe a fost aici în Câmpulung o procesiune, conform obiceiului anual. Domnul nostru patriarh (Macarie Zaim – *n.n.*) merse cu ea la o veche biserică de la un colț al orașului închinată Sfântului Gheorghe, unde se făcu o aghi-asmă, și apoi s-au întors la liturghie”⁵². Paul de Alep se referă desigur la biserica din secolul al XV-lea.

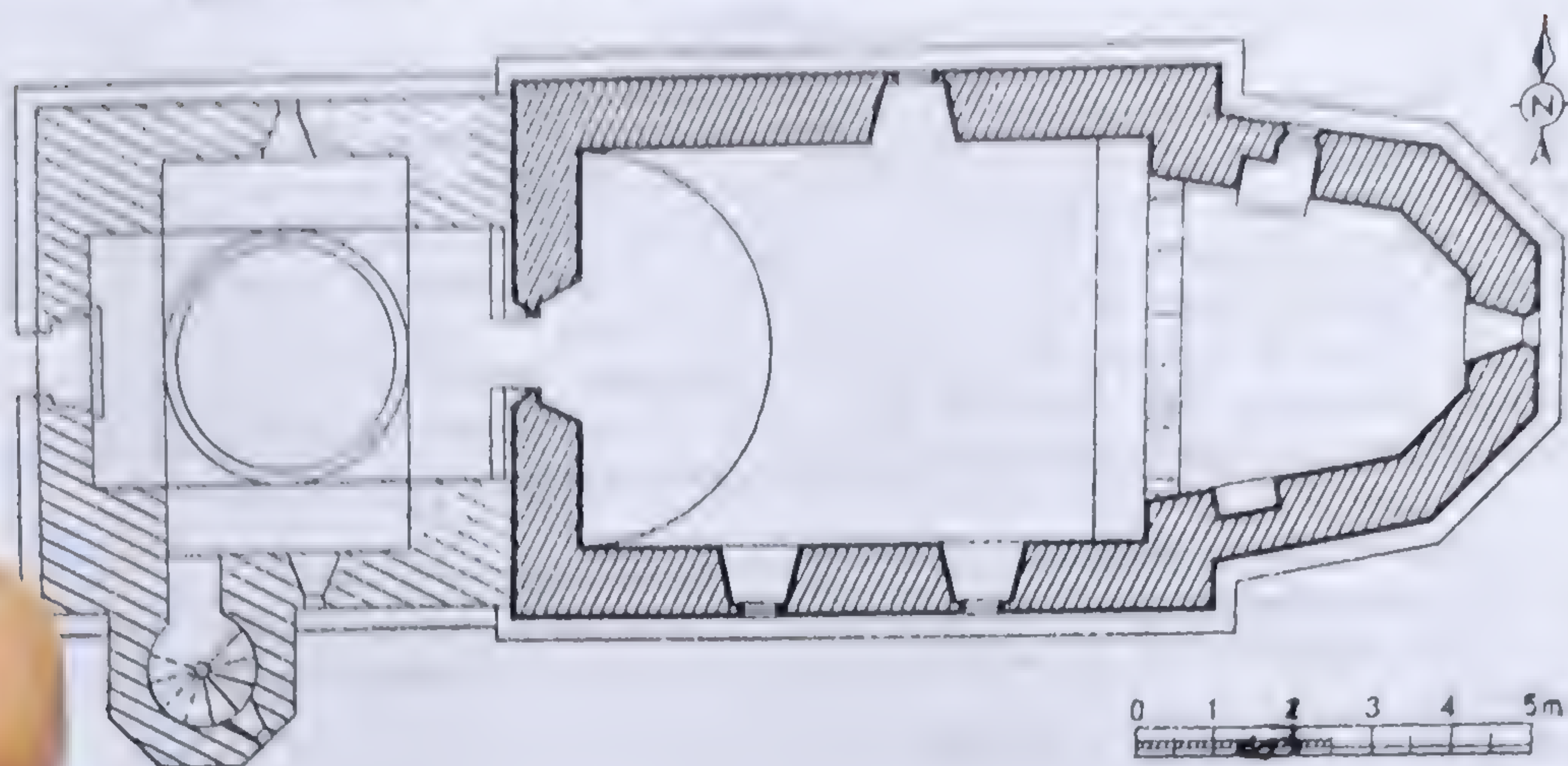
Nu multă vreme după 1658, anul vizitei lui Paul de Alep în Câmpulung, se construiește cu unele materiale rămase după dărâmarea bisericii „Cloașterului” din 1646/47 o nouă biserică, cea veche fiind deteriorată din cauze necunoscute.

Inscripțiile din acest mic monument nu ne spun nimic despre momentul înălțării lui. Aflăm doar că zugravul Minea a zidit interiorul absidei cu frumoase chipuri de sfinți și că pronaosul, cu o turlă-clopotniță deasupra, a fost ridicat în 1757, așa cum ne încredințează inscripția de pe piatra de mormânt a protopopului Iosif, cel care a inițiat acest adaos⁵³.

M.A. Zagoritz a afirmat, înainte de înlăturarea tencuielii fațadei în restaurarea

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Planul bisericii Sf. Gheorghe din Câmpulung. (Relevu după N. Ghica-Budești)

din 1930, că chenarele de piatră din biserică au aparținut monumentului original, fiind lucrate pentru el⁵⁴. Dar după restaurarea din 1930 s-au putut constata în ziduri, printre blocurile de talie, diverse fragmente de nervuri de ogivă și alte profile, provenind de la dărâmarea unei alte biserici gotice. Compararea profilelor reutilizate de la biserică Sf. Gheorghe cu acelea de la turnul-clopotniță de la mănăstirea „Negru Vodă” construit în mod sigur cu materiale de la „Cloașter” ne permite să deducem că de la mănăstirea catolică au fost transportate aceste materiale la cele două locașuri ortodoxe (ca și la biserică Fundeni), aflate toate trei în imediata sa apropiere. Că portalul nu a aparținut de la început bisericii Sf. Gheorghe poate fi demonstrat arătându-se că cheia de boltă aparținând aceluiasi monument (aflată la turnul-clopotniță al mănăstirii ortodoxe) presupune nervuri de ogivă, deci o boltire pe care biserică Sf. Gheorghe, prezentând o boltă longitudinală în plin cintru, nu a avut-o. Soclul de cărămidă al bisericii prezintă unghiuri de colț realizate în piatră, cu excepția celui de nord-est, ceea ce nu s-ar fi întâmplat dacă aceste piese ar fi aparținut monumentului original. Observăm de asemenea, în partea de est a absidei altarului, urme din cornișă în „dinți de ferăstrău” care nu avea ce căuta la un monument catolic.

N. Ghica-Budești a fost derutat de faptul că monumentul nu prezintă pronaos, că altarul se înfățișează poligonal la interior și, în sfârșit, că numeroasele profile proveneau de la un monument mai vechi de secolul al XVII-lea⁵⁵.

Lipsa pronaosului se poate datora faptului că la origine biserică a fost numai o capelă de cimitir. Procesiunea din vremea lui Paul de Alep, de ziua hramului, de la biserică voievodală la aceea închinată Sfântului Gheorghe, poate arăta că atâta vreme cât era considerată o biserică a curții (adică până în vremea lui Radu de la Afumați, cum am arătat) slujitorii ei nu puteau îngropa enoriașii în incintă: aceștia erau înhumați la marginea orașului. Încă de la sfârșitul secolului trecut, biserică Sf. Gheorghe mai era filială a bisericii „Negru Vodă”⁵⁶.

În ceea ce privește forma poligonală din interior a altarului, ea se explică prin imitarea bisericii catolice de la care s-au preluat diferitele profile.

Asemănările bisericii Sf. Gheorghe din Câmpulung și Crețulescu din Târgoviște (construită în 1640) ne încredințează că ele au fost înălțate la un scurt interval, în epoca plină de căutări și de experiențe constructive înnoitoare a lui Matei Basarab.

Note

- ¹ Emil Lăzărescu, *Despre piatra de mormânt a comitelui Laurențiu și câteva date arheologice și istorice în legătură cu ea*, în *S.C.I.A.*, IV (1957), nr. 1-2; Pavel Chihăia, *Monuments gothiques dans les anciennes résidences de Valachie*, în *Revue Roumaine d'histoire de l'art*, tom II (1965); idem, *Trecutul bisericii Botușari din Curtea de Argeș*, în *S.C.I.A.*, tom 14 (1967) nr. 1; idem, *Un vechi monument de arhitectură în Râmnicul Vâlcea: biserica Sf. Dumitru*, în *S.C.I.A.*, tom 14 (1967) nr. 2.
- ² I. Barnea și E. Lăzărescu, *Sondajul de la Câmpulung, punctul „Cloașter”*, în *Materiale și cercetări arheologice*, VIII (1962); Șt. Balș și Dinu Rosetti, *Restaurarea bisericii „Bărăția” din Câmpulung-Muscel*, în *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, 1967, nr. 1.
- ³ *Ibidem*.
- ⁴ Emil Lăzărescu, *Despre piatra de mormânt a comitelui Laurențiu...*, *passim*.
- ⁵ Relatarea lui Petrus Deodatus Bakšić din 1640, în *Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ab a. 1799...*, Zagrabiae, 1887 (*Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalum*, XVII), nr. LV, p. 99-100.
- ⁶ *Ibidem*, nr. CXXXVI, p. 235-236.
- ⁷ *Ibidem*, nr. X A, p. 10.
- ⁸ Pavel Chihăia, *Monuments gothiques...*, p. 79, nota 26 și fig. 6. Inscriptia este următoarea: S<anct>E IACOBE ET ANNA SINT NOBIS GRATA HAC MUNERA. FRANC<isci> OS<e>R<vantia> A<nno> D<omini> 1525“.
- ⁹ *Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia. Con la descrizione del paese, natura, costumi, riti e religione degli abitanti. Composta da Anton-Maria del Chiaro, Fiorentino*, Venezia, 1718 (ed. N. Iorga, București, 1914, p. 31).
- ¹⁰ Virgil Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Câmpulung* (cap. *Săpăturile de la „Cloașter”*), în *B.O.R.*, LXXXII (1964), nr. 3-4; p. 328-329.
- ¹¹ Vezi n.7.
- ¹² Vezi n.5.
- ¹³ Vezi p. 156.
- ¹⁴ Vezi p. 205. Așa cum am arătat și cu prilejul prezentării „casei egumenești” și „casei domnești” ale mănăstirii lui Matei Basarab, materiale de la „Cloașter” au început să fie transportate încă înainte de 1646/47. C. D. Aricescu (*Istoria Câmpulungului...* p. 80) arată la 1855 că „fragmente de busturi și de pietre cu inscripții (șterse) există și azi în zidul caselor învecinate” (de terenul „Cloașterului”).
- ¹⁵ Documentele din 20 și 28 mai 1656, la Al. Lapedatu, *Un mănunchi de cercetări istorice*, București, 1915, p. 5-9.
- ¹⁶ Relatarea lui Gabriel Mančić (Thomasy) din 1660; în *Acta Bulgariae Ecclesiastica...*, nr. CLVI, p. 269.
- ¹⁷ Vezi cap. „Soțiile lui Negru Vodă”, în *Artă medievală*, vol. II, partea a doua.
- ¹⁸ Relatarea lui Gabriel Mančić, *loc. cit.*
- ¹⁹ Fr. I. Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Daziens*, I, Viena, 1781, p. 331-332.
- ²⁰ La N. Iorga, *Acte și fragmente privitoare la istoria românilor...*, III, București, 1897, p. 1-2.
- ²¹ *Ibidem*, p. 81-82.
- ²² Despre această *Psaltire* a scris, inițial, Blasiu Orbán, *A Székely föld leirása*, II, Pesta, 1869, p. 87, semnalat de I. Minea, *Când a murit Nicolae Alexandru Voievod*, în *Revista arhivelor*, I (1925), nr. 2, p. 290. Ultimul sutdiu, cu transcrierea corectă a însemnării morții lui Nicolae Alexandru, aparține lui Șt. Olteanu, *Cu privire la data morții lui Nicolae Alexandru Basarab*, în *Studii*, tom 21 (1968), *passim*.
- ²³ C. Auner, *Episcopia catolică a Argeșului*, în *Revista catolică*, III (1914), nr. 3, p. 435.
- ²⁴ *D.I.R.*, XIV, C, IV, nr. 372, p. 266-267. Documentul din 17 octombrie 1345.
- ²⁵ M. Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria Angevină*, în *Studii*, tom XV (1962), nr. 2, p. 331.
- ²⁶ *Ibidem*.
- ²⁷ Louis Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, tome III, I, Paris, 1958, p. 417.
- ²⁸ *D.I.R.*, C, XIII, II, nr. 457, p. 407.
- ²⁹ Șt. Pascu, *Contribuțiuni documentare la istoria Românilor în secolele XIII și XIV*, în *Anuarul Institutului de istorie națională*, Sibiu, X (1945), p. 176-177.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

30 *Ibidem*, p. 181-182.

31 Episcopia catolică de Argeș se înființează la 9 mai 1381. (Vezi N. Iorga, *Comunicări mărunte*, în *Convorbiri literare*, XXXVIII (1904), p. 415.)

32 Vezi p. 290.

33 Actul din 1369 (*D.R.H.*, B, I, nr. 3, p. 12-13) și actul din 16 iulie 1372 (*Ibidem*, nr. 5, p. 14-17).

34 Vezi p. 290-291.

35 Vezi n.8.

36 Vezi n.2.

37 *Ibidem*.

38 Vezi n.10.

39 Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 156-157.

40 *Ibidem*.

41 *Ibidem*, p. 157-159.

42 V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, p. 222.

43 *Ibidem*, p. 213.

44 Este posibil ca această căprioară să reprezinte pe aceea care hrănea pe Sf. Aegisus (Giles), (Louis Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, tome III, II, s.v.). Scena se găsește zugrăvită de Maître de Trébon (Boemia) la 1380 și de Toma din Cluj la 1427 (repr. de V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române...*, fig. 389, p. 431). O altă ipoteză, poate mai apropiată de adevăr, ar fi că relieful cu căprioară se datorește fervoarei care se observă la Ordinul dominican pentru reprezentarea acestui blând animal pe la mijlocul secolului al XIV-lea. Într-adevăr, în fresca „Triumful morții” din Campo-Santo din Pisa, inspirată de predicatorii dominicani, se pot vedea – într-o parte a frescei – căprioare care animă viața sobră a unor ermiți. Lucrarea a fost executată la câțiva ani de la marea ciumă din 1348, cum arată Liliane Guerry (*Le thème du „Triomphe de la mort” dans la peinture italienne*, Paris, 1950, p. 127), care precizează că scena ermiților hrăniți de căprioare a fost inspirată de traducerea lui Fra Domenico Cavalca (mort în 1343). *La vie des pères du désert*.

45 Încă din 1911, Emil Fischer arată că acest portal „este o imitare credincioasă a intrării casei parohiale din Sibiu” (*Die Kulturarbeit des Deutschtums in Rumänien*, Brașov, 1911, p. 233). Portalul casei parohiale datează din 1502. Vezi și portalurile bisericilor din Mojna (1486) și Biertan (1515) în *Istoria artelor plastice în România* (ed. Academiei), vol. I, București, 1968, fig. 404 și 406.

46 Secțiunea fragmentului de nervură are latura superioară de 0,18 m, cea inferioară de 0,06 m, iar lateral, laturile drepte de câte 0,13 m, cele oblice de 0,19 m.

47 Această masă de altar reutilizată a fost găsită spartă la „Cloașter” și a fost legată cu bete de fier, pentru biserica Sf. Gheorghe, ceea ce vădește starea de ruină a mănăstirii catolice la mijlocul secolului al XVII-lea.

48 Vezi p. 298 sq.

49 M. Bouquet reproduce în *Album valaque*, Paris, 1843, pl. II, intitulată „Dans la cour du monastère Kimpo Longo”. (Fig. 114).

50 Pietrele de talie de la biserica lui Nicolae Alexandru refolosite la actualul locaș au înălțimea de 0,325 m și 0,40 m, cele de la biserica „Cloașterului”, aflate în paramentul bisericii Sf. Gheorghe, 0,30 m și 0,35 m.

51 Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România*, în *S.C.I.V.*, tom 19 (1968), nr. 4, p. 694, cu un raport al săpăturilor arheologice de la biserica Sf. Gheorghe conduse de Flaminu Măru.

52 Paul de Alep, *The travels of Macarius, patriarch of Antioch* (ed. F. C. Belfour), tom II, Londra, 1836, p. 366.

53 Ioan Rădulescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 243 și 249.

54 M.A. Zagoritz, *Înrădăritul gotice în arhitectura românească*, în *B.C.M.I.*, IX, 1916, p. 44. N. Ghica-Budești, *Evoluția arhitecturii...*, III, p. 80, este de aceeași opinie, mergând până la a afirma că „Este posibil ca forma primitivă a boltei să fi fost gotică, adică cu nervuri de piatră”. Tot ea biserica aparținând catolicilor am considerat-o și noi (*Monuments gotiques dans les anciennes résidences de Valachie*, în *R.R.H.A.*, tom II (1965), p. 67-79), până la investigațiile arheologice din 1968 conduse de Flaminu Măru.

55 Vezi n.54.

56 Ioan Rădulescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 249.

Capitolul XII

MONUMENTE GOTICE ÎN TÂRGOVIȘTE

Fată de reședința Câmpulungului, unde se mai păstrează încă corul din prima jumătate a secolului al XV-lea al bisericii orășenilor catolici Sf. Iacob cel Mare și bogate vestigii de la mănăstirea „Cloașterului” și cea a Argeșului, unde nu mai găsim nimic din dispărutul locaș al episcopiei catolice, Târgoviștea ocupă un loc de mijloc, permițându-ne să deducem locul bisericii orășenilor „frânci” și să vedem unele din profilele sale, precum și terenul unde s-a înălțat mănăstirea franciscanilor.

Acest raport nu este întâmplător, deoarece cele trei orașe evoluează în chip diferit; după cum vom vedea și minoritățile care țineau de biserica Romei au jucat alte roluri în epoca de început a Țării Românești.

Oricum, Târgoviștea a cunoscut o ascensiune mai târzie decât prima reședință a țării, Argeșul, sau cea de a doua, mai vechi centru comercial (care fusese și un însemnat centru politic și militar), Câmpulungul. Loc de schimb, târg prin excelență pentru regiunea din jur (suprapus unui sat mai vechi), care prin așezarea sa capătă o importanță deosebită¹, Târgoviștea atrage meșteșugari și comercianți de peste munți, încă din secolul al XIII-lea. Dar este evident că orașul înflorește o dată cu atenția deosebită pe care i-o acordă domnia, urmărind să stimuleze schimburile comerciale. Deși Târgoviștea nu devine reședință voievodală decât în vremea domniei lui Alexandru Aldea² (1431–1436) și nu mai devreme, cum se susține de obicei, este evident că încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea a existat aici un palat voievodal³, foarte probabil locuit de voievodul asociat Mihail, fiul lui Mircea cel Bătrân.

Nu după multă vreme, constatăm că în cartierul săsesc, cel lângă care Mircea cel Bătrân își hotărâse curtea sa (acest cartier al neguțătorilor și meșteșugarilor se afla la nord de Curtea Domnească, vecină cu ea, cam unde se deschide în prezent „Fundătura Brașovului”), se înalța biserica catolică a orășenilor, mărturie a prosperității lor, pe care trebuie să o punem neapărat în legătură tocmai cu atenția pe care domnia o acorda Târgoviștei.

Prezența cartierului sașilor la nord de Curtea Domnească o deducem în primul rând dintr-un hrisov din 15 septembrie 1584, unde sunt evocate „casele de la Barați, de lângă apă”, menționându-se o serie de locuitori din această parte a orașului „Herja, care a dat acele case Baraților la moartea Herjei... Iștvan Sasul... Andrei Sasul... Andreiaș lăcătariul... Pătru Bățsar...”⁴ etc.

Un alt document, din 12 aprilie 1607, ne arată atât așezarea nucleului comercial al Târgoviștei, cât și clădirile care se aflau aici: „Io Radu voievod (Șerban – *n.n.*) dă domnia mea lui jupân Mârze mare spătar... un loc de casă și cu pivniță... din sus de curtea domniei mele, aproape lângă biserica săsească... pentru că acest loc a fost al lui Jeva Frâncul de demult”...⁵

Putem deduce că în 1417 s-a înălțat biserica orășenilor „frânci”, deoarece acest an a fost gravat pe un recipient de piatră pentru spălat vasele liturgice, care pe la 1761 se găsea în cea de a doua biserică catolică din Târgoviște⁶, de data aceasta aparținând unei mănăstiri franciscane și închinată Sfântului Francisc și – așa cum vom vedea – mai nouă decât anul săpat pe recipientul de piatră.

Este semnificativ faptul că un an mai târziu, la 22 iunie 1418, când Mihail rămâne singur voievod după moartea tatălui său, Mircea cel Bătrân, pisarul Mihail

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

încheie hrisovul dăruit mănăstirilor Cozia și Cotmeana cu precizarea „am scris la Târgoviște, în vremea când a venit mama domniei tale, doamna, de la Unguri”⁷... Este probabil ca soția lui Mircea cel Bătrân, catolica din Ungaria, al cărei nume îl ignorăm încă, dar a cărei prezență o deducem din absența sa în tabloul votiv din biserica mănăstirii Cozia, să fi încurajat sau ajutat la înălțarea acestei biserici din mijlocul așezării „frâncilor”, pe care de altfel putea să o frecventeze, fiind în imediată apropiere a casei domnești și locașului unde se închina restul curții (ale cărei temelii ni s-au păstrat încă⁸).

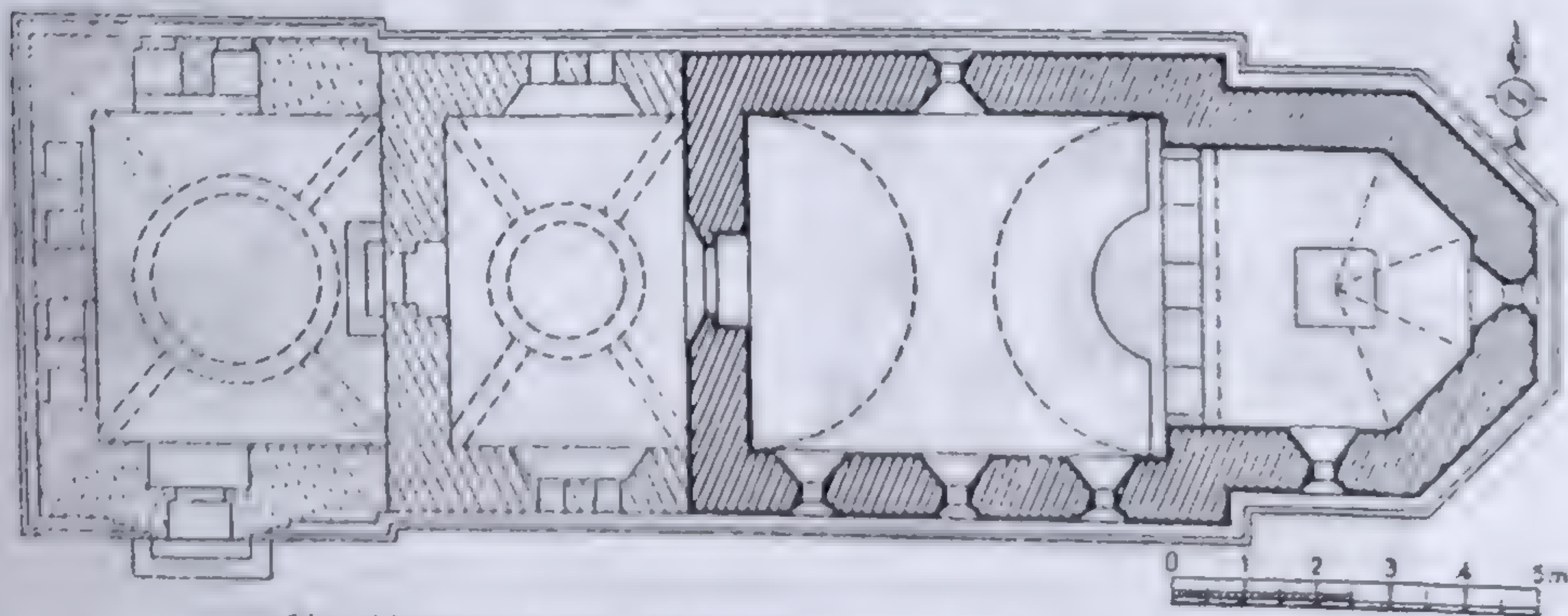
Nu s-ar putea asocia oare prezența domniei în Târgoviște în epoca de autoritate a văduvei lui Mircea cel Bătrân (scurt interval în care Mihail conferă, de altfel, și cunoscutul privilegiu orașenilor câmpulungeni⁹) cu popasul lui Nicolae Alexandru, câteva decenii mai devreme, în Câmpulung unde a rezidat ca voievod asociat, dar pe care a trebuit să-l părăsească definitiv pentru Argeș (unde tatăl său Basarab înălțase marea biserică a curții și Mitropoliei), în 1351/52, când se urcă pe tron¹⁰.

Unica descriere care ni s-a păstrat despre această biserică, în relatarea lui Petrus Deodatus Bakšić din 1640 este destul de sumară, ca să ne permită o înțelegere a planului sau aspectului ei. Știam numai că ea măsoara „40 de pași în lungime și 14 în lățime”, că prezenta ferestre mari „în formă de cruce” și o clopotniță „mare și groasă a un turn”¹¹.

Din fericire, o serie de profile de piatră de la vechea biserică a târgoviștenilor catolici reîncastrate într-o biserică ortodoxă din prima jumătate a secolului al XVII-lea, cea care aparținea curții boierilor Crețulești – profile foarte asemănătoare, așa cum am văzut cu cele pe care le constatăm la biserica Sf. Gheorghe din Câmpulung – ne permit să deducem o fază de construcție importantă în jurul anului 1500.

Singura știre care ni s-a păstrat din secolul al XV-lea, în intervalul dintre apariția sa în 1417 și refacerea din jurul anului 1500, este conținută într-un regist din 1440, din care aflăm că „Voievodul Țării Românești (Vlad Dracul – *n.n.*) instituie pe Mihai, care afirmă că este pleban (preot paroh – *n.n.*) în Târgoviște, stareț la mănăstirea Cârța”¹² (din Făgăraș). Acest regist constituie un termen „ante quem” pentru biserica parohială catolică din Târgoviște (mai veche, așadar, de 1440) care confirmă datarea propusă pe temeiul anului gravat pe recipientul pentru spălarea vaselor liturgice (1417).

O dată cu pătrunderea luteranismului în Țara Românească, nu mult după mijlocul secolului al XVI-lea, preoții luterani au slujit în biserica orașului, locașul franciscanilor rămânând al ordinului până la 1571, când ultimul călugăr minorit l-a părăsit¹³. Desigur că la biserica orașenilor sași, în funcție, se referă Ecaterina

PAVEL CHIHAI A

Salvaresso, soția voievodului Alexandru II Mircea, într-o scrisoare din 1578 adresată surorii sale Maria Vallarga, în care găsim pasajul următor: „Mi-ai scris... că se găsește aici o biserică frâncă și vrei să vii aici... nu se poate să mergi la o biserică frâncă și noi pe de altă parte la o biserică grecească”¹⁴.

Giovanni Botero, a cărui carte publicată în 1597 conține știri din deceniul al optulea al secolului al XVI-lea, arată că biserica catolică a orașului funcționa, având un preot luteran, în vreme ce biserica mănăstirii se afla „ruinată”¹⁵. Era desigur o exagerare, deoarece Hieronimus Arsegno – ale cărui relatări ne permit o vedere în perspectivă cronologică asupra monumentelor catolice din Țara Românească – ne informează, la 1581, că biserica mănăstirii „se ținea bine, avea nevoie numai de puțină întărire”. Cât despre locașul orașenilor aflăm că era închinat Sfintei Maria, că în el slujea un preot luteran, forțat de enoriași să officieze în rit catolic, că avea odăjdii și o vie, pe care o țineau sașii. Vinul de la această vie îl dăruiau preotului de la biserică¹⁶. (Desigur, via se afla în locul de lângă Deal numit „Valea Sașilor”¹⁷.)

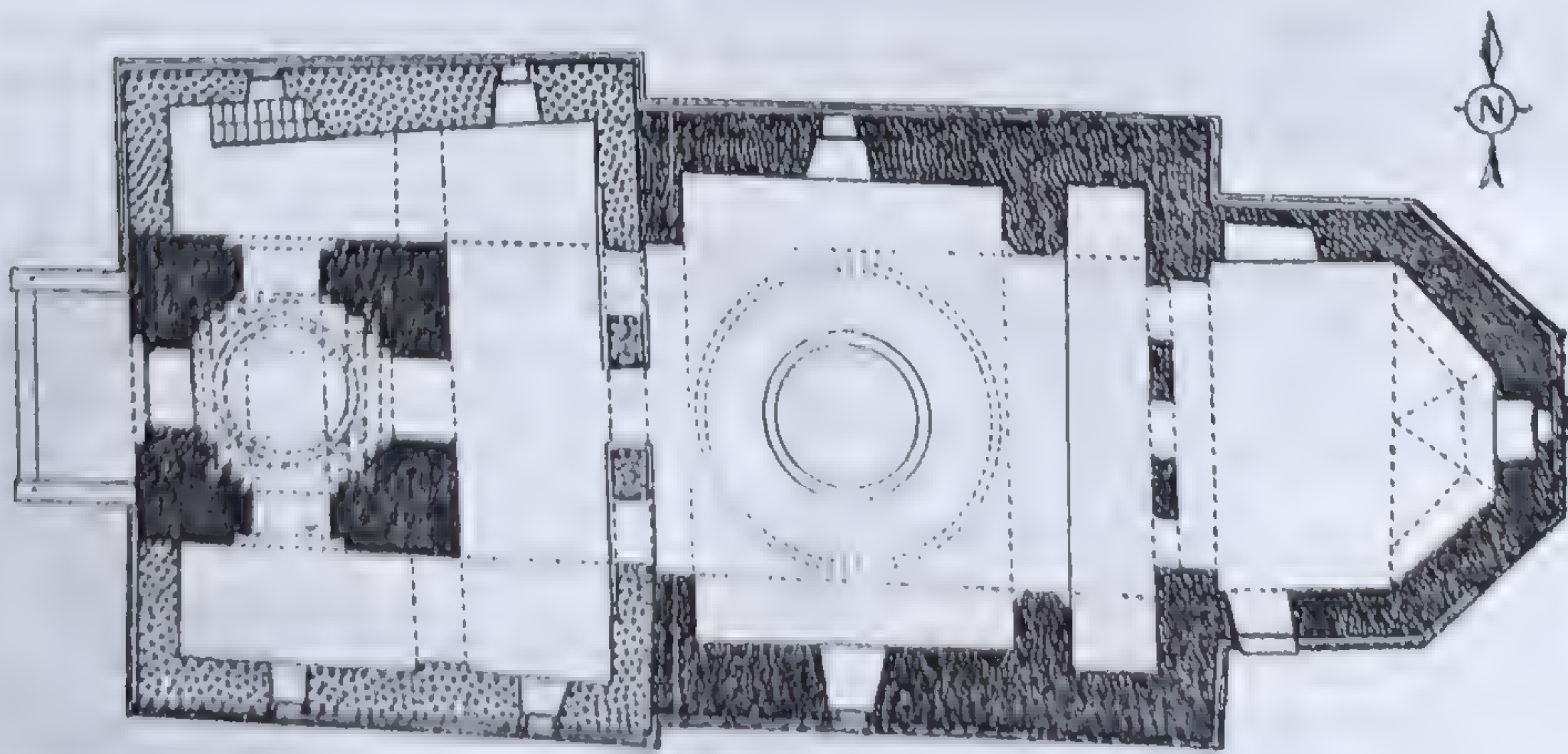
Este probabil că la biserica orașenilor – preluată de călugării franciscani – se referă în 1584 genovezul Franco Sivori, când arată că franciscanii aveau o frumoasă biserică, unde se oficia în rit catolic și unde mergeau curtenii veniți din Italia, Franța¹⁸ etc. Am arătat că Petru Cercel, protector al franciscanilor, era un adversar hotărât al luteranilor¹⁹.

Desigur, tot despre vechea biserică Sf. Maria scrie și Filippo Pigafetta, atunci când trece în revistă fortificațiile din jurul curții domnești de la anul 1595, incluzând și piața vecină de la nord, care se întindea de-a lungul râpei, când Sinan Pașa a asediat trupele lui Mihai Viteazul adăpostite în această solidă cetate. „În această fortăreață este biserica nouă a Sfântului Francisc unde se aflau câțiva frați călugări și palatul domnului...”²⁰.

Acest pasaj confirmă așezarea bisericii în imediata apropiere a curții domnești, și faptul că ea fusese preluată de curând de franciscani (de aceea este numită „nouă”) de la luterani.

Oricum, puțin înainte de 1595, Francesco Pastis de Candia scrie limpede: „În orașul Târgoviște din Țara Românească sunt două biserici în care se slujește după ritul roman, una este a sașilor, iar cealaltă este mănăstirea în care stau călugării franciscani, acești călugări slujesc în ambele biserici”...²¹.

Dar războiul din 1595 sau cele de la începutul secolului al XVII-lea au ruinat

Planul bisericii Sf. Dumitru din Râmnicu Vâlcea.
(Relevu al catedrei de istoria și teoria artei din Inst. de arhit. „Ion Mincu”)

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

vechea biserică Sf. Maria. Andrea Bogoslavich o descrie în 1623 „descoperită“, adăugând știrile inexacte că era închinată „Sintei Margareta“ și că „o vreme fusese catedrală“²².

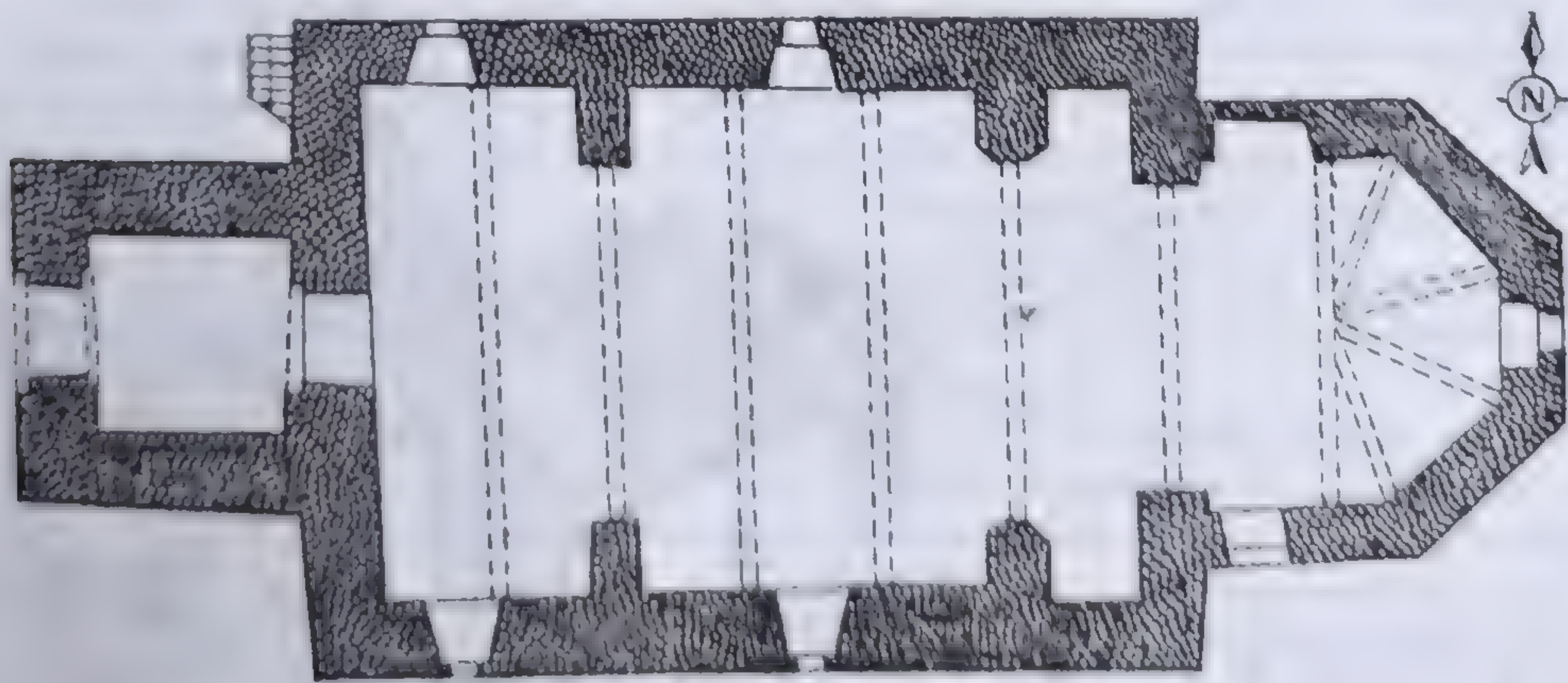
În relatarea sa din 1604 Petrus D. Bakšić ne informează că biserica „mare și frumoasă“, căreia îi atribuie pe nedrept hramul Sfântului Francisc, era „vecină cu piața“ (deci înălțată în vechea piață a Târgoviștei, așa cum biserica orașenilor sași din Câmpulung se afla la capătul pieței sașilor). Biserica „era ruinată, dar zidurile stăteau în picioare... numai într-o parte zidul se afla căscat“. Și Bakšić ne explică: „Se spune că unul dintre valahi, înălțând o biserică într-alt loc, a început să ridice pietre și materiale din această biserică“, dar catolicii se plânseseră lui Matei Basarab care oprise să se continue dărâmarea monumentului²³. Ctitorul ortodox era vornicul Dragomir Crețulescu, căruia voievodul îi dăruise în 1636 terenul pe care se află acum actuala biserică Crețulescu²⁴.

Din relatarea aceluiași Bakšić din 1648, aflăm că preoții catolici propuseseră lui Matei Basarab să o dărâme pentru ca din materialul rezultat să construiască locuințe călugărești lângă biserica Sf. Francisc, dar voievodul nu fusese de acord, spunând că „dacă strămoșii săi nu a dărâmat-o, el nu va face acest lucru“. Locașul stătea descoperit mai departe și în jur, târgoviștenii începuseră să-și ridice case pe terenul fostei piețe a orașului²⁵. Este un proces interesant de mutație a centrelor vitale ale Târgoviștei, al cărui început ni-l relevă actul din 12 aprilie 1607, pe care l-am menționat mai sus.

În 1653, Bakšić mărturisește nesiguranța lui în privința hramurilor celor două biserici târgoviștene. Despre biserica mănăstirii scrie că: „părinții conventuali o numesc Sfânta Maria și alții Sfântul Francisc“...²⁶.

Dar P. Gabrielis Mančić numește corect biserica de lângă râu „Santa Maria Gratiarum“, adăugând că este un locaș „mare, din care au rămas zidurile, dar fără acoperiș“²⁷.

O altă mărturie despre acest locaș este a lui Andrea Maria del Chiaro, secretarul italian al voievodului Constantin Brâncoveanu, care în 1717 scrie că „apar până și astăzi în Târgoviște, în spatele bisericii noastre, ruinele unei alte biserici cu campanilele sale, despre care se spune că a fost a sașilor catolici, care au trăit pe atunci în Valahia“²⁸. Această relatare constituie o prețioasă indicație pentru localizarea bisericii Sf. Maria, confirmând deducțiile noastre anterioare.

Biserica catolică veche din Râmnicu Vâlcea. Încercare de reconstituire. Plan.
(Aparținând catedrei de istoria și teoria artei din Inst. de arhit. „Ion Mincu“)

PAVEL CHIHAI

În sfârșit, câteva decenii mai târziu, la 1760, *Cronica mănăstirii franciscanilor din Târgoviște* arată: „la marginea teritoriului mănăstirii noastre, în direcția fluviului (Ialomița – n.n.) se văd încă ruinele vechiului locaș al nașilor catolici, năbužite astăzi de bordecele românilor”²⁹. Așadar, în jurul bisericii se înmulțiseră locuințele.

Nu mult după această relatare ruinele fostei biserici a orașenilor catolici dispar și ele, dar amintirea monumentului trece asupra vechii biserici din curtea domnească, tot astfel cum la Curtea de Argeș tradiția despre locașul episcopiei catolice a a fixat pe biserica Sânicoadă. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, J. H. Skeene scrie următoarele: „ni s-a spus să vedem ruinele vechiului palat al voievozilor. Ziduri sărămitate de cărămidă, cu o capelă ruinată de rit romano-catolic și o biserică ortodoxă închinată Maicii Domnului, compun piesele principale ale acestor clădiri sortite pieirii”³⁰.

Dacă despre începuturile bisericii catolice Sf. Maria izvoarele ne permit să stabilim unele date importante, coroborate mai cu seamă cu evoluția minorității meșteșugărești din Târgoviște, nu același lucru se întâmplă cu apariția bisericii Sf. Francisc, înălțată desigur o dată cu mănăstirea de mici dimensiuni, despre ale cărei urme ne vorbește *Cronica mănăstirii franciscane din Târgoviște*³¹.

Putem deduce din documentul din 1440 că la data aceea nu exista o mănăstire franciscană în Târgoviște, deoarece parohul bisericii catolice din acest oraș, care urma să devină stareț la mănăstirea Cârța, aparținea desigur ordinului cistercian. Dacă în Târgoviște ar fi existat o mănăstire franciscană, firește că parohul ar fi provenit de la această așezare religioasă.

Desigur că date definitive în legătură cu planul acestui monument și raportarea lui la o anumită familie vor fi posibile când se vor efectua săpături arheologice la vestul actualei biserici. Dar putem să ne dăm seama despre anumite trăsături ale bisericii Sf. Francisc dintr-o fotografie a lui Carol Popp de Szathmáry, de pe la 1867 – executată deci cu cu trei decenii înainte de dărâmarea monumentului, care a avut loc în 1898 – un prețios document, care ne încredințează că biserica dispărută a avut un turn, probabil cu cinci nivele. Intrarea la acest turn se făcea printr-o ușă cu un arc în plin cintru. La nivelul doi constatăm, de asemenea, o fereastră, îngustă ca un meterez, terminată tot cu un arc semicircular în partea superioară. Nu știm cum arăta fereastra de la nivelul patru care apare degradată în fotografie, dar deschiderea pentru sunete de la ultimul nivel, ce se termină în arc frânt, vădește că goticul mai viețuia încă (*Fig. 93*).

Biserica catolică veche din Râmnicu Vâlcea. Încercare de reconstituire. Elevație. (Aparținând catedrei de istoria și teoria artei din Inst. de arhit. „Ion Mincu”)

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Putem stabili o analogie cu deschiderea în plin cintru de la primul nivel al clopotniței bisericii evanghelice din Sibiu și cu cele gotice de la ultimul nivel, toate lucrate la sfârșitul secolului al XV-lea când elemente ale Renașterii (care au trecut uneori drept romanice, ducând la datări greșite) coexistă cu cele gotice, într-un stil de tranziție.³²

Un alt monument cu care putem compara biserica dispărută a Sf. Francisc este locașul catolicilor din Râmnicu Vâlcea (în prezent Sf. Dumitru) (fig. p. 292, 293 și 294), unde constatăm aceeași lipsă de profile (care ne vorbește despre o epocă mai agitată, cea de a doua jumătate a sec. al XV-lea ale cărui monumente – chiar ortodoxe – contrastează cu cele ale secolului al XIV-lea sau începutul secolului al XVI-lea, când domnia se stabilizează), materiale și o tehnică mai simplă³³.

De altfel, în *Cronica mănăstirii franciscane...* se arată că biserica Sf. Francisc „se datorește lui Ioan Capistrano (1385–1456 – n.n.); ca argument ei se sprijineau pe Sf. nume al lui Crist săpat în partea de sus a turnului, în cimitir, însoțit de trei litere I.H.S. (înainte de Sf. Bernard și Sf. Ioan Capistran nu se obișnuia să se sape numele lui Iisus cu trei litere...). Însă, după ce, din cauza războaielor, acel turn se cam surpase și cifrele căzuseră... atunci, la o reparație ulterioară a bisericii și turnului... părinții nu putură descifra anul... ei puseră pe ghicite 1225“.. *Cronica mănăstirii franciscane...* mai adaugă că „Sf. Capistrano a fost în Caransebeș pe la 1455 (documentul familiei Matskas din 30 octombrie 1455)“ și conchide că anul „trebuie să fi fost 1455“.³⁴

Acesta este un prețios indiciu de datare, deoarece știm că prestigiul lui Ioan Capistrano începe cu victoria lui Ioan Corvin de la Belgrad, din 1456, termen post quem și pentru monumentul de care ne ocupăm. Este posibil ca anul 1225 să fi fost în realitate 1485, deoarece știm că 4 se caligrafia în sec. al XV-lea ca un 8 cu bucla inferioară scrisă pe jumătate. Este al treilea an după urcarea pe tron a lui Vlad Călugărul (protejat de Brașovenii,³⁵ care vor avea strânse legături cu biserica franciscană din Târgoviște), care va cunoaște o lungă și pașnică domnie.

Într-adevăr, în 1521 în *Izvoarele istoriei orașului Brașov* găsim două mențiuni, una în legătură cu un oarecare Zekel Mathe „care a fost în părțile Transalpine, pentru a cerceta starea religioasă și a duce scrisori gardianului (minorit – n.n.) din Târgoviște“, iar cealaltă referitoare la plata drumului pentru un căraș care a transportat pește viu „fraților ordinului minorit din Târgoviște“³⁶.

Câțiva ani mai târziu, la 26 februarie 1532, Francesco della Valle da Padua, pomenind Târgoviștea în jurnalul său de călătorie, arată că „în acest oraș a fost înălțată o biserică a Sfântului Francisc cu câțiva frați observanți, care fac slujba bisericească potrivit regulilor bisericii catolice“³⁷.

Observăm că aceiași franciscani sunt donatorii clopotului bisericii Sf. Iacob din Câmpulung, turnat în 1525³⁸. Acești călugări din comunitatea observanților, sunt cei care în 1521 primeau ajutoare de la Brașov. Trecutul apropiat folosit pentru a indica apariția bisericii („e drizată“) ne lasă să credem că aceasta nu fusese construită cu multă vreme înainte, întocmai cum am dedus mai sus.

Giovanni Botero menționează că biserica Sf. Francisc a fost „ruinată“ în deceniul al optulea din secolul al XVI-lea.³⁹ Dar Hieronimus Arsegno ne încredințează în 1581 că ea „sta bine“, avea însă nevoie de întărire, deoarece rămăsese dezafectată zece ani; așadar, în 1571, la trei ani de la urcarea pe tron a voievodului Alexandru II Mircea, ultimul călugăr minorit părăsise Târgoviștea. Mănăstirea avea o grădină, dar călugării trăiau din ajutoarele oferite de domnul țării (Mihnea Turcitul), în vreme ce biserica Sf. Maria poseda, încă de la începuturile ei, via⁴⁰ de pe valea Sașilor.⁴¹ Dar penuria mănăstirii franciscane este înlăturată în 1590, când, revenit pe tron, Mihnea

PAVEL CHIHAI A

Turcitul înalță drept recunoștință cunoscutul altar închinat Sfântului Matei din biserica mănăstirii din Murano, de lângă Veneția, unde se afla retrasă mătușa sa Maria Vallarga⁴², și dăruiește, totodată, mănăstirii franciscane din Târgoviște moșia Șotânga⁴³. Foarte probabil la această mănăstire se referă Iacob Bongars în 1585 când scrie că în Târgoviște a fost găzduit la călugării franciscani.⁴⁴ Într-o scrisoare din 30 septembrie 1614, voievodul Radu Mihnea (fiul lui Mihnea Turcitul, donatorul moșiei Șotânga), crescut în mediile catolice, cere episcopului catolic de Sofia încă patru călugări, în afara celor doi care se aflau la data aceea în mănăstirea Sf. Francisc.⁴⁵

În 1623 Andrea Bogoslavich constată mănăstirea „disolată”⁴⁶. Se pare însă că în timpul domniei lui Alexandru Iliș (noiembrie 1627–15 octombrie 1629) când se cere scutire de dădii pentru „Damian Frencol și alți cinci oameni, care slujesc la mănăstire și biserica italiană”⁴⁷ (catolică), biserica Sf. Francisc fusese restaurată.

Războiul aprig dintre Matei Basarab și Vasile Lupu, care are loc în toamna anului 1639, când voievodul moldovean, însoțit de tătari, înaintează până la apa Ialomitei și până la Târgoviște⁴⁸ ruinează din nou biserica Sf. Francisc, pe care – în mod neașteptat, P. D. Bakšić, care nu este totuși sigur de acest hram⁴⁹ – o numește Sfânta Maria. Bakšić relatează în 1640 că biserica „străveche” („antichissima”) fusese pe cale să se ruineze, dar de curând fusese restaurată. Apoi explică cum cu un an înainte (în 1639 deci) tătarii, veniți cu moldovenii, făcuseră foc înăuntru și o înnegriseră. „Se spune” continuă Bakšić „că au locuit aici frații franciscani din Ungaria și că au stat dominicanii. În prezent stau minorii conventuali”. În mănăstirea veche, în care poposise însuși Bakšić cu ani în urmă și care fusese incendiată, nu mai rămăseseră decât „două case” (două încăperi) pentru „două sau trei persoane”. (Se pare că locuința care se păstrează până în prezent în fața actualei biserici „Bărăția”.) Într-una locuia „secretarul polon” al voievodului Matei Basarab cu familia sa (este vorba, cum vom vedea mai departe, de Ioan Starzawski) și în cealaltă preoții catolici.⁵⁰

În relatarea sa din 1648, Bakšić ne dă interesante relatări despre biserica Sf. Francisc, care pot fi raportate la fotografia care ni s-a păstrat. El arată că biserica nu avea cor, că măsura „20 x 10 pași”, că prezenta trei ferestre și două uși: una mare înspre vest, care răspundea în stradă, și alta în interiorul incintei pe care o consideră „a mănăstirii”. Sacristia se afla la primul nivel al turnului-clopotniță. În privința locuinței călugărilor, aceasta era vecină cu biserica (deci de cealaltă parte a străzii, unde o constatăm și în prezent), în care stătea Provincialul⁵¹ (ținând de custodia bulgară, rivală Conventualilor)⁵² și capelanul soldaților polonezi.

În același an însă Antonio Franceschi scrie că „mănăstirea este în mare nevoie și sărăcie, iar biserica stă să cadă”. Doi călugări erau să-și găsească moartea în dărâmături.⁵³ În cea de a treia relatare a sa, din 1653, Bakšić adaugă că biserica avea trei altare.⁵⁴ Aceste afirmații ne sunt confirmate de *Cronica mănăstirii franciscane din Târgoviște* unde citim că „Biserica... avea trei altare, din care cel mare s-a păstrat în bună stare; sacristia era clădită lângă vechiul turn... bolta-i căzu, însuși turnul are mari crăpături... biserica și altarul fuseseră o dată cu fața la sud... din curte, prin turn, era intrarea la biserică și la cor”⁵⁵

Prin urmare, biserica Sf. Francisc din Târgoviște se prezenta ca o navă cu o absidă poligonală la est („fără cor”) și un turn-clopotniță la vest, asemănătoare cu biserica catolică din Râmnicu Vâlcea, de la sfârșitul secolului al XV-lea (actuala biserică Sf. Dumitru).⁵⁶

Turnul ruinat al bisericii Sf. Francisc se poate vedea și într-o panoramă a orașului, fotografiată pe la 1883 de Carol Popp de Szathmáry⁵⁷. El este pomenit și de V. Drăghiceanu la 1907, care scrie că „Un colosal zid din vechea clădire (a bisericii

Monumente din cetățile de seamă ale Țării Românești

catolice – *n.n.*) fu dărâmat anii trecuți⁵⁸. El a fost dărâmat într-adevăr la 1898, când s-a înălțat actuala biserică ortodoxă închinată Sfintei Maria. Din relatările unor bătrâni târgovișteni acest turn a fost situat câțiva metri la nord-vest de actuala biserică, având latura vestică în linie cu rigola str. Bărăției.⁵⁹ așa cum îl descrie de altfel și Bakšić („o ușă mare înspre vest care răspundea în stradă”⁶⁰).

În anul 1660 P. Gabrielis Manić arată că mănăstirea și biserica Sf. Francisc fuseseră arse în 1658, de tătarii (veniți să închină pe voievodul Radu Mihnea III). Înainte de această invazie, Constantin Șerban Cămul (1656–1658) ajutase la reconstruirea edificiilor monastice, distruse anterior. Manić trebuise să locuiască în „casa vecină”⁶¹.

În 1665 biserica Sf. Francisc arsă „pentru a cincea oară” a fost restaurată de Radu Leon (Stridia) (1664–1669), după cum aflăm din *Cronica mănăstirii franciscanilor din Târgoviște*.⁶² În 1682 locașul rămăsese din nou fără acoperiș,⁶³ dar voievodul Constantin Brâncoveanu „restaură biserica și turnul, hărăzindu-i două clopote”⁶⁴, în 1689.

În 1737 biserica mănăstirii catolice fu arsă de turci „pentru a opta oară”⁶⁵ și rămase astfel până la 1898, când a fost dărâmată, pentru construirea actualului locaș, cu hramul Sf. Maria.

În interesanta *Cronică a mănăstirii franciscanilor din Târgoviște* se găsesc transcrise și inscripțiile a două pietre de mormânt aflate în sanctuarul bisericii Sf. Maria. Cea mai recentă, din 10 septembrie 1711, pomenea numele lui Bartolomeu Ferrati și Agnessei Kalnoki. Cealaltă, din 7 martie 1647, încastrată „în partea unde se citește evanghelia”, deci la nord de altar, purta inscripția, pe care editorul *Cronicii*, B.P. Hasdeu o traduce astfel: „Generoasa și prea pioasa matroană Sofia Borkie Starzawska a generosului domn Ion Oksza Cisarzewski (sic!) de Pojana Sereni... regelui Poloniei secretar, iar acum al ilustrisimului principe al Țării Românești, Matei Basarab intim notar, femeie legitimă, prin timpuriul destin strămutată în aceste părți ale Țării Românești dete duhul său lui Dumnezeu, iar rămășițele mortale odihnesc în acest mormânt, în 7 martie anul Domnului 1647, în etate de 50, liniștească-se în pace”⁶⁶.

Desigur că atunci când a publicat *Cronica mănăstirii franciscanilor din Târgoviște*, B.P. Hasdeu ignora faptul că numai cu patru ani mai devreme în 1861, neobositul cercetător D. Pappazoglu, într-una din „excursiile arheologice”, descoperise partea superioară a pietrei de mormânt a Sofiei Starzawska și hotărâse ca ea să fie desenată de pictorul care îl însoțea, Carol Isler, și care avea misiunea să fixeze pe un carnet de schițe (așa cum ar proceda în prezent un fotograf) monumentele considerate mai interesante de conducătorul expediției. Lângă imaginea fragmentului, Pappazoglu notează „Piatră mormântală ce se află la Bărăția ruinată din Târgoviște” (*Fig. 94*), iar pe o altă filă, cu desenul pietrei funerare din 1727 a cărturarului francez de Fontana (*Fig. 95*), el scrie, desigur dintr-o inadvertență, referindu-se tot la imaginea precedentă: „De la ruinele Bărăției din Târgoviște. Piatra mormântală a unui ambasador polonez (sic!) ce a fost acreditat pe lângă curtea lui Matei Voievod Basarab din Târgoviște”⁶⁷.

Este ciudat că, un sfert de secol mai târziu, fragmentul văzut de Pappazoglu, Isler și Iorga între anii 1861 și 1905 dispăre, apărând în schimb partea inferioară a pietrei de mormânt, a cărei inscripție o publică V. Drăghiceanu.⁶⁸

Prin urmare, piatra de mormânt încastrată în 1647 la nordul altarului bisericii Sf. Maria s-a aflat întreagă până în anul 1761. Înainte de 1861 ea s-a rupt în două, partea superioară fiind vizibilă între 1861 și 1905, iar cea inferioară în 1931. În prezent

PAVEL CHIHAI A

ambele fragmente au dispărut.

Viața bisericilor catolice din Târgoviște se inserează în existența importantului oraș de reședință. Primul locaș, cel închinat Sf. Maria, a fost construit în 1417, în momentul de ascensiune a păturii urbane târgoviștene, după stabilirea scaunului voievodului asociat, Mihail. Cea de a doua biserică catolică, cea a mănăstirii franciscane, pare a fi fost înălțată la sfârșitul secolului al XV-lea. Ambele biserici nu mai există.

Este semnificativ faptul că materialul din care a fost zidită biserica mănăstirii franciscane din Târgoviște a fost mai puțin costisitor decât acela folosit la construirea „Cloașterului” dominican din Câmpulung. Se pare că biserica mănăstirii catolice târgoviștene nu a avut profile de piatră, deoarece nici izvoarele și nici actualul teren al acestei așezări religioase nu ne destăinuiesc vreo astfel de sculptură arhitecturală. În schimb, biserica orașenilor sași, Sf. Maria, care a cunoscut o importantă fază de restaurare în jurul anului 1500, a primit cu acest prilej o serie de profile, care s-au adăugat, probabil, celor din secolul al XIV-lea. Biserica deteriorată în timpul luptelor dintre Mihai Viteazul și Sinan Pașa, din 1595, se ruinează până prin 1638–1640, când vornicul Dragomir Crețulescu – care capătă de la Matei Basarab terenul din partea de nord-est a orașului⁶⁹ – îi desprinde portalul și alte frumoase sculpturi arhitecturale, re folosindu-le la biserica curții sale, închinată Adormirii Maicii Domnului, și cunoscută în prezent sub numele de „biserica Crețulescu”.⁷⁰ (Fig. 96).

Am văzut că, în aceeași vreme, în Câmpulung s-au ridicat cu unele sculpturi de la „Cloașter” biserica Sf. Gheorghe (majoritatea materialului fiind însă reutilizat la zidirea turnului-clopotniță de la mănăstirea ortodoxă „Negru Vodă”).⁷¹

Constatăm că cele două biserici ortodoxe, înălțate pe la jumătatea secolului al XVII-lea, care re folosesc materiale profilate de la cele două monumente gotice, au fost concepute, atât ca plan, cât și ca elevație, într-un mod diferit decât bisericile ortodoxe construite în Țara Rămânească. În primul rând, planul acestor locașuri însumează două elemente puțin obișnuite la bisericile tradițional ortodoxe: ele sunt lipsite de pronaos existând numai naosul și altarul), iar absida altarului, în loc să ne apară semicirculară în interior (cum este firesc la o boltă în semicalotă), se prezintă poligonal. În elevație remarcăm faptul că ferestrele se termină în arc frânt, sunt gotice, acordându-se cu ancadramentele ușii de intrare în naos, chiar când ele nu au chenar de piatră, cum este cazul la biserica Crețulescu. Bolta naosului se prezintă în plin cintru (sprijinită de două arcuri dublouri la biserica Crețulescu) (fig. 97). fără deschiderea turlei Pantocrator, dar conca altarului, cornișa exterioară „în dinți de fierăstrău” ne apar ca la bisericile ortodoxe.

Prin urmare, elementele de decoratie arhitecturală transportate de la cele două monumente catolice au îndemnat pe meșterii bisericilor ortodoxe, Sf. Gheorghe din Câmpulung și Crețulescu din Târgoviște, să imite, în mod evident, monumentele de unde fuseseră transportate sculpturile respective. Ei au considerat desigur că aceste sculpturi aparținând unor biserici catolice ar distona cu stilul tradițional al bisericilor ortodoxe și atunci au căutat o formulă de compromis care să împace cele două stiluri.

Este semnificativ faptul că în apropierea Câmpulungului – unde s-a înălțat în jurul anului 1345 bazilica ortodoxă a voievodului Nicolae Alexandru – la Lerești, s-a găsit⁷² o biserică ortodoxă din secolul al XV-lea fără pronaos, cu ancadramente de fereastră în arc frânt, gotice, ceea ce dovedește o influență mai timpurie a monumentelor gotice asupra celor tradiționale în această regiune. Reținem din aceste modificări stilistice ale unor biserici ortodoxe că meșterii încercau o formă nouă care să împace cele două stiluri. Este adevărat că această sinteză a fost realizată într-o epocă

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

în care goticul „bastard” moldovenesc se constată tot mai frecvent în Țara Românească. Nu este întâmplător, așadar, faptul că cele două biserici din Câmpulung și Târgoviște. Sf. Gheorghe și Crețulescu, inspirate de locașuri de cult locale, aparținând unei alte confesiuni, apar în epoca înnoitoare și creatoare de noi forme stilistice a lui Matei Basarab.

Aceste îngemănări stilistice din Țara Românească, asupra cărora am atras atenția și cu prilejul încercării de reconstituire a complexului mănăstirii Argeș⁷³, pot ajuta la explicația genezei arhitecturii moldovenești. Ancadramentul bisericii Crețulescu este încoronat de o cornișe în gustul Renașterii, în locul frunzelor trilobate pe care le constatăm la portalul bisericii Sf. Gheorghe. Masa proscomodiei prezintă profile din aceeași epocă. Pe terenul curții domnești din Târgoviște s-a găsit un fragment de nervură,⁷⁴ provenit de la biserică catolică Sf. Maria, cu secțiune identică cu aceea care se află în lapidariul Muzeului orașenesc din Câmpulung (ceea ce confirmă o dată mai mult că aceeași echipă de meșteri a refăcut, în ajurul anului 1500, ambele monumente și, totodată, că biserica Sf. Maria era vecină cu casa domnească).

În prezent, portalul bisericii Crețulescu se găsește în interiorul pronaosului de construcție mai recentă. Nu numai ancadramentul vădește că la origine locașul nu prezenta decât încăperea naosului, ci și alte dovezi: în pod se poate distinge fațada originală; fisuri marchează linia de racord între vechea construcție și cea adăugată; crăpături, apărute după cutremurul de pământ din 1940 în tencuială deasupra ușii de acces în naos, corespund conturului a două ferestre în arc frânt. Trebuie să semnalăm că aceste crăpături coincid cu fisuri mai vechi și mai largi, acoperite cu tencuiala unei reparații mai vechi (probabil din secolul al XIX-lea).

Pronaosul a fost adăugat de enoriașii cartierului în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.⁷⁵

Mai târziu, în 1863, un exonartex supraînălțat de o clopotniță va conferi bisericii aspectul pe care îl are în prezent. Zidurile vechi sunt placate cu un rând de cărămidă aparentă.⁷⁶ Această fază de restaurare aparține arhitectului vienez I. Lipizer⁷⁷, care a încercat să conceapă restaurarea în stilul goticului „trubadur” la modă în epocă, și de mare trecere la romantici. Tot atunci, G. Tattarescu o decorează în întregime.

Note

¹ N. Constantinescu și Cristian Moisesu, *Curtea domnească din Târgoviște*, București, 1965, p. 5-6.

² Vezi p. 69.

³ Johan Schiltberger menționa, în anul 1394, că a călătorit „și în Țara Românească, cele două capitale ale ei care se numesc Argeș și Târgoviște” (*Reisebuch*, ed. Langmantel, Tübingen, 1885, p. 52).

⁴ *D.J.R.*, XVI, B., V, nr. 230, p. 219.

⁵ *D.J.R.*, XVII, B, I, nr. 242, p. 256.

⁶ *Cronica mănăstirii franciscanilor din Târgoviște*, la B. P. Hasdeu, *Arhiva istorică a României*, tom I, partea a doua, București, 1865, p. 50. În realitate această scriere, tradusă din latinește de Hasdeu, reprezintă un fragment dintr-o lucrare amplă, cu bogate referințe la Țările Române, scrisă în 1761, găsită de prof. B. Telbizov din Varna (Bulgaria) la Arhivele statului din Budapesta.

⁷ *D.R.H.*, B., I, nr. 42, p. 86-88.

⁸ N. Constantinescu și Cristian Moisesu, *Curtea domnească din Târgoviște...*, p. 35-36.

⁹ Ion Hurdubețiu și Flaminio Mârțu, *Câmpulung-Muscel medieval*, în *Studii și articole de istorie*, XI (1968), p. 33 sqq.

¹⁰ Vezi p. 282.

¹¹ Relatarea lui Petrus D. Bakšić din 1640, în *Acta Bulgariae Ecclesiastica...*, nr. LV, p. 99.

¹² E. Hurmuzaki, I/2, nr. DLXII, p. 663.

PAVEL CHIHAIA

- 13 Relatarea lui Hieronimus Arsegno din 1581, în *Acta Bulgariae Ecclesiastica...*, nr. X, A, p. 10.
- 14 Scrisoarea Beaterinei Salvaresso din 20 februarie 1578, la N. Iorga, *Contribuții la Istoria Munteniei...*, în *Anal. Ac. Rom.*, seria II, tom. XVIII (1895-96), Mem. Secț. ist., p. 30.
- 15 Giovanni Botero, *Le relationi universali*, Veneția, 1597, p. 73.
- 16 Vezi n. 13.
- 17 *Cronica mănăstirii franciscanilor...*, p. 53.
- 18 Relatarea lui Franco Sivori din 1584, la Șt. Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească*, București, 1944, p. 175.
- 19 Vezi p. 157.
- 20 Scrisoarea lui Filippo Pigafetta cancelarului toscan Belizar Vintă la Andrei Veress, *Campania creștinilor contra lui Sinan Pașa în 1595*, București, 1925, p. 56.
- 21 Relatarea din 1595 a lui Francesco Pastis de Candia, la N. Iorga, *Studii și documente...*, I-II, București, 1901, p. 415-417.
- 22 Relatarea lui Andrea Bogoslavich din 1623, la G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici...*, p. 328.
- 23 Vezi n. 11.
- 24 Vezi documentul dăruit în 1636 de către Matei Basarab vornicului Dragomir Crețulescu, la Stoica Nicolaescu, *Documente cu privire la Mateiaș voievod*, în *Arhivele Olteniei*, XX, (1941), nr. 113-118, p. 76-77.
- 25 Relatarea lui Petrus D. Bakšić din 3 noiembrie 1648, la G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici...*, p. 373.
- 26 Relatarea lui Petrus D. Bakšić din 1653, în *Acta Bulgariae Ecclesiastica...*, p. 268.
- 27 Relatarea lui P. Gabrielis Mančić (Thomassy) din 1660, în *Acta Bulgariae Ecclesiastica...*, nr. CLVI, A, p. 268.
- 28 Andrea Maria del Chiaro, *Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia* (ed. N. Iorga), București, 1914, p. 31.
- 29 *Cronica mănăstirii franciscanilor...*, p. 54.
- 30 J. H. Skeene, *The frontier lands of the Christian and the turk*, vol. II, Londra, 1853, p. 64.
- 31 *Cronica mănăstirii franciscanilor...*, p. 51: „iar niște temelii foarte înguste dovedesc că mănăstirea ale cărei ruine se văd încă prea bine din iarbă, fusese pătrată și nu mare, ci mică, după cum se obișnuia dintâi la părinții franciscani”.
- 32 V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române...*, p. 529 și fig. 485, p. 529.
- 33 Pavel Chihai, *Un vechi monument de arhitectură în Râmnicul Vâlcea: biserica Sf. Dumitru*, în *S.C.I.A.*, tom., 14 (1967), nr. 2, p. 175-186. Vezi cap. „Biserica Sfântul Dumitru din Râmnicu Vâlcea”, în *Artă medievală*, vol. III, partea întâi.
- 34 *Cronica mănăstirii franciscanilor...*, p. 50.
- 35 Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, partea întâi, București, 1937, p. 118.
- 36 *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, I, Brașov, 1886, p. 341 și 346.
- 37 Francesco della Valle de Padua, *Una breve narazione della grandezza dell' Illmo Sigr. Conte Alouise Gritti...*, la Nagy Iván, *Emlekiratok Gritti Alajosról*, în *Magyar Történelmi Társ.*, Pesta, 1857, p. 23 sqq.
- 38 Vezi p. 280.
- 39 Vezi n. 15.
- 40 Vezi n. 13.
- 41 Vezi n. 17.
- 42 N. Iorga, *O familie domnească în exil. Moartea lui Petru Vodă*, în *Vatra*, II (1895), nr. 10, p. 299; vezi și E. Hurmuzaki, XI, nr. DXCV, p. 451.
- 43 Actul de donație al moșiei Șotânga este emis de către Mihnea Turcitul (1577-1583; 1585-1591) la începutul celei de a doua domnii la 1584-1585. N. Iorga, *Studii și documente...*, București, 1901, p. 326. nota 1; relatarea la P.D. Bakšić din 3 noiembrie 1648 la G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici...*, p. 365; relatarea lui Antonio Franceschi din 20 noiembrie 1648 (*ibidem*), p. 359; *ibidem*, p. 328; regist al unui document din 1799, la N. Iorga, *Studii și documente...*, p. 245.
- 44 E. Hurmuzaki XI, nr. CCCXVII, p. 190.
- 45 Scrisoarea lui Radu Mihnea din 30 septembrie 1614, în *Acta Bulgariae Ecclesiastica...*, XVI, A, p. 15.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

- 46 Vezi n.22.
- 47 Vezi *Le mandement du Grand Seigneur au commandant de Tergoviste*, la N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, I., București, 1895, p. 66.
- 48 Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, III, partea întâi, București, 1942, p. 59.
- 49 Relatarea lui Petru D. Bakšić din 1653 (vezi n.26): „titolo della chiesa non si sa non trovandosi notato; li padri conventuali la chiamano S. Maria, et altri S. Francesco”.
- 50 Vezi n.11.
- 51 Vezi n.25.
- 52 Provincialii franciscani veniți din custodia Bulgariei erau în conflict cu minorității conventuali ai Congregației din Țara Românească (Vezi *Cronica mănăstirii franciscanilor...*, p. 53).
- 53 Relatarea lui Antonio Franceschi din 1648, la G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici...*, p. 359.
- 54 Vezi n.26.
- 55 *Cronica mănăstirii franciscanilor...*, p. 51.
- 56 Vezi n.33.
- 57 Imaginea ruinelor bisericii Bărăției (Sf. Francisc) din Târgoviște, aflată într-un stadiu de degradare avansată după războiul din 1738 în fotografia lui Carol Popp de Szathmáry. *Album festiv*, Bibl. Academiei, Cabinetul de stampe, V, ms. 317. Fotografia a fost executată către 1867. La copiere, clișeul a fost inversat din greșală, astfel că latura dreaptă a imaginii corespunde în realitate celei stângi. În copia de față am îndreptat inversiunea (Fig. 155). Ruinele au subzistat până în 1898, când a fost înălțată actuala biserică ortodoxă (Inscripție pe frontispiciu; V. Drăghiceanu, *Călăuza monumentelor istorice din județul Dâmbovița*, Târgoviște, 1907, p. 21). Panorama orașului Târgoviște, fotografie din anul 1883 se află într-un alt *Album național*, de la Bibl. Institutului de Istoria Artei al Academiei (Fig. 101).
- 58 V. Drăghiceanu, *loc. cit.*
- 59 Informație a fostului paroh al „Bărăției”, părintele Paul Tamaș, căruia îi mulțumim și pe această cale.
- 60 Relatarea din 1648 (vezi n.25): „dui porte, una grande della parte occidentale della strada publica”.
- 61 Vezi n.27.
- 62 *Cronica mănăstirii franciscanilor...*, p. 51.
- 63 Relatarea lui Antonio Angelini din 1682, la G. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici italiani*, în *Diplomatarium Italicum*, I, Roma, 1925, p. 133.
- 64 *Cronica mănăstirii franciscanilor...*, p. 51.
- 65 *Ibidem.*
- 66 *Cronica mănăstirii franciscanilor...*, p. 49.
- 67 Bibl. Academiei, Secția Stampe, I/10 (Carnetul de schițe al lui Carol Isler).
- 68 N. Iorga, *Studii și documente...*, X (1905), p. 278; V. Drăghiceanu, *Secretarul polon al lui Matei Basarab*, în *B.C.M.I.*, XXIV (1931) p. 42.
- 69 Vezi n.24.
- 70 Vezi Pavel Chihaia, *Monuments gothiques dans les anciennes résidences de Valachie*, în *R. R. H. A.*, tome II (1965), p. 69–71, unde biserica Adormirii Maicii Domnului (Crețulescu) este greșit identificată cu biserica catolică Sf. Francisc. Într-un studiu publicat în 1965, Constantin Nițescu (*Vechi cititorii târgoviteni*, în *Glasul Bisericii*, XXIV (1965), nr. 1–2, p. 146–149) atribuie corect construirea bisericii Crețulescu boierilor Crețulești citând documentul din 1636, dăruit de Matei Basarab vornicului Dragomir Crețulescu, dar o datează la începutul secolului al XVIII-lea, considerând-o (după V.A. Drăghiceanu, *Călăuza monumentelor istorice din jud. Dâmbovița*, București 1907, p. 20) zidită de „vel logofătul Pârvu Crețulescu cu soția sa Safta, fiind lui Constantin Brâncoveanu”.
- 71 Vezi cap. „Secretarul polon al lui Matei Basarab” în *Artă Medievală*, vol. III, partea întâi.
- 72 Falminiu Mârțu, *Biserica necunoscută din secolul al XV-lea descoperită la Lerești-Muscel*, în *B. O. R.*, LXXVI (1968), nr. 3–5, p. 446–454.
- 73 Vezi cap. „Mănăstirea Argeșului. Încercare de reconstituire”, în *Artă Medievală*, vol. III, partea întâi.
- 74 Comunicată nouă de arh. Cristian Moisescu: Ambele nervuri prezintă în secțiune un decagon cu următoarele dimensiuni: latura superioară 0,18 m; cele două unghiuri alăturate cu latura de 0,03 m; laturile verticale 0,135 m; laturile oblice 0,18 m; latura inferioară 0,06 m.
- 75 Alex. A. Popescu-Runcu, *Catagrafia jud. Dâmbovița la anul 1810*, Târgoviște, 1936, p. 7; D. Pappazoglu, *Istoria fondării orașului București*, București, 1891, p. 217.

PAVEL CHIIAIA

⁷⁶ N. Constantinescu și Cristian Moisesu (*Curtea domnească din Târgoviște...*, p. 44) arată că întregul parament al tumului Chindiei din Curtea domnească a fost de asemenea plăcat cu cărămidă în aceeași epocă. Vezi și Pavel Chihăia, *Două rapoarte ale arhitectului Ioan Schlatter din anul 1847*, în *B. O. R.*, anul LXXXVI (1968), nr. 3-5, p. 496. Vezi cap. 11 în *Artă medievală*, vol IV, partea a doua.

⁹⁰ Inițiativa construcției aparține lui Ion Crețulescu (1806-1871) care a adus pe I. Lipizer, ale cărui planuri au fost aprobate de către N. Crețulescu (1812-1900), în acel moment prim-ministru (Vezi și N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, tomul II, București, 1909, p. 350 și 359. Harta Târgoviștei din 1886, tipograf O. Grassianu, București).

Capitolul XIII

ÎN LEGĂTURĂ CU ORIGINEA ȘI STRUCTURA ORAȘELOR DE REȘEDINȚĂ DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ

În istoriografia noastră se remarcă în ultima vreme un viu interes pentru studiul orașelor, al originii lor și momentului de conturare a vieții materiale urbane, desprinsă de cea țărănească. O serie de probleme, legate mai cu seamă de datele pe care le prezintă documentele și care urmăresc, în principal, creșterea și diferențierea meșteșugarilor sau circulația mărfurilor, au fost cercetate și, în parte, soluționate.

Astfel, într-un valoros studiu din 1957, P. P. Panaitescu a arătat că unele târguri poartă numele unor văi de râu: Argeș, Buzău, Cetatea Dâmboviței (București), Târgul Jiului, Târgul Gilotrului etc. „Acele centre, desigur anterioare formării statului, reprezentau locul unde se făcea târgul de schimb pentru mărfurile văii, era centrul văii, loc apărut de o curte locală, care mai târziu a devenit o curte domnească provincială. Prin urmare, la originea multor târguri din țara noastră stau vechile târguri ale văilor... În genere, majoritatea târgurilor mari... sunt anterioare domniei, sau datează din primele timpuri, imediat următoare întemeierii statului feudal”¹.

Idei asemănătoare dezvoltă într-un studiu temeinic Șt. Olteanu, care consideră și rezultatele unor cercetări arheologice mai recente.

Șt. Olteanu consideră că orașele din Țara Românească au apărut relativ târziu, începând din secolul al XIII-lea, suprapunându-se unor „așezări rurale beneficiare ale unor condiții de dezvoltare deosebit de favorabile (așezare geografică în măsură să permită o populare intensă, situarea la intersecția drumurilor comerciale, la locuri de trecere) și în locurile unde se schimbau periodic produsele satelor regiunii respective, mai precis la târgurile periodice organizate care se țineau în locuri convenabile locuitorilor satelor din apropiere”².

Șt. Olteanu observă că „fiecare oraș se afla într-o regiune dens populată, aproximativ în centrul unui grup de sate destul de numeros” și că se poate „suprinde momentul când o așezare sătească capătă caractere urbane”³, citând o serie de documente care vădesc această stare de tranziție. Arată apoi că „Unele așezări nu au depășit niciodată în decursul evului mediu etapa intermediară de dezvoltare, rămânând tot timpul la nivelul unei așezări rurale mai mari, în care avea loc periodic târgul atât de necesar locuitorilor satelor din regiune”...⁴

Din cercetările lui P. P. Panaitescu⁵ și Șt. Olteanu se desprind, prin urmare, următoarele:

1. Multe orașe s-au format din sate, situate în mod obișnuit pe o vale de râu.
2. Aici era un loc de schimb pentru o rețea de așezări înconjurătoare.
3. Aceste târguri sunt anterioare întemeierii Țării Românești.
4. Ele erau apărute inițial de o curte locală, care ulterior a devenit „domnească provincială”.

Să considerăm aceste concluzii în legătură cu originea orașelor din Țara Românească, pentru a vedea dacă rezultatele la care am ajuns cercetând unele monumente din orașele de reședință ale Țării Românești și contextul lor implicit coincid cu afirmațiile de mai sus.

Se știe că planurile vechilor orașe din Țara Românească din secolele XIV–XV nu au putut fi reconstruite, deși cercetările din ultimul timp au reușit să localizeze

PAVEL CHIHAI A

câteva edificii (nu dintre cele mai însemnate).

Până în prezent nu cunoaștem în mod precis decât locul unde s-au înălțat curțile voievodale din Târgoviște și București. Palatul – sau eventual palatele domnești – din primele reședințe ale Țării Românești, din Argeș și Câmpulung-Muscel, sunt deocamdată presupuse, dar deoarece elemente tot mai convingătoare date la iveală de săpăturile arheologice pledează pentru localizarea lor tradițională, o vom primi și noi în lucrarea de față, atrăgând atenția și asupra unor variante posibile.

În nici un oraș din Țara Românească nu s-au conservat vechile localuri administrative (sfatul „județului” și al „pârgarilor”), care se pot admira în centrele urbane din Transilvania. În privința locurilor de schimb, de manufacturare sau negustorie, ele pot fi de multe ori deduse – atunci când săpături arheologice nu le-au dat la iveală – din prezența unor biserici orășenești, care păstrează, în pisanii sau tradiție, îndeletnicirea enoriașilor sau chiar a ctitorilor. Se înțelege că așezările meșteșugarilor și negustorilor imigranți (sași, unguri, italieni, raguzani etc.) pot fi localizate în jurul unor biserici catolice parohiale, de oraș, care au aparținut acestor nuclee transmuntane.

De fapt, raportul între grupele imigrante și așezările băștinașe din orașele de reședință din Țara Românească – important pentru stabilirea configurației și vieții lor de-a lungul timpului – nu a putut fi precis determinant, datorită tocmai cunoașterii insuficiente a unor elemente constitutive. Noi ne propunem să avansăm unele observații în legătură cu geneza și structura vechilor orașe de reședință din Țara Românească, considerând unele monumente existente sau dispărute (dar care au putut fi localizate) și momentele diferite ale apariției lor pe scara timpului. Este de la sine înțeles că localizarea târgurilor de schimb periodice sau a piețelor („bazarelor”) în contextul orașelor medievale din Țara Românească ne va permite să precizăm unele aspecte ale raporturilor și succesiunii lor în timp. Precizăm, de la bun început, că prin noțiunea de „târg” înțelegem acel loc unde se efectua periodic schimbul sau vânzarea produselor, iar prin „piață” („bazar”) terenul pe care se aflau în permanență casele meșteșugarilor și negustorilor. Primim afirmația lui P. P. Panaitescu că „târg” implică și localitatea unde se efectuau aceste tranzacții, prin extinderea noțiunii la întreaga așezare.

Câmpulungul pare a fi prezentat trei părți distincte: cea nordică, numită Schei, partea de mijloc, cu marea piață dreptunghiulară străjuită de biserica „Bărăției”, și partea sudică, unde se află vechea așezare a curții domnești⁶.

Despre cartierul Schei (denumire nu pe deplin elucidată, identică cu cea pe care o găsim la vechiul cartier românesc dintr-un alt oraș cu populație germană, Brașovul) nu mai știm nimic și vor trebui inițiate săpături arheologice mai cu seamă în jurul vechilor biserici, înălțate pe temelii încă mai bătrâne.

Judecând după numele orașului Câmpulung, am crede că încă de la începuturile sale așezarea a avut configurația actuală, adică desfășurată pe toată această vale și nu restrânsă doar la partea sudică sau cea de mijloc și cea sudică. Nu am presupune așadar că numele „Schei” provine de la români din Bulgaria sau de la bulgari, imigranți în Câmpulung, ci mai degrabă de la o denumire dată de sașii sau ungurii de nord.

Bănuim, așadar, că așezarea românească s-a întins din Schei și până în partea de sud a orașului, de-a lungul râului, care s-a numit al Târgului, vădind rosturile așezării, care s-a ridicat de la rangul de simplu sat la cel de târg, încă înainte de venirea sașilor. Este demn de menționat faptul că și în Argeș, râul care străbatea așezarea românească purta acest nume înainte de mijlocul secolului al XVI-lea.

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

Prima îndeletnicire a câmpulungenilor a fost cea agrară, care a premers dezvoltarea așezării ce a devenit târg. Faptul că târgul exista când sașii au preluat militar, politic și administrativ orașul o vădese atât clauzele „agrare” ale privilegiului, conferit orașelor de către Mihail I, în 1418/20, numele râului care străbate Câmpulungul și care nu a putut fi dat după ce orașul a căpătat profilul economic impus de imigranți, precum și așezarea târgului periodic. De-a lungul râului Târgului a existat un drum vechi (probabil anterior „uliței Târgului”, actuala stradă „Negru Vodă”), motiv pentru care Matei Basarab a construit incinta „zborului” către râu, cu poarta de intrare spre valea râului⁷. Cele două ulițe principale, una de-a lungul râului, a morilor și dârstelor, cealaltă străbătând orașul, pot fi observate și la Argeș.

Este probabil ca privilegiul să fi fost dat de Mihail I⁸ pe temeiul unor drepturi mai vechi ale orășenilor sași, recunoscute acestora în momentul cuceririi orașului de către Basarab. Pentru aceasta ar pleda faptul că actul s-a găsit la biserica Bărăției, către Basarab. Pentru aceasta ar pleda faptul că actul s-a găsit la biserica Bărăției, până târziu⁹. Dar ne punem întrebarea: de ce voievozii anteriori, care știm că au stăpânit Câmpulungul (Basarab, Nicolae Alexandru, Vladislav I, Radu I, Dan I, Mircea cel Bătrân) nu au recunoscut vreun drept câmpulungenilor? De ce acest privilegiu să fi fost dat numai sașilor, când orașul avea o populație românească în chip evident majoritară? De ce acest privilegiu însumează clauze care privesc domeniul agrar, limitrof, precum și cel de pășunat al orașului¹⁰, care priveau în chip evident, populația românească, și nu cea săsească?

Secole întregi câmpulungenii au păstrat „ocolul” de cultură din jurul orașului, care glăsuia despre îndeletnicirea primilor locuitori ai acestei așezări¹¹. Încă din această perioadă de început a existat în mijlocul așezării, acolo unde valea se lărgeste și lasă mai mult loc între dealuri, un târg periodic, de Sfântul Ilie, pentru schimb și comerț cu produse agricole și locale (*Fig. 100*). Acest târg s-a menținut până în prezent pe vechiul teren, acolo unde s-a înălțat la începutul secolului al XVI-lea (în 1626) biserica Sf. Ilie¹² (foarte probabil pe temeliiile altui locaș mai vechi) și unde se găsește „crucea jurământului”, vechiul privilegiu voievodal, cu scutiri pentru câmpulungeni¹³ (*Fig. 99*). Matei Basarab va muta „zborul” lângă mănăstirea ortodoxă, dar ulterior îl vom regăsi pe vechiul loc, situat la „bariera” celei mai importante artere comerciale, cea care o lega de Târgoviște și de Pitești.

Merită, de asemenea, a fi pus în lumină faptul că la venirea lor imigranții sași au găsit o serie de meșteșugari autohtoni, risipiți în masa populației băstinașe, unde au rămas de-a lungul întregului ev mediu. Nu întâmplător acești meșteșugari – aflați dincolo de concentrarea pieței imigranților, în partea de sud și nord a orașului – sunt legați de produse locale și nu de cele de import (dogăritul, de producția de vin și brânzeturi, tăbăcitul și jocăritul de pielărie, olăritul de străvechea ceramică românească). Până de curând, în cartierul Schei se aflau dogari și pietrari, în Tabaci tăbăcari, în Șubești jococari, în Olari ceramiști¹⁴ etc.

În târgul cu populație românească, în care începuse să se diferențieze clasa meșteșugarilor și care se afla, așadar, într-un stadiu avansat de evoluție, a imigrat în ultima treime a secolului al XIII-lea o colonie săsească, organizată din punct de vedere politic și militar, condusă de un „comes”¹⁵. O confirmare a acestei imigrații târzii a sașilor o găsim în aspectul gotic al temeliiilor bisericii orășenilor catolici, scoase la lumină de ultimele săpături arheologice și care nu pot fi anterioare ultimului sfert al secolului al XIII-lea, epocă în care constatăm primele biserici gotice în Transilvania. Sașii – în minoritate numerică evidentă față de populația românească¹⁶ – s-au instalat ca un nucleu organizat în mijlocul populației locale, desfășurată pe malul râului, construind, de-a lungul laturilor unui dreptunghi care delimita piața, edificiile negustorilor și meșteșugarilor. Biserica orășenilor catolici, dedicată

Sfântului Iacob cel Mare, înălțată în colțul sud-estic, s-a perpetuat, cu refaceri din temelie, până în prezent.

În vreme ce biserica Sf. Iacob cel Mare era situată în cartierul sașilor, mănăstirea dedicată Sf. Elisabeta, aparținând Ordinului dominican, a fost construită în partea de sud, printre locuințele românilor (mai rare decât cele din Schei, unde găsim și astăzi vechi așezări religioase). Alegerea acestei poziții poate fi explicată – cum am arătat¹⁷ – de vecinătatea curții domnești unde se afla doamna Clara, care, fără îndoială, a susținut întemeierea mănăstirii, numită mai târziu a „Cloașterului“, ridicată în jurul anului 1345.

Curtea domnească din Câmpulung a constituit, încă din timpul vieții lui Basarab, o a doua reședință pe care voievozii Țării Românești au statornicit-o probabil de la cucerirea Câmpulungului.

Câmpulungul – oraș important pe linia marelui drum comercial între Transilvania și Balcani, având o importanță strategică și constituind un centru de intens trafic comercial – va fi hotărât ca a doua reședință a țării, atâta vreme cât Balcanii primeau mărfurile venite din Occident. Așa ne explicăm faptul că Nicolae Alexandru va rezida în Câmpulung încă din timpul vieții lui Basarab, tot astfel cum Mihail va rezida în Târgoviște (în „casa“ și „orașul“ domniei sale¹⁸) înainte de a se urca pe tronul tatălui său Mircea cel Bătrân, când sudul Dunării este ocupat de turci și marele trafic comercial se îndreaptă către Gurile Dunării.

Problema întâietății rezidențiale a Câmpulungului pentru o perioadă de timp oricât de scurtă nu se poate pune, deoarece avem dovezile existenței curții domnești din Argeș până la 1340¹⁹, ale inițiativei și înălțării bisericii Sf. Nicolae Domnesc cu câțiva ani înainte de 1351/52, a prezenței lui Nicolae Alexandru la târnosirea acesteia, în sfârșit, a funcționării Mitropoliei, începând din anul 1359. Că Nicolae Alexandru a zăbovit în timpul domniei sale la Câmpulung – unde și-a petrecut poate o bună parte din timpul domniei (soția sa fiind legată de „Cloașter“-ul catolic, cum am arătat²⁰) – nu micșorează rolul Argeșului, ales și menținut ca oraș mitropolitan.

Cercetările în legătură cu „casa domnească“ din Câmpulung ne-au arătat că toate achizițiile de terenuri s-au făcut la exteriorul incintei care se păstrează până în prezent. Terenul pe care Matei Basarab ridică bolnița cu biserica de lemn, prin 1640, pentru nevoile mănăstirii sale, precum și cel al hanului și prăvăliilor de la 1646/47, vor fi constituit aria fostei curți domnești.

Profilele de piatră găsite la unele săpături întâmplătoare în acest perimetru, care aparțin goticului de secolul XV²¹, nu pot fi atribuite curții domnești, deoarece știm că hanul a fost construit cu material adus de la „Cloașter“-ul catolic. Această infuzie de materiale străine în incinta fostei curți domnești va îngreuna considerabil identificarea și datarea ei.

N. Iorga observase anterior că „aici trebuie să fi fost și mai demult întărituri în gura văii“²² și că „mai pe urmă cetatea nu mai putu aduce nici un folos“²³. Într-adevăr, observăm că poziția fostei curți domnești, marcată de trei biserici care s-au succedat în timp, este destul de privilegiată: ea se afla pe botul de deal, acolo unde valea lărgită lasă să se desfășoare locuințele câmpulungenilor. La extremitatea nordică, așezarea era mai ușor de apărat decât aici, la sud, unde bănuim să fi fost prima fortificație care proteja târgul încă înainte de venirea sașilor, deci un punct întărit românesc, pe care imigranții îl vor fi păstrat și consolidat și după ce au înălțat clădirile din piața dreptunghiulară. Pe aici, pe lângă malul râului, trecea – cum am arătat mai sus – și drumul principal al așezării, încât se putea controla ușor și percepe vama pentru traficul de mărfuri. Aceasta nu înseamnă că punctul întărit preluat de imigranții sași va fi avut o biserică de paraclis; primarul (comitele) putea frecventa

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

marea biserică parohială Sf. Iacob din piață, unde comitele Laurențiu s-a și îngropat la 1300. Analiza datelor cercetărilor arheologice și documentare de la biserica voievodului Nicolae Alexandru nu ne îngăduie să postulăm existența unei biserici mai vechi decât aceea a lui Alexandru Nicolae, care figura în tabloul votiv, în pomelnic și în documente ca prim ctitor.

Datele pe care le avem în legătură cu reședințele primilor Basarabi ne permit să schițăm următoarea succesiune: Basarab domnește în Argeș iar Nicolae Alexandru, ca voievod asociat, în Câmpulung, unde s-a și îngropat. Intenționând să înalțe biserica Țării Românești la rangul de Mitropolie, Basarab zidește biserica Sf. Nicolae Domnesc, pe care nu ajunge să o termine, deoarece îl surprinde moartea la fiul său, la Câmpulung, unde se și înmormântează. Deoarece grafitul din biserica Sf. Nicolae Domnesc, care consemnează acest eveniment, este scris pe tencuială proaspătă (nu pe stratul de egalizare pentru frescă), cu un cloț de cărămidă, deducem că moartea voievodului a avut loc fie în toamna lui 1351 (lunile septembrie sau octombrie), fie în intervalul aprilie–august 1352. Nicolae Alexandru, care dăruiește bisericii curții sale din Câmpulung, la moartea lui Basarab, satele Bădești și Bogătești, se va înmormânta în orașul unde se afla biserica sa și a soției sale, catolica Clara, cu toate că prima reședință continuă să rămână la Argeș.

Faptul că Nicolae Alexandru întrebuințează meșteri familiarizați cu stilul occidental pentru biserica sa, într-o epocă în care activau în Țara Românească și meșteri de pe aria balcanică – așa cum vădesc o serie de locașuri din prima jumătate a secolului al XIV-lea – ne încredințează că în această vreme au existat strânse legături cu lumea occidentală. Biserica de la Câmpulung-Muscel se cuvine a fi raportată la biserica Sf. Nicolae din Rădăuți, la biserica de la Lerești-Muscel, la arhitectura bisericească moldovenească în general, tributară și stilurilor occidentale. Evident însă că relațiile lui Nicolae Alexandru cu lumea Apusului (care vor fi continuate și de succesorii săi, mai ales în sectoarele de viață laică, după cum ne vor încredința piesele de costum și podoabă găsite în săpăturile de la Curtea de Argeș) nu modifică natura legăturilor profunde cu lumea ortodoxă și balcanică, ilustrate de corespondența cu Patriarhia din Constantinopol și de documentele de la Muntele Athos, de înruderirea cu țarii bulgari și sârbi și de însăși politica sa clară de independență.

Trebuie să reținem fazele prin care a trecut Câmpulungul de la situația de sat la aceea de târg, foarte probabil apărat de un punct întărit, preluat pe rând de imigranții sași, apoi de voievodul Țării Românești într-un interval destul de scurt între mijlocul secolului al XIII-lea și mijlocul secolului al XIV-lea.

Aceeași evoluție pare să o fi avut și Argeșul, așezare românească la fel de veche ca și Câmpulungul, prima reședință a Basarabilor. În epoca prefeudală locuințele se desfășurau de-a lungul râului Târgului, care a primit același nume ca și apa care însoțește Câmpulungul, dar care, spre deosebire de aceasta din urmă, se varsă într-un alt râu, mai mare, prezentând la această intersecție un teren ce a jucat un rol important în dezvoltarea așezării. O serie de temelii de case vechi, de tezaure din secolul al XVI-lea²⁴, de biserici de lemn de mult timp dispărute²⁵ vădesc viața care a pulsat odinioară pe firul apei Târgului argeșean, cu populația rărită în prezent²⁶. Ogorul agrar al așezării se va fi întins de jur-împrejur, inclusiv pe pământul Flămânzeștilor, veniți după întemeierea reședinței Țării Românești.

Târgul periodic unde se efectuau schimburile și vânzările de produse locale se afla la gura Târgului, unde și în prezent are loc târgul de vite²⁷. Cu timpul, după ce, prin importanța pe care o capătă, întreaga așezare devine târg, și pe lângă agricultori apar meseriași și negustori, români și străini, se construiește pe terenul vecin gurei râului Târgului o piață permanentă (care prezenta avantajul de a fi la un nivel supe-

PAVEL CHIHAI A

rior) menționată în documentele secolului al XVII-lea sub numele de „bazar”²⁸. Acest „bazar” nu avea proporțiile pieței centrale a Câmpulungului, care concentra grupul imigranților. Pe de altă parte, străzile cu meșteșugari din Curtea de Argeș, poartă și alte nume decât cele ale unor îndeletniciri tradiționale (dogari, șubari, olari). Ele se numesc ale „chivărarilor”, „botușarilor”, ceea ce vădește că în Argeș grupurile etnice nu au fost distincte ca în Câmpulung; în piață se aflau mulți români, iar orașul cuprindea case ale meșteșugarilor veniți de peste munți.

Nu cunoaștem configurația pieței argeșene din secolul al XIV-lea, care se întindea de-a lungul râpei înalte a râului, ca și la Târgoviște. Este probabil (juducând după aspectul prezent) că ea era dreptunghiulară. După cum am arătat, este posibil ca biserica Sf. Nicolae să se fi ridicat pe temelile locașului episcopiei catolice din 1381, dar ne pare mai probabil ca acesta să fi fost zidit pe locul bisericii Botușari.

Este interesant de observat, comparând cele două vechi reședințe ale Țării Românești – Câmpulungul și Argeșul – că structura lor a fost asemănătoare. Astfel, la Câmpulung se succedau târgul periodic (lângă biserica Sf. Ilie), apoi punctul întărit – unde am dedus că s-a construit curtea domnească – și la sud de acesta, centrul Olarilor. Lângă fosta curte domnească se constată, în secolul al XVII-lea, o serie de mori și industrii legate de apă. La Argeș a existat de asemenea târgul, protejat de punctul fortificat (dealul Sânicosară se înălța ceva mai departe de gura râului Târgului), apoi cartierul Olari, cu o biserică a meseriașilor. Lângă curtea voievodală se aflau, de asemenea, morile domnești (*Fig. 162*).

La Argeș, ca și la Câmpulung, Târgoviște și București, curtea a fost stabilită pe malul apei (și nu pe o înălțime), lângă artera care ducea în oraș, ceea ce vădește că rațiuni economice au prevalat asupra celor strategice. Suntem în epoca de înflorire economică, care urmează invaziei tătare din 1241; Țara Românească apare mai târziu de perioada în care marii feudali ai Europei își construiau cuiburi întărite inaccesibile. Cercetările ne-au dus la concluzia că între curtea domnească și moșia Flămânzești, în imediata apropiere a palatului, se aflau o serie de curți boierești, ca și la București. Curtea boierului Stanislav, existentă la sfârșitul secolului al XV-lea, se desfășura pe ambele maluri ale râului Argeș, legată de un pod. Pe malul vestic se întindeau unele terenuri anexe (pomet, grajduri etc.), iar pe cel estic, curtea propriu-zisă cu biserica înălțată pe locul celei actuale, cu același hram al Sfântului Gheorghe. Afirmația că boierii încep să locuiască în orașe de-abia la începutul secolului al XVI-lea²⁹ nu este confirmată de documente, deoarece, cel puțin în cazul Argeșului, constatăm un grup de boieri în acest oraș la începutul secolului al XVI-lea³⁰, deci fiindând aici cu mult înainte.

Așadar, domnia se stabilește între târgul de schimb sau piață și curțile boierilor, cele două pârghii importante, economică și politică, ale statului. La Târgoviște constatăm de asemenea, e drept la începutul secolului al XVI-lea, incinta palatului între curtea lui Manea vornicul (cu biserica închinată Sfintei Vineri) și piața orașului, anterioară începutului secolului al XV-lea.

Cel mai înalt for religios al țării, Mitropolia, a funcționat lângă curtea voievozilor, atâta vreme cât ea a rămas la Argeș. După mutarea reședinței principale la Târgoviște, la 1431, Mitropolia se desprinde de fosta casă voievodală, găsindu-și o incintă mai adecvată, cu edificii monastice, în ctitoria lui Vlad Dracul din 1439, din nordul orașului, lângă satul Flămânzești, într-o poziție analoagă celei a mănăstirii voievodului Alexandru Aldea, construită cu câțiva ani înainte la Dealul, lângă Târgoviște.

Desigur că o serie de întrebări despre curtea domnească a Argeșului, rămase fără răspuns, își vor găsi soluția după ample investigații arheologice în diferite puncte ale

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

orașului, care să continue pe cele cu rezultate atât de fericite, efectuate până acum³¹. Nu știm, de pildă, când a fost înălțată și ce funcție a avut biserica Sânicosară. Așezarea și unele morminte găsite de V. Drăghiceanu³² ar pleda pentru un paraclis voievodal³³. Răzvan Theodorescu propune ipoteza verosimilă că aici își va fi mutat locuința Basarab, după anul 1330, când casa domnească de la vestul bisericii Sf. Nicolae Domnesc se va fi ruinat³⁴. Am putea, de asemenea, avansa ipoteza care pornește nu de la analogii stilistice cu biserica Sânicosară, ci de la observația lui V. Drăghiceanu că inventarul funerar al celui mai vechi mormânt, găsit de el aici, seamăna cu cel pe care l-a dezgropat într-un mormânt („Fleurs de lis”), alăturat cu cel al boierului lui Mircea cel Bătrân, Nan Udobă³⁵, că atât curtea, cât și biserica de la Sânicosară au funcționat în perioada dintre domnia lui Mircea cel Bătrân și Neagoe Basarab, când, în chip se pare evident, curtea de lângă râu este părăsită³⁶.

O serie de voievozi emit hrisoave din Argeș în acest interval (Vlad Dracul, Basarab II, Basarab Țepeluș) și totodată știm că vechiul cuib al lui Basarab I era dezafectat. Nu ar fi probabilă o edificare a unei curți mai puțin vulnerabile din punct de vedere militar pe înălțimea de la Sânicosară? Acum, când sub temeliiile bisericii Sf. Nicolae Domnesc s-au găsit urmele bisericii anterioare³⁷, care vădesc că așezarea voievodală a fost tot pe același loc în secolul al XIII-lea, propunerile de a data biserica Sânicosară înainte de secolul al XIV-lea cad de la sine. Oricum, poziția acestei biserici în vârful botului de deal care domină terenul unde se află locașul Sf. Nicolae Domnesc exclude probabilitatea ca ea să nu fi fost voievodală. Totodată, dacă considerăm aspectul zidurilor de incintă ale casei domnești din secolul al XIV-lea, constatăm slaba lor fortificare, lipsa unor turnuri de colț. Cum putem concepe ca Mircea cel Bătrân, constructorul cetății de la Giurgiu, cel care și-a înconjurat palatul din Târgoviște cu turnuri³⁸ și a fortificat peste măsură ctitoria sa de la Cozia³⁹, să fi rezidat într-o casă domnească înconjurată de ziduri înguste, fără alte întărituri? Săpăturile recente de la curtea domnească din București⁴⁰ vădesc, de asemenea, fortificațiile „castrului” voievodal din secolul al XV-lea.

În sfârșit, observăm că până la Mircea cel Bătrân, voievozii Țării Românești se îngroapă la Câmpulung – atâta vreme cât biserica Sf. Nicolae Domnesc nu este terminată – apoi în acesta din urmă. Mircea cel Bătrân este primul voievod al Țării Românești care își hotărăște mormântul într-o mănăstire, în ctitoria sa îndepărtată de la Cozia, vădind și prin aceasta desprinderea de casa domnească din Argeș.

Constatăm că, începând cu domnia lui Mircea cel Bătrân, rolul orașului Argeș descrește, voievozii nu-și vor mai hotărâ aici mormintele. Nu mult după 1431, prima reședință a țării va fi Târgoviștea. După un alt deceniu, în 1439, Mitropolia va fi trecută în locașul înălțat de Vlad Dracul în marginea Argeșului. Prin urmare, casa, necropola domnească și Mitropolia, pe care le găsim adunate în vremea domniei lui Vladislav I, se desprind una de alta în timpul lui Mircea cel Bătrân, când tradiției bizantine constantinopolitane îi succede aceea venită pe filieră sârbească. Într-adevăr, în Serbia nu mai regăsim îngemănarea pe care o constatăm la palatul și Patriarhia din Constantinopol: aici Patriarhia se află la Peč, iar țarii se înmormântează în mănăstiri „lăcașuri proprii de înmormântare pentru țarii”⁴¹. Este firesc, așadar, să propunem și ipoteza așezării curții de la Sânicosară în vremea lui Mircea cel Bătrân.

Orașul Târgoviște a fost la origine un sat mai dezvoltat, în mijlocul unei rețele de mici așezări, unde (așa cum o arată și numele lui) se făcea târgul. Acest târg „din afară” s-a menținut până nu demult, el se întindea la nord de bariera Câmpulungului – deci la începutul marilor artere care duceau către Argeș și Câmpulung – dincolo de șanțul cetății, unde în vechime erau trasi în țepă răufăcătorii⁴². Aici se făceau schimburi și vânzările de produse locale, în vreme ce piața statornică s-a înfiripat într-un

PAVEL CHIHAI A

punct mai înalt, lângă râpă (într-o poziție asemănătoare pieței din Curtea de Argeș), unde meșteșugarii și negustorii veniți de peste munți și-au zidit locuințele. S-a mai păstrat în prezent, ca o ultimă amintire a acestei piețe, „fundătura Brașovului”. La sudul acestei piețe înfiripate nu de multă vreme – din momentul în care căile de comerț către mare au prevalat asupra celor îndreptate spre Balcanii ocupați de turci – domnia și-a construit o curte. Această apropiere nu este întâmplătoare, ea vădește că orașul oferea casei voievodale substanțiale venituri din vama desfacerii produselor. Săpăturile de la „casa domnească” târgovișteană nu au găsit fortificații preexistente așezării domnești⁴³, care ne-ar permite să bănuim că aici a existat o întăritură preluată de voievozi, cum pare să fi fost cazul la Câmpulung. Așezarea curții lângă piață a avut cauze pur economice și nu strategice sau de alt ordin (Fig. 102–104).

Oricum, la 1417, orășenii catolici și-au înălțat o biserică proprie în piața mai veche, se pare și cu ajutorul soției catolice a lui Mircea cel Bătrân.

Mănăstirea Sf. Francisc este construită mai la vest, în orașul românesc, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, când franciscanii cunosc o bună primire.

Curți boierești par a fi mărginit curtea domnească înspre sud, acolo unde, la 1512, se înalță biserica Sf. Vineri, ctitoria lui Manea vornicul.

La începutul secolului al XVI-lea, Radu cel Mare începe zidirea bisericii Mitropoliei, pe care o desăvârșește Neagoe Basarab (fig. 106, 107) la marginea sudică a orașului (dar nu dincolo de hotarele lui, cum constatăm la Curtea de Argeș).

Primele trei orașe de reședință ale Țării Românești au avut o evoluție asemănătoare, trecând prin fazele enunțate de P. P. Panaitescu și Șt. Olteanu. Dispuse de-a lungul unor râuri, aceste așezări și-au format inițial un târg periodic, în care se schimbau și se vindeau produse locale (la Câmpulung, lângă biserica Sf. Ilie, până unde pare a se fi întins „grosul” așezării românești, până la venirea sașilor; la Argeș, la gura râului Târgului, la Târgoviște, pe terenul „târgului din afară”), așa cum vom constata mai târziu și la București. Aceste târguri se aflau la răscrucea unor mari artere de comerț: la Câmpulung, lângă bariera drumului spre Pitești și Târgoviște, iar la Târgoviște, lângă bariera drumului spre Câmpulung și Argeș.

Lângă aceste târguri se stabilesc în a doua jumătate a secolului al XIII-lea piețe statornice, ale meșteșugarilor și negustorilor. La Câmpulung, piața este construită într-o singură fază, la venirea sașilor, de unde aspectul ei riguros dreptunghiular, vădind totodată că orașul a fost cucerit și organizat sistematic. Evident, Argeșul și Târgoviștea, unde meseriașii și Negustorii veniți din Transilvania se amestecau cu cei locali, au avut piețe cu o altă configurație. Ele se situau pe locul cel mai înalt, la adăpost de revărsarea apelor, dar în imediata lor apropiere. Pe malul apei constatăm mori, dârste, piue.

La Argeș, la Târgoviște, ca și la București mai târziu, curtea voievodală se află în imediata apropiere nu numai a pieței, dar și a curților boierești. Rolul boierilor din reședințele voievodale nu a fost însă suficient pus în lumină, dar existența lor nu poate fi pusă la îndoială.

Dispoziția palatelor voievodale în cadrul așezării la Argeș și Târgoviște ne vădește că pentru curtea domnească nu se avea în vedere o poziție strategică (deci o rațiune militară), ci una de ordin politic și economic: la marginea apei, deci acolo unde circulația se făcea mai ușor, unde legăturile cu casele boierești, cu pătura orășenească a negustorilor erau mai frecvente, lângă iazul cu mori și cu avantajele de aprovizionare pe care le prezenta. Același fenomen îl observăm și la București. O serie de cercetători din trecut au localizat prima cetățuie din acest oraș pe o înălțime

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

(dealul Mihai Vodă), dar investigațiile arheologice ulterioare au dus la concluzia că prima întăritură, de la mijlocul secolului al XIV-lea, s-a aflat pe actualul teren al curții domnești, unde la mijlocul secolului al XV-lea Vlad Țepeș și-a construit „castrul” său, iar după un secol, Mircea Ciobanul palatul domnesc⁴⁴. Probabil că această s-a datorat împrejurării că la Târgoviște și București, (poate și în Argeș) așezările voievodale au succedat târgurilor și nu invers, ca în Occident, unde, cu multă vreme înainte de conturarea clasei urbane meșteșugărești și comerciale, feudalii și-au înălțat cuiburile întărite pe înălțimi.

Biserica Mitropoliei Țării Românești a fost construită lângă palatul domnesc de la Argeș, așa cum biserica Patriarhiei din Constantinopol se înălța lângă palatul împăraților bizantini. Treptat, locul de înmormântare al voievozilor, apoi Mitropolia, se desprind de casa domnească.

De oarecare importanță în prima etapă constitutivă a vechilor orașe de reședință ale Țării Românești, când se conturează activitățile urbane, bisericile catolice își pierd enoriașii dincolo de pragul secolului al XV-lea.

Note

¹ P. P. Panaitescu, cap. *Orașele*, din *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, București, 1957, p. 413–414.

² Șt. Olteanu, *Cercetări cu privire la geneza orașelor medievale din Țara Românească*, în *Studii*, XVI (1963), nr. 6, p. 1268. Vezi și Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în sec. XIV–XV*, București, 1973, p. 254–257.

³ Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 1269.

⁴ *Ibidem*, p. 1272.

⁵ P. P. Panaitescu, *Orașe din Moldova*, în *Magazin istoric*, III (1969), nr. 9, p. 11.

⁶ Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, passim; Ion Hurdubețiu și Flaminie Mârțu, *Câmpulung-Muscel medieval*, în *Studii și articole de istorie*, X (1968), p. 27–44; Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul” până la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 35.

⁷ Vezi p. 208.

⁸ Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 365.

⁹ *Ibidem*, p. 340.

¹⁰ P. P. Panaitescu, cap. *Orașele din Viața feudală...*, p. 415–416.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel...*, pp. 172, 255–257.

¹³ *Ibidem*, p. 353.

¹⁴ Ion Hurdubețiu și Flaminie Mârțu, *Câmpulung-Muscel...*, p. 35–36.

¹⁵ Vezi Emil Lăzărescu, *Despre piatra de mormânt a comitelui Laurențiu și câteva probleme arheologice și istorice în legătură cu ea*, în *S.C.I.A.*, IV, 1–2, 1957, p. 125.

¹⁶ Către sfârșitul secolului al XVI-lea Giovanni Botero (*Le relazioni universali*, Veneția, 1597, p. 73) menționa că trăiesc în Câmpulung 900 de familii, dintre care 40 săsești; în Târgoviște, o mie de case românești și 22 ale sașilor și ungurilor. Francesco Pastis de Candia (N. Iorga, *Studii și documente...*, I–II, București, 1901, p. 415–417) confirmă aceste cifre, arătând că la Târgoviște existau 30 de familii de sași și câțiva raguzani. La jumătatea secolului al XVII-lea, Bonaventura de Campofranco (la G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari...*, p. 373) menționează în Câmpulung 40 de familii de sași; în 1648, P. D. Bakšić (*Ibidem*, p. 373) arată că în Târgoviște trăiau 100 de suflete de catolici, majoritatea soldați polonezi în serviciul voievodului. În 1652, Franco Maria Speri (*Ibidem*, p. 427) pomenește „80 de catolici soldați polonezi și 150 de alte naționalități”. În 1698 nu mai rămăseseră în Câmpulung decât zece case de catolici (*Raport istoric despre starea Țării Românești, 1688*, în *Magazin istoric pentru Dacia*, V (1847), p. 59).

¹⁷ Vezi p. 282.

¹⁸ *D.R.H.*, B, I, nr. 39, p. 83, 84.

¹⁹ N. Constantinescu, *La résidence d'Arges des voivodes roumains des XIIIe et XIVe siècles...*, p. 22.

²⁰ Vezi n. 17.

PAVEL CHIHAIA

- 21 Flaminu Mârțu, *Știri noi asupra complexului istoric al mănăstirii și al curții domnești din Câmpulung-Muscel*, în *B.O.R.*, LXXXIII (1965), nr. 11-12, p. 1029.
- 22 N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, București, 1929, p. 41.
- 23 *Ibidem*, p. 41, nota 2.
- 24 Vezi Ioana Cristache-Panait și Panait Ion Panait, *Începuturile muzeografiei la București*, în *Revista Muzeelor*, III (1966), nr. 1, p. 40; Elena Isăcescu, *Tezaurul medieval de la Curtea de Argeș*, în *Biblioteca Academiei. Creșterea colecțiilor*, 1967, 19 (Monede din 1576-1665).
- 25 Vezi I. Ionescu, *O mărturie din trecut despre legăturile culturale româno-ruse*, în *Mitropolia Olteniei*, X (1958), nr. 9-10, p. 682 (biserica de lemn anterioară anului 1717).
- 26 „Drumul Târgului” pe valea râului din Curtea de Argeș purtând aceleași nume este pomenit într-un document din 7 iulie 1544 (*D.I.R.*, XVI, B, II, nr. 322, p. 314).
- 27 C. G. Mielcescu și G. Păunescu, *Geografia județului Argeș pentru cl. II primară*, Pitești, 1891, p. 22: ... „piața târgului din vale, unde se fac târgurile anuale de la Sf. Dumitru, de la Sf. Maria (15 august), precum și oborurile de vite”.
- 28 Vezi Arh. Naț. București, Ms. 168, f. 53 (document din 1629): „Tudor ot bazar”. Numele de „bazar” apare într-un document de la 1500 (vezi P. P. Panaitescu, *Documente slavo-române din Sibiu*, în *Studii și cercetări ale Academiei Române*, XXXII / 1938, p. 192).
- 29 P. P. Panaitescu, cap. *Orașele din Viața feudală...*, p. 421.
- 30 Vezi documentul din anul 1500 la P. P. Panaitescu, *Documente slavo-române din Sibiu (1470-1653)*, București, 1938, p. 19.
- 31 N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeș. Probleme de geneză și evoluție*, în *Bul. Mon. Ist.*, XL (1971), nr. 3, p. 14-23.
- 32 V. Drăghiceanu, *Jurnalul săpăturilor...*, în *Curtea domnească din Argeș...*, p. 147-148; *Curtea domnească din Argeș...*, p. 58.
- 33 „Dar locuința domnească nu se putea fără biserică și astfel se clădi biserică... Sânicoadă” (N. Iorga, *Istoria bisericii românești...*, I, p. 37). Biserica Sânicoadă a funcționat până spre sfârșitul sec. al XVIII-lea (Vezi n.30, p.).
- 34 Răzvan Theodorescu, *Artă și societate în Țara Românească a veacului al XIV-lea*, în *S.C. I.A.*, Seria artă plastică, Tom 19 (1972), nr. 1, p. 11.
- 35 V. Drăghiceanu, *Jurnalul săpăturilor...*, în *Curtea domnească din Argeș...*, p. 148.
- 36 N. Constantinescu, *La résidence d'Argeș...*, p. 22.
- 37 *Ibidem*, p. 19-31.
- 38 Cr. Moisescu, *Prima curte domnească din Târgoviște*, în *Bul. Mon. Ist.*, nr. 1, 1970, p. 12-13.
- 39 Pavel Chihaia, *Etape de construcție la complexul monastic Cozia*, în *Pagini de veche artă românească*, II, p. 146-147. Vezi cap. „Etape de construcție la complexul monastic Cozia”, în *Artă medievală*, vol III, partea întâi.
- 40 Panait I. Panait, *Cetatea Bucureștilor în secolele XIV-XV*, în *Revista Muzeelor* (1969), nr. 4, p. 310-318.
- 41 Tit Simedrea, *Fost-au două sfinte lăcașuri la Cozia?*, în *B.O.R.*, LXXIX (1961), nr. 11-12, p. 1029.
- 42 I.D. Petrescu, *Buchetul*, Târgoviște, 1889, p. 131; *idem*, *Scrieri și scrisori* (Bibl. Academiei, ms. 3748, f. 24).
- 43 N. Constantinescu și Cristian Moisescu, *Curtea domnească din Târgoviște*, București, 1965, p. 5-6.
- 44 Panait I. Panait, *Cetatea Bucureștilor...*, *passim*.

Resumé

Tomme I

Monuments dans les cités voïvodales en Valachie

Le livre *Monuments dans les cités voïvodales en Valachie*, qui se propose de présenter une série de monuments des anciennes résidences de Curtea de Argeș, Câmpulung-Muscel, et Târgoviște, s'inscrit à la suite des études concernant les interférences littéraires et artistiques dans la culture roumaine du Moyen Age, et a pour but d'analyser de plus près les oeuvres d'art qui leur ont servi de fondement.

Ce n'est pas par hasard que les résidences de Curtea de Argeș, Câmpulung et Târgoviște, centres politiques et spirituels de la Valachie, ont polarisé l'attention des historiens des différentes branches humanistes. L'existence des résidences princières, églises et autres monuments qui peuvent encore être admirés s'y rattache étroitement à celle des beautés disparues, que nous pouvons imaginer au travers des vestiges matériels et des descriptions conservées.

Il est évident que les ensembles reconstitués, ne fût-ce même que dans leurs grandes lignes sont autrement éloquentes que les monuments solitaires ou dépourvus d'ornements et permettent d'établir des évolutions par genres et une autre échelle de valeurs. Là où il était possible de le faire on a tenté de montrer quels furent les rapports naturels entre les parties de certains ensembles ou – à une plus grande échelle – entre ceux-ci et les centres de culture, tels qu'ils étaient à l'époque respective. Lorsque les éléments dont nous disposons n'ont pas permis une résolution définitive des problèmes, on a proposé des hypothèses de travail plus vraisemblables que les solutions antérieures ou tout au moins, des ouvertures de perspective pour les recherches futures.

Pour pouvoir saisir les traits réels des ensembles de Curtea de Argeș, Câmpulung et Târgoviște, concernant en premier lieu la vie des cours de ces villes, l'auteur a utilisé des documents peu éloquentes en apparence quant à l'objet d'art, mais qui en fait s'y rattachaient.

L'illustration même du volume a opté pour le critère de l'authenticité, rapprochant des images d'aujourd'hui et des dessins, gravures et photographies d'époque, en premier lieu pour évoquer des aspects plus anciens des monuments (dont certains ont été modifiés depuis), mais aussi pour remettre en lumière la préoccupation de l'époque romantique de l'archéologie roumaine pour les vestiges et les beautés du passé.

Des monuments célèbres qui ont embelli les anciennes résidences ou d'autres vestiges moins connus, nous ont incité à des analyses de détail et à des confrontations avec les documents figuratifs et écrits des temps passés. Aucun détail, comme par exemple les minuscules images des monnaies ou les listes stéréotypes des obituaires, n'a été négligé lorsqu'on cherchait la solution d'un problème. Les éléments infimes du contexte d'un monument ont été analysés avec toute l'attention requise, et même lorsque les résultats des recherches n'ont pas permis de les rassembler en un fil directeur ou de formuler des conclusions certaines, ils ont été cependant présentés pour servir aux investigations futures. D'autres fois des problèmes en apparence secondaires pour l'historien de l'art – comme la fonction de l'église princière Saint Nicolas de Curtea de Argeș ou la vraisemblance de l'acte de propriété de 1351/52 de l'église princière de Câmpulung pour la terre de Bădești – ont été considérés comme particulièrement importants dans le contexte de réalités plus générales de l'époque si

PAVEL CHIHAI A

peu connue de nos premiers princes. Il est bien connu qu'une délimitation trop stricte dans l'analyse des oeuvres d'art ou des phénomènes d'histoire de la civilisation en appauvrissent le contenu et réduisent en même temps la possibilité de les déchiffrer.

Les trois anciennes cités-capitales Curtea de Argeș, Câmpulung et Târgoviște ont été présentées par ordre d'ancienneté, en insistant particulièrement sur les deux premières, où il reste d'ailleurs fort peu de vestiges de leurs résidences princières. Pour ce qui est de Curtea de Argeș, on a repris dans le chapitre I le problème de l'identification des personnages princiers enterrés dans la nécropole de l'église princière Saint-Nicolas, en tentant de dater les tombeaux suivant des critères stylistiques, et en proposant une nouvelle chronologie. L'auteur arrive à la conclusion que les tombeaux médiévaux appartiennent à une période assez brève, dans la deuxième moitié du XIVe siècle, plus exactement à celle qui s'étend entre l'accession au trône de Vladislav Ier (le premier prince enterré à la place d'honneur dans l'église) et celle de Mircea le Vieux qui choisit de reposer après sa mort dans la monastère de Cozia.

Conçu comme une réponse au livre de Daniel Barbu *La peinture murale en Valachie au XIVe siècle*, dans le chapitre deux „A propos de l'église Voïvodale de Curtea de Argeș et la confession de premiers voïvodes de la Valachie“ on montre qu'il y a aucune liaison entre les formules de protocole (suivant les rapport vassaux-suzerains entre les voïvodes de la Valachie et les rois de Hongrie) et leur confession, les princes étant orthodoxes et les rois catholiques. En invoquant dans son argumentation une série de dates inexactes, tirées du rapport de fouilles sur l'église voïvodale de Curtea de Argeș, exécutés par N. Constantinescu, ou inventant avec sa propre fantaisie des situations et événements inexistantes, Daniel Barbu n'a pas rendu un réel service à la science, en favorisant des confusions et des interprétations erronnées.

On tente, dans le chapitre trois, de déduire la fonction de l'église princière Saint Nicolas en considérant la teneur des documents de l'église de Neagoe Basarab où sont consignées aussi les terres dépendant de l'édifice antérieur, dont il ne reste qu'un emblème de tour, aux armes du prince Vlad le Diable et dont on ne sait que fort peu de choses. Les résultats de ces recherches encouragent la supposition que l'église princière Saint Nicolas où furent enterrés les princes, a servi premièrement d'église métropolitaine.

Les portraits des princes de l'église princière Saint Nicolas et celle de Neagoe Basarab sont présentés dans un seul chapitre, le quatrième, et l'on tente d'en établir non seulement l'identité mais aussi la signification, rattachée aussi bien aux monuments respectifs qu'à la vision de l'époque. Dans le contexte de ce chapitre on souligne le caractère mobilisateur des figures de l'époque Neagoe-Radu de la Afumați.

Le chapitre cinq contient une étude comparative entre les portraits peints dans les églises et les effigies des monnaies des princes Radu Ier et Mircea le Vieux (fin du XIVe siècle – début du XVe siècle), qui correspondent à des visions et des buts différents.

Dans le chapitre six l'auteur se propose d'apporter certaines contributions aux problèmes rattachés aux demeures princières de Curtea de Argeș, en tentant également de systématiser les matériaux inventariés avant le début des fouilles récentes. Dans le septième chapitre on présente l'église de Botușari, sur l'emplacement de laquelle semble avoir été édifiée la première église de l'évêché catholique de Valachie.

La résidence princière de Câmpulung-Muscel fait l'objet d'une étude plus développée (huitième chapitre) dans laquelle on tente une reconstitution des trois phases de construction de l'église qui sont dues respectivement aux princes Nicolae Alexandru, Matei Basarab et Alexandru Ghica, utilisant évidemment pour les deux

Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești

premiers les éléments révélés par les fouilles (incomplètes) et quelques petits sondages archéologiques. On inventorie et analyse les pièces de ces deux étapes si peu connues mais si importantes pour l'histoire et la culture roumaine. Les trois enceintes principales – celles de l'église, de l'hôpital et de l'auberge – sont elles aussi étudiées dans les détails.

C'est toujours au sujet des deux premières étapes de l'église, de la résidence de Câmpulung, particulièrement celle du prince Nicolae Alexandru sur lequel nous sommes si peu renseignés qu'est analysé dans le chapitre neuf le célèbre procès séculaire pour la terre de Bădești, dans les documents duquel – et particulièrement celui du 13 novembre 1618 – nous trouvons une série de renseignements sur la fonction initiale et sur l'existence des monuments disparus.

Le château fort et l'ermitage de «Negru-Vodă» de Cetățeni-Muscel, ancien point de douane et établissement religieux, entré dans l'histoire mythique avec le légendaire et omniprésent «Negru-Vodă» font l'objet du chapitre dix.

Se référant à la même ville de Câmpulung, dans le chapitre onze, on passe en revue les monuments gothiques, apparitions singulières dans le contexte de l'architecture religieuse de Valachie, mais d'une importance certaine.

Pour la ville de Târgoviște, on présente dans le chapitre douze les monuments gothiques de cette ville, aujourd'hui disparus mais qui ont joué un rôle dans la vie des artisans venus de Transylvanie.

Le dernier chapitre du livre (le troisième) se propose d'établir quelques faits importants concernant l'origine et la structure des villes-capitales de Valachie. En utilisant un matériel documentaire inédit et les investigations sur les lieux, qui constituent aussi la base des autres chapitres du volume, l'auteur étudie le phénomène de passage de la phase du village à l'état de bourgade en insistant surtout sur la différence existant entre la population indigène et étrangère, sur les zones princières, des boyards et des marchands dans les résidences, zones marquées principalement par les églises respectives, qui conservent la tradition de leurs fondateurs. La conclusion est que, à la différence de certains châteaux de résidence occidentaux, édifiés dans la période du morcellement féodal qui se reflète même dans leur emplacement inaccessible, les résidences de Valachie se sont constituées à la fin du Moyen Âge européen, époque de centralisation, où le point de vue des avantages d'un établissement commercial emporte sur celui de la défense; c'est pourquoi ces résidences roumaines ne se trouvent pas sur des cimes accidentées, mais près de cours d'eau, près de grandes routes commerciales.

Capitolul I

Fig. 1 – Biserica Sf. Nicolae Domnănești din Curtea de Argeș.

Fig. 1 - Piatra de mormânt a
voievodului Vladislav I
Latura superioară

Fig. 3 - Latura estică
Fig. 4 - Latura nordică

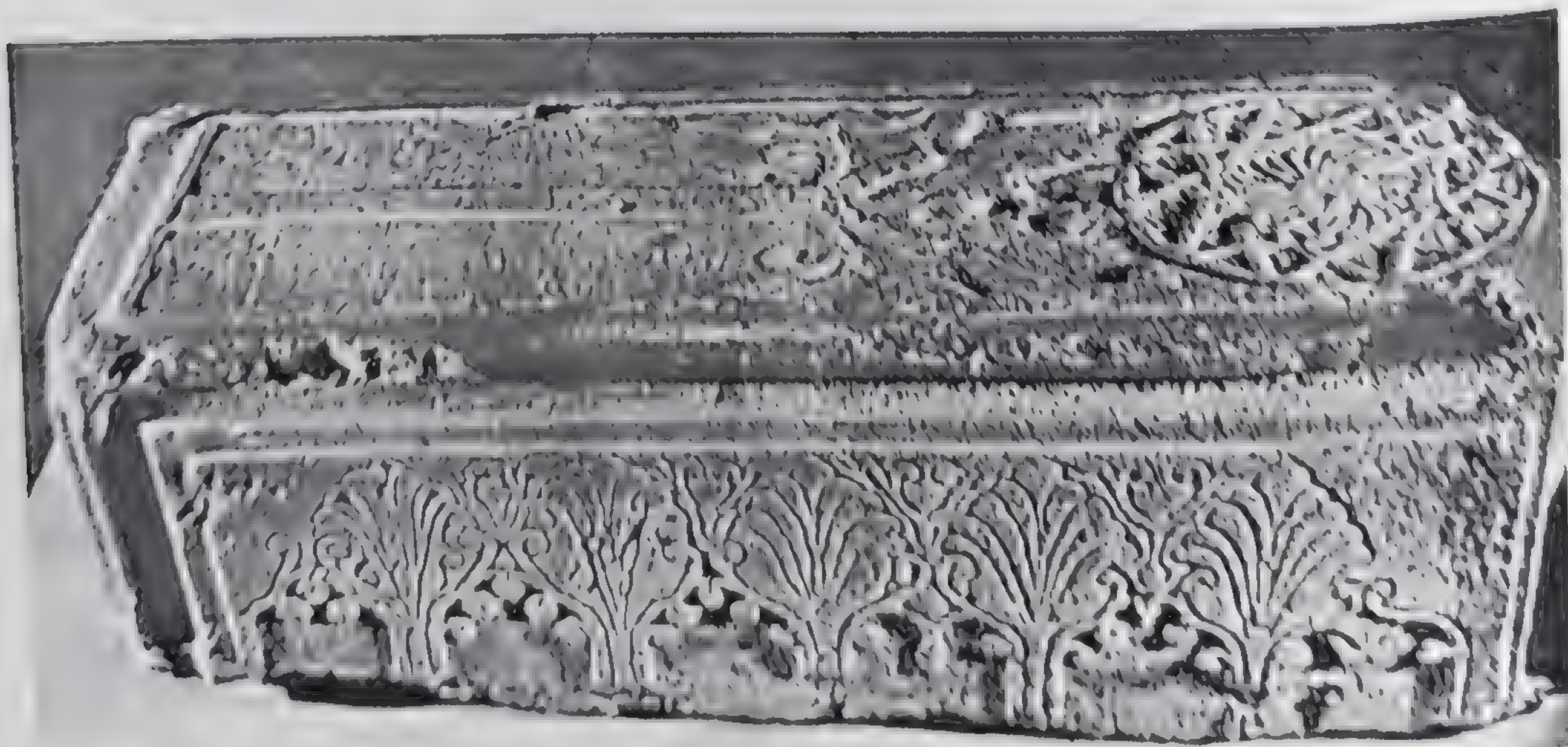
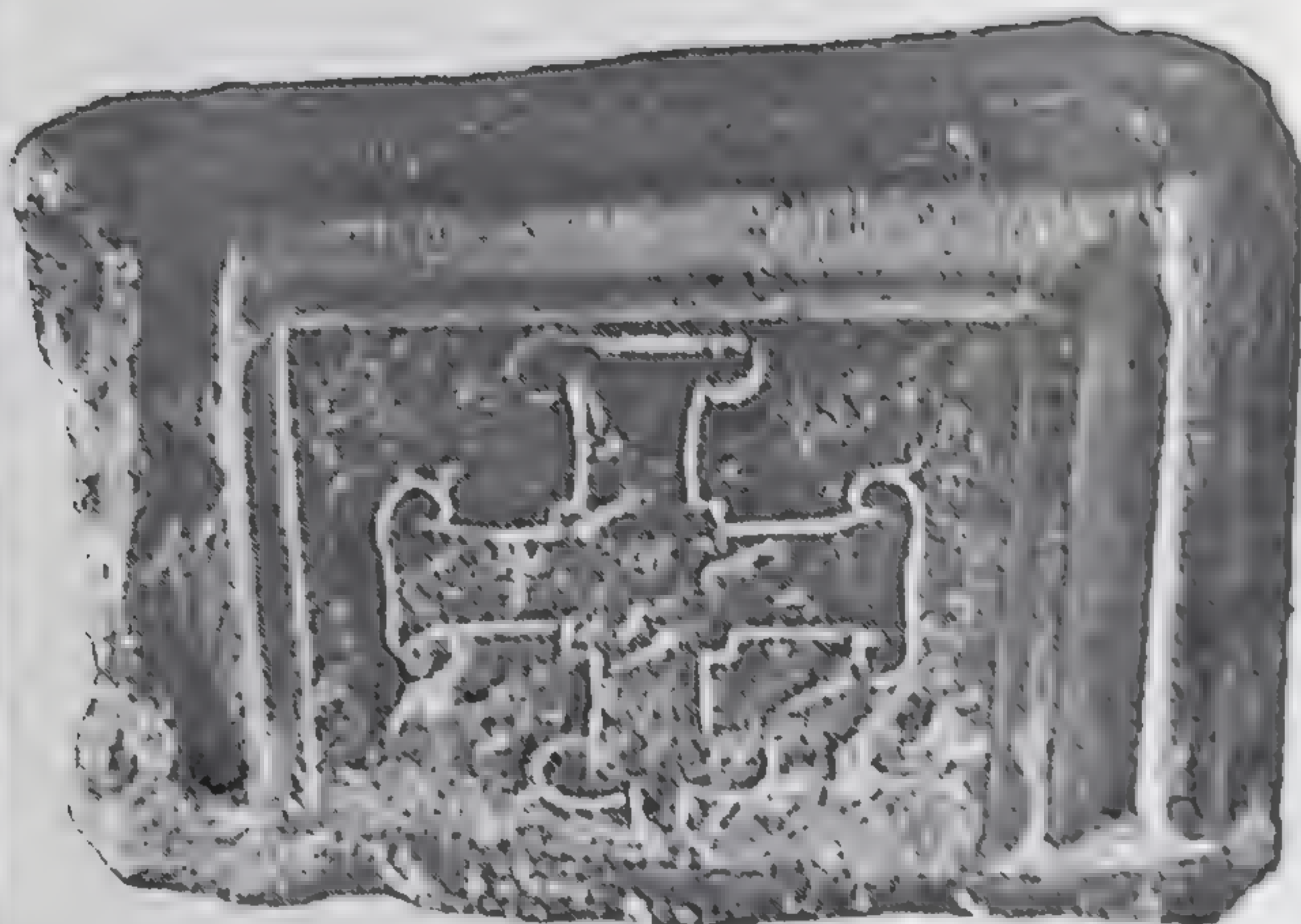

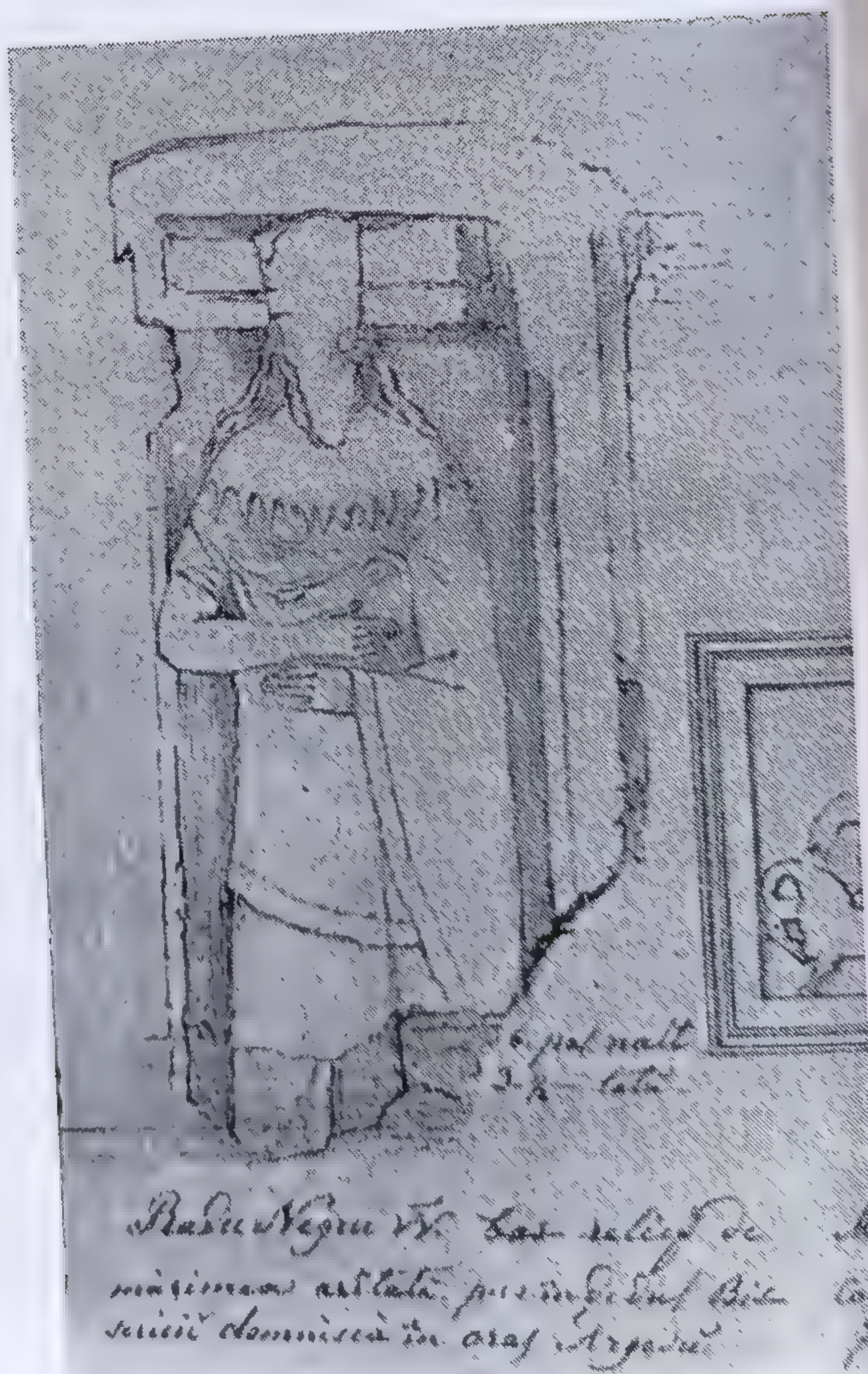

Fig. 1. Plana de mormânt a voievodului Vorislav
Detaliu

Fig. 6 - Piatra de mormânt atribuită
voievodului Radu I.
Fig. 7 - Desen de G. Tătărescu
(1860) după aceeași piatră.

7

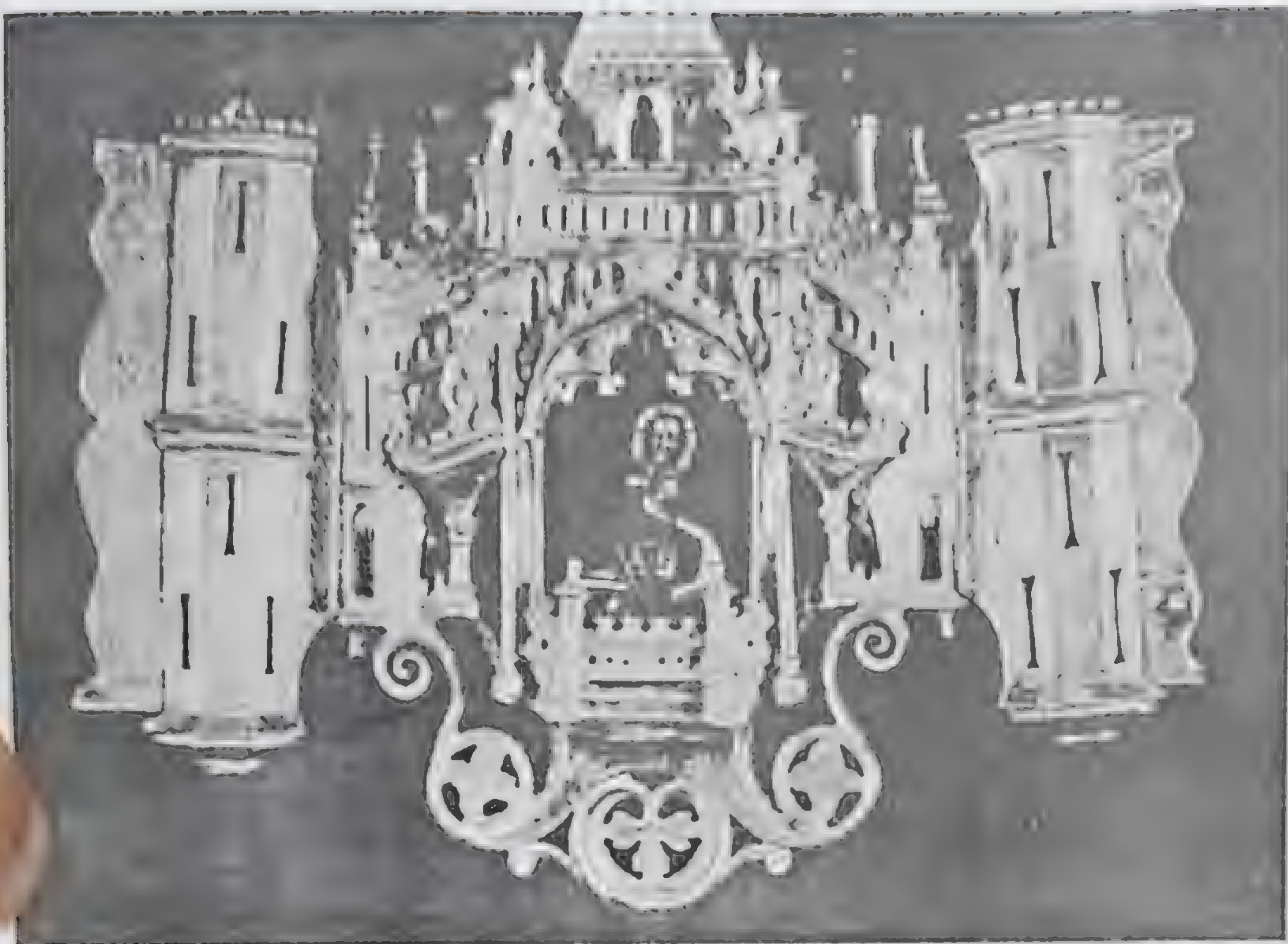

Fig. 8 – Paftaua de aur. Curtea de Argeș.

Fig. 9 – Lebăda cu cap de femeie.
Detaliu din paftaua de aur.

Fig. 10 – Detaliu din portretul doamnei Ana
din naosul bisericii Sf. Nicolae Domnesc din
Curtea de Argeș.

11

12

Fig. 11 - Portretul lui Nicolae Alexandru din biserica Sf. Nicolae Domnesc.

Fig. 12 - Desen de G. Tanzarescu (1860) după portretul aceluiași din biserica lui Neagoe.

Fig. 13 - Portretele voievozilor Vladislav I și doamnei Ana („Radu Negru” și „doamna Ana”) din biserica Sf. Nicolae Domnesc. Pictură de Pantelimon, 1827.

13

Fig. 14 – Desen de G. Tattarescu (1860) după portretele voievozului Vladislav I și doamnei Ană („Radu Negru” și doamna Ana) din biserica lui Neagoe.

Fig. 15 – Aceleași portrete repictate la restaurarea Lecomte de Nouÿ.

Fig. 16 – Portretul voievozului Vladislav I („Radu Negru”) repictat în biserica „Negru Vodă” din Câmpulung de Antim Ghermano, 1832.

Fig. 17 – Portretul aceluiași repictat în biserica de la Cetățeni de Giorgio Venier, 1790-92.

14

15

16

17

Capitolul V

18

Fig. 18 - Efigia monedei de tipul nr. 2 de la voievodul Radu I (avers). Nr. Inv. 16049

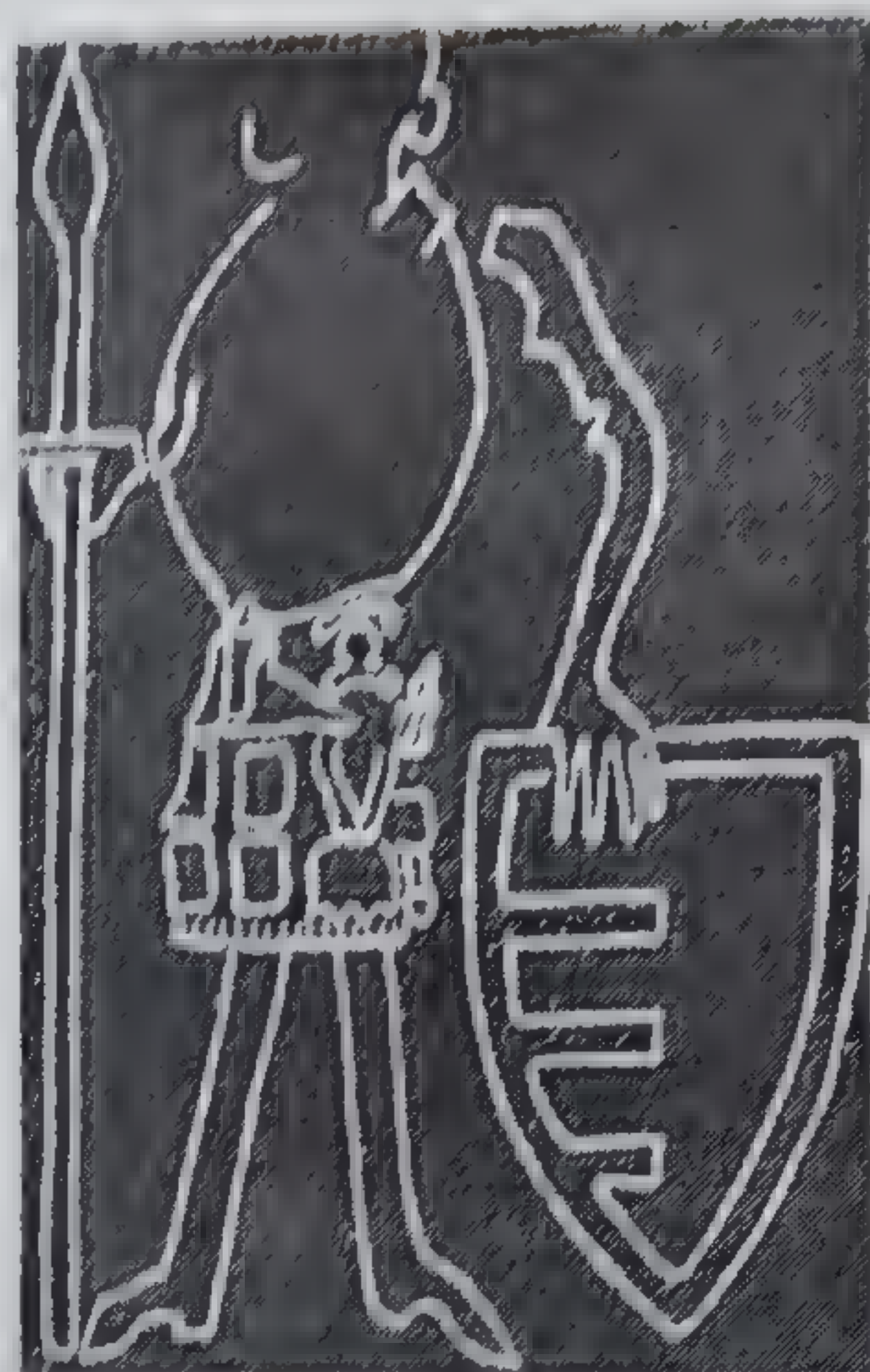
Fig. 19 - Desen după efigia aceleiași monede

Fig. 20 - Desen după însemnele aceleiași monede.

Fig. 21 - Platră de mormânt a lui Courad von Sauwensheim (1369). (După J.H. von Hefner-Alteneck)

Fig. 22 - Cavaler între 1340-1380. (După J.H. von Hefner-Alteneck).

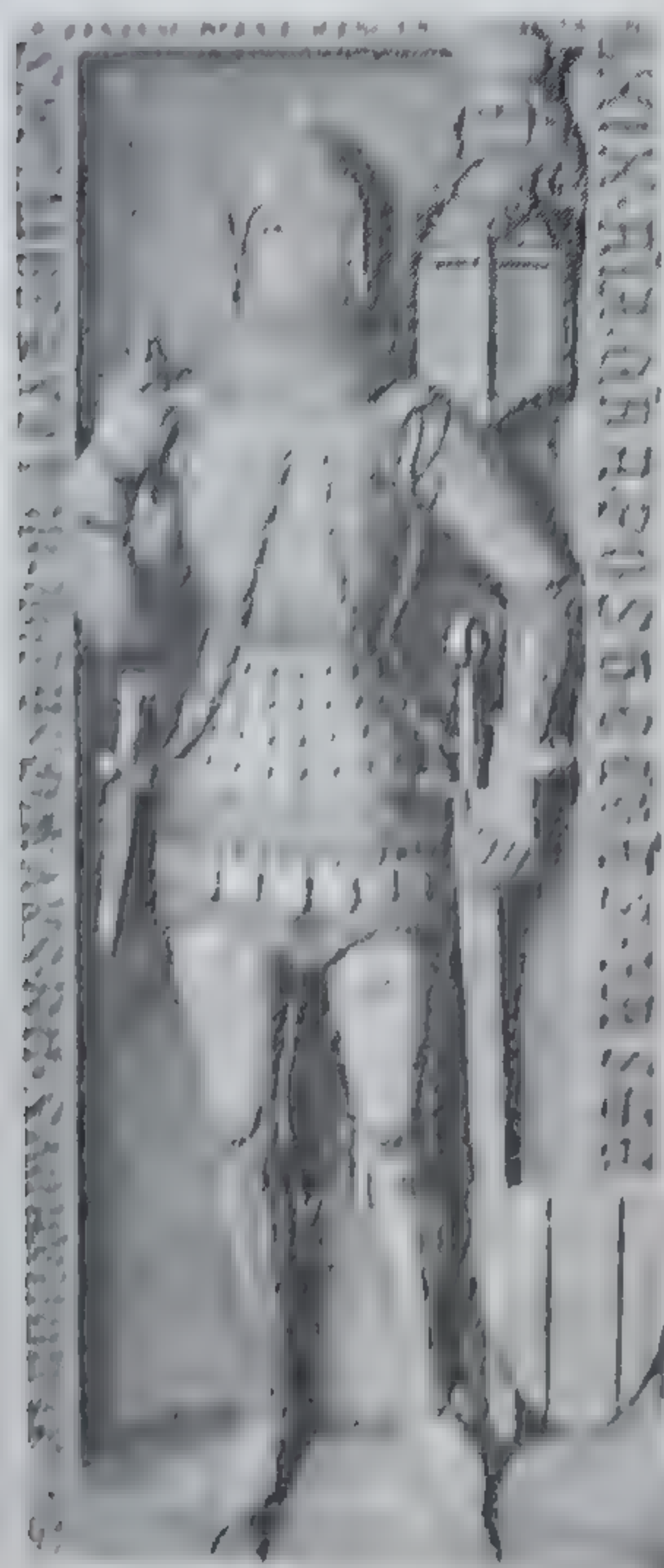
Fig. 23 - Platră de mormânt a lui Peter Kreglinger. (După J.H. von Hefner-Alteneck).

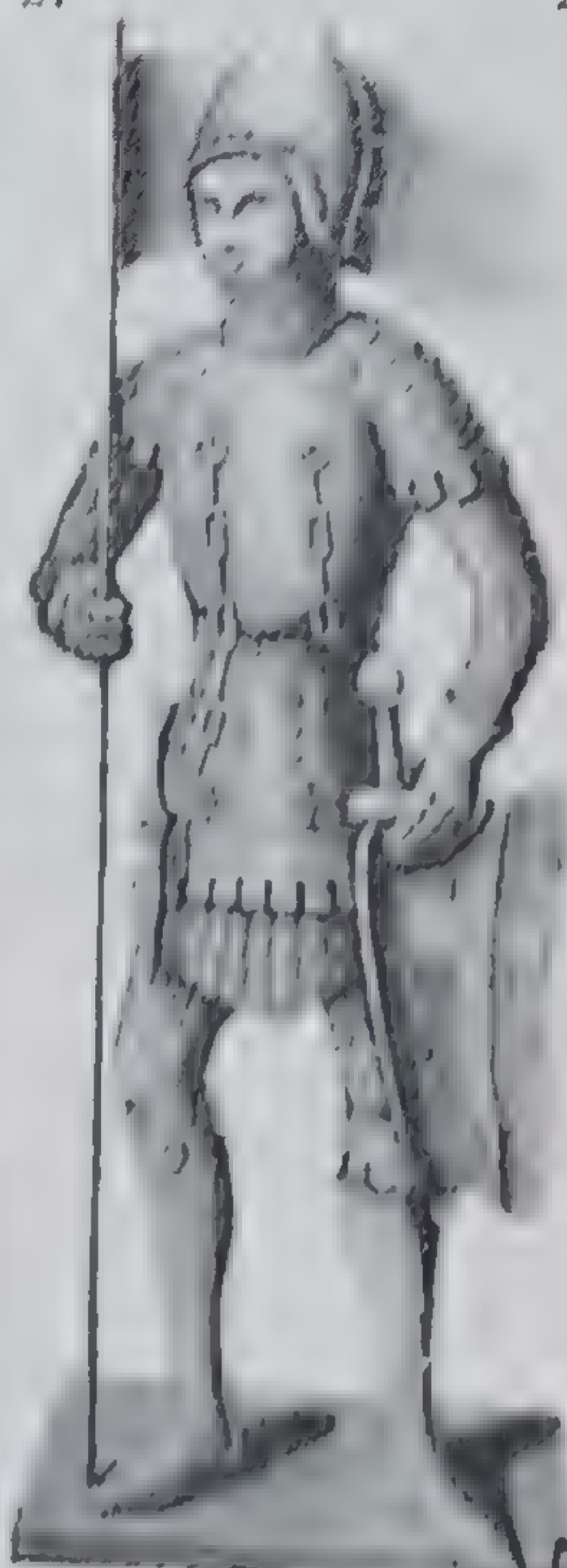
19

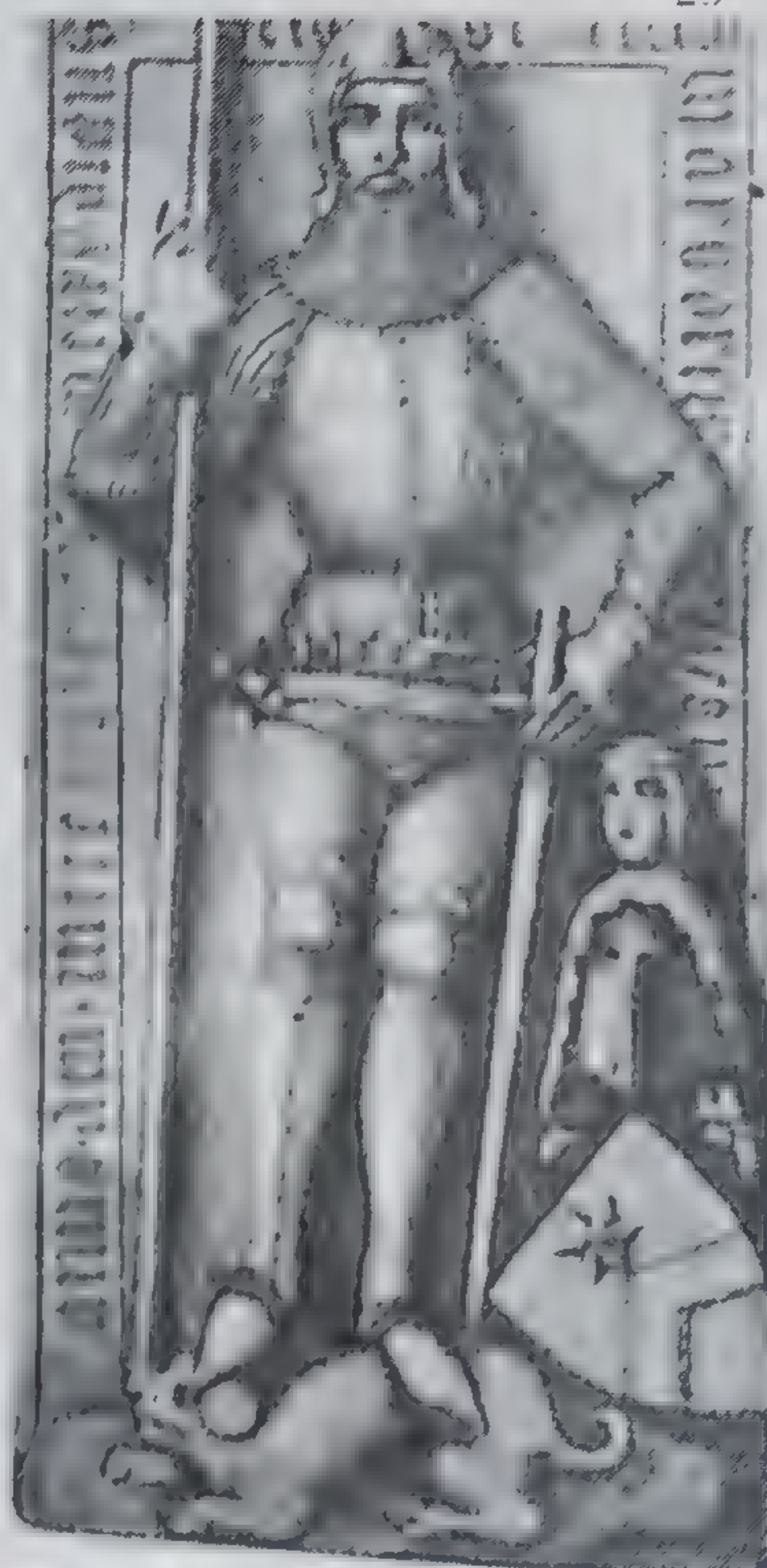
20

21

22

23

24

25

26

Fig. 24 – Efigia monedei variantă de tipul nr. 2 de la voievodul Radu I (avers).

Fig. 25 – Desen după efigia aceleiași monede.

Fig. 26 – Desen după însemnele aceleiași monede.

Fig. 27 – Bazinet cu bavieră (1351). (După Georgius Pray).

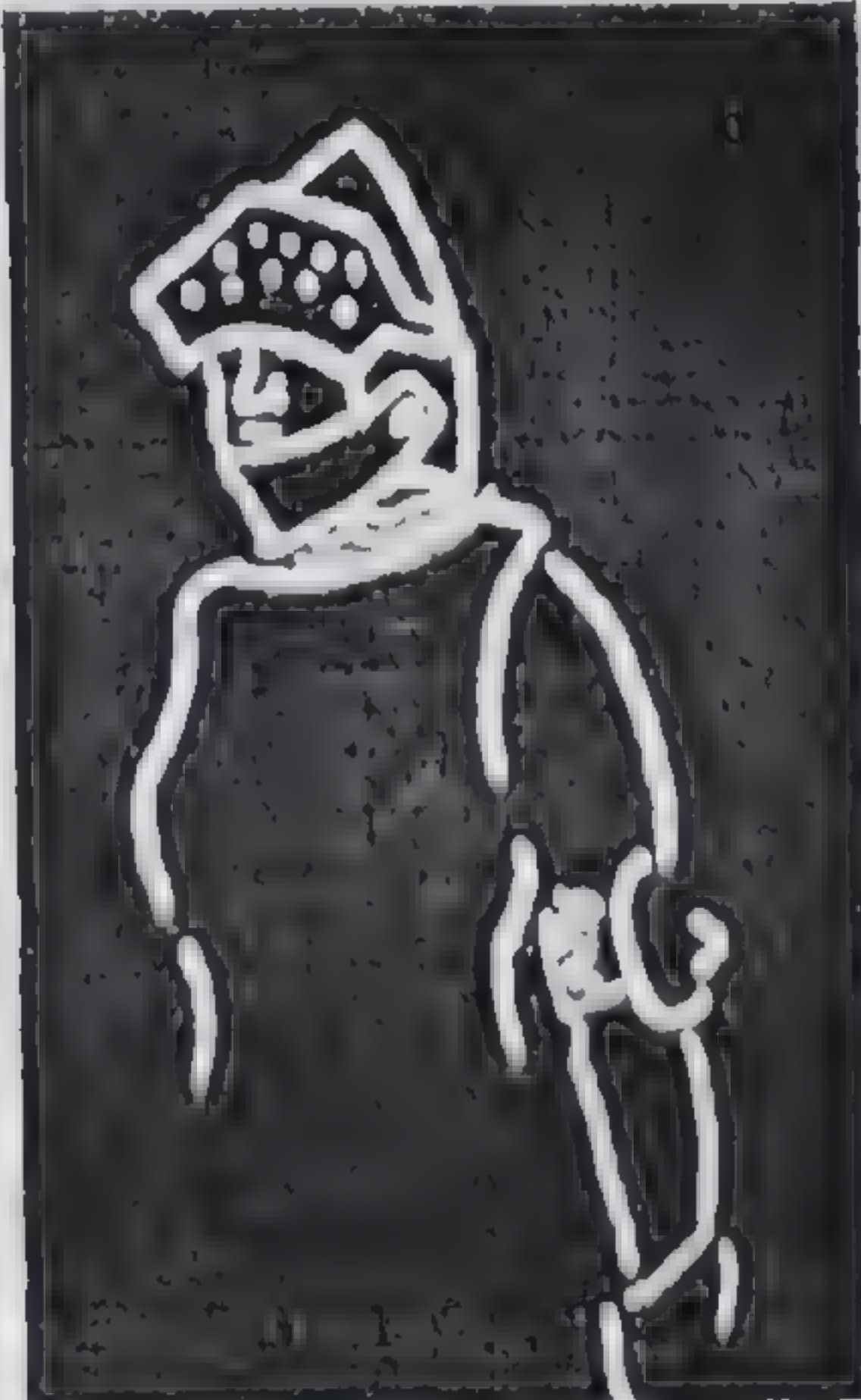
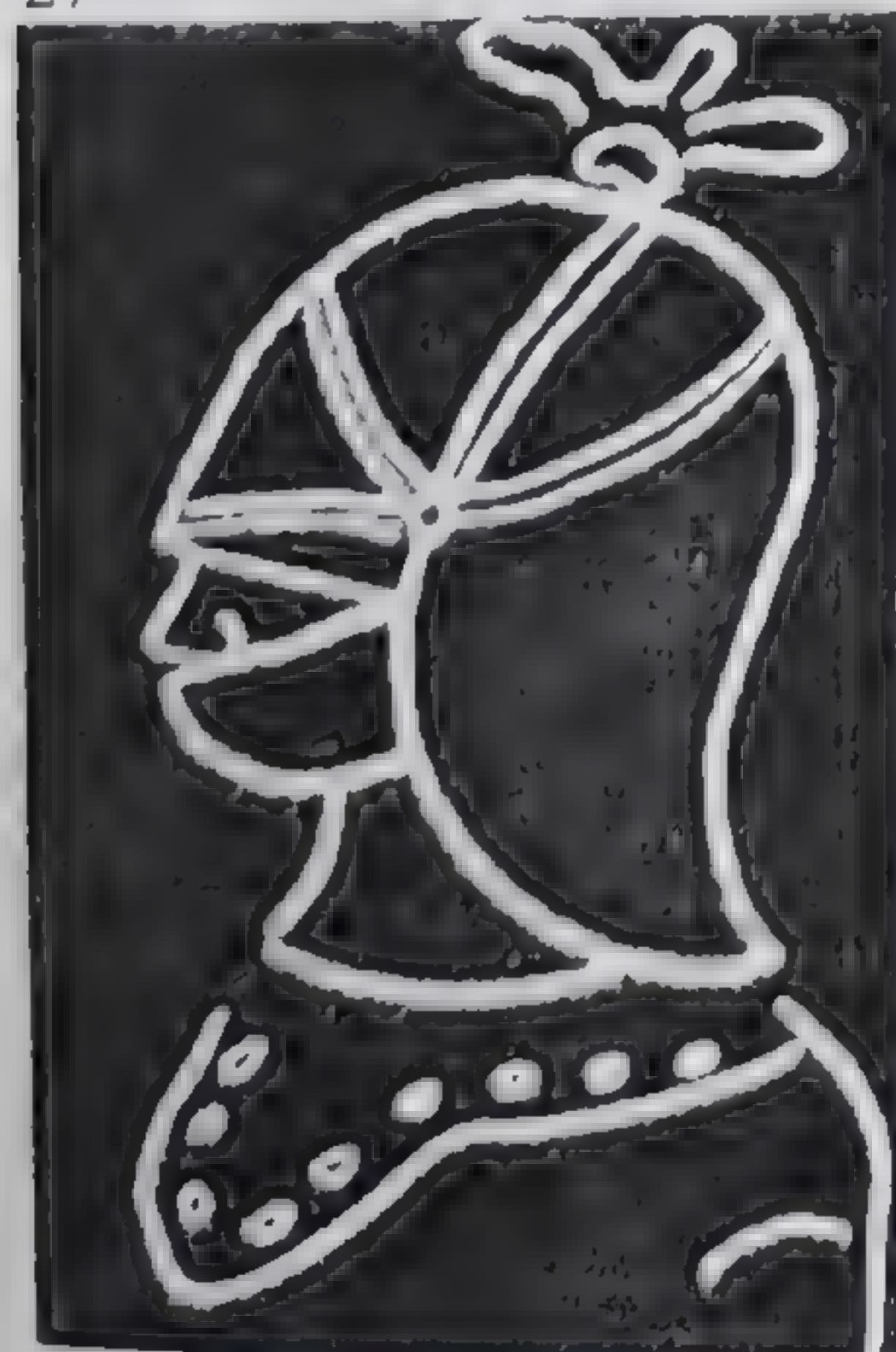
Fig. 28 – Bazinet cu vizieră și bavieră (După E. Viollet le Duc).

Fig. 29 – Bazinet de la efigia monetară a voievodului Radu I. (Încercare de reconstituire).

27

28

29

30

Fig. 30 – Efigia monedei de tipul nr. 5 de la voievodul Mircea cel Bătrân (avers).

Fig. 31 – Desen după efigia aceleiași monede.

Fig. 32 – Desen după însemnele aceleiași monede.

Fig. 33 – Efigia monedei de tipul nr. 2 la voievodul Mircea cel Bătrân (avers) inv. 25185.

Fig. 34 – Reversul monedei de tipul nr. 2 de la voievodul Mircea cel Bătrân. nr. inv. 25185.

Fig. 35 – Desen după efigia aceleiași monede.

Fig. 36 – Desen după reversul aceleiași monede.

31

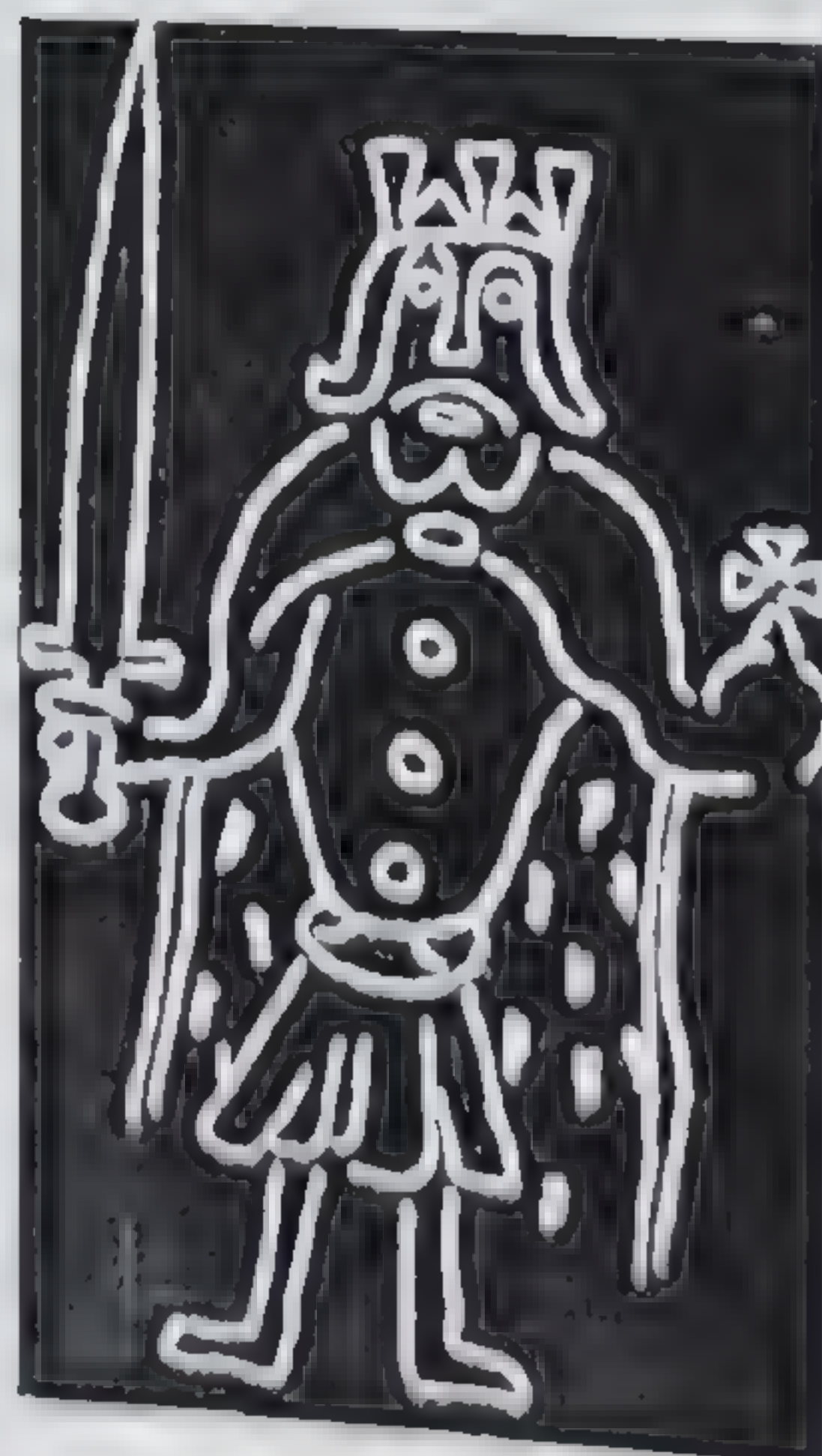
32

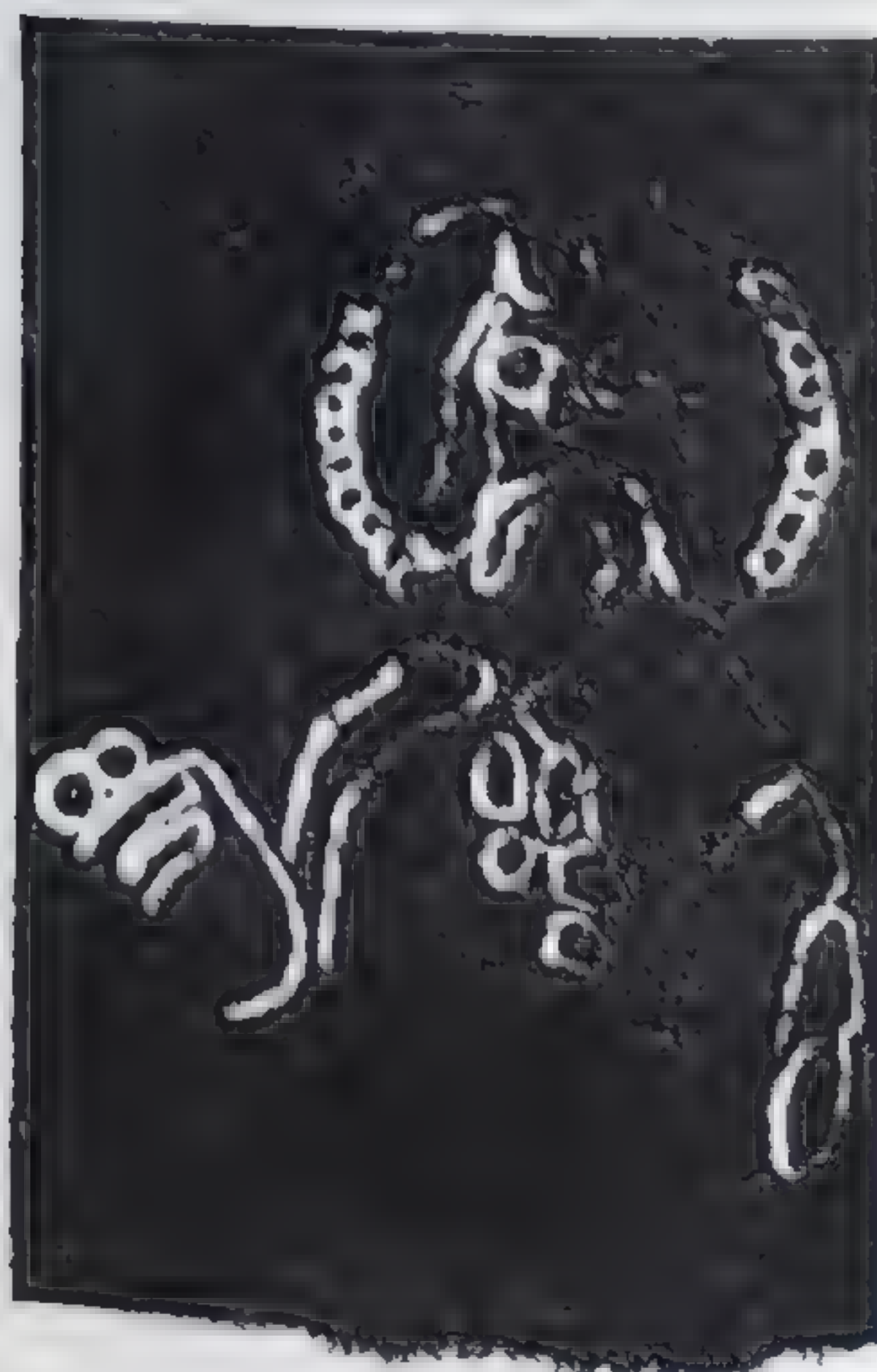
33

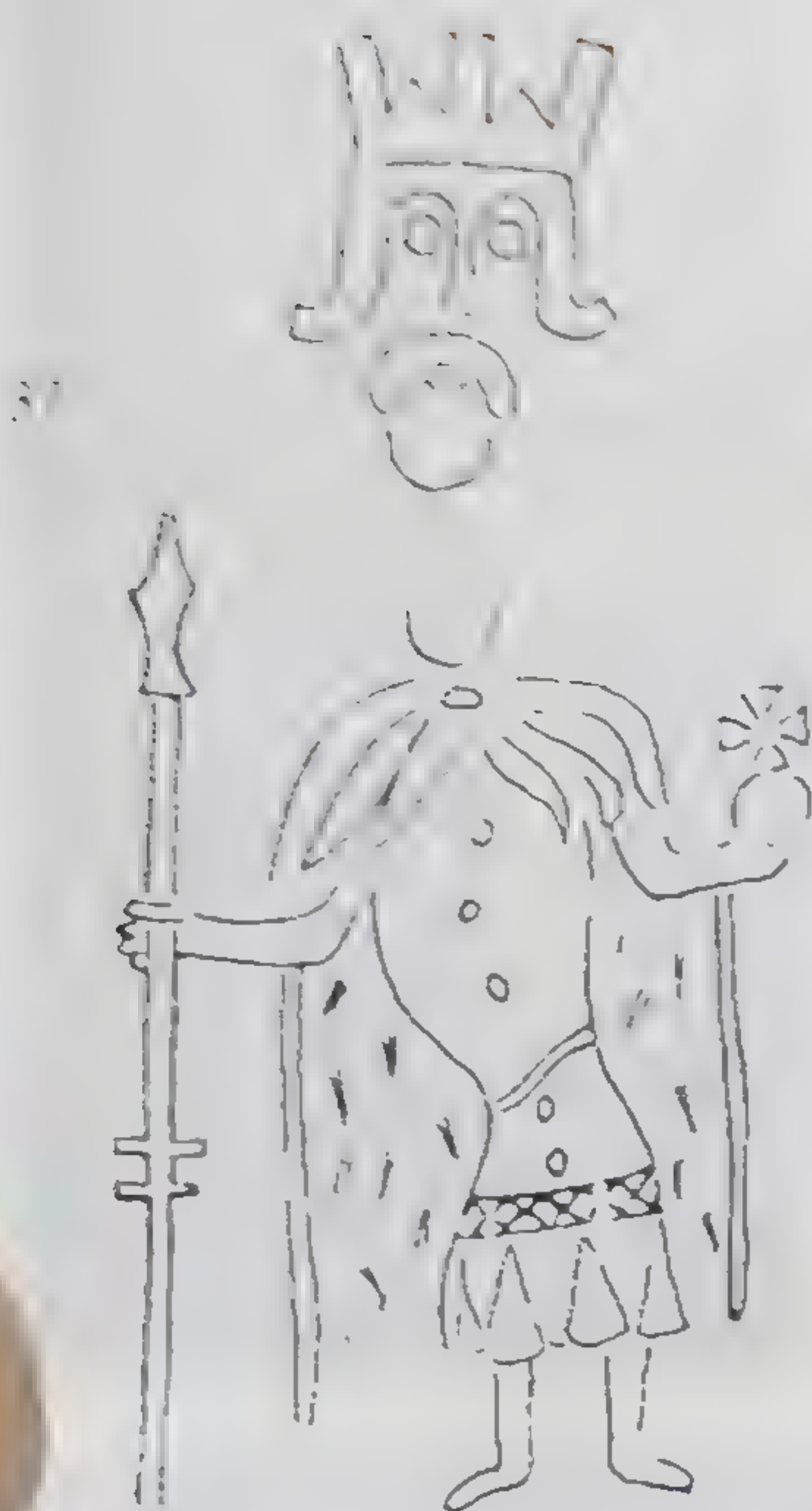
34

35

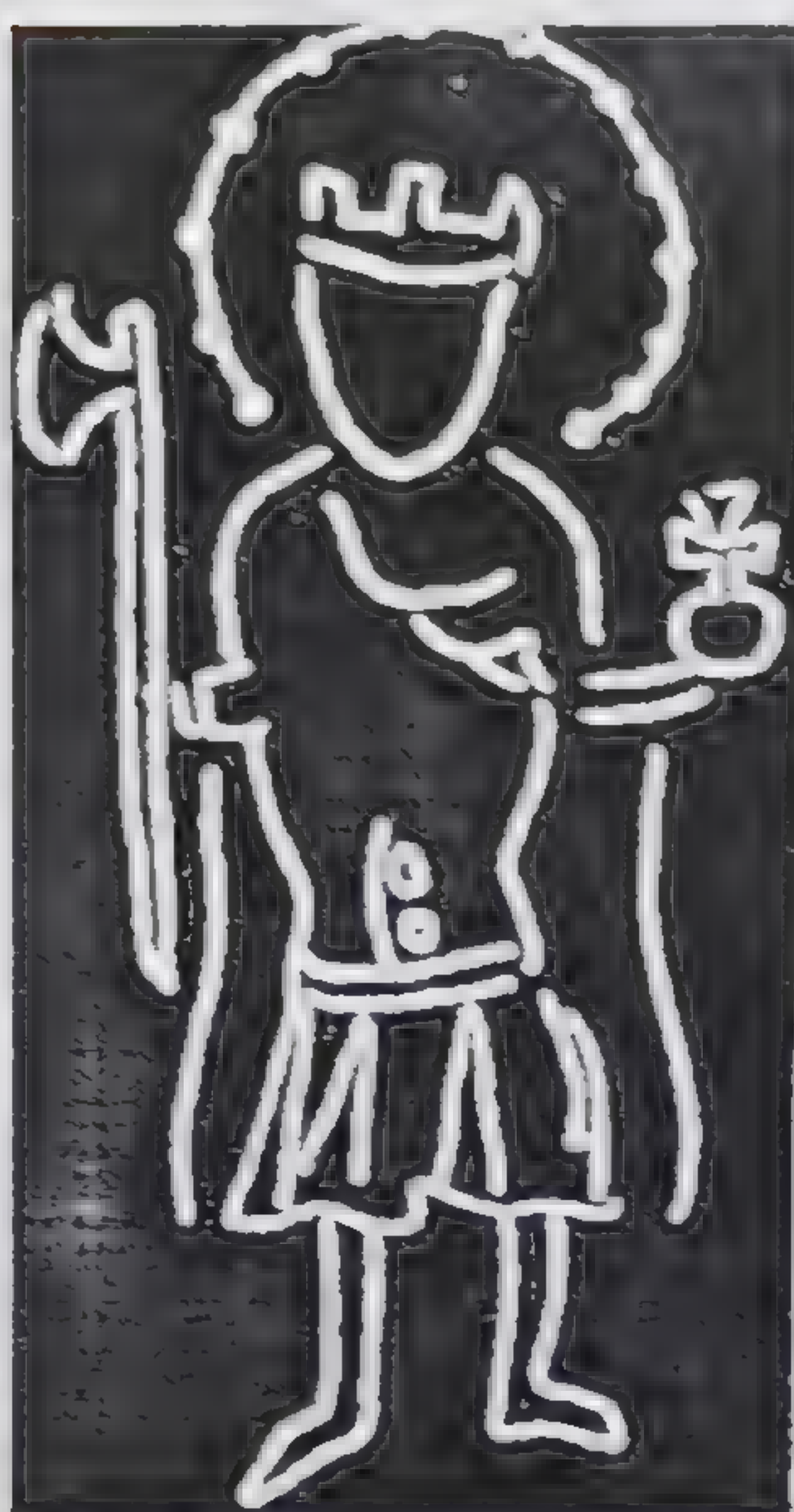

36

38

39

41

43

Fig. 37-38 – Desen după efigia monedei de tipul nr. 6 de la voievodul Mircea cel Bătrân (avers) Nr. inv. 23239.

Fig. 39 – Desen după însemnele monedei de tipul nr. 6 de la voievodul Mircea cel Bătrân (revers). Nr. inv. 23239

Fig. 40-41 – Efigia monedei de la regele Ludovic cel Mare (avers) (După Emil Unger)

Fig. 42-43 – Efigia monedei de la regina Maria a Ungariei (avers) (După Emil Unger).

Capitolul VI

50, 51

Fig. 50 – Biserica Sf. Nicolae Domnesc.
Fotografie de Alex. Antoniu, 1893.

Fig. 51 – Cahlă cu grifon de la casele domnești din
Curtea de Argeș. Desen.

Fig. 52 – Cahlă cu stema orașului Sibiu, de la aceleași case

52

Capitolul VIII

53

Fig. 53 — Biserica „Negru Vodă” din Câmpulung-Muscel, văzută dinspre vest

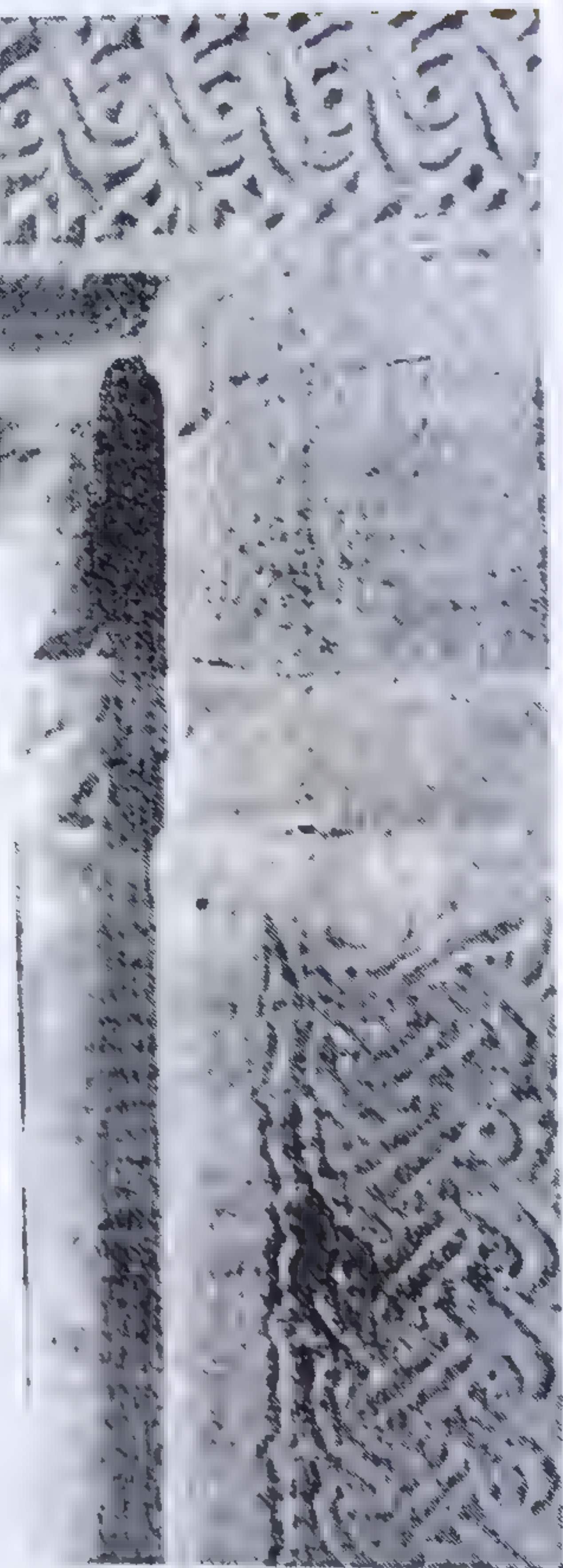
Fig. 54 — Usciori de la cele două uși ale bisericii dispărute a lui Matei Masarab (actualmente refolosiți la ușa de la altar)

Fig. 55 — Fragment din chenarul unei țesături de la aceeași biserică dispărută (actualmente parg la biserica Bolniței)

54

55

56

Fig. 56 — Piatra de mormant a voievodului Nicolae Alexandru.

Fig. 57 — Tabloul votiv din biserică actuală, cu „Radu Negru” și „Nicolae Alexandru”. Pictură de Antim Ghermano, 1832.

Fig. 58 – „Casa egumenească” a mănăstirii „Negru Vodă”.
Fotografie de Carol Popp de Szathmáry, 1860.

Fig. 59 - „Casa egumenească” a mănăstirii „Negru Vodă”.

Fig. 60 Trunul hanului (dispărut) de lângă incinta mănăstirii „Negru Vodă”. Desen de Carol Isler, 1870.

58

59

60

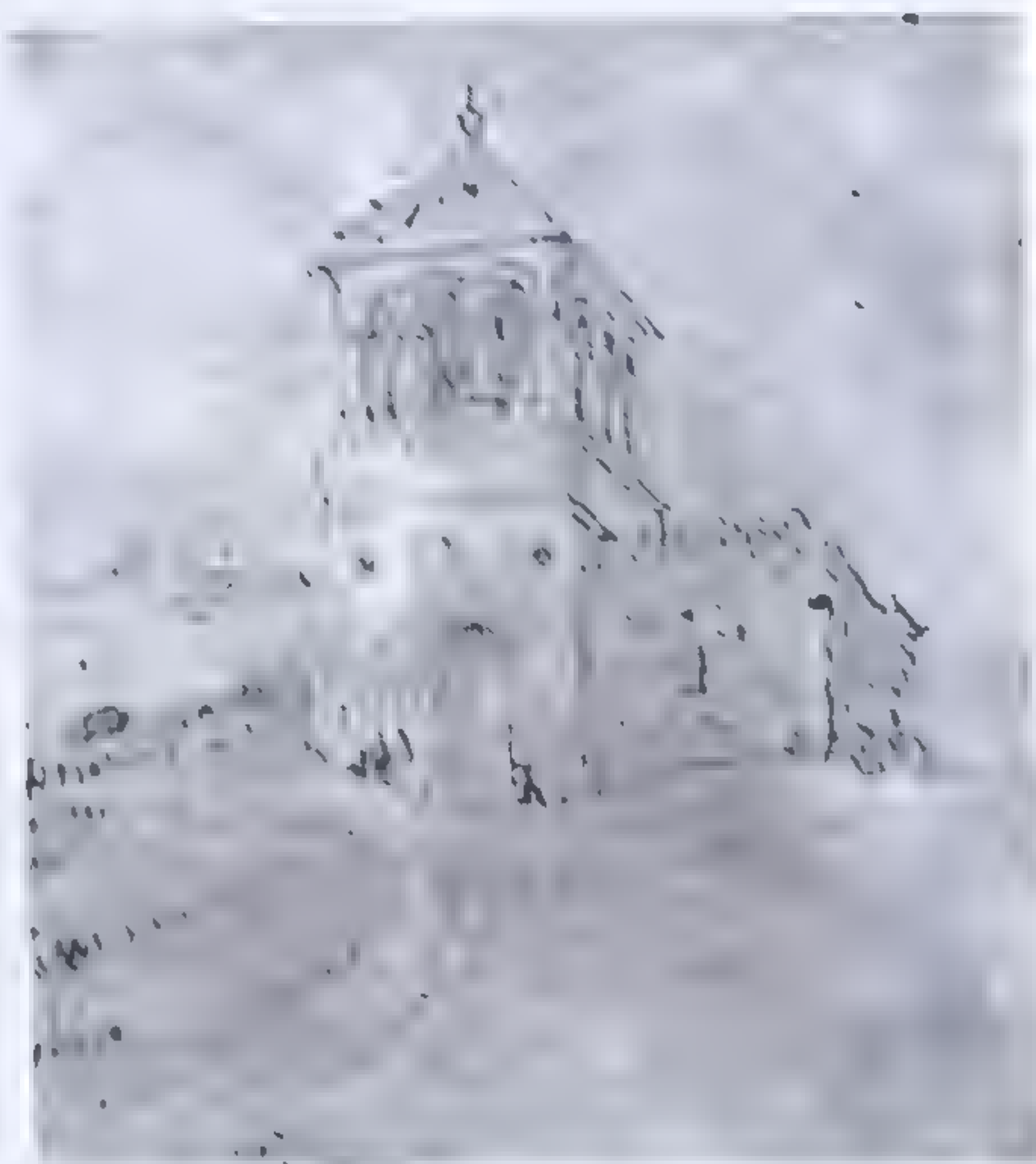

Fig. 61 – Curtea mănăstirii „Negru Vodă”. Desen de M. Bouquet, 1840

Fig. 62 – Turnul clopotniței de la mănăstirea „Negru Vodă”. Fotografie de Alex. Antoniu, 1893

Fig. 63 – Același turn. Desen de G. Tattarescu 1860.

61

62

63

64

65

Fig. 64 – Relief de piatră cu inscripție, așezat inițial în Vestul „casei domnești”.

Fig. 65 – Fragment din piatra de mormânt a egumenului Mihail din biserica Colniței Coziei.

Fig. 66 Consolă de la foișorul „casei domnești”.

66

67

68

69

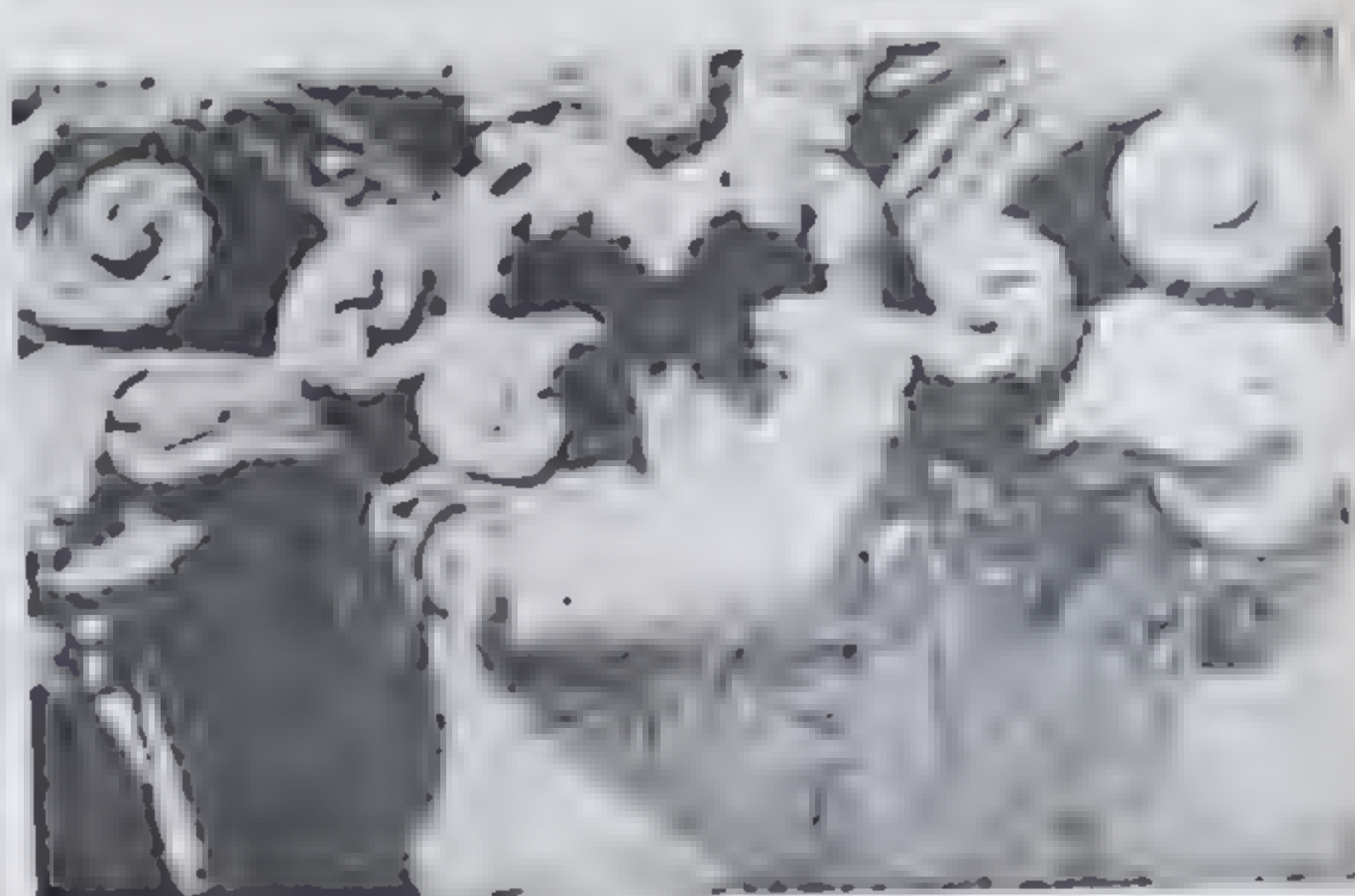

Fig. 67 Relief de piatră cu inscripție, așezat inițial în peretele vestic al casei din sudul turnului de intrare al mănăstirii „Negru Vodă“.

Fig. 68 – Atlant de la trapeza mănăstirii din Râmnicul Sărat.

Fig. 69 – Capitel de la pridvorul Brâncovenesc al bisericii dispărute „Negru Vodă“ (faza Matei Basarab).

Fig. 70 – Capitel de la pridvorul bisericii Bolniței mănăstirii „Negru Vodă“ (1718).

Capitolul X

71

72

73

Fig. 71 – Schitul Cetățeni. Fotografie de Alex. Antoniu, 1893.

Fig. 72 – Tabloul votiv de la schitul Cetățeni. Pictură de Giorgio Venier, 1790/92.

Fig. 73 – Tabloul votiv de la 1859. Copie pictată.

75

Fig. 74 - Schitul Nămăești.
Fotografie de Carol Popp de
Szathmáry, 1860.

Fig. 75 - Cetatea Căpâșneni.
Fotografie de Ion Niculescu
(1893)

Capitolul XI

76

77

Fig. 76 – „Bărăția” din Câmpulung Muscel. Fotografie de Carol Popp de Szathmáry, 1860

Fig. 77 – Aceeași biserică. Fotografie de Ion Niculescu, 1893

Fig. 78 – Desen de D. Butculescu (18760 după inscripția de pe un clopot din 1525 (dispărut) al „Băreției”.

Fig. 79 – Casa „Băreției”
Fotografie de Carol Popp de Szathmáry, 1860.

IACOB ET SAUVA STEAD + GRAB +
MURVA + FRANCOSE
OS RAP + 5255

Fig. 80 Consolă din sec. XV de la
biserica „Băreției” din Câmpulung-
Muscel

Fig. 81 „Băreția” din Câmpulung.
Vedere generală

80

31

Fig. 5. Crustacean in
the water column.

Fig. 83 – Secțiune de nervură de la „Cloașter” (sec. XIV).

Fig. 84 – Fragment de chenar gotic de la „Cloașter” (sec. XIV)

Fig. 85 – Fereastră de la „Cloașter” (sec. XIV).

Fig. 86 – Cruce de consacrare de la „Cloașter” (sec. XIV).

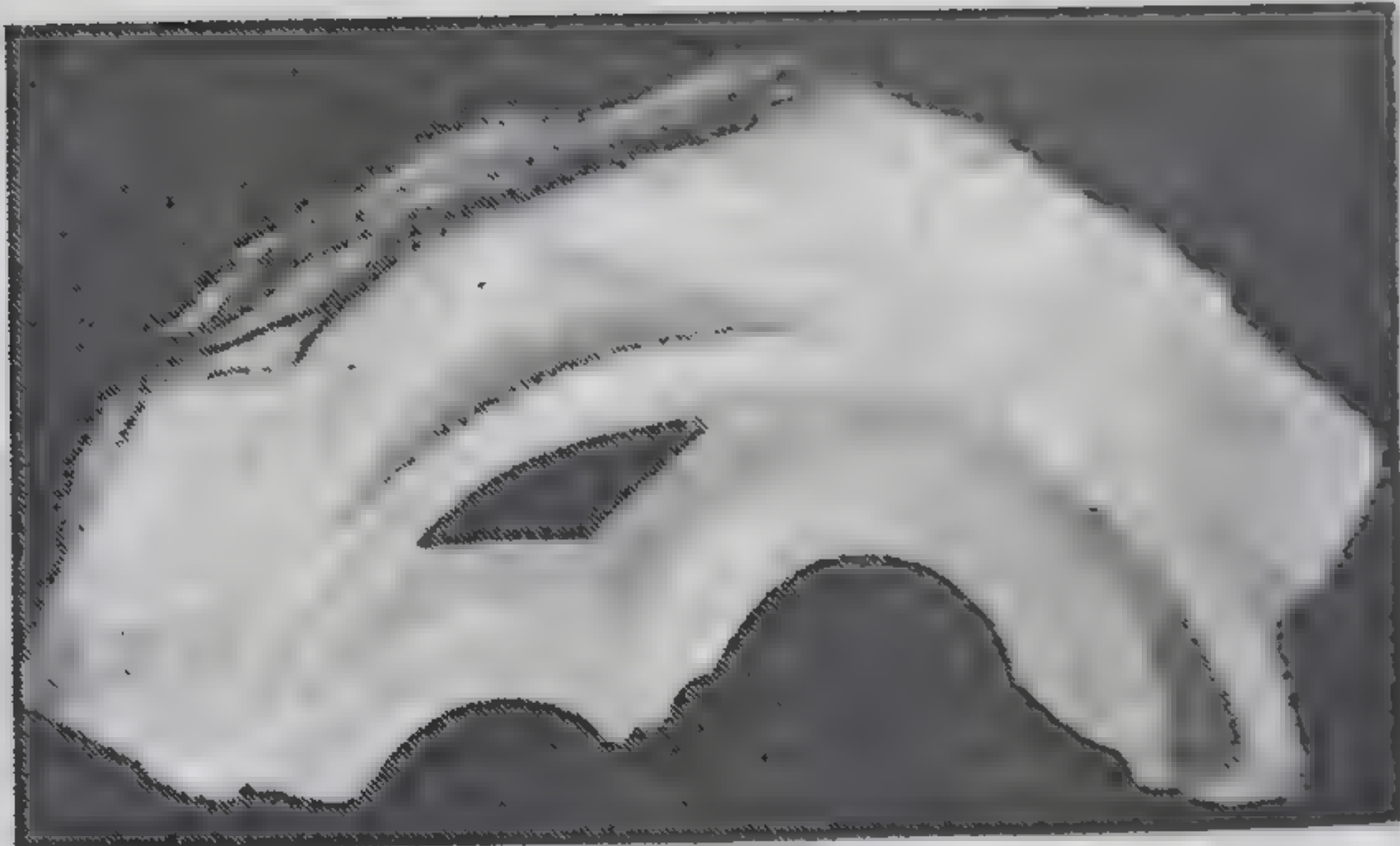

Fig. 87 – Biserica Sf. Gheorghe din Câmpulung-Muscel.

Fig. 88 – Încadrament de ușe de la biserica Sf. Gheorghe, provenind de la „Cloașter” (sec. XV).

Fig. 89 – Cheie de boltă din turnul clopotniță de la mănăstirea „Negru Vodă”, provenind de la „Cloașter” (sec. XV).

87

89

88

90

91

92

Fig. 90-91 – Pietre profilate
din sec. al XV-lea scoase de
la săpăturile de pe aria han
ului de lângă mănăstirea
„Negru Vodă”.

Fig. 92 – Fereastră gotică de
la „Cloașter” (sec. XV). În
prezent la biserica Sf.
Gheorghe.

Capitolul XII

Fig. 93 – Biserica „Bărăției”
(dispărută) din Târgoviște.
Fotografie de Carol Popp de
Száthmáry, 1867.

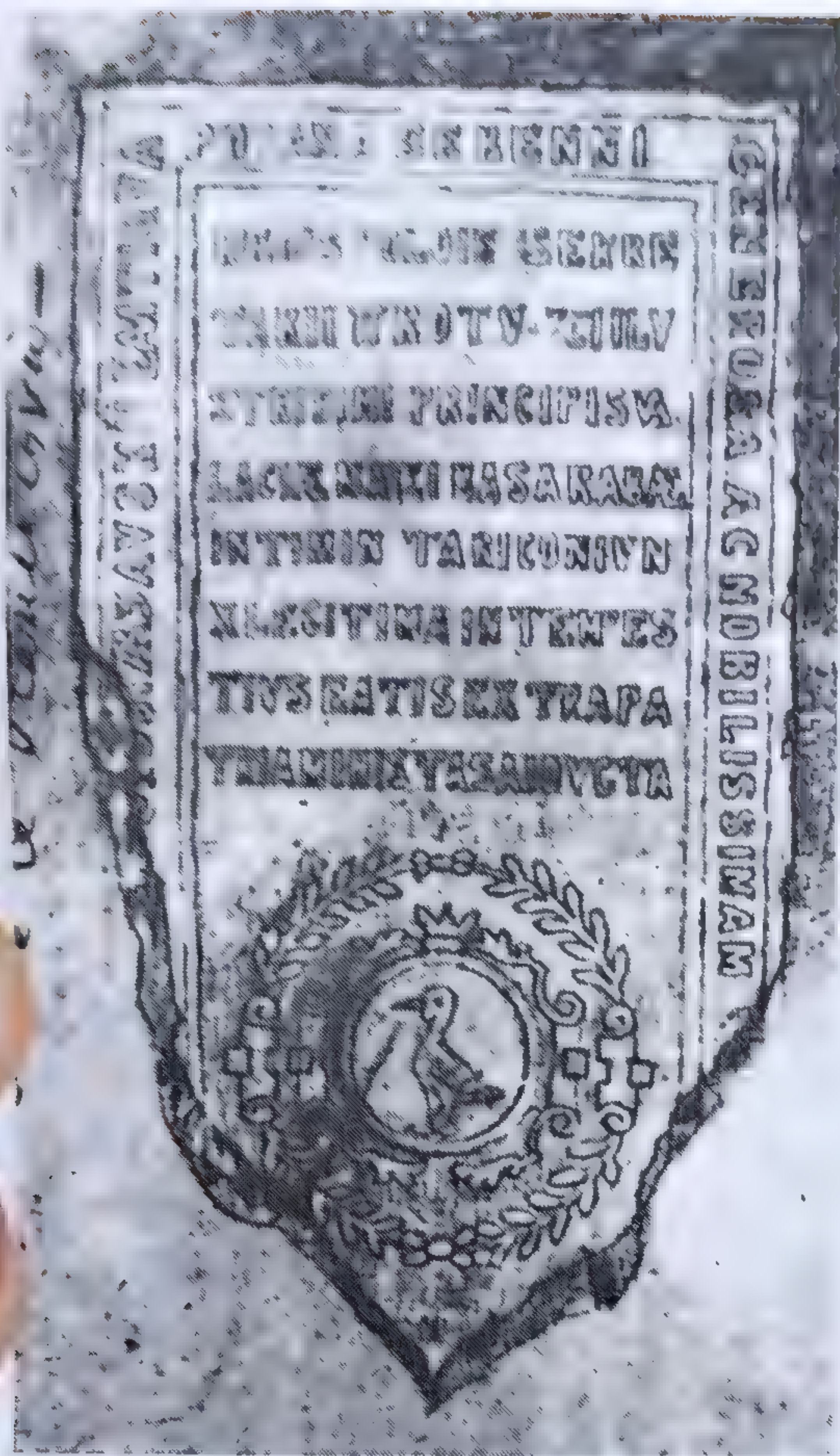
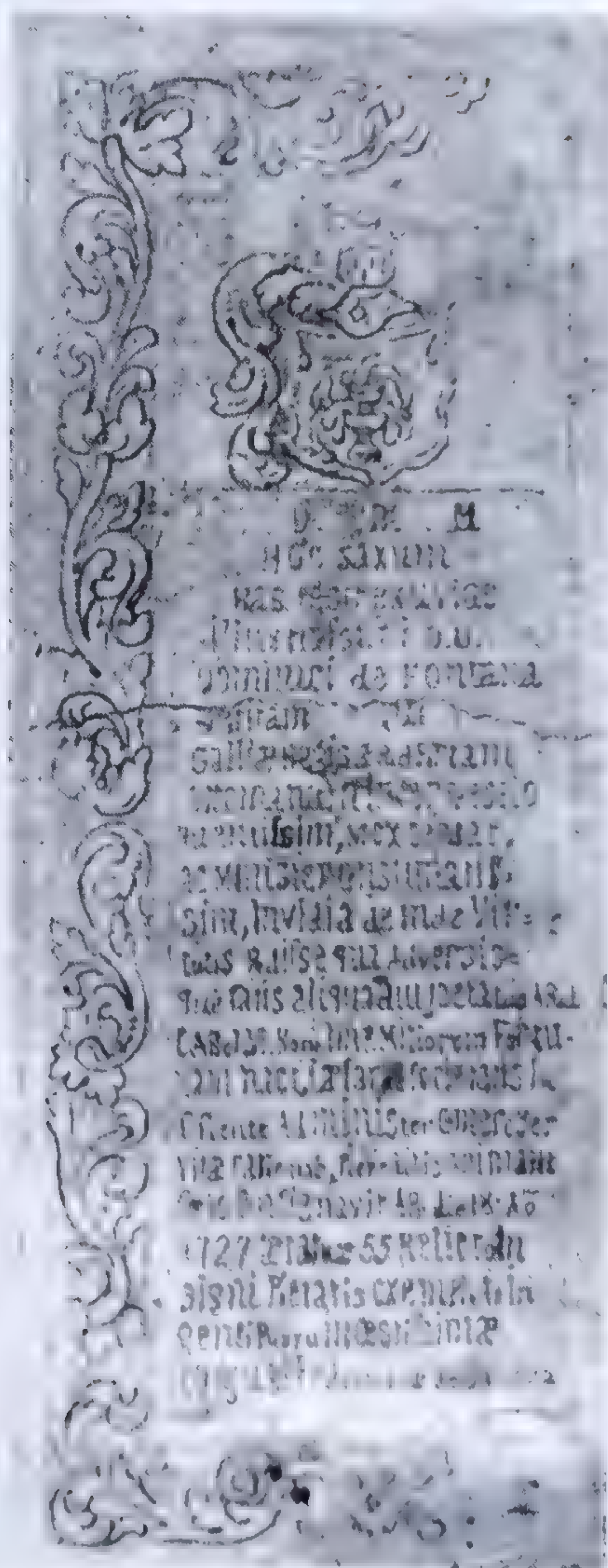

Fig. 94 – Desen de Carol Isler (1870) după un fragment din piatra de mormânt a Borkiei Starzawska, de la „Bărăția” din Târgoviște.

Fig. 95 – Desen de același, după piatra de mormânt a lui Dominicus de Fontana 91727), de la „Bărăția” din Târgoviște.

0.1

95

96

97

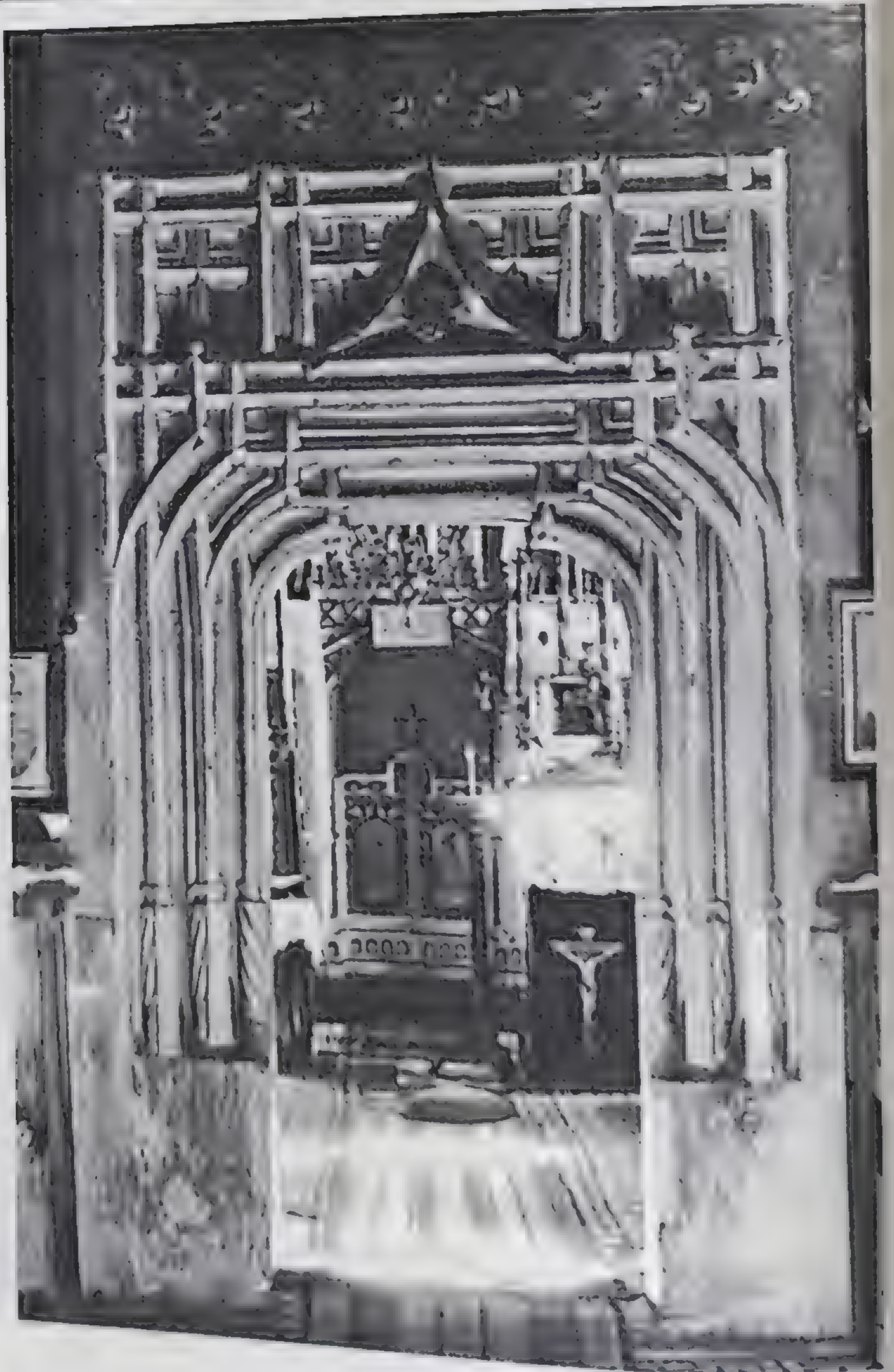

Fig. 96 – Biserica Krețulescu din Târgoviște.

Fig. 97 – Portal de la biserica Krețulescu (provenit de la biserica catolică Sf. Maria).

Capitolul XIII

Fig. 98 – Vedere din Câmpulung-Muscel. Fotografie de Carol Popp de Szathmáry, 1860.

Fig. 99 – „Crucea jurământului” din Câmpulung-Muscel. Fotografie de același.

Fig. 100 – Banița de piatră a orașului Câmpulung. Fotografie de același.

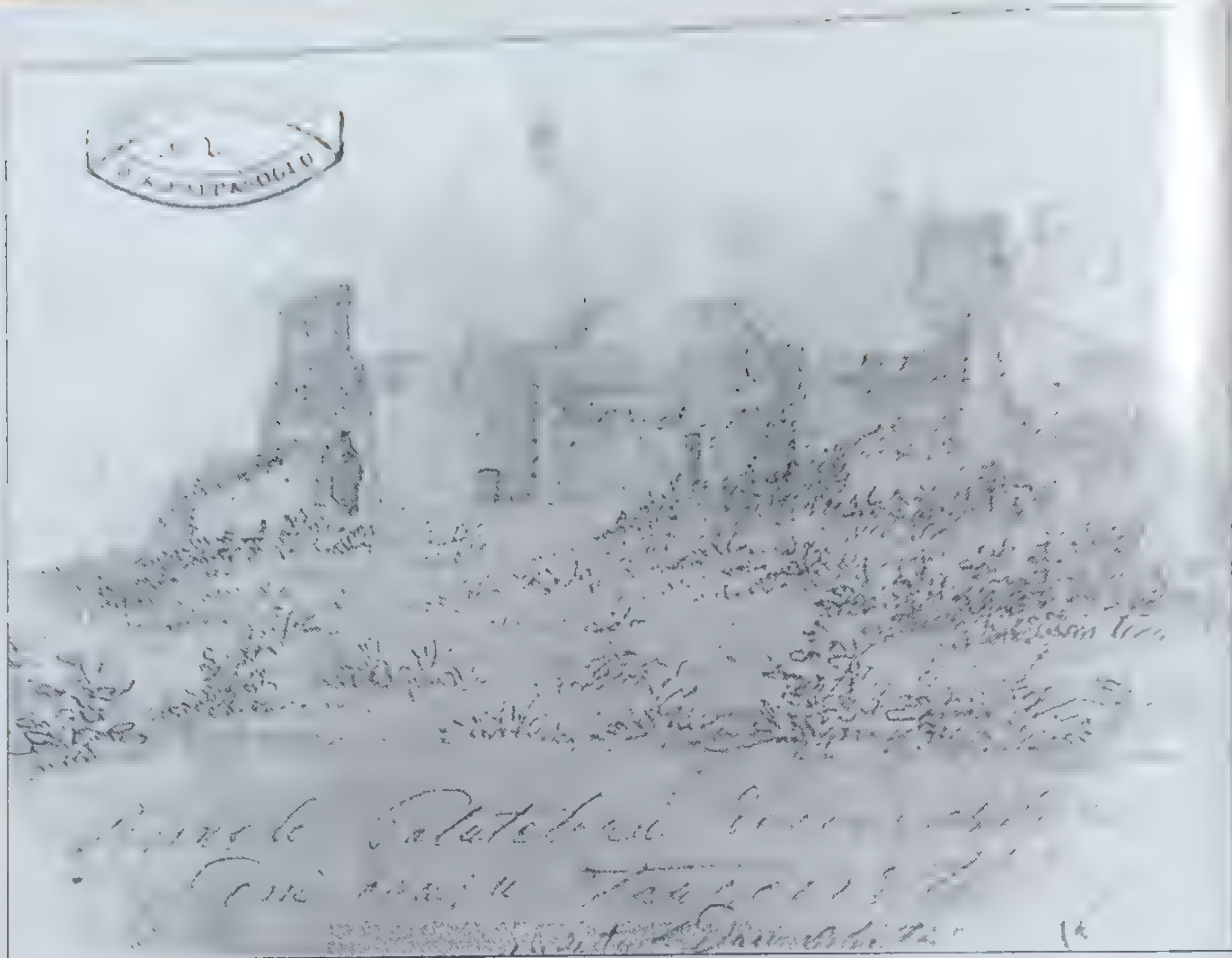

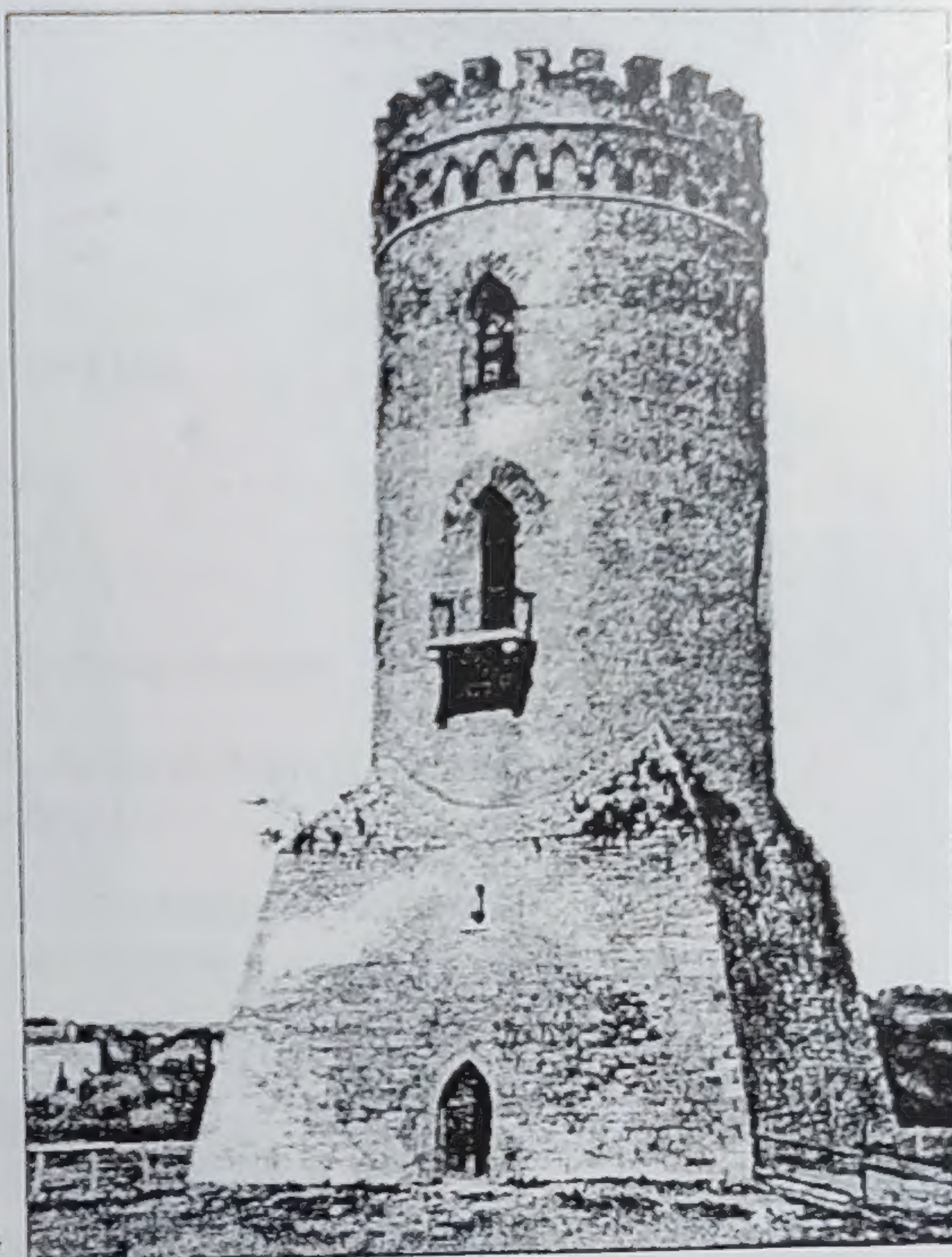
Fig. 102 – Ruinele Casei Domnești din Târgoviște. Desen de Carol Isler (1870).

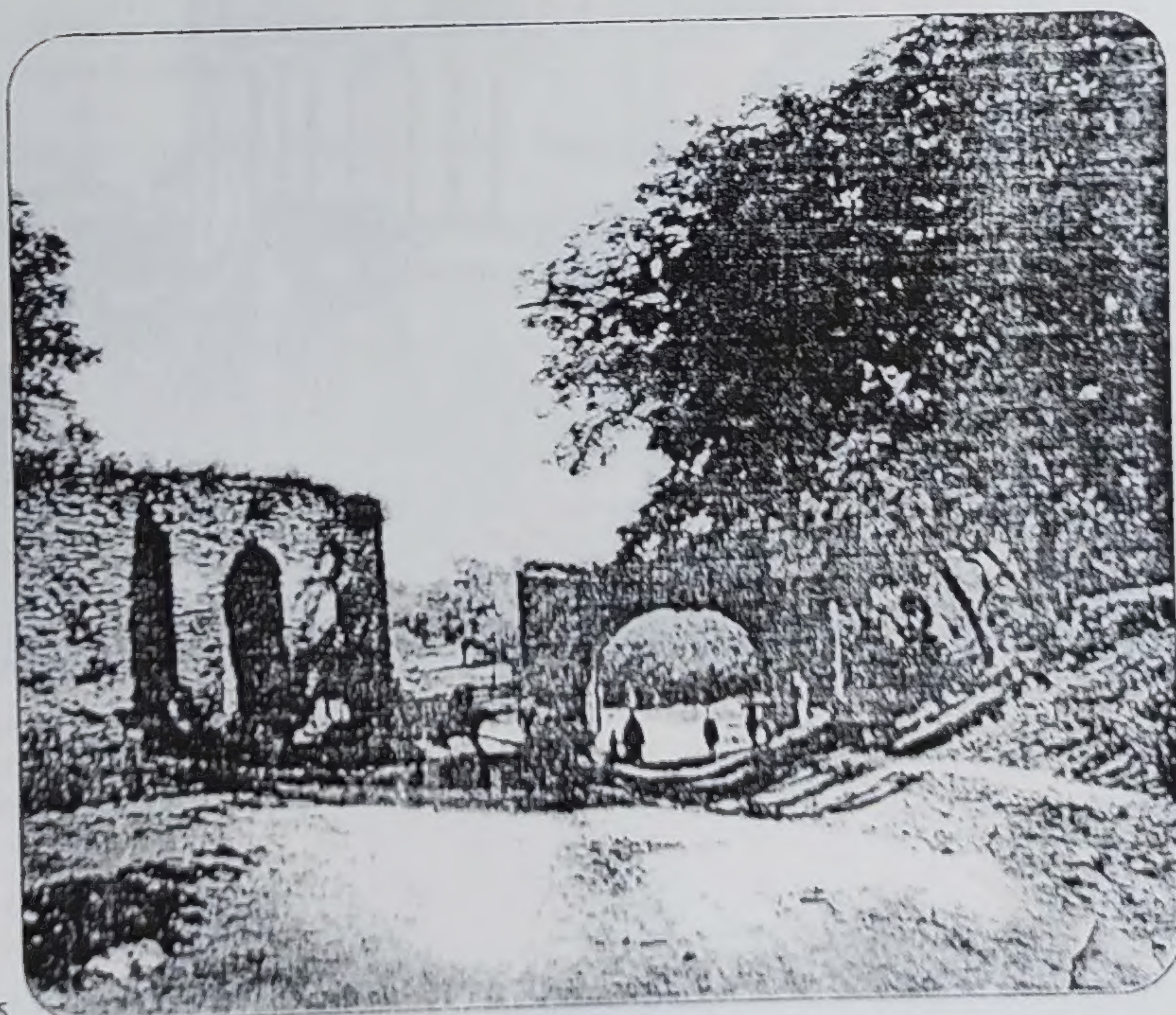
Fig. 103 – Ruinele Casei Domnești din Târgoviște. Fotografie de Carol Popp de Szathmárv (1870).

Fig. 104 – Turnul Chindiei din
Târgoviște. Fotografie de Carol Popp
de Szathmáry (1867).

Fig. 105 – Poarta Dealului din
Târgoviște. Fotografie de același.

104

105

106 a

106 b

107

Fig. 106 a, b – Desen de Carol Isler (1870) după portretele lui „Vlad Voievod” și „Radu Voievod” din biserica (dispărută) a Mitropoliei din Târgoviște.

Fig. 107 – Mitropolia (dispărută) din Târgoviște. Fotografie de Carol Popp de Szathmary, 1867.

CUPRINS

Prezentare de Șerban Papacostea	5
Cuvânt înainte	7
I Necropola primilor Basarabi din Curtea de Argeș	9
II Despre biserica Domnească din Curtea de Argeș și confesiunea primilor voievozi ai Țării Românești	36
III Cele două locașuri ale Mitropoliei din Curtea de Argeș deduse din hrisoavele bisericii lui Neagoe Basarab	56
IV Contribuții la identificarea portretelor din biserica Sfântul Nicolae Domnesc și din biserica voievodului Neagoe Basarab din Curtea de Argeș	75
V Efigiile monetare ale voievozilor Radu I și Mircea cel Bătrân	95
VI Contribuții la studiul etapelor de construcție ale caselor domnești din Curtea de Argeș	125
VII În legături cu trecutul bisericii Botușari din Curtea de Argeș	151
VIII Curtea domnească din Câmpulung-Muscel	163
IX Hrisovul din 13 noiembrie 1618 pentru ctitoria voievodului Nicolae Alexandru din Câmpulung-Muscel	228
X Cetatea și schitul lui „Negru Vodă“ de la Cetățeni-Muscel	260
XI Monumente gotice în Câmpulung-Muscel	278
XII Monumente gotice în Târgoviște	290
XIII În legătură cu originea și structura orașelor de reședință din Țara Românească	303
Résumé	313

ARTĂ MEDIEVALĂ

- I Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești**
- II Învățăături și mituri în Țara Românească**
- III Țara Românească între Bizanț și Occident**
- IV Căutări în orizontul timpului**
- V Sfârșit și început de ev**